

KATONA-KISS ATTILA

A kései nomád műveltség nyomai a Maros–Körös közén

KATONA-KISS ATTILA

**A KÉSEI NOMÁD MŰVELTSÉG NYOMAI
A MAROS-KÖRÖS KÖZÉN**

Adatok a térség kun időszakának történetéhez

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 50.

KATONA-KISS ATTILA

A KÉSEI NOMÁD MŰVELTSÉG NYOMAI A MAROS-KÖRÖS KÖZÉN

Adatok a térség kun időszakának történetéhez

Magyarságkutató Intézet

Budapest, 2022

Lektorálta: Pálóczi Horváth András

Nyelvi lektor: Kardos Tamás

Borító kép: I. katonai felmérés, Coll. XXI. Sectio XXVIII.

(M 1:28 800; Hadtörténeti Térképtár, B IX a 1116)

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Fehér Bence, Katona József Álmos,
Kovács Attila, Mati Márton, Pomozi Péter

A kötet megjelenését támogatta a

KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS
MINISZTERIUM

ISBN 978-615-6117-61-8

ISSN 2677-0261

TARTALOM

I. INDÍTTATÁS – BEVEZETÉS.....	9
II. A TÉRSÉG TERMÉSZETFÖLDRAJZI KÉPE A KÖZÉPKORBAN	17
III. RÉGÉSZETI EMLÉKEK.....	25
1. A kun nemzetségi vezetőréteg magányos sírjai.....	25
1.1. Nagykamarás–Bánkút–Rózsamajor	25
1.2. Kunszentmárton–Jaksorépart	36
1.3. Bizonytalan kun azonosítású temetkezések	45
1.4. Magányos lósír Csanádpalota–Dávid-halom, II. homokbánya lelőhelyről	51
2. A térség kun szállástemetőinek kérdése	60
3. Kengyelek	68
3.1. Általános tárgytörténet	69
3.2. A kései nomád népek műveltségéhez köthető kengyeltípusok – steppei és magyarországi kitekintés.	74
3.3. Vállába kovácsolt és szögletes fülű kengyelek a Maros–Körös közéről.....	82
4. Csillagbuzogányok.....	96
4.1. Általános tárgytörténet	96
4.2. A magyarországon fellelt csillagbuzogányok kései nomád vonatkozásai	103
4.3. Csillag alakú buzogányok a Maros–Körös közéről.....	119
5. Rovásfeliratos csatok.....	135
5.1. Az orgondaszentmiklósi csat és köre.....	135
5.2. A csatok feliratainak lehetséges kun vonatkozásai.....	141
IV. HELYNÉVI ADATOK.....	157
1. Atalag	160
2. Barc	163
3. Bese	164
4. Bodogház	165
5. Csaj	166
6. Csarmaz	168
7. Csigerfalva	170
8. Csomorkány.....	171
9. Döbörcsök	174
10. Horga.....	185
11. Karabuka.....	186

12. Kétegyház	194
13. Kevermes	202
14. Korhány	204
15. Köttön	208
16. Kunágota	210
17. Kun-halom	219
18. Lajosszállás	220
19. Odormán	223
20. Orgovány	225
21. Özény	228
22. Tege	230
23. Tomorcsok	231
24. Turgony	233
V. MEGFONTOLÁSOK – KÖVETKEZTETÉSEK	241
VI. A MAROS–KÖRÖS KÖZI KUNOK TÖRTÉNETE	253
1. Az 1239–1282 közötti események története	253
2. Az 1282. évi kundulás és a hódi csata	263
3. A térség kun maradványnépességének kérdése	285
VII. FELHASZNÁLT IRODALOM	301
VIII. KATALÓGUS	347
KENGYELEK	349
CSILLAGBUZOGÁNYOK	365
ROVÁSFELIRATOS CSATOK	473

❧ *Apának* ❧

I. INDÍTTATÁS – BEVEZETÉS

„A' Magyarorszában az előtt lakozott,
 's részint jelenleg is még található húnscytha eredetű,
 nem tulajdonképi magyar népek' történetét felvilágosítani
 a' hazai történetírás' egyik fő feladata.”
 (Wenzel Gusztáv)¹

A IV. (Kun) László parancsára 1279. augusztus 10-én pergamenre rögzített, s végzése miatt „kun törvénynek” nevezett rendelkezések 5. pontja – egyebek mellett – „a Körös folyó mellett vagy a Maros és a Körös folyók között vagy ugyanannak a folyónak mindkét partján” jelölte ki egy kun nemzetség szállásterületét. A régiót már évtizedekkel korábban megszállták, hiszen az idézett oklevél ugyanezen artikulusában az is olvasható, hogy a kunok számára kijelölt földekre „eredetileg minden nemzetséget a maga sátraival Béla király úr, a mi nagyapánk, Magyarország nemes emlékezetű, dicső királya telepített le”.² A két folyó közötti térségben részint a tatárdulás következtében, részint pedig a 13. század második felében folytatódó pusztásodás miatt jelentős nagyságú földek voltak lakatlanok – ez a tény szerencsésen találkozott a terület vízrajzi, növényzeti és talajviszonyaival, amelyek éppen megfeleltek a kunok nagyállattartáson alapuló életmódjának. A kunok letelepítése a nyilvánvaló gazdasági előny mellett politikai haszonnal is járt: az uralkodók az egyre erősödő világi nagybirtokkal szemben a csak személyüktől függő keleti jövevényekre támaszkodhattak. Érthető, ha e királyok minden eszközzel elősegíteni törekedtek azt, hogy a kunok megvethessék lábukat a számukra kijelölt területeken.³

Györffy György 1953-ban megjelent nagy hatású tanulmánya óta elfogadottá vált a kunokkal foglalkozó történeti és régészeti kutatásban, hogy az itt szállást foglalt kunok – hasonlóan a Temes vidéki Borcsól nemzetséghez – egy jó emberöltővel később, az elveszített hód csatát (1282) követően „nagyreszt elhagyták, kiürítették” a két folyó közötti földeket.⁴ Ez egyszerűen annak is magyarázatát adja, hogy a területen miért nem jött létre kun szék a 15. században.⁵ A terület rövid kun időszaka indokolhatja azt is, hogy a régészeti kutatás egyelőre mindössze a bánkúti sír néven ismert női temetkezést sorolja az egykori kunok ismert emléké-

1 Wenzel 1856, 35.

2 Kristó 1994, 135. L. még Gyárfás 1870–1885, II. 439; ÁMTF III. 529.

3 Kristó 2003, 108, 117.

4 Györffy 1990, 285. Györffy tanulmányának eredeti megjelenési ideje 1953 (Györffy 1990, 304). 1987-ben már szigorúbban ítélte: „A hód csatának és az ezt követő kimenekülésnek lett a következménye, hogy a kunok a Körös–Maros közét, valamint a Temes vidékét kiürítették” (ÁMTF III. 530).

5 Vö. Hatházi 2006. Utalt erre a Borcsól nemzetség kapcsán Pálóczi Horváth András is (Pálóczi Horváth 1974, 250).

anyagához.⁶ Hasonló a helyzet az idevonható helynevek terén is – kunkutatásunk szerint a Maros–Körös közén⁷ szállást foglalt kunoknak nem vagy csak elenyésző számban maradt fenn helynevekben megőrződött nyoma.⁸ Eddigi tudásunk szerint tehát a régió kun időszakának fennmaradt emlékei meglehetősen csekély számúak, az egykor itt megszállt kun nemzetség történetét pedig – a fentiekre szorítkozva – néhány mondatban összegezték csak a kunsággal vagy a térséggel kapcsolatos munkákban.⁹

Ugyan további kun vezéri sírt vagy szállástemetőt napjainkig sem talált az eke a két folyó által határolt térségben, és újabb kun vonatkozású írott források sem kerültek elő a feledés homályából, azonban örömdetesen megnőtt azon tárgyi anyag mennyisége, amely fémke-

- 6 Az 1931-ben előkerült sírt Banner János közölte, az emlékek keltezését és etnikai meghatározását Fodor István végezte el. A temetkezéshez összefoglalóan l. Pálóczi Horváth 1994a, 115–118. A kun úrnő temetkezését a későbbiekben részletesen tárgyaljuk.
- 7 A tájnév használata terén ingadozás mutatkozik – a történeti és régészeti szakirodalomban találkozunk pl. a „Körös-Tisza-Maros köz” (Blazovich 1985, illetve „Körös-Tisza-Maros-köz” – l. Blazovich 1996), a „Körös-Maros vidék” (Bede 2016a), a „Maros-Körös köz” (Révész 2016), a „Tisza-Maros-Körös köz” (ugyanott, a térképek (1–5. kép) aláírásánál) kifejezésekkel is. A Maros, Körös és Tisza által határolt alföldi táj neve a 16. század legvégén tűnik fel írott forrásban – 1594: Thamas az attiaual ieott ide ez eleott 20 esztendeouel Keoreos Maros Keozowl. Hasonló formában jelentkezik a 18. század legelején – 1705: Körös–Maros közit. A térség neve a Dráva–Száva köze névhez hasonlóan a Duna–Tisza köze típusú nevek mintájára keletkezett. Az idetartozó nevek közös jellemzője, hogy a két megjelölt folyó egy harmadikba torkollik, ellentétben pl. a Bodrogek, Szamosköz stb. nevekkel, amelyekben csak a kisebb betorkolló folyó van megnevezve. Juhász Dezső a magyar tájnévadást vizsgálva példaként idézte „a pontoskodás szülte nehézkességre, körülményességre” a Körös–Maros–Tisza köze alakot, egyszersmind jelezte: a táj mai helyes névalakja: Maros–Körös köze (Juhász 1988, 23, 69, 89). Éppen fél évszázada ezt a formát hagyta jóvá és javasolta használatra az Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal keretében működő Földrajzinév-bizottság, amely arra is felhívta a figyelmet, hogy ennek a tájnévnek is ismertek változatai, de használatukat nem javasolják, hiszen a Földrajzinév-bizottság egyik legfontosabb feladata éppen a földrajzi nevek egységes használatának a biztosítása volt (Földi 1971, 5, 7, 31). A cél is világos: az egységes névhasználat egyértelmű és pontos azonosítást tesz lehetővé, az azonosítás alapelve pedig az, hogy egy név csak egy tárgynak feleljen meg. A magunk részéről jelen munkánkban követjük a bizottság által javasolt formát.
- 8 „Egyelőre a bánkúti sír az egyetlen biztos adat a Körös és a Maros közötti XIII. századi kun szállásokra. Az 1279. évi oklevél szerint ezen a vidéken is éltek kunok, de a későbbi írásos források már nem beszélnek róluk, helyneveik sem maradtak fenn itt: úgy látszik, a hódtavi csata után teljesen kiűrtették ezt a területet” (Pálóczi Horváth 1973, 243). Pálóczi Horváth András négy évtizeddel később már tizenhárom olyan helynévre utalt a Körösöktől D-re eső tiszántúli területeken, amelyek középkori (13–16. századi) kun szállások emlékét őrizték meg – igaz, ebből egy templom titulusára utal, őt pedig korábbi magyar falunévet tartott fenn (Pálóczi Horváth 2014, 171, 2. táblázat). Az idetartozó adatokat azonban nem sorolta fel, így nem derül ki, hogy az említett „dél-alföldi” térség a Maros–Körös közét takarja, vagy azzal együtt a Maroson túli és Temes vidéki területek is beleértendőek, ahol a Kőr vagy Kól, illetve a Borcsól nemzetség foglalt szállást (Pálóczi Horváth 2014, 158–159).
- 9 Mint fentebb már írtuk: a magyarországi kunok történetével kapcsolatban a szakmunkák többnyire Györfy György megállapítását idézik. Emellett a térség kun időszakát csupán a helytörténeti munkák említették meg néhány sorban. Így pl. Orosháza és vidéke kapcsán Györfy György (Györfy 1965, 227–228); Mezőberény esetében Szegfű László (Szegfű 1973, 79); Mezőkovácsházát illetően Mikiténé Kiss Katalin (Kiss 2001, 24); Csanád vármegye kapcsán Borovszky Samu (Borovszky 1896, 76); Békés megyét érintően Erdész Ádám (Erdész 2010, 18). Viszonylag hosszabban taglalta Szarvas és a kunok kapcsolatát Neumann (Nádor) Jenő (Neumann 1922, 27–30), meglátásait a későbbiekben még idézni fogjuk, ahogy bemutatjuk Maday Pál nézetét is, aki bírálta városmonográfus elődjének szemléletét Szarvas történetének kun időszakát illetően. A Maros–Körös közének középkori településtörténete kapcsán Blazovich László is csak annyit írt, hogy a kun törvény értelmében a régióban is leteleplő kunok „bizonyára a ritkábban lakott mezőségi vidékeken hozták létre szállásaikat, jól lehet a kunok jelenlétéről hírt adó oklevelek rétségi területeket emlegetnek. Ebből azonban nem szabad arra következtetnünk, hogy csak e területen voltak szállásaik” (Blazovich 1985, 58).

resős kutatások eredményeként látott napvilágot. 2015 tavaszától, a műszeres leletfelderítést is szabályozó kormányrendelet¹⁰ életbelépését követően a múzeumok körül olyan fémkeresős csoportok szerveződtek, amelyek tagjai az intézmények szerződéses viszonyba kerülő külsős munkatársai lettek. Munkájuknak köszönhetően soha nem látott mennyiségű fémtárgy kezdett beáramlani a hazai múzeumokba – így az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeumba (NGyTM) is, melynek gyűjtőterülete a kutatott térségen belül található: 2017 nyarára már több mint 20 000 tárgy került az intézmény régészeti gyűjteményébe. Ezek nagy része a késő középkor és a kora újkor (15–16. század) időszakára volt keltezhető,¹¹ de természetesen szép számmal kerültek elő régebbi korszakok emlékei is. Ilyen volt az a tizenkéttüskés, teljesen ép „kun típusú” bronz csillagbuzogány, amely 2017. május 21-én került elő a középkori Szénás falu (Szénás-egyház) területén.¹² A megtalálás után nem sokkal kézbe véve a csengelei kun szállásteremtő területén szórványként fellelt darabhoz teljesen hasonló, tetszetős kivitelű és remek állapotban fennmaradt, tekintélyes súlyú példányt, gondoltunk először arra, hogy érdemes lenne a fémkeresős kutatások által felszínre hozott új forrásanyagot „kun szempontból” átvizsgálni. Rövid idő alatt több mint egy tucatot sikerült a tárgytípusból felgyűjteni az orosházi múzeum gyűjtőterületéről, amelyek – kiegészülve az időközben megismert, de akkor még számunkra csak képtábláról tanulmányozható komlósi példányokkal¹³ – meglehetősen tarka képet mutattak: nagyobbik részük bronzból öntött, kisebbik hányaduk vasból kovácsolt darab volt, a néhány ép és hiányos példány mellett pedig alapvetően töredékek kerültek elő, melyek különböző altípusokhoz voltak sorolhatók. A gyűjtés létjogosultságát fokozta, hogy a középkori Komlósról nemcsak csillag alakú buzogányok, de „kun típusú”, vállába kovácsolt fülű kengyel is előke-
rült, és az NGyTM állandó kiállításában is sikerült találnunk egy olyan – a komlósi példánnyal egyébként egy képtáblán közölt –, Orosháza környékéről napvilágot látott lábtartóvasat, amely mind időrendi helyzetét, mind kialakítását tekintve a „kun jellegű” tárgyi emlékhelyhez volt sorolható.¹⁴

2017. augusztus 3-án hívták fel a figyelmünket arra, hogy az orosházi múzeum gyűjtőterületéhez tartozó Csanádapáca melletti Medgyesbodzás külterületén található egy *Karabuka* nevű határrész. Rövid kutakodás után a „kungyanús” név párhuzamát is sikerült megtalálni Mándoky Kongur István *A kun nyelv magyarországi emlékei* c. művében. Itt a Karabuka (eredeti kun hangalakja szerinti írásban *Qarabuqa*) egy ’fekete bika’ jelentésű összetett személynévből lett helynévként jelentkezett, mint egy halom neve Kunhegyes és Kunmadaras határán.¹⁵ A

10 39/2015. (III. 11.) Korm. rendelet a régészeti örökség és a műemléki érték védelmével kapcsolatos szabályokról.

11 Bíró – Rózsa 2017, 2.

12 1403: Zenaseghaz; 1479: Zenas (Karácsonyi 1896, 300; Szatmári 2005, 145). A lelőhely pontos megnevezése: Nagyszénás–Cifra-dűlő, faluhely (1377). A fegyvert a szerző publikálta (Katona-Kiss 2018, 107–108). A csillagbuzogányhoz tartozó adatokhoz l. Kat. 44.

13 Nagy 1965, I. XII. tábla 1. 2–3.

14 Nagy 1965, I. XII. tábla 2. 2–3.

15 Mándoky Kongur 1993, 149; Mándoky Kongur 2012, 184.

medgyesbodzási Karabuka kapcsán a további kérdezősködés során kiderült, hogy a határrészről mezőgazdasági munkák alkalmával egy „rozsdás kard” is előkerült valamikor a múlt század második felében, de adatközlőnk szerint a fegyver „kinézete, mérete, illetve további sorsa ismeretlen”.

A következő időszak kutatómunkája eredményeként újabb „kungyanús” helyneveket sikerült felgyűjtenünk a Maros-Körös köze területéről, és némi tájékozódás után az is kiderült, hogy mind a megyei hatókörű békéscsabai múzeum, mind pedig a térség szűkebb részén gyűjtő gyulai és szarvasi területi múzeumok is őriznek ilyen típusú ütőfegyvereket, sőt! – olyan vállába kovácsolt fülű kengyel is került elő vidékünkéről, amelynek párhuzama a csengelei kun vezéri sírból is adatható. Ekkor fogalmazódott meg bennünk, hogy kísérletet kell tenni egy olyan munka elkészítésére, amelyben helyet kaphat minden olyan ismeret, tárgyi emlék vagy helyneves anyag a Körösök és a Maros közötti területről, amelyeknek elemei több-kevesebb összefüggést mutatnak a kunok műveltségével. A növekvő ismeretanyag csúcspontját az a rovásfeliratos csatkarika-töredék jelentette, amely 2016 előtt került elő a Gyula és Békéscsaba közötti területről. Az orosházi múzeumba beadott tárgy tökéletes párhuzama a karcag-orgondaszentmiklósi kun szállástemető 170. sírjából előkerült példánynak. A 14. század közepére, második felére keltezhető emlék arra mutathat, hogy a Maros-Körös közén is maradt hírmondó abból a kun nemzetségből, amely a hódi csata után nagyrészt kiűrtette a két folyó közötti területet. Ezek után határoztuk el, hogy nemcsak megkíséreljük teljességre törekvően felgyűjteni a térség kun vonatkozású műveltségi elemeit, hanem részleteiben tárgyaljuk és elemezzük is a rendelkezésre álló emlékanyagot, mert erőfeszítéseink azzal kecsegtethetnek, hogy az új eredményekkel kiegészített ismeretek segítségével legalább nagy vonalakban felvázolhatóvá válik az egykor itt élt kun nemzetség teljességgel elfeledett története. 2017. december 16-át írtunk ekkor.

Közel négyévnyi, 2017 és 2021 között zajló, többé-kevésbé folyamatos kutatómunka eredménye ez a dolgozat, amelyet 2020–2022 folyamán öntöttünk formába. Munkánk nyolc nagyobb tematikai egységből áll: a tartalomjegyzéket követi az Indíttatás – Bevezetés címet viselő fejezet (I.), amelyben megindokoljuk, miért készítettük a tanulmányt, valamint bemutatjuk annak felépítését. Ezután röviden vázoljuk a két folyó közötti térség természetföldrajzi képét a középkorban (II.), hogy a késő Árpád-korban itt megtelepedő, elsősorban nagyállattartásból (és katonai tevékenységből) élő kunok történetét és műveltségi elemeit el lehessen helyezni a térben, és ha lehetséges, a táj és az ember kapcsolatából a későbbiek során tanulságokat vonhassunk le.

A harmadik nagyobb tematikai egység a Maros-Körös közéről eddig megismert régészeti emlékeket mutatja be (III.) – ez a rész öt alfejezetre osztható, amelyek újabb kisebb részekre bomlanak. Az első alfejezet a kun nemzetségi vezetőréteg magányos sírjait taglalja (III.1.), ezen belül külön-külön a bánkúti (III.1.1.) és a kunszentmártoni (III.1.2.), valamint az ehhez a csoporthoz csak bizonytalanul sorolható temetkezéseket (III.1.3.). Itt tárgyaljuk a csanádpalotai magányos lósírt (III.1.4.) is. A második alfejezet a térség kun szállástemetőinek kérdését foglal-

ja össze (III.2.), egyszersmind javaslatot tesz további célzott kutatások folytatására. A harmadik alfejezet azoknak a kengyeleknek a körét mutatja be, amelyek mind tipológiailag, mind időrendi helyzetüket tekintve a legnagyobb valószínűséggel a Maros–Körös közén szállást foglalt kunokkal hozhatók kapcsolatba (III.3.). Az alfejezet három részből tevődik össze: az első egy általános tárgytörténet (III.3.1.), amely lehetőséget ad arra, hogy abban a kései nomádokhoz köthető, jellegzetes kialakítású és jól kidolgozott időrenddel bíró kengyeleket elhelyezhessük. A következő rész már eleve ezt a tárgycsoportot ismerteti a steppén és a Kárpát-medencében fellelt párhuzamok alapján (III.3.2.), míg az alfejezet harmadik része a kutatott térségből előkerült, vállába kovácsolt, valamint szögletes fülű kengyeleket tárgyalja (III.3.3.). A negyedik alfejezet a csillag alakú buzogányokkal foglalkozik (III.4.), amely a kengyeleket tárgyaló részhez hasonlóan épül fel: az általános tárgytörténet (III.4.1.) után a Magyarországon fellelt csillagbuzogányok kései nomád vonatkozásait ismertetjük (III.4.2.), végül pedig a Maros–Körös közén napvilágra került sújtófegyvereket taglaljuk (III.4.3.). A fejezet ötödik alrésze a középkori Orgondaszentmiklós kun szállásterületében talált gótikus, kerek rovásfeliratos csat párhuzamait mutatja be a két folyó közötti térségből (III.5.). A fejezet két részből tevődik össze: az első a rovásfeliratos csatok körét ismerteti többszemponútú megközelítéssel (III.5.1.), míg a második a csatokra vésett szöveg új értelmezését adja, és javaslatot tesz készítőinek meghatározására. Az így nyert új adatok – kiegészülve a tárgycsoporthoz tartozó eddigi ismereteinkkel – történetileg is értékelhető következtetések levonására teremtenek lehetőséget (III.5.2.).

A következő fejezet azokat a helynévi adatokat tárgyalja, amelyek több-kevesebb valószínűséggel kapcsolatba hozhatók a Maros–Körös közén megtelepedett kunokkal (IV.). Az idevonható földrajzi nevek mindegyikét külön alfejezetben tárgyaljuk – szám szerint huszonnégy helynevet (IV.1–24.) –, amelyek két részből épülnek fel. Az első alrészben az adott tájmorfológiai egységhez, földrajzi objektumhoz vagy egykori településhez tartozó legfontosabb helyrajzi és történeti adatokat gyűjtöttük össze, a második alrészben pedig a névhez kapcsolódó etimológiai javaslatokat mutatjuk be, vagyis azok lehetséges kun vonatkozásait. Itt kell megjegyezzük, hogy – az egészen magától értetődő névfejtéseken túl – magunk nem foglaltunk állást ezek helyességét illetően, de kétségtelen, hogy adataink kései nomád kapcsolódási pontjaikat tekintve nem egységesek és nem egyenrangúak: egyes helynevek kun eredetéhez nem fér kétség, míg más esetben csupán bemutatjuk a szakirodalomban már felmerült javaslatot, vagy magunk fogalmazunk meg hasonlót. Ezek azonban csupán lehetőségek, amelyek még megerősítésre vagy elvetésre várnak. Az első alrészben igyekeztünk minél több történetileg és földrajzilag értékelhető ismeretet összegyűjteni és bemutatni. Ennek azért tulajdonítottunk jelentőséget, mert ezek a helynevek – amennyiben kun kapcsolódási pontjaik igazolást nyernek – valószínűleg egykori kun szállások emlékei, amelyek végső soron a szállásterület elhomályosult körvonalaihoz nyújtanak fogódzókat. Erre utalt Erdélyi István is, amikor megjegyezte: „A magyarországi kunok főbb lakóterületeit (Nagy- és Kiskunság) jól ismerjük, de nyomravezethet a kun eredetű helynevek sokasága is”¹⁶ Különösen igaz-

16 Erdélyi 1997, 134.

nak érezzük ezt a Maros–Körös közén, ahol ilyen irányú kutatások eddig nem voltak. Hasonlóan megszívlelendőnek tartottuk Inczeffi Géza szavait is, aki szerint: „A nevek [amelyek Inczeffi Géza saját gyűjtésének eredményei, közelebről »Makó, Óföldségek, Földségek és Maroslele települések határának élő és történeti nevei«] megörökíthetik a terület történetének valamely eseményét, vagy a régi gazdálkodás és birtoklás nyelvének őrzői lehetnek”.¹⁷ Éppen ezért van jelentősége Rásonyi László gondolatának is, aki rámutatott, hogy e nyelv nem volt feltétlen mindig a magyar – ennek viszont történetileg értékelhető tanulsága is lehet: „Minden helynév mögött történelem rejlik, földrajzi és néplélektani háttér van, s hogy a földrajzi nevek értékes elemei anyanyelvünknek akkor is, ha keletkezésükkor idegen ajkon hangzottak el először”.¹⁸

Dolgozatunk ötödik nagy tematikai egységét az eddig elmondottakból levonható megfontolások és következtetések összegzése adja (V.). Az új ismeretek felhasználásával kísérletet tettünk a Maros–Körös közén egykor szállást foglalt kun nemzetség történetének vázolására (VI.); különös tekintettel arra, hogy – tudomásunk szerint – szemben más földrajzi régiókban megtelepedett kun nemzetségek múltjával,¹⁹ ilyen tárgyú munka még nem született a hazai kunok történetének kutatásában. Ez a hatodik fejezet további három alfejezetre osztható: az első az 1239 és 1282 közötti időszakot tárgyalja, azaz a kunok első beköltözésétől a hód csatáig (VI.1.). A második alfejezet az 1282. évi kun lázadást és az azt betetőző hód csatához kapcsolódó ismereteket összegzi, illetve – ahol mód volt rá – tárgyalja az ezzel kapcsolatos, egymással is szemben álló nézeteket (VI.2.). A fejezet záró része a két folyó közötti térség kun maradvány népességének kérdését taglalja (VI.3.). Nagy Szeder István Kiskunhalas története kapcsán

17 Inczeffi 1967, 80, 82.

18 Rásonyi 1956c, 80.

19 Természetesen csak azoknak a nemzetségeknek lehetett a történetét taglalni, amelyekről egyáltalán értékelhető adatok maradtak fenn a 13–16. század közötti évekből. Különösen nehéz az adott szállásterületen kialakult szék története előtti „nemzetségi időszak” tárgyalása. Biztosan csak négy kun nemzetség neve maradt fenn írott forrásokban: Borcsól, Olás, Csertán és Kól/Kór (Györffy 1990, 274–275). Ezek közül a Temes vidéki Borcsólok szállásterületén – a nemzetségnek az országból való távozása miatt – nem alakult ki kun szék a 15. század első évtizedeiben (Györffy 1990, 285), míg más kun székek (mint pl. Kecskemét-szék, Kara-, majd Mizse-szék vagy Hantos-szék) nemzetségi háttere nem ismert vagy legalábbis bizonytalan (Hatházi 2006, 122, 126, 132). L. még Selmeczi 2011, 158–172. Halas (a mai Kiskunhalas) kun székközpont (Csertán-, majd Halas-szék) és magyar mezőváros középkori története kapcsán a Csertán, valamint a Perkáta–Kőhalmi-dűlőben feltárt kun szállástemetővel összefüggésben a későbbi Hantos-szék területén megtelepedett, ismeretlen nevű kun nemzetség 13–16. század közötti történetéről és régészeti emlékeikről Hatházi Gábor adott összefoglalást (Hatházi 2000, 171–302; Hatházi 2004a, 155–200, 219–231). A későbbi Kolbaz-szék földjén megült Olas nemzetséghez kapcsolódó ismereteinket Selmeczi László adta közre (Selmeczi 2013). A Kól/Kór nemzetség területén létrejött Szentelt-szék kapcsán Hatházi Gábor megjegyezte: „Jóllehet e kun települési körzet írott forrásanyaga voltaképpen gazdagnak mondható, s a székközpont megelőző, XIV. századi nemzetségi időszak is jól adatolt, úgy tűnik, éppen ez a szék az, melynek történeti és régészeti örökségét [...] a legkevésbé tudjuk számba venni, világosan rendszerezni”. Ennek legfőbb oka abban rejlik, hogy a kutatás „nyilvánvalóan a közismert történelmi-politikai okokból megrekedt” (Hatházi 2006, 135). Természetesen a felsorolt munkák a korábbi kutatások eredményeit is feldolgozták, az ezekhez kapcsolódó irodalmakat l. ott. Végül megemlíthetjük, hogy a 14. századból ismerünk még két magyarországi kun nemzetségnevet: Iluncsuk ’kigyócska’ (1343: de genere Ilunchuck) és Könccseg ’(bőr)nadrág’ (1371: generationis Kuncheg), de ezekről nem dönthető el, hogy valóban régi nemzetségnév avagy újabb korú, személynévből lett nem-, illetve ágnév (Györffy 1990, 276 és utt 23. jz.; Baski 2007, 262, 274–275).

munkája előszavában előre jelezte: „A város történetét az ország, főleg azonban a Duna–Tisza-köz történetébe szöve tárom az olvasó elé, mivel a város történeti adatai sok esetben elégtelenek arra, hogy a kor történetét vagy az események okait kellően meg tudják világítani”.²⁰ Igaz ez a Maros–Körös köze kun időszakának történetére is, így a vázolt események időrendi csomópontjai természetesen egybevágznak a magyarországi kunok általános történetével. Olykor azonban előfordultak olyan események is – nevezetesen az 1282. évi „kundulás” és a hódicsata –, amelyek viszont alapvetően az általunk vizsgált területen zajlottak le. Mindenesetre törekedtünk a lehető legrészletesebb történeti kép megrajzolására.

Értekezésünket a felhasznált írott források, térképek²¹ és a másodlagos szakirodalom felsorolása (VII.), valamint a katalógus zárja (VIII), amelyben – egyfajta függelékként – a térségből felgyűjtött, régészeti vonatkozású tárgyi anyagot adjuk közre a hozzájuk tartozó fontosabb adatokkal (nem számítva a fellelési helyekhez kapcsolódó koordinátákat) és leírással.

A választott kutatási téma létjogosultságát hangsúlyozandó érdemes idézni Pálóczi Horváth András 1974-ben papírra vetett sorait: „[...] a kun településtörténet összefoglaló feldolgozása még nem született meg. Egy ilyen munkával kapcsolatban egyre fokozódó igényeket támasztana az érdekelte tudományágak fejlődése, nem kevesebbről lenne szó, mint mai megyéink közül Fejér, Pest, Heves, Szolnok, Bács-Kiskun, *Csongrád és Békés*, valamint a Dél-Alföld jugoszláviai és romániai részének rendszeres történeti földrajzi, településföldrajzi, helynévtudományi és régészeti topográfiai feldolgozásáról.”²² Ugyan dolgozatunk nem a kun településtörténettel foglalkozik, de remélhetőleg tud adatokat szolgáltatni a Maros–Körös közén egykor élt kunság múltjának és műveltségének jobb megismeréséhez.

*

Végül itt szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak, akik bármilyen módon segítségünkre voltak munkánk elkészítésében. A dolgozat első részei gyakorlatilag kizárólag az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum anyagából vagy az intézményhez kötődő kollégák adatközléseiből születtek meg. Hálásan köszönjük Bíró Gyöngyvér és Hergott Kristóf régészek, Rózsa Zoltán egykori és Józó Tamásné mostani múzeumigazgatók, valamint a múzeum köré szerve-

20 Nagy Szeder 1926, 3.

21 A térképeket kivétel nélkül a világhálón elérhető digitális formájukban használtuk. Ennek előnye – a könnyebb hozzáférhetőség mellett – elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a vizsgált földrajzi objektumok, települések, helynevek a hivatkozásra (linkre) kattintva azonnal elérhetők, s így nem kell azokat keresni az adott mappán, szerencsésebb esetben annak bizonyos szelvényén belül. Azonban mivel külön-külön nem túl szerencsés a világháló elérhetőség megjelenítése lábjegyzetben, a térképi adatra mutató hivatkozásokat (mint a felhasznált szakirodalmakat) a katonai felmérések használatakor a térkép címéből (Első Katonai Felmérés: EKF, Második Katonai Felmérés: MKF, Harmadik Katonai Felmérés: HKF) és a keresett földrajzi objektumok, települések, helyek nevéből, a további – jellemzően kéziratos – térképek esetében pedig az azokat őrző gyűjtemény neve és a mappák jelzetéből alkotott rövidítéssel idéztük. Ezek feloldása és a térképeken ábrázolt adatok világháló elérhetőségei a Felhasznált irodalom c. fejezet Térképek pontja alatt lelhetők fel.

22 Pálóczi Horváth 1974, 244. (A dőlt betűkkel szedett kiemelés e dolgozat szerzőjétől származik.)

ződő külsős, fémkeresős munkatársak: Bene András, Benkő József, Biró Gábor, Gyenge Antal, Kerekes György, Kvak Róbert, Tóth Gábor, Zsikai Rajmund Péter és Zsikai Rajmund Péterné segítségét. Későbbi kutatómunkánk során a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum munkatársai, legelsősorban Máthé Genovéva, továbbá Bácsmegi Gábor, Sütő Istvánné és Kollárovszky Mihályné voltak segítségünkre; a feldolgozható anyagot a fémkeresős segítők, Dombi Zoltán, Gábor László, Gábor Zoltán, Patkós Attila, Sarnek Tamás és Szolnoki János gyarapították. A szolnoki Damjanich János Múzeumból Ádám Márk és Kelemen Angéla, a gyulai Erkel Ferenc Múzeumból Liska András, a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeumból Szarka József régészek, a Mezőhegyesi Helytörténeti Gyűjteményből pedig Tarkó Gábor történész, iskolaigazgató, a gyűjtemény vezetője és Kerekes György, a Mezőhegyesi Város- és Környezetvédő Egyesület elnöke támogatására számíthattunk – fogadják érte köszönetünket!

Tanulmányunk képanyagát és a térképeket Bíró Gyöngyvér készítette,²³ akinek nemcsak ezért, de a rovásfeliratos csatok kutatása során közösen elvégzett munkáért, valamint a dolgozat írása alatt nyújtott háttértámogatásért is hálásak vagyunk. Munkánk szakmai lektorálását Pálóczi Horváth András végezte, a doktori értekezésnek benyújtott, átdolgozott kézirat másik opponense Kovács Szilvia, témavezetője Szabados György volt. Javításait, kiegészítéseiket, észrevételeiket és tanácsait tanulmányunk végső formába öntése során messzemenően figyelembe vettük, munkájukat és hasznos javaslataikat itt is köszönjük!

Szeged-Szentmihály, 2022. november 17.

23 A Kat. 32., Kat. 33, Kat. 37., Kat. 50. képek nyersfotóit a békéscsabai, illetve az orosházi múzeum munkatársai készítették; a Kat. 56. alatt látható gömb alakú buzogány képéhez l. Jankovich B. 2013, 281, 47. tábla 5.

II. A TÉRSÉG TERMÉSZETFÖLDRAJZI KÉPE A KÖZÉPKORBAN

„Megváltozott az egész határ képe. A régi vízállásos területeket lecsapoló erek, fokok legtöbb helyen nyom nélkül eltűntek.

Az eke elsimító munkája a kisebbeket teljesen eltüntette, mint ahogy a nevüknek egy részét is elszántotta az emlékezetből az idő.

Nagy része tudatosan csak néhány öreg ember emlékében él.

A fiatalok, ha tudnak is még néhány nevet, nem tudják az értelmét.

Az öregek elmúlásával el fog tűnni a még ma meglévő is.”

(Banner János)²⁴

A Maros–Körös köze, azaz a Körös, a Tisza és a Maros által közrefogott síkság fiatal üledékekből felépült, 5000 km² kiterjedésű geomorfológiai körzet,²⁵ amely – az Alföld többi részéhez hasonlóan – a pleisztocénban és a holocénban nyerte el mai formáját. A szomszédos tájakhoz viszonyítva „hát” jellege van, így a régiót a Békés–Csanádi-hát elnevezés is megilleti. Jelenlegi felszínalakítási formája az Ős-Maros hordalékfelhalmozó tevékenységének eredménye. A térség középkori településtörténetével behatóan foglalkozó Blazovich László a táj határait a következőképpen rögzítette: É és ÉK felől a Fehér-, a Kettős-, majd a Hármaskörös, Ny-ról a Tisza, D-ről a Maros, K-ről a Fehér-Körös és a Maros között, a síkságba meredeken szakadó Zarándi-hegység (középkori nevén Makra-hegység).²⁶ Tekintélyes részét foglalja el a Békési- és a Csanádi-hát, valamint a Békési- és a Csongrádi-sík, amelyek az Ős-Maros hordalékkúpján alakultak ki. A vidék felszíni kisformái változatosak, melyek a szél és a lefolyó vizek környezet-alakító munkája nyomán keletkeztek.²⁷

24 Banner 1924, 17.

25 Andó 1969, 300.

26 Itt kell jelezni: mivel anyaggyűjtésünket a jelenlegi országhatárokon túlra csak kivételes esetekben volt módunk kiterjeszteni, így a vizsgált térség K-i határát alapvetően a mai államhatár vonalában voltunk kénytelenek megszabni, de némiképp eltértünk a terület É-i határát illetően is. A Hármasköröst magunk is határvonalnak választottuk a kutatott régiót illetően, de anyaggyűjtésünket kiterjesztettük a Fehér- és a Kettős-Köröstől É-ra elterülő, a Sebes-Körös és a mai államhatár által közrezárt földekre is. Úgy tűnt fel ugyanis, hogy a Körösök egykori réti világa a kun megtelepedés szempontjából inkább alkotott egy egységes egészet, semmint felszitható területet, ráadásul az itt megragadható emlékeket – különös tekintettel a radványi csatra! – nem is lehetett volna más kun nemzetség szállásterületével összefüggésbe hozni, mint amelyik a két folyó közén megszállt. Ettől függetlenül a felgyűjtött emlékek elsősorú többsége a Blazovich László által is megrajzolt határok, illetve K-ről a mai országhatár területére esik, azaz a Maros–Körös közé.

27 Blazovich 1985, 17. L. még Révész 2016, 577; Bede 2016a, 47.

A Maros-Körös köze két jól elkülöníthető részre tagolható a vízrajz, a talaj és a növényzet tekintetében, amelyek az ezeken folytatható gazdálkodást is befolyásolták. A folyók melletti alluviális – tavak, laposok, erek, fokok, morotvák, holtágak által szabdaltszerű területre, melyet Rétságnek is neveznek,²⁸ és a folyóktól beljebb, 10–20 km-re lévő löszhátra, a Mezősége.²⁹ Ez utóbbi felszínét elhagyott ősfolyómedrek, mélyedések, halmok és dombok teszik változatos-sá. A rétségi terület változatos kisformáit, vízben gazdag világát hűen ábrázolják a középkori határjárások, ahogyan a Mezőségnek a Rétságnál kevésbé változatos táját is.³⁰ Geomorfológiai szempontból térségünk négy kiskörzetre osztható: 1. A Maros hordalékkúpjának központi része Orosháza–Dombegyháza–Elek–Csorvás között helyezkedik el; ez a hordalékkúp legmagasabb része. 2. A Maros-hordalékkúp Ny-i szárnya (Csongrádi-sík), vagyis a Battonya–Orosháza–Mindszent és a Tisza–Maros közötti terület. A felszín a Tisza irányába enyhén lejt. 3. A Maros-hordalékkúp ÉK-i szárnya (Békési-sík); ez a Békéscsaba–Gyomaendrőd–Csorvás között, a Kórógy- és a Veker-ér forrásától K-re elterülő sík felszínű tábla. Egyhangúságát valamelyest csökkenti a DK-i részén mélyen bevágódott Hajdú-völgy kanyargós medre, valamint a Kondoros környéki elhagyott medermaradványok. 4. A Hármaskörös süllyedékének D-i előtere, amely a Szentés–Nagymágocs–Kondoros–Mezőberény vonalig fokozatosan emelkedik ki a Hármaskörös völgyéből a Maros hordalékkúpja irányába. Az enyhe lejtésű területen különböző magasságban fekvő levágott meandereket, morotvákat figyelhetünk meg. Tulajdonképpen ez a Maros és a Körös régi medreinek összefolyási területe. A felszínt jellemzően az elhagyott folyómedrek tagolják, de gyakoriak a 3–4 m magasra emelkedő kunhalmok is.³¹

A Maros-Körös közének vízrajzi viszonyait alapvetően meghatározza, hogy a Világos-Zaránd vonaltól, a peremhegységtől a Tisza árteréig mintegy 40 méteres esése van a területnek.³² A hozzávetőlegesen 80–100 km sugarú, legyezőszerűen szétterülő Maros-hordalékkúp csúcsa az Alföld szintje felett Radnánál kb. 130 m magasra van; peremi felszíni előbukkanása Makónál 85 m, Hódmezővásárhelynél 83 m, Orosháza és Békéscsaba környékén 90 m tszf-i magasságban található.³³ Ebből fakad, hogy a felszíni és a talajvizek egyaránt ebbe az irányba gravitálnak. Az is sajátos vízrajzi helyzetet teremtett, hogy a terület fő folyói annak peremén alakították ki medrüket. A Körös, a Tisza és a Maros medervonala – kisebb helyi átalakulásokat és a folyószabályozások során bekövetkező változásokat nem tekintve – a középkorban is azonos volt a maival. Ezáltal a térségnek mindössze egy, az Arad mel-

28 A térség kapcsán a rét fogalmához tartozó földrajzi, néprajzi és nyelvészeti alapismereteket összefoglalta Zilahi 2006.

29 Tájilag hasonlóan osztható fel az Árpád-kori Békés és Csanád vármegye is, amelyek a legnagyobb részt foglalták el a két folyó közötti térségből (ÁMTF I. 493, 835).

30 Blazovich 1985, 17–19, az említett határjáró okleveleket l. uott.

31 Andó 1969, 303–304.

32 Ehhez l. még Darók 1965, 43.

33 Andó 1969, 301. A lejtésviszonyok magyarázzák, hogy a terület É-i határát jelentő Körösnek a táj felépítésében gyakorlatilag semmi vagy csak korlátozott szerep jutott – ellentétben a Marossal: a Maros-kapu fekszik a legmagasabban az Alföld K-i peremén, s a Tisza mellékfolyói közül ennek a legnagyobb a víz- és hordalékhozama (Somogyi 1969, 305).

letti Holt-Marosból kiinduló és a középkori Hódvásárhely táján lévő vízrendszerbe torkolló folyója volt: a Száraz-ér.³⁴

A Marosnak ez a fattyúága, amint neve is mutatja, már a szabályozások előtti időkben – tehát vizsgált időszakunkban is – csapadék nélküli periódusokban többször kiszáradt, a nedvesebbekben azonban jelentősebb vízállítása lehetett. Az Ős-Maros már korábban elhagyott egyéb fattyúmedrei, időszakos vízfolyásai a hordalékkúp jellegnek megfelelően sugarasan futottak szét a peremfolyókhoz. Ezek az elhagyott medrek sokszor több ágban futva kígyóztak át a hordalékkúp csúcsából indulva a lösztábla síkján. A Szarvas–Pécska vonalig csaknem kivétel nélkül DK–ÉNy-i irányban futottak,³⁵ majd onnan ÉK–DNy irányt követtek. Közülük néhány – talán a fontosabbak – neve előbukkan a középkori forrásokban is. Ilyen pl. a Kamut-ér (ma Kamut-völgy), vagy a vele párhuzamosan futó Kondoros-ér. Ezek vizét a Szarvas táján induló és Szentesnél betorkolló Veker szállította a Kurcán át a Tiszába. A Vekernek egy Ikere nevű mellékága is feltűnik oklevélben, és ugyancsak a Kurcába szakad a Fábíansebestyén határából kiinduló Kórógy-ér, melynek nevét Anonymus is említi gesztájában.³⁶ Legjelentősebb mellékágának, a Mágocs-érnek nevét Mágocs község neve tartotta fenn a középkorból,³⁷ ahogyan a Szénás-ér nevét Szénás falu,³⁸ melyek a Csikós-érrel együtt az ún. Hajdú-völgy részei. Ennek árka a Mácsa–Kürtös vonaltól a Nagykamarás–Csorvás–Nagyszénás vidékig terjedt. Ezekkel szemben a jelentősebb vízfolyások közül nem maradt fent írott forrásban a Fehér-Körösbe torkolló Bugy-ér, a Göböljárás-Birkavölgy, a Kakasszék-ér (talán a Gyáli Kakas család nevét rejti magában), a Királyhegyesi-ér és a Cser-völgy neve. A Körösök mellékágai közül mindössze a Hármaskörös mellékágát, a Kurcát említik forrásaink. A Kurca – 40 km hosszú, kanyargásaiban a Köröshöz hasonló folyó – közvetlenül a Hármaskörös torkolata előtt ágazott ki, és Mindszentnél ömlött a Tiszába. Állandó vízfolyás volt, amely a Veker és a Kórógy vizét is felvette.³⁹

A Maros–Körös közének síkját az említetteken kívül számos apróbb ér szabdalta – ezek részint a már említett jelentősebb vízfolyások oldalágai voltak, részint az ártéri területen elhelyezkedő tavakat, pangó és álló vizeket kapcsolták össze, illetve szállították vizük egy részét az

34 1247: Zarrazer. A vízfolyáshoz tartozó fontosabb történeti és földrajzi adatokat röviden összegezte Inczei 1970, 219–220. Bővebben l. Gazdag 1960, 293–296.

35 Vö. Gazdag 1960, 272.

36 Anonymus 50. c.: Couroug (SRH I. 101).

37 Blazovich 1996, 193. Itt kell utalnunk rá, hogy a Blazovich László által szerkesztett és részben írt A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban c. munkában „az egyes települések történetét bemutató szócikkek több szerző közös munkájaként készültek” (Blazovich 1996, 7), azonban dolgozatunkban annyi adatot hasznosítottunk a jeles lexikonból, hogy egy idő után nem lehetett az évszám után tett kisbetűkkel megkülönböztetni az azonos szerzőcsoport által jegyzett szócikkeket. Ennélfogva csak a kötet szerkesztőjére hivatkozunk, de – ahogy Blazovich László is jelezte – a szerzők nevének jelét minden egyes szócikk végén feltüntette a kötet szerkesztője, így azok gond nélkül visszakereshetők és azonosíthatók.

38 Blazovich 1996, 265.

39 Blazovich 1985, 20–21. A Blazovich által említett vízfolyásokhoz l. még Gazdag László tanulmányának erre vonatkozó részeit.

ár lefolyása után a folyóba vissza.⁴⁰ Az egyes vízfolyások típusait nem lehet egymástól mereven elválasztani, mivel összefüggésben álltak egymással, és gyakran hasonló funkciót láttak el: pl. nagy árvizek és esőzések idején a feltorlódott vizet vezették el. Természetes, hogy az artéri, rétségi területek vízrajza a folyók közelségéből fakadóan jóval gazdagabb volt, mint a mezőségi löszháté; noha ez utóbbi mélyedéseiben, a lefolyástalan területeken is kialakultak álló és pangó vizek, de ezek jóval ritkábbak voltak. Az élővíz, valamint az artér vízrendszere között a víz a közlekedőedények elve szerint az ereken és fokokon át áramlott oda és vissza a főfolyó vízállásától függően. Az árvizek lefolyása jóval lassabban haladt a mainál a kisebb esés miatt. Mindezt jól szemlélteti számos tónak és foknak a középkorból ránk hagyományozott neve.⁴¹

A vizekben szegényebb Mezőséget nemcsak állandó és időszakos vízfolyások, állóvizek medrei hálózta be, hanem számos száraz árok is.⁴² A talaj vízkészletét kutakkal hasznosította a térség lakossága. A kutak szerepe alapvető fontosságú volt az emberi lét fenntartásában, száraz időjárás esetén pedig az állatok számára szükséges vizet is innen nyerték. Különösen a löszhát vízben szegényebb vidékén volt nagy a jelentőségük, ahol sokszor az erek medrében ástak kutakat, a Maros hordalékkúpján ugyanis nemcsak a folyókban és erekben, azaz a felszínen, hanem az alatt is áramlott a hegyek felől a víz a Tisza irányába. Ezek létrehozásával az ember maga nyitott forrásokat a vízszegény tájon, amelyek így egy-egy település létrejöttében is fontos szerepet játszottak: ha egy erős föld alatti érre bukkantak, bővizű kutat nyertek. Kutatási eredményeinkhez kapcsolódóan itt most csak a középkori Zaránd megyei Pél környékén egykor volt Abzakuta és Erdőkút, a Nagykamarástól É-ra a ma is meglévő Bánkuta, a Mácsa, Kevermes és Kis-Iratos között található Kutas és a mai Tótkomlós határában volt (Tót)kutas nevére utalunk.⁴³

A táj felszínének képehez a víz és a szél munkája által kialakított halmok is hozzátartoznak mind a rétségi, mind a mezőségi területen. A buckák, parti dűnék, dűnevonulatok mindenütt megtalálhatók, területi megoszlásuk azonban nem egyenletes.⁴⁴ A térségben megtelepedő ember számára – egészen a török utáni időkig – a vizek mellett kiemelt jelentőségük volt a települések létrehozásakor.⁴⁵

Ami a térség talaját illeti, a Maros–Körös köze felszínének felépítésében fontos szerepet játszott a homok, jelentős az agyag előfordulása, és a legjellemzőbb felszíni üledék a löszös iszap,

40 Ezen kisebb erek földrajzi vonatkozásait Blazovich László részleteiben taglalta (Blazovich 1985, 21), felgyűjtve azok okleveles említéseit is – l. uott 123–124, 23–38. jz.).

41 Ezekhez l. Blazovich 1985, 21–23, a földrajzi objektumok okleveles említéseihöz l. uott 124–125, 39–98. jz.

42 Blazovich 1985, 23, az okleveles adatokhoz l. uott 125, 99–105. jz.

43 Vö. Blazovich 1985, 23 (további példákkal), 29–30; Blazovich 1998, 47, 51.

44 Összefüggő dűnevonulatot két sávban lehet megfigyelni: az egyik – a külső vonulat – Nagyszénás környékéről indul ki és Ny-ra, Szentés-Mindszent irányába húzódik. A másik a DK-i határterülettől Orosházán át Hódmezővásárhelyig követhető. Ezek a dűnevonulatok gyakran párhuzamosan futnak az elhagyott folyómedrekkel, azonban vizsgált térségünkben nemcsak parti dűnéket, hanem szétszórt, apró buckákat is találunk. Ilyenek a Kondoros–Mezőberény–Békéscsaba közötti, valamint a Gyula–Kétegyháza környékén regisztrálható, homokos löszrel takart homokformák (Andó 1969, 302–303).

45 Blazovich 1985, 23–24. A települések nevében megjelenő (pl. Mezőhegyes, Dombegyháza) vagy a falvak létrejöttében szerepet játszó különböző domborzati formákhoz (pl. Tégláshalom) l. Blazovich 1985, 24.

amelynek leggyakoribb megjelenési formája az infúziós vagy ázott lösz. E talajépítő tényezők jelenléte, a víz és a szél munkája, a növényzet talajt formáló tevékenysége alakította ki a magasabban fekvő helyeken a réti és mészlepedékes csernozjom talajokat, kiváló termőföldeket, az alacsonyabb részeken a réti szolonyec és sztyeppesedő réti szolonyec talajt. Még mélyebben a sós réti talajok keletkeztek.⁴⁶

A földrajz tudománya a fentebb tárgyalt vízrajzi adottságok és talajtani tényezők mellett klimatikai adatok és növényföldrajzi megfontolások alapján körvonalazhatja egy bizonyos földrajzi régió flórájának jellemző vonásait. A Maros–Körös közének növényvilágára vonatkozóan az ártéri területről egységes álláspont alakult ki (rétek, galériaerdők váltakozása), a löszhát növényzetét illetően pedig abban, hogy területét java részben löszpusztaréteg borította; vita a fás, ligetes, bokros részek mennyiségéről merült fel. A Körösök és a Maros melletti galériaerdők emlékéért számos okleveles adat tartotta fenn,⁴⁷ ezekből fejlődtek ki, de a folyóktól távolabb is megtalálhatók voltak azok a ligetes területek, „gyümölcsösök”, amelyeket az illető helyre leginkább jellemző gyümölcsfáról neveztek el.⁴⁸ Ha erdő kevesebb is, de bokros-bozótos ligetek nagyobb számban törték meg a löszhát füves pusztaságát, a belső, mezőségi területeket a ligetes steppe képe jellemezte.⁴⁹

Noha a középkor embere is alakította az őt körülvevő környezetet (pl. halastavak létesítése rekeszezéssel, helyi töltések, gátak emelése az árvizek ellen, csatornák építése, erdőirtás, gyep-törés stb.), de nagyságrendileg még nem volt képes jelentősebb természetalakító tevékenységet kifejezni, inkább ameddig lehetett, kihasználta a természet által biztosított lehetőségeket. Ezért is érthető, hogy a Maros–Körös közén élt emberek megélhetésében mindig fontos szerepet játszott az állattartás.⁵⁰ Nem véletlen, hogy csak elvétve lehet találni olyan birtokadományozásról, adásvételről szóló oklevelet, amelyben ne esett volna szó az illető birtok vagy birtoktestek tartozékaiként rétekről, kaszálókról.⁵¹ Később aztán eleinte a folyók melletti kis területeken, azután pedig a löszhát belseje felé haladva is a mezőgazdasági művelés terjedése nyomán megindult a termőföld elhódítása az őshonos flórától a kultúrnövények számára. A középkorban talán ebben a formában hatott az ember leginkább a természetre.⁵² Ettől függetlenül Blazovich Lász-

46 Blazovich 1985, 24–25. L. még Andó 1969, 301–302.

47 Blazovich 1985, 127, 171–181. jz. A felsorolt szil, nyár és tölgy mellett Révész említette még a kőrist és a füzeseket (Révész 2016, 578).

48 Blazovich 1985, 127–128, 182–193. jz.

49 Blazovich 1985, 25–26; Révész 2016, 578.

50 Általában is igaz ez azokon a területeken, ahol a folyók ártereit gazdaságilag hasznosítani lehetett. Frisnyák Sándor rámutatott: az állattenyésztés gyakorlatilag a 19. századi gabonakonjunktúráig „jellegadó ágazat” maradt (Frisnyák 1999, 13).

51 Az okleveles adatokhoz l. Blazovich 1985, 128, 206–215. jz.

52 Blazovich 1985, 19, 26–27. Pálóczi Horváth András lektori véleményében jelezte: noha a rétek és a kaszálók gyakori említése az oklevelekben az állattartás jelentőségére utal, azonban közel sem bizonyos, hogy ez egyúttal a szántóföldi művelés csekély voltát is jelenti. Az Alföldön ugyanis a viszonylagos földbőség miatt a szántók általában a határ kis százalékára terjedtek ki, ami elegendő volt egy-egy település népességének megélhetéséhez.

ló éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy vizsgált régióink középkori természeti földrajzának a rekonstruálására az ad lehetőségét, hogy a felszín képe – akár a természeti, akár az antropogén erők hatása szempontjából vizsgáljuk – csak csekély mértékben változott.⁵³

*

Megközelítőleg tehát ez a táj várta a két folyó közötti térségben szállást foglaló kunokat a tatárjárást követő második beköltözésük után.⁵⁴ A megtelepedésre kijelölt területeket alapvetően az jellemezte, hogy a király rendelkezett felettük (azaz nem voltak egyházi kézben), illetve hogy gyéren lakottak voltak.⁵⁵ Bár ez utóbbi elsősorban a tatár pusztítással (valamint a korszakban meginduló falupusztásodással) állt összefüggésben, talán nem felesleges utalni a Fejér vármegyében letelepített besenyők kapcsán megfigyelt jelenségre: „A száraz homokhátakkal határolt Sárvíz-völgy – kiterjedt mocsarai folytán – viszonylag kevés területet biztosított a középkori belterjes földművelésre. Így a 10. századi magyar lakosság – feudalizálódása jegyében – a termékenyebb részekre húzódott, legkésőbb a 11. század második felében. Az elsődlegesen nagyállattartó besenyőség viszont éppen azokon a rétes-zsombékos helyeken találta meg hagyományos életmódjához a legmegfelelőbb környezetet, amelyekre a magyarság már nem tartott igényt: a besenyők érkezésével a megritkult lakosságú vagy néptelen helyek újrahasznosítása is megoldódott.”⁵⁶ Noha a kunok gazdálkodásának, pontosabban gazdálkodásuk egysíkúságának és ehhez kapcsolódóan életformájuknak a megítélése régi vita tárgya a hazai kutatásban,⁵⁷ a polémia napjainkra – úgy tűnik – nyugvópontra jutott, s közmegegyezés mutatkozik abban, hogy a számottevő állattalománnyal rendelkező kunok⁵⁸ gazdálkodásában az állattartásnak ugyan kiemelt szerepe maradt azt követően is, hogy elfoglalták a számukra kijelölt földeket,

53 Blazovich 1985, 19.

54 Az Al-Duna vidékéről visszahívott kunok a legnagyobb valószínűséggel 1246 körül foglalhatták el a nekik kijelölt földeket. A megtelepedésre kijelölt területekről a fentebb már említett 1279. augusztus 10-én kelt királyi dekrétum (a kun törvény) hagyott ránk adatokat. Mindezekről később részletesen szólunk.

55 A kun törvény 5/c. pontja kimondta, hogy „mindig sértetlenül kell megtartani a monostorok és az egyházak jogait”. A magánbirtokok esetében IV. László úgy rendelkezett, hogy „ugyancsak nekik adtuk és adományoztuk a nemesek és várjobbágyok üres földjeit, az olyanokat, amelyek a tatárok ideje óta üresen állottak, és gyümölcsöző haszonélvezeti jogokkal, tudniillik halászhelyekkel és haszont hozó erdőkkel nem bírnak; ezeket mégis úgy [adományoztuk], hogy eme nemeseknek és várjobbágyoknak az ő ilyen üres földjeikért vagy igazságos árat fogunk fizetni vagy megfelelő értékű cserét fogunk adni”. A 6. artikulus ezen kitétele mellett a végzések 7. pontja viszont azt is rögzítette, hogy: „A nemesek és várjobbágyok olyan üres földjeit pedig, melyek gyümölcsöző haszonélvezeti jogokkal bírnak és bővelkednek, tudniillik miként az előbb mondtuk, halászhelyekkel és irtásos erdőkkel, és az olyan földeket is, amelyeken eme nemeseknek és várjobbágyoknak épületeik vagy népeik vannak vagy falvuk van vagy más, [ezeknél] kisebb haszonélvezeti jogokkal bírnak, az ilyen földeket ama nemesek és várjobbágyok, akiké volt, szabadon és békésen fogják bírni a kunok között [...]” (Kristó 1994, 135–136).

56 Hatházi 1996a, 231. L. még Györffy 1940, 495–496; Györffy 1990, 168–169; Hatházi 1990, 38–39, 41; Pálóczi Horváth 1994a, 9.

57 Ehhez l. Selmeczi 1992, 87–99.

58 Vö. a kortárs Rogerius gyakorta idézett megjegyzését a kunok „végtelen sok marhacsordája” kapcsán (Rogerius 3. c.). L. még SRH II. 554.

de szállásaik mellett már a kelet-európai steppén is foglalkoztak földműveléssel, növénytermesztéssel, és ez így lehetett a Magyar Alföldön is.⁵⁹ A vázolt természetföldrajzi tényezők aligha hagynak kétséget afelől, hogy a Maros–Körös közén jó lehetőség nyílt a kunoknak az összetett gazdálkodás folytatására, s így a megtelepedésre is.

59 A kunok összetett gazdálkodására mutat a félig már letelepedett délorosz-steppei kun népesség nyelve alapján a 13–14. század fordulóján összeállított Codex Cumanicus, amely az állattartás mellett a földművelésre, növénytermesztésre vonatkozóan is számottevő mennyiségű szókinccsel tartalmaz. A kérdés részletes tárgyalásához l. Györffy 1990, 242–246, aki azonban úgy vélte, hogy: „A fenti növények ismerete természetesen nem jelenti azok termesztését, hiszen ugyanezeket a szavakat megtaláljuk más, tisztán nomád életmódot folytató török népek szókinccsében is; a szántás-vetés elemeinek ismerete azonban letagadhatatlan. Figyelemre méltó az ekevas említése, ami e viszonylag fejlett termelőeszköz korai meghonosodására mutat a Fekete-tenger északi partvidékén” (Györffy 1990, 245). L. még Györffy 1990, 278. Tehát Györffy maga sem tartotta a kumániai kunokat „tisztá nomádnak”, de ettől függetlenül úgy vélte, hogy: „A kunok életében a földművelés jelentősége alárendelt volt. Mint a nomádok általában, nyári szállásaik körül a gyorsan beérő köles termesztésére szorítkoztak; mindamellett ismerték a legkülönbözőbb Kelet-Európában honos gabonafajtákat, főzélék és gyümölcsféléket. [...] Hogy a Codex Cumanicus ennek ellenére gazdag földművelő szókinccsel tartalmaz, abban szerepe van annak körülménynek, hogy a szótár tekintélyes része a Krímbe megtelepedett kunok nyelve alapján készült” (Györffy 1990, 244). Fodor István arra mutatott rá, hogy a kunok különböző törzsei, nemzetségei is annak megfelelő gazdálkodást folytattak, amelyet az általuk benépesített régió életföldrajzi viszonyai lehetővé tettek. Azonban mivel a Magyarországra költözött kunok főként a Délorosz-steppe Ny-i, tehát legkedvezőbb adottságú területéről érkezettek, így gazdálkodásuk sem lehetett annyira „szélsőséges”, mint a Volga–Don vidéki területeken (Fodor 2013, 13). Ehhez hasonlóan vélekedett már ezt megelőzően Selmeczi László, aki kutatásai eredményeként úgy foglalt állást, hogy a kunok „félnomádok voltak, s mint ilyenek, közelebb állottak a végleges megtelepedéshez, mint a tiszta nomadizmushoz” (Selmeczi 1992, 94). Nemrégiben Lyublyanovics Kyra arra hívta fel a figyelmet, hogy mivel a Magyar Királyság területére költöző Kötöny népe nem volt homogén népesség, így azok „nem feltétlenül hozták ugyanazt a gazdasági, állattartási tradíciót, és sokukat valószínűleg csak a mongol előretörés kényszerített mobilabb életformára” (Lyublyanovics 2016, 137). Ugyancsak a Codex Cumanicus földművelésre vonatkozó szóanyaga alapján vélte úgy Pálóczi Horváth András, hogy a kunok Magyarországon is a Kumániában gyakorolt összetett gazdálkodást folytatták tovább (Pálóczi Horváth 1974, 257): „A téli szállások mellett kezdettől fogva termesztettek bizonyos növényeket, amelyek a sztyeppei népek étlapján is ismerősök voltak (köles, borsó, lencse, vöröshagyma, fokhagyma, görögdinnye stb., illetve kisebb mennyiségben még a búza és az árpa is)” (Pálóczi Horváth 1988, 159). L. még – gyakorlatilag ugyanígy – Pálóczi Horváth 1985, 70–71, illetve Pálóczi Horváth 2014, 170.

III. RÉGÉSZETI EMLÉKEK

„Mint tanárembernek az a törekvésem, hogy hallgatóim érezzék meg:
minden tárgyban benne sűrűsödik a kor, a tapasztalat, a munka,
a használat, egyszóval minden tárgy magába sűríti a történelem
egy szakaszát. Nincsenek jelentéktelen és jelentős tárgyak,
csak szemléletünk szegényes vagy gazdag,
amivel tudomásul vesszük őket!”
(László Gyula)⁶⁰

1. A kun nemzetségi vezetőréteg magányos sírjai

1.1. Nagykamarás–Bánkút-Rózsamajor

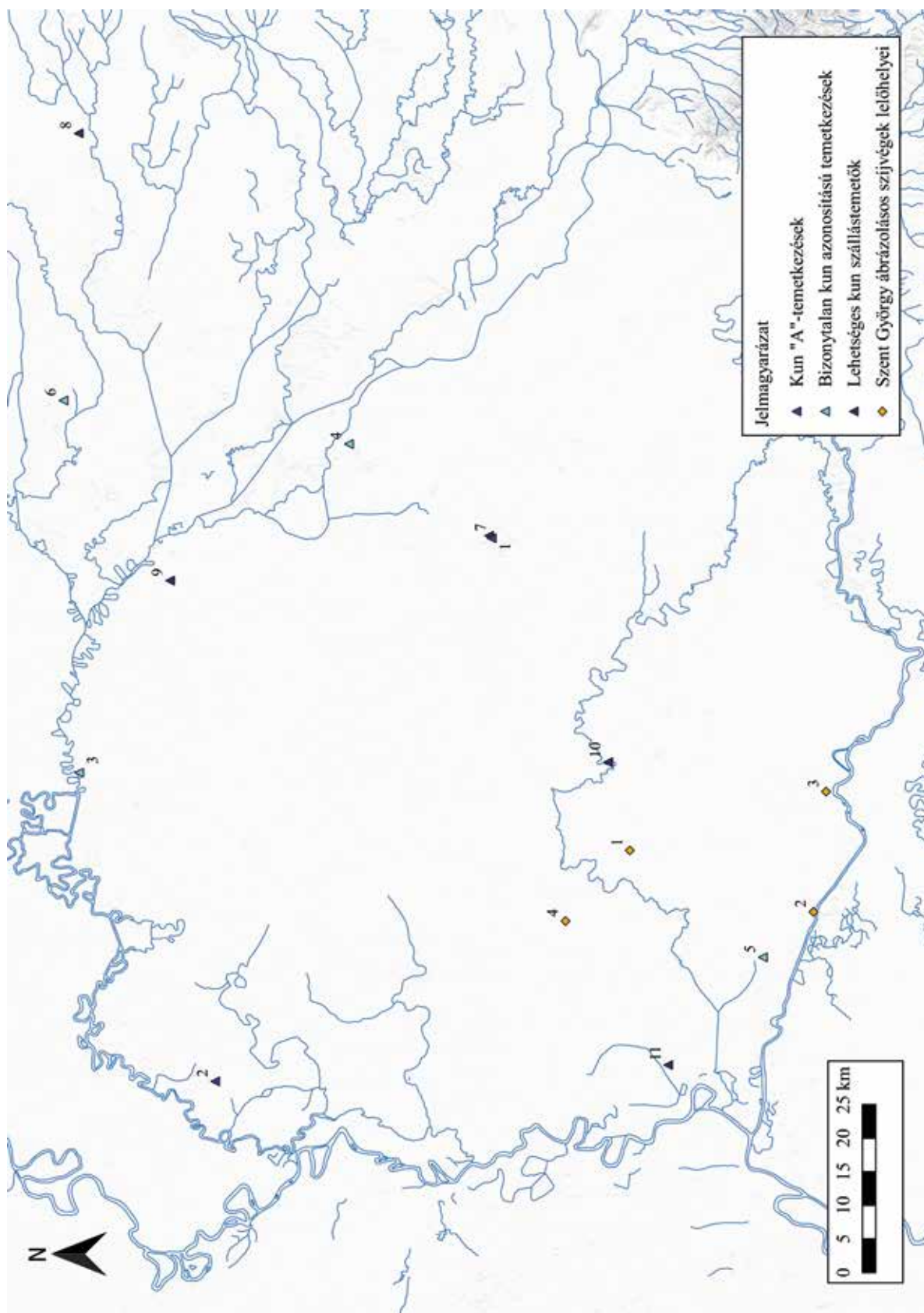
Pálóczi Horváth András hívta fel a figyelmet arra, hogy a bánkúti főhercegi uradalom⁶¹ területén előkerült sír „bánkúti lelet” néven ismert,⁶² de a lelőhely az előkerülés idején az egykori Arad vármegyei Nagykamarás községhez tartozott. Napjainkban Medgyesegyháza község területére esik (1. térkép).⁶³

60 László 1977, 13.

61 A bánkúti gazdaság Habsburg József főherceg birtokai közül az Arad vármegyei kisjenői uradalomhoz tartozott. Az Elek közelében számontartott Bánkút pusztát 1822-ben kapta meg József nádor, melyet 1878-ig teljes egészében hasznóbérbe adtak. Ekkor állították fel a rózsamajori, majd 1886-ban a lászlómajori kerületet (Pintér 1993, 138).

62 A temetkezés tárgyi anyaga „Bánkúti leletek” név alatt került be a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Régészeti Intézetének adattári leltárkönyvében. Vö. SZTE RT Ad. ltk. 9287–9294. A lelőhely nevének rögzülése a kutatásban azzal állhat összefüggésben, hogy az előkerülést követően a helyszínen hitelesítő ásatást folytató Banner János „A bánkúti lovassír” címmel adta közre a sírleleteket (Banner 1931, 187).

63 Pálóczi Horváth 1994a, 115. L. még Selmeczi 2011, 207.

1. térkép: Kun és lehetséges kun temetkezések, illetve gyalogos Szent György ábrázolásos síjívégek
 Kun „A”-temetkezések: 1. Nagykamarás, Bánkút-Rózsamajor; 2. Kunszentmárton, Jaksorépart; Bi-
 zonytalan kun azonosítású temetkezések: 3. Gyomaendrőd, Dobos-kert; 4. Gyula; 5. Makó, Margita;
 6. Vésztő, Mártirom; Lehetséges kun szállástemetők: 7. Medgyesegyháza, Bánkút, Libicsi-halom; 8.
 Cséffa, Radványi erdő; 9. Mezőberény, Laposi kertek alja I.; 10. Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as táb-
 la; 11. Hódmezővásárhely-Gorzsa; Gyalogos Szent György ábrázolásos síjívégek: 1. Tótkomlós, Ko-
 páncs-halom; 2. Apátfalva, Tárnok; 3. Nagylak; 4. Hódmezővásárhely, Csomorkány

A magyarországi kunok előkelő rétegéhez jelenleg sorolt 14 temetkezés közül 3 bizonyosan női, ezek egyike a nagykamarás-bánkúti sír is.⁶⁴ Az előkelő kun hölgy sírjára 1931. február 16-án bukkantak homokkitermelés közben a bánkúti főhercegi uradalomban. Másnap Baross László, az uradalom jószágfelügyelője levélben értesítette a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Régészeti Intézetét az előkerült leletekről, egyszerismind felajánlva azokat a szegedi tudományos műhely számára, és egy próbaásatáshoz is segítséget ajánlott. Buday Árpád, az intézet vezetője Banner Jánost küldte ki a további kutatásokra, aki február 19-én hitelesítő ásatást végzett a le-
 lőhelyen. Ez Banner szavai szerint „eredményre nem vezetett ugyan, de alkalmat nyújtott arra, hogy az összes leletkörülményeket, hiteles szemtanúk bemondása alapján tisztázni lehetett”⁶⁵

64 Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. melléklet. A Nagykamarás-Bánkúton napvilágot látott sír mellett idetartozik még a Balotaszállás-Balotapusztán és a Kunfehértó-Inoka-Pincehegyen előkerült temetkezés. Kérdéses a Tiszaföldvár-Homok-Óvirághegyen talált temetkezés idesorolása. A temetkezést ismertető és a sírmellékleteket közlő Selmeczi László nem tért ki az elhantolt nemének kérdésére (Selmeczi 1992, 9–11), azonban a sírmellékletek között található, ezüstszálakból font vastag nyakék alapján Pálóczi Horváth András a temetkezést a női sírokhoz sorolta (Pálóczi Horváth 1994a, 123, 226, 1. táblázat). Horváth Ferenc hívta fel arra a figyelmet, hogy a nyakéken függő „bulla” egy „nyakban hordott enkolpion, azaz ereklyetartó” lehet, tehát keresztény vonatkozású tárgy, melyet „távolról sem csak nők viseltek”. Mivel az eddig előkerült leggazdagabb kun sírban a Csingul-folyó mellett eltemetett fejedelem ugyanolyan, csak éppen aranyból készült kígyófonatú nyakéket viselt, mint amilyen a homoki ereklyetartó függött, így Horváth feltételezte, hogy az „óvirághegyi sír halottja sem nő, hanem férfi volt” (Horváth 2001, 203–204). Ezt erősítheti az is, hogy a sírban aszimmetrikus zabla volt, melyet „szinte kizárólagosan férfi lovasok használtak”, a két egyforma kengyel pedig nemcsak a lovas nemére, hanem annak társadalmi helyzetére is utalhat: „az egészen előkelők, fejedelmek, valamint a nők sírjaiból való kengyelek [...] mindig egyformák” (Horváth 2001, 178–182). Mindenesetre összesítő táblázatában végül is kérdőjellel szerepeltette a sírt a női temetkezések kategóriájában (Horváth 2001, 309). Ezzel szemben Selmeczi László különösebb érvelés nélkül a női temetkezések közé sorolta a sírt (Selmeczi 2011, 208–209). Horváth Ferenc meglátása nyomán viszont Pálóczi Horváth András megváltoztatta a temetkezés besorolását: „A kun szobrok ábrázolásai szerint a nyaklánc és a nyakékre függesztett amulett-tartó a női viselet kelléke volt, ezért gondoltunk korábban arra, hogy a tiszaföldvár-homoki sírban nő nyugodott (antropológiai meghatározás nem áll rendelkezésünkre). Az Azovi-tenger melléki kun fejedelmi sír leletei viszont azt valószínűsítik, hogy a társadalom legfelső rétegéhez tartozó férfiak viseletéhez is tartozhattak ilyen reprezentatív, értékes nyakláncok” (Pálóczi Horváth 2014, 146–147). Nem állásfoglalásként, de annyi mindenképpen rögzíthető, hogy a magyarországi kunok előkelőinek temetkezései között a férfiakhoz sorolt sírok mindegyikében volt valamilyen fegyverzet (Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. melléklet), leszámítva a kígyóspusztai sírt, amelynek meglétére azonban csak következtetni lehet egy „szél által elhordott homokdomb tövében” előkerült veretes öv tartozékaiból (Pálóczi Horváth 1994a, 110–111). Amennyiben a homok-óvirághegyi sír is idetartozik, úgy az nélkülözi a fegyvermellékleteket.

65 Banner 1931, 187.

A kun úrnő DK-ÉNy-i tájolású⁶⁶ sírját egy hosszan elnyúló homokdomb lábához ásták,⁶⁷ mélysége 250 cm volt.⁶⁸ Vele temették hátságát is: a ló teljes csontvázát az emberi maradványok jobb oldalán, azzal ellentétes irányítással találták meg, feje gazdájának lábai felé fordult.⁶⁹ A szegedi Régészeti Intézetbe 1931. február 19-én bekerült és leltárba vett tárgyak a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék adattári leltárkönyvének tanúsága szerint a következők voltak: 9287: tükör, 9288: torques, 9289: zabla, 9290: kengyel, 9291: kengyel, 9292: csat, 9293: kés, 9294: szegély csont (1. tábla).⁷⁰ A tárgyak közül a torques (nyakperec) mellett egy kérdőjel, a zabla, a kengyel pár, a csat és a kés mellett pedig a következő megjegyzés szerepel: „Orsz. Tört. Múzeumnál letétbe elküldve. 1951. XI. 26 [aláírás]”. Ehhez hasonlóan a tükörhöz rendelve az alábbi tájékoztatás olvasható: „Letét az Orsz. Tört. Múzeumnál”. A csontból való tárgy mellett egy bepecsétlés található: 1976. JAN. 26. – minden bizonnyal revíziós bélyegző nyoma. A leletekhez kapcsolódó kommentárok háttéréhez tartozik, hogy 1944-ben a front közeledtével az intézet gyűjteményének legértékesebb darabjait – köztük a

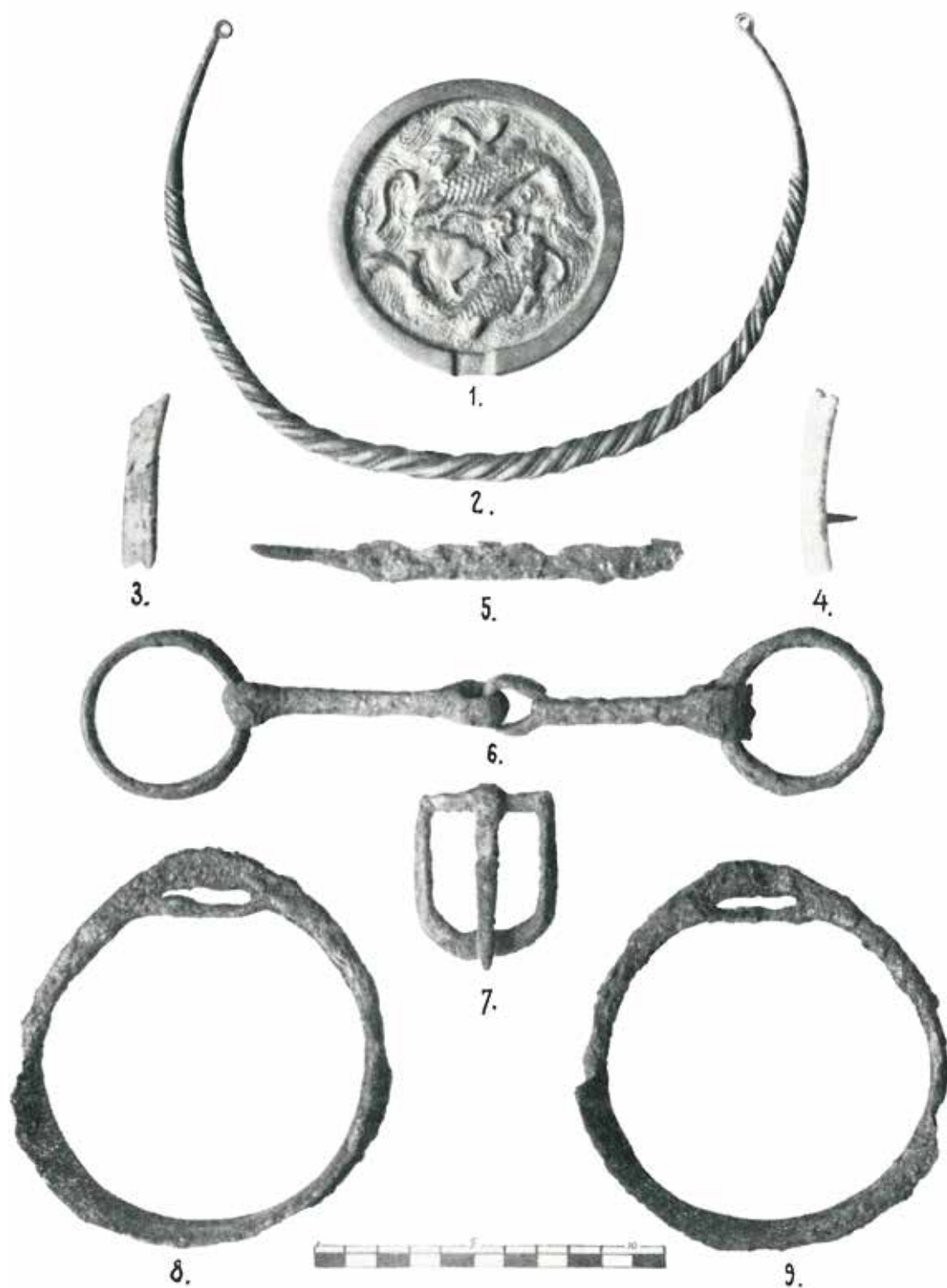
66 A hazai kun előkelők földi maradványait rejtő temetkezések közül hatnak a tájolását ismerjük. A bánkútiaval azonos tájólást csak a szentkirály-felsőszentkirályi sír esetében figyeltek meg (Éri 1956, 149). Hasonlóan K-i irányítású az inoka-pincehegyi (K-Ny) (Pálóczi Horváth 1989b, 137) és a kunszentmártoni (KÉK-NyDNy) (Selmeczi 1992, 7) is a jelzett eltérésekkel. Összefoglalóan l. Pálóczi Horváth 1994a, 140; Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. melléklet.

67 Az egykori Kumániában feltárt kun sírok egyik ismertetőjegye a halmos temetkezés. Ez lehetett már álló, régebbi halomba való utólagos beletemetés, de sírhalom kialakítása is (Selmeczi 1992, 25). Ugyanez megfigyelhető a magyarországi kunok előkelő rétegének pogány temetkezéseivel összefüggésben is. Selmeczi László szerint „véltetően homokdomb (talán kurgán) alatt feküdt a csolyosi, a kígyópusztai és a bánkúti sír. A homok-óvirághegyi sír egy nagyobb homokdombba történő temetkezés (aknasír), tehát csupán külső formájában kurgántemetkezés” (Selmeczi 1992, 31). Pálóczi Horváth András úgy értékelt, hogy „a sír fölé emelt halomnak (kurgánnak) sehol sem maradt nyoma: az újkorban futóhomokossá vált vidékeken a szél tüntethette el, másutt az intenzív földművelés. Adatainkból sejthető, hogy egykor halom állt a csolyosi, kígyópusztai, inokai, bánkúti és homok-óvirághegyi sír fölött. Néhány esetben a feltűnően nagy sírmélység azt jelezheti, hogy a halom feltöltése vagy annak egy része a sír fölött megmaradt (Bánkút, Homok-Óvirághegy)” (Pálóczi Horváth 1994a, 140). L. még Horváth 2001, 308–309, aki kiegészítette a felsorolást a Csengele-Bogárháton fellelt temetkezéssel. Szatmári Imre szerint „a bánkúti sírt kétségtelenül homokhatba ásták, de a helyén kurgánt feltételezni a mai környezet ismeretében és a régi kéziratok térképek ábrázolásai alapján egyaránt valószínűtlennek látszik” (Szatmári – Vágó 1993, 33, 39. jz.).

68 A szóban forgó sírok mélységét hat esetben lehetett regisztrálni. A bánkútihoz hasonló értéket két alkalommal jegyezték fel: Tiszaföldvár–Homok-Óvirághegyen 280 cm, Csengele-Bogárháton 202 cm (Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. melléklet).

69 Banner 1931, 188. Egész ló eltemetésére az avarok eltűnése óta a kunok megjelenéséig nem volt példa a kelet-európai steppén (Horváth 2001, 122; Pálóczi Horváth 2014, 88), a kunok előtti népek a lóbórt a benne hagyott koponyával és lábcsontokkal temették el, az állat többi részét pedig feltorozták. A teljes ló eltemetését – amelynek gyakorlata a kunok körében sem volt általános (Pletneva 1958, 173; Fedorov-Davydov 1966, 124–127) – az orosz kutatás a kunok halottas szokásaihoz kötötte (Fedorov-Davydov 1966, 145). L. még Selmeczi 1992, 31, 32. Pálóczi Horváth utalt a rítus háttérére is, amely „a kun törzsek sajátos ősi, belső-ázsiai hagyományaira enged következtetni – Belső-Ázsia hatalmas területein ez a szokás a 6–9. században általános volt” (Pálóczi Horváth 2014, 88–89). Ez utóbbi megállapításhoz l. még Horváth 2001, 244. Lócsontvázak temetkezése Magyarországon eddig négy lelőhelyről adatolható: Nagykamarás-Bánkút mellett Tiszaföldvár–Homok-Óvirághegyről, Kunfehértó–Inoka-Pincehegyről (Pálóczi Horváth 1994a, 112, 122–123, 140–141) és Csengele-Bogárhátról (Horváth 2001, 90–92, 96, 100–101, 242). Horváth Ferenc hívta fel arra a figyelmet, hogy a Fedorov-Davydov által megvizsgált 10–14. századi, kiértékelésre alkalmas 602 temetkezés közül mindössze 16 alkalommal (2,6%) fordult elő olyan variáns, ahol ellentétes tájólással fektettek a sírba egész lovat (Horváth 2001, 242). Vö. Fedorov-Davydov 1966, 124–127. Magyarföldön viszont ilyen a bánkúti és a csengelei sír is (a másik két temetkezés kapcsán a lócsontváz irányítására nincs adatunk).

70 1. tábla. L. még Banner 1931, 188.

1. tábla: A bánkúti sír leletei (Banner 1931, XX. tábla)

tükröt és a nyakperecet – a soproni főiskolára menekítették. A II. világháború után a tárgyak nagy részét visszajuttatták Szegedre, a torquesnek azonban nyoma veszett.⁷¹ A bejegyzésnek megfelelően 2021. november 2-ig a lószerszámok és a kés, továbbá a tükör a Magyar Nemzeti Múzeumban voltak letétben,⁷² jelenleg viszont már csak ez utóbbi tárgy. A többi sírmelléklet visszakerült a szegedi Régészeti Tanszék gyűjteményébe a megmaradt csonttárgy és a bronz-tükör másolata mellé.⁷³ A csontváz maradványait a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszéke őrzi.⁷⁴

A bánkúti kun lovastemetkezés tárgyai alapvetően két csoportba sorolhatók: a tükör, a nyakperec és a kés az előkelő hölgy sírmellékleteihez, míg a kengyelpár, a zabla és a hevedercsat a vele temetett háttas felszereléséhez tartoztak. A két csontlemez funkciójáról megoszlanak a vélemények. Banner szerint ezek „szegezett része mutatja, hogy tartozéka volt valami ismeretlen rendeltetésű tárgynak, talán bőrtasaknak, amely esetleg a tükröt rejthette valamikor magában”.⁷⁵ Ezzel szemben Pálóczi Horváth András szerint a befelé álló szegezéssel ellátott ívelt csontlemezek „valószínűleg nyeregkápa vagy nyeregdeszka szegélydíszének töredékei” lehetnek.⁷⁶ Magunk is ez utóbbi azonosítási javaslatához csatlakozunk.⁷⁷

Az emblematikussá vált tükör öntéssel készült, anyaga ún. fehérbronz. Feje kerek, nyele még a sírba kerülése előtt letört. Előlapját fényesre csiszolták, amely „bár több helyen erősen

71 Ádám – Bíró – Ökrös 2020, 47, 2. jz. Fodor István – Méri István felvilágosítására hivatkozva – azt írta, hogy „a háború alatt a torques és a csontdarabkák elvesztek” (Fodor 1972, 223, 2. jz.). A nyakperec elkallódását a II. világháború zűrzavarában Pálóczi Horváth András is megemlítette (Pálóczi Horváth 1996, 32), azonban a tanszéki gyűjteményben egy csonttárgy (rajta a 9294-es leltári számmal) ma is fellelhető. Ez utóbbi, illetve utóbbiak száma kapcsán érdemes néhány megjegyzést tenni. Banner az általa jegyzett közleményben a felszínre került leletek között „néhány ismeretlen rendeltetésű csont darabot” említett (Banner 1931, 188). Ezek száma a sírmellékleteket bemutató tábla tanúsága szerint kettő volt (Banner 1931, XX. t. 3, 4), de a 3. számú tárgyat két összeálló töredék alkotta – tehát eredetileg összesen három csontdarabkáról lehetett szó. Napjainkban a már említett, 3-as számot viselő csontlapocska alsó fele lelhető fel a szegedi Régészeti Tanszék gyűjteményében. Végül idetartozik, hogy a leltárkönyvi bejegyzésben – melynek idejénél 1931. II. 19. szerepel – csak annyi olvasható, hogy „szegélycsont”, s a darabszámmal is csak egy „vonás” található. A bejegyzés alighanem úgy magyarázható, hogy a darabokat egy egész tárgy töredékeinek tekintette a leletek leltározója. A megmaradt csontlemezeiről eddig nem adtak közre metrikus adatokat, hiszen különösebb jelentősége nem volt. Ettől függetlenül magunk megadjuk az emlék felvehető méreteit – H: 3,8 cm, Sz: 1,4 cm, V: 0,3 cm.

72 Erről Fodor is megemlékezett: „1951 óta a Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításán szerepel. (Az 1951. évi kiállításon: II. terem, haditárló; MNM Adattár ltsz. MT 1283. Az 1967-bcn rendezett kiállításon: folyosó, 13. tárló.)” (Fodor 1972, 223, 2. jz.). L. még Pálóczi Horváth 1994a, 115; Selmeczi 2011, 207.

73 A visszaszállított leleteket kísérő átadólevelén a fenti dátum szerepel.

74 Pálóczi Horváth 1994a, 115. A kun úrhölgy koponyájának és hosszúcsontjainak „anthropológiai méreteit Dr. Gáspár János úr szíves adatai alapján” Banner János közölte dolgozata végén (Banner 1931, 198–199). A koponya fényképéhez l. Banner 1931, XXIV. t.; a bánkúti koponyát újrafotózta Balázs János – l. Marcsik 2016, 129, 1. jz., 134, 88. 1. kép. A ló csontmaradványairól mindössze annyi információ áll rendelkezésre, hogy azok „nem maradtak meg” (Vörös 2001, 347) – azaz vagy nem szedték fel, vagy elkallódtak. Az előbbi lehetőséget valószínűbbnek tartjuk, mert az állatcsontok bekerüléséről nem találtunk semmiféle említést vagy feljegyzést.

75 Banner 1931, 188. Ehhez hasonlóan foglalt állást Selmeczi László is, aki a csonttárgyakat ugyan nem tárgyalta a temetkezés leletei között, de a kun úrnő használati tárgyai kapcsán azt írta, hogy: „Csak feltételezni tudjuk, hogy derekát textil (selyem) övvel fogták körbe, s erre függesztették kését, s feltehetően egy bőr vagy textil tarsolyba zárva kínai gyártmányú tükrét” (Selmeczi 2011, 208).

76 Pálóczi Horváth 1994a, 116.

77 Lehetséges párhuzamként idevonható a fekete süvegesei temetkezéseit rejtő Zelenki 303. kurgánjában napvilágra került nyereg maradványai között talált szegélydísz (Pletneva 1973, 55, tab. 7).

megrongálták a patinafoltok, még ma is erősen tükröz” – írta Banner János 1931-ben. A hátlap díszített része 4 mm magas, 6 mm széles peremmel van körülvéve.⁷⁸ Átmérőjét Banner 9,5 cm, Fodor és Pálóczi Horváth 9,35 cm nagyságban adta meg.⁷⁹ A tükör hátlapjának „szokatlan” díszítettségére már a bánkúti leletek közreadója is utalt: „[...] eddig ismert s fennebb említett tükreink hátlapján legfeljebb geometrikus díszítés van, ezen figurális dísz foglal helyet. [...] Kidomborodó vékony hullámos vonalakkal van ábrázolva a víz, amelyben két hal (látszólag harcsa) körbeúszva kergeti egymást. A halak kidolgozása nagyon gondos, hullámzó testük ábrázolása teljesen művészi. A két hal közt középen egy virágzó vízinövény kinyílt virága és bimbója helyezkedik el. A felső (nyéllel ellenkező oldalon lévő) hal felett egy szárnyas kis állat (valószínűleg szitakötő) foglal helyet”.⁸⁰

Banner – leszögezve, hogy a fellelt tükör Európában „egészen egyedül áll” – számos hasonló „halas” tükröt kutatott fel különböző ázsiai lelőhelyekről (Kína, Korea, Minuszinszki-medence, Délnyugat-Szibéria), amelyek bizonyos vonatkozásaikban (alapmotívumok, plasztikusság, szerkezet) párhuzamot nyújtottak a Nagykamrás-Bánkúton talált tükör készítése, használata és földbe kerülése idejének, valamint származási helyének a megállapításához. Ezek vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy „olyan távoli pontok jelzik előfordulását, hogy vándorútról épen ezért nem lehet egyelőre határozott képet alkotni”. A tükrök korát az analógiák segítségével a 8–14. század közötti időkre tette („a távol keleten tehát hosszú mult áll a háta megett”), de rögzítette, hogy a bánkúti sír a honfoglalás koránál régebbre nem keltezhető, így „nem lehetetlen, hogy a tükör a leletet a XIII. századig is felviszi, amikor is a tatárjárás korának egyik emlékével állnánk szemben. Ennek a kimondására azonban az ezidő szerint rendelkezésre álló kisszámú és bizonytalan analógia nem ad biztos támpontot”.⁸¹

Banner János sejtését négy évtizeddel később Fodor István igazolta, egyszersmind pontosította és meghatározta annak származási helyét, készítésének (továbbá használatának és eltemetésének) korát, valamint az ábrázolás gondolati hátterét. Fodor megállapítása szerint az efféle halas tükrök gyártási központja Kína volt, legnagyobb részüket a Szung-korban (960–1279) készítették; a korábbi tükrökön nem találkozunk ezzel a motívummal. Tanulmányában bemutatta a bánkúti tükör méretében és kidolgozottságában is pontos párhuzamát, amelynek a nyele is épségben maradt.⁸² A példányt ugyan nem lehetett a Szung-dinasztia időszakánál pontosabban keltezni, de további analógiák bevonásával azt a véleményt fogalmazta meg, hogy „a bánkúti tükör Kínában készült a XII. században vagy a XIII. század elején”.⁸³ Konkrét jelentését adta a kettős halábrázolásnak is, amely „Kínában a házastársi boldogság és termé-

78 Banner 1931, 195. L. még Fodor 1972, 225–227; Pálóczi Horváth 1994a, 116; Selmeczi 2011, 208.

79 Banner 1931, 195; Fodor 1972, 228; Pálóczi Horváth 1989a, 121 [37.].

80 Banner 1931, 195. L. még Fodor 1972, 225–227; Pálóczi Horváth 1994a, 116; Selmeczi 2011, 208. Fodor István szerint a Banner által említett vízinövény vízililiom, meghatározását követi Pálóczi Horváth András és Selmeczi László is.

81 Banner 1931, 195–198.

82 Fodor 1972, 229, 4. ábra.

83 Fodor 1972, 227–232.

kenység, valamint általában a bőség és egészség szimbóluma volt”.⁸⁴ Mivel a két halat ábrázoló tükröket gyakorta ajándékozták fiatal pároknak eljegyzés vagy esküvő alkalmával,⁸⁵ így elképzelhető, hogy a Bánkúton eltemetett előkelő hölgy is menyegzői ajándékként kaphatta még Kumániában.⁸⁶

Az elveszett aranyozott ezüst torquest Banner közléséből ismerjük,⁸⁷ de szabatos leírását Fodor István adta. E szerint a nyakperecet „két vastagabb és egy harmadik vékony, sodrott szálból fonták, végeit összeolvasztották, melyek a fonott résztől nagyjából egyenletesen keskenyedve, kör alakban végződnek”.⁸⁸ Emellett Pálóczi Horváth András hozzáfűzte, hogy a torques kis karikákban záruló végeit nem lehet egymással összekapcsolni.⁸⁹ Banner az akkor ismert párhuzamok alapján a nyakperec korát a 10. század második felére helyezte,⁹⁰ készítésének korát Fodor István helyesbítette a legközelebbi orosz földi párhuzam alapján a 12. század végére, 13. század elejére.⁹¹ Pálóczi Horváth András hívta fel rá a figyelmet, hogy a sírleteken kívül a kun női szobrok ábrázolásai is tanúsítják, hogy a 12–13. századi steppei arisztokrácia viseletének bevett része volt a nyakperec, és éppen ezek alapján lehetett megfejtetni az ékszer viselésének sajátos kun szokását. Az előkelő kun nők a torquest nem a nyak körül viselték, hanem a nyakláncra fűzve – erre szolgált annak visszapödrött vége –, tehát a nyak előtt felfüggesztve, olykor egyszerre két-három példányt is.⁹²

A kés nem került tárgyalásra sem Banner, sem Fodor dolgozatában – nyilván a keltezéértékelő tükrök, nyakperec és kengyel pár miatt nem volt különösebb jelentősége a mindennapi használati eszköznek. Az egyélű, íveltlen hegyesedő, nyéltüskés vaskés erősen sérült, hossza 8,9 cm.⁹³

Banner János a bánkúti sírban napvilágra került kengyeleket abba a – Pósta Béla által megfogalmazott definíció szerinti – csoportba sorolta, amelynek képviselőinél „az oldalszárak felső találkozási pontja el van lapítva és a szíjtartó lyuk ezen ellapított részbe van belevágva”.⁹⁴ A bánkúti példányokat „széles talp jellemzi, amelynek két széle és közepe perem-

84 Fodor 1972, 227, 15. jz. Fodor István megállapításai elfogadást nyertek a kutatásban – ehhez l. még Pálóczi Horváth 1994a, 116; Selmeczi 2011, 208.

85 Fodor 1972, 227, 15. jz.

86 Pálóczi Horváth 2014, 151.

87 Banner 1931, 191–193 és XX. tábla.

88 Fodor 1972, 224. L. még Pálóczi Horváth 1994a, 115, 148; Pálóczi Horváth 2014, 146.

89 Pálóczi Horváth 1994a, 115. L. még Selmeczi 2011, 207–208.

90 Banner 1931, 193.

91 Fodor 1972, 224–225. L. még Pálóczi Horváth 1994a, 118. A két nyakperec képéhez l. uitt 226, 2. ábra és 227, 3. ábra.

92 Pálóczi Horváth 1982, 101–102; Pálóczi Horváth 2014, 145–146. A torquesek viselési módját ábrázoló kun összobrok két képviselőjéhez l. Pálóczi Horváth 1982, 102, 9. kép.

93 Havassy 1996, 97 [56.]. L. még Pálóczi Horváth 1994a, 116, a kés képéhez Banner 1931, XX. tábla; Fodor 1972, 225, 1. ábra; Pálóczi Horváth 1994a, 146, 32. kép. A bánkúti temetkezés Szegedre visszakerült tárgyait magunk is lemértük, így megerősíthetjük, hogy a kés hossza valóban 8,9 cm; ebből a (csonka) penge 5,3 cm, a nyéltüske pedig 3,6 cm. A késpenge legnagyobb mérhető szélessége 1,2 cm. Érdekességként megjegyezzük, hogy a tárgyon egy kérdőjel (?) található a 9293 ltsz. helyett.

94 Banner 1931, 188.

mel és végigfutó gerinccel van megerősítve. [...] a széles talp [...] a bánkúti egyik kengyel egyik oldalán erős körívvel illeszkedik a lapos szárhoz. A másik oldal és a másik kengyel mindkét oldala sokkal kisebb szöget alkotva illeszkedik össze s azon kívül is erősen kopott. [...] a talp közepén végig futó gerinc közepe be van mélyítve”. A lószerszámok fülkiképzése alapján kizárta azok népvándorláskori besorolását, és a vállába kovácsolt fülű példányokat a honfoglalás kori hasonló szerkezetű (de formai kialakításukban eltérő) kengyelekkel vetette össze, de idézett példát Közép-Ázsiából is. Mivel a hivatkozott emlékek alapvetően a 10. századra voltak keltezhetőek, így Banner a bánkúti kengyelek korát is erre az időszakra tette.⁹⁵ Ugyanígy datálta a csikózáblát is, amelynek esetében a kantárszártartó karika lapos kialakítása eltért az addig ismert hengeres karikájú példányoktól. Ugyanakkor megjegyezte: „Karikája nem egészen lapos. [...] formáját [...] egy kúpidom két síkkal kimetszett szeletének tekinthetjük”. A zabla további sajátosságaként említette, hogy „a karikákat tartó pálca rész, két behajlított köralakú része nagyon gondosan van kidolgozva. [...] a kengyel talpának kidolgozására emlékeztet. Úgy látszik a kengyellel együtt gondosan kidolgozott garnitúrát alkotott”.⁹⁶ Hasonlóan képezték ki a hevedercsatot is: „idoma a zablakarikák mintájára egészen lapos és egy szabálytalan gúla két síkkal kimetszett szelvényére emlékeztet”.⁹⁷ A lószerszámzat formavilága és kivitelezése tehát egységes egészként tűnik fel előttünk, melyet Banner összegzően így jellemezett: „Ez a gondos kivitel a többi értékes mellékletek jelenlétében egyáltalában nem meglepő. Csak természetes, hogy az értékes tükör és torques tulajdonosa egész felszerelésében választékosságra és harmóniára törekedett”.⁹⁸

A lószerszámokhoz tartozó fontosabb metrikus adatokat saját méréseink alapján közöljük. A 9290 nyilvántartási számon lévő kengyel M: 11,8 cm, Sz: 11,1 cm, a talpaló mérhető legnagyobb szélessége 3,8 cm. A 9291 leltári számú lábtartóvas M: 11,5 cm, Sz: 10,8 cm, a talpaló mérhető legnagyobb szélessége 3,9 cm. Az aszimmetrikus zabla szárainak hossza 8,3 (zabla-karikás félpofavas) és 8,9 cm, a megmaradt egy zablakarika nem teljesen szabályos, átmérője 5,1–5,3 cm között ingadozik. A hevedercsat kerete 4,4 x 5,15 cm, a csattüske hossza 5,6 cm.⁹⁹

95 Banner 1931, 188–190.

96 Pálóczi Horváth András megfogalmazásában: „Vas zabla: vastag szájasú csikózábla, szárának karikába kapcsolódó vége széles, bordázott” (Pálóczi Horváth 1994a, 116). L. még uott 142, 30. kép.

97 Avagy: „elől lekerekített, hátul szögletes, hosszúkás vascsat pecekkel” (Pálóczi Horváth 1994a, 116).

98 Banner 1931, 190–191.

99 Magunk három munkában leltünk fel nem teljesen azonos méretadatokat. Pálóczi Horváth András 1989-ben közölte a bánkúti lószerszámok egyes méretadatait – eszerint a kengyelek magassága 12,5 cm, a csikózábla hossza 23 cm, a hevedercsaté pedig 6 cm (Pálóczi Horváth 1989, 120 [36.]). (A szerző szíves közlése szerint a könyv jellege miatt nem lehetett a tárgyak összes méretét megadni, ezért szerepelnek csak ezek az adatok.) Ezzel szemben a Havassy Péter szerkesztette katalógusban a kengyelek mérete 11,2 x 11,8 cm, a talpalók szélessége 3,7 x 3,9 cm; a zabla szárainak hossza 8,4 x 8,9 cm, a megmaradt egy zablakarika átmérője 5,5 cm; a hevedercsat 5,6 x 4,5 cm (így, a méreteket szorzatként megadva) (Havassy 1996, 97 [56.]). A szegedi egyetem Régészeti Tanszékének leleteiből közzétett válogatásban a kengyelpár és a zabla adatainak értelmezését olvashatjuk: a kengyelek magassága 11,2 cm, szélessége 11,8 cm, a talpalók szélessége 3,7–3,9 cm; a csikózábla szájasainak hossza 8,4 és 8,9 cm, a zablakarika átmérője 5,5 cm (Ádám – Bíró – Ökrös 2020, 56 [Katalógus 64, 65.]). Olybá tűnik, hogy a Havassy által megadott kengyelméret a 9290-es leltáriszámú darabbal állhat összefüggésben, és ennek adatait ráértették a másik példányra is, de az valamivel kisebb. A zablaszárak és a zablakarika Havassy által közölt méretei összeadva 22,8 cm-t tesznek ki, ami közelít a Pálóczi Horváth által jegyzett adathoz; ma-

A lószerszámok keltezését a kelet-európai steppe kései nomád sírleletei alapján Fodor István korrigálta. A bánkúti példányokhoz hasonló széles talpalójú, peremmel és gerinccel megerősített, vállába kovácsolt fülű kengyelek a Fedorov-Davydov tipológiai rendszerezése szerinti D csoportba tartoznak, a legnagyobb hasonlóságot pedig a D II típusal mutatják. A csoport kengyelei a 12. század vége és a 14. század közepéig keltezhetők, a típus időrendje: 13. század második fele, 14. század. A lapos oldalkarikás csikóablak ugyanebben a rendszerben a G csoport IV. típusához sorolható, koruk a kengyelekkel megegyező.¹⁰⁰

Mindezek alapján Fodor a Bánkúton előkerült temetkezést a Maros-Körös közét megszálló magyarországi kunok hagyatékához sorolta, s annak korát – tekintettel arra, hogy a területet a tatárjárás utáni második beköltözés és a hódi csata között bírták – 1246–1282 közé helyezte.¹⁰¹ Ehhez hasonlóan keltezte a temetkezést Pálóczi Horváth András, aki szerint a Nagykamarás-Bánkút-Rózsamajor lelőhelyen napvilágot látott sír a magyarországi kunoknak a beköltözéstől számított első nemzedékéhez sorolható. Az itt nyugvó úrhölgy temetése valamikor a 13. század harmadik negyedében, legkésőbb az 1280-as években, IV. (Kun) László uralkodása alatt történhetett.¹⁰²

A hazai kun emlékanyaggal összevetve¹⁰³ megállapítható, hogy az eltemetett hölgy bronztükre egyedi példánya ennek az emlékkörnek. Torques – bár más típusú – csak a balotapusztai sírból ismeretes,¹⁰⁴ illetve a ránk maradt feljegyzések szerint a Kunfehértó-Inoka-Pincehegyről előkerült sírban volt a koponya mellett egy „kerek ezüst koszorú” – lehetséges, hogy torques.¹⁰⁵ Késsel további nyolc – vegyesen férfi- és női – temetkezésben találkozunk.¹⁰⁶ Ami a lószerszámzat elemeit illeti, zabla, kengyel és hevedercsat együttese további három kun előkelő temetkezésében fordul még elő: Kunszentmárton-Jaksorérpart, Tiszaföldvár-Homok-Óvirághegy és Csengele-Bogárhát lelőhelyeken.¹⁰⁷ A kengyelek és a hevedercsatok együttes jelenléte a nyergeknek a lószerszámokkal való együttes eltemetését jelzi; a fából készült nyergek a földben jellemzően elenyésztek.

gunk valamivel kisebbnek mértük, az eltérés a zablakarika átmérőjénél jelentkezik. A hevedercsat Havassy által közölt mérete gyakorlatilag egyezik az általunk felvett adatokkal – azonban nála a csat hosszúsága a csattüske hosszával azonos.

100 Fodor 1972, 224. Fodor István a hevedercsatot nem tárgyalta, feltehetően azért, mert annak tipokronológiai besorolása semmit sem befolyásolna a kengyel és a zabla által meghatározható keltezésen.

101 Fodor 1972, 239. A bánkúti lovassír közreadó Banner János munkája kapcsán ide kívánczik a temetkezést a kun nemzeti arisztokrácia magyarországi hagyatékához besoroló Fodor István megjegyzése: „A keltezés és etnikai meghatározás bizonytalanságának oka [...] az volt, hogy [...] a közlemény megjelenésének idején Kelet-Európa hasonló leleteinek feldolgozása és értékelése alig nyújthatott ehhez segítséget. [...] A dolgozat megjelenése óta eltelt negyven év alatt az európai és ázsiai steppevidéken a bánkútihoz hasonló leletek egész sora került elő, a vele nagyjából azonos korú emlékek tudományos feldolgozása pedig új fejezetet írt a steppevidéket lakó nomád népek történetébe” (Fodor 1972, 223).

102 Pálóczi Horváth 1994a, 170.

103 Ha külön szakirodalmi utalás nincs, akkor a számadatok az eddig készített összehasonlító táblázatokról származnak: Pálóczi Horváth 1994a, 226–227; Horváth 2001, 308–309; Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. melléklet.

104 Az ékszer képehez Pálóczi Horváth 1989b, 98–99, I–II. tábla.

105 Pálóczi Horváth 1989b, 137.

106 Ásotthalom-Biliscs, Balotapuszta, Csengele, Kiskunmajsza-Kuklis-tanya, Kunfehértó-Debeák-Szarkás, Felsőszentkirály, Tiszaföldvár-Homok és Kunszentmárton-Jaksorérpart. Az utóbbi lelőhelyen talált kés kapcsán kialakult bizonytalanságokat a temetkezés ismertetése során tárgyaljuk.

107 Ezek képeihez l. Selmeczi 1992, 6–7, 9–10; Horváth 2001, 175–184. L. még Pálóczi Horváth 2014, 127; Ádám – Bíró – Ökrös 2020, 45.

Éppen a nagykamarás-bánkúti sírban talált „szegélycsontok” kapcsán jegyezte meg Pálóczi Horváth András, hogy „legfeljebb a nyeregkápát vagy a nyeregdeszka szegélyét díszítő csontlemezek megmaradásával számolhatunk”.¹⁰⁸ A bánkútihoz formailag és kialakítását tekintve leginkább hasonló kengyelek a kunszentmártoni sírból láttak napvilágot,¹⁰⁹ de idevonható a csengelei jobb oldali kengyel is.¹¹⁰ A hevedercsat formájához hasonló csat Csengeléről ismert.¹¹¹ A zabla – mint a többi magyarországi kun sírban is – „a korszaknak megfelelő típusú”: ellapított karikákkal szerelt, vastag szájasú csikózabla aszimmetrikus, bordázott végű szárakkal.¹¹² Ugyancsak aszimmetrikus zablák voltak a kunszentmártoni,¹¹³ a tiszaföldvári,¹¹⁴ az erdőtelki¹¹⁵ és a csengelei¹¹⁶ sírokban.¹¹⁷

A temetkezés és a leletanyag mellett az egykori előkelő kun hölgy csontmaradványai kapcsán is születtek olyan új eredmények, amelyek tovább bővíthetik tudásunkat. Ahogy az már előkerült, Gáspár János adatai alapján Banner János tanulmánya végén közölte a bánkúti kun női csontváz koponyájának és a hosszúcsontoknak a méreteit, illetve az előbbieket alapján annak jellemzését adta.¹¹⁸ Ezzel kapcsolatban nemrégiben Marcsik Antónia mutatott fel új megállapításokat a történeti embertan oldaláról: „A koponya és a hosszú csontok újramérése és értékelése, valamint néhány újabb méret felvétele némileg módosította a tanulmányban megjelent adatokat. Morfológiai jellegzetességek felvétele során kitűnt, hogy a hosszú koponya a nyakszirt laposságával párosul. Típusát tekintve europid formakörbe sorolható (*gracilis mediterrán-x*) (1. a–b. kép). Testmagassága – Gáspár János és a szerző adataiból is számítva – 151 cm. A domináló europid karakter mellett fogazata azonban az ún. mongolid dentál komplexumot mutatta”.¹¹⁹ A Bánkúton eltemetett elő-

108 Pálóczi Horváth 2014, 131.

109 Vö. Pálóczi Horváth 1994a, 143; Pálóczi Horváth 2014, 129. Fodor István szerint is a bánkútiival „teljesen azonos formájú” a kunszentmártoni sírban talált példány (Fodor 1976, 258–259).

110 Horváth 2001, 180.

111 Vö. Selmeczi 1992, 6, 1. kép és Horváth 2001, 181. Ugyan Pálóczi Horváth András bemutatott két hasonló kialakítású hevedercsatot Kunszentmárton és Bánkút lelőhelyekről (Pálóczi Horváth 1994a, 146, 32. kép 1, 2), de az előbbi nem hevedercsat, hanem övcsat. Erről bővebben a kunszentmártoni leletek leírásánál szólunk.

112 Pálóczi Horváth 2014, 127. L. még Pálóczi Horváth 1989, 120 [36.]; Pálóczi Horváth 1994a, 116.

113 A szájasak hossza: 9,5 és 9,8 cm, a zablakarikák átmérője: 5,3 cm (Selmeczi 1992, 7).

114 A szájasak hossza: 9,2 és 10,2 cm, a zablakarikák átmérője: 5,6 cm (Selmeczi 1992, 9).

115 A zabla közlésekor csak annak teljes hosszát adta meg a szerző – ez 28 cm (Nagy 1969, 135). L. még Fodor 1976, 259. A zablakarikák átmérője: 5 és 5,7 cm (Nagy 1969, 135).

116 A szájasak hossza: 7,8 és 8,6 cm, a zablakarikák átmérője: 4,3 és 4,4 cm (Horváth 2001, 302).

117 Összesítően I. Pálóczi Horváth 2014, 127.

118 Banner 1931, 198–199.

119 Marcsik 2016, 130 és utott 6, 7. jz. Ez utóbbi megállapítás Kocsis S. Gábor eredményén nyugszik. Az ún. mongolid dentális komplexumba tartozást állcsonti és fogazati jellemzők mutatják. Ennek jelentősége abban rejlik, hogy attól függően, hogy a mongolid vagy az europid fogazati jellemzők túlsúlya található meg a fogazatban, az adott koponyát „nagy valószínűséggel mongolid”, illetve „nagy valószínűséggel europid”, valamint átmeneti csoportba lehetett sorolni. A vizsgált jellemzők alapján Kocsis S. Gábor arra a megállapításra jutott, hogy a bánkúti kun úrnő fogazata a mongolid, illetve mongoloid (erősebben mongolid, mint europid) dentális komplexumhoz sorolható, így annak koponyája a „nagy valószínűséggel mongolid” csoporthoz tartozik (Kocsis S. 2001, 331–333). Mivel a bánkúti kun úrhölgy koponyája az „europid formakörbe sorolható”, így ha nem lett volna mód a teljes koponya vizsgálatára, esetünkben a fogazat jellemzőiből tévesen következtettünk volna annak mongolid vagy mongoloid volta. Idetartozik még az is, hogy Marcsik Antónia a csengelei kun sírok (köztük a vezér) csontanyaga kapcsán már 2001-ben megjelent dolgozatában is foglalkozott a bánkúti maradványokkal. Ekkor rögzített véleménye némiképp eltér a fent leírtaktól: „A koponya és a hosszúcsontok újraértékelése

kelő hölgy rekonstruált testmagassága¹²⁰ annak kun származtatását erősítheti: Bartucz Lajos az egykori kun falu, Ködszállás középkori temetőjéből kiasott négy női csontváz alapján megállapította, hogy azok termete 149,52 és 153,82 cm között ingadozott 150,90 cm középértékkel,¹²¹ ami gyakorlatilag megegyezik a Bánkúton előkerült hölgy testmagasságával.¹²²

Végül érdemes néhány szót ejteni a bánkúti sírban nyugvó személy elhalálzási életkoráról – ezt Marcsik Antónia 23–25 évben határozta meg.¹²³ Dolgozatunk történeti részében részletesebben is indokolni fogjuk, itt csak rögzítjük: ugyan elméletileg már első bejövetelük, azaz 1239-et követően is megülhettek a kunok a Maros–Körös közének bizonyos részein, azonban nagyobb annak a valószínűsége, hogy a két folyó közötti térségben csak 1246-tól telepedtek meg. Ha az eltemetett előkelőség megállapított életkora helyes, akkor számadataink segítségével 1246–1271 közé szűkíthető a bánkúti úrnő eltemetésének Fodor István által javasolt, feltehető időpontja (1246–1282).

1.2. Kunszentmárton–Jaksorérpart

Bár Kunszentmárton a mai közigazgatási beosztás szerint Jász-Nagykun-Szolnok megyéhez tartozik,¹²⁴ de a kun vezéri sírt rejtő lelőhely a Hármasköröstől D-re található,¹²⁵ így az végső soron a Maros–Körös köze területére esik, tehát a tárgyalása indokolt. Nemcsak a mai megyehatárok miatt gondolhatnánk a kunszentmártoni sírt nagykunságinak – tény ugyanis, hogy a település a Kolbaz-székhez tartozó, de az egri és a gyulai vár alá rendelt kun községek 1558. évi összeírásában is szerepel,¹²⁶ a két kifejezés pedig egymás rokonértelmű megfelelője: „Kolbászszék, a mai Nagy-Kunság”.¹²⁷ Azonban nem világos, hogy Kolbaz-széknek az a kiszögegelése, amely a Hármasköröstől D-re esett, és amelynek területén a fentebbi oklevél szerint még további Kolbaz-széki helységek – Bábocka, Öcsöd és Telekszállás – is álltak, eredetileg melyik kun nemzetség szállásterületéhez tartozott. Ezzel kapcsolatban több megjegyzést is tehetünk.

során kitént, hogy a hosszú koponya a nyakszirt erős laposságával párosul, típusát tekintve gracilis mediterrán. Egyetlen jelleg, a fossa canina kitöltöttsége viszont mongolid hatásra utal. Feltételezhető, hogy ez a kun mellékletekkel eltemetett nő genetikailag az Árpád-kori magyarsághoz is kapcsolódik” (Marcsik 2001, 329).

120 L. még Marcsik 2001, 329.

121 Bartucz 1923, 82.

122 Az összevágó adatokat csak érdekességként említettük; a testmagasság egyezése önmagában természetesen lényegtelen az etnikai azonosítás szempontjából.

123 Marcsik 2016, 130, 6. jz.

124 FNEsz 1997, I. 813.

125 Pálóczi Horváth 1994a, 104, 22. kép, 7, 113; Pálóczi Horváth 2014, 159, 117. kép, 7.

126 Nevezett okmány az egri püspökség jövedelmeinek 1558. januárjában keletkezett összeírása, amely felsorolja a Kolbaz-székhez sorolt településeket is (Maksay 1959, 695, 719 [33.]). L. még Gyárfás 1870–1885, IV. 61; Selmeczi 2011, 159–161. Nagyságrendileg elmondható, hogy a szék területének „felső része” az 1550-es évektől az egri vár adóigazgatásához tartozott, viszont „alsó része” ekkor „Gyula vára által biratik”. Ez utóbbi községek között sorolták fel (egyebek mellett) Szentmártont is (Gyárfás 1870–1885, IV. 61; Györffy 1990, 310).

127 Gyárfás 1870–1885, IV. 117.

Elképzelhető, hogy a két folyó közötti térség ezen kis darabja eleve a Tisza és a Körös folyók között megtelepedett s később a Kolbaz-széket képező Olas nemzetség területéhez tartozott. Erre elvi lehetőséget a kun törvény már idézett cikkelye ad, amely éppen a Körösök kapcsán rendelkezett úgy, hogy nemcsak a Maros és a Körös folyók közén, de utóbbi mindkét partján is megtelepedhetnek a kunok. Ez értelmezhető úgy is, hogy a folyó mindkét partján ugyanaz a nemzetség telepedett meg, de úgy is, hogy a Körösök és azoknak kiterjedt mocsárvilága egyfajta természetes választóvonal volt két kun nemzetség, a nagykunsági (Olas) és a Maros–Körös közén megültek, illetve azok szállásföldjei között.

Rogierius munkájának 8. fejezetében arról tett említést, hogy az uralkodó, valamint a magyar és a kun főemberek abban állapodtak meg, hogy „a kun nemeseket cselédekkel együtt osszák szét Magyarország egyes tartományaiiba, és mindegyikük a nekik kijelölt tartományban tartózkodjon”.¹²⁸ Ez a törekvés tükröződik vissza a kun törvény 5. pontjában rögzített szállásföldek földrajzi eloszlásában is, valamint abban, hogy a rendelkezések 6. pontjának értelmében a kijelölt szállásföldeket a kun nemzetségek urai saját maguk oszthatták fel egymás között.¹²⁹ Ezek alapján Selmeczi László arra a következtetésre jutott, hogy „a kunok nemzetségei (egy-egy csoportjai, auljai) a rendelkezésükre bocsátott területet már igen korán, a beköltözést követő első évtizedekben, még a XIII. század folyamán felosztották egymás között”.¹³⁰ Tekintetbe véve azt a tényt, hogy „a nomadizmus keleti formáját (a folyók menti legelőváltást) [...] a folyószabályozás előtti Kárpát-medencében lehetetlen volt gyakorolni az óriási árvizes és mocsaras területek miatt”, ezért „a Kis- és Nagyalföldön a folyóra merőlegesen létesítettek legeltető utat”,¹³¹ kevésbé tűnik valószínűnek, hogy a folyókhoz viszonyítva kijelölt kun szállásterületek közül a Tisza bal partja mentén és a Körösöktől É-ra elterülő szállásföld áthúzódott volna a Maros–Körös közére – keresztül a Hármas-Körös alsó szakaszától É-ra és D-re is elterülő rétségeken (és egyébként egyedülként a kun szállásterületek közül egy másik kun nemzetség szállásterületére). A folyók melletti rétek megközelítése a magasabb fekvésű „belső”, mezősi területek felől volt biztonságosabb a hajtott állatokkal, azaz a Maros–Körös közéről fel É-ra a Hármas-Körös bal parti, illetve a Tisza bal partja mentén és a Körösöktől É-ra fekvő földekről le D-re, a Hármas-Körös jobb parti rétségeihez. Ezért magunk azt tartjuk valószínűbbnek, hogy Kunszentmárton környéke eredetileg – s ami kutatásunk szempontjából lényeges: a jaksoréparti sír megásásakor – a Maros–Körös közén megszállt kunok szállásterületéhez tartozhatott, de konkrét adatok hiányában egyik közelítés sem bizonyítható maradéktalanul.

A fentebb említett helységek bizonyosan csak a 15. században kerültek néhány tehető Kolbaz-széki kun nemesi család kezére,¹³² s így a folyó alá benyúló terület Kolbaz-székhez. Az efféle

128 Rogierius 8. c. L. még SRH II. 557.

129 Kristó 1994, 135–136.

130 Selmeczi 1992, 94.

131 Fodor 2015, 289.

132 Noha Györffy György azt írta, hogy a Kunszentmárton melletti Bábocka már a 14. században a kenderesi kunok kezére került (ÁMTF I. 498), azonban maga Karácsonyi János egy azon helyére hivatkozott, ahol a tudós pap csak 15. századi adatokra utalt – vö. Karácsonyi 1896, 19. A szomszédos Kunszentmárton kapcsán a Karcag melletti Hatházzról nevezett kun Scybes (Szibes) nemzedékekkel későbbi képviselőjével találkozzunk egy 1448-ban kiállított oklevélben. Ekkor a familia egyik tagja Jacobus Lajos de Zenthmartonzallasa néven (Haan

birtokszerzések hátterét jól megvilágítják Pálóczi Horváth András sorai: „A 14–15. században a kunok »nemesei és urai« közül többen meglehetősen tőkeerővel rendelkeztek, birtokokat vásároltak és sikeres gazdálkodásba kezdtek újonnan szerzett birtokaikon. Ezt a gazdasági és demográfiai expanziót tükrözi, hogy a nemzeti szállásterületen kívül is megjelentek kun birtokosok, s a korábbi magyar falvak közül az idők folyamán több is kun jogú helyé vált”.¹³³

*

1967-ben, az egykori Zalka Máté Tsz területén, a Szolnok–Szentés vasútvonal jobb oldalánál, a Kunszentmárton–Jaksorérpárt vasúti megállótól mintegy 200 méterre lévő szárazér partján agyagkitermelés közben magányos lovastemetkezésre bukkantak (1. térkép).¹³⁴ A sírt megta-

– Zsilinszky 1877, 58 [27.] tűnik fel (Karácsonyi 1881, 127). L. még Györfly 1990, 297–298. Ehhez hasonlóan ismeretesek a család László és Bálint nevet viselő sarjai, akik 1433-ban és 1436-ban a Báboczkay előnevet viselik – 1433, 1436: de Babochka (MNL OL Dl. 9110, MNL OL Dl. 9726). Ugyanezekben az oklevelekben említik Jakab fia Lajos is, de nemesi előneve itt még csak de Zenthmarton – azaz a helynév a „szállása” utótag nélkül szerepel –, nyilván összefüggésben a Kunszentmártonnal szomszédos Bábocsa településsel (Karácsonyi 1896, 19), melyek az általuk uralt birtokokat, szállásokat jelölték (Bagi 2018, 123). Hatházi Scybes leszármazottainak családfájához l. Bagi 2018, 121.

- 133 Pálóczi Horváth 2009, 222. Másfelől viszont ennek a folyamatnak az ellenkezőjére is találunk adatot. Jó példa erre Nagypói János kun kapitány esete, aki Nagy Lajos uralkodásának idején megkísérelte földesúri függésbe süllyeszteni az általa birtokolt Nagypó kun lakosságát, akik erre válaszul elhagyták a szállást. Ezután 1392-ben Mária királynőtől jobbágytelepítési engedélyt kapott azzal a kitételrel, hogy a telepes jobbágyok felett többé nem a kun bírák, hanem saját maga fog nemesi jogon ítélni. Ezzel viszont Nagypó és környéke ki is került a kunok főbírájának hatásköréből, és megszűnt kun szállás lenni – nemesi birtokká alakult át (Györfly 1990, 295, 310–311).
- 134 Selmecei 1971, 188; Selmecei 1973, 107; Selmecei 1992, 7. (A kunszentmártoni sír leletanyagát Selmecei László először német (1971, 188–190), majd magyar nyelven is publikálta (1973, 106–107), később pedig ez utóbbit az 1992-ben megjelent gyűjteményes kötetében újraközölte (1992, 6–9). Ettől függetlenül a munkákra külön-külön is hivatkozunk, mert bizonyos esetekben kisebb eltérések megfigyelhetők – pl. a német nyelvű dolgozatban hiányoznak a tárgyak méretadatai, ellenben a leletet bemutató rajzos tábla itt a legjobb minőségű.) Selmecei László 2011-es monográfiájában már nem közölte a lelőhely fekvésére vonatkozó adatokat, csak annak nevét (Selmecei 2011, 219). A temetkezés első közlésekor ugyanezen földrajzi meghatározások mellett a lelőhely Kunszentmárton–Jaksor néven szerepelt (Selmecei 1971, 188), ami alighanem elírás, tekintettel arra, hogy a Kunszentmárton földrajzi neveit ismertető feldolgozásban ilyen adat nem szerepel, csak Jaksor. Vö. Kakuk 1965, 31–32. Pálóczi Horváth András 1994-es munkájában javaslatot tett a lelőhely nevének helyesbítésére: „Miótán a Jaksorparti tanyák, Jaksoritanyák határrésze Kunszentmártonban DNY felé több km-rel távolabb van, a lelőhely helyesebb megnevezése minden bizonnyal: Kunszentmárton–Érpárt” (Pálóczi Horváth 1994a, 113). Hasonlóan nyilatkozott Tóth Nándor is, aki jelezte: Kunszentmártonnak külön határrésze a Jaksor és az Érpárt is (Tóth 2013, 53 és utott 155. jz.). Utóbbi megállapítás ugyan kétségtelenül tény (Kakuk 1965, 24 [110.], 32 [187.], [189.]), azonban javaslatát Pálóczi Horváth András sem tartotta fenn – 2014-es művében több helyen is a Kunszentmárton–Jaksorérpárt formát használta (Pálóczi Horváth 2014, 125, 79. kép 3, 127, 128, 84. kép 1, 129, 85. kép 2, 258, 1. melléklet 11, 259, 2. melléklet 11). A DJM leltárkönyvében a lelőhely neve Kunszentmárton Jaksor ér, a „Megszerzés módja és ideje” rovatban pedig az 1966. év olvasható. Utóbbi helynév pontosan ebben a formában ugyan nem szerepel Kakuk Máttyás gyűjtésében, de az minden bizonnyal egyeztethető a már fentebb említett Jaksorral, amely „valamikor Körösmeder volt”, azonban a szabályozások során vizét levezették (Kakuk 1965, 32 [187.]). Ez pontosan illik Selmecei László idézett mondatára, vagyis hogy a temetkezés „szárazér partján” került elő. Kakuk Máttyás munkájából arról is értesülünk, hogy a kunszentmártoni lakosság Jaksor néven a Jaksori tanyákat nevezi (Kakuk 1965, 32 [189.]). Jaksorérpárt vasúti megállót sem említ a vonatkozó helynévtár, de az jó eséllyel összevethető a Jaksorparti megállóval – a gyűjtés az ezzel a névvel jelölt dűlőt ismeri: Jaksorparti megálló dűlője (Kakuk 1965, 32 [190.]). Mindent összevetve: a leltárkönyvi bejegyzés, a településhez tartozó földrajzi nevek gyűjteményének adatai és Selmecei László topográfiai meghatározása összhangban állnak egymással. Végül itt említjük meg, hogy a kunszentmártoni illetőségű Barna Gábor, az SZTE BTK Néprajzi Tanszékének habilitált egyetemi docense gimnazistaként részt vett a sírlelet begyűjtésében és múzeumba vitelében. A kun vezéri sír szerinte is a már kiszáradt Jaksor-ér partján, a Jaksorparti tanyák

láló Kiss Sándor az előkerült leleteket eljuttatta Turcsányi István nyugalmazott pedagógusnak, aki beszállította a tárgyakat a szolnoki Damjanich János Múzeumba.¹³⁵ A sírleleteket az azokat elsőként vizsgáló Kaposvári Gyula megyei múzeumigazgató hitelesítette, s összegyűjtötte a csontváz maradványait. Selmeczi László újabb helyszíni szemle során, s a megtaláló Kiss Sándor többszöri kikérdezése után a temetkezést a következőképpen állította helyre: az utolsó útra bocsájtott előkelőt aknasírba temették,¹³⁶ melynek mélysége hozzávetőlegesen 100 cm lehetett.¹³⁷ A sír tájolása K-ÉK-Ny-DNy-i volt,¹³⁸ az elhantolt maradványai eredetileg háton fekvő, nyújtott helyzetben kerültek napvilágra. Koporsó nyomait¹³⁹ nem lehetett megfigyelni.¹⁴⁰

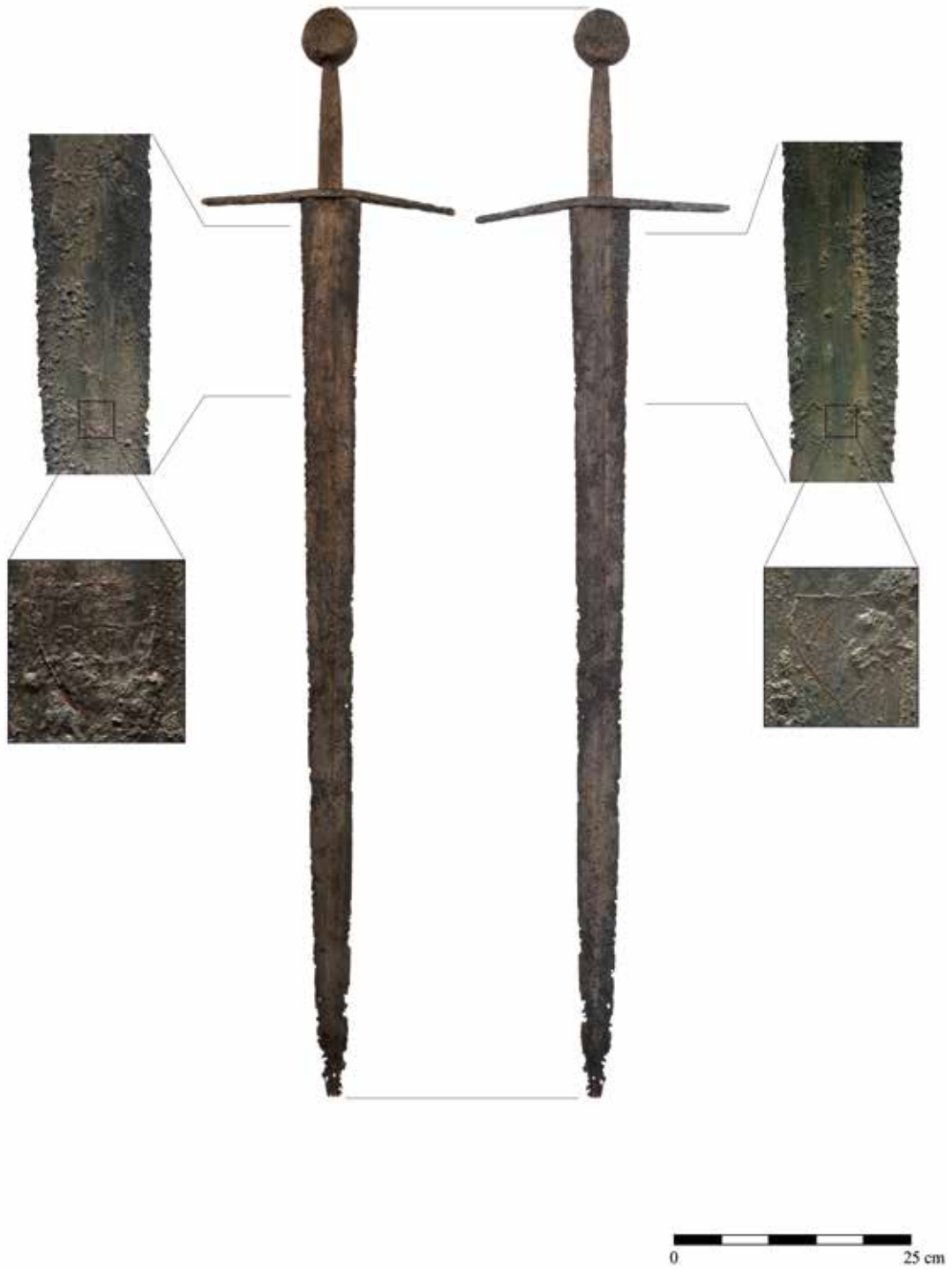
A sírból a következő mellékletek kerültek elő: egy helyről, a koponya mögött baloldalt zablá, kengyelpár, vascsat, valamint egy ívelt vastárgy, melyet Selmeczi László hevedercsat nagyméretű csattüskéjeként határozott meg,¹⁴¹ továbbá egy harmadik vascsat, egy kétélű kard és egy vaskés (2. tábla; 3. tábla).¹⁴² Az elhantolt fejénél talált tárgyak a lószerszámzat darabjait képviselik. A vastag szájvasú, lapos oldalkarikákkal szerelt csikózabla szárainak hossza 9,4 és 9,9 cm, a karikák átmérője 5,3 cm. A kengyelek vállába kovácsolt fülű, kerek példányok széles, ívelt talpalóval, melyek a kerek átmetszetű szárból középen indulnak, aljukon pedig hosszanti

vasúti megálló közelében került elő, a Szolnok–Szentés vasútvonal Ny-i oldalán, a vasúti megállótól mintegy 200 méterre (Pálóczi Horváth András szóbeli közlése).

- 135 Az emlékek őrzési helye a megyei múzeum. A tárgyak a leltárkönyv tanúsága szerint a következő leltári számok alatt kerültek nyilvántartásba: 66.8.1. kard, 66.8.2.1–2. kengyelpár, 66.8.3. zablá, 66.8.4. kés, 66.8.5. hevedercsat, 66.8.6. csat. Itt kell jelezni, hogy figyelembe véve a tárgyakhoz tartozó leírásokat, az utóbbi két tételnél a tárgy megnevezése felcserélődhetett – erről l. később.
- 136 Mivel a kun előkelők sírjai – a csengelein kívül – nem régészeti ásatások során kerültek elő, így alapvetően nincsenek megfigyelések a sírgödör kialakítására (Pálóczi Horváth 1994a, 140). A rekonstrukció jó eséllyel azon nyugodott, hogy a temetkezést felfedezők nem figyeltek fel semmilyen sírépítményre vagy olyan kiképzésre, amely az egyszerű aknasíron túlmutatna.
- 137 A kun vezéri sírok mélységét hat esetben lehetett megfigyelni. A kunszentmártonihoz nagyságrendileg hasonló értéket két alkalommal jegyeztek fel: Szentkirály-Felsőszentkirályon 60 cm, Ásotthalom-Biliscsén 80 cm (Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. melléklet). A további három esetben (Bánkút, Tiszaföldvár-Homok, Csengele) a sírmélység mindannyiszor meghaladta a 200 cm-t.
- 138 A hazai kun arisztokrácia temetkezései közül ugyancsak hat sír tájolása ismert – ezek közül a kunszentmártoni irányítása magában áll, de hasonlóan K-i tájolású volt az inoka-pincehegyi (K-Ny) (Pálóczi Horváth 1989b, 137), valamint a nagykamrás-bánkúti és a szentkirály-felsőszentkirályi sír (DK) (Éri 1956, 149) is a jelzett eltérésekkel. Összefoglalóan l. Pálóczi Horváth 1994a, 140; Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. melléklet.
- 139 Koporsót vagy arra utaló jeleket eddig csupán két temetkezés esetében lehetett biztosan megfigyelni: Csólyoson koporsóvasalásokat találtak (Pálóczi Horváth 1969a, 116, 118, 128–129), Csengelén pedig koporsóra vagy halotti kerevetre utaló nyomokat regisztráltak (Horváth 2001, 96–98, 103–107, 113–114). A balotapusztai sírban fellelt vastárgy töredékét régebben feltételeken (Pálóczi Horváth 1989b, 101; Pálóczi Horváth 1994a, 107), nemrégiben már kérdőjel nélkül koporsó vaspántjának határozta meg Pálóczi Horváth András (Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. melléklet). Idetartozik viszont az is, hogy „vasalás nélküli deszka- vagy fakéreg koporsó természetesen másutt is előfordulhatott” (Pálóczi Horváth 1994a, 140).
- 140 Selmeczi 1971, 188; Selmeczi 1973, 107; Selmeczi 1992, 7; Pálóczi Horváth 1994a, 113.
- 141 Idetartozik, hogy a DJM leltárkönyvében, mint „csat” alkatrésze szerepel a tárgy, ezzel szemben „hevedercsat” megnevezés olvasható a „medencetájon” talált csat kapcsán. A tárgyak megnevezése tehát megcserélődött a nyilvántartásban.
- 142 2. tábla. A kunszentmártoni sír és a napvilágra került tárgyi anyag kapcsán l. Selmeczi 1971, 188–189, 190, Taf. I.; Selmeczi 1973, 106, 1. ábra, 107; Selmeczi 1992, 6–9; Pálóczi Horváth 1989, 69, 49. ábra és 77, 54. ábra; Pálóczi Horváth 1994a, 113–114, 142, 30. ábra 1, 143, 31. ábra 2, 146, 32. ábra 1, 3, 147, 33. ábra 3; Havassy 1996, 97 [57.]; Selmeczi 2011, 219–220 és uo. 126. kép; Pálóczi Horváth 2014, 124–131.

2. tábla: Csát, kés, zabla és kengyelpár a kunszentmártoni temetkezésből
(Fotó: Simon Ferenc)

3. tábla: A kunszentmártoni kard (A kardon látható címerek részletfotói kétszeres, illetve tízszeres nagyításúak. Fotó: Simon Ferenc)

borda fut. Méreteik: 12,5 x 12,9 és 12,2 x 13 cm, a talpalók szélessége 4,7 cm.¹⁴³ A vascsat a sír feldúlásakor elkallódott, a hevedercsat tüskéjeként meghatározott ívelt vastárgy hossza 7,3 cm, szélessége 1,7 cm.¹⁴⁴

Ahogy a bánkúti sírnál, úgy itt is elmondható: a kengyelek és a hevedercsatok együttes jelenléte arra mutat, hogy a lószerszámok mellett a nyereg is a sírba került. Azonban ellentétben a Nagykamarás-Bánkút, Tiszaföldvár–Homok-Óvirághegy és Csengele-Bogarhát lelőhelyeken megfigyeltekkel, a kunszentmártoni sírba nem temették el az egykori háttas maradványait.¹⁴⁵ Ennélfogva a magyarföldi kun előkelők sírjai között a kunszentmártoni temetkezést – a csólyosi, a debeák-szarkási, az erdőtelki és a kiskunmajsai mellett – a jelképes lovastemetkezés típusához lehet sorolni,¹⁴⁶ de a kategórián belül az egyetlen, ahol a zabla, a kengyelpár és a hevedercsat is megtalálható. Így elmondható, hogy a Kunszentmártonban elhantolt kun előkelővel a nyergét is vele temették, s tekintve a lószerszámok elhelyezkedését, arról a szokásról lehet szó, amikor a nyergét és a kantárt a halott feje alá teszik.¹⁴⁷ A kunszentmártoni lószerszámok párhuzamai

143 Havassy 1996, 97 [57.]. A méreteket a „Zúduló sasok” c. munka katalógusának tárgyleírásai alapján közöltük, mert részletesebbek, mint a DJM leltárkönyvében olvasható, illetve a Selmeczi László által megadott adatok (Selmeczi 1973, 107; Selmeczi 1992, 7). Ez azt is jelenti, hogy a tárgyakat a katalógus összeállításakor ismét lemérték, hitelesítve ezzel a nyilvántartásban szereplő adatokat. Az ezekben szereplő értékek nem teljesen fedik egymást. A leltárkönyv szerint a 12,2 x 13 cm méretű kengyel talpalójának szélessége 4,5 cm, Selmeczi Lászlónál pedig az olvasható, hogy ugyanennek a kengyelnek a magassága 12,1 cm, illetve a zabla szájvasainak mérete 9,5 és 9,8 cm. A zabláknak a leltárkönyvben csak a teljes hosszát jegyezték be, ez 26,7 cm. Itt szeretnénk megköszönni a szolnoki múzeum munkatársának, Ádám Márknak a segítségét, aki kérésünkre ismét lemérte a lovasfelszerelés darabjait – az általa felvett adatok gyakorlatilag mindenben megegyeznek a Havassy Péter által közöltekkel.

144 L. a DJM leltárkönyvének bejegyzését – ltsz: 66.8.6. Pálóczi Horváth András 1994-es könyvében az olvasható, hogy „miután a lószerszámmal együtt került elő, elképzelhető, hogy pecekként használták a kantárszíjhoz” (Pálóczi Horváth 1994a, 114), tehát az eddig hevedercsat tüskéjeként meghatározott tárgy itt kantárhoz tartozó csat részeként jelentkezik. A kiváló tudós megküldött észrevételeiben teljes joggal mutatott rá, hogy a vastárgynak „szokatlan a nagy mérete, még inkább a vastos, banánhoz hasonlítható formája. Az is furcsa, hogy egy ekkora tárgynak csak a tüskéje maradt meg” – ez indokolta, hogy megpróbált más megoldást találni. Megállapításait magunk is osztjuk, de javaslatának valószínűségét erősen csökkenteni, hogy a kantárszíjhoz tartozó csat minden bizonnyal kisebb, mint a nyereghez tartozó heveder csatja. Gondolhatnánk esetleg arra, hogy a vastárgy a nagyméretű hevedercsat keretének egy darabja. A magyarországi kun vezéri temetkezések közül a kunszentmártoni, a bánkúti, a csengelei és a tiszaföldvári sírokból kerültek elő hevedercsatok (Horváth 2001, 308–309; Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. melléklet). A Tiszaföldvár–Homokon talált példányt „a sírt feldúlók elvesztették” (Selmeczi 1971, 107; Selmeczi 1992, 9), így csak a bánkútiival és a csengeleivel lehet összevetni a kunszentmártoni töredéket. A bánkúti hevedercsat ugyan „ívelt elejű” (Havassy 1996, 97 [56. C]), azonban a csengelei négyszögletes (Horváth 2001, 176, [68. kép] 5, 181, [71. kép] 2), ráadásul mindkét darab jóval kisebb méretű, mint a kunszentmártoni töredék. Vö. Havassy 1996, 97 [56. C]; Horváth 2001, 302 [71. 2.]. A tárgy mibenléte tehát továbbra is kérdéses. Itt jegyezzük meg, hogy a kunszentmártoni sír mellékleteinek újramérésakor a vastárgy nem volt fellelhető a leletegyüttesben.

145 A lovastemetkezés ezen típusa már a szkíta, a kora avar (L. Kovrig 1955, 42) és a honfoglalás kori magyar sírok esetében is megfigyelhető volt (László 1944, 451.). A jelenség magyarázatoként felmerült, hogy a szokás talán a háttas értékével összefüggő gazdasági okokra vezethető vissza (L. Kovrig 1955, 42). Ha a felvetés elfogadható, akkor az a kunok esetében is végső soron a lóállomány kímélését szolgálhatta (Pálóczi Horváth 1994a, 141).

146 Csólyospusztán csak kengyelpár, Kunfehértó–Debeák–Szarkáson csak zabla került elő, míg Erdőtelek és Kiskunmajsa–Kuklis-tanya lelőhelyeken zabla és kengyelpár is napvilágot látott (Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. melléklet).

147 Pálóczi Horváth 1994a, 114, 141.

azonosak a bánkúti sírban talált emlékek kapcsán felsoroltakkal, mivel gyakorlatilag minden elemükben rokoníthatók egymással.¹⁴⁸

Az eltemetett sírmellékleteihez tartozott egy harmadik vascsat, egy kétélű kard és egy vaskés. A négyszögletes alakú, ívelt elejű, egyenes, csuklós tuskéval szerelt vascsat a medence tájékán került elő. Méretei: 4,3 x 4,7 cm. Nyilván az előkerülés helye miatt Pálóczi Horváth András szerint bőr- vagy textilöv csatja lehetett.¹⁴⁹ A kétélű kardot az alkartól a lábcsontokig húzódva a váz bal oldalán találták meg. H: 114,6 cm, a fegyvert kerek markolatgombbal, egyenes keresztvassal látták el; ehhez közel, a penge vércsatornájában mindkét oldalt vörösrézrel tausírozott címerábrázolás figyelhető meg. Egyik oldalon „két pólyával vágott pajzs” („Árpád-címer”), a másik oldalon „balharánt elrendezésben vésett, tamgaszerű jelek” („rovásjeles családi címer”) – a vágófegyver rajza alapján ez utóbbiak is hegyes végű pajzson – láthatók.¹⁵⁰ Az egyélű, ívelten hegyesedő, nyéltuskés vaskés¹⁵¹ hossza 16,3, szélessége 1,5 cm.¹⁵²

A kunszentmártoni példányon kívül csak Csengelén látott napvilágot vas övcsat.¹⁵³ Ahogy a bánkúti leletek tárgyalásánál előkerült, késsel további nyolc – vegyesen férfi- és női – temetkezésben találkozunk.¹⁵⁴ A sírból előkerült vágófegyver viszont egyedi darab a hazai kun temetkezések leletanyagában. Ugyan – elvileg – ismerünk kardot Ásotthalom-Bilisics és Kunfehértó–Debe-

148 A fentiekén túl ehhez l. még Pálóczi Horváth 1994a, 114, 21. jz. A kunszentmártoni zablá és kengyel a Fedorov-Davydov által megalkotott rendszer ugyanazon csoportjaihoz sorolható, mint a bánkúti lószerszámok.

149 Némi keveredés figyelhető meg a csat funkció szerinti meghatározásában. A kunszentmártoni temetkezésben épségben maradt csat Selmeczi leírása szerint a medence tájékán került elő (Selmeczi 1992, 6–7), azonban Pálóczi Horváth András munkájában a tárgy kétféle funkcióban is megjelenik: a sírleírásnál „valószínűleg bőr- vagy textilöv csatja”, máshol viszont hevedercsatként szerepel (Pálóczi Horváth 1994a, 114, 146, 32. kép). Ádám Márk közlése szerint a csattüske hossza 4,8 cm.

150 Selmeczi 1992, 7–8; Pálóczi Horváth 1994a, 113–114. Ahogy a lószerszámok, úgy a csat, a kard és a kés esetében is a Havassy Péter szerkesztette katalógus méretadatait adtuk meg az egységesség végett. Kivételt csak a kés esetében tettünk, az irodalomban olvasható, vele kapcsolatos ellentmondások részletesebb kifejtése miatt – erről l. alább. Eltérések e tárgyak kapcsán is megragadhatók, és a leltárkönyvi bejegyzések némi információs többletet is nyújtanak. A csat mérete Selmeczinél 4,3 x 4,8 cm (Selmeczi 1992, 7), a leltárkönyv szerint a csat magassága 4,7, vastagsága 0,8 cm, a csattest kerete „téglalap átmetsetű vasszállból formált”. A kard kétélű, keresztvasa kör átmetsetű, hossza a nyilvántartás szerint 115,1 cm. A keresztvas hossza 27,2, a markolatgomb átmérője 6 cm. Az Ádám Márk által adott méretadatok gyakorlatilag azonosak a leltárkönyvben lévővel (H: 115 cm, a keresztvas hossza 27 cm, a markolatgomb átmérője 5,7 cm); a penge szélessége 6,5 cm.

151 Havassy 1996, 97 [57.].

152 L. a DJM leltárkönyvének bejegyzését – ltsz: 66.8.4. Itt jegyezzük meg, hogy az Ádám Márk által felvett adatok némiképp eltérnek a fentiektől – H: 16,5 cm, Sz: 1,4 cm; ebből a penge hossza 13,2 cm, a nyéltüske mérete 3,3 cm. A Kunszentmártonban előkerült lovassír mellékleteinek leírásában nem szerepel ugyan, de a tárgyakat ábrázoló képen látható – a példány egy nyéltuskés, egyenes hátú, enyhén ívelt pengéjű darab (Selmeczi 1992, 6–7). Az ellentmondásos helyzet miatt a tárgy előkerülési helye ismeretlennek volt elkönnyelve (Pálóczi Horváth 1994a, 114), de maga a sírmelléklet szerepelt a kun régészeti leletek „A” csoportjának összefoglaló, áttekintő táblázataiban (Pálóczi Horváth 1994a, 226–227; Horváth 2001, 308–309). Később Selmeczi László úgy nyilatkozott, hogy: „A halott derekán vascsattal záródó bőr vagy textilöv volt, róla függött nyéltuskés kése” (Selmeczi 2011, 220), azaz a kés a sírban nyugvó medencetájékán került elő, de nem világos, pontosan hol. Azonban Pálóczi Horváth újabb összefoglaló táblázatában már nem szerepel a kés a kunszentmártoni sír mellékletei között (Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. melléklet). A DJM leltárkönyvi bejegyzése alapján a kés a leletanyag része: „Kovácsolt vas. Egyélű, végén kihegyesedő, nyélnyújtványos vaspenge, a nyél és a tok rozsdában konzervált farostjaival”.

153 Horváth 2001, 165, 7.

154 Ásotthalom-Bilisics, Balotapuszta, Csengele, Felsőszentkirály, Kiskunmajsa–Kuklis-tanya, Kunfehértó–Debeák-Szarkás, Nagykamarás-Bánkút és Tiszaföldvár–Homok lelőhelyeken.

ák-Szarkás lelőhelyekről, de az előbbi 52 cm-es töredéke 9 darabban látott napilágot,¹⁵⁵ az utób-
bíról pedig csak leírásból van ismeretünk.¹⁵⁶ Ezekkel szemben a kunszentmártoni sírban talált,
nyugati típusú kétélű kard gyakorlatilag ép.¹⁵⁷ A fegyver korát Selmeczi László a 13. század utolsó
harmadára helyezte, mert erre az időszakra tehető az ilyen típusú kardok forgalomba hozatala.¹⁵⁸
Pálóczi Horváth András némiképp tágabb időhatárok közé helyezte a fegyvert: közép-európai
párhuzamai a 13. század második felére, a 14. század elejére keltezhetőek, orosz analógiái 13. szá-
zadiak – összességében azonban elfogadta Selmeczi megállapítását a kard korára vonatkozólag.¹⁵⁹
A fegyver „alulról” biztosan keltezi a sírt. Selmeczi László összegző megállapítása szerint: „A kar-
dot az eltemetett, mint hűbéres kaphatta valamelyik számbajöhető Árpád-házi királyunktól.¹⁶⁰
Lehetséges életkorát figyelembe véve, a sír földbe kerülését a XIII. század utolsó, a XIV. század
első negyede időhatárok között rögzíthetjük”.¹⁶¹ Pálóczi Horváth András valamivel szűkebb idő-
szakhoz kötötte a kunszentmártoni temetkezést. Annak korát „a XIII. század utolsó negyedére
vagy a XIV. század elejére” helyezte, az „tehát a magyarországi kunok második nemzedékének
emléke lehet”.¹⁶² Két évtizeddel később a temetkezés idejének a 13. század végét jelölte ki.¹⁶³ Mivel
a temetkezés korát a kengyelpár, de különösen a kard alapján lehetett meghatározni, érdemes
jelezni, hogy ugyanilyen típusú vágófegyver került elő Orosháza környékéről is.¹⁶⁴

155 Pálóczi Horváth 1994a, 134.

156 Hatházi 2000, 178–179. Itt jegyezzük meg, hogy a lelőhely nemcsak Kunfehértó, hanem Kiskunhalas vonatko-
zásában is megjelenik a szakirodalomban. Vö. Hatházi 2005, 60.

157 A fegyvernek csupán a pengéje legvége hiányzik – l. Pálóczi Horváth 1989, 69, 49. ábra; Pálóczi Horváth 1994a,
147, 33. kép 3; Pálóczi Horváth 2014, 125, 79. kép 3. A kard rajzát először Selmeczi László közölte, de sem
ezeken, sem a leírásban nincs jelezve, hogy a penge hiányos, habár az a rajzokból kikövetkeztethető (Selmeczi
1971, 190, Taf. I.; Selmeczi 1973, 106, 1. ábra, 107; Selmeczi 1992, 6, 1. kép, 7–8). Selmeczi László szerint a
kunszentmártoni sírban talált vágófegyver egy másfélkezes kard, mert „elég könnyű ahhoz, hogy fél kézzel is
harcolhassanak vele, de markolatának hossza lehetővé teszi a kétkezes használatot is” (Selmeczi 2011, 220).

158 Selmeczi 1971, 189; Selmeczi 1973, 107; Selmeczi 1992, 9. A Selmeczi László által hivatkozott fegyvertörténeti
munka a 13. század második felére keltezte a kardtípust (Wagner 1966, 120, 146, Taf. 17).

159 Pálóczi Horváth 1994a, 114; Pálóczi Horváth 2014, 126.

160 Erre utalhat a steppei harcmodortól idegen fegyver jelenléte a sírban s ezt erősíti a pengén lévő címerpajzs is.
Az értelmezés lehetőségét Pálóczi Horváth András is megemlítette. Vö. Pálóczi Horváth 2014, 126. Egyébiránt
a lengyelországi címerbrázolásos kardokat Głosek lengyel fegyvertörténész magyar gyártmányúnak tartotta
(Głosek adatát idézi Pálóczi Horváth 1994a, 114, 19. jz.).

161 Selmeczi 1992, 9.

162 Pálóczi Horváth 1994a, 114–115, 170. Később ugyanígy Selmeczi 2011, 220.

163 Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. melléklet. A kard hasonló keltezéséhez l. még Pálóczi Horváth 1994a, 160, 48. jz.

164 A fegyver képehez l. Nagy 1965, I. V. tábla 2. A rá való utalásnál némi keveredés történt: a karddal kapcsolat-
ban téves az V. tábla 1. képére való hivatkozás, az V. tábla 2. képével kapcsolatban pedig egy fél zablára történt
utalás (Kovalovszki 1965, 194–195). A vágófegyver az orosházi múzeumban található. Ltsz.: 52.311.1. A leírás
szerint „vas, egyenes, kétélű, egyenes gömbölyű ellenző, gömbös véggel”, melyet az Árpád-korra (korábbi be-
jegyzés szerint a középkorra) kelteztek. A fegyver vége hiányzik, mérhető hossza 93 cm, a hiányos penge 76
cm. A kard előkerülési helye ugyan a leltárkönyv szerint „ismeretlen”, de gyakorlatilag biztos, hogy Orosháza
könyékéről látott napilágot, mert a fegyver a Juhász Balázs orosházi tanár által összegyűjtött anyagból került
a múzeumba (ez a kollekció képezte az orosházi múzeum gyűjteményének alapját), az iskolai gyűjteményt
pedig alapvetően Juhász diákjai gyarapították. Az orosházi múzeum egykori néprajzos igazgatója, Nagy Gyula azt
írta, hogy „a régészeti gyűjteményben [...] a tárgyak túlnyomó részben Orosháza közvetlen környékéről valók
és lelőhelyeik ismeretesek voltak”. Ismeretlen fellelésének ideje is, de mivel Juhász Balázs 1930-ban elhunyt,
a kard ezt megelőzően kerülhetett az iskolai gyűjteménybe – amely egyébként 1927. április 10-én nyílt meg
Orosházán (Nagy 1983, 4–5).

1.3. Bizonytalan kun azonosítású temetkezések

A Maros–Körös közén bizonyosan csak ez a két sír sorolható a kun előkelők temetkezéseihez, azonban Pálóczi Horváth András kutatásai a felszínre hoztak még további három olyan középkori leletet, amelyek – hangsúlyozottan! – feltételesen kapcsolatba hozhatók a magyarországi kun régészeti emlékek „A” csoportjával (1. térkép).

Endrőd határában, a Kügyben 1858-ban csatorna ásásakor „egy vaspáncélba öltözött vitéznek csontváza találtatott, oldalán vertarany markolatú karddal”. Haan Lajos tudósítása szerint a találok a kardot darabokra törték, és egymás között felosztották.¹⁶⁵ A sír előkerülésének helyét Jankovich B. Dénes Békés megye szarvasi járásának 3/X. számú lelőhelyeként közölte, egyúttal pontosította is annak lokalizációját: a terület nem Endrőd, hanem feltehetőleg Mezőtúr határához tartozott. Haan közlése elégtelen a sírleletet biztos időrendi besorolásához, de annyi elmondható, hogy az vagy a népvándorlás, vagy a középkor ránk maradt emléke.¹⁶⁶ Pálóczi Horváth András összegző megállapítása szerint „pogány rítusú temetkezésről lévén szó, az etnikai meghatározásnál a kunok is számításba jöhetnek. A nagykunsági kun szállásterület közvetlen közelében előfordulhat kun temetkezés. Természetesen ez csak az egyik lehetséges megoldás, a lelet valójában közelebről nem meghatározható”.¹⁶⁷ Magunk ehhez csak annyit kívánunk hozzátenni, hogy a feldúlt sír esetleges kun vonatkozása a Maros–Körös közén megszállt kunokkal is kapcsolatban állhat.

Gyula határában is találtak lovas sírt a 19. század második harmadának végén. Az „1867-ik év körül a »Széles-Ér Laposa« északi oldalán”, a környék egy „emeltebb részén” bukkantak a temetkezésre. „[...] emberi csontváz – szembetűnő nagy állkapcsa csonttal; – lócsontok és sarkantyú alakú rozsdás vas darabok is találtattak”.¹⁶⁸ A lelettel kapcsolatban Nagy Géza vetette fel a kun eredetet. Dolgozatában a leletek között már egy zablát is megemlített,¹⁶⁹ amely viszont nem szerepelt Mogyoróssy írásában. Pálóczi Horváth András szerint azonban „a tudósítás nem ad elegendő információt a lelet korának és hovatarozásának meghatározásához. Csupán a sarkantyú említése miatt merült fel a XII–XIII. századi keltezés, azonban nincs bizonyíték arra, hogy a vastöredékek csakugyan sarkantyúhoz tartoztak. Lovas sírről lévén szó, az egyik lehetséges megoldás középkori nomád népnek tulajdonítani a leletet, de egyéb adatok híján ez nem eldönthető”.¹⁷⁰

Ebbe a körbe sorolhatók a pusztaszentbenedeki lelet néven közölt emlékek is. Mogyoróssy János híradása szerint 1859 nyarán, a Gyulától DNy-ra eső Szentbenedeken, a Gyuláról Kétegyházára vezető országút jobb oldalán „emeltebb földgerinczen [...] négy lábnyi mélységben

165 Haan 1870, I. 168; MRT 8. IV/2, 184; Pálóczi Horváth 1994a, 131.

166 MRT 8. IV/2, 184 és uott 2. jz. L. még Pálóczi Horváth 1994a, 131.

167 Pálóczi Horváth 1994a, 131.

168 Mogyoróssy 1871, 141–142.

169 Nagy 1893, 116–117.

170 Pálóczi Horváth 1994a, 131.

a homokban egy ember s mellette egy ló-csontvázat; továbbá rozsdá-ette elmállott vaskengyel-, zabola-, sarkantyú- s kard- vagy tör-markolat-darabokat találtak és egy kéticzés – de hamv-vederhez semmikép sem hasonlító – mázatlan fekete üres cserépbögrét”. Később, ugyanezen év december 14-én ugyanezen a helyen „három darab arany ékszer letek”. Ezek közül kettő „fölötte finom – háromszögű arany függő” meghatározást kapott, s Mogyoróssy közölte is azok egyikének rajzát.¹⁷¹ Ide tartozott még egy huzalékszer: „A fenn említett embercsont melletti koponya bal füle alatti részéhez tapadva, egy szintén üres köpűs karika találtatott”.¹⁷² Az említett sarkantyú miatt Nagy Géza a 12–13. századra keltezte a sírt, melyet a kunok hagyatékához sorolt.¹⁷³ Pálóczi Horváth András szerint a helyszíni megfigyelés hitelesnek látszik, de bizonytalan, hogy a vastöredékek között valóban sarkantyúhoz tartozó darabok voltak, amely ráadásul nem is tartozott hozzá a 11–13. századi nomádok lovas felszereléséhez. A kun sírokban a kerámia sem jellemző lelet. Végkövetkeztetése szerint a leírás alapján avar vagy honfoglalás kori magyar temetkezéstről is szó lehet, mindazonáltal „történeti földrajzi ismereteink szerint a Maros-Körös közének ezen a részén a XIII. század második felében kunok jelenléte kimutatható, a bánkúti sír lelőhelye közel esik, a lelet kun eredete tehát nem kizárható”.¹⁷⁴

Úgy véljük, hogy a Gyula-Szentbenedek lelőhelyen napvilágot látott sír kiiktatható a kun régészeti leletek „A” csoportjával feltételesen kapcsolatba hozható középkori leletek köréből. Implom József 1935. február 10-én kelt, a Gyulai Városi Múzeum 1934. évi működéséről készített jelentésében a következőket írta: „Az A. É. 1870. évi III. évfolyamában Mogyoróssy János a szentbenedeki majornál talált sírok mellékleteit közölte. Az arany fülbevalós avar sírok helyét sikerült megállapítani. Az ásatást valószínűleg 1935. évben sorra keríthetjük”.¹⁷⁵ A függőnek meghatározott és egyébként fordítva közölt fülbevaló alapján a sír valóban egy korai avar lovas-temetkezés.¹⁷⁶ Az ékszer és a leírásban említett, lovas sírból előkerült leletek egy eddig feltáratlan avar temetőről tanúskodnak. A lelőhelyet Liska András azonosította.¹⁷⁷

A fentiekhez hasonló körülmények között, hasonló leletek kerültek elő Makó É-i határából, a Margita nevű határrész (az egykori Szentmargita¹⁷⁸) területén. Szirbik Miklós leírása szerint a nevezett területen „egy épület fundamentoma letételével három emberi tsont, mind ülve, s nem mélyen temetve [...] Ugyan itt találtatott egy másik, mélyebben, lovastól, fegyverestől. A fegyverek közzül kiesmerhető volt a szablya és a nyíl”.¹⁷⁹ Az előkerült leletek sorsáról nincs tu-

171 Mogyoróssy 1870, 281, 1. ábra.

172 Mogyoróssy 1870, 280–281. L. még Pálóczi Horváth 1994a, 131–132.

173 Nagy 1893, 116–117.

174 Pálóczi Horváth 1994a, 132.

175 A vonatkozó dokumentum Gyula Város Tanácsának iratai között a V. B. 172. 687/1926. jelzetű iratcsomóban található az MNL Békés Megyei Levéltárában. Szatmári Imre ugyancsak utalt a jelentésre (2707/1935. sz. irat). Vö. Szatmári 1996, 41 és 175. jz, továbbá 23–24, 83. jz. A feljegyzéshez való hozzáférést az MNL Békés Megyei Levéltárának igazgatója, Erdész Ádám segítette elő, melyet itt is köszönünk.

176 Mogyoróssy 1870, 281, 1. ábra. A tárgy típus történetéhez l. Balogh 2014.

177 Liska 1997. A szóban forgó temetkezéseket röviden említette Selmeczi László is (Selmeczi 2011, 224).

178 ÁMTF I. 871.

179 Szirbik 1979, 27. A temetkezéseket 1833-ban bolygatták meg (Borovszky 1897, 566).

domásunk. Szirbik közlése alapján feltehetően egész ló lehetett a sírban. Ezt erősítheti, hogy ha csak részleges maradványok kerültek volna elő, az – talán – kiderült volna a leírásból. A megfogalmazásból úgy tűnik, hogy nemcsak vágófegyver és nyílhegyek, hanem további mellékletek is voltak az elhantolt mellett, de ezeket nem tudták azonosítani. A pogány rítusú – kivált egész lóval való – temetkezés a Maros–Körös közén a kunokhoz is közelítheti a sírt. Egész lócsontvázas temetkezés Magyarországon eddig négy lelőhelyről került elő: az ugyancsak ebben a térségben lévő Nagykamarás-Bánkút mellett Tiszaföldvár–Homok-Óvirághegyről, Kunfehértó–Inoka-Pincehegyről és Csengele-Bogárhátról. A lovastemetkezés típusa nélkül, csak a lócsontok előkerüléséről van tudomásunk Ásotthalom-Biliscsről.¹⁸⁰ Szablya eddig Erdőtelekről, Szentkirály-Felsőszentkirályról és Kiskunmajsa–Kuklis-tanyáról látott napvilágot,¹⁸¹ nyílhegyeket pedig négy kun előkelő temetkezéséből ismerünk – közelebről: Csengele-Bogárhát, Csólyospálos-Csólyospusztá, Kunfehértó–Debeák–Szarkás és Szentkirály-Felsőszentkirály lelőhelyekről, amelyeket tegezben vagy azon kívül helyeztek az elhantolt mellé.¹⁸² A lelőhely, illetve Margita határrész közelében, attól É-ra ül a kun vonatkozásokkal bíró Döbörccsök-halom, illetve nem messze esik az ugyancsak kun eredetű nevet viselő egykori pusztá, Karabuka is; a neveket és a velük jelölt tájmorfológiai egységeket később részletesen taglaljuk. Idetartozik viszont az is, hogy a feldúlt lovastemetkezés lehet avar is – így pl. az említett Döbörccsök-halom egy avar temetőt rejt¹⁸³ –, továbbá azt is jeleznünk kell, hogy Reizner János a nyílhegyekként azonosított leleteket „rozsdáette lándzsadaraboknak” határozta meg, aminél fogva úgy értékelt, hogy „ezen sír korát a hun-avar korra, vagy legalább is a honfoglalás időszakára lehet helyezni”.¹⁸⁴ Az előkerült tárgyi anyag alapján a sír lehet avar és kun is (részleges lovastemetkezés esetén akár honfoglalás kori is), azonban Reizner tárgymeghatározásával kapcsolatban (amely „korrekciónak” nem ismerjük az okát) magunk úgy gondoljuk, hogy korrodált vastárgyak esetén inkább lehet nyílhegyekre gondolni, mint több(!) lándzsahegyre vagy annak „darabjaira”.

Nem kizárt, hogy egy kun előkelő lovas sírját dúlták fel a '70-es évek elején silőgödör ásása közben a Békés megyei Vésztő közelében. A találók elmondása szerint az előbukkanó csontváz mellett oldalra fektetett lócsontok is voltak, az egykori temetkezésből enyhén ívelt pengéjű szablya, zablá, kengyel(pár?) és „korong alakú veretek” kerültek felszínre. A temetkezést a művezető utasítására nem jelentették be, a leleteket a találók egymás között elosztották. A vágófegyver „tulajdonosa” később elköltözött a településről, de vitte magával szerzeményét is. Közel

180 Pálóczi Horváth 1994a, 112, 122–123, 134–135, 140–141; Horváth 2001, 90–92, 96, 100–101, 242. L. még Horváth 2001, 308–309.

181 Pálóczi Horváth 1994a, 110, 118, 121; Horváth 2003, 371–373, 383, 3. kép 1, 384, 4. kép 1, 1a, 1b. Ásotthalom-Biliscs és Kunfehértó–Debeák–Szarkás lelőhelyeken a beszámolók szerint ugyan „kard” került elő (Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. táblázat; Horváth 2001, 308–309) – ami a kunszentmártoni sírt tekintve nem lehetetlen –, de elképzelhető, hogy ezekben a megsemmisített temetkezésekben is szablyák kísérték viselőiket. L. még Pálóczi Horváth 1994a, 134; Hatházi 2000, 178–179.

182 Horváth 2001, 308–309; Pálóczi Horváth 2014, 258, 1. táblázat. L. még uitt 124 (bár itt a kunfehértói leletek nincsenek megemlítve), továbbá Pálóczi Horváth 1994a, 108, 121; Hatházi 2000, 179; Horváth 2001, 169–172.

183 Óföldrék–Döbörccsök-halom (Bálint 1941, 24).

184 Reizner 1892, 6. Némiképp félreértve idézte Reizner véleményét Inczeffi Géza, aki a területen talált „sok csont és cserép” korát „valószínűleg a honfoglalás korából” származtatta (Inczeffi 1970, 200).

fél évszázaddal az előkerülés után, 2020 őszén, amikor halottak napján hazalátogatott Vésztőre, a nála lévő vágófegyvert bevitte a vésztő-mágori régészeti emlékparkba, ahonnan a szablya a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumba került. A bejelentés után Bácsmegi Gábor, a megyei múzeum régésze kiszállt a megjelölt területre, ahol a helyszíni szemle során hitelesítette a beszolgáltató által elmondottakat: a megjelölt lelőhelyen valóban áll egy siló, amelynek – sajnos – a környezete is be van építve. A lelőhely – Vésztő, Mártirom – a település határának K-i részén, a kertmegi majortól D-re található, melynek felszínén egy K–Ny-i irányú földhát húzódik. Ennek közepén egy nagyjából 0,6 m magas és 30–35 m átmérőjű kurgán emelkedik, amely egy 1812-ben szerkesztett térkép tanúsága szerint a *Bene-halom* nevet viseli; felszínén rézkori, késő bronzkori, szarmata és Árpád-kori kerámiákat gyűjtöttek.¹⁸⁵ Ezidáig csak a vágófegyver került be a csabai közgyűjteménybe, ahol nyilvántartásba vették¹⁸⁶ és restaurálták az egyébként jó állapotú tárgyat. A Békés megyei szakemberek tervbe vették a még meglévő leletek felkutatását is, ezt azonban nehezíti, hogy a megtalálók és így a további leleteket birtoklók egy része már nincs életben. A csontmaradványokról – egyelőre – nincsenek információk (ezeket valószínűleg nem gyűjtötték be).

A sírban egykor megtalált egész lóváz alapján a temetkezés avar vagy kun vitéz hagyatékát rejthette.¹⁸⁷ Ennek eldöntését jól szolgálná a kengyel(pár) formatipológiai besorolása, azonban annak típusa ezidáig ismeretlen. Ezzel szemben a szablya gyakorlatilag részleteiben vizsgálható – az egyéltű vágófegyver enyhén ívelt pengéje csonka, annak vége letörött, de a fegyvertípust jellemző egykori fokél így is megfigyelhető; ennek megmaradt csonkja 7,7 cm. A tárgy teljes mérhető hossza 77,3 cm – a penge hossza 67,1 cm, a markolaté 10,2 cm. A penge szélessége közvetlenül a keresztvas felett 3,6 cm, amely egyenesen keskenyedik: közepénél 3 cm, a végén 2,5 cm; vastagsága 0,5 cm. A markolatúske szélessége a keresztvasnál 2,55 cm, és ugyancsak keskenyedik annak vége felé: a markolat közepénél 1,95 cm, a végén 1,8 cm; vastagsága 0,4 cm. A keresztvas hossza 8,7 cm, a „csillag” pengével párhuzamos ága 4,2 cm. A markolatvasra applikált, fát rögzítő szegecs fejének átmérője 0,75x1,1 cm, az ellentétes oldalon felvehető méret 0,55 cm.

A múzeum munkatársainak elmondása szerint a fegyvernek sikerült jó formai párhuzamát felkutatni a Kárpát-medencétől K-re eső térségből, melynek kora a 11. századra tehető – ez azonban sajnos csak egy fegyvermásolat, amellyel kapcsolatban nem áll rendelkezésre további információ.

Kép és méretadatok alapján bizonyos részleteiben hasonló szablya került elő Kiskunmajsa–Kuklis-tanya lelőhelyen, amely a legutóbb előkerült kun vezéri sírt képviseli. Ez a szablya ugyancsak hiányos: hegy felőli harmada (esetleg fokéle) hiányzik. H.: 75,4 cm, a penge h.: 69,4

185 MRT 6. 188 [12/25.]. A Vésztőtől K-re eső Bene-halom nevét ismeri a HKF is.

186 MMM ltsz. 2021.13.1.

187 L. a bánkúti temetkezés hátasa kapcsán írottakat. A kunok megtelepedésére a tatárok által elnéptelenített, ugyanakkor állattartásra alkalmas területeken nyíltt elsősorban lehetőség. Hogy a tatárok e tájra is elvetődhettek, azt két mozzanat valószínűsíti: a szomszédos Okány települést 1249-ben mint földet adományozta el IV. Béla, így joggal lehet arra következtetni, hogy a tatárok elpusztították. Talán ugyanerre mutathat az ugyancsak határos, Szeghalom és Csökmő között fekvő Peterdegyháza neve is (T. Juhász – Kristó 1973, 111).

cm, sz.: 3,5 cm. „A markolat a penge középvonalába esik”¹⁸⁸ – ahogy a vésztői példányé is. A kiskunmajsai vágófégyver „ugyanabba a körbe tartozik, mint az erdőteleki és felsőszentkirályi leletegyüttesek szablyái is”.¹⁸⁹ Az 1944–1945 folyamán elpusztult felsőszentkirályi szablyát¹⁹⁰ csak fényképről ismerjük,¹⁹¹ markolat nélküli hossza kb. 96 cm lehetett.¹⁹² Az erdőteleki szablya leírását és méretadatait – a MNM leltárkönyvi adatai alapján – Nagy Árpád publikálta: a vágófégyver pengéje csorbult, mérhető hossza 82 cm, szélessége 3 cm.¹⁹³ A hasonló tipológiai csoportba sorolható tinódi fégyver kapcsán Hatházi Gábor úgy fogalmazott, hogy „lényegében egy jellegzetes keleti szablyatípusról van szó, melyhez elsősorban a 11–12. századi déloroszországi emléanyagban találni párhuzamokat. Ennek a honfoglaló szablyáktól jelentősen eltérő (hosszabb, kevésbé ívelt, súlyosabb penge, egyenes markolat kiképzés) típusnak a használata mind a besenyő-úz-csornúje klobuki, mind a kun emlékek körében kimutatható, s szervesen összefügg azzal a steppei fégyverzet-váltással – főleg a kun időszakban –, melyet az orosz, perzsa és kaukázusi páncélok, sisakok nomád átvétele jelentett. Használatuk felső időhatárát a mongol-kori (13–14. századi) újabb típusok feltűnése adja meg”.¹⁹⁴

Ha csak a leírásra hagyatkozunk, az kétségkívül illene a vésztői szablyára is – azonban jeleznünk kell, hogy tárgyunk csillag alakú keresztvasa inkább az avar szablyák felé közelíti a vágófégyvert.¹⁹⁵ Noha Tálás Nándor munkájában arról olvashatunk, hogy a kun szablyáknál „a honfoglaló szablyák keskeny, gömböcskés keresztvasát felváltotta a szimpla, de szélesebb és masszívabb, melyet a 13. századra követett az ún. csillagos keresztvas elődje, még elég rövid »csillaggal«”,¹⁹⁶ azonban a Délorosz-steppe kun időszakából, illetve Kelet-Európa további

188 Horváth 2003, 371.

189 Horváth 2003, 372.

190 Éri 1956, 149.

191 Szabó 1938, 74, 367. kép. A szablya képét újraközölte Pálóczi Horváth 1972, 180, 3. kép 1.

192 Pálóczi Horváth 1972, 184; Pálóczi Horváth 2014, 124.

193 Nagy 1969, 135. Az erdőteleki sírt már Nagy Géza kun hagyatéknak tartotta (Nagy 1893, 116), s a szablya képét rajzban közölte (Nagy 1896, 349, I. t. 1), de annak számszaki adatait nem adta meg. Nagy Árpád tanulmányában azonban – a helyes leírás mellett – nem a tárgyalt fégyver, hanem „egy 1952-ben helytelenül beazonosított, ismeretlen lelőhelyű szablya” fényképe szerepel (Fodor 1976, 259). Vö. Nagy 1969, 154, 1. kép. A tévedést Fodor István helyesbítette, aki Nagy Géza 1896-ban megjelent dolgozata nyomán újraközölte a szablya rajzát (Fodor 1976, 259, 4. ábra) – az ugyanis a MNM Fégyvertárában már nem volt fellelhető (Fodor 1976, 259).

194 Hatházi 1996a, 229. Ehhez hasonlóan fogalmazott Horváth Ferenc is: „Ezek a szablyák már a honfoglaló szablyáktól eltérő típust képviselnek: pengéjük szélesebb, súlyosabb, kevésbé ívelt, a markolatvas egyenes, a penge ívét követi” (Horváth 2003, 373). Tálás Nándor dolgozatában arról írt, hogy a 12–13. században a kunok által használt, kevésbé ívelt szablyák hossza átlagosan 100–120 cm között mozgott (Tálás 2013, 53).

195 A szembetűnő formájú, a korszak vágófégyvereinél szokatlan, csillag alakú keresztvas miatt szakvélemény írására kértük meg Csiky Gergelyt, az ELKH BTK Régészeti Intézetének tudományos főmunkatársát, aki az avar kori szűrő- és vágófégyverek tárgyköréből írta doktori értekezését. Értékeléséből (melyet az általunk megküldött fényképekre és adatokra alapozva volt szíves megalkotni) itt most csak két, az azonosítás szempontjából lényeges jellemzőre utalunk: véleménye szerint „a keresztvastípus párhuzamai – Csiky itt tíz analógiát is felsorolt – a késő avar korra keltezhető”. Az egyélű, enyhén ívelt penge húrmagassága kb. 0,5 cm, – „a kis húrmagasság a késő avar kori szablyák jellemzője”. Végkövetkeztetése: „A felsorolt jellemzők alapján a szablya késő avar korra datálható. A kun szablyáktól a keresztvas és a penge formájában és a méreteiben is eltér”. Csiky Gergely szakértői közreműködését és önzetlen segítségét – különösen annak fényében, hogy csak fényképekre és szóbeli információkra tudott támaszkodni – ezúton is köszönjük!

196 Tálás 2013, 52.

térségeiből származó, hasonló korú (azaz a 11–13. századra keltezhető) szablyák keresztvasa eltér a vésztői példány formájától.¹⁹⁷ Az is igaz viszont, hogy a Maros–Körös közén fellelt avar temetőekben kifejezetten ritka a fegyvermelléklet: „A területen előkerült fegyverek száma rendkívül csekély, 12 lelőhelyen 23 sírban fordultak elő” – szablya pedig mindössze három sírból adatható.¹⁹⁸

Utólag már aligha bizonyítható, de kézenfekvőnek tűnik, hogy a sírt a fentebb említett Bene-halomba ásták bele. Ahogy a bánkúti sír kapcsán már előkerült: a magyarországi kun vezéri sírok közül ugyancsak már meglévő kurgánba ásták a nevezetten kívül (bár ebben nincs teljes közmegegyezés) a csengelei, a csólyosi, az inokai, a homok-óvirághegyi és a kígyópusztai sírokat is. Ettől függetlenül eddig meglévő adataink még nem elégségesek ahhoz, hogy a Véasztó határában előkerült sírt a kunok előkelő rétegéhez kössük.¹⁹⁹ A következő időszak izgalmas feladata lesz – ha ez egyáltalán lehetséges – a temetkezés etnikai azonosítása, valamint annak kiderítése, hogy a lelőhely közelében vannak-e még további sírok. Amennyiben magányos temetkezésről van szó, az újabb adalékot jelenthetne annak avar vagy kun azonosításában – bár ez sem lenne perdöntő; bizonyosat csak a kengyelek (vagy más további leletek) előkerülése után lehet mondani.²⁰⁰

197 Vö. Pletneva 1958, 169, ris. 9/2, 4, 5, 170, ris. 10/6; Fedorov-Davydov 1966, 26, ris. 3/1; Pletneva 1973, 16, ris. 5/11–17, 49, tab. 1/1, 8, 60, tab. 12/1, 61, tab. 13/6, 65, tab. 17/13, 69, tab. 21/1, 92, tab. 44/4; Pletneva 1981, 258, ris. 82/2, 44, 45, 69, 260, ris. 83/40, 272, ris. 94/129, 130. Ugyanez figyelhető meg a Kazakisztánban, illetve Közép-Ázsiában (Pletneva 1981, 244, ris. 72/53, 54), valamint az askkizi kultúra területén fellelt szablyák (Pletneva 1981, 249, ris. 74/33, 57) esetében is. Tóth Nándor tanulmánya szakdolgozatán alapult, a vágófegyverekhez tartozó 36. kép (Tóth 2012, 58) Kirpicnikov 1966, 140, XXXIV. tábla felhasználásával készült. Az egyszerűbb kivitelezésű vízszintes vagy az ún. csónak alakú keresztvasakhoz képest valóban tekinthetők az itt szereplő szablyák keresztvasa „csillagosnak”, de ezek eltérnek a véasztói vágófegyveren megfigyelhetőtől.

198 Bende 2017, 297.

199 Érdekesképpen viszont megemlíthető, hogy a Bálványos oldal nevet viselő véasztói határrész (Jankovich B. 1983, 105) nevét is kapcsolatba lehet hozni a kunok műveltségével. Ugyan a Bálvány tagú helynevekre a kereszténység előtti magyarság hitvilága kapcsán szokás utalni, de azt is tudjuk, hogy az 1279. évi kun törvény rendelkezései szerint a kunok kötelezték magukat, hogy „elhagyván a bálványok tisztelését, és minden pogány szokást kivétel nélkül és teljességgel megszüntetvén, a katolikus vagy ortodox hit egységére térnek, és a szent kereszttség szentségét mindnyájan, akik még nincsenek megkeresztelve, bármilyen korúak és neműek, kivétel nélkül felveszik, és megtartják az egyház összes szentségeit és minden mást, amit a szentséges római egyház megtart és hirdet” (Kristó 1994, 133). Aligha kétséges, hogy a szövegben a kunok halottas szokásaihoz kapcsolódó „kunképekre”, összobrokra történik utalás: „A kunok nagy halmot emelnek a megboldogult felett, és szobrot állítanak neki, mely Keletnek néz, és a köldöke előtt serleget tart a kezében” – írta 1255-ben Rubruk Willelmus. L. Rubruk VIII/4, 222. A határrész a HKF tanúsága szerint Véasztótól ÉNy-ra esik. Minden bizonnyal lehet kapcsolat a helynév és a szomszédos Szeghalom DK-i határában ülő Bálványoshalma (1330: Balwanusholma) neve között (ÁMTF I. 515). Az összoborállítás kun gyakorlatának emlékét tarthatta fenn az a gyakorta idézett adat, melyet a Pest megyei Izsák határából jegyeztek fel Pesty Frigyes helynévgyűjtése során: „Kun-kép: Domb a páhi pusztáról és Izsákról Orgoványra vivő kotsi uton – nevét vette egy fa szoborról, melyen 60–70 évvel ezelőtt egy meglehetősen csinnal faragott süveges és huszár ruhába öltözött kun fél-középig volt vésvé arccsal Orgovány felé mint jog birtok felé fordulva” (Györffy 1926, 94). A „Kún kép” nevű halmot (tszf. m.: 109) jelzi a HKF is.

200 E helyen is szeretném megköszönni a megküldött adatokat Bácsmezi Gábornak és Máthé Genovénának, a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum munkatársainak. A szablyáról és előkerülésének körülményeiről két hírlapi cikk is született: Gurzó K. 2021; Tóth 2021.

1.4. Magányos lósír Csanádpalota–Dávid-halom, II. homokbánya lelőhelyről

Ugyancsak bizonytalan a 2013 októberében Csanádpalota határából előkerült, magában álló lósír besorolása a magyarországi kunok régészeti emlékei közé. Ezt annak közreadói is jelezték,²⁰¹ mindenestre indokolt itt tárgyalnunk e különös régészeti emlékanyagot, mert a lóval való temetés (még ha ilyen szokatlan formában is) a kunok halottas szokásaiban az előkelő réteghez köthető – márpedig az ásatók úgy értékelték, hogy a sír Kötöny népével, azon belül is a Maros–Körös közén megszállt nemzetséggel hozható a legnagyobb valószínűséggel kapcsolatba.

A lóváz a lelőhely középső részén, egy Árpád-kori árok Ny-i ágára ráásott gödörben feküdt.²⁰² Az objektum szabálytalan ovális alaprajzú, fala erősen rézsús, alja teknőszerű, a ló koponyája és a fara alatt a közepéhez képest 15–19 cm-rel magasabb. Az állat koponyájának felső része a gépi humuszolás során megsemmisült, csak az alsó állkapocs és a fogazat részei maradtak meg *in situ*. A ló feje fel lehetett támasztva, mert a koponya megmaradt felső része 25–30, az alsó pedig 15–20 cm-rel magasabban volt a sír aljánál. Csontváza hason, kissé a jobb oldalára dőlve, maga alá rogyasztott lábakkal feküdt anatómiai rendben. Feltűnő jelenséggé jegezték fel az ásatók, hogy az állatnak csupán egy patáját találták meg.²⁰³ A feltárt lóváz mellől kisebb-nagyobb aranyozott ezüstveretek, egy aranyozott ezüstkarika, továbbá egy vállába kovácsolt fülű kengyelpár és egy vaskés látott napvilágot.²⁰⁴ A csontmaradványok felszedésekor a roncsolt koponya teljesen széthullott. A fogak és a koponyacsontok között egy apró vasrög került elő, amely valószínűleg a hátsó egykori zablóját jelzi; a tárgyat (a koponya nagyobb részével együtt) valószínűleg elvitte a munkagép kanala.²⁰⁵

A temetkezés korához és így a leletek kronológiai besorolásához jó támpontot ad a jelenleg lelőhelyen belüli rétegtani helyzete. A lósírtól kb. 90 m-re DNy-ra feltárt, elrejtett kétélű kardot, lóvakarót és sarlót tartalmazó, meneteles lejárátú gödör és a településobjektumok között talált, két rendellenes helyzetű egyén váza arra mutat, hogy erőszakos pusztítás miatt halt el a falu. A történéseket megbízhatóan keltezi a tatárjárás idejére az egyik elhunyt mendencéje alatt talált 6 db IV. Béla-érme.²⁰⁶ A középkori kerámiák hiánya a lelőhely feltárás által érintett részén arra mutat, hogy a mongolok dúlása után nem települt újra a község. Mivel a

201 Összegző véleményükhöz I. Gulyás – Gallina 2014, 158.

202 Gulyás – Gallina 2014, 163, 4. kép 1.

203 Gulyás – Gallina 2014, 151–152. A kibontott sír rajzához és fényképéhez I. Gulyás – Gallina 2014, 162, 3. kép 1, 2. A sírgödör méretei: H: 260 cm, Sz: 130–150 cm, M: 30–49 cm, T: ÉNy-DK (310–130o). A ló csontvázához tartozó adatok: H: 205 cm, T: ÉNy-DK (310–130o) (Gulyás – Gallina 2014, 151).

204 Gulyás – Gallina 2014, 164–165, 5–7. kép.

205 Gulyás – Gallina 2014, 152.

206 A szerzők által megadott besorolás szerint CNH I. 263. L. még H 69; ÉH I. 101; ON III. 22.10.1.1. 8 db ugyanilyen denár látott napvilágot Mohi (Muhi) falu területén egy gödörbe eltemetett, a tatárjárás idején elesett keleti harcos lábszárcsontja alól. Árpád-kori pénzeink ezen típusát IV. Béla verette 1235–1241 között (Pusztai 2011, 629, 633, 639, 3. kép 1). L. még Pusztai 2014, 141, 145.

lósírt az Árpád-kori települést övező kettős kerítőárok külső szakaszába ásták, így rögzíthető, hogy a hátast a tatárjárás idején vagy az azt követő években temették el.²⁰⁷ A csanádpalotai lósír időrendi helyzete tehát megnyugtatóan tisztázható, azonban az ásatók azt is jelezték, hogy maga a temetkezés, valamint az állat csontmaradványai körül előkerült veretek például nélküliek a magyarországi régészeti emléanyagban. Ezzel szemben a kengyelpárhoz és a vaskészhez sikerült hazai párhuzamokat felkutatni, melyeket a magyarföldre költözött kunok anyagi kultúrájában véltek megtalálni. Meglátásuk szerint ez utóbbiak elsősorban a bánkúti kun úrhölgy lovastemetkezésében fellelt emlékekkel mutatnak összefüggést (ahol egyébként ugyanúgy ÉNy–DK-i irányítású volt a ló, mint a csanádpalotai sírban²⁰⁸), így azt is felvetették, hogy mivel a ló eltemetésének rangjelző szerepe van, s a csanádpalotai maradványok mellett talált aranyozott ezüstveretek az egyébként meglehetősen idős állat megbecsültségére utalnak, ennél fogva az is lehetséges, hogy nem is kell emberi maradványokat keresnünk vagy feltételeznünk, „hanem egyszerűen az történt, hogy a lovas kedvenc hátasa elhullott és kiemelt pompával temették el” a 13. század második felében.²⁰⁹

A kengyelek²¹⁰ a ló bal és jobb oldalán helyezkedtek el, rendeltetésüknek megfelelő helyen, szíjrésükkel felfelé és talpalóval lefelé. A két, álló helyzetű kengyel közötti távolság 25 cm volt, a függesztőlyukak mérete alapján 2,5 cm széles szíjra szerelték fel őket. A lábtartóvasak azonos típushoz sorolhatók: vállába kovácsolt fülű, a megszokott kerek vagy kerekded alak helyett meglehetősen nyomott, elliptikus formát mutató, ívelt és széles talpalójú példányok nem jelentős, de megfigyelhető eltérésekkel. A jobb oldali kengyel talpát borda erősíti, a másikon nem található ilyen kiképzés. A bal oldali példány függesztőnyílás feletti részét vízszintesen, a jobb oldaliét pedig ívesen alakították ki. Végül a bal oldali kengyel átmérője 0,7–1 cm-rel kisebb, mint a jobbé. A kengyeleket egy vasból kovácsolták, de nem tarthatók „kifejezetten alapos mestermunkának. Gyakorlatilag különösebb intenzív hűtés nélküli szabadkovácsolással készült, a talprész erőteljesebb, lapító átkovácsolásával”.²¹¹ Kérdéses, hogy a csekély méretkülönbség elegendő indok lehet-e arra, hogy a kengyelpár „szűkebb”, bal oldali tagját „fellépő” kengyelnek lehessen minősíteni.²¹² Végül érdemes megjegyezni, hogy a kengyelek elhelyezkedése a hevedercsat hiányában is arra mutat, hogy a hátast felnyergelve temették el.

207 Gulyás – Gallina 2014, 152–153.

208 Banner 1931, 188; Gulyás – Gallina 2014, 151, 158.

209 Gulyás – Gallina 2014, 154, 158.

210 A kengyelekhez tartozó metrikus adatok a következők: bal oldali kengyel – M: 13,5 cm, Sz: 13 cm, a talpaló Sz: 6 cm, a szárak vastagsága 1 cm, a függesztőnyílás mérete 0,8x2,5 cm; jobb oldali kengyel – M: 14,2 cm, Sz: 14 cm, a talpaló Sz: 6 cm, a szárak vastagsága 0,6 cm, a függesztőnyílás átmérője 1x2,5 cm (Gulyás – Gallina 2014, 152 [6–7.]).

211 Török – Kovács – Sós 2014, 171. L. még Gulyás – Gallina 2014, 155. Az anyagvizsgálat eredményének ismeretében kissé ellentmondásos az aranyozott ezüstveretek és a „nem kifejezetten” jó minőségű kengyelek együttes jelenléte a sírban. Ez elsősorban az aranyozott ezüstveretek társadalomtörténeti megítélésére – ti. hogy a ló rangos, előkelő személy hátasa volt – lehet kihatással.

212 Ennek kifejtéséhez l. Horváth 2001, 175–179.

Ami a példányok időrendi helyzetét illeti, azok a szerzők szerint a Fedorov-Davydov által a kelet-európai steppe kései nomád emlékanyaga alapján felállított tipológiai rendszerben a D II típushoz tartozhatnak, melyek kora a 13. század második felére és a 14. századra tehető.²¹³ Sajátos, a száruk alsó részénél kiszélesedő formájával a csanádpalotai kengyelpár ugyan egyedül áll a hazai vállába kovácsolt fülű lábtartóvasak között, ennek ellenére azok legközelebbi párhuzamait a magyarországi kun előkelők lovastemetkezéseivel sorolt²¹⁴ erdőteleki és bánkúti sírokból előkerült példányokban jelölték meg a sírleletek közlői, megemlítve azt is, hogy az utóbbi lelőhelyről származó, s fentebb már részletesen ismertetett lószerszámok ugyancsak a fenti formatipológiai kategóriába illeszthetők.²¹⁵

A temetkezés korának és kulturális hovatartozásának megítélésénél a szerzők a lósírban talált kést is figyelembe vették. A középső nyélállású, egyélű, finoman ívelt hátú vaskés a lókoponya bal oldalán, a sírgödör alján feküdt, hegygel az állat feje felé fordítva.²¹⁶ A szerzők joggal mutattak rá, hogy a kés emberhez tartozó lelettípus, s imént említett sírbeli helyzete aligha tekinthető véletlennek – azaz, hogy a sír alján hagytak volna egy olyan tárgyat, amely nem része a temetési szertartásnak. A kés tudatos elhelyezésére mutat a ló gondos eltemetése is. Az ásatók szerint a csanádpalotai példánnyal „teljesen megegyező, keskeny pengéjű, hosszú, lapos nyéltüskéjű kés” volt a bánkúti kun úrhölgy sírjában is.²¹⁷

A leletek közlői tehát a csanádpalotai lósírban előkerült kengyelpárt és vaskést a magyarországi kunok előkelő rétegének, elsősorban pedig az ugyancsak a Maros–Körös közén egykor élt kun nemzetség képviselője, a bánkúti kun úrnő hagyatékával állították párhuzamba. A körvonalazódó azonosítási lehetőség megalapozottságát erősítették a sírgödör kialakításának, illetve az állat fektetésének steppei párhuzamai: a kelet-európai térség kései nomád emlékanyagának és temetkezési szokásainak kunokhoz kapcsolható jellemzői között Pletneva felsorolta a ló számára külön kiásott sírgödört is, de a korszakos munkában szereplő képi hivatkozás az elhantolt állat testhelyzete miatt is lényeges: a lovakat nem csak valamelyik oldalukra fektetve, hanem lábaikat a test alá rogyasztva is eltemették; ebben a testhelyzetben az állat fejét magasabbra fektették.²¹⁸

Komoly nehézséget jelentett az egykori hátsó sírjában talált veretek kapcsolatrendszerének a feltérképezése, amelyek párhuzam nélkül állnak a hazai régészeti anyagban. A lóváz mellett és alatt összesen öt ép veretet és két további töredéket figyeltek meg. Ezek egy hozzávetőlegesen 25–30 cm széles és 110 cm hosszú sávban helyezkedtek el az állat maradványainak bal ol-

213 Vö. Fedorov-Davydov 1966, 12, ris. 1, 116.

214 Pálóczi Horváth 1994a, 110, 115–118.

215 Gulyás – Gallina 2014, 155.

216 H: 14 cm, a penge Sz: 1,2 cm (Gulyás – Gallina 2014, 152 [4.]). A kés rajzához l. Gulyás – Gallina 2014, 165, 7. kép 1, a sírban elfoglalt helyzetéhez uott 162, 3. kép 1. A szerzők ugyan egyenes hátúként írták le a kést, de a róla készült rajz és kép, valamint a steppei párhuzamok alapján tett besorolás jellemzői szerint is a vaskés háta (enyhén) homorú. Ez utóbbit l. később.

217 Gulyás – Gallina 2014, 155–156.

218 Pletneva 1958, 173, 175, ris. 13a, 1–2. A Pletneva által megalkotott rendszer szerint ez a jellemző csak a kun halottas szokások sajátja volt; annak nyomát nem találta a besenyő, oguz, fekete süveg és jász sírokban.

dalán. A veretek két csoportban feküdtek: a bal lábszárcsont É-i végétől a bal oldali kengyelig, illetve a ló bal medencéje mellett. Az előbbieket a csontok felszedésekor kerültek elő színükkel felfelé, míg a második csoport darabjai a maradványok felett feküdtek. A díszítmények forma alapján háromfélék: közülük három ép és egy töredék négyszögletes alakú, karéjos-csúcsos, egy ép és egy töredék háromkaréjos, végül egy darab kettős félhold alakú volt.²¹⁹ Csak ez utóbbi veret felülete volt ívelt vonalú, domború mintával díszítve. Az ékítményeket vékony lemezből vágta ki, majd préselték, így az eljárással derékszögben visszahajló peremet alakítottak ki a veretek szélén. Alapanyaguk jellemzően 5–12% aranytartalmú, illetve kis réztartalmú ezüst, amelyeket nem öntéssel, hanem hidegalakítással készítettek. Szélükön apró lyukacsok figyelhetők meg, amelyek a felerősítésükre szolgálhattak. Az ásatók úgy vélték, hogy a veretek vékonysága és a lyukak apró mérete alapján az ékítmények aligha lehettek lószerszámzat díszei. „Sokkal inkább elképzelhető, hogy finom anyagra varrhatták fel azokat” és – Horváth Ferenc ötlete alapján – feltételezték, hogy „női fejedőt ékíthették egykor az aranyozott ezüst veretek”, de felmerült annak lehetősége is, hogy „párta vagy esetleg fátyol ékítményei lehettek”.²²⁰ Mivel azt is megfigyelték, hogy a vázcsontok alatt kibontott veretek is színükkel felfelé jelentkeztek, így a jelenség a legvalószínűbben úgy magyarázható, hogy a szövet visszajára gyűrődött a ló bal oldala alatt.²²¹

A vékony lemezből préselt díszítményeket a temetkezés publikálói a magyarországi kun szállástemetőkből ismert s különféle anyagokból készített ruha- és pártaveretekkel vetették össze – aligha függetlenül a lósír eddig általuk bemutatott kun kapcsolódási pontjaitól. Így – bár a csanádpalotaiak közel sem olyan díszesek, de – az ásatók szerint alapanyag és készítéstechnika alapján a balotapusztai kun vezéri sír példányai²²² és az ugyancsak kun kapcsolódási pontokkal bíró bodoglári kincs ezüst pártaveretei²²³ állnak legközelebb a lósírban talált példányokhoz.²²⁴ A valószínűsített kapcsolat bizonyára tovább erősíthette azt a feltételezést, mely szerint a háttal mellett talált veretek nem lószerszámhoz, hanem valamiféle textilanyaghoz tartoztak. Forma tekintetében viszont a csanádpalotai veretek egyedül állnak a magyarországi középkori emlékszeranyagban, párhuzamaikat egyelőre nélkülözi a kutatás. Ez utóbbi tény miatt a kun azonosítás szempontjából mindenképpen különös, hogy a négyszögletes alakú, csúcsos-karéjos veret figyelemre méltó formai megfelelőjét a moszkvai körzetben (tehát már nem steppei területen) lévő Szelisa-Klenovo 2. sírből sikerült adatolni²²⁵ – a további példákat viszont nélkülöznünk

219 Vö. Gulyás – Gallina 2014, 165, 7. kép 3–9.

220 Gulyás – Gallina 2014, 156–157. Ez utóbbi kapcsán megjegyezték, hogy a fehértói kincsletben is található egy olyan kerek díszlemez, amelyen fátylas nőalak látható (Gulyás – Gallina 2014, 157, 65. jz.). Vö. Hatházi 2005, 82, 69. kép.

221 Gulyás – Gallina 2014, 156 és uo. 51. jz.

222 Pálóczi Horváth 1989b, 100 [7, 9–11.], 125–126, a veretek rajzához I. 102, III. tábla. L. még Hatházi 2005, 46–48, 150–151, a veret típusok fényképeihez 46–47, 31–35. kép.

223 Hatházi 2005, 98–99, a veretek képéhez I. uo. 98, 90. kép, leírásukhoz 162–163.

224 Gulyás – Gallina 2014, 156.

225 Gulyás – Gallina 2014, 157, 167, 9. kép 1.

kell.²²⁶ Ezzel szemben a kettős félhold alakú verettel gyakorlatilag megegyező formájú példányokból többet is közölt Fedorov-Davydov.²²⁷ A háromkaréjos veret – egyelőre – formai párhuzam nélküli.

A temetkezésből napvilágot látott két töredékes aranyozott ezüstlemez is, amelyek a ló maradványainak bal oldala mellől, a koponya és a lapockacsont közötti területéről kerültek felszínre, a vaskéstől D-re és a veretektől É-ra.²²⁸ Törésfelületük alapján ítélve eleve sérülten, hiányosan kerültek a sírba. A kisebb töredék nem a nagyobb lemez széléről letört darab, de lehetséges, hogy a példányok ugyanannak a tárgynak voltak a részei. A nagyobb, deformálódott lemez eredeti szélessége legalább 8 cm lehetett – feltételezve, hogy a felületén látható díszítés szimmetrikus volt.²²⁹ A lemez széle több helyen sérült, valószínűleg körbevágták. Eredeti funkciója ismeretlen, de másodlagos felhasználásának célja sem világos. Az ásatók ugyan feltételezték, hogy „a lemez vékonysága és részletes díszítése alapján [...] esetleg ruhára felvarrt díszlemez lehetett”, azonban a példányokon nem találtak felerősítésre szolgáló lyukakat – habár „a megoldás nem idegen a kun díszlemezek körében, többek között a kelebiai kincsleletben található olyan példányok, amelyeket másodlagos felhasználás céljából ugyancsak körbevágtak, sarkait pedig apró lyukakkal fúrták át”.²³⁰ Emellett utaltak a kelebiai kincs négyzetes-karéjos aranyozott ezüstvereteire, amelyeknek „középső részén kettős négycsúcsos zsinórkeret látható, amely hasonló a lemezünk szélén levő X alakú motívumhoz”.²³¹

Végül előkerült a lóváz bal oldalánál a mellső lábszárcsont mellől egy aranyozott színezüstlemezből hidegen hajlított karika. A nyitott végű, 3,5 cm átmérőjű karika szerepe nem világos, ehhez hasonlót nem tudtak adatolni az ásatók. A többi lelethez viszonyítva is erősen kopott a tárgy felszíne – ez a karika és a veretek eltérő működésbeli szerepére utalhat.²³²

*

226 Az orosz földi veret publikálója annak párhuzamaként egy Bulgáriában fellelt példányra hivatkozott, azonban „ennek a veretnek több, mint négy szirma van” (Gulyás – Gallina 2014, 157).

227 Fedorov-Davydov 1966, 49, ris. 8, K IX. A „cséve” avagy „orsó” alakú veretből tíz került elő a kelet-európai steppe kései nomád emlékanyagából (Fedorov-Davydov 1966, 52). A szerzők úgy vélték, hogy a Csanádpalotán talált kettős félhold alakú veret „formai szempontból távoli kapcsolatban áll a felsőszentkirályi kettős liliomalakú veretekkel” (Gulyás – Gallina 2014, 157). Ez utóbbiakhoz l. Pálóczi Horváth 1972, 184, a veretek fényképeihez 186–187, 8–9. kép, rajzához 191, 12. kép 6. A felsőszentkirályi veretek párhuzamait ugyancsak Kelet-Európából és a Balkánról ismerjük; szerb, moldáv és Kubán vidéki előfordulásait Pálóczi Horváth András gyűjtötte össze. Az ásatók ezen analógiák kapcsán is megjegyezték, hogy formailag ugyan csak igen távoli „rokonai” a csanádpalotainak, de készítéstechnikájuk megegyezik (Gulyás – Gallina 2014, 157).

228 Gulyás – Gallina 2014, 164, 5. kép 1–2.

229 Ennek kapcsán a szerzők jelezték, hogy a kun kincsleletek préselt lemezein ez rendszerint megfigyelhető (Gulyás – Gallina 2014, 158). A kun kincsleletekhez l. Hatházi 2005, 66–144, 154–187.

230 Vö. Hatházi 2005, 128. A veretek fényképeihez és rajzaihoz l. 127, 137. kép, 129, 141. kép, 179, 9. tábla 2–4. A veretek leírását l. Hatházi 2005, 175, 178.

231 Gulyás – Gallina 2014, 157–158. Vö. az előzőekben már hivatkozott lemezekhez tartozó könyvészeti adatokat.

232 Gulyás – Gallina 2014, 158.

Bár az ásatók a legnagyobb valószínűséggel a Maros–Körös közti kunok hagyatékával hozták kapcsolatba a csanádpalotai magányos lósírt, de maguk is jelezték: „Elképzelhető, hogy a lósír a falut elpusztító mongol vagy csatlakozó kipcak, kun csapatok egyik rangos harcosáé vagy hozzártartozójáé volt, akit a sietség miatt elhamvasztottak és nem találjuk nyomait, vagy távolabb temették el az elpusztult kedvenc hátságától.”²³³ Hogy a temetkezés nemcsak kronológiai helyzetét tekintve, de a leletanyag alapján is a tatárjárás időszakának emléke, azt több megfontolás is támogatni látszik.

Úgy véljük, hogy a kengyelek kapcsán idézett analógiák legjobb esetben is csak „hasonlók” a csanádpalotai példányokhoz, de szoros formai rokonságról aligha beszélhetünk. A legjellemzőbb közös tulajdonságuk ezeknek a lábtartóvasaknak a vállába kovácsolt fülű kiképzés. A párhuzamként idézett s az előzőekben részletesen tárgyalt bánkúti kengyeleket Fodor István ugyan valóban a Fedorov-Davydov által megalkotott D II csoportba sorolta – mert a kengyelek „a legnagyobb hasonlóságot a D II.-típussal mutatják”²³⁴ –, azonban a bánkúti és a csanádpalotai lábtartóvasak alakja szemmel láthatóan eltér egymástól: a bánkúti hozzátétőlegesen kerek, míg a csanádpalotai lapított, elliptikusan szélesedő. Az erdőtelki kengyelpár is más formát mutat; Fodor szerint ezek helyét a fenti rendszerben „leginkább a G. I. csoportban találhatjuk meg”, és nem a D II-ben.²³⁵

A magyarországi kun emlékanyagban a kengyelek – bár több altípushoz sorolhatók, de – meglehetősen egységes képet mutatnak (erről a kengyelek tárgyalása során még bővebben szólunk), nem jellemző, hogy képviselőik hazai párhuzam nélkül álljanak. Alakját tekintve közeli párhuzamként kínálkozik viszont a dél-szibériai aszkizi kultúra területén, közelebről a Časovennaja gora nevű lelőhely 2. sírjából előkerült, 13–14. századra keltezhető vaskengyel.²³⁶ A darab nemcsak formáját tekintve áll közel a csanádpalotai kengyelekhez, de hasonló a talpalójuk szélessége is.²³⁷ Az aszkizi kultúra a Jenyiszejbe ömlő Abakan folyó egyik mellékvizéről kapta a nevét, s lényegében a mai hakaszok ősei, a jenyiszeji kirgizek középkori műveltségének egyik időszakához köthető.²³⁸

Ami a késhez tartozó párhuzamokat illeti, talán ehhez a típushoz sorolható a kunszentmártoni sírban talált példány is.²³⁹ Ugyan meglehetősen korrodált és töredékes, de esetleg idevonható a Perkáta–Kőhalmi-dűlő 46. sírjából származó kés is.²⁴⁰ Az ilyen kialakítású kések a

233 Gulyás – Gallina 2014, 154.

234 Fodor 1972, 224.

235 Fodor 1976, 259.

236 Kyzlasov 1983, 104, tab. XVI/8.

237 Mint fentebb előkerült: a csanádpalotai kengyelek talpalójának szélességét 6 cm-ben adták meg a sír ismertetői, viszont a közölt rajzokról és fényképekről (Gulyás – Gallina 2014, 164, 6. kép 1–2) lépték szerint visszamérve 5–5,5 cm közötti értéket mutatnak. Ugyanezen eljárást alkalmazva az aszkizi kultúra területéről származó lelet talpalójának szélessége szintén 5,5 cm.

238 Mesterházy 1984, 231; Horváth 2003, 372.

239 Selmeczi 1992, 6, 1. kép; Pálóczi Horváth 1994a, 146, 32/3, 5. Töredékessége miatt bizonytalan, de felvethető a Homok-Övirághegyen előkerült kés idetartozása is (Selmeczi 1992, 10, 3. kép; Pálóczi Horváth 1994a, 146, 32/4).

240 Hatházi 2004a, 314, 2. tábla 46/7. Az egyélű, ívelten hegyesedő pengéjű nyéltüskés vaskés a jobb alkar és a

kelet-európai steppe kései nomád emlékanyagában is megtalálhatók, a Fedorov-Davydov által felállított tipológiai rendszerben a 6/II. típusúhoz sorolhatók. Az idetartozó példányokat homorú hát és hajlított él jellemzi, amelyek enyhe kiszögelléssel torkollnak a markolatba²⁴¹ – viszont meg kell jegyezni, hogy a felsorolt, analógiaként ismertetett példányok nyelállása nem minden esetben ugyanolyan. Azonban a kések meglehetősen általános tárgyak, amelyek azonos időben igen széles földrajzi környezetben is jelentkezhetnek. Így pl. hasonló formájú és kialakítású kés ugyancsak ismert az aszkizi kultúra anyagában; ilyen példány került elő pl. Černova lelőhely 12. kurgánjából.²⁴²

Noha a veretek formai kialakításával összefüggésben figyelemre méltó kelet-európai párhuzamokat mutattak be a szerzők, de jeleznünk kell: a moszkvai körzetben fellelt analógia koráról és kapcsolatairól semmi közelebbit nem tudunk meg, ez tehát önmagában nem érv a díszítmény kun vonatkozása mellett, ráadásul az eleve nem is a Délorosz-steppéről adatolható, a hazai párhuzamok pedig teljesen hiányoznak a magyarországi kun emlékanyagban. Ami a kettős félhold alakú veretek analógiáit illeti, azokból ugyan már fél évszázada is tíz példányt tudott elősorolni az orosz kutatás a kelet-európai steppe térségéből, azonban ezek korát a 10–11. századra keltezték,²⁴³ a hazai kunok műveltségében pedig ugyancsak nem lehet nyomára akadni.

Ez utóbbi, egyébként mindhárom verettel kapcsolatos tényen az sem változtat, hogyha alapanyaguk és a hasonló készítmények felől közelítjük meg rokonításuk lehetőségét. Talán nem véletlen, hogy a csanádpalotai veretek mellé nem lehet megfelelő formai párhuzamokat rendelni a magyarországi kunok tárgyi hagyatékából. Valószínűnek tartjuk, hogy más-más kultúrkör emlékeit képviselik a csanádpalotai, a balotapusztai, valamint a bodoglári és a felsőszentkirályi ékítmények is: míg a balotai veretek bizánci stílusú ruhadíszek,²⁴⁴ a bodoglári díszlemezek és a felsőszentkirályi övveretek pedig nyugat-európai eredetű, gótikus ízlésű tárgyak,²⁴⁵ a csanádpalotai veretek viszont nagy valószínűséggel keleti eredetűek, ahogyan azt a szerzők által bemutatott külhoni analógiák is sejtetni engedik.

medencelapát mellől, árszerű szűrőeszközökkel és meghatározhatatlan funkciójú vastárgy (nyéltüske, penge?) töredékével együtt került elő. Az erősen törmelékeny, hamus rétegbe ázott sír betöltésében, illetve a sírfenéken nagy tömegű faszén, egy lapított gömbtestű csontgyöngy töredéke és számos 13–14. századi kerámiatöredék is napvilágot látott. A jobban keltezhető sírokban is előforduló szűrőeszközök, valamint a sírföld szórvány kerámiája a temetkezés korát a kun periódusba – végső soron a 14. századra – helyezi, és erre mutat a sírban nyugvó maradványainak antropológiai meghatározása is (Hatházi 2004a, 30).

241 Fedorov-Davydov 1966, 66, ris. 12, 6/II. A Fedorov-Davydov által elemzett emlékanyagban 61 kés volt, melyeket három változathoz sorolt. Ezeknek közös jellemzője ugyan a széles idő- és térbeli elterjedés, de azt a típust, amelyhez a csanádpalotai kés is tartozik, mindössze 4 darab képviselte, ami csupán 6,5%-os arányt jelent. (Fedorov-Davydov 1966, 85).

242 Kyzlasov 1983, 122, tab. XXXIV/9.

243 Fedorov-Davydov 1966, 115.

244 Pálóczi Horváth 1972, 125–126, 130–131.

245 A bodoglári kincs díszlemezeihez l. Hatházi 2005, 77, 96, 97; a felsőszentkirályi öv kettős félhold alakú vereteihez l. Pálóczi Horváth 2014, 138 – a vélemény előzményéhez (a kígyópusztai öv kapcsán kifejtve) Pálóczi Horváth 1994a, 162–169. Ehhez hasonlóan foglalt állás Selmeczi László is, aki szerint az öv – más övgarnitúrák mellett – az európai lovagi kultúrához köthető, s nyugati hatásra jelent meg a kunoknál (Selmeczi 2005, 570; Selmeczi 2018, 40).

Vitatható a tárgyak kikövetkeztetett rendeltetése is. Abban a szerzőknek feltétlen igazuk van, hogy lószerszámzat díszeinél jóval robusztusabb kivitelűt várnánk, s a veretek szélén található, felvarrásra szolgáló apró lyukak sem éppen szokványosak bőrszíjakra való rögzítéshez. Azonban hiába szerepel az összegzésben, hogy a feltehetően a 13. század második felében megnyitott sírban „valószínűleg a ló gödörbe helyezése után annak gazdája aranyozott ezüst veretekkel kivarrt fátylas fejfedőjét vagy pártáját ráfektette az állatra”,²⁴⁶ ha a vereteknek nincs értékelhető párhuzamuk a magyarországi kunok – egyébként jellemzően 14–15. századi! – emlékanyagában. Az is kérdés marad, hogy mi magyarázza egy női fátyol, fátylas fejfedő vagy párta jelenlétét a ló sírjában.²⁴⁷

Arra is érdemes utalni, hogy a csanádpalotaihoz hasonló kialakítású és nagyságú lószerszámveretek nem egészen ismeretlenek a belső-ázsiai népek műveltségében. Így pl. ugyancsak a jenyiszeji kirgizek régészeti emlékei között található olyan díszítmények, amelyek ugyan vasból készültek, de vékonyak és kis méretűek (hozzávetőlegesen 2 cm átmérőjűek), és formailag közelítenek a Csanádpalota határában talált példányok alakjához.²⁴⁸ Kétségtelen, hogy ezekben az esetekben különbözik a nyersanyag, és a kialakításuk sem teljesen azonos; említésüket elsősorban az indokolta, hogy egészen vékony és kicsiny veretek is díszíthettek lószerszámot.²⁴⁹

A körbevágott és így valószínűleg másodlagosan felhasznált, gazdagon díszített aranyozott ezüstlemezek kapcsán a lelet közlői ugyancsak nem találtak párhuzamot a hazai régészeti emlékanyagban. A körbenyírásból következő másodlagos felhasználás kapcsán viszont a kelebiai kincslelet négyzetes-karéjos aranyozott ezüstvereteire utaltak mint hasonlóan felhasznált darabra. Nem vitatva ennek tényét, rögzíthetjük, hogy nemcsak a kelebiai négyzetes-karéjos díszlemez, de bármilyen lemez bárhol és bármikor körbe lehet vágni és másodlagosan felhasználni.

Végezetül a hátsó fektetése és a számára kialakított sírgödör kapcsán meg kell jegyezni, hogy a Pletneva által bemutatott s a kunok temetkezési módzataihoz kapcsolódó rajzos ábrákon ugyan valóban feltámasztott fejű, maguk alá rogyasztott lábú lovak maradványai láthatók,

246 Gulyás – Gallina 2014, 158.

247 Iдетartozik, hogy a fátyol kapcsán hivatkozott, a fehértoi – jó eséllyel kunokhoz köthető (Hatházi 2005, 70, 91–92) – kincslelet egyik kerek díszlemezén látható „fátylas nőalak” sem lehet érv egy előkelő kun hölgy fátyolhasználatára (Gulyás – Gallina 2014, 157, 65. jz.) – több okból sem. Ahogy fent előkerült, a szerzők szerint a csanádpalotai sír kapcsán is elfogadható egyik feltehető magyarázatként az az időrendi besorolás, amely a bánkúti kun úrnő sírja kapcsán igazolást nyert: 1246–1282. Azonban az a hatkaréjos keretű korong, amely egy „kezében rózsakoszorút tartó, fátyolba burkolt, feje körül dicsfényvel övezett nőalakot” ábrázol, ennél jóval fiatalabb, elkészültét a 14. század középső harmadától tarthatjuk valószínűnek, és a legkevésbé sem utal kun viseletre; a tárgy a gótikus európai ízlés Magyarországon is meghonosodott darabja, és „talán Szent Erzsébetet vagy Szent Dorottyt” ábrázolja (Hatházi 2005, 81).

248 Így pl. négykaréjos veret Uszty-Tabat lelőhelyről, téglalap alakú, csipkés szélű veret Kongu-re lelőhelyről (Hudjakov 1982, 75, ris. 35/2, 12). Az Ortyzy-oba kurgántemető 7. halomsírjában feltárt lószerszámot – egyebek mellett – a kettős félhold alakú veretekhez hasonló ékítmények díszítették, de ezek közepén nem szűkülnek össze orsószzerűen, hanem mindkét oldalon kis hegyes csücsök ugrik ki (Hudjakov 1982, 158, ris. 104/4–7, 10–11, 14, 18–19, 23). Az elősorolt példák a Minuszinszki-medence D-i részén lévő Tabat folyócska mentén feltárt s a 11–12. századi, ún. Szuukter korszakba sorolható halomsírokból láttak napvilágot (Hudjakov 1982, 74–77, 156).

249 A csanádpalotai lósírban talált tárgyi anyaggal kapcsolatba hozható ókírgiz emlékekre Pálóczi Horváth András irányította a figyelmünket, melyet itt is köszönünk! A csanádpalotai lósír tárgyi anyagához, illetve lehetséges párhuzamaikhoz l. 3. tábla.

azonban ezek olyan típusát képviselik a kunok temetkezési szokásainak, ahol őket gazdájukkal együtt, csak éppen külön sírgödörben hantolták el, tehát nem magányos lósírokról van szó. Emellett Pletneva sematikus rajzán a ló koponyája a kurgán alatti járósinten nyugszik – ezzel szemben a csanádpalotai sírban talált állat fejét az erre a célra kialakított padkára fektették.²⁵⁰ A (steppei) kun párhuzam tehát itt sem kielégítő.

A csanádpalotai ló sír tatárjárás kori időrendi helyzetét már érintettük, ahogy a leletanyag egyes részeinek lehetséges kapcsolatát is a Minuszinszki-medence középkori kirgiz emlékeivel. Nem mellékes körülmény, hogy Rakamazról is ismerünk olyan leletegyüttest (lószerszámzat képviselői: csikózabla, pofakorongos zabla, kantárveretek, hevedercsat, nyeregveret), amelynek elemei „teljes bizonyossággal” az askkizi kultúra területéről származtak el a Tisza partjára.²⁵¹ Az emlékek közreadója, Mesterházy Károly véleménye szerint: „Kétségtelen, hogy Magyarországra kerülésük valamilyen formában a tatárjárással kapcsolatos”.²⁵² A Mongolok titkos történetében olvashatjuk, hogy Dzsingisz elsőszülött fiát, Dzsocsit küldte hadba az erdei népek, köztük a jenyiszeji kirgizek ellen „a nyúl évében”, azaz 1207-ben.²⁵³ Ekkor önként meghódoltak, de amikor a nagykan a harcokban való részvételüket is elvárta, ellenálltak, s csak 1218-ra sikerült megtörni ellenállásukat. Ezután a hakaszok ősei segédcsapatokat adtak a mongol seregbe, s így igen sokféle – egyebek mellett Magyarországra is – elkerülhettek, de akár egy tatár harcos hadizsákmányaként is értelmezhető a rakamazi lelet, amely végül hazájától távol került földre.²⁵⁴

A rakamazi leletek értelmezését szem előtt tartva a magában álló ló sír tehát kétféleképpen is kapcsolatba hozható a tatárjárás időszakával. Ha a mongol erőkbe sorozott egyik jenyiszeji kirgiz harcoshoz köthetők a Csanádpalotán előkerült leletek, akkor érdemes jelezni, hogy „az askkizi kultúra népeisége, a hakaszok elhamvasztották halottaikat, és a hamvakra köves kurgánt hordtak.”²⁵⁵ Amennyiben a hátsó gazdáját elhamvasztották, akkor ilyenfajta halmot ugyan

250 Idetartozik, hogy az ásatók utaltak a minovkai halomtemetkezésre, ahol ugyancsak feltámasztott fejű ló sírját találták, de az ebben az esetben sem magányos temetkezés volt (és nem is egykori gazdája felett találták meg, ahogy az Pletneva ábráján látható), hanem az elhantolt sírjától feküdt 3 m-re ÉK-re (Gulyás – Gallina 2014, 153–154).

251 A rakamazi csikózabla párhuzama – egyebek mellett – a csanádpalotai kengyel analógiájához hasonlóan Časovennaja gora lelőhelyről is adatolható (Mesterházy 1984, 227). Vö. Pletneva 1981, 201, 249, ris. 74/55. Hasonló kialakítású csikó- és pofakorongos zablákhöz ugyancsak az askkizi kultúra 13–14. századi periódusából l. még Kyzlasov 1983, 56, ris. 31/1–4, 89, tab. 1/6, 9, 10.

252 Mesterházy 1984, 227, 231; Mesterházy 2007, 37.

253 MTT – Tizedik könyv, 239. szakasz.

254 Mesterházy 1984, 234; Mesterházy 2007, 37. Ugyanakkor B. Szabó János a „nyögérek” és „tatárok” kapcsán említette a rakamazi leletet. „Ezek a nyögérek épp úgy lehettek »besorozott« hadifoglyok, mint áttelepült »renegátok«: még az ilkanida-mameluk háborúk során is előfordult, hogy mongol csapatok tömegesen, családostul átálltak az egyiptomiakhoz” (B. Szabó 2017, 143).

255 Mesterházy 1984, 231. Az askkizi kultúra 13–14. századi, kései periódusát szokás „köves időszaknak” nevezni (Kyzlasov 1983, 55). Ahogy az fentebb már előkerült: a sír publikálói ugyancsak lehetségesnek tartották, hogy az elhantolt ló gazdája az egykori községet elpusztító mongol vagy csatlakozott (náluk: kun) csapatok egyik rangos harcosa vagy hozzátartozója volt, a sietség miatt elhamvasztottak, és ezért nem találjuk nyomát – erre a felvethető összefüggésre nem utaltak.

aligha építhettek a kőben szegény vidéken²⁵⁶ – ettől függetlenül valamiféle alacsony dombot emelhetek a sír felé, amely akár nyomtalanul el is tűnhetett a későbbi századok során. Ha egy mongol harcos hadizsákmányként értelmezzük a temetkezésben talált tárgyakat, akkor utalnunk kell arra a nomádoknál – így a mongoloknál is – megfigyelt szokásra, hogy az idegenben meghalt harcosokat, ha teheték, visszavitték a nemzetségük törzsterületére.²⁵⁷ Plano Carpini, aki IV. Ince pápa követeként 1247-ben járt Gújuk nagykan udvarában, is említést tett olyan temetőről, ahova a Magyarországon elesetteket temették el.²⁵⁸

Összességében úgy látjuk, hogy a csanádpalotai lósír, illetve annak leletanyaga és a Maros-Körös közén megszállt kunok közötti kapcsolat egyelőre igazolásra vár, a felvetett lehetséges összefüggések aligha elégségesek ehhez az azonosításhoz. Mivel a sír rétegtani helyzete eleve a tatárjárás idejére vagy az utánra utasítja az objektum korát, így valószínűnek tűnik, hogy az elhantolt ló gazdája a Magyar Királyságra támadó tatár seregben szolgált, s itt érte végzetet. Azonban szükséges hangsúlyoznunk: magunk nem vállalkozhattunk arra a feladatra, hogy ezt az egyeztetést megkíséreljük teljeskörűen és megnyugtatóan bizonyítani – mindenesetre a temetkezés és a leletanyag kapcsán tett észrevételeink inkább ebbe az irányba mutatnak. A jövőbeni kutatások eredményei természetesen módosíthatják álláspontunkat, de meglátásunk szerint ez inkább a mongol haderő komponensei kapcsán tartogathat új adatokat, s aligha fogja érinteni a magányos lósír, illetve annak tárgyi anyaga és a magyarországi kunok műveltsége közötti összefüggések kérdését.²⁵⁹

2. A térség kun szállástemetőinek kérdése

Noha a kun előkelők sírjai egyértelműen arra mutatnak, hogy a Maros-Körös közén is megtelepedett egy kun nemzetség, de a köznép szállástemetőit egyelőre nem ismerjük. Érdeemes viszont néhány idevágó megjegyzést tennünk.

1. Horváth Ferenc a csengelei templom körüli temető kun mivoltát a helynév eredete, a cinterem területén talált – igaz, szórvány – tizenkettűskés buzogány,²⁶⁰ továbbá az egyik sírban

256 Ezzel a megállapítással még találkozni fogunk Kevermes és Ködegyház nevének értelmezésénél.

257 Vö. Horváth 2001, 112.

258 Plano Carpini III. 223.

259 Így pl. formatipológiai alapon idevonhatónak tűnik a Novorosszijszktól Ny-ra található sapuni halomtemető 12. kurgánjából származó kengyel a Fekete-tenger ÉK-i partvidékéről, amely a Ekaterina Aleksandrovna Armarčuk által készített felosztás szerint a IV-3 típusba sorolható. Ezek a lábtartóvasak a 12–13. század első fele közötti időszakra keltezhetők, azaz a Délorosz-steppe kun időszakára (Armarčuk 2006, 10, 34, 180, ris. 16/2 [No 70]). A méretadatokhoz l. Armarčuk 2006, 146 – Katalógus No 70 (стремена).

260 Horváth 1978, 98, I. tábla 1, 1a, 1b, 116–117. A csillagbuzogányok tizenkettűskés altípusa a Dnyeper középső folyásvidékétől a Kárpátokig terjedő területen sűrűsödik a steppén, koruk a 12–13. század közepéig terjedő

napvilágra került, pogány temetkezési módra utaló ételmelléklet,²⁶¹ valamint „néhány, feltételezésem szerint kunokkal kapcsolatba hozható jelenség” alapján valószínűsítette s jutott arra a következtetésre, hogy az 1241-ben elpusztult falu temploma körüli temetőben a 13–16. században kunok temetkeztek. „Huszonhárom év után, közvetlenül a temető mellett előkerült lovas-temetkezés ezt a feltételezést [...] hathatósan megerősítette.”²⁶² A kun előkelő sírja és a köznép temetőjének Csengelén megfigyelt összefüggése kapcsán Horváth Ferenc arra hívta fel a figyelmet, hogy „szinte pontosan azonos kép rajzolódik ki Medgyesegyháza környékén, Bánkúton is.”²⁶³ Az előkelő kun úrnő nyughelyétől mindössze 350 méterre ÉK-re tárta fel Szatmári Imre annak az ismeretlen nevű Árpád-kori falu templomának és temetőjének maradványait,²⁶⁴ amit beköltözésük és a hódi csata utáni kivonulásuk között már a kunok használhattak.²⁶⁵ A mesterséges halomra épült egyházat egy már megnyitott kora Árpád-kori temető területén emelték, korát legvalószínűbben a 12. századra lehetett helyezni azzal a megjegyzéssel, hogy épülhetett az a 11. században is, illetve használhatták még a 13. század folyamán is, de a 14. századra biztosan felhagyták. Sírok csak a templom alapfalain kívül helyezkedtek el, a kibontott 14 temetkezés kivétel nélkül a templom Ny-i sarkainál került elő.²⁶⁶

A feltárt 14 sír csekély számú és szegényes mellékletei – egy S-végű karika, egy vascsat és egy szórványként előkerült, bekarcolt fonatos szalagmintával díszített keskeny bronzlemez – miatt nem dönthető el, hogy az egykori település és annak temploma megérte-e a tatárjárást vagy sem, mindenesetre a kunok 13. század közepe táján történt itteni betelepülésekor a templomot már valószínűleg nem használták, hiszen éppen a környék lakatlanná válása tette lehetővé a kunok ide telepítését.²⁶⁷ A temetkezések mellékletnélkülisége miatt nem lehet kijelenteni, hogy a temetőnek van kun rétege is, de a bánkúti kun úrnő temetkezése és az Árpád-kori sírmező közelsége arra utal, hogy a kun szállástemetőt – ahogy Csengelén is – az Árpád-kori

időszakra tehető (Kovács 1971, 174). Magyarországi tömegesebb elterjedésüket a beköltöző kunokhoz köti a kutatás (Horváth 1978, 116).

261 A Mátyás pénzével keltezett 31. sírból szarvasmarhacsont és halcsont is napvilágra került (Horváth 1987, 67 és 71, 3. jz.; Horváth 2001, 71). L. még Horváth 1978, 104–106 (itt az ételmelléklet maradványainak azonosításánál – tévesen – disznócsont szerepel).

262 Horváth 2002, 22.

263 Horváth 2002, 24.

264 Ehhez l. Szatmári – Vágó 1993, 18–20; Szatmári 2005, 97.

265 Horváth 2002, 24.

266 A sírok helyzetéhez l. a templom alaprajzát (Szatmári – Vágó 1993, 46, 22. kép). A halmon Banner János is ásott az 1926. augusztus 30-a és szeptember 1-je közötti három napon, aki három kutatóárkot húzatott a kurgán K-i lábánál, és egyet annak tetején. Az előbbiekkal a templom körüli temető melléklet nélküli sírjait, az utóbbival az egyház alapozását találta meg (Banner 1927, 219–220). L. még Szatmári – Vágó 1993, 17–18. A temető tehát jóval kiterjedtebb, mint amit eddig megismertünk belőle.

267 Szatmári – Vágó 1993, 18–20; Szatmári 2005, 97. Bár nem jellegzetesen kun elem, de talán nem hiábavaló megjegyezni, hogy a csengelei kun szállástemető 33. sírjában fellelt veretes öv tartozékai között ugyancsak volt „fonatmintás” bronzveret (Pálóczi Horváth 1996, 32). Vö. Horváth 1978, 106, 109, 15. kép. Emellett itt érdemes megemlítenünk azt is, hogy a Bánkút, Rózsa-majori Állami Gazdaság területéről 1956-ban Kovalovszki Júlia egy fenőkövet vitt a békéscsabai múzeumba. A leltárkönyvi bejegyzés szerint a kérdőjelesen Árpád-korinak meghatározott fenőkő (Itsz.: 58.167.1.) sírből került elő – talán ugyanerről a helyről, írta Szatmári Imre (Szatmári – Vágó 1993, 32, 28. jz.).

előzményen létesíthette az a kun közösség, melynek vezetői között a bánkúti sírban nyugvó hölgyet is tisztelhetjük. Egyébként a kutatás sem számol feltétlenül mellékletes sírokkal a kun köznépi temetkezések kapcsán. Pálóczi Horváth András jegyezte meg a tatárjáráskor elpusztult Árpád-kori falvak templomai mellett létesített kun szállástemetőkkel összefüggésben, hogy „nem mindig lehet szétválasztani az Árpád-kori magyar és az odatelepült kun népesség sírjait, különösen nem a melléklet nélküli temetkezéseket”. „A melléklet nélküli, szegény temetkezések már a dél-oroszországi kunoknál is gyakoriak voltak”.²⁶⁸ Máshol: „A középkori kun szállások temetői elsősorban a köznép temetkezési helyei, ennél fogva mellékletekben szegényesek, sőt a sírok többsége melléklet nélküli”.²⁶⁹

Ugyanerre utalt Hatházi Gábor is, amikor azt írta, hogy a 13. századra keltezhető, pogány kun előkelőkhöz tartozó magányos lovassírokkal egyidős köznépi temetők eddig nem ismertek. „Ézért igen valószínű, hogy sírjaikat a régebben csak a 14–15. századtól indulónak tartott templom körüli temetőkben kell keresnünk. Sajnos éppen ezek azok a sírok, melyek tulajdonosai – szerény anyagi lehetőségeik folytán – kezdeti pogány voltuk ellenére sem engedhették meg maguknak a túlvilágra való túlzott felszerelkezést (ló-lószerszám, fegyver, ékszerek tömege stb.). Ráadásul az utódaik 14–16. századi rátemetkezései, beásásai szinte irmagig elpusztították sírjaikat, hajdani meglétüket legfeljebb néhány archaikusnak tekinthető szórvány – s így nehezen értelmezhető – tárgy jelzi”.²⁷⁰

Ugyancsak Csengele középkori temetője kapcsán jegyzett le igen figyelemreméltó gondolatot Horváth Ferenc: „A köztudottan elszegényedett ideérkező kunok tömegei, akik köré-

268 Pálóczi Horváth 1994a, 172; Pálóczi Horváth 2014, 187, 192. L. még Horváth 2001, 75. Pálóczi Horváth András összegző véleménye szerint „bár a korabeli magyar temetőknél a kun szállástemetők mellékletekben gazdagabbnak tűnnek, mégis a sírok nagy része itt is melléklet nélküli, vagy ékszerekkel, viseleti kellékekkel csak szegényesen ellátott. A mellékletekben gazdag sírok aránya 10–15%. Megjegyezzük, hogy ebben a korban a stepei nomád temetők sírjainak többsége is melléklet nélküli” (Pálóczi Horváth 1994a, 174). A 13. század második felével induló csengelei temető 37 feltárt sírja közül 17 teljesen leletmentes volt [1., 2., 3., 7., 14., 15., 20., 21., 22., 23., 26., 27., 28., 29., 30., 36., 37.]. Öt sír fenekén csak faszéndarabkákat [10., 13., 32., 34., 35.], háromban csak különböző koporsók nyomait [6., 18., 19.] regisztrálták, egyben pedig csak a sír betöltésében sikerült egy bronztárgy töredékét megfigyelni (Horváth 1978, 99–106). Mivel ez utóbbiak sem mellékletként kerültek a sírba, összesen 26 temetkezés tekinthető melléklet nélkülinek – ez 70%-os arány. Tény viszont, hogy a temető sírjai erősen bolygatottak voltak. A 14. század közepétől rendelkezünk jól keltezhető, esetenként I. (Nagy) Lajos és Zsigmond pénzeivel keltezett sírokkal (Pálóczi Horváth 1994a, 174). Így pl. az öttömösi – már 14. századi – kun szállástemetőben 75 sírt tárt fel Móra Ferenc 1905 folyamán (esetleg 1905–1906-ban; a feltárás időpontjának bizonytalanságához vö. Csík 2012, 31). Azonban a 75 temetkezés közül 24 még ebben az időszakban is melléklet nélküli volt. Ezekben 11 férfi (3., 4., 6., 7., 8., 9., 66–69. sírok; a 22. temetkezés meghatározása kérdéses), 11 gyermek (11–19., 38., 47. sírok) és 1 nő (73. sír) nyugodott, egy sírban (71.) pedig nem volt meghatározható az elhantolt neme (Csík 2012, 17–33). Az ugyancsak 14. század folyamán használt perkátai kun szállástemetőben „az egyértelműen a kun periódushoz sorolt 124 sír közül – a patina foltok jelzését is beszámítva – 45 esetben (az összes kun sír kb. 35%-a) jelentkezett valamilyen melléklet” (Hatházi 2004a, 77) – vagyis a kun szállástemető 124 sírjából 79 (azaz a sírok közel 2/3-a) melléklet nélküli volt. Idetartozik viszont, hogy az ásató, Hatházi Gábor megállapítása szerint a nagy tömegű bolygatás és sírpusztulás miatt „erősen torzult arányokról van szó”. Ahogy az öttömösi, úgy a perkátai temető sírjaira is igaz, hogy „a »leletgazdagság« itt is meghatározó módon a nőket (19 sír, az összes kun sír 11–12%-a, a női sírok kb. 45 %-a) és gyermekeket (15 sír, az összes kun sír 11–12%-a, a gyermeksírok 35–36 %-a) jellemzi”. „A férfiakra [...] a szegénység jellemző, ha volt »mellékletük«, az többnyire szerény vascsatokat, késeket jelentett (11 sír, az összes kun sír 8–9%-a a férfi sírok 26–27%-a)” (Hatházi 2004a, 77).

269 Pálóczi Horváth 1989c, 22.

270 Hatházi 2000, 229.

ben 1279 után újabb elszegényedési válság indult meg, minden valószínűség szerint nagyon gyorsan és minden lényeges életmódbeli változás nélkül átvették a magyarság egyes egyszerű, könnyen elérhető ékszer- és viseleti típusait. Meggondolkodtató, hogy nem ez lehetett-e az oka a korai kun köznépi temetők »hiányának«, vagyis feltételezzük, hogy a XIII. század végi és a XIV. század első feléből származó temetők melléklet, vagy jellemző kun tárgyak nélküli sírjainak egy része a még nem feudalizálódott, a magyarsághoz a viseletben sem asszimilálódott, de adminisztratív erővel a templom köré, vagy a templom nélküli, de már megkezdett temetőben történő temetkezésre kényszerített kunok köznépeinek sírjait sejtethjük, másrészt a korabeli magyarországi viseletet átvett módosabb kun temetkezéseket – pontosan a leletanyag azonossága miatt – régészetileg nem tudjuk szétválasztani. E temetőkről, melyekben kun temetkezések korai példáit is sejtethjük (Kiskunfélegyháza, Csengele, Öttömös stb.) részletes antropológiai elemzés nem történt. Úgy véljük, a külön tömbben nomád szokások szerint temetett kunok köznépi temetőinek »hiánya« egyedül a kutatottság hiányosságában keresni lehetetlenség. E temetkezéseket már meglevő középkori temetőink részletes antropológiai elemzése és számos mikrovizsgálat mutathatja ki.²⁷¹

Szintén a történeti embertan jelentőségét húzta alá ezen nehézségek elhárításában Hatházi Gábor, amikor rámutatott, hogy a mezőföldi kunok általa feltárt perkátai szállástemetőjében „jelentős számban sikerült az antropológiai jellemzők alapján is szétválasztani egymástól az Árpád-kori magyar és a kun népeiséget”. Ez utóbbit az embertani jelleg tekintetében „az *alacsony termet, rövid koponya, az ún. »europo-mongolid« típusosság* számos jele határozta meg”.²⁷²

A fentiek ismeretében indokolt és támogatandó lenne a szóban forgó templom körüli temető további, több szempontú kutatása, hiszen a cinterem nyilvánvalóan még további sírokat rejt.

2. A kutatás eddig nem figyelt fel a térség középkori templom körüli temetőiben sem kétségtelenül pogány szokásra visszavezethető rítusra (pl. ételmellékletre utaló állatcsont a sírban), sem tipikus kun tárgyi emlékekre (pl. felhúzott lemezgömbös fülbevalók, gyöngyös tarsolyok). A fémkeresős kutatásoknak köszönhetően azonban immár három olyan rovásfeliratos kerek csat töredéke került elő a földből, amelyek gyakorlatilag tökéletes párhuzamai a karcag-orgondaszentmiklósi kun szállástemető 170. sírjában talált darabnak. A későbbiekben részletesen fogunk szólni ezekről a csatkarikákról, de előtte itt kell felhívunk a figyelmet azok előkerülési helyére: egy példányé csak hozzávetőlegesen adatható a Gyula és Békéscsaba közötti térségből, a másik két darab lelőhelye viszont ismert. A mai Tótkomlós határában fellelt töredék a középkori Komlós területéről került elő, a másik pedig Mezőberény határából, amely ugyancsak ismert régészeti lelőhely. E lelőhelyek célzatos vizsgálata – a kunkutatás szempontjából – ugyanúgy kívánatos lenne, mint a fentebb említett bánkút–rózsamajori cinteremé. Egyébként a középkori Komlósról két vasból kovácsolt négytüskés és két bronzból öntött tizenkettüskés csillagbuzogány is napvilágra került további kettő vállába

271 Horváth 1978, 124. L. még Horváth 2002, 22.

272 Hatházi 2000, 232. A részletes elemzéshez és táblázatos adatokhoz l. Éry 2004, 257–310.

kovácsolt fülű kengyel mellett, amely tárgyaknak ugyancsak van kun vonatkozása. Ezeken kívül a mai országhatár közvetlen közelében, Cséffa mellett a középkori Radvány falu temetőjéből is előkerült egy rovasjelekkel vésett, ép csatkarika.

3. Ahogy fentebb említettük, ugyan tipikus kun tárgyakat nem ismerünk a terület középkori templom körüli temetőiben, de van egy olyan tárgytípus, amely gótikus volta ellenére talán a kunokhoz köthető, és a térség több cinterméből is adatható. Bár a kutatás látókörébe került darabok közül előkerülését tekintve csaknem a „legfiatalabb”, ismertetésüket mégis a csengelei példánnyal kezdjük, mert egészen bizonyos, hogy az Árpád-korban emelt, majd 1241 után megújított csengelei templom középkori temetőjében a tatárjárás után az ott letelepült kunok hantolták el a túlvilágra menőket.²⁷³ A 37 (38?) feltárt temetkezés²⁷⁴ közül a 33. sírban egy olyan ezüstözött, bronzveretes gótikus pártaöv került napvilágra, melynek szíjvégén Sárkányölő Szent Györgyöt jelenítették meg.²⁷⁵ A szent ábrázolásának és a kunok kereszténység előtti archaikus, pogány világszemléletének lehetséges kapcsolódási pontjait Horváth Ferenc foglalta össze. A csengelei temetkezésben talált szíjvégről a következő leírást olvashatjuk: „A gyöngysor-keretelésű mezőben a páncélba öltözött Szent György-alak lábaival a sárkányt tapossa, s kopjájával a szörny torkába dőf. Az állat farka a Szent magasán tartott bal karjába tekeredik. A szíjvég töredékes, felső harmada a fej és a jobbkarral együtt hiányzik. Csupán sejteni lehet, hogy a felső mezőt növényi díszek tölthették ki. A legtöbb középkori Szent György-ábrázolástól eltérően a lovagszentet itt gyalogosan ábrázolják”.²⁷⁶ Horváth Ferenc „hasonló, csaknem megegye-

273 Horváth 1978, 118; Horváth 1987, 66; Horváth 2001, 64–76; Horváth 2002, 22.

274 A sírok számát tekintve nem egységesen jelennek meg az adatok az ásató munkáiban: egyszer 37 (Horváth 2001, 64), másszor 38 (Horváth 1978, 107, Horváth 1987, 66; Horváth 2002, 22) feltárt sírról olvashatunk. Ennek oka, hogy a 8. sír mellett egy váz nélküli koponyát találtak (8/a. sír) (Horváth 1978, 102).

275 Horváth 1978, 106. A sír, illetve a pártaöv rajzához, valamint az utóbbi fényképéhez l. Horváth 1978, 108, V. tábla, 109, 15. és 110, 16. kép.

276 Horváth 1978, 113. A szíjvég képéhez l. Horváth 1978, 114, 17 a–b; Horváth 2001, 28, 5. kép. A korábbi publikációban a szíjvéget és annak rajzolatát fejjel lefelé tördelték be. A teljes övgarnitúrát l. Horváth 2001, 70–71, 1. A bronzveretes bőrv leírásánál (Horváth 2001, 296, 19/2) – tévesen – a 12. sírből előkerült csontveretes övre (Horváth 2001, 70–71, 2.) van utalás.

zó darabokat” mutatott be Makó-Mezőkopáncsról,²⁷⁷ Tárnokról,²⁷⁸ valamint Nagylakról,²⁷⁹ de Csomorkányról²⁸⁰ is került elő ilyen típusú szíjvég. Legutóbb Kiskunhalas-Katolikus temető, Kápolnahely lelőhelyen feltárt, 14–15. századi templom körüli temető 244. sírjában találtak egy példányt. A cinteremben „a középkori Magyar Királyságban megtelepedő kunok archaikusabb viseletéhez köthető”, felhúzott lemezgömbös fülbevalók is napvilágot láttak, amelyek kapcsán az ásatók, Gallina Zsolt és Varga Sándor megjegyezték: „Annak ellenére, hogy a középkori Há-lason a kun-magyar együttélés következményeként egy sajátos keverékkultúra alakult ki, ahol nehezen mutathatók ki az etnikai komponensek, a Kápolnahelyen előkerült példányok egyértelműen a kun népeiséggel hozhatók összefüggésbe”, amelyet a fülbevalós sírokból előkerült gyöngyös tarsolyok is megerősítenek.²⁸¹

277 A mezőkopáncsi temetőből két – kissé hiányos – példány látott napvilágot (Bálint 1936, 231, 5. kép és 233, 6. kép), leírásukhoz l. Bálint 1936, 231–234. A szíjvégek jó minőségű rajzolataihoz l. még Szabó 1938, 71, 354a, 355a; Selmeczi 2018, 104. A ma Tótkomlós határában található mezőkopáncsi temető középkori templomát 1934-ben restaurálták, aminek során sírokra bukkantak. Egynapos helyszíni szemlére Bálint Alajos szállt ki a bejelentést követő másnap, 1934. május 1-jén. A templom falai mellett összesen 118 sírt találtak, de az érintett területen igazi feltárás nem történt. Ez az oka, hogy Bálint Alajos a temető anyagának feldolgozásában alapvetően a sírletekkel foglalkozott; az általa közölt anyag jellemzően a templom körüli temető 14–15. századi periódusából származik (Bálint 1936). A templomnak és a cinteremnek azonban Árpád-kori előzménye is volt (Kovács 2012). L. még Szatmári 2005, 133. A mezőkopáncsi Szent György-ábrázolásos szíjvégek korát a lovagszent megjelenített páncélzata alapján Bálint Alajos a 14. század vége és a 15. század közötti időszakra keltezte (Bálint 1936, 238–239).

278 Bálint 1936, 235, 7. kép. A temesvári múzeumban őrzött, ugyancsak töredékes szíjvég „meglepő hasonlóságot mutat” a mezőkopáncsi kisebbik példánnyal (Bálint 1936, 234–235) – vö. Bálint 1936, 231, 5. kép; Selmeczi 2018, 104. A darabot a Makótól DK-re, a Maros É-i partjának közelében fekvő egykori Tárnok faluról elnevezett halmok egyikében találták (Bálint 1936, 235, 28. jz.). Tárnok (vagy Tárnoki) települést eredetileg királyi tárnokok lakhatták, és még 1332-ben is királyi birtok volt – határát ekkor Makófalva felől megjárták (ÁMTF I. 873). Tárnok földrajzi helyzetéhez l. a hivatkozott ÁMTF fejezethez tartozó térképmellékletet („Csanádvármegye a XIV. század elejéig”). A szíjvég Kisléghi Nagy Gyula 1903 áprilisában folytatott ásatásának eredményeként látott napvilágot. A Tárnok-halom felső részében „fali törmelékeket”: tégladarabokat és vakolatot találtak. Ugyan alapfalakat nem lehetett megfigyelni, de előkerült néhány épségben maradt, egész téglá (30x17x5 és X[sic!]x13x4,5 cm), melyeket az ásató az Anjou-korra keltezett. Ebben a törmelékes rétegben számos bolygatott csontvázat figyelt meg, így minden bizonnyal az egykori település templom körüli temetőjében kutatható Kisléghi Nagy Gyula. Leírása szerint „az erős csontú koponyák mind kicsinyek, némelyiknek feltűnően kidomborodó szemöldökcsontja és igen lejtős, alacsony homloka van. Két ilyen koponyán széles, zöld színű sáv szemlélhető, ami érczre vall”. A Szent György-ábrázolásos szíjvég „azon apróságok” között került felsorolásra, amelyeket „fent, a törmelékes rétegben elszórva” találtak – azaz a templom körüli temetőben (Kisléghi Nagy 2010, 71–73). A szíjvég leírásához l. Kisléghi Nagy 2010, 72 [n.]. A koponyák jellemzése igen szemléletes, akár még megragadható etnikai különbséget is jelezhetnek. Ennek kapcsán érdekességként ide idézzük Móra Ferencet, aki az öttömösi kun szállástemető feltárása kapcsán egy elbeszélésében megjegyezte, hogy a melléklet nélküli sírokban nyugvók „éppen olyan kurta koponyát viseltek, mint a gazdáik” (Móra 1927, 169).

279 Az 1880-as évek legelején egy mesterséges halmot ásatott fel a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából Réthy László a Csanád vármegyei Nagylakon. A lelőhelyen bronzcsatok, hatlevelű, rozetta alakú övveretek, M-minusculával díszített csatok kerültek napvilágra, valamint „egy szíjvég, mely szent Györgyöt ábrázolja, a mint a sárkányt leszúrja a XIV. század stílusában előállítva” (– a – a 1883, 161). Bálint Alajos leírásából azt is tudjuk, hogy a leleteket vasútépítés alkalmával hozták felszínre, amelyek 120/1883. szám alatt vannak beletárolva a Magyar Nemzeti Múzeumban (Bálint 1941, 31–32). Horváth Ferenc a csengelei példány kapcsán felsorolt párhuzamok között említett egy olyan darabot is, amely Kaszaper-Templom-halom középkori temetőjében került elő (Horváth 1978, 113), azonban ezen a lelőhelyen magunk nem találtuk meg a Szent György-ábrázolásos szíjvég említését – vö. Bálint 1938. Horváth munkájára hivatkozva említette Simon László is, továbbá idézett még egy nyugat-európai példányt (Lüttich-Liège) (Simon 2014, 300).

280 A példány Csomorkány középkori templomának temetőjéből került elő, korát az ásató a 15. századra, azon belül is annak második felére, harmadik harmadára tette (Béres 1992, 22, 23).

281 Gallina – Varga 2014, 37–38.

Bár a Sárkányölőt gyalogosan ábrázolják, ez sem mond ellent annak a megfigyelésnek, amelyre ugyancsak Horváth Ferenc mutatott rá – és kutatásaink szempontjából ennek jelentősége van –: „Miután leletünk és analógiái kun, illetve a kunokkal kapcsolatban álló területekről kerültek elő, azt a gyanút keltik fel, hogy Szent György alakja a feudalizálódott, a középkori magyar társadalomba már részben, vagy teljesen beilleszkedett kunok körében sajátos értelmet nyert. A harci erények lovagi megtestesítőjeként széles körben tisztelt szent, aki a lovagok, lovaskatonák mellett és a lóval is foglalkozó parasztnak patrónusa,²⁸² érthetően lehetett kedvelt a kunok körében, hisz alakja mögött archaikus pogány kultuszok egész sora húzódik meg”²⁸³ Vizsgált térségünk miatt talán nem indokolatlan kiemelni Bálint Sándor adatát, mely szerint „Csanádpalota népe Szent Györgyöt máig a lovak védőszentjének tiszteli”²⁸⁴ Mindezek tükrében Horváth Ferenc úgy vélte, hogy „az állattartó, nomád hagyományokat szívében őrző kunok körében mindenképp számolni kell a kereszténység felvételét követően olyan vallási elemek létrejöttével, melyek az egykori pogány tradíció és a felvett hit elegyét mutatják. Ugyanerre mutat ugyanis, hogy a kereszténység felvételét követően még sokáig találkozunk a pogány hitvilág csökevényeinek tekinthető szokásokkal, különösen a temetkezések esetében”²⁸⁵ Horváth feltételezte, hogy a Szent György-ábrázolások népszerűsége mögött is a vázolt „hitvilágbeli hatások sajátos kombinációja” húzódik meg.²⁸⁶

282 Bálint 1974, 213.

283 Horváth 1978, 113. A példákhoz l. Bálint 1974, 221. Noha a kunok állattartása a beköltözés után gyorsan alkalmazkodott a helyi viszonyokhoz, úgy tűnik, hogy körükben később is kimutatható a lovak kiemelt státusa és a lóhús fogyasztás szokása. A lovak megkülönböztetett szerepéről tanúskodik az a lómedence, amin egy gyógyult törés nyomai láthatók. Az Orgondaszentmiklóson előkerült maradvány kapcsán Lyublyanovics Kyra megjegyezte: „biztosra vehető, hogy az állat emberi segítség nélkül nem gyógyult volna meg. [...] Figyelemre méltó, hogy gazdái annak ellenére foglalkoztak az állat gyógyításával, hogy munkavégzésre többé már nem volt alkalmas” (Lyublyanovics 2016, 141–142). Itt jegyezzük meg, hogy – úgy tűnik – az Arany Hordában is a kiemelten tisztelt szentek közé tartozott Szent György. Erre utalhat legalábbis egy 1361-ből származó pápai oklevél, amely az újonnan megtértek számára elrendelte, hogy három szent, köztük Szent György ünnepéről officium duplex keretében emlékezzenek meg. (Kovács Szilvia szíves közlése.)

284 Bálint 1974, 213. Ehhez hasonlóan pl. a középkori Oroszországban a novgorodi tartományban az orosz Jegorij újszerű népi ikonográfiája szerint a lovak védőszentjeként vált ismertté (a lovakat Szent Jegorij napján, április 23-án engedték ki először a hosszú tél után) (Horváth 1978, 113). Hasonló felfogásban jelenik meg a magyarországi – mindenképpen középkorra visszamenő – népi tradícióban is. „Szent György napja így a kikelet ünnepe, vagyis az istállóban telelő jószág zöldellő mezőre való kihajtásának napja, alakját és legendáját régi mágikus képzetek, profán hiedelmek és hagyományok szőtték át” (Horváth 1978, 113–114). L. még Bálint 1974, 221.

285 Itt most csak utalunk néhány jelenségre: minden bizonnyal rontást elhárító célzattal temették el azokat az éles, vasból készült eszközöket (kés, szekerce, borotvakés), melyek a karcag-orgondaszentmiklósi kun szállásteremtő három sírjából láttak napvilágot (Selmeczi 1996, 64). Hasonló célból fektethettek egy törött pengéjű kovacsoltvas ást a kunok lakta Szentkirály középkori temetőjének 397. sírjában nyugvóra (Pálóczi Horváth 2014, 191). Ételmelléklet adására is vannak adataink több kun szállásteremtőben – így pl. a csengelei szállásteremtő egyik sírjából szarvasmarhacsont lábközépcsontja került elő, de ugyanitt halszelet maradványait is megtalálta Horváth Ferenc (Horváth 2001, 71–72). A hantos-széki Perkátán nyitott kun szállásteremtő két sírjában ló lábközépcsontja, illetve juh medencecsontja került elő, mindkettő a test alá csúsztatva (Hatházi 2004a, 125). Végül megemlíthető, hogy Asszonyzállás kun szállásteremtőjében két sír betöltésében is lófogat találtak – Selmeczi László szerint temetéskor kerülhetett a sírföldbe, mert további lómaradványok az egész temető területén sem kerültek elő (Selmeczi 1992, 16). Pálóczi Horváth András lektori véleményében arra az eshetőségre hívta fel figyelmünket, hogy „lófogak vagy más állatcsontok a településről szórványként is kerülhettek a sír betöltésébe, amennyiben nem közvetlenül a csontváz mellett voltak, mellékletként”.

286 Horváth 1978, 113–114. Horváth Ferenc később is hangsúlyozta: adataival a Szent György-alakos öv kunok által preferált használata mellett érvelt, de „sem a leletek közlésekor, és azóta sem tartottuk azokat a kun etnikumra

A lovasábrázolásokhoz képest Szent György gyalogos megjelenítésével ritkábban találkozunk. Reliefszerű, gyalogos ábrázolást két gyalogsági állópajzsról ismerünk, mindkettő I. Mátyás (1458–1490) gyalogos testőrségének tulajdona volt. Az alakot a fából készült pajzs „köldökén” látjuk. Ugyancsak gyalogos Szent Györgyöt festettek a XIV. század utolsó negyedében készült almakeréki templom szárnyasoltárának szilárdan álló szárnyára is.²⁸⁷ Horváth Ferenc további ábrázolásokat gyűjtött fel, és összhangban a szíjvégek korával úgy értékelt, hogy mindezek „leletkörünket egyértelműen a XV. század utolsó harmadára és a XVI. század elejére keltezi”.²⁸⁸

Tekintetbe véve tehát, hogy ilyen típusú szíjvégek a Maros–Körös közén fekvő Makó-Mezőkopáncsról, Tárnokról, Nagylakról és Csomorkányról is napvilágot láttak, talán érdemes lenne – lehetőség szerint – újra vallatóra fogni azokat vagy az előkerült leletanyagot.

4. Lyublyanovics Kyra hívta fel a figyelmet arra az érdekességre, hogy a 11–16. század között fennállt, ma Hódmezővásárhely külterületéhez tartozó Gorzsa falu²⁸⁹ feltárásakor előkerült és ehhez a korszakhoz sorolható állatsontanyag összetétele eltér a térségbeli középkori településeken megfigyeltektől. A legfeltűnőbb jelenség az, hogy – különös módon – főleg a baromfiak rovására a lótarásra utaló csontok aránya nő a késő középkorban az Árpád-kor századaihoz képest, miközben a marha, a juh/kecske és a sertés százalékos aránya többé-kevésbé azonos képet mutat mindkét időszakban. Ez éppen ellentétes a két folyó közötti térségben megfigyeltektel, amely a lovak arányának csökkenését mutatja a 14–16. században. Gorzsan a lovak és a kecskefélék majdnem egyforma arányban vannak jelen – ez és azok százalékos száma viszont a késő középkori kun falvakban, nevezetesen Móricon, Asszonyszálláson és Orgondaszentmiklóson²⁹⁰ megfigyeltektel mutat hasonlóságot, ami az állattartás jellege és a húsfogyasztás terén

jellemző, azt meghatározó tárgyakkal. Annál is inkább nem, mivel jelenlegi tudásunk szerint ezek kun eredete a Szent György-alakos szíjvégek esetében kizárt” (Horváth 1987, 66–67). Horváth fent kifejtett nézete kapcsán Selmeczi László úgy nyilatkozott, hogy „meggyőzően bizonyította a sárkányölő Szent Györgyöt gyalogszerrel ábrázoló szíjvégek kapcsán e szent sajátos szerepét a kunok hitvilágában” (Selmeczi 1992, 25). Később viszont úgy értékelt, hogy „korántsem biztos, hogy a gyalogosan ábrázolt sárkányölő valójában Szent György volna. A középkorban Szent Mihály arkangyalt is ábrázolták gyalogosan (általában szárnyakkal, de szárnyak nélkül is) és sárkányölként”. Ettől függetlenül viszont az ilyen típusú szíjvégek és a kunok közötti kapcsolatot nem vonta kétségbe (Selmeczi 2011, 244–247), bár az eddigi magyarázat Szent György alakjára épült.

287 Bálint 1936, 236.

288 Horváth 1978, 114. Idetartozik, hogy egy Egyházaskéren előkerült avar kori szíjvégen is feltűnik egy gyalogos, tollas-sisakos, páncélos vitéz, aki lábával a sárkányt tapossa, minden bizonnyal ugyancsak Szent György (Horváth 2001, 28, 30). Ugyancsak nem mellékes, hogy Pálóczi Horváth András már az 1978-ban megjelent tanulmány lektorálása során jelezte: hasonló ábrázolások nem csak kunok lakta vidékeken kerültek elő, másrészt magyarázat nélkül áll az az ellentmondás, hogy a lovas kunok gyalogos Szent Györgyöt tiszteltek volna (Horváth 2001, 28). Horváth Ferenc szerint a katonaszent gyalogos ábrázolásának az oka a szíjvég megmunkálható, kitérhető felületének végességében rejlik: a sárkánnyal szemben lovon viaskodó Szent György kompozíciójából csak a hátsó az elhagyható elem (Horváth 2001, 30). A javasolt megoldás nem győzte meg a lektort, mert dolgozatunk bírálatakor ugyancsak utalt a gyalogosan ábrázolt Szent György és a lovas kunok között felmerülő ellentmondásra. Véleménye szerint: „A hasonló leletek alapján úgy tűnik, ez az ábrázolás egy dél-alföldi övkészítő műhely terméke lehet, s használói lehetnek magyarok is, kunok is (sőt talán délszlávok is). Ne feledjük, amikor ezek az övek készültek, az a virágzó országos és heti vásárok kora volt, és bárki beszerezhetett ilyen portékákat 100–200 km átmérőjű körzetben”.

289 Hódmezővásárhelytől D-re és DK-re kiterjedt határrezs őrző a középkori község nevét, a település összefoglaló történetéhez l. Blazovich 1996, 117–118, továbbá Bodnár 1983, 60–61 [547–555.], aki a Gorzsa nevet fenntartó, de egy területen jelentkező további más földrajzi objektumokat is tárgyalja.

290 A települések kun vonatkozásaihoz l. Méri 1954, 138; Selmeczi 1992, 12–19, 49–59.

jelentkező párhuzamosságokra utalhat.²⁹¹ Ez utóbbi különösen a lóhúsevés kapcsán lehet figyelemre méltó szempont, hiszen a kutatás egyértelműen a steppei hagyományok továbbélésének tekintette a szokást, tehát esetünkben a kunokkal lehetne kapcsolatba hozni – azonban ennek megítélésében napjainkra már nincs meg a közmegegyezés.²⁹²

Lyublyanovics felvetette, hogy a hasonló arányok háttérben talán az állhat, hogy amikor a kunok megszállták a számukra kijelölt földeket a Maros–Körös közén, a keleti jövevények és a térségben maradt helyi magyar lakosság szokásai keveredhettek, hathattak egymásra.²⁹³ Nem vitatva ennek lehetőségét, magunk úgy véljük, hogy a kun falvakban megfigyelt sajátosságok gorzsi felbukkanása a régióban egykor élt kunok egyes csoportjainak helyben maradásával, továbbélésével is magyarázható.²⁹⁴ Végül talán nem felesleges arra is utalni, hogy bár a középkori település nevét Szeremlei Samu Borovszky véleményét követve egy ósláv *gruša* 'körtefa' szóból magyarázta,²⁹⁵ az elutasított etimológiák között viszont felsorolta a Codex Cumanicusban feljegyzett *ghorsi* 'szék, ülés' szót is.²⁹⁶

3. Kengyelek

A besenyők és a kunok régészeti kutatásának tapasztalatai arra mutatnak, hogy a kései nomádok műveltségének legkönnyebben körülhatárolható emlékcsoportját az előkelő réteg köznéptől elkülönülő, pogány rítusú lovasmetkezései alkotják. Mind a férfi, mind a női sírok jellegzetes tárgyi emlékei a lószerszámok,²⁹⁷ amelyek közé a vállába kovácsolt fülű és ívelt talpalójú, valamint a szögletes fülű és egyenes talpvasú kengyelek is tartoznak. Ezen kengyeltípusok vizsgálata előtt érdemes egy rövid áttekintést adni magáról a kengyel történetéről – két okból is. Egyrészt az általunk vizsgált típusok magának a kengyel fejlődéstörténetének is lépcsőfokai, így nem tűnik feleslegesnek az előzmények rövid vázolása, hiszen azok további ismereteket hordozhatnak a minket közelebről érdeklő kengyeltípusokat illetően. Másrészt a magyar nyelvű régészeti – és néprajzi – szakirodalomban is csak érintőlegesen vagy az adott kutatási témához kapcsolódó rész kérdésekre összpontosítva tárgyalták a lószerszámzatnak ezt az igen jelentős elemét. Itt kell jeleznünk, hogy nem teljességre törekvő tárgyátörténetet adunk közre, csupán a vonatkozó szakirodalom megállá-

291 Lyublyanovics 2017, 141–145.

292 Lyublyanovics 2016, 141–142 – további irodalmakkal.

293 Lyublyanovics 2017, 145.

294 Más megoldás is lehetséges. Lyublyanovics Kyra egy másik dolgozatában úgy fogalmazott, hogy: „A települések állatcsontanyagai közötti különbségek inkább az adott település piaci, ill. településhálózatban betöltött szerepével, semmint a lakosság etnikai háttérével hozhatók összefüggésbe” (Lyublyanovics 2016, 140). A Gorzsián előkerült állatcsontok elemzéséből levont következtetésekhez és ezek kun vonatkozásaihoz összefoglalóan I. Lyublyanovics 2017, 160.

295 Vö. Borovszky 1897, 203.

296 Szeremlei 1901, 345–346. A kun előkelők magányos sírjait, a bizonytalan kun azonosítású temetkezéseket, a lehetséges kun szállástemetőket, valamint a Szent György-ábrázolásos szíjvégek lelőhelyeit összesítően I. 1. térkép.

297 Pálóczi Horváth 1994a, 141.

pításai alapján vázoljuk annak az útnak a főbb időrendi és földrajzi állomásait, melynek során a minket közelebről érdeklő – elsősorban a vállába kovácsolt fülű – kengyelek megszülettek.

3.1. Általános tárgytörténet

Általánosságban elmondható, hogy nincs teljes közmegegyezés a vasból kovácsolt kengyel kialakulásának helyét és idejét illetően, de abban egyetértés van, hogy a fejlesztés Eurázsia K-i tájairól terjedt nyugat felé. A kengyel mint a nyereg tartozéka a Kr. e. I. évezredben jelent meg. Temesváry Ferenc szerint pontosabb időmeghatározás – egyelőre – nem lehetséges,²⁹⁸ de Kyzlasov úgy vélte, hogy a kezdetleges kengyelek elterjedése a merev nyergek megjelenésével állhat összefüggésben, ennek kora pedig a Kr. e. 4–3. század.²⁹⁹ Ezek a kengyelek azonban még nem a vasból kovácsolt, hosszú életű tartós holmik voltak. Dienes István lényegretörő megfogalmazása szerint „hosszú fejlődési folyamatnak tekinthetjük, míg a szkíták feltehetően szíjból,³⁰⁰ a hunok fából alakított kengyelfajtáin át, az i. sz. III–IV. században Közép-Ázsia szívében a fémkengyel is megjelenik,³⁰¹ s szétsugárzik onnan mind kelet, mind nyugat felé. Európába az avarokkal kerül s csakhamar elterjed az egész földrészen.”³⁰² A Dienes által megadott elterjedési időszak

298 Temesváry 1995, 13.

299 Kyzlasov 1973, 35. L. még Zimonyi 2018, 323. Kőhalmi Katalin szerint ebben az időszakban „elől-hátul két-két fakápácskával szilárdított párnanyergeket használtak, amelyeket elvéve kis különálló oldallemezekkel is megerősítettek” (U. Kőhalmi 1972, 86–87). Máshol ennek kapcsán úgy fogalmazott, hogy a szkíták által használt nyereg „kezdetben két szalmával kitömött hosszúkás bőrpárnából állt, amelyeket a hosszanti oldaluknál összevarrtak. [...] Később a párnák alakjának biztosítására a párnák végeibe kerekded fa- vagy csontlapocskákat és félköríveket varrtak be, [...] Ezek a lapocskák és ívek a későbbi kápák elődei. [...] a nyeret rögzítő szíjazat, a mellszíj, farszíj és a hasló kialakítása már ekkor megtörtént [...] Kengyel még nem tartozott ehhez a nyereghez” (Kőhalmi 1997, 137). L. még Paládi-Kovács 2009, 78. A „merev nyereg” alatt az a szerkezet értendő, amelynek már szilárd váza van. Kérdés, hogy ez utóbbi tekinthető-e annak, bár kétségtelen, hogy a szkíták által használt nyereg már túlmutat a ló hátára szíjazott takarón. A szkíta kor vége felé – „valószínűbben az ázsiai hunok feltűnése után, szükségét érezték a steppei lovasok, hogy a párnákat belülről megerősítsék. Apró lécek jelenhettek meg a párnákon belül, amelyek állandó távolságot tartottak a kápák között. A kettős kis kápák is eggyé váltak. [...] Az új nyeregtípus igen hamar elterjedt, még a steppevidék határain túl is. Keleten Japánig jutott, nyugaton a Római Birodalom keleti – pártus, szír – zsoldosai révén Nyugat-Európaig”. Kőhalmi Katalin szerint a hun nyergekhez már tartozhatott kengyel, hiszen „ennek előfeltétele, a szilárd váz már megvolt” (Kőhalmi 1997, 137, 141).

300 A kötélhevederből vagy szíjból készült kengyel „betölti ugyan a fenti szerepet, azonban még tökéletlen szerzősám. Szorítja és zsidbasztja a lábat, a láb nehezen talál bele, viszont könnyen beleakad, ez lóraszállaskor, tartós lovaglaskor, vagy éppen eséskor nagy hátrány” – írta az „alkalmazkodó anyagból” készített kengyelek kapcsán László Gyula (László 1943, 66).

301 Idetartozik, hogy a fakengyelek azt követően is használatban maradtak, hogy megjelentek a vasból kovácsolt példányok. Itt most csak utalunk a honfoglaló magyarok fakengyeleire (Dienes 1958), de a néprajzi szakirodalom szerint a hortobágyi pásztorok még a 19–20. század fordulója táján is alkalmazták a fakengyelt (K. Kovács 1987, 141). Ugyanerre vannak adataink a kazak és baskír néprajzi anyagban is. A vaskengyellel való párhuzamos használata elsősorban azzal magyarázható, hogy kevésbé vezet a hőt, következőképp télen kevésbé hűl le, így a fakengyelben „nem fázik annyira a láb” (Tagán 1938, 226, 229). Mérlegelhető további két megoldás is. Egyrészt bizonyos helyeken vagy társadalmi csoportok körében hiányozhatott a megfelelő minőségű nyersanyag, másrészt „a századokkal ezelőtt élő pásztor [...] nem törte magát vaskengyelért, mikor alkalmas fából maga készíthette el azt”. „Pénzt kár lett volna érte kiadni” (Dienes 1958, 137). A fakengyel még egy fél évszázaddal ezelőtt is használatban volt a mongoloknál, tuvaiaknál, baskíroknál, kazakoknál, kirgizeknél és jakutoknál is (Zimonyi 2018, 324; Zimonyi 2020, 19).

302 Dienes 1958, 126. Hasonló fejlődési sort vázolt fel Kyzlasov, de némiképp részletesebben. Véleménye szerint a

tehát mindössze két-három évszázad. „Kezdőpontja”, azaz a vaskengyel kifejlesztésének Kr. u. 200–400 közé helyezett ideje Paul Pelliot nézetén alapult,³⁰³ aki szerint az „igazi” kengyelt (azaz a vaskengyelt) a belső-ázsiai nomádok fejlesztették ki, s az a fent jelzett periódusban került át Kínába.³⁰⁴ Kétségtől ez a nézet terjedt el leginkább a kutatásban, de emellett más, némiképp eltérő véleményeket is megfogalmaztak – ezeket nemrég Zimonyi István sorolta elő. E szerint a vaskengyel feltalálásával kapcsolatban a török nyelvű lovasnomádok mellett számolni kell azon kínaiakkal is, „akik szembe kívántak szállni a lovasokkal”,³⁰⁵ míg más felfogás szerint a vaskengyel „Kína és a steppei nomádok együttműködésének közös terméke. Az érintkezés területe a letelepültek és nomádok között Észak-Kína, ahol steppei eredetű dinasztiák szereztek meg a hatalmat”.³⁰⁶ Ez utóbbi megoldást tartja a legvalószínűbbnek Zimonyi is: „Jelenlegi tudásunk szerint az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a vaskengyel Kína és a sztyepei nomádok együttműködésének közös termékeként Észak-Kínában született meg; ott, ahol a Han-dinasztia bukása (Kr. u. 3. század) után sztyepei eredetű dinasztiák sora alakult meg”.³⁰⁷

Figyelembe véve azonban a dulga-uli temetkezés sírmellékleteit, a Pelliot által képviselt felfogás tartható a legvalószínűbbnek. 1971 júniusában folytatott kutatásokat a mongol-magyar régészeti expedíció keretében Erdélyi István a kelet-mongóliai Dulga-Ul lelőhelyen. Az Ulánbátortól 270 km-re K-re fekvő Dulga-Ul (magyarul *Sisak-hegy*) hiung-nu temetője igen tekintélyes kiterjedésű volt, területén 240 köves halomsírt számoltak össze az ásatók. Ezek közül az egyik legnagyobb méretű kurgánt vallatták, melynek átmérője a 15 métert is megközelítette, így remélni lehetett, hogy rangos személy végső nyughelyét rejtí. Végül mintegy ötméteres mélységben találták meg annak az ázsiai hun harcosnak a temetkezését, amely – folytatva az 1969-ben megkezdett feltárások számozását – a 7. sírszámot kapta. Ennek alsó végében került napfényre egy vaskengyel harmada egy darabban – „a többi apró rögökre hullott szét”. A dulga-uli hiung-nu temetőt a Kr. u. 2. század közepén nyithatták, „esetleg

bőrszíjból vagy kötélből készített kengyelek és a fakengyelek között lehetett még egy fejlődési állomás, melynek során az „alkalmazkodó anyagból” készült kengyeleket egy lábtartó fabetéttel látták el. Ehhez hasonló közbülső stáció volt, mikor a fakengyelt csont- vagy fémlemezekkel erősítették meg (Kyzlasov 1973, 35). L. még Zimonyi 2018, 323–324.

303 Vö. Dienes 1958, 125, 4. jz. L. még Zimonyi 2018, 315.

304 Pelliot véleményét Zimonyi István munkájából idéztem – vö. Zimonyi 2018, 315. L. még Zimonyi 2020, 19.

305 E felfogás végső soron csak lehetőségként számol a korabeli kínai birodalom szerepével a vaskengyel kifejlesztésével kapcsolatban. Ezzel szemben Selmeczi László egy korai írásában úgy foglalt állást, hogy a kengyelt Kínában találták fel, valószínűleg a hadsereg nomád mintára való átszervezése során. Meglátása szerint „a nomád társadalmakban fel sem merülhetett szükségessége, hiszen a korábbi évszázadok történelmi tapasztalatai azt bizonyították, hogy a nomád, gyorsan mozgó lovashadseregek a kengyel ismerete nélkül is igen nagy erőt képviseltek”. Ettől függetlenül a nomádok is éltek az újítás előnyeivel: közvetítésükkel került a vaskengyel Európába, amit a frankok is átvettek. Ennek segítségével alakították ki saját harcmódorukat, melyet később eredményesen fordítottak K-i szomszédaik ellen (Selmeczi 1967, 104).

306 Zimonyi 2018, 315. L. még Zimonyi 2020, 19.

307 Zimonyi 2020, 19. Máshol, ehhez hasonlóan: „Összefoglalásképpen, biztosnak tűnik, hogy a vaskengyel közös nomád-kínai találmány, és ehhez a megfelelő hátteret a sienpi [xianbei] (pl. murong, tuoba) államok biztosították Észak-Kína területén, esetleg a szomszédos Kogurjo vidékein” (Zimonyi 2018, 331). Ennek tükrében ellentmondásosnak tűnik az a vélemény, mely szerint: „A kengyel széleskörű elterjedése és az egyedi helyi formák megléte a különböző gazdasággal rendelkező népek között feleslegessé teszi azt a kérdést, hogy kik a kengyel feltalálói. A kengyel nyilvánvalóan különböző központokban jelent meg” (Zimonyi 2018, 324).

valamivel előtte”, így a kengyel maradványainak jelentőségével annak megtalálója is tisztában volt, aki jelezte is: „ez az eddig legrégebbi feltárt vaskengyel (illetve annak töredéke)”.³⁰⁸ A hiung-nu sír és így a kengyel megállapított kora (Kr. u. ~150) teljes összhangot mutat Pelli-ot már idézett megállapításával, mely szerint a vaskengyelt a belső-ázsiai nomádok találták fel, és Kr. u. 200–400 között került Kínába: a kínai írott kútfőkben először 399-ben, majd 477-ben bukkant fel a kengyel, de képi ábrázoláson (még hozzá a ló mindkét oldalán) már 322-ben megjelenik.³⁰⁹ Ugyan szakirodalmi utalás nélkül, de Vásáry István is a Kr. u. első századokban fennálló hiung-nu hatalomhoz kötötte a vaskengyel feltalálását a régi Belső-Ázsia történetét taglaló alapvető kézikönyvében.³¹⁰

Ezzel szemben Kóhalmi Katalin szerint az Erdélyi által fellelt töredék „egy fakengyel vas megerősítésének maradványa lehetett”, amely azonban így is „az első kengyellel”.³¹¹ Kóhalmi összefoglaló munkájában úgy fogalmazott, hogy „több is szól amellet, hogy az időszámításunk fordulója körül élt lovasnépeknél vassal erősített fakengyelt tételezzünk fel”. Ez az időszak a steppe belső-ázsiai részén a hiung-nu hatalom kora, ráadásul a 4. századi koreai királysírokból „körös-körül vasalással erősített, pikkelymintás aranylemezzel borított hosszú fülű fakengyel is

308 Erdélyi 1982, 121–128. A kengyel töredékének képéhez l. Erdélyi 1971, 1879. A sírban egy 21–25 év körüli férfi maradványai feküdtek. A temetkezést kirabolták – „a csontok teljesen összevissza voltak dobálva, és a koponya sem került elő”. A mellékletek közül négy nagy agyagedény töredékeit sikerült begyűjteni, a fegyvereket két kard és három nagyméretű nyílhegy képviselte. A kengyel mellett előkerült az egykori harcos lovának zablája is. Az utolsó útra menőt alaposan ellátták élelemmel: a sírból nagy mennyiségű lóborda és birkacsont került felszínre. Ruházatából több textilszalag-darabka maradt meg, köztük volt olyan, melynek szálait vékony réz-csövekkel húztak be, melyek egykor aranybevonat, aranyszalag benyomását keltezték (Erdélyi 1982, 131–132, 141). A kutatásokról még abban az évben beszámolt a sír feltárója egy tudománynpszerűsítő cikkben (Erdélyi 1971), majd 1974-ben részleteket is közölt (Erdélyi 1974). 1982-ben könyvben összegezte a hat mongóliai kutatóút eredményeit. L. még K. Kovács 1987, 141; Szabó 2002, 48.

309 Zimonyi 2018, 318–319, 321; Zimonyi 2020, 19. L. még Temesváry 1995, 13. Idetartozik, hogy ábrázolások alapján csak a kengyel használatára lehet következtetni, anyagára nem, de kétségtelen, hogy a dulga-uli lelet fényében nincs kronológiai akadálya a vaskengyel ismeretének. Itt érdemes megemlíteni, hogy Paul Reinecke 1933-ban jelezte: Otto Kümmel, a keletázsiai művészettörténet szaktekintélye felhívta a figyelmét egy olyan (egyébként a műkereskedelemben felbukkant) tausírozott kengyelre, amely akár a „fiatalabb” – azaz a kései – Han-korszakra (Kr. u. 25–220) is keltezhető. Rövid cikke végén a bajor régész megállapította: elképzelhető, hogy a Távols-Keleten a Római Birodalom császárkorának korai és középső időperiódusában már ismerték a vaskengyelt, amelyet Kína a korabeli belső-ázsiai nomádoktól vett át. Mindez azonban – egyelőre – keltező forrásadatok hiányában csak feltevés (Reinecke 1933, 220, 222). Reinecke sejtését a dulga-uli kengyel kora és földrajzi helyzete igazolni látszik. Ugyan nem lovon és nem is annak mindkét oldalán ábrázolva, de kengyelt Kr. u. 322 előtt is megjeleníthettek faragványon. Felvinczi Takács Zoltán a Kelet művészetét taglaló munkájában utalt az egykori birodalmi főváros, Csangan közelében található Hszinpinghszienben lévő, kőből faragott lóábrázolásra, amely „eltorzult arcú hunn harcost tapos maga alá”, és a hunokat legyőző Ho Ch’üping sírját díszíti. A műalkotás korát Kr. e. 117 utánra lehet helyezni. A neves művészettörténésznek módja volt a helyszínen tanulmányozni az emléket, aki megjegyezte: „A Ho Ch’üping-emlékből fennmaradt még több ló meg egy tigris faragott képe, valamint néhány kötömb, amelyekből a természetes alakhoz való ragaszkodással állatokat meg szörnyeket faragtak ki. [...] Egy nyugvó bivaly hátára a kengyel kezdetleges rajzát véste a kőfaragó. Ez tudomásunk szerint a legrégebb kínai kengyelábrázolás. Nincs okunk feltételezni, hogy ez a néhány vésett vonás újabb keletű volna, mint maga a remekbe faragott kőállat. Koreában ugyanis találtak, a kínai Han-korszakba illő bronztárgyakkal együtt, olyan egyszerű kerek bronzkengyelt is, amilyenek rajza a Ho Ch’üping-emlék nyugvó bivalyán látható” (Felvinczi Takács 1943, 113). Mások szerint viszont a lószerszámot később faragták az állatra – vö. Dien 1986, 43–44, 5. jz. Mindenesetre különös, hogy a kengyel egy bivalyon tűnik fel, míg a Felvinczi Takács Zoltán által is említett lovakon nem találjuk nyomát.

310 Vásáry 2003, 36.

311 Kóhalmi 1997, 141.

napvilágra került”³¹² Máshol a fémerősítésű fakengyelekkel kapcsolatban 3–4. századi észak-kínai és koreai leletekre utalt.³¹³ Mindezekből következik, hogy Kóhalmi szerint a kovácsoltvas kengyel még aligha lehetett általánosan használt – következésképp a dulga-uli lelet is inkább vasalás lehetett, mint egy vasból készített lószerszám megmaradt része. Csupán a lelet már hivatkozott fényképe alapján nehéz eldönteni, melyik azonosítás a helyes, mindenesetre az elsődleges meghatározás lehetősége Erdélyi Istváné volt, azonban kétségtelen, hogy ebből nem következik feltétlenül annak helyessége is. Mindenesetre Erdélyi később is fenntartotta álláspontját. 2000-ben háromféle nézetből is közölte a lelet rajzát, valamint a kengyel lehetséges rekonstrukcióját; a közölt kép alapján a példány egy olyan kengyel töredékének tűnik, amelynek elkalapált szára finom átmenettel csatlakozik bele a hasonlóan kialakított talpalóba, tehát egy anyagból kovácsolt tárgy – azaz egy kengyel – lehet, nem pedig fémborítás.³¹⁴

Mindenesetre a kínai birodalom É-i részeivel szomszédos harcias nomád népek kapcsán állandóan visszatérő megállapítása a kínai évkönyveknek, hogy „a barbárok kitűnő kovácsok voltak.”³¹⁵ Fegyvereiket nagyrészt maguk készítették...³¹⁶ Nyilván igaz volt ez a lószerszámzatra is. Az uralkodó felfogás a kovácsolt kengyelt eddig is a lovasnomádok haditechnikai újításai közé sorolta, kifejtését pedig a könnyűlovasság harcmodorával, Temesváry szerint konkrétan „a hátrafelé ijazzással” hozta kapcsolatba. „A ló használhatóságát nagyban befolyásolta a kovácsok ezen egyszerű terméke, mert előmozdította a lovaglás biztonságát, a fel- és leszállást, s nem utolsósorban a lovaglás közbeni felállás lehetősége az íj, a kopja és a szablya hatékonyságát is növelte.”³¹⁷ Már László Gyula felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy „a kengyel lényege az, hogy szilárd talajt ad a lovas lába alá, megtámaszkodhatik lábbal benne, felállhat a nyeregben stb. Különös fontossága pedig akkor derül ki, ha a nyilazás mechanikáját nézzük”. A kengyel „a

312 U. Kóhalmi 1972, 91–92.

313 Kóhalmi 1997, 141.

314 Erdélyi 2000, 53, 90–91, 161 [48.].

315 A Csou su nevet viselő kínai dinasztikus évkönyv két eredetlegendát is közöl a legismertebb török nyelvű birodalomalapító nomád népről, a türkökről. E források értékét növeli, hogy „korabeli türk adatközlőktől származnak, és részletes bepillantást engednek egy belső-ázsiai nép eredetmitoszába”. Az egyik változat szerint a türkök a hiungnuk egy törzsét alkották, akik felemelkedésükig a zsuanszuanoznak szolgáltak, mint vaskovácsok. Vásáry István megállapítása szerint az eredetmonda ezen része „történelmi igazságot takar”. „A türkök fémművességével kapcsolatban leginkább a vas megmunkálására gondolhatunk. Különböző források nem mulasztják el megemlíteni, hogy a türkök országa vasban bővelkedik. Zemarkhosz bizánci követ leírja, hogy az első türkök, akikkel találkozott, vasat akartak neki eladni. Hüancang kínai buddhista zarándok a 7. században megjegyzi, hogy a türkök vas ágykeretet használtak a szokásos fa helyett (Vásáry 2003, 63–65). Pálóczi Horváth András is említette „a nomádok hagyományosan fejlett kovácsmesterségét” a besenyő sírokban fellelt vasból készült fegyverek, lószerszámok és használati eszközök kapcsán (Pálóczi Horváth 1989a, 19).

316 Erdélyi 1982, 128. Érdekes megfigyelésre ad lehetőséget Felvinczi Takáts Zoltán egy késői dolgozata, melyben a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum kínai gyűjteményének bronzait ismertette. Írásának egyik képtábláján 13 darab nyílhegyet is bemutatott a nagy fal vidékéről azzal a megjegyzéssel, hogy a bronz nyílhegyek kínai, míg a vasból előállított példányok hun készítmények (Felvinczi Takáts 1963, 225, fig. 6.). Ha a szerző felosztása helyes, az számunkra újfent azt a nézetet támogatja, hogy a vasból készített fegyverek és használati tárgyak alapvetően a lovasnomád műveltség termékei közé tartoznak. Mivel a nyílhegyek hun és kínai kategóriákba vannak sorolva, azokat általában a Han-dinasztia korára lehet keltezni, aminek talán a kengyelek megítélése kapcsán is lehet jelentősége.

317 Temesváry 1995, 13.

visszalökő erőt is lökő erővé változtatta”.³¹⁸ Hasonlóan nyilatkozott Kóhalmi Katalin is, aki szerint a kengyel „támasztékot ad a lovas lábának, s így nemcsak a felszállást könnyíti meg, hanem azt is lehetővé teszi, hogy a lovas a kantárszárát elengedve mindkét kezével harcolhasson, sőt a biztosabb megtámasztás következtében nagyobb erőt vigyen kardcsapásaiba, lándzsalökéseibe, s nem utolsósorban íjlesztésébe is. Az oldalra és hátrafelé nyilazás pedig elképzelhetetlen ilyen megtámasztás nélkül”.³¹⁹ A hátrafelé nyilazás – azaz az erőteljes balra fordulás – kapcsán ugyancsak hangsúlyozta a lábtartó vasban való megtámaszkodás jelentőségét Horváth Ferenc a csengelei kun vezéri sírban talált „fellépő kengyel” tárgyalása során.³²⁰

A lovas harcászatot jelentősen befolyásoló fejlesztés viszonylag gyors elterjedésére jól rímél Temesváry Ferencnek az a megjegyzése, hogy „a tudósok egyike-másika úgy véli, hogy a kengyel [...] megközelítőleg egy időben tűnt föl, úgy a belső-, mint a közép-ázsiai és kelet-európai lovasnomád népeknél”³²¹ – bár ez a kijelentés úgy is értelmezhető, hogy a vaskengyel nem egy helyen alakult ki, és sugárzott szét szerte a földrészen, hanem egymástól függetlenül találták azt fel különböző helyeken különböző népek, akiket azonban összeköt a steppei életforma, azaz a nagyállattartó lovasnomád életmód. Mindenesetre a kengyelhez kapcsolódó régészeti leletek, továbbá a képi ábrázolások és az írott kútfők tanúsága szerint a lovas innováció terjedni kezdett a szélrózsa minden irányába. A kínai adatokról fentebb már volt szó. A Szasszanida uralom első szakaszában, vagyis a Kr. u. 3–4. században a perzsák még nem ismerik, de a 4–5. századból már adatolható ábrázolásokon. Ebben az időszakban a kelet-európai steppén még nincs használatban,³²² a 6. századra azonban az avarok vándorlásának, majd honfoglalásának köszönhetően már a Kárpát-medencében és Bizáncban is megjelent.³²³ Kelet-Európa térségében a 7. század második felében felemelkedő Kazár Kaganátus honosította meg.³²⁴ Ahogy a kínai adatoknál, itt is meg kell jegyezni, hogy az ábrázolás mint forrástípus minden értéke ellenére sajnos nem ad támpontot a kengyelek anyagának megismeréséhez. Ugyan feltételezhetjük vasból kovácsolt kengyelek használatát a kínai és a perzsa műveltségben az említett időszakban

318 László 1943, 65–66.

319 U. Kóhalmi 1972, 88–89. Újabban Pintér-Nagy Katalin vonta kétségbe azokat az összefüggéseket, melyeket a vaskengyel és a hátrafelé forduló nyilazás, illetve a nehézpáncélos lovasság által alkalmazott páncéltörő döfő-lándzsák használata között eddig gondoltak. Érvelése alapvetően arra épült, hogy a vaskengyel feltalálása előtt is alkalmazták mindkét harcmodort. Elfogadhatónak vélte viszont azt az álláspontot, amely szerint az újítás jelentősége alapvetően abban ragadható meg, hogy „a vaskengyel segítségével vált lehetővé harc közben az íj, a lándzsa és a kard cseréje”. „Ezenkívül a könnyűfégyverzetű harcmodorban, a közelharcban játszhatott még főszerepet” (Pintér-Nagy 2017, 120–121, 336. jz.). Magunk az utóbbi két megállapítással messzemenően egyetértünk, de úgy véljük, hogy a harcmodor fent említett másik két jellemzőjének hatékonyabb kivitelezését a vasból kovácsolt kengyel nyilván elősegítette.

320 Horváth 2001, 178.

321 Temesváry 1995, 13.

322 Temesváry 1995, 13–14.

323 Magyarországra az 568-ban megjelenő avarok hozták a kengyellel szerelt nyergert (László 1943, 66). L. még Temesváry 1995, 14; Zimonyi 2018, 319; Zimonyi 2020, 22. A 600 körüli avar katonai stratégiát és fegyverzetet leíró Maurikiosz bizánci császár hadtudományi művében van először szó a kengyel használatáról, aki a bizánci lovasság kapcsán megjegyzi, hogy „... A nyereghez tartani kell két vaskengyelt...” (Szádeczky-Kardoss 1998, 80). L. még László 1943, 65, 33. jz.; Zimonyi 2018, 319; Zimonyi 2020, 19.

324 Zimonyi 2018, 331; Zimonyi 2020, 22–23.

is – erre a dulga-uli és az avar kengyelek mint időrendi határpontok feljogosítanak –, azonban a 4–5. századi észak-kínai és koreai emlékek között bronzlemezzel borított fakengyelek ugyancsak ismertek.³²⁵ A fémmel megerősített fa- és a vasból kovácsolt kengyelek párhuzamosan éltek egymás mellett,³²⁶ és ahogy fentebb volt róla szó, ez gyakorlatilag a 20. századig is így maradt, azonban a 6. századtól kezdve egyértelmű hangsúlyeltolódás tapasztalható a tartósabb és a viszonylagos tömeggyártás felé elmozduló vaskengyelek javára.

A steppe türk korszakában „vitathatatlanul már mindenütt használtak kengyelt, annak ellenére, hogy nem egy archaizáló szogd ezüst dombormű vagy vallásos tárgyú festmény kengyel nélkül, leszegett lábfejjel ábrázolja a lovasokat”. A korszak kengyelei többnyire vasból készültek, fülük – az előző korszak készítéstechnikai okokból hosszú fülű fakengyeleinek emlékeként – viszonylag hosszú és legtöbbször szögletes, talpalójuk széles és a puha talpú csizmáknak megfelelően ívelt volt, középvonalukban bordával megerősítve.³²⁷ Ennek megfelelően a T’ang-kori Kínában (618–907) is széles körben alkalmazták.³²⁸ Ami az eurázsiai steppe Ny-i végét illeti, az avar kengyelhasználatnak köszönhetően a frankok is megismerkedtek annak előnyeivel, de „Nyugat-Európában a legrégebb emlékek sem nyújtanak korábbi adatot a 7. század második feléből származó, a fiatalabb Meroving-korra meghatározott sírokból ismert kengyeleknél”.³²⁹ Az iszlám világban ugyancsak a 7. század utolsó éveiben jelent meg a vaskengyel, amely „a türkökkel való találkozás, majd később a 9. században a török testőrség és rabszolga-katonaság elterjedése révén válhatott általánossá”.³³⁰

3.2. A kései nomád népek műveltségéhez köthető kengyeltípusok – steppei és magyarországi kitekintés

Hozzávetőlegesen így áll előttünk a vasból kovácsolt kengyelek elterjedésének vázlatos kronológiai és földrajzi képe. A Magyarország területén megtelepült kései nomád népelemek által használt kengyelek két csoportba sorolhatók. Az elterjedtebb típust a kerek alakú vállába kovácsolt fülű kengyelek képezik. Eredetük Hatházi Gábor véleménye szerint Közép-Ázsiában kereshető. A tárgytypus kialakulásának megállapított helyszíne alapvetően azon a tényen nyugszik, hogy a vállába kovácsolt fülű kengyelek lemezes szárú, körte alakú korai változata ugyan

325 Zimonyi 2018, 328; Zimonyi 2020, 21. Ahogy fentebb már szó volt róla, Koreában találtak a kínai Han-korszakba illő bronztárgyakkal együtt olyan egyszerű kerek bronzkengyelt is, amilyenek rajza a Ho Ch’üping-emlék nyugvó bivalyán látható (Felvinczi Takács 1943, 113).

326 Zimonyi 2018, 324; Zimonyi 2020, 19.

327 U. Kóhalmi 1972, 122. L. még Zimonyi 2018, 330; Zimonyi 2020, 21–22.

328 Temesváry 1995, 13. L. még Zimonyi 2018, 321–323; Zimonyi 2020, 21. Kengyelábrázolások figyelhetők meg azokon a felnyergelt lovakon is, amelyeket a nyugat-kínai Tunhuangban lévő „Ezer Buddha” barlangtemplomokban festett egy ismeretlen piktor a Tang-korban (Miklós 1959, XXVII).

329 Temesváry 1995, 14.

330 Zimonyi 2018, 320–321, 331; Zimonyi 2020, 20, 23.

feltűnik a honfoglalók emlékéanyagában is,³³¹ de a kései nomádok műveltségéhez kapcsolódó kerek forma jellemzően csak a 11. századtól honosodott meg a kelet-európai steppén, azaz a Volgától Ny-ra.³³²

A nem teljesen szabályos, hanem egy kissé nyomott, ellipszisszerű alakot mutató példányok feltűnnek már néhány 9–10. századra keltezett besenyő sírban is.³³³ Az egykori szovjet kutatás a kelet-európai steppe 10–11. századra keltezhető emlékéanyagát történeti megfontolások miatt véleményünk szerint indokolatlanul, de régészeti szempontból annak nagyfokú hasonlósága miatt érthetően egységesen, a fent jelzett korszak történelmét alakító két népről elnevezve egy besenyő-oguz emlékkör hagyatékának tekintette. Ezek ránk maradt temetkezéseiből ugyancsak adatolhatók a vállába kovácsolt fülű kengyelek – igaz, nem túl gyakoriak. Típusaik közül megtalálhatók pl. azok a példányok, amelyek ugyan már alapvetően kerek alakúak, de a szárak és a talpaló találkozásánál kisebb kiszögellés figyelhető meg, tehát a kengyel szárai nem átmenet nélkül folytatódnak a talpalóba. Az altípusnál a szárak lehetnek lemezesre kalapáltak is, a kengyel vállait pedig úgy kovácsolták egybe, hogy a közöttük kialakított szíjrés (azaz gyakorlaltilag a fül) felett a kengyel kicsúcsosodik.³³⁴ Ezek a kengyelek forma alapján Fedorov-Davydov osztályozásában legközelebb a G IV és az E IV típusokhoz állnak; előbbit a 12–13. századra keltezte, utóbbihoz viszont nem találtam datálást.³³⁵ Kirpičnikov felosztásában a IX. típushoz tartoznak, amelyek korát ugyancsak a 12–13. századra lehet tenni, de két példány a 11–12. századra helyezhető.³³⁶ Úgy tűnik tehát, hogy az ilyen formát mutató kengyelek közül néhány már korábban is felbukkan. Hasonló eredményre jutott Garustovič és Ivanov is, akik jelezték: az

331 Ilyen pl. a beregszászi kengyel pár (Fodor 1996, 134–135).

332 Hatházi 1990, 46; Hatházi 1996a, 229. L. még Pálóczi Horváth 2018, 66. A Tarim-medencében lévő Kocsó területén előkerült egy falkép, amelyen egy páncéllal borított lovas örökített meg. A 8–9. századra keltezett festmény ugyan erősen kopott, de a harcos kengyelben nyugvó lába jól tanulmányozható. Bár a lábtartóvas alapvetően az avar korból ismert ún. hosszúfülű kengyelekkel rokonítható, de a kengyelszárok és a talpaló végső soron kóralakot formáz. Vö. Le Coq 1925, 76. Kérdés viszont, hogy lehet-e fejlődéstörténeti összefüggés az ilyen kengyelek és az ugyancsak kör alakú, vállába kovácsolt fülű lószerszámok között. Az igenlő válasz igazolná a Hatházi által megfogalmazott tételt.

333 Vö. Pletneva 1958, 157, ris. 3/2, 4, 6. Idetartozik, hogy 9. századi besenyő sírokkal történeti megfontolások miatt aligha kell tömegével számolnunk a Volgától Ny-ra eső Délorosz-steppén; a besenyők csak 893–894 körül hagyták el a Volga és az Ural folyók közötti szállásterületüket az oguzok támadása miatt. Az eseményekhez l. Zimonyi 1998. Pavlovka 1/10. kurgán besenyő sírjában talált kengyelt a 10–11. századra helyezik (Pletneva 1958, 158, ris. 4/9; Pálóczi Horváth 2018, 61). Itt kell megjegyezni, hogy a Pálóczi Horváth András által közölt pavlovkai kengyel képe sokkal jobb minőségű, mint a Pletneva munkájában látható rajz, de a két kengyel alapjellemezői több ponton is különböznek egymástól. Vö. Pálóczi Horváth 2018, 62, 34. kép 1.

334 Garustovič – Ivanov 2001, 84–85. L. pl. Garustovič – Ivanov 2001, 147, ris. 18/6, 8, 10. A szerzőpáros szerint az összevont csoporton belül az oguz temetkezésekben az ilyen kengyelek teljesen hiányoznak, és csak a besenyőkhez köthető sírokban fordulnak elő olykor (Garustovič – Ivanov 2001, 81–84). Azonban a felsorolt lelőhelyek – a fenti hivatkozás sorrendjében: Kalinovskij 26/1, Kara-Su 20, Aleksandrovka (Vjazovka folyó) – közül a Kara-Su I. 20. sírját Kruglov az oguzokhoz kötötte (Kruglov 2001, 434, tab. 5.), és bár a hivatkozott kalinovskiji temetkezés nem szerepel a Kruglov által meghatározott oguz temetkezések között, de a lelőhelyről több más kurgánsírt is idesorolt – így pl. Kalinovskij 1/3, 1/7, 4/1, 9/3, 12/19, 28/2, 42/1 (Kruglov 2001, 433, tab. 3; 434, tab. 5.).

335 Fedorov-Davydov 1966, 12, ris. 1, 15.

336 Kirpičnikov 1973, 45, ris. 29, 52.

ilyen vállába kovácsolt fülű kengyelek ugyan már a 11. században megjelennek, de legnagyobb részük a 12–13. századból ismert.³³⁷

Sarkel nomád temetőjében, ahol Pletneva megállapítása szerint ugyancsak besenyőket és oguzokat helyeztek örök nyugalomra,³³⁸ szintén találtak vállába kovácsolt fülű kengyeleket. A 21. halom sírjából a honfoglaló magyar emlékek kapcsán már említett lemezesre kalapált szárú, enyhén ovális formát mutató, ívelt talpalójú, vállába kovácsolt fülű kengyel került elő. A temetkezés korát a temetőn belül a 9–11. század első fele közötti időre helyezték, amit a kengyel keltezése is megerősít: Fedorov-Davydov rendszerében az A I típushoz sorolható, melyet a 10–11. századra lehet keltezni, de ismertek példányai a 9. és a 12. századból is.³³⁹ Kirpičnikov rendszerezésében a III. típushoz tartozik, kora a 10–11. század első felére helyezhető.³⁴⁰ A 41. kurgán sírjából egy kerek formájú, vállába kovácsolt fülű kengyel látott napvilágot.³⁴¹ Ezt a temetkezést már némiképp szűkebben, a 10. század és a 11. század első fele közötti időre lehetett keltezni.³⁴² Az innen fellelt kengyel Fedorov-Davydov osztályozásába nehezen besorolható, Kirpičnikov rendszerében viszont leginkább az V. variánshoz hasonlít. Az ehhez a típushoz tartozó darabok a 10. századra keltezhetők.³⁴³ A 19/56. számú sírból, amely a temető legkésőbbi horizontjához tartozik, és a 11–12. századra datálható,³⁴⁴ egy kissé elliptikus formájú, enyhén ívelt talpalójú, vállába kovácsolt fülű kengyelt találtak.³⁴⁵ Fedorov-Davydov tipológiája szerint leginkább a D II, Kirpičnikov osztályozása alapján pedig a VII. változathoz tartozhat. Ez utóbbiak javarészt a 12–13. századra keltezhetők, de egyes darabjaik már a 11. századból is adathozhatók,³⁴⁶ és ez nagyjából összhangban is áll a temetkezés meghatározott korával. Ezzel szemben Fedorov-Davydov a D II típushoz tartozó kengyeleket a 13–14. századra datálta.³⁴⁷ A tárgyunk szempontjából lényeges két utóbbi kengyelt rejtő sírokban csukló nélküli rúdzablák is előkerültek,³⁴⁸ amiket Pletneva kutatásai óta besenyő jellemzőként tart számon a kutatás.³⁴⁹

Gyakorlatilag teljesen ugyanilyen kengyel rajza látható Kriger rövid összegző dolgozatában, amely a Volga és az Emba között azonosított oguz halomsírok jellemzőit és tárgyi anyagát foglalta össze. A szerző szerint a 10. század és a 11. század első fele közötti időszakra keltezett sírokban is előfordultak ilyen kengyelek, amelyet maga is a Fedorov-Davydov rendszerében

337 Garustovič – Ivanov 2001, 85.

338 Pletneva 1990, 92–97.

339 Fedorov-Davydov 1966, 12, ris. 1, 14, 115.

340 Kirpičnikov 1973, 45, ris. 29, 48.

341 Pletneva 1990, 70, ris. 23/4. L. még Garustovič – Ivanov 2001, 147, ris. 18/25. A sír rajzához l. Pletneva 1990, 28, ris. 9.

342 Pletneva 1990, 61, tab. 9.

343 Kirpičnikov 1973, 45, ris. 29, 48.

344 Pletneva 1990, 61, tab. 9.

345 Pletneva 1990, 29, ris. 10.

346 Kirpičnikov 1973, 45, ris. 29, 50.

347 Fedorov-Davydov 1966, 12, ris. 1, 116.

348 Pletneva 1990, 79, ris. 29.

349 Pletneva 1958, 153–156, 162.

D II néven szereplő típussal egyeztetett.³⁵⁰ Ezzel kapcsolatban viszont ugyanabba az időrendi ellentmondásba ütközünk, mint amit fentebb a sarkeli temető 19/56. sírjában előkerült kengyel kapcsán már jeleztünk; ez általánosságban sem egyeztethető az oguz temetkezések keltezésével. Ugyanakkor itt is érvényes, hogy formailag szorosan kapcsolódik Kirpičnikov osztályozásának VII. típusához.³⁵¹ A Kriger által bemutatott változat ugyancsak elliptikus alakot mutat, az enyhén ívelt talpaló különösebb átmenet nélkül csatlakozik a szabályosan ívelt, kör átmetszetű szárhoz. A kengyel vállait külön fülkiképzés nélkül, szíjrést kialakítva egybekovácsolták. Mivel a VII. típus egyes darabjai a 11. századra keltezhetők, az oguz temetkezések késői képviselői pedig a 11. század első felére, az ilyen kengyelek a legfiatalabb oguz sírokat jelezhetik a Délorosz-steppén. Meg kell azonban jegyezni, hogy a steppén maradt és a kunoknak meghódolt, de saját népi különállóságukat őrző oguz töredékekkel még a 12. század elején is találkozunk: 1103-ban egy rusz hadjárat során „besenyőket és torkokat [oguzokat] ejtettek foglyul sátrastul”, 1116-ban pedig a rusz seregei „polovecokkal [kunokkal], torkokkal és besenyőkkel” hadakoztak a Donnán.³⁵²

Az eddig bemutatott emlékek meglehetősen szórványosak, és olyan temetkezésekből ismertek, amelyek keltezése a 11. századnál korábbi időszakra is átnyúlik, vagy éppen korábbi annál. Ahogy Hatházi Gábor is rámutatott, a kerek alakú, vállába kovácsolt fülű kengyelek elterjedésének igazi időszaka a 11. század, és elsődleges hordozói a besenyők voltak. Fontos jellemzőjük a fülkiképzés és a kerek alak mellett a viszonylag keskeny talpaló. A talpaló szélességének időrendi jelentőségét a magyarországi besenyőkhöz és kunokhoz köthető kengyelek – különösen a hasonló alapformájú, de eltérő talpalószélességű felsőtöbörzsöki és erdőteleki példányok – kapcsán Hatházi Gábor többször hangsúlyozta.³⁵³ Legutóbb Pálóczi Horváth András mutatott be számos példányt a kelet-európai steppe besenyő jellegű kengyelei közül, és rövid leírással közölte a Magyarországon fellelt darabokat, így az alapi, kölesdi, tinódi és felsőtöbörzsöki³⁵⁴ mellett a kajdacsi, a csabrendeki és a borsodi földvárban előkerült kengyeleket.³⁵⁵ A típus általánosan elterjedt a 11–12. századi kelet-európai steppezónában, és jelentős számban kerültek napvilágra a Kijev alatt húzódó térségből is. Itt összpontosultak a *csornije klobuki* (‘fekete süvegesek’) néven megszervezett oguz, besenyő és berend néptöredékek határőrtelepei, amely terület ütközőzónaként választotta el a Ruszt a steppei Kumániától.³⁵⁶ A vállába kovácsolt fülű

350 Kriger 1993, 139, 143, ris. 1/1.

351 Kirpičnikov 1973, 45, ris. 29.

352 RIE 208, 227.

353 Hatházi 1994, 24–25; Hatházi 1996a, 229; Hatházi 1996b, 43.

354 Ezekhez a példányokhoz l. Hatházi 1990, 44–46; Hatházi 1996a, 229, 247, 3. tábla 3, 248, 4. tábla, Hatházi 1996b, 42–43.

355 Pálóczi Horváth 2018, 60–69. Itt érdemes megemlíteni, hogy Horváth Ferenc a kiskunmajsai kun vezéri sír tárgyalásánál felvetett néhány szempontot a besenyő anyag újraértékeléséhez. Ennek kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyarföldi besenyőkhöz kötött kengyelek és a 13. századi kun vezéri sírokból ismert példányok között formailag nincs releváns különbség, így a tárgyak korhatározásánál – a régészeti módszerek tekintetében – egyedül a talpaló szélességére vagyunk utalva. Azonban „a besenyőnek meghatározott leletek közül [...] valójában csak az alapi és kölesdi állja ki a »koraiság« próbáját” (Horváth 2003, 377–378).

356 Pletneva 1973, 24–28. L. még Kovács 2014, 87–88.

kengyelek ezen kifejlett, 11–12. századi változata az ún. „besenyő-úz-csornije klobuki” típus,³⁵⁷ jellegzetesen kun variációja pedig a 12–13. században már jóval szélesebb, gyakran bordázott talpalóval tűnik fel.³⁵⁸

A típushoz tartozó darabokat a magyarországi kun lovastemetkezésekből ismerünk; ilyenek a bánkúti, kunszentmártoni, tiszaföldvári és erdőteleki kengyelek.³⁵⁹ A forma egyik altípusát az a változat képviseli, amelynél a szár és a talpaló találkozásánál mindkét oldalt egy-egy szemölcs-szerű gömböcs, kisebb dudor ül; ezeket végső soron a kengyelszárak végéből alakították ki a kovácsok. Ennél formailag fejlettebb változatot képviselnek azok a kengyelek, ahol a gömböcsök – vagy inkább el nem kalapált kengyelszárvégek „sarkai” – felett közvetlenül egy-egy jóval markánsabb kiviteli bütyök található. Az ilyen lábtartóvasakon végső soron két-két dudor figyelhető meg: felül egy nagyobb, alul egy kisebb (ha a „sarkokat” ennél a változatnál is dudornak tekintjük), azaz ezek a kengyelek „páros-dudoros” vagy „kétgömbös” kialakításúak, szemben az „egyömbös” példányokkal.³⁶⁰

A dudoros variáns már a 12. században megjelent a fekete süvegesek lovaskultúrájában,³⁶¹ később pedig a kunok emlékanyagában is meghonosodott.³⁶² A magyarországi kun előkelők sírjaiban mindkét altípus megtalálható: egyömbös változat látott napvilágot Kiskunmajsán,³⁶³ kétgömbös pedig Csengelén.³⁶⁴ Leletanyaga alapján egy 13. századra keltezett házból is előkerült Kecskemét-Árvaház lelőhelyről,³⁶⁵ de magát a kengyelt is a 13. századra keltezte annak ásatója,³⁶⁶ melynek kapcsán Szabó Kálmán azt a véleményt fogalmazta meg, hogy a dudor „inkább megerősítésül, mint díszül szolgált, de valószínűbb, hogy sarkantyú gyanánt

357 Vö. Pletneva 1958, 158, ris. 4/9; 168, ris. 8/3, 4, 8; 169, ris. 9/1; 170, ris. 10/3, 4, 6, 7; Pletneva 1973, 8, ris. 1/1, 2, 12; 51, tab. 3/7; 52, tab. 4/5; 54, tab. 6/8; 58, tab. 10/10, 11; 60, tab. 12/2, 3, 20; 61, tab. 13/10; 63, tab. 15/11; 65, tab. 17/11; 69, tab. 21/6; 71, tab. 23/3, 4; 79, tab. 31/15; 80, tab. 32/6; 82, tab. 34/1, 11, 12; 94, tab. 46/11, 12.

358 Hatházi 1996a, 229. Ehhez hasonlóan Hatházi 1990, 46.

359 Pálóczi Horváth 1994a, 143, 31. kép 1–3. A képtábla utánközléséhez vö. Pálóczi Horváth 2014, 129, 85. kép 1–3; Hatházi – Pálóczi Horváth 2016, 74, 32/1–3. Idesorolható a Dévényi-tető (Devínska Kobyla) lejtőjén talált kengyel is, amely vidék a magyar hadak felvonulási területe volt a magyar–cseh harcok idején Morvaország felé a 13. század harmadik negyedében. A fegyveres összecsapásokban a magyar sereg kun könnyűlovasai is tevékenyen részt vettek (erről később még lesz szó). Hozzájuk kötötte a lábtartóvasat publikálója, Michal Holeščák, aki annak legközelebbi formai párhuzamát a kunszentmártoni vezéri sírból előkerült példányban jelölte meg, egyúttal arra is rámutatott, hogy a dévényi kengyel szárain és vállain megfigyelhető állatalakos díszítés a csukával is rokonítható, amely a magyarországi kun Csertán (‘csuka’) nemzetség totemállata volt (Holeščák 2020, 92–93, fig. 3).

360 A kettő közötti különbségre egyébként már Horváth Ferenc is utalt az Ópusztaszer-Monostor lelőhelyen talált, vállába kovácsolt fülű kengyelek kapcsán (Horváth 2001, 303) – legalábbis magunk így értelmeztük sorait (l. lentebb). Ettől függetlenül a különbséget nem emelte ki az általa közölt csengelei és kiskunmajsai kengyelek kapcsán. (A kengyelekhez tartozó könyvészeti adatokat l. lentebb.)

361 Pletneva 1958, 170, ris. 10/4; Pletneva 1973, 52, tab. 4/5; 54, tab. 6/8.

362 Horváth 2001, 179–180.

363 Horváth 2003, 373–374, 383, 3. kép 2, 384, 4. kép 4.

364 Horváth 2001, 92–93, 175–180, 301 [69.].

365 A keltezéshez l. Szabó 1938, 20, de korábban úgy adta közre a lakhely anyagát, hogy annak korát a 13–14. századra helyezte (Szabó 1930, 85), közleményének címében – XIV. sz.-beli magyar konyha tárgyi emlékei – pedig csak a későbbi század szerepelt (Szabó 1930, 82).

366 Szabó 1938, 17. A kengyel képéhez l. Szabó 1930, 84/7; Szabó 1938, 16/10. A kengyelnek volt párja is, de az „– sajnos – csak töredékben került elő” (Szabó 1930, 83).

használták, mint a XVIII.–XIX. sz.-beli pásztorkengyelvasaink gömböcskéit, amelyekből 4–6 szokott lenni a kengyel egyik oldalán, a ló biztatására.³⁶⁷ Könnyen lehet, hogy a bütykök száma a háts irányításának tökéletesítését szolgálta, mindenesetre a hazai kun jellegű emlékanyagban – úgy tűnik – nincs különösebb időrendi jelentősége: a kiskunmajsai és a csengelei vezéri sírok alapján mindkettő használatban volt a 13. század második felében. Ugyanerről tanúskodnak az Ópusztaszer-Monostorról előkerült kengyelek is, ahol mindkét altípus felszínre került sírokból, de szórványként is.³⁶⁸ Ugyancsak egy 13. századra keltezett házból került elő a Tápiógyörgye–Ilike-part lelőhelyen talált példány.³⁶⁹ Szórványként is adathatók: ismeretlen lelőhelyről származó, egygömbös változatokat őriz a MNM,³⁷⁰ kétgömbös példányokról pedig

367 Szabó 1938, 16/10, 17. L. még Pálóczi Horváth 2018, 69, ehhez hasonlóan Horváth 2001, 175.

368 A lelőhelyről több idevonható példány is napvilágot látott. 1973-ban a templom körüli sáncárok feltárása során az árok külső megújítása alján egy vállába kovácsolt fülű, dudoros kengyel került elő. I. M: 13,5 cm, Sz: 12,5 cm; 2. M: 14 cm, Sz: 13,5 cm. A kengyelek mellett egy trapéz alakú vas csatkeret is feküdt (5,1 x 6,8 cm) (Horváth 1987, 68). L. még Pálóczi Horváth 1994a, 136. Később Horváth Ferenc közreadta még két kengyel rajzát (Horváth 2001, 232/5, 6). Ez utóbbiak nem tartoznak össze – a képen az 5. számút a lelőhely 48. sírjában találták, míg a 6. számmal jelzett példány az 1974/14. szelvényből mint szórvány bukkant fel. „Ugyanilyen fordul még elő a 664. sírban két gömbbel, valamint a 217. sírban egygömbös változatban” – írta Horváth Ferenc Béres Máriára hivatkozva, aki a közöletlen leletek rajzait és adatait a rendelkezésére bocsátotta (Horváth 2001, 303). A szeri lelőhelyeknek további kun vonatkozásai is vannak. A monostor környezetében feltárt sírokból – Pétermonostorához hasonlóan – felhúzott lemezgömbös fülbevalók is napvilágot láttak. Béres Mária szerint „a leletekből úgy tűnik, hogy a monostortemplom mellett már a tatárjárás előtt is számolhatunk előkelő kunok temetkezésével, de a 13. század végétől mindenképpen” (Béres et al. 1996, 32–33, 35). A szeri monostortemplomtól mintegy 800 méterre DK-re állt a középkori település 12. század első felében épült plébániatemploma, melyet a 13. század elején és a 13–14. század fordulójára körüli időszakban kétszer is megújítottak. Az egyházban és annak környékén 65 sírt tárt fel Horváth Ferenc, a temetkezések közül említésre méltó a 38. és a 42. sír, melyekben veretes övek láttak napvilágot. Ezek kapcsán az ásató úgy vélekedett, hogy azokat „a csatkeretek és a kettős lilium alakú veretek alapján a XIV–XV. századi kunok emlékegyagába kell sorolni” (Horváth 1975, 343–356). A sírok leírásához és a két öv szerelékeihez l. Horváth 1975, 352–355. Horváth szerint ez, valamint „az a körülmény, hogy a középkori Szer a kun puszták keleti határán fekszik, arra mutatnak, hogy a vizsgált sírokban jómódú, keresztény hitre tért kunokat temettek el” (Horváth 1975, 356). A szeri plébániatemplom temetőjében kibontott sírok korát Pálóczi Horváth András pontosította a 13. század vége és a 14. század vége közötti időszakra (Pálóczi Horváth 1989b, 129), amit Horváth Ferenc is elfogadott (Horváth 2001, 75). Néhány évvel később Vályi Katalin úgy értékelte, hogy a temetkezések „a sírleletek alapján a 13. század vége és a 14. század eleje közötti időszakból származtak” (de ez lehet elírás is), a 42. sír kapcsán pedig maga is utalt Horváth Ferenc meglátására, mely szerint „a korszakban általánosnak nem mondható övdíszek főként kun szállásterületeken fordulnak elő” (Béres et al. 1996, 44). Vö. Horváth 1975, 356. A kunokra utaló jelenségek és leletek sorába illeszkednek azok a „biztosan keleti, ősi, roppant egyszerű, úgynevezett »táblácskás« szövés technikával készített lenvaszon és selyem szövetszerkezetek” (Horváth 2001, 74), amelyek a fent említett övekhez tartoztak (Horváth 1975, 356). Ugyanilyen készítésű selyemmaradványok láttak napvilágot a csengelei kun szállásteremtő 11. sírjából a csontgombokhoz és az övcsathoz tapadva (Horváth 2001, 75). A balatapusztai előkelő kun hölgy temetkezéséből szintén táblácskás technikával előállított szövetszál került elő, amely valószínűleg egy fémszállal átszőtt textilövből maradt fenn (Pálóczi Horváth 1989b, 107, 128–129). Hasonló, fémszállal átszőtt textilöveket Szabó Kálmán is tárt fel Kecskemét vidékén, közelebről a felsőmonostori pusztatemplom romja körüli temetőben, valamint Kerekegyháza–Kápolnahalom lelőhelyen (Szabó 1938, 61–63). Horváth Ferenc szerint „aligha kétséges, hogy ez a ritka szövés technika a kunokkal érkezett hozzánk, és több száz esztendőn át fennmaradt háziiparuk gyakorlatában” (Horváth 2001, 75). Végül érdemes megemlíteni, hogy az azóta elkészült embertani vizsgálatok megerősítették azt a gyanút, hogy a szeri plébániatemplom temetőjének 38. és 42. sírjában nyugvók kunok lehetnek: noha a töredékes koponyák nem voltak alkalmasak az antropológiai jelleg megállapítására, azonban a fogak vizsgálatából egyértelműen kiderült, hogy „erősen mongolid típusú emberekről van szó” (Horváth 2001, 75). Vö. Kocsis. S. 2001, 332.

369 A példány a ház É-i, középső részéről került elő. M: 14,5 cm, Sz: 14,7 cm, a talpaló szélessége 4,7 cm (Dinnyés 1994, 107–108). A kengyel rajzához l. Dinnyés 1994, 3. tábla 15. Az objektumból még számos további fémtárgy látott napvilágot – egyebek mellett sodronypáncél töredéke is (Dinnyés 1994, 108, 4. tábla 26).

370 Temesváry 1995, 25. kép, 185 [MNM. Ltsz.: 59.7881.]; Havassy 1996, 98 [61.] [MNM. Ltsz.: 52.557.]. Kovács S.

Ásotthalom-Biliscsi erdő,³⁷¹ Pétermonostora,³⁷² Nagykőrös, Csókás-erdő³⁷³, Tiszavasvári-Józsefháza,³⁷⁴ Esztergom³⁷⁵ és számos ismeretlen lelőhelyről is van tudomásunk.³⁷⁶ Ugyancsak ismeretes mindkét variáns a Felvidék Ny-i részéről: egygömbös változat került elő a Pozsonytól ÉK-re fekvő Szentgyörgy (Svätý Jur) környékéről, illetve kétgömbös típusú kengyel pár Detrekő (Plavecký hrad) váránál.³⁷⁷

Vizsgált kengyeleink másik fő típusát a szögletes fülű, ívelt szárú, széles, egyenes talpalójú lábtartóvasak képviselik.³⁷⁸ A típus megjelenésének kérdésében nem egyöntetűek a vélemények.

Tibor is közölt két ilyen típusú példányt (Kovács S. 2007, 32), de magunk úgy látjuk, hogy ezek talán megfeleltethetők a fentieknek, bár más leltári számok alatt szerepelnek. A két kengyel közül a felső előkerülési helyként „Rákos (?)”, nyilvántartási számaként pedig 52.35. van megadva. Ilyen leltári szám alatt Temesváry Ferenc is szerepeltet egy vállába kovácsolt fülű lábtartóvasat (Temesváry 1995, 23. kép, 184), de annak fényképe nem azonos a Kovács S. által bemutatott kengyelével. Ez utóbbi viszont, kép alapján, feltűnő hasonlóságot mutat a fentebb hivatkozott, Havassy által közölt, ismeretlen lelőhelyű példánnyal. Az azonosítást támogatja a formai megfelelés mellett az is, hogy a kengyel szíjrésének alsó része ugyanott van megtörve. Rákos lelőhelyről (Pest megye) Nagy Géza is elősorolt egy vállába kovácsolt fülű kengyelt, a példányról csak rajz áll rendelkezésünkre, melyet Csallány Géza közölt (Csallány 1959, 56 és VIII. tábla 6). A darab rajz alapján inkább tűnik kettős dudorosnak, de a szíjrés alsó részének törése itt is megfigyelhető. Elképzelhető, hogy éppen ez alapján lett azonosítva a kengyel, mert annak rajzához nem tartozik leltári szám. A másik (alsó) kengyel ismeretlen lelőhelyről került a MNM Fegyvertárába; Kovács S. Tibor 52.75. nyilvántartási szám alatt ismertette. Meglátásunk szerint a darab talán azonos lehet a fentebb hivatkozott, Temesváry által bemutatott kengyelvel.

- 371 A kengyelt 1979-ben egy tanya udvarán lévő vályogosgödör falában találták. A példány Horváth Ferenc leírása szerint ívelt, közepén kiszélesedő talpú, ovális alakú, függesztőfül nélküli példány – ez utóbbit a két szár laposra kalapált részén kialakított függesztőlyuk helyettesíti. A száraz és a talp találkozásánál két-két kovácsolt, gömb alakú dudor van. M: 13 cm, Sz: 13 cm. A helyszíni szemlét végző Kürti Béla szerint ha a kengyel eredetileg sírhoz tartozott, akkor a temetkezést a tanya építésekor pusztíthatták el (Horváth 1987, 67–68). L. még Pálóczi Horváth 1994a, 135.
- 372 Rosta Szabolcs vonatkozó tanulmányában négy darab vállába kovácsolt fülű, ívelt talpalójú, kettős dudoros kengyelt mutatott be, melyek a kolostor bontási törmeléke közül kerültek elő (Rosta 2014a, 230, 43. kép b). A plébániatemplom temetőjéből felhúzott lemezgömbös fülbevalók, a településről különböző típusúhoz tartozó csillagbuzogányok, illetve töredékeik is előkerültek (Rosta 2014a, 206, 225, 35. kép és 230, 43. kép a, c). L. még Rosta 2013, 33, 38, 59.
- 373 A kengyel képéhez I. Simon 1987, 91, 8. kép 2. Őrzési helye a nagykőrösi Arany János Múzeum, ltsz.: 72.2.2. A kengyel talpalójának szélessége 3,5 cm (Simon 2014, 302).
- 374 Tóth 2014, 107. tábla. A tiszavasvári példány 1934-ben, a régi Józsefháza (egykori Dessewffy-major), a későbbi Vasvári Pál Tsz 3. számú üzemegysége melletti Csikospartról került a nyíregyházi Jósza András Múzeumba egy másik kengyel társaságában. A kengyelt tévesen honfoglalás korinak határozták meg (Tóth 2014, 151).
- 375 A vasból kovácsolt kengyel előkerülési helye: Esztergom – Kossuth Lajos u. 14. M: 16 cm, Sz: 16,5 cm. Őrzési helye: Balassa Bálint Múzeum, ltsz.: 2007.1.3. A példányt a 13. századra keltezték (Horváth 2007, 57).
- 376 L. a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő példányokat (Temesváry 1995, 22–24. kép [MNM. ltsz.: 52.34.; 52.35.; 66.8476.]). Itt kell megjegyeznünk, hogy a Temesváry Ferenc által közölt kengyeleket a szerző a 11. századra (illetve a fentebb elősorolt egygömbös példányt a 10–11. századra) keltezte (Temesváry 1995, 184–185), talán nem függetlenül Kalmár János megállapításaitól (Kalmár 1971, 345, 346, 24. kép). Azonban a kései nomád népek kutatásában elért eredmények szerint a típus Kelet-Európában a 12. században terjedt el, Magyarországon pedig elsősorban a kunok közvetítésével a 13. század közepe után. A Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének gyűjteménye is őriz egy ehhez a típusúhoz sorolható, ismeretlen lelőhelyű kengyelt (Ádám – Bíró – Ökrös 2020, 46, 77. kép, 47, 6. jz.).
- 377 Holeščák 2020, 91, fig. 2, 94, fig. 4. A lószerszámokhoz az azokat közlő Michal Holeščák is jellemzően a magyarországi kun vezéri sírokból és a Pétermonostoráról előkerült példányokat idézte párhuzamként – a steppei és bulgáriai analógiák mellett (Holeščák 2020, 92, 94). Az analógiák, valamint a lelőhelyek és a kunokkal kiegészült magyar erők Morvaország elleni felvonulási területének egybeesésén túl talán az is a kunokhoz közelíti a kengyeleket, hogy az egygömbös változat lelőhelyétől légvonalban mindössze 2 km-re található a „Szállás” (Salaš) nevű terület, amely szó valóban igen gyakran hozható kapcsolatba a még csak félig megtelepült kunok „táborhelyeivel” (Holeščák 2020, 94).
- 378 Pálóczi Horváth 2014, 131; Hatházi – Pálóczi Horváth 2016, 75.

Kruger szerint az ilyen kialakítású kengyelek már az általa oguznak minősített temetkezésekből is kimutathatók, így ez a kengyelfajta az oguz időszak végén, azaz a 11. század első harmadában jelenhetett meg, és a steppe kun időszakában, azaz a 12–13. század első fele között is használatban maradt egészen a mongol korig.³⁷⁹ Ezzel szemben a Garustovič és Ivanov által jegyzett, az oguzok és a besenyők steppei történetét és régészeti emlékeit taglaló műben nem említik ennek a kengyelfajtának a meglétét.³⁸⁰ Az mindenesetre bizonyos, hogy az oguz, besenyő és berend néptörödékekből felállított fekete süvegesek anyagi műveltségében jelen van a forma.³⁸¹ Nem teljesen egyértelmű a kunoknál való megjelenésének kezdete. Pletneva szerint a típus a kun emléanyagban már a 11–12. századtól adatható,³⁸² és ismert az alapforma ívelt talpalójú változata is.³⁸³ Az ilyen típusú kengyelek Fedorov-Davydov tipológiai rendszerében a V I és a V II típushoz tartoznak, a Kirpičnikov-féle felosztás szerint pedig a VIIa típussal azonos. A kelet-európai párhuzamok alapján a V I változat alapvetően a 12–13. századra helyezhető, amely még a 14. században is kimutatható, a V II típus pedig a 12. század végére és a 13. század elejére keltezhető.³⁸⁴ Kirpičnikov rendszerében a VIIa nevet viselő típus kora – amely gyakorlatilag analóg Fedorov-Davydov V II típusával – a 12. század második és a 13. század első fele közé datálható.³⁸⁵ A kengyelforma használatának kezdőpontjaként meghatározott 11. század tehát legalábbis kérdéses, de a 12. századtól már kétségtelenül jelen van mind a kelet-európai steppén, mind a Rusz Kijev alatti határövezetében. Magyarországi példányaik a kun előkelők csólyosi,³⁸⁶ csengelei³⁸⁷ és kiskunmajsai³⁸⁸ lovastemetkezéseiből kerültek elő. Hasonló egyenes talpalójú példány ismeretes szórványként Átokháza-Bilisics lelőhelyről³⁸⁹ is – bár ennek a kengyelnek a füle (a róla készült rajz tanúsága szerint) vállába kovácsolt.³⁹⁰

379 Kriger 1993, 139.

380 Garustovič – Ivanov 2001, 147, ris. 18.

381 Vö. Pletneva 1973, 56, tab. 8/10, 11; 61, tab. 13/9; 72, tab. 24/4; 73, tab. 25/13 (továbbá a mellette lévő, szám nélküli darab); 74, tab. 26/19, 20 (ehhez l. még Pletneva 1958, 168, ris. 8/2); 78, tab. 30/7, 8, 9, 10; 79, tab. 30/17; 82, tab. 34/2; 91, tab. 43/11, 12.

382 Pletneva 1958, 178, ris. 14/1, 5, 7; 179, ris. 15/4.

383 Pletneva 1958, 178, ris. 14/4; 180, ris. 16/7.

384 Fedorov-Davydov 1966, 12, ris. 1, 15.

385 Kirpičnikov 1973, 45, ris. 29, 51.

386 Pálóczi Horváth 1969a, 111, 2. ábra 4–5, 121, 9, 10. ábra. Viszonylag nagyméretű, közel 1:1 arányú felvételt készített a kengyelpárról Hatházi Gábor (Hatházi 2005, 36, 22. kép). Adataihoz l. Pálóczi Horváth 1969a, 114–115; Hatházi 2005, 148, I/10–11.

387 Horváth 2001, 175–176, 179, 302 [70.].

388 Horváth 2003, 374, 383, 3. kép 3, 384, 4. kép 5.

389 Széll 1940, XXXII. t. 1.

390 A felsorolt kengyelekhez l. Horváth 2003, 374; Hatházi – Pálóczi Horváth 2016, 75–76. Ugyancsak volt kengyel a Kunféhértó–Inoka-Pincehegyen elpusztult, minden bizonnyal a kun vezéri sírokhoz sorolható temetkezésben, de annak típusa nem határozható meg, mert a kengyelpárról csak egy vázlatos sírrajz másolatának másolatáról van tudomásunk (Pálóczi Horváth 1994a, 112–113). Mivel a rajz kifejezetten sematikus, így a rajta szereplő kengyelábrázolásból aligha lehet biztonsággal következtetni annak típusára (Pálóczi Horváth 1994a, 168, 43. kép). Mindenesetre a vázlat nem vállába kovácsolt fülű kengyelt mutat. A hurokszerű fül és az alig ívelt vagy inkább egyenes talpaló a csólyosihoz hasonló példányokkal rokoníthatja az egykori lószerszámot.

Végül megemlíthetjük, hogy áttekintésünk alapján a kunoknál jóval változatosabbak az előforduló kengyeltypusok, mint a besenyőknél.³⁹¹ Ezeknek a kengyelfajtáknak, azaz az ún. kun-besenyő típusú lábtartóvasaknak a változatai jelentős arányban vannak jelen a 18–19. századra keltezett, néprajzi korú tárgyi emléanyagban is³⁹² – ezzel szemben használatuk Kelet-Európában a „nem kun területeken” a 14. század folyamán megszűnik. Így ezek a keleti kengyeltypusok nemcsak a besenyő és a kun beköltözés biztos tárgyi emlékei, de a középkori magyar népi tárgykultúrába is bekerültek.³⁹³

3.3. Vállába kovácsolt és szögletes fülű kengyelek a Maros–Körös közéről

A már tárgyalt bánkúti és kunszentmártoni sírok kengyelpárján túl további hét vállába kovácsolt fülű és egy szögletes fülű példányt sikerült felgyűjtenünk a Maros–Körös közéről (2. térkép).³⁹⁴ A kengyelek jellemzően szórványként, illetve újabban fémkeresős kutatások eredményeként kerültek be a közgyűjteményekbe, a fellelt darabokat a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum és az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum régészeti gyűjteménye őrzi. Ezekből következik, hogy a tárgyaknak – sajnos – ismeretlen a régészeti összefüggése. Ismertetésük mégis fontos, két okból is. Egyrészt ezen kengyelek nagy többsége publikálatlan, így ismeretlenek mindazon jövőbeni kutatások számára, amelyekhez valamilyen módon kapcsolódnak a Magyarországon talált középkori kengyelek. Tárgyalásuk révén „kiszabadulnak” a régészeti raktárak polcain talán már évtizedek óta álló s őket rejtő dobozokból. Másrészt e példányok jó párhuzamokkal rendelkeznek mind a kelet-európai steppén, mind a Magyarországon előkerült sírokból. Ugyan ezeknek nagy része nem szakszerű régészeti feltárás során került napvilágra, de vannak régészeti összefüggéseik, amelyek alapján a Maros–Körös közéről származó kengyelek is jól meghatározható időrendi besorolást nyerhetnek. A tárgyak előkerülésének helyszíne, a megállapított kronológiai besorolás és az ezekhez tartozó történeti háttér segítségével már

391 Pálóczi Horváth András közlése szerint a jelenség talán azzal függhet össze, hogy a nomád könnyűlovasságban újra megjelentek a páncélos harcosok.

392 Selmeczi 1967, 104. Ugyan Selmeczi László nem közölt konkrét példákat, de saját gyűjtésünk szerint a hasonlóságot az ívelt talpaló, a kerek alapforma és a vállába kovácsolt fülkiképzés képviseli, az eltérést pedig elsősorban a talpaló formája (széles, pántszerű kialakítás, közepén gyakran korong alakú kiszélesedéssel), valamint magának a kengyelnek az anyaga jelenti (réz) – l. pl. két 19. századi példányt Túrkevérről (Gráfik 2002, 22–23 [73. 16672], 23 [73. 78684]). Csak fényképről tanulmányozható, de a lovasfelszerelés alapján nyilvánvalóan újkori keltezésű egy ugyanilyen kialakítású kengyelpár (Gráfik 2002, 24, legalsó kép); ehhez hasonló lábtartóvasak láthatók egy ún. csontos nyeregre felszerelve (Gráfik 2002, 40 [155. 60. 108. 10]), egy 19. századra, illetve 20. század elejére datált csikósnyergén (Gráfik 2002, 65 [287.]), valamint egy másik hortobágyi csikósfelszerelésen is (Gráfik 2002, 74–75 [341]).

393 Selmeczi 1967, 104. L. még Selmeczi 1992, 12.

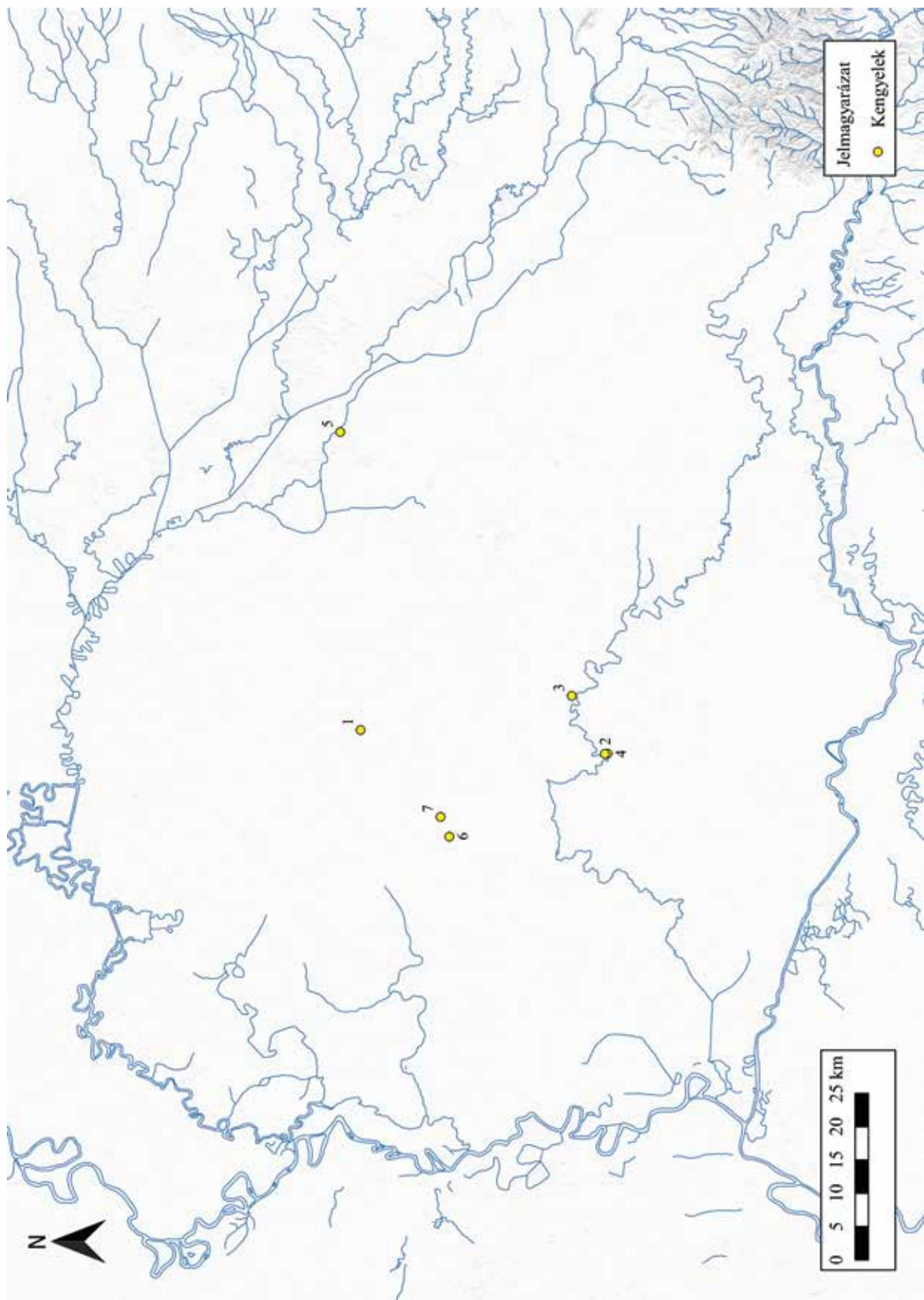
394 A vállába kovácsolt fülű kengyelek közül a Békéssámszon határában talált példány körül bizonytalanságok érhetőek tetten, ami érintheti annak típusba sorolását és így időrendi helyzetét, végső soron idetartozását is – erről l. később.

felvázolható egy olyan összefüggérendszer, amelybe a szórvány tárgyak is beilleszthetők. Kétségtelen viszont, hogy mindezek alapján csak valószínűsíteni lehet ezeknek a kengyeleknek az etnikai kapcsolódási pontjait – biztosan csak hiteles régészeti feltárásból származó példányok alapján lehetne mondani. Érvényesnek érezzük Hatházi Gábor idevágó, a besenyőkhöz köthető egyes – sok esetben szórványként előkerült – lelettipusok kapcsán tett megállapítását, mely szerint „[...] valós kulturális hovatartozásukat (így a közvetlen besenyő kapcsolat lehetőségét) mindig fokozott körültekintéssel, egyedileg szükséges mérlegelni. Biztos támpontot ehhez – egyelőre – csak a pogány lovastemetkezések nyújtanak. Az előkerülési helyre vonatkozó írott források orientáló ereje jóval kétségesebb, legfeljebb a »nagyobb valószínűséget« engedhetik meg. E tárgytipusok ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy a Magyarországra költözött besenyők nem csak egyoldalú átvevői voltak a befogadók szellemi és anyagi kultúrájának. Jelentős mértékben „hoztak” és „adtak” is: hadi képességeiken túl számos steppei gyökerű elemmel gazdagítva választott új hazájuk műveltségét”.³⁹⁵

Mindehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy szemben a besenyőkkel, akiknek szállásai a már letelepült magyarság falvai közé ékelődtek, a Maros–Körös köze a kunok tényleges, azaz a tatárjárás után, valószínűleg 1246-ban történt megtelepedésekor erősen kiürült térségnek számított; ennek hátterében a 13. században kibontakozó falupusztásodás és a tatár hadak dúlásai egyaránt megragadhatók.³⁹⁶ Ezt jól szemlélteti a térség Árpád-kori településállományának a

395 Hatházi – Pálóczi Horváth 2016, 66.

396 A különböző vármegyék elnéptelenedésének mértékét Györfly György igyekezett meghatározni. Itt most csak a Maros–Körös köze nagy részére kiterjedő Békés és Csanád példájára utalunk. Számításai szerint Békés vármegye legalább 50%-os veszteséget szenvedett el. Kiseb volt a pusztulás a Rétségen, ahol a Sárrét szigetein a lakosság meghúzódnak, azonban a Körösöktől D-re elterülő sík Mezőség teljesen elpusztult (ÁMTF I. 497–498). Ehhez hasonlóan Csanád vármegye Maros menti, rétségi részeinek falvai könnyebben átvészelték a csapást, de a Marostól É-ra eső mezőségi részek pusztulását 80%-ban állapította meg (ÁMTF I. 841–842). A Maros–Körös közti települések pusztulásának mértékét tekintve Blazovich László úgy fogalmazott, hogy: „Nem kételkedünk abban, hogy az 1241–42-es katasztrófa nagy pusztítást okozott, még akkor sem, ha Györfly György pusztulásra vonatkozó számításainak módszerével nem értünk egyet teljes egészében, jóllehet eredményei megközelíthetik a valóságot” (Blazovich 1985, 59). Minden bizonnyal így lehetett; az események szemtanúja, Rogerius mester Siralmas ének c. munkájának 37. fejezetében számolt be arról, hogy a térség mezőségi részén álló Peregen 70 falu népe gyűlt össze, akiket a település ostroma és „az egész vidék elpusztítása után” a tatárok lemészároltak (Rogerius 37. c.). Pereget legközelebb több mint 200 év múlva, egy 1450-ben kelt oklevél említi a hódvásárhelyi uradalom részeként (Blazovich 1985, 111). Noha Szűcs Jenő joggal mutatott rá, hogy az ország egészére nézve a tatárjárás által okozott pusztulás közel sem lehetett akkora, mint azt eddig vélték, azonban éppen az általunk vizsgált térség kapcsán azt is jelezte, hogy: „A pusztulás e 70–75 százalék közt mozgó mutatója természetesen szélső érték, ehhez fogható általában csak az Alföld természetileg is védtelen sík mezőségein mutatható ki, amelyeket ráadásul a tatár seregek nem is egyszerűen »jártak meg«” (Szűcs 1993, 4–6). Blazovich László kutatásának eredményei is erre mutatnak: a tatárjárástól a 14. század közepéig terjedő időszakban az írott kútfőkben említett települések elsöprő többsége a folyók mentén tűnik elénk a térképen, a magasabban fekvő Mezőség gyakorlatilag „üres”. Ehhez l. Blazovich 1985, 68–69. oldalak közötti térképmellékletet („A Körös–Tisza–Maros köz települései a tatárjárást követő évszázadban XIII–XIV. század közepéig”). Utalnunk kell viszont Wolf Mária véleményére is, aki jelezte: „A tatárjárás pusztításait, a településszerkezet átalakulását nem lehet csupán az okleveles adatok alapján vizsgálni”. A Békés megyei mikroregionális régészeti kutatások arra az eredményre vezettek, hogy az adott területeken a 14. században a településnyomok száma valóban drasztikusan lecsökkent, megközelítve a 90%-ot, és szembetűnő a településstruktúra teljes átalakulása is. Azonban „ennek okát ma már sokkal inkább a korszakban bekövetkezett klímaváltozással összefüggő falupusztásodásban, mint a toposzszerűen emlegetett tatárjárásban láthatjuk” – pusztulási réteget ugyanis jellemzően nem találtak a 13. század során elnéptelenedő falvakban (Wolf 2018, 124–125). Végül idevágó Blazovich László megállapítása is, aki szerint a kunok betelepítése a Körös és a Maros vidékére nem csupán a tatár

2. térkép: Kengyelek

1. Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067); 2. Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983); 3. Végegyháza, Zsibrik-domb, Templom-halom (1434); 4. Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983); 5. Gyula, Törökzugi szőlők; 6. Orosháza, Bónum, faluhely (29828); 7. „Orosháza környéke” – közelebről ismeretlen lelőhelyről

pusztulása: az újratelepült vagy újonnan létesült falvak zöme leghamarabb is csak egy évszázad múlva, de főleg a 15. században jelenik meg az írott forrásokban.³⁹⁷ Ezen lényegileg az sem változtat, ha a kun törvény alapján tudjuk: a keleti jövevények is csak királyi földön települhettek meg, amelyet az egyházi és magánbirtokok megszakíthattak.³⁹⁸ Ebből viszont – legalábbis megítélésünk szerint – az is következik, hogy szem előtt tartva a kívánatos „fokozott körültekintést”, valamint „egyedileg mérlegelve” a példányokhoz kapcsolódó ismereteket és háttéradatokat, az időrendileg és tipológiailag is a kunok műveltségéhez köthető lószerszámok talán nemcsak „nagyobb valószínűséggel”, inkább „jó eséllyel” hozhatók kapcsolatba a két folyó közén szállást foglalt kunok tárgyi emlékéanyagával.

A Körös és a Maros közötti térségből tehát hét vállába kovácsolt fülű, ívelt talpalójú kengyelt sikerült felgyűjteni. Ezek közül a többihez képest – valószínűleg – korai példányt képvisel a Csorvás–Felső-Sas-halom I. lelőhelyen fémkeresős kutatás során napvilágot látott darab,³⁹⁹ melyet Pálóczi Horváth András publikált. Elemzésének végkövetkeztetése szerint a példány a besenyő típusú kengyelek közé sorolható, korát pedig a 11–12. századra lehet helyezni.⁴⁰⁰ A kengyeltípus ugyan a 12–13. századi kun emlékéanyagban is jelen van,⁴⁰¹ de idetartozásának ellentmond, hogy a talpaló szélessége csupán 2,5 cm,⁴⁰² a kun kengyeleknek viszont jellemzően szélesebb a talpvasuk.⁴⁰³ Ez a tendencia azonban elsősorban amellett bizonyít, hogy a Magyarországon fellelt, viszonylag széles talpalójú, vállába kovácsolt fülű kengyeleket nem keltezzük a 13. századnál korábbi időre, azonban elképzelhető, hogy a keskenyebb talpalójú, vállába kovácsolt fülű lábtartóvasak olykor továbbra is használatban maradhattak a szélesebb talpalójú példányokkal párhuzamosan.

pusztítás következménye volt – a régióban azt megelőzően is „tág hely fogadta a letelepülni szándékozókat”. Erre mutat az is, hogy „a földművelés azonos technikája mellett a XV. században sem jelentett gondot a török elől menekülő szerb jobbágyságok letelepítése” (Blazovich 1985, 60). Összességében megállapítható, hogy a Maros–Körös közén számottevő mennyiségű szabad terület fogadta a betelepülő keleti jövevényeket (különösen a belsőbb területeken), azonban Blazovich fentebb hivatkozott térképe azt is mutatja, hogy magyar falvak a tatárjárást követően is találhatók a területen (elsősorban a Rétságban) – a két folyó közötti térség tehát nem néptelenedett el teljesen a falupusztásodás ellenére sem.

397 ÁMTF I. 498; Blazovich 1985, 61.

398 Kristó 1994, 135–136.

399 Kat. 1.

400 Pálóczi Horváth 2018, 60, 69.

401 Horváth 2003, 377; Pálóczi Horváth 2018, 70.

402 Pálóczi Horváth 2018, 60. Ehhez hasonlóan 2,2, illetve 2,5 cm szélességű az alapi kengyelpár és ugyancsak 2,5 cm szélességű a kölesdi példány talpalója (Horváth 2003, 377).

403 Vö. Horváth 2003, 377.

Erre mutathat legalábbis a baskíriai Ohlebinino faluban fellelt három temetkezés, amelyekben az elhantoltak mellett szablyát, zablát és kengyeleket találtak. Az 1. sírból előkerült vállába kovácsolt fülű kengyelek talpalója 2,5, illetve 3 cm volt, míg a 2. sírból napvilágot látott példányé mindössze 1,5 cm. A kengyelek, valamint az ugyancsak a temetkezésekben fellelt zablák és szablyák kelet-európai párhuzamai alapján a sírok korát V. A. Ivanov a 12. század és a 13. század eleje közötti időre helyezte, és a tatár hódítás korával hozta összefüggésbe.⁴⁰⁴

Ami a kengyelhez kapcsolódó „társadalmi hátteret” illeti, Pálóczi Horváth András jelezte: helynévi vagy okleveles adatok nem szólnak besenyőkről Csorvás vidékén, a Maros-Körös közén megült kunokkal pedig időrendi okok miatt nem hozható összefüggésbe a tárgyalt kengyelünk. Arra is rámutatott, hogy az Árpád-kor folyamán beköltöző különféle keleti népcsoportok tárgyi kultúrájából bizonyára a helyi magyar népesség is átvett bizonyos elemeket, ha azok használhatók és beilleszthetők voltak saját műveltségébe. „Orosháza környékén ehhez jó alkalmat szolgáltatott a muszlimok által működtetett vásárhely,⁴⁰⁵ részben mint piaci központ, részben az ott élő keleti népesség miatt”.⁴⁰⁶ Ettől függetlenül a baskíriai példa alapján talán mégiscsak mérlegelhető a csorvási kengyel és a Maros-Körös közén szállást foglalt kunok hagyatéka közötti kapcsolat is, amelyet erősíthet az is, hogy ugyanerről a lelőhelyről kilenc csillag alakú buzogány töredéke látott napvilágot.⁴⁰⁷

A csorvási példányon kívül a többi kengyel biztosan későbbi típust képvisel. Erre következtethetünk az időrendi fogódzót jelentő talpvasszélesség alapján, s ugyanezt támogatja a szárak és a talpaló találkozásánál a ló ösztökélésére szolgáló dudoros kiképzés is.

A leltárkönyvi bejegyzések szerint Tótkomlós-Teleki-puszta lelőhelyről, azaz a középkori Komlós területéről két vállába kovácsolt fülű kengyel is felszínre került, mindkettő Balás Ádám 1900-ban folytatott ásatása során.⁴⁰⁸ Az egyik (nyilvántartási számát figyelembe véve az előbb leltárba vett, és így itt a komlói 1. névre keresztelt kengyel⁴⁰⁹) egy viszonylag könnyű, kevésbé robusztus kialakítású példány (a kengyelszárak átmérője: 0,9x0,65 cm). Ezt kissé nyomott, de alapvetően kerek formája a bánkúti és a kunszentmártoni kengyelekhez közelíti, a válltól induló felső részének laposra kalapálása pedig a kölesd-itatóhegyi besenyő típusú kengyellel rokonítja.⁴¹⁰ Azonban ez utóbbi talpalójának szélessége – ahogy a csorvási példány kapcsán már említettük – mindössze 2,5 cm, míg a komlói darabé 4,2 cm. Hasonló egyszerű dudo-

404 Ivanov 1977.

405 Rózsa 2018.

406 Pálóczi Horváth 2018, 70.

407 L. Kat. 15., Kat. 18–21., Kat. 35–37., Kat. 59.

408 Kutatásunk tárgya szempontjából kiemelt jelentőségű, hogy ugyanerről a lelőhelyről a kunok anyagi műveltségéhez tartozó további tárgyak is napvilágot láttak. Az újabb fémkeresős kutatások mellett ismeretes két vasból kovácsolt csillagbuzogány is, amelyek ugyancsak ennek az ásatásnak az eredményeként kerültek elő. A vonatkozó leletekről később még lesz szó – ahogy az ásatás pontos idejéhez és a talált tárgyi anyaghoz kapcsolódó ellenmondásos adatokról is.

409 Kat. 2. A kengyel fényképét – a hozzá tartozó adatok ismertetése nélkül – közzölték, mint késő középkori lelet (Nagy 1965, I. XII. t. 2/2).

410 Vö. Hatházi 1996a, 248, 4. tábla 2.

ros kiképzés figyelhető meg a Kiskunmajsa-Kuklis-tanya lelőhelyen előkerült kengyelen.⁴¹¹ A talpvas mérete és a dudoros kiképzés miatt a kengyel a kun időszak emlékei közé sorolható, hozzávetőleges korát a fenti lelőhelyek alapján a 13. század második felére lehet helyezni. A középkori Komlóson napvilágot látott kengyel „testvére” Moldvából, közelebbről a Karácsonkő (Piatra Neamț) melletti Bitca Doamnei lelőhelyről is előkerült, további vállába kovácsolt fülű kengyelek, nyílhegyek, kardokhoz tartozó keresztvasak és sarkantyúk társaságában; a kengyel kora a 12–13. századra tehető.⁴¹² A talpaló rajzról visszamért szélessége 4 cm, amelytől a komlói 1. példány mérete (4,2 cm) alig tér el.

Hasonló dudoros kivitelezést mutat a Végegyháza 1. lelőhelyen fémkeresővel talált darab.⁴¹³ Erősen rongálódott állapota miatt nehéz hozzá formai párhuzamot idézni, de a bütykök és a 4,8 cm szélességű talpaló a kun típusú kengyelekhez sorolja a középkori Peregen talált példányt is.⁴¹⁴

A középkori Komlóson előkerült másik kengyel (komlói 2.)⁴¹⁵ már a „kétgömbös” kiképzésű altípushoz tartozik, és ugyanez mondható el a Gyula-Törökzugi szőlők lelőhelyen talált példányról is.⁴¹⁶ A hazai kun emlékek között fellelhető hasonló kivitelezésű lószerszámokról fentebb már volt szó, s elmondható, hogy gyakorlatilag mindegyik jó formai párhuzamot nyújt a komlói 2. és a gyulai kengyelhez is.⁴¹⁷ Ez utóbbi kifejezetten robusztus felépítésű, melynek alsó „bütyke” nem lett dudorral eldolgozva, hanem szó szerint a kengyel szárának csonkolt folytatásaként tűnik elénk. Bár ezen jellegzetesség ismereteink szerint egyedivé teszi a Gyulán előkerült kengyelt, de hasonlóan „masszív” megjelenésű az egyik Pétermonostorán fellelt példány is.⁴¹⁸ Bár a komlói 2. talpalójának szélessége „csak” 3,5 cm, a gyulai pedig 3,85 cm, de mindkét talpvas töredékes, illetve hiányos állapotú, a sérülések pedig éppen azok kiszélesedő középső részét érintették. Ennélfogva a talpalók valamivel szélesebbek lehettek.⁴¹⁹ Összességében elmondható, hogy a csengelei és a pétermonostorai, kun vonatkozású darabok jól kelteznek az összes szóba jöhető párhuzamukat, így a komlói 2. és a gyulai kengyelt is a 13. század második felére – de ez utóbbiak alapján a 14. századi időrendi besorolás is megengedhető.

411 Vö. Horváth 2003, 383, 3. kép 2, 384, 4. kép 4.

412 Spinei 1986, 236, fig. 11/12, 13.

413 Kat. 3. A vizsgált kengyelek közül ez az egyetlen, amelyet nem volt módunk személyesen megtekinteni, így azt csak fénykép alapján tudtuk tanulmányozni. A megküldött felvételért és a metrikus adatokért Rózsa Zoltánt illeti köszönet.

414 Hasonló méretű talpalója van a csengele-bogárháti (4,6 cm) és a kunszentmárton-jaksorérperti (4,7 cm) kengyeleknek (Horváth 2003, 377).

415 Kat. 4.

416 Kat. 5.

417 Ugyanez mondható el a már említett nyugat-felvidéki detrekői példányról is. A kengyelt a 13. század harmadik negyedében morva területekre rendszeresen beütő magyar erők kun egységeihez kötötte annak közreadója (Holeščák 2020, 92).

418 Vö. Rosta 2014a, 230, 43. kép b/4; Rosta 2013, 59 (a függőlegesen elrendezett kengyelek közül a 2.).

419 Csak az összehasonlítás végett jegyezzük meg, hogy a kiskunmajsai (jobb oldali) kengyel talpvasának szélessége 3,7 cm (Horváth 2003, 371, 377), a bánkúti kengyelpáré pedig 3,7, illetve 3,9 cm (Havassy 1996, 97 [56.]; Ádám – Bíró – Ökrös 2020, 56 [Katalógus 65.]).

Ugyancsak a vállába kovácsolt fülű, kettős dudoros kiképzésű, de az egyenes talpalójú változathoz sorolható az Orosháza-Bónum, Faluhelyen fémkeresős kutatások során előkerült példány.⁴²⁰ Töredékes, hiányos talpvasának szélessége 3,5 cm, ami eredetileg valamivel – de nem jelentősen – nagyobb lehetett. A kun időszak kengyelei között az egyenes talpalójú darabokat alapvetően a szögletes fülű típushoz tartozó példányok képviselik a hazai anyagban. A vállába kovácsolt fülű, de egyenes talpalójú variánshoz tartozik mások mellett az átokháza-bilisicsi szórványlelet kengyele. A példány Tömörkény István ásatásán került felszínre további vastárgyak – fejsze, egy másik kengyel, két sarló (mindkettő töredékes), kés, kard (kilenc darabra törve), valamint „kengyel, kés és zablatöredékek, szám szerint 16 darab” – társaságában.⁴²¹ A szegedi múzeumba került szórvány vasleletek egy részét, köztük a fent említett kengyelt (a területéről más ásatások során előkerült egyéb tárgyak mellett) Széll Márta közölte.⁴²² A szóban forgó kengyelt, valamint a vasszeget, patkótöredéket, sarlót, zablát és baltát Szabó Kálmán Kecskeméti környéki ásatásainak leletanyaga alapján keltezte a 15–16. századra, azonban éppen a kengyel (és egy további zablá) kapcsán nincs utalás Szabó munkájára.⁴²³ A keltezés kapcsán Pálóczi Horváth András annak a véleményének adott hangot, hogy a csikózablá, a nyílhegyek, a balta és a sarló⁴²⁴ az Árpád-korra keltezhető, a kengyel pedig ezekkel, azaz „valószínűleg a korábbi keltezésű tárgyakkal együtt került elő”.⁴²⁵ Ezt támasztja alá, hogy vizsgált kengyelünk „megfelelőjét a kelet-európai steppe XIII–XIV. századi típusai között találhatjuk meg. Nyugat-Szibériában már a XII. századi anyagban is előfordul ez a típus”.⁴²⁶ Azt is jelezte, hogy a kunokkal feltételeken kapcsolatba hozható számos régészeti emlék közül „egyedül az átokháza-bilisicsi leletek között találtunk a kun emlékanyagba tipológiai és kronológiai szempontból egyaránt besorolható leletegyüttest, s ezt a meghatározást történeti földrajzi érvek is alátámasztják”. „Átokháza az 1493-ban említett *Altokszallasa* kun faluval azonosítható”.⁴²⁷ Összegző megállapítása szerint

420 Kat. 6.

421 Tömörkény 1905, 252.

422 Széll 1940, 167–168, XXXII. t.

423 Vö. Széll 1940, 168, 63–66. jz.

424 Széll 1940, 168, XXXII. t. 3–7, 10.

425 Pálóczi Horváth 1994a, 132, 134.

426 Pálóczi Horváth 1994a, 132. A kengyeltípus Fedorov-Davydov rendszere szerint az E I változathoz sorolható, amely a 13. század második fele és a 14. század között volt használatban Kelet-Európában (Fedorov-Davydov 1966, 12, ris. 1, 13, 16, 116). Más vélemény szerint az ilyen kengyelforma már a 12–13. század fordulóján feltűnik a Volgától Ny-ra (Pletneva 1981, 258, ris. 82, 62), de az alapvetően a 12. századra keltezhető fekete süveges emlékanyagban is fellelhető (Pletneva 1973, 58, tab. 10, 10; 61, tab. 13, 10; 65, tab. 17, 11; 69, tab. 21, 6).

427 *Altokszallása* személynévi előzményéhez l. a kun Oltuk Miklós nevét, aki 1393. november 10-én tűnik fel írott forrásban (ZsO I. 355 [3203.]). A személynév eredeti kun alakja egy *Artuq 'maradék, főlőség' jelentésű név lehetett, amelyből a magyar Átok név népetimológia alapján keletkezett (Baski 2007, 245). Az FNESz – a DTS alapján – 'nagyobb; túlságos, fölös' jelentést hoz (FNESz 1997, I. 123), míg Hatházi Gábor munkájában a kun személynév értelme: 'gyarapító, növelő' (Hatházi 2000, 243). Ismereteink szerint a szállás először a 15. század közepén, Hunyadi János 1446. augusztus 30-án, Szegeden kelt oklevelében tűnik fel: Althokszallasa in sede Kechkemeth (Bártfai Szabó 1938, 189 [726.]; FNESz 1997, I. 123), amikor is a kormányzó áthelyezi azt Kecskemét-székből a Halas-székre (Györffy 1990, 303, 213. jz.; Hatházi 2006, 122, 123). Rásonyi Lászlónál ugyanez az adat egyszer 1466-os említéssel (Rásonyi 1967, 136 [7.]), másszor 1446 alatt jelentkezik (KÖA 82), de Gyárfás István hivatkozott munkájának vonatkozó oldalain nem szerepel a szállás neve. A kun szállásra összefoglalóan l. Hatházi 2000, 243–244.

a lelőhelyről előkerült tárgyi anyag alapján valószínűleg elpusztult sírra vagy sírokra gondolhatunk, melyek anyaga a 13. századra keltezhető.⁴²⁸ Az átokházi kengyel kun vonatkozásait tovább erősíti, hogy Horváth Ferenc a kiskunmajsai – egyébként eltérő fülkiképzésű, de – egyenes talpalójú kengyel kapcsán a csólyosi és a csengelei példányok mellett a bilisicsire is utalt, mint „legközelebbi megfelelőre”.⁴²⁹ Ugyancsak vállába kovácsolt fülű és egyenes talpalójú kengyel került elő Pétermonostorán is, melyet az ásató, Rosta Szabolcs a 12–13. századi leletek között mutatott be.⁴³⁰

Ismeretes hasonló kialakítású lábtartóvas Cegléd-Madarászhalom Árpád-kori templom körüli temetője mellől is, amely a cintermet övező árokból (IV. árok É-i fele, a cinterem falától 5–6 méterre, 70–80 cm mélyen) látott napvilágot.⁴³¹ A lelőhelyről még számos vaseszköz került elő; a Topál Judit által említett darabok párhuzamaihoz Túrkeve-Móric, Kecskemét-Árvaház és Aranyegyháza lelőhelyekről idézett példákat az ásató, melyeket a 13. századra kelteztek.⁴³² E lelőhelyek kun vonatkozásait ismerjük, ezért talán annak is van jelentősége, hogy a madarászhalmi temető 151. sírjában felhúzott lemezgömbös fülbevaló is előkerült,⁴³³ valamint szórványként egy dudorokkal tagolt, gömb alakú vasbuzogány.⁴³⁴ A fentebb hivatkozott kengyel mellett hasonló típusú ütőfegyver – csillag alakú buzogányokkal és további vállába kovácsolt fülű kengyelekkel együtt – Pétermonostoráról is napvilágot látott, a lelőhely és a tárgyak kun vonatkozásait Rosta Szabolcs is hangsúlyozta.⁴³⁵ Cegléd és környéke 1368-ig folyamatosan királyi birtok volt,⁴³⁶ a kunok pedig alapvetően királyi vagy a birtokos halála miatt az uralkodóra visszaszállt földeken telepedhettek meg.⁴³⁷ S bár Cegléd és közvetlen környéke nem tartozott a kunok szállásföldjéhez,⁴³⁸ de annak peremén helyezkedett el, így a kun hatás vagy vonatkozás mérlegelhető.

Ismereteink szerint az Orosháza-Bónum, Faluhelyről előkerült kengyel a maga jellemzőivel egyedül áll a hazai kun vagy kun jellegű emléktárhelyekben, de valószínűleg hasonló lehetett az

428 Pálóczi Horváth 1994a, 135–136. Ugyanezt az álláspontot képviselte Hatházi Gábor is, aki szerint az 1979-ben a környékről előkerült újabb kun típusú kengyel (Horváth 1987, 67–68) megerősíteni látszik a vélekedést (Hatházi 2000, 244). Sajnálatos, hogy „a két lelőhely egymáshoz való viszonyát nem ismerjük” (Pálóczi Horváth 1994a, 135).

429 Horváth 2003, 374. Ezt megelőzően már Pálóczi Horváth András is hasonló megállapítást tett a csólyosi kengyelpár és a bilisicsi szórvány kapcsán (Pálóczi Horváth 1994a, 132).

430 Vö. Rosta 2014a, 206, 225, 35. kép.

431 Topál 1972, 90 [24.]. A kengyel „téglalap alakú, lapos szíjlyukkal, széles, lekerekített sarkú, téglalap alakú talppal, kerek átmetsetű szárákkal, h.: 13,8, sz.: 12,8 cm, talpsz.: 5 cm (ltsz.: 71.97.2.)”; fényképéhez l. Topál 1972, 75, III. tábla 6.

432 Topál 1972, 94.

433 Vö. Topál 1972, 71, 74. Az ékszer képehez l. Topál 1972, 72, 1. tábla 14, 73, I. tábla 3. A fülbevalótípus kun vonatkozásaihoz l. Hatházi 2004a, 85–90.

434 Vö. Gulyás 2007, 53. A fegyvertípusról később még szólunk, számunkra itt most csak annak rögzítése lényeges, hogy különféle párhuzamainak sima felületű variánsait már a 11., a bordákkal vagy domborulatokkal tagolt változatait pedig a 12–13. század első fele közötti időszakra keltezi a kutatás (Kovács 1971, 178).

435 Rosta 2014a, 213, 225, 35. kép.

436 Topál 1972, 81.

437 L. a kun törvény 5–7. pontjait (Kristó 1994, 135–136).

438 Vö. Pálóczi Horváth 2017, 19 (térkép).

átokházi példánnyal egy helyről előkerült másik kengyel is, amely talán annak párja volt. Ez Tömörkény leírása szerint ugyanolyan, azaz vállába kovácsolt fülű és egyenes talpalójú volt, mint a fentebb bemutatott, azonban „az alján dudorral”.⁴³⁹ Sajnálatos, hogy erről a kengyelről csak előkerülésének pusztá ténye maradt ránk, maga a tárgy viszont – eddigi ismereteink szerint – nem áll a kutatás rendelkezésére.⁴⁴⁰ Ettől függetlenül az elmondottak alapján úgy véljük, hogy jellege és valószínűsíthető időrendi helyzete miatt az orosháza-bónumi kengyel is minden bizonnyal a Maros-Körös közti kunok emlékeihez sorolható, korát pedig a legnagyobb valószínűséggel a 13. század második felére helyezhetjük.

Ifj. Olasz Ernő az átokházi kengyellel teljesen azonos formájú, hiányos lábtartóvas előkerüléséről számolt be 1955-ben. Tárgyunk Békéssámson határában, a községtől kb. 1–1,5 km távolságra É-ra, a Száraz-ér partján látott napvilágot, ahol a kengyel ismertetője végzett leletmentő ásatást 1953. január 4–6 között. Eredményei az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain is megjelentek az első közlés után egy évvel, továbbá egy vázlatos összefoglalás is 1959-ben – ez utóbbinál viszont a kengyelt csak megemlítette, képet nem közölt, hanem visszautalt az 1956. évi publikációjára.⁴⁴¹ A feltárás és annak eredményeinek rövid foglalata bekerült az 1953-ban zajlott leletmentő ásatásokat listázó közleménybe is.⁴⁴²

A Száraz-ér a szabályozás előtt zsombékos, ingoványos területen, széles mederben folyt a kutatott területen. D-i oldalán egy természetes emelkedés húzódik, s a felszíni nyomok tanúsága szerint azon hosszan elnyúló keskeny formában egy kisebb középkori község, valószínűleg

439 Tömörkény 1905, 252.

440 A két kengyelhez kapcsolódó ismereteink között némi ellentmondás tapasztalható. Olyan típusú – és Biliscsről származó – kengyelekről, amelyek egyikéről Széll Márta a rajzot közölte (Széll 1940, XXXII. t. 1), csak Tömörkény 1904. évi biliscsi ásatási anyagának közléséből van értesülésünk. Tömörkény leírása szerint „az erdő északi oldalánál 80 cm. mélységből” kerültek elő a fentebb már elsorolt vastárgyak – köztük: „b) kengyel, egyenestalpú, az alján dudorral, ép; c) ugyanaz, több darabra esve, dudor nélkül” (Tömörkény 1905, 252). Megfigyelhető, hogy a Tömörkény által adott teljes felsorolás és a Széll Márta által bemutatott tárgyak között átfedés van, de ez közel sem teljes. Ennek oka az, hogy Széll nem konkrétan az 1904 februárjában zajlott ásatás tárgyi anyagát mutatta be, hanem válogatást adott Tömörkény István biliscsi kutatásainak eredményeiből, ahonnan 10 tárgy rajzát közölte. Az első, 1902. február 21–22-én folytatott kutatásokból láttak napvilágot azok a nyílhegyek, amelyek nála a XXXII. táblán a 6. és 7. szám alatt szerepelnek, de mivel az ásató három példányt is említett (Tömörkény 1902, 374), nem lehet eldönteni, melyik kettőről van szó. A második, 1903. évi ásatást október 6–10, illetve november 4–7. között végezte Tömörkény. Az októberi kutatások eredménye lehet a patkó töredéke [XXXII. t. 3.], a vasszeg [XXXII. t. 2.], valamint a hiányos, csuklós csikózábla [XXXII. t. 5.] (Tömörkény 1903, 52, 6, 7, 9); a novemberi ásatás során pedig a feszítőzábla [XXXII. t. 8–9.] került elő (Tömörkény 1903, 53, 1). A kun vonatkozású tárgyakat is felszínre hozó 1904. februári feltárás anyagából Széll beválogatta a fejszét – nála: balta – [XXXII. t. 10.], az egyik sarlót [XXXII. t. 4.] és az egyik kengyelt [XXXII. t. 1.] (Tömörkény 1905, 252, a–d). Mindebből kitűnik, hogy az 1904. évben előkerült emlékek közül kimaradt az egyik kengyel, a másik sarló, a kés, végül a 9 darabra törött kard is (Tömörkény 1905, b–f). Tömörkény leírásával ellentétben a sarló nem töredékesen van lerajzolva – elképzelhető, hogy az emberöltőnyi idő alatt megtörtént a tárgy(ak?) restaurálása. Viszont továbbra is ellentét feszül Tömörkény leírása és Széll rajza között a számunkra fontos kengyel, illetve kengyelek kapcsán. Széll Márta rajza az egyenes talpalójú, de dudor nélküli változattal lenne egyeztethető, ennek azonban – Tömörkényre hagyatkozva – töredékesnek kellene lennie, míg a rajzon ép példány látható. Elképzelhető, hogy a tárgyat (a sarlóhoz hasonlóan?) restaurálták, de akkor kérdés marad, hogy miért nem az eleve ép és hasonló kialakítású, de dudoros kengyelt közölte Széll Márta.

441 A kengyel rajzához l. Olasz 1955, 31, 2. kép 12; Olasz 1956, 213, 2. kép 12. Az 1959. évi összefoglalóhoz l. Olasz 1959b, 36 [III. 8.] és 39, 45–50. jz.

442 B. Thomas – Sz. Burger 1955, 98–99.

a mai település őse, Sámson falu állott.⁴⁴³ É-i partján kisebb-nagyobb kiemelkedések, dombhátak találhatók, ezek egyikén ült az elpusztult középkori falu temploma, körülötte pedig annak temetője. Olasz megállapította, hogy az egyház alapfalai terméskőből épültek, közeit pedig tégladarabokkal töltötték ki, de az épület alaprajzát már nem lehetett felvenni. A téglák között néhány ép darab is előkerült, amelyek méretei az Árpád-kori téglák formáit mutatják. A templom melletti többretegű temetőben húsz sírt bontott ki, a cinterem – a sírokban talált tárgyak alapján – a 11–16. század közé keltezhető, tehát annak Árpád-kori és késő középkori periódusa is van.⁴⁴⁴ A mélyszántás az egykori település négy lakóházának maradványait is felszínre hozta, ezek közül egyet lehetett többé-kevésbé vizsgálni: az egykori épület a templomtól DNy-i irányban, kb. 65 méter távolságra állt. A ház maradványaitól távolabb figyelték meg a kemence felépítményének romjait – „közelében vas sarlót, s az elszántott második helyiség közelében kengyelt és edény töredékét” regisztrált ifj. Olasz Ernő.⁴⁴⁵

Régészeti és történeti adataink úgy összegezhetőek, hogy a lelőhely révén megismert területen már a 11. században kialakult a késő középkorban Sámson néven ismert falu Árpád-kori előzménye. A templomos település a tatárjárás idején valószínűleg megsemmisült.⁴⁴⁶ Mivel a község területén fellelt és annak rajza alapján kun jellegűnek meghatározható kengyel a legnagyobb valószínűséggel a 13. század második felére keltezhető – erre mutatnak az analóg átokházi és pétermonostori példányok, valamint azok steppei párhuzamainak kora is –, így legalábbis felvethető, hogy az az elnéptelenedett területen megült kunok hagyatékához tartozhat. A település valamikor a késő középkorban újratelepült – Olasz szerint a 15. század első felében.⁴⁴⁷

Itt kell azonban jelezni, hogy a békéssámsoni kengyel kapcsán áttanulmányozott irodalom és a leltárkönyvi bejegyzések, valamint a kengyel maradványainak vizsgálatán alapuló megfigyelések között olyan ellentmondások feszülnek, melyeknek tisztázása elengedhetetlen ahhoz, hogy egyáltalán beszélhessünk vállába kovácsolt fülű kengyelről a középkori Sámson területén – ez pedig érdemben befolyásolja azt is, hogy azzal számolni lehessen a Maros–Körös köze kun időszakának tárgyi emlékének kapcsán.

A kengyel közelében talált sarló párhuzamaként Olasz Ernő éppen az átokháza-bilicsi példányra utalt,⁴⁴⁸ ahogy a rajzról ismert kengyelünknek is innen adatolható a párja, bár ezt Olasz nem jelezte. A két lelőhelyen napvilágot látott vastárgyak rajzainak tanulmányozásakor

443 A település csak a 15. század közepén jelentkezik először írott forrásban – 1446: Samson (Borovszky 1897, 525). L. még Szeremlei 1901, 410; Blazovich 1996, 249; Szatmári 2005, 142. Blazovich László jelezte, hogy az oklevelet – melyben „a Szekcsei Herczeg rokonság és Hédervári Lőrinc nádor között támadt birtokper során számos Szárazér melletti, Csanád és Arad megyében fekvő birtok neve került lejegyzésre” – tévesen datálta 1437-re Fejér György, azt Engel Pál javította 1446-ra. Azonban munkájának függelékében maga is hozza a téves adatot (Blazovich 1985, 69, 193).

444 Olasz 1955, 25–26; Olasz 1956, 212, 214. L. még Blazovich 1996, 249; Szatmári 2005, 142.

445 Olasz 1955, 26–27; Olasz 1956, 214–215.

446 Olasz 1955, 28; Olasz 1956, 215.

447 Olasz 1955, 28; Olasz 1956, 215.

448 Olasz 1955, 29, 11. jz.; Olasz 1956, 214, 11. jz.

arra lettünk figyelmesek, hogy a békéssámsoni leletek között bemutatott kengyel és sarló rajza gyakorlatilag megegyezik a Széll Márta által közölt tárgyak rajzával.⁴⁴⁹ A hasonlóság annyira feltűnő, hogy azt ellenőrizendő, a közölt ábrázolásokat képszerkesztő programmal egymásra illesztettük, ami igazolta a szemmel látható azonosságot. Különbség mindössze annyiban figyelhető meg, hogy az Olasz által közölt rajzokon a leletek hiányos állapotúként vannak feltüntetve. Nincs szándékunkban megkérdőjelezni Olasz Ernő ásatási eredményeinek hitelességét, így arra kell gondolnunk: az általa fellelt tárgyak olyan szintű hasonlóságot mutattak az Átokháza-Bilibicsen előkerült tárgyakkal, hogy átvette Széll Márta rajzát, és azon jelölte a békéssámsoni leletek töredékességét. A képanyag összekeveredésről sem igen lehet szó, mert az 1956-ban megjelent dolgozatban sincs korrekció az 1955-ös közleményhez képest.

Megkíséreltük ellenőrizni a szokatlan eljárás megtörténtét s felkutatni az ásatás során napvilágot látott tárgyakat – az 1953. évi leletmentő ásatásokat felsoroló munka szerint a felszínre hozott leletanyag az orosházi múzeumba került.⁴⁵⁰ Ezt a régészeti adattárban megtalált, kézzel írott beszámoló is megerősítette.⁴⁵¹ A munkát nehezítette, hogy Olasz Ernő a publikációkban nem közölte az emlékekhez tartozó nyilvántartási számokat, ennek ellenére valószínűleg sikerült azonosítanunk a leltárkönyvi bejegyzések alapján a Békéssámson határában előkerült tárgyakat, de ennek során újabb ellentmondásokba ütköztünk: a hivatalos nyilvántartási adatok szerint a közölt leleteknek csak egy része került be leletmentő ásatás során az akkor Szántó Kovács János nevét viselő közgyűjteménybe „Békéssámson-Szárázépart” lelőhelyről. Ezek a következők a leltárkönyvi bejegyzések sorrendje szerint: egy S-végű bronz karikaékszer,⁴⁵² egy nyitott bronzkarika,⁴⁵³ egy ezüst karika töredéke,⁴⁵⁴ két töredékes állapotú vasszeg („nagy kerek fejű, szegtest négyszögletes”),⁴⁵⁵ egy hosszú pajzsú, szegletes fejű vascsat,⁴⁵⁶ egy orsókarika („3 rétegű edénydarabból készült”),⁴⁵⁷ vaskengyel töredéke („alig felismerhető, rozsdamart vasdarabok” – szám szerint négy),⁴⁵⁸ fehér gyöngyszem („kemény anyagból készült, 4 zsinórlukkal”),⁴⁵⁹ végül cseréptöredék („fekete kihajló peremmel, hullámdísszel”).⁴⁶⁰ Az egyeztetett leltárkönyvi és publikációs adatok között eltérés mutatkozik: a nyilvántartás tanúsága szerint a lelőhelyről előkerült egy vascsat is a 8. sírból,⁴⁶¹ továbbá egy szórvány orsókarika,⁴⁶² de ezek

449 Vö. Széll 1940, XXXII. tábla 1, 4; Olasz 1955, 31, 2. kép 4, 12; Olasz 1956, 213, 2. kép 4, 12.

450 B. Thomas – Sz. Burger 1955, 99. Ehhez l. a leletanyagot őrző múzeumok jegyzékét: uott 92, 2. jz.

451 RA 69/1999. (Olasz Ernő: Jelentés a Békéssámson és kardoskúti leletmentésről.)

452 Ltsz.: 52.454.1. Vö. Olasz 1955, 26 és 31, 2. kép 14; Olasz 1956, 214 és 213, 2. kép 14.

453 Ltsz.: 52.455.1. Vö. Olasz 1955, 26 és 31, 2. kép 13; Olasz 1956, 214 és 213, 2. kép 13.

454 Ltsz.: 52.456.1. Vö. Olasz 1955, 26 és 31, 2. kép 17; Olasz 1956, 214 és 213, 2. kép 17.

455 Ltsz.: 52.457.1. Vö. Olasz 1955, 26 és 31, 2. kép 15; Olasz 1956, 214 és 213, 2. kép 15.

456 Ltsz.: 52.458.1.

457 Ltsz.: 52.459.1.

458 Ltsz.: 52.460.1. Vö. Olasz 1955, 27 és 31, 2. kép 12; Olasz 1956, 214 és 213, 2. kép 12.

459 Ltsz.: 52.461.1. Vö. Olasz 1955, 26 és 31, 2. kép 16; Olasz 1956, 214 és 213, 2. kép 16.

460 Ltsz.: 52.462.1. Vö. Olasz 1955, 26 és 31, 2. kép 5; Olasz 1956, 214 és 213, 2. kép 5.

461 L. a 52.458.1. számú leltárkönyvi bejegyzés „Megjegyzés” rovatát.

462 L. a 52.459.1. számú leltárkönyvi bejegyzés „Megjegyzés” rovatát.

nem szerepelnek a leletmentés eredményeit bemutató dolgozatokban, sem az írások képtábláin. A vascsat hiánya azért is különös, mert Olasz arról írt, hogy a 8. sírból került elő a fehér gyöngy és az ezüstkarika töredéke, melyeknek rajzát is közölte.⁴⁶³

Másrészt viszont a leletmentés közléseiben olyan emlékek is szerepelnek, amelyek nem találhatóak meg a nyilvántartásba vett békéssámson-szárazérparti anyagban. Ilyen a „vas és gótikus ízlésű ezüst ruhakapocs pár”, amelyek elvileg a 16. és 19. sírból láttak napvilágot,⁴⁶⁴ valamint a lelőhely települési részén előkerült emlékek: edénycserepek az első házban lévő kemence sütfelületének tapasztásából,⁴⁶⁵ vassarló a kemence közeléből,⁴⁶⁶ egy edény töredéke a második ház közeléből,⁴⁶⁷ végül kályhaszem töredéke, amely a szántásban talált többi lakóház egyikének eke által széthordott maradványai között került elő.⁴⁶⁸

Mindehhez járul még, hogy a leletmentő ásatásról szóló és ugyancsak Olasz Ernő jegyezte jelentésben további olyan tárgyak is felsorolásra kerültek, amelyek nem szerepelnek sem a leltárkönyvben, sem a publikációkban. Olasz beszámolója szerint a lelőhelyen talált házak egyikéből vasbalta, a sírokból pedig egy negyedik hajkarika, egy második gyöngy és további négy koporsószeg is előkerült.⁴⁶⁹ Végül nyilvántartásba került egy téglá is, amely a falu Árpád-kori templomából került napvilágra – a többi lelethez képest három évvel később.⁴⁷⁰

Abban is eltérés mutatkozik, hogy mikor történt a Békéssámson É-i határában zajlott leletmentés. Olasz Ernő két alkalommal is konkrét időpontot közöl: 1953. január 4–6. Az 1953. évi munkálatok között sorolta fel az ásatást B. Thomas Edit és Sz. Burger Alice is, de ők Olasz benyújtott jelentése alapján dolgoztak.⁴⁷¹ Magában a beszámolóban azonban a feltáró az 1953. január 18–21-e közötti napokat jelölte meg a munkálatok idejének.⁴⁷² Ezekkel szemben 1959-ben már az 1952. évet jelölte meg a feltárás idejének,⁴⁷³ bár ennek kapcsán maga is utalt B. Thomas és Sz. Burger munkájára, amelyben a szerzők az 1953. évi leletmentéseket vették lajstromba.⁴⁷⁴

463 Vö. Olasz 1956, 213, 2. kép 16, 17 és a kapcsolódó képaláírások. Egyébiránt a leltárkönyvi bejegyzés szerint az „ezüst hajkarika töredéke” (ltsz.: 52.456.1.) az 5. sírből került elő.

464 Vö. Olasz 1955, 26 és 31, 2. kép 18, 19; Olasz 1956, 214 és 213, 2. kép 18, 19. Olasz Ernő nem jelezte, hogy melyik ruhakapocs melyik sírhoz tartozik.

465 Vö. Olasz 1955, 27 és 31, 2. kép 1–3, 6–9; Olasz 1956, 214 és 213, 2. kép 1–3, 6–9.

466 Vö. Olasz 1955, 27 és 31, 2. kép 4; Olasz 1956, 214 és 213, 2. kép 4.

467 Vö. Olasz 1955, 27 és 31, 2. kép 10; Olasz 1956, 214 és 213, 2. kép 10.

468 Vö. Olasz 1955, 27 és 31, 2. kép 11; Olasz 1956, 214 és 213, 2. kép 11.

469 RA 69/1999.

470 Ltsz.: 55.69.1. A téglá „pelyvás sárból készült, rosszul égetett”, korát a 11–12. századra keltezték. Méretei: 28x13,5x4,2 cm. Olasz publikációjában hasonló adatok szerepelnek: 28x13x4,5 cm (Olasz 1955, 26; Olasz 1956, 214).

471 Vö. B. Thomas – Sz. Burger 1955, 92.

472 Vö. RA 69/1999. Itt jegyezzük meg, hogy e dokumentumban Olasz tizennyolc feltárt sírről tett említést, és ennek alapján ezt a sírszámot közzölték hivatalosan is (B. Thomas – Sz. Burger 1955, 98). Később viszont az ásatást tárgyaló mindhárom munkájában hús feltárt sírről írt, bár a nemi és életkori besorolás szerinti bontás alapján tizenkilenc sír számolható össze (8 férfi, 6 nő, 2 gyermek, 3 meghatározhatatlan). L. Olasz 1955, 26; Olasz 1956, 214; Olasz 1959b, 36.

473 Vö. Olasz 1959b, 36.

474 Olasz 1959b, 39, 45. jz.

Újfent mást mondanak a leltárkönyvi bejegyzések; ezek szerint a Békéssámson-Szárázérparton folytatott leletmentések ideje 1951. decembere volt.⁴⁷⁵ Ez utóbbi hitelességét támogathatja, hogy a leletanyag – a nyilvántartási számok alapján – 1952-ben lett beletárolva.

Figyelembe véve az elősorolt ellentmondásokat, nem könnyű megrajzolni a Békéssámson É-i határában történt ásatás és az onnan előkerült leletanyag történetét; magunk csak a kengyellel kapcsolatos felderített ismereteket foglaljuk össze. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a publikált leletanyag jelentős része, egyebek mellett a kengyel is, megtalálható az orosházi múzeum régészeti gyűjteményében is, így tényként rögzíthető, hogy a középkori Sámson területén, azaz Békéssámson-Szárázérpart lelőhelyen valóban előkerült egy szórvány vaskengyel – igaz, négy darabban (a közölt képen a lábtartóvas maradványai három részből tevődnek össze). A példány a találó Olasz Ernő közlése szerint olyan formát képviselt, mint az Átokháza-Biliscsen talált darab, ezt azonban valószínűleg soha senki nem hitelesítette. A lószerszám napjainkra nem négy, hanem nyolc darabra esett szét. A töredékek állapota az utóbbi, hozzávetőlegesen hetven évben tovább romlott, ennek alapján nem ellenőrizhető Olasz azonosítása. A leletmentés kapcsán annyi ellentmondás merült fel, hogy megítélésünk szerint a békéssámsoni kengyel típusba sorolása is bizonytalan, bár elsősorban azért, mert egy másik kengyel képét felhasználva közölték még a rajzát is. Ennélfogva a tárgyról csak annyit mondhatunk, hogy besorolása a vállába kovácsolt fülű, egyenes talpalójú változathoz legalábbis kérdéses, de nem vethető el teljesen. Már csak azért sem, mert a lelőhely környezetében számos helynévi adat és tárgyi anyag is jelentkezik, amely a kunokkal összefüggésbe hozható – ezekről később bővebben szólunk. Ezt erősítheti az is, hogy a maradványok vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a kengyel talpalója bordázott volt – ahogyan pl. a bánkúti, a kunszentmártoni vagy a tiszaföldvári példányok lábtartója is.⁴⁷⁶ Idetartozik viszont az is, hogy a talpvas a mai állapot szerint enyhe ívet mutat, ami újfent elüt az Olasz Ernő által sugallt formától, viszont nem idegen a kun típusú kengyelektől.

A kun időszak másik jellegzetes kengyeltípusát a szögletes fülkiképzés, az ívelt szárak és a viszonylag széles, egyenes talpaló jellemzi. A Maros-Körös közéről csupán egy, többé-kevésbé idesorolható példányt sikerült felgyűjtenünk: kengyelünk ugyan szögletes fülű és ívelt szárú, azonban talpalója nem egyenes, hanem enyhén ívelt. Tárgyunk az NGyTM leltárkönyvi bejegyzése szerint „Orosháza környékéről” került be Juhász Balázs – már említett – iskolai gyűjteményébe, amellyel az orosházi múzeum alapját vetette meg. A példány korának megnevezése „román kori”, tehát a kengyelt a kun párhuzamok nélkül is a 12–13. századra⁴⁷⁷ keltezte Korek József, aki a leltárkönyv tanúsága szerint a tárgy meghatározását és kartotékolását végezte Sze-

475 L. a fent ismertetett leletanyaghoz mint nyilvántartási egységekhez tartozó adatokat a megszerzés idejére vonatkozólag.

476 Vö. Pálóczi Horváth 1994a, 143, 31. kép 1, 2, 3; Pálóczi Horváth 2014, 129, 85. kép 1, 2, 3.

477 Kalmár János „kora román kori” és „román kori” felosztásban tárgyalta a 10–12., illetve a 12–13. századi kengyeleket, ugyanakkor ez utóbbi időszakhoz kapcsolódóan megjegyezte: „Legjellegzetesebb XIII. századi kengyelvas-példányunk a kiskunfélegyházi [azaz a csólyosi kun] sírleletből került napvilágra. Talpalója egyenes, a szárak ívben hajlítottak. Füle külön tagolt, négyszögletes” (Kalmár 1971, 345).

geden.⁴⁷⁸ Hasonló kelteztést eredményez a kengyel kelet-európai párhuzamainak vizsgálata: a Fedorov-Davydov által felállított tipológiai rendszer alapján tárgyunk a V II csoport kengyeleihez áll legközelebb, amelyek a 12. században és a 13. század eleje között voltak használatban.⁴⁷⁹ Tökéletes formai párhuzama került elő a fentebb hivatkozott moldvai Bítca Doamnei lelőhelyről, a már említett további vállába kovácsolt fülű kengyelek, nyílhegyek, kardokhoz tartozó keresztvasak és sarkantyúk társaságában. Ahogy a többi tárgyat, ezt a lábtartóvasat is a 12–13. századra keltezték.⁴⁸⁰ A talpaló rajzról visszamért szélessége 5 cm; ehhez hasonló az Orosháza környéki kengyel talpvasmérete is (4,55 cm).⁴⁸¹

Mivel az Orosháza környékén előkerült példány talpalójának csekély az íve, és kialakítása közelebb áll az egyenes talpvasakhoz, mint a vállába kovácsolt fülű kengyelek ívelt talpalójához, így talán megkockáztatható, hogy legközelebbi ismert hazai párhuzamait típus szerint a csólyosi kengyelpár,⁴⁸² továbbá a csengelei⁴⁸³ és a kiskunmajsai kun vezéri sírok egy-egy kengyele⁴⁸⁴ képviseli. Formailag legközelebb a csengelei „fellépőkengyel” áll az orosházihoz, a csólyosi és a kiskunmajsai valamivel nyújtottabb alakú. Metrikus adatait tekintve viszont a csólyosi kengyel egyik felével található a legtöbb közös vonás: mindkét kengyel szélessége 12,2 cm, míg talpalójuk között csupán elhanyagolható különbség mutatkozik az orosházi javára (4,5 cm, illetve 4,55 cm).⁴⁸⁵ Sajátossága viszont, hogy a kengyel felső részét laposra kalapálták, szárai négyzetes átmetszetűek, s összességében is kifejezetten finom kivitelű, már-már „törékeny” példányról beszélhetünk – szárainak átmérője mindössze 0,55x0,65 cm.

Ami a kengyelek időrendjét illeti, a csólyosi kengyelpár „a XII–XIV. sz.-i későnomád típusok közé tartozik. Analógiái elsősorban a dél-oroszországi kunoknál található meg”. Földbe kerülésének legvalószínűbb ideje – demográfiai megfontolások alapján – 1256 és 1291 közé tehető,⁴⁸⁶ „valószínűleg még az 1280–1290-es évek előtt”.⁴⁸⁷ A csengelei vezért 1246–1253 között temethették el,⁴⁸⁸ amely így a kengyel korára is fényt vet. Horváth Ferenc szerint a kiskunmajsai

478 Kat. 7. A kengyel fényképét – a hozzá tartozó adatok ismertetése nélkül – mint késő középkori emléket közölték (Nagy 1965, I. XII. t. 2/3).

479 Fedorov-Davydov 1966, 12, ris. 1, 105.

480 Spinei 1986, 236, fig. 11/14.

481 Kriger szerint az ilyen kialakítású kengyelek már a kelet-európai steppe oguz időszakának (10. század – 11. század eleje) végén feltűnik, de használatának igazi időszaka a mongol hódításig tartó kipcak-periódus, azaz a 12. század és a 13. század eleje (Kriger 1993, 139, 143, ris. 1/1, V I). A kengyeltípusra alkalmazott V I megjelölés vélhetően összefügg Fedorov-Davydov tipológiai rendszerének jelölésével – vö. Fedorov-Davydov 1966, 12, ris. 1. Utóbbi szerző szerint is a V I típushoz sorolható kengyelek a 12. század végére és a 13. század elejére keltezhetők és jelentkeznek a régi orosz városok 12–14. századi emlékéanyagában is. Általánosságban elmondható, hogy a „V-főcsoportozó” tartozó kengyelek Mongóliában és Szibériában már a 9. században használatban voltak (Fedorov-Davydov 1966, 15, 105).

482 Pálóczi Horváth 1969a, 111, 2. ábra 4–5, 121, 9–10. ábra. L. még Horváth 2003, 374.

483 Horváth 2001, 175, 176, 179.

484 Horváth 2003, 374, 383, 3. kép, 384, 4. kép.

485 Pálóczi Horváth 1969a, 114.

486 Pálóczi Horváth 1969a, 127, 132.

487 Pálóczi Horváth 1994a, 108.

488 Horváth 2001, 192.

kengyel a Fedorov-Davydov által kidolgozott tipológiai rendszer V II típusához áll legközelebb⁴⁸⁹ – ahogyan az Orosháza környéki is, az egész sírlelet kapcsán pedig úgy értékelt, hogy „a kiskunmajsai sírlelet tárgyai tipológiailag a 13. század 2. feléből származó ún. »magányos« kun temetkezések leleteivel állnak szoros kapcsolatban”.⁴⁹⁰ Mindezeket és a történeti megfontolásokat is figyelembe véve úgy gondoljuk, hogy az Orosháza környéki kengyel eredeti kormeghatározását valószínűleg le lehet szűkíteni a 13. század második felére.

4. Csillagbuzogányok

A csillag alakú buzogányokat ugyancsak a besenyők és a kunok harci műveltségével szokta kapcsolatba hozni a fegyvertörténeti kutatás. Noha a középkori buzogánytípusok között a csillagforma fejjel szerelt sújtófegyverek a legkorábbiak, de ebben az esetben is úgy ítéltük meg, hogy nem haszon nélkül való a csillagbuzogányokat is elhelyezni egy általános tárgytörténeti keretben. Ezt indokolja, hogy az újabb kutatások kétségbe vonták azt a bevett felfogást, mely szerint a vizsgált fegyvertípus keletről, a steppei nomádok közvetítésével terjedt el Kelet-, Közép- és Délkelet-Európában, azaz a Rusz, a Magyar Királyság és a bizánci befolyási övezetben – márpedig tárgyunk kifejlesztési helyének, időszakának és használóinak – lehetőség szerinti – tisztázása alapvető a csillagbuzogányok és a kései nomádok műveltsége közötti kapcsolat értékelésénél.⁴⁹¹

4.1. Általános tárgytörténet

Általában véve a buzogány igen régi ütő-zúzó fegyvere az emberiségnek. A régészeti leletanyag tanúsága szerint már az újkőkor embere is készített kőből csiszolt buzogányfejeket,⁴⁹² később pedig már bronzból öntötte azokat. A magyar szakirodalomban Kalmár János hívta fel a figyelmet arra a feltűnő jelenségre, hogy „a napvilágra került őskori, ókori bunkófejek külsejükben egymással csaknem azonosak; gyűrűs bronzöntvények, kerületükön csillagszerűen elhelyezett gúla alakú tüskékkel. A gyűrűs öntvényen 4 vagy 5 középtüske foglal helyet, amelyek négy olda-

489 Horváth 2003, 374. Vö. Fedorov-Davydov 1966, 12, ris. 1.

490 Horváth 2003, 375.

491 Nemrégiben Giedl Dániel, a szentendrei múzeum régész munkatársa foglalta össze a csillagbuzogányokhoz tartozó legfontosabb ismereteket a Pest megyében újonnan előkerült példányok kapcsán (Giedl 2021). Mivel kutatásaink nem kevés időbeli eltéréssel, mégis párhuzamosan folytak, így szakirodalmi bázisunk is nagyrészt azonos, ennél fogva külön nem hivatkozunk minden egyes megállapításnál a téma e legfrissebb írására. Sokkal inkább szorgalmazzuk annak megismerését, különös tekintettel a közelmúltban előkerült, eddig publikálatlan példányokra.

492 Bár ennek kapcsán Hidán Csaba jelezte: a különböző kőbuzogányoknál nem lehet egyértelműen a harci fegyvert és vadászszekőzt megkülönböztetni (Hidán 2004, 3).

lú gúla alakúak, közöttük pedig – alul és felül – egy-egy kisebb három oldalú gúlás tüske ül⁴⁹³. Sajnos állítását nem támasztotta alá képi anyaggal, de talán idevonhatók pl. azok a bronzból öntött buzogányok, amelyek a „lurisztáni bronzok” gyűjtőnéven ismert emlékek közé tartoznak. Ezek korát a Kr. e. 1200–800 körüli időszakra teszi a kutatás, a tárgyak az ókori Perzsia műveltségének hirdetői. A darabok valóban hasonlítanak a köpűvel szerelt csillagbuzogányokhoz, sőt a későbbi csatacsillagokhoz is, azonban ezek vékony anyaga, könnyű súlya arra mutat, hogy aligha használták őket fegyverként, inkább reprezentációs célokat szolgálhattak.⁴⁹⁴

A formai hasonlóság ellenére elmondható, hogy a csillag alakú buzogányok csak jóval később tűnnek fel a fegyverzetben, noha a bronzból öntött példányokat éppen anyaguk miatt eleinte általánosságban a bronzkorra keltezték.⁴⁹⁵ Általában véve is igaz, hogy a buzogánynak tartható ütőfegyverek használatára csak elszórt adataink vannak az ókorból,⁴⁹⁶ még inkább igaz ez a csillagbuzogányokra. A buzogánynak meglehetősen korai ábrázolása egy, a Kr. u. 6. századra keltezett permi ezüsttálon látható, amely feltehetőleg szogd munka. Az ezen megjelenített küzdő, páncélozott harcosoknál három buzogány is feltűnik, melyek alakja a későbbi besenyő és kun csillag alakú buzogányokra emlékeztet, bár kettőnek a nyakrésze egy kissé a gerezdes buzogány megnyúlt köpűjére hasonlít.⁴⁹⁷ Ugyancsak a buzogány alkalmazásáról tanúskodik a bezekliki 9. templom 9–10. századi falfestményeinek két részlete.⁴⁹⁸ Stein Aurél szintén Kelet-Turkesztánból hozott Európába két buzogányt – ezek már egyértelműen csillag alakúak: egy „hatszög metszetű hat gúlatüskés, köpűs”⁴⁹⁹ és egy „kocka alakú, négy gúlatüskés”⁵⁰⁰ példányt.⁵⁰¹ Ezek keltezése azonban nem ismert, mert az adott területen nincs mivel összevetni, a hivatkozott példányok pedig nélkülözik a régészeti összefüggéseket.⁵⁰²

493 Kalmár 1964, 31; Kalmár 1971, 19.

494 Kločko – Murzin 2019. Raffaele D’Amato is utalt a buzogány korai változatainak jelenlétére az ókori Asszíriában és Egyiptomban is, melyeknek ugyancsak lehetett rangjelző szerepe (D’Amato 2011, 8). Ehhez hasonlóan a III. évezred végi Mezopotámiából is ismerünk buzogányfejeket, azonban ezek valószínűleg díszfegyverek voltak, s a hatalom jelképeként tartja számon őket a kutatás (Roaf 1998, 195).

495 Így pl. az Edelényben előkerült tizenkettüskés, köpűs példányt (Szendrei 1883, 133 [12.], 134–135, II. tábla). További hazai és néhány európai példához l. Kovács 1971, 165, 167.

496 Hidán 2004, 3. Hidán Csaba és Kapinya Leila Eszter ugyan úgy nyilatkozott, hogy a buzogányt „az ókorban már a szkíták is használták” (Hidán – Kapinya 2011, 291), azonban példá(ka)t nem soroltak elő. Az ókori Belső-Ázsiában az ázsiai hunok (hsziungnuk) fegyverzetének már részét képezték a „pálcabuzogányok”, példányaikat a mongóliai fejedelmi sírokban meg is találták. Hosszuk 30–40, átmérőjük 3 cm volt. Sokszögletű hasáb alakúak, melyeket bronzból öntöttek egy belső vasmag köré a nagyobb szilárdság elérése végett. A kínai történetírók feljegyzései szerint a fegyverrel veszedelmes csonttöréseket lehetett előidézni (U. Kóhalmi 1972, 82–83). Raffaele D’Amato szerint az ábrázolások arra mutatnak, hogy legkésőbb a Kr. u. 2. századtól a késő római hadsereg is alkalmazta a fanyéllal szerelt fémféjű buzogányt (D’Amato 2011, 8 és 4. jz.).

497 Hidán 2004, 3. Vö. U. Kóhalmi 1972, 16. kép.

498 Kovács 1971, 168.

499 A leíráshoz l. Stein 1921, I. 115, a fegyver képéhez Stein 1921, IV. VII, Yo. 0081.

500 A leíráshoz l. Stein 1928, II. 597, a fegyver képéhez Stein 1928, III. LXXI, Kao. 028.

501 A leíráshoz l. Kovács 1971, 168, 22. jz. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez utóbbiról Stein Aurél azt írta, hogy a buzogányfejen – feltehetőleg utólagos reszeléssel – nyolc kisebb, háromszög alapú gúlát is kialakítottak (Stein, 1928 II. 597). Ezekhez vö. Kovács 1971, 170, 30. jz.

502 A négy gúlatüskés példányról konkrétan lehet tudni (a fegyvert taglaló fejezet alcíméből), hogy azt – egyebek mellett – Stein vásárolta (Stein, 1928 II. 596).

Az ázsiai előfordulások ellenére nemhogy a csillag alakú, de általában a buzogányok használata is valószínűleg csak lokális lehetett még a Kr. u. első évezred második felében is. Erre utal legalábbis az, hogy ismeretlenek az európai hunok, az avarok és a magyarok hagyatékában is. Ennek oka Hidán Csaba szerint az, hogy a 6–10. század között a steppei népek legfőbb védőfelszerelése a pikkelyes páncél volt, amely ellen hatékonyan csak olyan fegyvert lehetett használni, amely üt és szúr is egyszerre, illetve az ütés egész erejét egy kis helyre összpontosítja. Erre a legalkalmasabb a fokos; nem véletlen, hogy az avar és magyar sírokban nagy számban találunk olyan ütő-vágó fegyvereket, amelyek egyik felén vágóél, másik felén pedig megnyúlt hegyesedő és gömbölyded fok van. Az ezredforduló után azonban, főleg Európában, a sodronying lett a fő védőfelszerelés egészen a 13. század végéig, a csillagbuzogányokat pedig éppen ezek ellen fejlesztették ki. Míg a pikkelypáncélok elemei tetőcserépszerűen levezetik az ütést, a sodronying a gyűrűszemek kapcsolódásából adódóan belapul, mintegy „elernyed”, és átengedi az ütés erejét.⁵⁰³

Kérdésként áll előttünk, hogy kik voltak a hatékonyságot szem előtt tartó fejlesztés kivitelezői, egyáltalán: milyen területeken találkozunk csillagbuzogányokkal, és azok mikorra keltezhetők? Az orosz kutatás a 20. század legelején fogalmazta meg azt az álláspontot, hogy az ütőfegyver a középkori Európában keletről terjedt el. A régi orosz fegyverekkel behatóan foglalkozó Anatolij Kirpičnikov szerint a Rusz egyike volt az első európai államoknak, ahol a 11. században feltűntek a csillagbuzogányok, a típuson belül is a négytüskés változatok.⁵⁰⁴ Ezek előképeként a már idézett turkesztáni példányokra és Sarkel legkorábbi, kazár kori rétegében fellelt darabra hivatkozott.⁵⁰⁵ Számos négytüskés változathoz tartozó példány adatolható a dunai bolgár állam és Horvátország területéről,⁵⁰⁶ de ismeretes a Kaukázus É-i előteréből is. Ezek szóródása pedig Kirpičnikov szerint kirajzolja azt a térséget (Bizánc, a Kazár Kaganátus és a steppe) és azokat a lehetséges útvonalakat, amelyeken keresztül a fegyvertípus megjelenhetett a ruszok földjén.⁵⁰⁷

Nyugat-Európában legkorábban a 11. század végén készült bayeux-i faliszőnyegen találkozunk a buzogánnyal mint fegyverrel. Kalmár János úgy vélte, hogy „a több esetben is hasonlóan ábrázolt, rozetta alakú fejből ítélve úgy találjuk, hogy ezek a fejek csillag alakú bronzöntvények, nem pedig egyszerűen faragott fabunkók”.⁵⁰⁸ E megállapítással szemben foglalt állást Hidán Csaba arra hivatkozva, hogy a tárgy megléte a korabeli Európában régészeti nem igazolt, így talán megalapozottabb ezeknek a „buzogányszerű fegyver” megnevezése.⁵⁰⁹ Boldog Zoltán

503 Hidán 2004, 3; Hidán – Kapinya 2011, 291.

504 A típushoz l. Kovács 1971, 168, 170.

505 A buzogányt ennek megfelelően a 9–10. századra keltezték (Kirpičnikov 1966, 129 [3.]). L. még Kovács 1971, 168, 24. jz. A Stein által Kelet-Turkesztánból Európába hozott csillagbuzogányok kapcsán Kirpičnikov úgy foglalt állást, hogy a buzogány rendszeresített fegyver volt a 10. századi bizánci csapatoknál (Kirpičnikov 1966, 48, 7. jz.).

506 Ezekhez l. még Kovács 1971, 168 és uott 25. és 26. jz.

507 Kirpičnikov 1966, 47.

508 Kalmár 1964, 31; Kalmár 1971, 19.

509 Hidán 2004, 3.

szerint „a buzogány első és legprimitívebb formája, az egyszerű fabunkó még a középkorban is meglepően sokáig szerepet kapott a csatákban, és korántsem csak a fegyverbe szólított parasztnál. A XI. század végén készült bayeux-i kárpiton még Hódító Vilmost és vezéreit is ezzel a fegyverrel, a »*baculum*«-mal ábrázolják. A fabuzogány anyaga nem maradandó, így csak ábrázolások és írott források utalnak rá olykor”. Ugyanakkor azt is jelezte, hogy az ábrázoláson a normann és az angolszász sereg harcosainál – közrendűeknél és vezéreknél egyaránt – mind a (feltehetően) fémfejú buzogány, mind az egyszerű fabuzogány megtalálható.⁵¹⁰ Boldog utalt a nyugat-európai fegyvertörténeti kutatásokra is, amelyek szerint a steppei eredetű keleti ütőfegyvereket „a sajátjaiktól teljesen külön típusnak tartják, és nem látnak kapcsolatot a nyugati típusokkal”. S bár a fegyverleleteik között vannak ez ellen szóló bizonyítékok is, de „a kevés ekkori nyugati buzogányábrázolás a különálló jelleget támasztja alá, mivel a korabeli nyugat-európai buzogány feje általában nem kockaszerű, csillagos, hanem egy hengeres, igen hosszú köpű volt, melyből több hosszanti sorban álltak ki a tüskék”.⁵¹¹

Nyitott kérdés tehát, hogy a Kalmár által hivatkozott bayeux-i kárpit sematikus ábrázolása⁵¹² elégséges-e ahhoz, hogy igazolják a csillagbuzogányok nyugat-európai jelenlétét a 11. században. Az viszont tagadhatatlan, hogy időrendileg akár csillag alakú, azon belül is négytüskés buzogányfejekkel szerelt ütőfegyverek is lehettek a hastingsi csata (1066) harcosainak kezében. Ebben az esetben viszont adódik a kérdés, hogy honnan és hogyan került Nyugat-Európába a forma, vagy lehetett-e előzménye. Ugyan Boldog Zoltán utalt a „korai steppei fémfejú buzogányok” normann átvételének-közvetítésének elméleti lehetőségére, de éppen a viking fegyverzetben nem talált buzogányra utaló nyomot. Végül megjegyezte: „Egyszerű fegyverről lévén szó, a steppétől független helyi készítés is felvethető”.⁵¹³ Egyelőre tehát inkább az tűnik valószínűnek, hogy a csillagbuzogányok csak esetlegesen jelentkeznek a nyugat-európai emléksanyagban, annak nem szerves részei. A lovasságnál a 14. századtól kezdve lett elterjedt fegyver a buzogány, ezek ugyancsak nem csillagbuzogányok, hanem gömb vagy – ahogyan az fentebb, a korábbi ütőfegyverek kapcsán is már előkerült – hosszú henger alakú buzogányfejek tüskékkel megtűzdelve, vasból, ólomból vagy más fémből öntve.⁵¹⁴

Átkötő megoldásnak kínálkozik a négytüskés csillagbuzogányok bizánci közvetítésének lehetősége. Raffaele D’Amato egyik tanulmányában a 9–15. század közötti időszakban használt bizánci buzogányokat vizsgálta. Ezekkel és a bayeux-i kárpiton látható, a csillagbuzogányokkal is összekapcsolható sújtófegyverekkel összefüggésben megemlítette, hogy a buzogány idegen elem a nyugat-európai fegyverzetben, és elképzelhető, hogy az ütőfegyvert a bizánciak révén ismerték meg a normannok Dél-Itáliában, ahol a 11. században számos esetben harcol-

510 Boldog 2007, 78.

511 Boldog 2007, 79, 5. jz.

512 Vö. Kalmár 1964, 32, 13. kép; Kalmár 1971, 19, 1. kép.

513 Boldog 2007, 79, 5. jz.

514 Kalmár 1964, 31; Kalmár 1971, 19.

tak mind a bizánciakkal szemben, mind velük szövetségben.⁵¹⁵ Ez – értelemszerűen – azt is jelenti, hogy a bizánci hadak már ezt megelőzően, de legkésőbb a 11. században alkalmazták a csillagbuzogányt.

A buzogány a bizánci írott kútfőkben már a 9. század középső harmadában jelentkezik – Theophanes 813-ig terjedő világkrónikájának folytatója (*Theophanes Continuatus*) emlékezett meg róla, hogy amikor a későbbi I. Basileos császár (867–886) egy uralkodói vadászatot vett részt III. (Részeges) Mihály (842–867) társaságában, hirtelen feltűnt egy farkas, melynek koponyáját buzogányának (*vardoukion*) elhajításával hasította ketté. A buzogány hajítófegyverként való alkalmazására Bölcs Leo – röviden csak *Taktika* címen hivatkozott – művében is találunk utalást. Ennek alapján a kutatás úgy vélekedett, hogy a késő római korból a bizánci hadseregbe átöröklődött, ólomnehezékekkel ellátott hajítódárdát (*martiobarbulum*) a 10. század első felében elkezdte felváltani a hajítófejsze, valamint a buzogány.⁵¹⁶ Utóbbi széles körű használatát gyakran említik írott források, különösen a katonai kézikönyvek, és főként a nehézlovasság, a *kataphraktos* körében. Egy nehézlovas akár egyszerre több buzogánnyal is fel lehetett szerelve, amit sújtó- és hajítófegyverként is használhatott.⁵¹⁷ A bizánci katonai kézikönyvekben szerepel a *tetragonos* ('négyszögletű') elnevezésű típus, amely terminus talán a vasból kovácsolt, négyszögletes alaptestű, négytüskés változatot jelölheti. Más darabok mellett egy ilyen példány Drisztra mellől is előkerült, ahol 1087-ben a besenyők még egyszer utoljára győzelmet arattak egy bizánci haderőn. D'Amato szerint ez a példány így pontosan keltezhető, és azt a bizánci nehézlovasság használhatta.⁵¹⁸

Adatainkból tehát úgy tűnik, hogy a középkori államok, illetve népek sorában legkorábban Bizáncban bukkan fel a buzogány.⁵¹⁹ Raffaele D'Amato szerint fejlesztésének mozgatói a

515 D'Amato 2011, 29. Itália túl messze volt a Bizánci Birodalom konstantinápolyi központjától ahhoz, hogy vissza tudja verni az akár É-ről, akár D-ről jövő támadásokat, ráadásul fegyveres erőit folyamatosan lekötötték a különböző támadó és védekező hadi cselekmények. Ennek ellenére Anglia elfoglalásával ellentétben Dél-Itália normann meghódítása – zsoldos katonák közreműködésével – apránként ment végbe a 11. század egészen átívelő folyamat eredményeként (Rowley 2008, 122). Dél-Itália normann kézre kerüléséhez, illetve a korszak normann-bizánci kapcsolataihoz l. Rowley 2008, 120–130.

516 Michalak 2010, 184; D'Amato 2011, 9, 11. jz., 13–14.

517 D'Amato 2011, 9–21. L. még Kovács S. 2019, 10.

518 D'Amato 2011, 28, fig. 19/1, 33–36.

519 Nem számítva a már említett, és keltezését tekintve amúgy magában álló, Sarkel kazár kori rétegében fellelt példányt. Itt kell viszont megjegyeznünk két dolgot. Egyrészt a példány korát csak tágan lehet megadni (9–10. század), tehát könnyen lehetséges, hogy az itt fellelt csillag alakú buzogányt nem a 9., hanem a 10. századra kell datálni. Minden bizonnyal ezzel lehet összefüggésben, hogy Kovács László is „a IX(?)–XI. századra” keltezte a Kelet-Európában talált négytüskés buzogányokat (Kovács 1971, 168). Másrészt nem elhanyagolható jelentőségű annak ténye sem, hogy a Don partján fekvő kazár erősséget bizánciak építették fel, és a bizánci területekkel való kapcsolatot pl. bizánci pénzérmék és bizánci jellegű amforák is jelzik (Polgár 2001, 106–107, 119), tehát elképzelhető, hogy a sarkeli csillagbuzogány mögé is ilyen – alapvetően kereskedelmi – háttér rajzolható fel. Ennek legalábbis a bizánci példányok kora nem mondana ellent, és talán az is erre mutat, hogy „a fémfeldolgozó műhelyek maradványai alapján jelentősebb fémművességre lehet következtetni” (Polgár 2001, 119); ennek ellenére viszont csak egy csillagbuzogányról van tudomásunk. Polgár Szabolcs összegző értékelése szerint „több körülmény is arra utal, hogy Sarkel a nemzetközi kereskedelem ellenőrzése céljából épült”, és idézte a Sarkelről monográfiát író Pletneva véleményét is, aki úgy foglalt állást, hogy a vár kezdetben kereskedelmi állomás volt a Kelet-Európát is érintő Selyemút-rendszer egyik mellékvonala mentén (Polgár 2001, 122 és 12. jz.).

lovassági fegyvernemhez kapcsolódó változó harcmódor, valamint a megjelenő új páncélzatok, jelesen a sodronying lehettek, melyeket elsősorban az iráni népek alkalmaztak széles körben.⁵²⁰ Az írott kútfőkben való említésük ideje, az ezzel kapcsolatba hozható tárgyi anyag kronológiai helyzete,⁵²¹ valamint a rájuk alkalmazott katonai terminusok alapján jó eséllyel csillagbuzogányról, azon belül is a vasból kovácsolt négytüskés változatról lehet szó. Ha elfogadjuk, hogy a négytüskés csillagbuzogányt a bizánci fegyveres erők részére fejlesztették ki a 9. században, akkor jól magyarázhatóvá válik 11. századi jelenléte a Rusz, a dunai bolgár állam vagy Horvátország területén, illetve a normannok kezében, figyelembe véve azok kronológiáját és szóródását. Ugyancsak illeszkednek az így felvázolható képbe azok a 9(?)–11. századra keltezhető példányok, amelyek a kelet-európai steppéről kerültek elő,⁵²² mert így minden bizonnyal arról lehet szó, hogy a négytüskés csillagbuzogányok Bizánc közvetítésével terjedtek tova. Az Al-Duna vidékén fellelt példányok kora arra mutat, hogy a vasból kovácsolt négytüskés csillagbuzogányok még a 14. században is használatban voltak.⁵²³

A csillag alakú buzogányok későbbi változatainak története már világosabban áll előtünk, s azt a Kárpátoktól K-re fekvő területek anyaga alapján lehet a legnagyobb pontossággal felvázolni. A Volgától Ny-ra eső steppezóna a besenyők kiszorulása és az oguzok átvonulása után a kunok fennhatósága alá került, akik a 11. század végétől a mongol hódításig uralták a Délorosz-steppét. Ebben az időben – azaz a 12–13. században – alakultak ki a csillagbuzogányok további variánsai: a levágott sarkú kocka alakú, a négytüskés dudoros, valamint a legfejlettebb formának számító tizenkettüskés típus. Ez utóbbi változatának tekinthetők azok a példányok, amelyek alaptestét sokszög – jellemzően öt- vagy hétszög – alapú hasáb képezi. Mivel az oldallapok közepéből itt is egy-egy nagy, gúla alakú tüske emelkedik ki, melyeket oldalanként négy-négy háromszög metszetű, a buzogánytest csúcsainak megnyújtásával keletkezett tüske ölel körül, így ezek a példányok az alaptesttől függően „soktüskésék” – pl. tizenöt vagy huszonegy tüskével rendelkeznek. A csillag alakú buzogányok közé sorolhatók, s ugyanígy keltezhetőek azok a példányok is, amelyek teste gömb vagy hordó alakú, és felületüket általában kiemelkedő domborulatok borítják.⁵²⁴ Az orosz kutatás megállapította, hogy a tizenkettüskés csillagbuzo-

520 D'Amato 2011, 8. A szerző említette még az 5. századtól feltűnő steppei népeket is, de – mint fentebb utaltunk rá – azok védőfegyverzetének ekkor még nem volt szerves része a sodronypáncél. A védőfegyverzet „gyártásának központja a középkorban Perzsia és az Észak-Kaukázus volt” (Pálóczi Horváth 1994a, 145, 8. jz.): ilyen típusú vérteket már a Szasszanidák időszakában készítettek Perzsiában (Nagy 1896, 346), és ugyancsak nevezetes volt egyes kaukázusi népek – vélhetően az alánok – ilyen irányú munkássága is (Pálóczi Horváth 1969a, 124; Pálóczi Horváth 1969b, 118, 30. jz.; Horváth 2001, 162–163). Egyébként a magyar „vért” szó is valószínűleg alán eredetű (TESz III. 1124). Időrendileg idetartozik, hogy a 9–10. századtól már az orosz műhelyek is önállóan készítették ezt a védőfegyverzetet (Pálóczi Horváth 1969b, 118). L. még Pálóczi Horváth 1969a, 124. Az egyik gnyozdovói kurgánban sodronyingkészítő mester nyugodott, szerszámaival és páncélkarikákkal (Pálóczi Horváth 1969a, 124, 60. jz.; Pálóczi Horváth 2014, 121).

521 Vö. D'Amato 2011, 33–36.

522 Kovács 1971, 168, 170.

523 D'Amato 2011, 33–36. L. még Kovács S. 2019, 36 [01.].

524 Kovács 1971. A csillagbuzogányok típusváltozataihoz l. Kovács 1971, 166, 1. ábra.

gányok és változataik fő elterjedési területe a Dnyeper és a Keleti-Kárpátok közötti zóna volt, így használóik és elterjesztőik minden bizonnyal a kunok lehettek.⁵²⁵

Az újabb típusú sújtófegyvereket már nem kizárólag kovácsolt vasból állították elő, megjelentek a bronzból öntött darabok is. A felgyűjtött példányok alapján megállapítható, hogy a négytüskés anyaggyakrabban vas, mint bronz, a levágott sarkú kocka alakú buzogányok keleti darabjai – amelyek képviselőinek zöme a mongol támadás idején elpusztult városokból került elő – viszont mind vasból, kovácsolással készültek. Ezekkel szemben a fejlettebbnek ítélt típusokat, így a négytüskés dudoros és a tizenkettüskés buzogányokat, illetve ez utóbbi „soktüskés” változatait kizárólag bronzból öntötték.⁵²⁶ Ennek oka az lehetett, hogy a steppe kun időszakában – azaz a 11. század végétől a 13. század első harmadáig – a formailag tökéletesedő csillagbuzogányokra nagyobb igény mutatkozott, amelyet öntéssel könnyebben és gyorsabban ki lehetett elégíteni. Így bár anyagukban gyengébb fegyverek jöttek létre, de könnyebben pótolhatók voltak. Itt érdemes utalni rá, hogy a kísérleti régészeti megfigyelések tapasztalata szerint a bronzból öntött csillagbuzogányok is képesek voltak csontot törni vasból készült sodronyingeresztül is.⁵²⁷ Egyes üregesen öntött példányoknál megfigyelhető, hogy belsejüket – a nyélnek helyet hagyva – ólommal öntötték ki, azaz nehezítették a fegyvert.⁵²⁸

Általánosságban tehát a továbbfejlesztett csillagbuzogányokat a 12–13. századra szokás keltezni, a perióduson belüli „finomhangolást” rendszerint a formatipológia szerinti fejlettség alapján lehet elvégezni – legalábbis a magyarországi csillagbuzogányok kapcsán így járt el Kalmár János, aki szerint a legrégebb példányok egyben a legegyszerűbbek: ezek gyűrű alakúak, kerületükön rendszerint négy – olykor öt – gúla alakú tüskével, a tüskék között pedig a gyűrű alsó és felső szintjén egy-egy háromoldalú kisebb tüske foglal helyet. A nagyobb gúlák alapjának szélessége általában magának a fegyvernek a szélességével azonos. A későbbi eredetű példányoknál a gyűrű alsó és felső szintje keskeny peremmel bővült. A csillagbuzogányok alsó részén megjelenő és „mindinkább növekvő” köpűnyúlvány a nyélen való biztosabb rögzítést szolgálta – „fejlettebb példányokon a köpűrész alsó peremén körülfutó gyűrűs szegélyt is megfigyelhetünk”. Ez utóbbiak Kalmár szerint már nyugati hatásra fejlődtek ki, és átvezetnek a 14. század csatacsillagjainak tárgyköréhez.⁵²⁹ E század a csillagbuzogányok kiterjedt használati

525 Kovács 1971, 174; Horváth 2001, 74. L. még Kirpičnikov térképét a tárgytypus szóródásáról (Kirpičnikov 1966, 49, ris. 11). Formatipológiai alapon Kovács László említést tett még azokról a példányokról is, amelyeknél „a kockatest sarkainak kiugró, tüskeszerű kiképzésére valló, középtájon megtörő oldalélek láthatók”, amely a tizenkettüskés típusra jellemző jegy, viszont „ott a sarkokból kialakított tüskék jóval erőteljesebbek”, ezért az ilyen példányok vagy „átmeneti formák” a négytüskés és a tizenkettüskés csillagbuzogányok között, vagy az utóbbiak „legegyszerűbb egyedei, s így mindenképpen a XII. századra keltezhetőek” (Kovács 1971, 170). A fentiekben írtakat jól szemlélteti Victor Spinei tablója, aki Moldva 11–14. századi múltját taglalva tizenkettüskés, levágott sarkú kocka alakú és négytüskés dudoros példányokat mutatott be Vatra Moldoviței, Cozânești és egy ismeretlen lelőhelyről Moldva É-i részén (Spinei 1986, 244, fig. 21/2–4).

526 Kovács 1971, 168, 170, 172, 178.

527 Hidán 2004, 4.

528 Kovács 1971, 172.

529 Kalmár 1964, 34; Kalmár 1971, 20–21; Kovács 1971, 178. Ennek kapcsán Takács Miklós megjegyezte: „Kalmár János szerint a köpű hossza időrendi fogódzó: az ui. vélekedése szerint idővel »megnyúlt« [...] azonban [...] nem a keltezett leletek sorozatára építette fel időrendjét, hanem a tipológiai módszert alkalmazó régészek

idejének vége is: az orosz földön előkerült leletek szerint már a mongol támadás előtt megjelent a Ruszban a hattollú buzogány, valamint az ún. kalapácsbuzogány, amelyek a 14. század végére uralkodóvá váltak.⁵³⁰ Hasonló volt a helyzet a magyarországi példányokkal kapcsolatban is: a 14. század közepére az új típusú, elnehezülő páncélok, a lemezevérték ellen új ütőfegyvert kellett kifejleszteni. A vasból kovácsolt gerezdes buzogányok felváltották a bronz csillagbuzogányokat (az 1358-ban készült Képes Krónika címlapján már a kun előkelő kezében is tollas buzogányt figyelhetünk meg⁵³¹), de a könnyűfegyverzetű hadinép kezén még egy ideig használatban maradt.⁵³² Hasonló eredményre jutott Raffaele D'Amato is, aki alapvetően a 12–14. század közé keltezte a jellemzően a Balkán-félsziget K-i és középső térségében fellelt tizenkéttűkés csillagbuzogányokat. Érdeemes viszont megjegyezni, hogy az általa közölt példányok mindegyike vasból készült.⁵³³

4.2. A Magyarországon fellelt csillagbuzogányok kései nomád vonatkozásai

A közelmúltban számos hazai csillagbuzogányt, illetve annak töredékét adták közre – jellemzően valamely intézmény birtokában lévő darabokat –, de magáról a tárgytypusról a magyar régészeti szakirodalomban mindössze egy áttekintő feldolgozás született, amely máig zsinórmértékül szolgál a további kutatásokhoz. Kovács László 1971-ben megjelent alapvető dolgozatában a MNM Fegyvertárban őrzött csillagbuzogányokat – hasonlóan a bolgár, lengyel és román kutatásokhoz – a Kelet-Európában, pontosabban „a régi Oroszország területén” talált és feldolgozott párhuzamok alapján a fentebb már említett öt csoportba [I–V.] sorolta és keltezte,⁵³⁴ mert „a szóba jöhető múzeumi anyag javarészt a múlt században gyűjtötték a lelőkörmények feljegyzése nélkül”, azaz a feldolgozható emlékek jó része szórványlelet (a lelőhely nevén kívül

körében meglehetősen elterjedt »általános megfontolásokat« vonatkoztatta egy konkrét esetre. Így az általa kidolgozott időrend érvényességét is csak a jövő, azaz a jól keltezett bronzbuzogányok előkerülése döntheti el” (Takács M. 1997, 216).

530 Kovács 1971, 176.

531 Kovács 1971, 180. A keltezéshez l. Képes Krónika 1. c., az I. (Nagy) Lajos király balján helyet foglaló kun előkelők és így az egyikük kezében tartott buzogány kinagyított képéhez l. Györfly 1990 címlapját.

532 Kovács 1971, 167, 176, 180. Pálóczi Horváth András véleménye szerint a fegyverváltás közvetlenül az 1360-as éveket megelőzően zajlott le, Nagy Lajos itáliai hadjáratainak (1347–1358) eredményeképp (Pálóczi Horváth 1994a, 184). Ezzel szemben Hidán Csaba szerint az újabb típus tatár közvetítéssel került be az Anjou-kori magyar fegyverzetbe a 14. század közepén, és éppen a magyarok viszik Itáliába a fegyvert (Hidán 2004, 5–6; Hidán 2008, 343; Hidán – Kapinya 2011, 293).

533 D'Amato 2011, 35, fig. 23/1–5, 36–40.

534 Azzal a megkötéssel, hogy nem vette figyelembe azokat a formákat, amelyekhez nem talált keltezett összehasonlító anyagot (Kovács 1971, 165). Tárgyalja még a csillagbuzogányokat Kalmár János két írása is (1964, 1971), ezek a munkák azonban általánosságban a buzogányokkal, illetve a régi magyar fegyverekkel foglalkoznak. Azok az utóbbi fél évszázadban született közlemények, amelyek az egyes intézmények gyűjteményeiben őrzött csillagbuzogányokat, illetve azok töredékeit adták közre gyakorlatilag mind Kalmár János és Kovács László írásai alapján dolgoztak.

közvetlen földrajzi meghatározás nélkül), és a 19. század vége, esetünkben „Nagy Géza munkássága óta Magyarországon a csillagos buzogányok keltezését eldöntő lelet nem került elő”⁵³⁵

A hazai kutatás már régen felismerte, hogy a honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság fegyverei között ismeretlen a csillagbuzogány,⁵³⁶ viszont adatolhatóak olyan példányok, amelyek „jóval a kun betelepülések [...] előtti időből valók”, így ezekkel összefüggésben Kovács László szerint „elképzeltető, hogy a hazánkban letelepített besenyőkben kell az átadókat látnunk”.⁵³⁷ E megalapozott vélemény gyökeret vert a kései nomád népek történetével és műveltségével, illetve a tárgytypussal foglalkozó magyar szakirodalomban,⁵³⁸ a megállapítás időrendi helyzeténél fogva alapvetően a négytűskés változathoz tartozó példányokat érintheti.⁵³⁹ Ezek a vélemények az ütőfegyver belső-ázsiai eredetét vallották, aligha függetlenül Kovács László máig meghatározó – és Kirpičnikov megjegyzésére visszamenő – tanulmányának megállapításától.⁵⁴⁰ Az eredetetés azért is tűnt kézenfekvőnek, mert a keleti lovasnomád népként feltűnő besenyőkről nehézség nélkül lehetett feltételezni, hogy belső-ázsiai műveltségi elemek hordozói.

Azonban az újabb magyar fegyvertörténeti vizsgálatok – aligha függetlenül a tárgytypushoz kapcsolódó külföldi kutatási eredményektől – a változat lehetséges bizánci vonatkozásait hangsúlyozzák. E véleményt a magyar nyelvű szakirodalomban alapvetően Kovács S. Tibor képviseli, aki 2010-ben megjelent munkájában még úgy értékelt, hogy „a buzogány eredete Belső-Ázsiában keresendő”, ahonnan azok „nomád és bizánci közvetítéssel jutottak el Európába a 11. század folyamán”.⁵⁴¹ Magyarország tekintetében mindkét irányt külön-külön is hangsúlyozta: „A buzogány használata hazánkban bizánci közvetítéssel terjedhetett el, de tömeges alkalmazása csak a kunok 13. századi beköltözése után következett be”; néhány sorral lentebb pedig: „[...] a honfoglalás után, de a kunok bejövetele előtt Magyarországon biztosan megjelent a buzogány, méghozzá besenyő közvetítéssel”.⁵⁴² Későbbi munkáiban a két magyarázat már egységesülve jelent meg, és a fegyver eredete is új összefüggésbe került: „A késő római hadsereg hadfelszereléséből örököelve, a 9. század végétől mind a bizánci gyalogság, mind a lovasság alkalmazott buzogányokat, elsősorban a négytűskés, vasból készült típust”. [...] „Feltételezhető, hogy a buzogányokkal a besenyők a Bizánci Birodalom határtartományaiban ismerkedtek meg, majd előszeretettel alkalmazták ezt a fegyverfajtát”. [...] „Vélhetően besenyő hatásra a magyar könnyűlovasság is használatba vette hamarosan a buzogányt, a magyar nehézlovasság viszont nem alkalmazta, legalábbis a 12. század végéig”.⁵⁴³

535 Kovács 1971, 165, 167.

536 Kalmár 1964, 32; Kalmár 1971, 19; Kovács 1971, 167 – utóbbi a régebbi irodalmat is idézi.

537 Kovács 1971, 179–180.

538 L. pl. Pálóczi Horváth 1989a, 31; Pálóczi Horváth 1996, 18; Takács M. 1997, 216–218; Petkes 2006, 108; K. Németh 2010; Pálóczi Horváth 2014, 52; Hatházi – Pálóczi Horváth 2016, 65–66.

539 Petkes 2006, 106, 2. ábra [térkép]; Pálóczi Horváth 2014, 54, 33. kép.

540 Vö. Kovács 1971, 168.

541 Pontosán ugyanígy l. Pusztai 2014, 143.

542 Kovács S. 2010, 172.

543 Kovács S. 2017, 407; Kovács S. 2019, 9–10. Ez utóbbi megállapítást jól szemléltetik a Ioannes Kinnamos és a Niketas Choniates által az 1167-ben a bizánci és magyar erők között zajlott zimonyi csatával kapcsolatban ránk

Ahogy korábban már jeleztük – tekintetbe véve forrásaink értesítését, valamint a fegyvertípus térségi elterjedésének és a közvetítés lehetőségének időrendi háttérét –, magunk megalapozottnak tartjuk Kovács S. Tibor átformált véleményét, mely szerint a csillagbuzogányok első képviselői, a vasból kovácsolt négytüskés típushoz tartozók alapvetően bizánci eredetű fegyverek⁵⁴⁴ – azaz nem a steppéről (alkalmasint Belső-Ázsiából) kerültek a Bizánc által uralt, illetve befolyásolt térségbe, hanem éppen fordítva: az Al-Dunánál megjelenő besenyők⁵⁴⁵ vitték az innovációt fel É-ra, a kelet-európai steppére – ahol aztán egyébként (mint arról már szó esett) a kun hegemonia időszakában a továbbfejlesztése is végbement –, majd a Magyar Királyságba való beköltözésükkel a Kárpát-medencébe is.⁵⁴⁶

Minden bizonnyal ennek a közvetítésnek köszönhető, hogy a 11. századtól kezdve a leletek száma megnő az Al-Dunától É-ra eső steppevidéken.⁵⁴⁷ Ahogy arról fentebb már volt szó, a kelet-európai példányokat ugyan jellemzően a 10–11. századra keltezték, azonban a párhuzamok alapján úgy tűnik, hogy az egykori bizánci területeken a vasból kovácsolt négytüskés csillagbuzogányok egészen a 14. századig használatban maradtak, tehát a magyarországi darabok keltezése sem feltétlen szűkül le a 10. század közepe és a 12. század első harmada közötti időszakra – azaz a besenyő betelepülési hullámok idejére.⁵⁴⁸ Idetartozik az is, hogy a „bizánci típusú” négytüskés csillagbuzogányok alapteste jellemzően négyszögletű hasáb, míg a Magyarországon (és a kelet-európai steppén, illetve Lengyelországban) feltűnő daraboké alapvetően kocka,⁵⁴⁹ rövid köpűkkel. Ez egyrészt arra mutat, hogy a vasból kovácsolt négytüskés csillagbuzogányoknak létezhet egy, a bizánci fegyverektől térben elkülönülő formai változata, másrészt a

hagyott értesítések, amelyekből kiderül: a bizánciak körében alkalmazott vasbuzogány ismeretlen a magyarok körében. Ugyanez olvasható ki Eustathios egy leveléből is (Moravcsik 1984, 162, 244–245, 290).

544 A Kovács S. Tibor által fentebb említett „késő római örökség” D’Amato egy megállapításán nyugodhat, aki Arrianos közlése alapján úgy foglalt állást, hogy a római lovasság fegyverzetében már a 2. században jelen volt a körben tüskékkel tűzdelt buzogány, és általában a sújtófegyverre a 4–6. századból is hozott példát (D’Amato 2011, 8, 5. jz.).

545 A besenyők a 9. század legvégén az oguzok nyomására hagyták el a Volga és az Ural folyók között fekvő szál-lásterületüket, s birtokba vették mintegy másfél száz évre a Volga és az Al-Duna közötti térséget (Vásáry 2003, 152). A 11. század második negyedében a besenyők folyamatosan támadták Bizánc al-dunai határát, azaz állandósultak a katonai érintkezések a birodalom és a besenyők között (Katona-Kiss 2007, 552).

546 Éppen ezért kevésbé véljük valószínűnek Boldog Zoltán álláspontját, aki szerint bár a 10. század második felében született bizánci katonai kézikönyvek – a 965 körül készült Praecepta Militaria, valamint az ezredforduló táján lejegyzett Taktika – valóban említik a négy- és hatoldalú vasbuzogányokat, de annak rendszeresítése nomád hatásra történt meg a birodalom haderejében (Boldog 2012, 182). Boldog Zoltán egy másik munkájában a következőképpen fogalmazott: „A betelepülő besenyőkhöz szokás kötni a Kárpát-medencében egy egyszerű ütőfegyver, a buzogány megjelenését, és a 10. század végén – 11. század elején a bizánci katonai írások is előírt fegyverként emlegetik. Az ekkori formája egyszerű, négytüskés vaskocka vagy gömb, esetleg hordó alak volt, készülhetett bronzból vagy vasból is. [...] Megjelenése kétségtelenül nomád hatásra történt [...]” (Boldog 2013, 198). Az eddigiek tükrében ugyanis számunkra kétséges, hogy igazolható-e a fegyver jelenléte a Bizánccal ebben az időszakban kapcsolatban lévő nomádoknál, azaz időrendi megfontolások miatt a besenyőknél, hogy közvetítésük révén a csillagbuzogány megjelenhessen az Al-Duna vonala alatt.

547 Kovács 1971, 168.

548 A Taksony fejedelemségétől II. István uralkodásáig tartó időszakban lezajló besenyő betelepülési hullámokat legrészletesebben Györfly György (Györfly 1990, 109–120) és Hatházi Gábor (Hatházi 1990, 30–41) taglalta. Összefoglaló jelleggel l. még Pálóczi Horváth 1988, 120; Pálóczi Horváth 1989a, 24–33; Hatházi 1990, 22; Pálóczi Horváth 1996, 13; Hatházi – Pálóczi Horváth 2016, 45; Kovács – Zimonyi 2016, 8–11.

549 D’Amato 2011, 36 [590].

köpús kialakítás miatt is gondolhatunk arra, hogy ezek kora túlmutathat az említett 10. század közepe, 12. század eleje közötti időszakon.⁵⁵⁰ Magunk úgy véljük, hogy a kelet-közép-európai térségben legalább annyira számolni lehet a fegyver elsődleges használói és közvetítői között a kunokkal, mint a besenyőkkel. Feltevésünket megengedi a tárgytypus „kibővített” időrendi és a 11–13. századi Kumánia földrajzi helyzete, de más megfontolások is támogatják.

Egyrészt a bevett felfogással szemben a több-kevesebb valószínűséggel a besenyőkhöz kötött csillagbuzogányok jó része nem négytüskés, hanem más altípushoz sorolható.⁵⁵¹ Másrészt ilyen típusú csillag alakú buzogány – további tizenkettütüskés csillagbuzogányok és a már említett vállába kovácsolt fülű kengyelek mellett – pl. a kiskunsági Homokhátságon található Pétermonostorán is napvilágot látott. A lelőhelyen végezett munkálatok egyes eredményeit taglalva az ásató, Rosta Szabolcs megjegyezte: „Viszonylag gyakori az úgynevezett tizenkettütüskés buzogány, melyek különböző méretben, bronz és jó minőségű vas kivitelben⁵⁵² egyaránt jelentkeznek. Ezek magyarországi megjelenése a 13. század közepe, széleskörű elterjedését a kunokhoz kötik. Pétermonostora történetét tekintve, ez a megfigyelés megállja helyét”. Az ütőfegyver példányai, illetve azok töredékei az egykori település területéről láttak napvilágot, s „ilyen tömeges előfordulásuk egy lelőhelyen szintén elgondolkodtató. A kolostor bontási törmelékében lelt, a

550 A köpük korjelző szerepéhez l. Kalmár 1964, 34; Kalmár 1971, 20–21. Ilyen típusú csillagbuzogány került a mosonmagyaróvári Hansági Múzeumba felszíni leletgyűjtés során a Jánossomorja és Újrónafő közötti területről, Szarvasnyilasról. A vasból kovácsolt négytüskés, rövid köpús példányt Aszt Ágnes a 13. századra keltezte. A datálást befolyásolhatta, hogy az ütőfegyvert annak közlője (a kocka alaptest sarkait csúcsoknak azonosítva) a tizenkettütüskés változathoz sorolta (Aszt 2008, 9) – ettől függetlenül véleményünk szerint, a fentieket figyelembe véve, a buzogány megállapított időrendi helyzete lehetséges. Ezt erősíti egy 2021 nyarán Dabas–Fertályos-földek, Templom-domb lelőhelyen előkerült példány: az épségben megmaradt, vasból kovácsolt négytüskés csillagbuzogány zárt objektumból látott napvilágot, jellemzően 13. századra keltezhető (esetleg a 14. század elejéig „felhúzható”) kerámiák társaságában. (Itt szeretném megköszönni Rác Tibor Ákosnak, hogy az ásatásán előkerült unikális leletre hivatkozhattam.)

551 Az ide vont fűzesabonyi, fácánkert–kajmádi-szigeti, szőrényvári és nagykajdaci példányok (Pálóczi Horváth 1989a, 31; Pálóczi Horváth 1996, 18; Petkes 2006, 108, 46. jz.) közül az első lelőhelyről két példány is adatolható, de mindkettő a tizenkettütüskés változathoz tartozik (Kovács 1971, 177, 6. ábra 1, 178, 49. jz., illetve 175, 5. ábra 2, 178, 52. jz.), ugyanez mondható el a fácánkerti darab kapcsán is (Kovács 1971, 174, 41. jz. [4.]), míg a szőrényvári csillagbuzogány vagy átmeneti forma a négytüskés és a tizenkettütüskés típus között vagy az utóbbi változat legegyszerűbb egyedei közé tartozik (Kovács 1971, 169, 2. ábra 5, 170, 30. jz.). A Nagyajdacsról előkerült példány típusát nem tudtuk azonosítani. A Kajárpécéről napvilágot látott példányokat annak közlője, Takács Miklós a levágott sarkú kocka alakú altípushoz sorolta (Takács M. 1997, 215), azonban a darabokról közölt képek (Takács M. 1997, 217, 1. kép) alapján úgy véljük, hogy azok a tizenkettütüskés csillagbuzogányok sorát gyarapítják (mindenesetre nem négytüskésék) – vö. Kovács 1971, 166, 1. ábra, 2, 4. Mindkét tárgynak jó párhuzama található a MNM Fegyvertárából közölt csillagbuzogányok között: a kajárpéci 1. példányhoz l. a Kistrákosról előkerült buzogányt (Kovács 1971, 173, 4. ábra 2., adataihoz: 178, 51. jz.), a kajárpéci 2. darabhoz l. Kovács 1971, 173, 4. ábra 3. és 175, 5. ábra 3. (adataihoz: 174, 41. jz.), továbbá 177, 6. ábra 2. (adataihoz: 178, 51. jz.). A közelmúltban Paks környékéről került elő négy csillag alakú buzogánytöredék – ezek közül a tárgyak közlője, K. Németh András kettőt (Paks–Gyapa-Templomdomb; Fadd–Juhakol) a négytüskés típushoz, egyet (Paks–Páli-szőlők) a négytüskés és a tizenkettütüskés típus közötti átmeneti változathoz, míg egy töredéket (Paks–Cseresznyés-Akalacs) a tizenkettütüskés változathoz sorolt (K. Németh 2010, 269–271). A négytüskés példányok mindegyike bronzöntvény, vasból kovácsolt darab nincs közöttük. A besenyőkkel kapcsolatba hozott csillagbuzogányok legutóbbi rövid áttekintéséhez l. Pálóczi Horváth 2014, 52. Végül megemlíthetjük a fentebb már idézett, Szarvasnyilasról előkerült vas négytüskés példányt, de annak közlője bizonytalan a tárgy és a mosoni besenyők közötti kapcsolatot illetően (Aszt 2008, 5, 9–10).

552 A példányhoz l. Rosta 2014a, 225, 35. kép. A kép jobb felső sarkában látható csillagbuzogány – a szarvasnyilasi példányhoz hasonlóan – nem a tizenkettütüskés változathoz tartozik, hanem a vasból kovácsolt, rövid köpús, négytüskés típushoz sorolható.

13–14. század fordulóján kizárólag kunokhoz köthető 4 darab ívelt talpalójú kengyel már kétségtelen magyarázatot ad az egykori történésekre” – nevezetesen Pétermonostora Árpád-kori és késő középkori periódusa közötti fejlettségi különbségre a korábbi korszak javára, valamint a közel 60–80 éves hiátusra. A tatárjárás pusztítását követően „[...] néhány évtized múltán, a 14. század első felében megjelennek az új telepítők. Ezek a telepések a régészeti leletek tanúsága szerint részben biztosan kunok voltak”, amit az is jelez, hogy „a plébániatemplom 14. század első felében induló temetőjében [...] egyértelműen kun etnikumjelző leletek is mutatkoznak”.⁵⁵³

A kunok felé a buzogánytípust mind a besenyők, mind a bizánciak közvetíthették – utóbbi esetén érdemes megjegyezni, hogy a kunok Magyarországra való beköltözésükig folyamatos kapcsolatban voltak a bizánci kultúrkörrel.⁵⁵⁴

A vasból kovácsolt négytüskés csillagbuzogányokhoz kapcsolódó meglátásaink ugyan eltérnek az eddig közmegegyezést élvező felfogástól, azonban a magyarországi csillagbuzogányok további változatait képviselő példányok kapcsán magunk is csatlakozunk a már ismertett, bevett állásponthez. A Kovács László és Kalmár János által felvázolt időrendet azok a ritka példányok, illetve töredékeik is megerősítik, amelyek ásás során kibontott zárt objektumból, rétegből, illetve (bár szórványként, de) a feltárás területéről láttak napvilágot.

Bronzból öntött csillagbuzogány töredéke került elő a budai várból. A példányt G. Magyar Mária közölte, aki szerint a „csillagfejes bronz buzogányfej egyike a vár legkorábbra tehető fegyverleleteinek. Ez a fajta a XIII–XIV. században használatos. Keleti fegyver, a besenyők és kunok hozták magukkal. Korabeli ábrázolása a Nagy Lajos korában készült Vatikáni Legendáriumban”.⁵⁵⁵ A példányt a szerző nem kötötte változathoz, viszont közölte az ütőfegyver – nem túl jó minőségű – fényképét,⁵⁵⁶ így ebből, valamint a lelet keltezéséből valószínű, hogy a példány a tizenkéttüskés változathoz tartozik. Figyelemre méltó, hogy G. Magyar Mária a fegyver kun vonatkozásai és a Vatikáni Legendárium ábrázolása alapján Kovács László tanulmánya előtt 15 évvel keltezte ugyanarra az időszakra tárgyunkat.

Holl Imre is utalt a G. Magyar Mária által közölt töredékre a budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzésekor.⁵⁵⁷ E szerint a példány a 7/a rétegből került elő fehér cserépfazekak,

553 Rosta 2014a, 206, 212–213, 225, 35. kép, 230, 43. kép c. L. még Rosta 2013, 33, 38, 59. Egy 1347. augusztus 19-én kelt oklevélből arról értesülünk, hogy Köncsög (Kumcheg) ispán, a Csertán nemzetségbeli kunok kapitánya szállásáról „12 nemezsátras kun” átszökött Becsei Töttös (Thetheus) királyi ajtónállómester birtokára, akiket Köncsög – mivel „összes ügyeikben segítséget nyújtott” – oda is ajándékozott neki (AnjOkl XXXI. 417–418 [800.]). L. még Gyárfás 1870–1885, III. 484–485 [31.]. Nem sokkal később, 1349. december 4-én állították ki azt a diplomát, melyben rögzítették, hogy Köncsög ispán „az íranta tanúsított jócselekedeteiért” újabb 25 kunt adományozott Töttös mesternek, hogy „őket bármelyik birtokán letelepíthesse házaikkal és javaikkal együtt” (AnjOkl XXXIII. 438 [899.]). Rosta Szabolcs felhívta a figyelmet, hogy „Pétermonostora ekkor Becsei Töttösé volt”, így ezeket az adatokat a régészeti bizonyítékokkal is összevetve „komolyan felmerül annak a lehetősége, hogy ezek a kunok a közeli Halasról Pétermonostorára települtek be és láthatjuk bennük annak új telepeseit” (Rosta 2014a, 213). L. még Rosta 2013, 33, 38.

554 Jól példázza ezt a magyarországi kunok előkelő rétegének sírjaiban talált bizánci vonatkozású tárgyi emléksanyag. Ehhez összefoglalóan l. Pálóczi Horváth 1994a, 153–160. Ugyancsak bizánci kapcsolódási pontokkal rendelkezik a kunok egyik tipikus ékszere, a felhúzott lemezgömbös fülbevaló (Hatházi 2004a, 86–90).

555 G. Magyar 1956, 248.

556 G. Magyar 1956, 251, 2. kép 2.

557 Holl 1988, 188, 18. jz.

ablaküveg és szürke kályhaszemek, továbbá „a Lovagalakos kályha műhelyének I. típusa” és egy sarokrész töredéke, valamint Zsigmond-kori csempék (II. cs. 9.; IV. cs. 12. típus) társaságában. Emellett 2 db, a napló szerint 1465. évi kibocsátású Mátyás-érme is napvilágot látott.⁵⁵⁸ A rétegben fellelt leletek ugyan valamivel későbbiek, mint a csillagbuzogány G. Magyar által megadott kora, azonban Holl Imre jelezte: „Mint látható, gyakran kell számolnunk azzal, hogy leleteink egy része korábbi a réteg záró korszakánál”.⁵⁵⁹

Nemrégiben Horváth Viktória feldolgozta a budavári palota 14–17. századi színesfémleleteit, aki munkájában két „csillag alakú töredéket” is számba vett.⁵⁶⁰ A G. Magyar és Holl által említett példány⁵⁶¹ mellett bemutatta egy tizenkéttüskés változat töredékét is.⁵⁶² A példány „a Csonkatorony melletti pincéből származik, annak is az 5., 13–14. századi fehér és vörös kerámiaanyaggal keltezett rétegéből”.⁵⁶³ Minden jel arra mutat, hogy két csillagbuzogány töredékével kell számolnunk a budai vár emlékanyagában.⁵⁶⁴

Keltező anyagot is tartalmazó zárt objektumból látott napvilágot egy csillag alakú buzogány töredéke Tiszaug-Kisréparton. A lelőhelyen két Árpád-kori házat, egy szabadtéri kemencét és egy tűzhelyet tárt fel Laszlovszky József. Az 1. számú ház lakói egy idő után elhagyták lakóépületüket, és később a ház padlójába egy gödröt ástak. Elképzelhető, hogy eredetileg a házban volt egy üllögödör, amit az épület pusztulása után megnagyobbítottak, majd az egészet a ház mélyedésével együtt szemétgödörnek használták – mindenesetre leletünk a betöltésből került elő nagyszámú kerámia, többek között cserépbogrács töredékei és egy friesachi denár társaságában. Az ezüstpénz kapcsán Laszlovszky megjegyezte, hogy a friesachi denárok használata a 13. században már tömegesnek nevezhető a Magyar Királyság területén – „a tatárjárásakor rendkívül sok ilyen kincseletet ástak földbe. Elképzelhető, hogy a tiszaugi ház pusztulása is összefüggésben van a tatárjárással, hiszen az itt talált pénz nagyjából erre az időszakra utal”. Mindehhez azonban azt is hozzáfűzte, hogy „ezek a pénzek nem egy-egy évhez köthetők, és használatuk is gyakran évtizedekig tartott, ezért nem mondhatjuk teljes bizonyossággal, hogy a ház elhagyása, pusztulása a tatárvész következménye volt. Egy másik lelet mindamellett megerősíti ezt az elképzelést” – ez pedig a csillagbuzogány töredéke. „Az eddig az országban talált

558 Holl 1988, 188.

559 Holl 1988, 191.

560 Horváth 2016, 17. Pontosabban hármat, de a másodikként felsorolt példány nem csillag alakú buzogány, hanem „ún. tollasbot” (Horváth 2016, 17–18). Vö. G. Magyar 1956, 248, aki a 16. századra keltezte a fegyvert (G. Magyar 1956, 251, 2. kép 3).

561 Ltsz.: 52.1073. Méretek: 3,6x2,5 cm. Lelőhely: KM, 506-990 7/a R (Horváth 2016, 17).

562 Ltsz.: 52.375. Méretek: 6,1x4,2 cm. Lelőhely: NUP, 581-997/2,78–3,30 m 5 R (Horváth 2016, 17). A példány fényképéhez l. Horváth 2016, III. tábla 1.

563 Horváth 2016, 18. Az 5. réteg „a 4. réteg anyagával rokon”, s tulajdonképpen „csak pseudo-réteg”. A 4. réteg kora ugyancsak 13–14. századi (Gerevich 1966, 74–76).

564 Itt kell megjegyeznünk, hogy a Horváth Viktória által közölt példány képen látható törésselület feltűnő hasonlóságot mutat a G. Magyar Mária munkájában látható darabon megfigyelhetővel – csak a példányok egymáshoz képest 180 fokkal elforgatva lettek fényképezve. Ha észrevételünk megállja a helyét, akkor továbbra is csak az egyik csillag alakú buzogányról van képünk, de – így már – nem világos, melyikről. (A kérdés a leletek személyes vizsgálatával könnyen eldönthető, itt most számunkra a példányok keltezhetősége volt lényeges.)

ilyen darabokat a keleti párhuzamok segítségével datálták a 12–13. századra, mivel ezek lelőhelyei, leletkörülményei legtöbbször ismeretlenek voltak. A tiszaugi töredék megerősíti ezt a korszakmeghatározást, és ezzel közelebb visz bennünket a fegyvertípus hazai elterjedésének pontosabb megismeréséhez”.⁵⁶⁵ Laszlovszky József egy későbbi dolgozatában ismét tárgyalta a Tiszaugon feltárt ház leletanyagát, aminek kapcsán megjegyezte, hogy a lakóházból előkerült bogrács-töredékek „az Árpád-kor második felére tehető formát mutatnak, de ennél pontosabb keltezés nem tesznek lehetővé. A kevés fazéktöredék is erre az időszakra utal”. Azonban a friesachi denár alapján „a Tiszaug-Kisrétparti ház leletanyaga leginkább a XIII. század közepére, legfeljebb a század második felére tehető”.⁵⁶⁶

Ugyancsak „bronzbuzogány töredéke” került elő egy veremépületnek meghatározott objektumból Ordacsehi-Bugaszeg lelőhelyen 2001-ben. A 402. számot viselő objektumnak,⁵⁶⁷ az előző épületekhez hasonlóan, nem volt tüzelőberendezése, ellenben ennek az alján is égett, faszenes réteg húzóódott, ami alapján feltételezték, hogy az leégett. A buzogány töredéke nagy mennyiségű, késő Árpád-kori edénytöredék, valamint kő és téglatöredék, faragott kő, fenőkö töredéke, paticsdarabok és állatsontok társaságában került elő.⁵⁶⁸ Az ásatók az objektum korát az előkerült leletanyag alapján a 12. század vége és a 13. század második fele közötti időszakra keltezték – ez vonatkozik tehát a bronzbuzogány töredékére is.⁵⁶⁹ A feltárók ugyan nem sorolták típushoz a darabot, de megállapított kora miatt az bizonyára csillagbuzogány lehet, s valószínűleg a tizenkettűskés változathoz tartozhat (az ásatók nem közölték a töredéket). Mivel nemcsak a 402. objektum, hanem a lelőhely többi egykori épülete alján is jelentkezett az égett réteg, így feltételezhető, hogy azok egyszerre pusztultak el, nyilván leégtek.⁵⁷⁰ Az épületek egyidejű elhamvadása talán a tatárjárás pusztításával lehet összefüggésben, ha pedig ez a következtetés elfogadható, akkor az ütőfegyver töredékét is ennek idejére keltezhetjük.

Az Árpád-kori Kána falu területéről is került elő egy peremgyűrűkkel ellátott, lapított gömb alakú buzogány. A fegyver a 2003–2005 között zajló ásatás során látott napvilágot a település

565 Laszlovszky 1982, 25–28.

566 Laszlovszky 2006, 309–310. Laszlovszky nem sorolta konkrét altípushoz a csillagbuzogány töredékét, de az a keltezés és a magyarföldi emlékmennyiség alapján feltehetően a tizenkettűskés változathoz köthető. Magunk kerestük a tiszaugi leletanyagot a DJM régészeti raktárában, de nem akadtunk nyomára.

567 402. objektum (643. s.): DNy-ÉK-i hossz tengelyű, hosszúka, téglalap alaprajzú, földbe mélyített építmény (†Nagy et al. 2001, 201, 12. kép, 202, 13. kép). Hosszúsága 8,8 m, szélessége 4–4,7 m, alapterülete 36 m², mélysége 58–90 cm volt. Fala közel függőleges, alja egyenes, D-i részén tagolt, alakatlan mélyedés. Az építmény két hosszú oldalán cölöplyukak sorakoztak egy vonalban, a K-i oldalon újabb 2 db helyezkedett el egymástól 35–70 cm-re. Az épület D-i falától keskeny árok, attól K-re szélesebb nyúlvány ágazott le dél felé 1–2 m szélességben és 3–3,5 m hosszúságban. Ez volt az épület bejárata. Szélessége belül: 2,9 m, kívül: 1,2 m, hosszúsága: 3,7 m. Belső részén, a fal síkján kívül egy ferde helyzetű cölöplyukat bontottak ki. A bejárati rész előtt lévő mélyedésben nagyméretű, hasáb alakú kő helyezkedett el. A cölöpök és a fal közötti részen sárga agyagos, löszös, alig kevert, kemény betöltést figyeltek meg, ami az épület betöltésénél jóval világosabb volt (†Nagy et al. 2001, 190).

568 Az objektum kerámiaanyagához l. †Nagy et al. 2001, 203, 14. kép, 6, 7, 204, 15. kép. A leletanyag összetétele miatt Wolf Mária kétségbe vonta az egykori épület meghatározását: „Kevésbé valószínű, hogy mindezeket a tárgyakat a földlakban használták volna”, s utalt a további azonosítási lehetőségekre (Wolf 2014, 29).

569 †Nagy et al. 2001, 190.

570 †Nagy et al. 2001, 190.

ÉK-i részén, az 592. számú „nagymeretű tárolóhelyiségből”.⁵⁷¹ Sajnos a fegyver mellett nem volt semmiféle keltezéértékű lelet, így csak általánosságban lehet azt az Árpád-korra keltezni. Esetleg fogódzót nyújthat a buzogány kiképzése: a hasonló formát mutató példányokkal ellentétben ennek felülete nem tagolt, hanem sima. Kovács László is említett egy ilyen kialakítású példányt, amely „Sarkel szláv kori (XI. sz.) rétegeből” került felszínre,⁵⁷² azonban közreadói (nyilván a település kora alapján) a 12–13. századra keltezték a fegyvert.⁵⁷³

Végül gyűjtésünket két olyan lelőhely zárja, melyeken Rosta Szabolcs végzett feltárásokat. Kiskunfélegyháza-Templomhalmon 2008–2010 között folytak ásatások, ennek során egy, a magas dombot körbevevő, mára teljesen feltöltődött széles és mély árok rövidebb szakaszát sikerült megkutatni. A nagymeretű kerítőárokhoz kívülről egy bizonyosan Árpád-kori árokrendszer kapcsolódott, betöltésében egy tizenkettűskés bronz buzogány töredékével.⁵⁷⁴ 2017-ben a közeli Szank-Kápolnahelyen vallatták a földet; a lelőhely nagy biztonsággal azonosítható a 14–16. század között fennállt, kun alapítású Szankszállásával és templomával. Az ásatást megelőző próbafeltárás és a geofizikai vizsgálatok előzetesen egy kettős körárokrendszert mutattak ki. A koncentrikus árkok az egykori dombot, a rajta lévő templom meghatározható helyét vették körül. A kutatások során kiderült, hogy az árkokkal Árpád-kori temető sírjait ásták el, a külső körárok egyik felső betöltési szintje viszont egyértelműen azonosítható volt a 14–15. századi település külső járósíntjével. Az árkok kiásása és használata tehát a két időszak közé illeszthető, amelyet az objektumok alján talált és a 13. századra keltezett fegyverleletek is megerősítettek – ezek között volt egy csillag alakú buzogány is. Rosta Szabolcs összegző megállapítása szerint „a szanki körárokrendszer látványos mérete, rétegtani helyzete, de legfőképp a benne lévő régészeti leletanyag alapján kétségtelenül a tatárjárás emlékei közé tartozik”.⁵⁷⁵

Régészeti feltárás során szórványként is kerültek elő csillagbuzogányok; magunk négy lelőhely példányait tudtuk gyűjtésünkbe illeszteni. Kétségtelen, hogy ezek datálása bizonytalanabb a zárt objektumokban vagy rétegsorokban egyéb keltező anyaggal együtt fellelt példányokhoz képest, azonban mégis fontosak, mert a lelőhely kora és a tárgyak javasolt keltezése között ösz-

571 Ltsz.: 2005.1.592.1. A leírás szerint a példány „ép, nyéllyuka henger alakú, szélei vékonyabbak. Hossza 3,8 cm, átmérője 2,5–3,4 cm, anyagvastagsága 0,5–1 cm” (Terei – Horváth 2007, 162). A buzogány képéhez l. uott. 187, 13. kép 6.

572 Kovács 1971, 178.

573 Terei – Horváth 2007, 162. Kétségtelen, hogy a típus képviselőinek többségét erre az időszakra lehet datálni, de ezek felszíne már „nem sima, hanem bordákkal vagy domborulatokkal tagolt” (Kovács 1971, 178). Azonban a kánai példány keltezéséhez a sarkeli párhuzam is inkább csak adaléknak tekinthető, ugyanis Kovács László is csak erre az egyetlen példányra utalt az altípus kapcsán.

574 Rosta 2014a, 209.

575 Rosta 2018, 186–188; Rosta – Pánya 2018. Az ütőfegyver képéhez l. Rosta 2018, 187, 1. kép h; Rosta – Pánya 2018, 52. A csillagbuzogány nem szokványos példány, a felületén három sorban elrendezett rombusz alakú tüskék száma jóval több, mint tizenkettő – kép alapján valószínűleg huszonegy, tehát a „soktüskés” változathoz sorolható. Tökéletes párhuzamát mutatta be Raffaele D’Amato a floridai World Museum of Man buzogányainak ismertetésekor, aki a 11–12. századra keltezte a Balkán régiójából származó példányt (D’Amato 2011, 35, fig. 23/6, 40–41 [Ref. 328]). Hasonló kiképzésű fegyvert ismerünk a MNM Fegyvertárából is, ahol a tüskék száma 3x9; ezt Kovács S. Tibor a 11–13. századra keltezte (Kovács S. 2019, 38 [03.]).

szefüggés mutatkozik, és példáink – mint az alábbiakban látható lesz – megerősítik az ütőfegyver változatainak eddig kidolgozott időrendjét.

Horváth Ferenc 1975 januárjában kezdte meg a leletmentő ásatást az alsó-csengelei Bogárhát nevű dombon, ahol a korábbi szőlőtelepítés alkalmával nagy számban kerültek elő téglá- és kőtörmelékek, valamint emberi csontok. Az ásatás első napján az egykori templom közvetlen közelében, a felszínen került elő⁵⁷⁶ egy hiányos állapotú, bronzból öntött, belül üreges, tizenkéttüskés csillag alakú buzogány.⁵⁷⁷ Horváth Ferenc már évtizedekkel ezelőtt jelezte a tárgy jelentőségét, mert a csillagbuzogány „[...] bár szórványként került elő [...] lelet együttesünkben mégis számottevő jelentőségű. E tizenkéttüskés típus kialakulása ugyanis Dél-Oroszországban keresendő, amit igazol, hogy a Közép-Dnyeper-vidék és a Kárpát-medence közötti keskeny sávban fordul csak elő. A Kárpát-medencétől K-re használatuk a XI–XIII. század közepéig terjed. Magyarországon a kunok feltűnésével jelenik meg, s a XIV. század második felében széleskörű használata már véget is ér, ugyanis a tollasbuzogány csaknem teljesen kiszorította a használatból”.⁵⁷⁸ Különösen fontos a szórványlelet kun vonatkozása, mert az ásató arra hívta fel a figyelmet, hogy „[...] a csengelei templom körüli temető sírjai a XIII. század vége és a XVI. század eleje közötti időszakból származnak, – s bár az előkerült leletanyag nem a kun etnikum kizárólagos jellemzője – az ide temetetteket – elsősorban történeti adatok ismeretében – kunnak kell tartanunk”.⁵⁷⁹ Horváth Ferenc a csengelei templom körüli temető kun mivoltát – ahogy fentebb, a térségben azonosítható lehetséges kun szállástemetők kapcsán már előke-
rült – a helynév eredete, a cinterem területén talált – igaz, szórvány – tizenkéttüskés buzogány, továbbá az egyik sírban napvilágra került, pogány temetkezési módra utaló ételmelléklet (szarvasmarhacsont és halcsont), valamint néhány, feltételezése szerint „kunokkal kapcsolatba hozható jelenség” alapján valószínűsítette. „Huszonhárom év után, közvetlenül a temető mellett előkerült lovastemetkezés ezt a feltételezést [...] hathatósan megerősítette”.⁵⁸⁰ Mivel pedig csil-

576 Horváth 2001, 74.

577 Horváth 1978, 95, 107. Átm.: 5,4 cm, falvastagság: 0,5 cm (Horváth 1978, 107). A sújtófegyver rajzához I. Horváth 1978, 98, I. tábla 1, 1a, 1b; fényképéhez (M = 1:1): Horváth 1978, 117, 18 a–b, mindkettőhöz Horváth 2001, 73.

578 Horváth 1978, 116–117. L. még Horváth 2001, 74.

579 Horváth 1978, 118.

580 Horváth 2002, 22. A szállástemetőhöz I. még Horváth 2001, 68–76, a csengelei kun vezéri sírhoz általában Horváth 2001. Földrajzi helyzetéből adódó kun vonatkozásai és Csengele közelsége miatt talán itt érdemes utalni a Kiskunhalas-Zöldhalom (máshol Kiskunhalas, Felsőkistelek) nevű lelőhelyen megkutatott Árpád-kori templom körüli temetőre. Révész György feljegyzése szerint a Sóstó melletti Zöldhalom szántott felszínén kövek, embercsontok, továbbá Salamon, IV. Béla, V. István, IV. (Kun) László ezüstdenárjai, valamint „kun-tatár” pénzérme mellett egy „négytollú vasbuzogány” is felszínre került (V. Székely 2000, 134). Ugyan a példányt nem volt módunk tanulmányozni, de a leírás alapján könnyen lehetséges, hogy vasból kovácsolt négytüskés csillagbuzogányról van szó. A szórvány tárgy datálása azonban csak tágran lehetséges: a cintermet bizonyosan használták a 11. század közepe és a tatárjárás között, s talán a 13. század második felében is, de az Anjou-korban már nem, mert a leletmentést megelőző terepbejárások során 13. századnál későbbi kerámiaanyag nem került elő (V. Székely 2000, 134–138). Ehhez az időtartományhoz sorolható a sújtófegyver is, amennyiben valóban négytüskés csillagbuzogányról van szó. L. még Wicker 1989, 33, ahol viszont a vasbuzogány előtti szó ki van pontozva. A „négytollú” kifejezés ettől függetlenül minden bizonnyal szerepel Révész György feljegyzésében, mert máshol is ír Felsőkistelek határából előkerült leletek – ugyanúgy: IV. Béla és „kun-tatár” pénz stb. – között a sújtófegyverről, amely „vasbuzogány négytollú darabban” (V. Székely 2000, 138). A leírás Révész

lagbuzogány Magyarországon sírból eddig még nem került elő, a csengelei kun szállástemető felszínéről származó példány emiatt is kiemelten méltó a figyelemre.⁵⁸¹

Ugyancsak 1975-ben, augusztus 11–26 között végzett szondázó ásatást a Gyomaendrőd DNY-i határában található Kápolna-halom (Endrőd 6. lelőhely) tetején Jankovich B. Dénes, ahol ezt megelőzően Árpád-kori téglatörmeléket, korongolt cserepeket, bográcsperemeket és emberi csontokat regisztráltak. A kutatás eredményeként egy K–Ny-i tájolású, félköríves szentélyzáródású, egyhajós, döngölt agyag alapozású, kisméretű téglatemplom maradványai, omladékából pedig számos Árpád-kori edénytöredék és egy „hólyagos vasbuzogány” került elő.⁵⁸² A templom melletti egyrétegű temetőből 1976-ban 10, 1985-ben 82, 1987-ben pedig 63 sírt sikerült kibontani.⁵⁸³ A temető 11 sírjában (6,9%) volt lelet: az egyetlen 12. századi anonim denár, egy – másodlagos felhasználású – filigrános-gyöngykoszorús fülbevaló tö-

György kézírata másolatának 9. oldalán olvasható (Thorma János Múzeum Régészeti Adattár) – vö. V. Székely 2000, 164, 41. jz. Minden bizonnyal Révész György feljegyzése ismeretében említette a Zöldhalmon előkerült vasbuzogányt Gyárfás István is (Gyárfás 1870–1885, III. 330).

- 581 Horváth 2001, 74. Ugyanezt hangsúlyozta Kovács László is – vö. Kovács 1986, 277–278. A különös jelenségre Kovács László hívta fel a figyelmet (Kovács 1971, 179, 64. jz.; Kovács 1986, 277), megállapítását szinte minden, a fegyvertípust tárgyaló munka idézi – így pl. Pálóczi Horváth 1989a, 31; Takács M. 1997, 216; Horváth 2001, 74; Boldog 2007, 79; Aszt 2008, 8; Pálóczi Horváth 2014, 127. Itt kell megjegyezni, hogy Pálóczi Horváth András viszont már 1969-ben említette „a Dnyeszter vidékén, a kunok északnyugati határa közelében” feltárt mezsericskai temetkezést, mint amelyben sisak, sodronying, szablya és kengyel pár mellett buzogány is napvilágot látott. A sírmellékletek és a rítus alapján „az eltemetett itt is kun lehetett” (Pálóczi Horváth 1969a, 122 és uott 47. jz.). A sírra Kirpičnikov is utalt a 10–13. századi orosz sisakok kapcsán, neki pedig egy 1899-es régi orosz publikációból származtak az értesülései (Kirpičnikov 1958, 63, 83. jz.). Mivel a fenti két irodalomban a mezsericskai temetkezés a sisakok miatt került elő, így érthető, hogy a sújtófegyverről semmi közelebbit nem tudunk meg. Azonban nagy valószínűséggel ezt a példányt szerepeltetik az Istorija tatar c. munka II. kötetének a végén található egyik (számozatlan) képtáblán, három vasból kovácsolt harci balta társaságában (Hamidullin 2006). A példány kétségtelenül csillagbuzogány, anyagában (kovácsolt vas), formájában és felépítésében (kocka alaptest, hangsúlyosabb nagytüskék, csökevényesebb kisebb tüskék, alul-felül rövidke köpűk) a négytüskés változathoz áll a legközelebb – ugyanakkor kialakítását tekintve a tizenkéttüskés változattal is mutat hasonlóságot: ez utóbbit alapvetően az alaptest (enyhén) megtörő oldalélei képviselik. Eltérés a keltezésben figyelhető meg: míg Kirpičnikov a dolgozatában a kurgánsír koraként a 13–14. század szerepel, a 2006-os monográfiában a csillagbuzogányt a 12–13. századra tették (l. mindkettő esetében a már hivatkozott könyvészeti adatokat). Úgy tűnik tehát, hogy ez az első (és talán egyetlen?) bizonyosan sírból előkerült csillagbuzogány – azonban a példa ugyancsak kivételes. A csillagbuzogányok alapvetően a kelet-európai steppén sem találhatók meg a temetkezésekben, ami arra a véleményre vezette Fedorov-Davydovot, hogy az a nomádoknál ritkán használt fegyver volt (Fedorov-Davydov 1966, 32). Kovács László szerint „az ellentmondást azzal oldhatjuk fel, hogy a buzogány valószínűleg nem szerepelt a mellékletül adható fegyverek között” (Kovács 1971, 179, 64. jz.), így az talán „tiltott sírmelléklet lehetett” (Kovács 1986, 277). Ezzel kapcsolatban kételyének adott hangot Pusztai Tamás, aki utalt a moldovai Balabani 13–14. századi nomád kurgántemetőjének 2. sírjára, amelyben az elhantolt mellett a viseleti tárgyain, ékszerein túl lószerszámok és fegyverek, egyebek mellett „aranyozott felületű, arab feliratos, gerezdelt buzogány” volt a sírban (Pusztai 2014, 143). A fegyver rajzának másodközléséhez l. Selmeczi 2009, 30, 4. kép. A temetkezésből félgömb alakú vas veretekkel díszített öv is napvilágot látott, melynek hazai párhuzama az orgondaszentmiklósi kun szállástemető 434. sírjából került elő (Selmeczi 2009, 21). Ettől függetlenül tény, hogy az egykori Kumániában sem jellemző a buzogány sírleletként, magyar területen pedig egyáltalán nem tudunk ilyenről kun temetkezésben.
- 582 MRT 8. 126–129 [3/6.] (Endrőd, Kápolna-halom); Szatmári 2005, 111, 175. A fent említett leletekhez tartozó leltári számokon – BMM 78.106.1–3. (MRT 8. 129, 4. jz.) – csak az Árpád-kori kerámiák találhatóak a csabai múzeumban.
- 583 Az ásatások eredményeinek rövid bemutatásához l. 1975: Jankovich 1976, 65; 1985: Jankovich – Kvassay 1986, 11; 1987: Jankovich – Kvassay 1988, 83. A későbbi összegzésben már 12 (1975) és 147 (1985, 1987) feltárt sír került említésre (Jankovich B. 2013, 231).

redéke, egy gyöngysor, 6 db nyitott végű, 7 db sima, 9 db bordázott S-végű karikaékszer⁵⁸⁴ alapján a temető a 11. század második fele és a 12. század közepe közötti időszakban biztosan létezett.⁵⁸⁵ A lelőhelyen feltárt 53 telepobjektumból 38 bizonyult Árpád-korinak, amelyek a templom körül fekvő települést képviselik. A lelőhely becsült egész területének feltárt 4,52%-án 7 földbe ásott ház, 4 szabadon álló tüzelőhely, 11 gödör és 14 árok részlet tartozik az Árpád-kori településhez. Jankovich B. Dénes a telep keletkezése kapcsán rögzítette, hogy „a leletanyag túlnyomó többségét kitevő kerámia nem sokat segít, többet nyom a latba a szórványként napvilágra került ép vasbuzogány és sarkantyú.⁵⁸⁶ Az ismert párhuzamok alapján mindkettőt a 12. századra, vagy a 13. század első felére keltezhetjük”. Mindent egybevetve „a templom, temetője és a falu a 11. század első felében létesült, és a 13. század közepén oly módon szűnt meg, hogy neve sem maradt fenn”.⁵⁸⁷

A templom omladékrétegében talált⁵⁸⁸ „hólyagos vasbuzogány” a későbbi leírások szerint „vasból öntött, tömör, enyhén lapított gömb alakú buzogány, a dudorok rombold alakúak, nyéllyuka ívelt oldalú; a tárgy erősen kopott, sérült”.⁵⁸⁹ Ahogy Jankovich B. Dénes is jelezte, az ütőfegyver a Kovács László-féle tipológia szerinti V. csoportba, a „gömb vagy hordó alakú buzogányok” közé sorolható, használatát a 12–13. század első fele közötti időszakra lehet helyezni.⁵⁹⁰ Az ásató arra a fontos körülményre is felhívta a figyelmet, hogy „a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárában lévő egyetlen – és leletünkhöz teljesen hasonló – példány éppen vidékünkéről, Endrőd határából, a Hármaskörös vidékéről származik”.⁵⁹¹

584 A sírleletekhez l. Jankovich B. 2013, 282, 48. tábla 1–24.

585 Jankovich B. 2013, 231. Nem ilyen részletes bontásban, de l. még Szatmári 2005, 111.

586 A 9. házból előkerült sarkantyú rajzához l. Jankovich B. 2013, 285, 51. tábla 3. (ltsz.: 95.28.1423.).

587 Jankovich B. 2013, 225, 231–234. L. még Szatmári 2005, 111.

588 A (csillag)buzogány mint „temetkezési-tabu” kapcsán érdemes megjegyezni, hogy Jankovich B. Dénes sem sirmellékletként értelmezte az egyház romjai között előkerült tárgyat. Ehhez kapcsolódóan Takács Miklós is jelezte: „A lelőköörülmények ui. ez esetben meglehetősen nehezen értelmezhetőek, így joggal vehető fel az, hogy e fegyver más módon is a templom alapjaiba kerülhetett, nemcsak egy sír megbolygatott mellékletként” (Takács M. 1997, 216).

589 Jankovich B. 2013, 30, 42. A buzogány fényképéhez l. Jankovich 2013, 281, 47. tábla 5, a hozzá tartozó adatok: átm.: 5,8, m.: 4,8, lyuk átm.: 2,6 cm, ltsz.: 91.3.15. (Jankovich 2013, 30, 34. jz., 42, 111. jz.). A sújtófegyver a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum régészeti gyűjteményében található.

590 Vö. Kovács 1971, 178–179.

591 Vö. Kovács 1971, 177, 6. ábra 5. A buzogánytípussal kapcsolatban Jankovich B. Dénes megjegyezte, hogy „Kovács László módosította Kalmár János keltezését, mely szerint a »keleti eredetű« buzogánytípus a 14–15. században volt használatos, és az oszmán-török hadak által került Európába” (Jankovich B. 2013, 225, 1447. jz.). Ehhez l. Kalmár 1964, 34, 229, IX. tábla 10–14, valamint Kalmár 1971, 21, és uitt 7. kép; Kovács 1971, 178. Eszerint a Kovács-féle tipológia V. típusa és a Kalmár által említett „keleti típusú” buzogányfejek végső soron ugyanazt a buzogánytípust képviselik – pontosabban a gömb alakú dudoros buzogány beilleszthető a „keleti típusú” kategóriába. A Kalmár által közölt darabok (Kalmár 1971, 21, 7. kép) közül a 4. rokonítható a gömb alakú, domborulatokkal tagolt endrődi vasbuzogánnyal, de számunkra kérdéses, hogy besorolható-e a Kovács-féle V. kategóriába a többi „keleti” példány is. Ezek felületén „a korábbi tuskék stilizálását figyelhetjük meg. A gúla alakú tuskék ugyanis elcsökevényesednek, alapjukat kettős csatorna keretezi, esetleg a tuskék három és négyszögeletes lapos szemölcsökké, vagy kidomborodó gerezdékké módosulnak” (Kalmár 1971, 21). Ezek a „keleti” példányok időrendileg hasonló helyet foglalnak el, mint a Boldog Zoltán által említett „átmeneti típusú” sújtófegyverek, aki szerint az egyre erősödő páncélok szemben „hatástalan” csillagbuzogányokat „egy nehezebb, de még bronzból készült átmeneti típus” váltotta fel, amelynek „megjelenése a XIV. századra tehető”. Az idesorolható buzogányoknak „már sokkal több tuskéje volt, felülete bordákkal díszített, a belseje

Ugyanilyen típusú sújtófegyver került elő a felvidéki Baraca nevű községtől D-re, a hasonló nevű patak árteréből kiemelkedő alacsony dombháton. A lelőhely felszínén több régészeti időszak kerámiaanyaga is megfigyelhető volt, de „a település intenzitása a római korban (1–4. század) és az Árpád-korban (11–13. század) volt a legnagyobb kiterjedésű”. A kutatás szerény méretei miatt településnyomokat alig tudtak megfigyelni – „csupán egy szabálytalan formájú átégett tűzhely (?) maradványa került elő, közvetlen környékén gazdag emlékanyaggal. A leletanyag zömét kerámiatöredékek és kisebb számban vastárgyak képezik”. Ez utóbbi egyik képviselője „egy plasztikus dudorokkal díszített gömb alakú köpűs vasbuzogány”. A kerámiák „kivétel nélkül kézikorongon készültek. A leggyakoribb díszítőelemek az edények vállrészén körbefutó sűrű, többsoros hullámvonalkötegek, az edények testén körbefutó egysoros spirálminta, a perem alatt körben bevagdosott ferde rovátkák, valamint az ún. »fogaskerek«-minta, amely sűrűn egymás mellett benyomkodott apró téglalapocskákból áll”. B. Kovács István szerint a kerámiaanyag „a fentebb említett díszítőelemek, technológiai fogások és formai jegyek alapján zömmel a 11. századba tehető, egyes darabok valószínűleg a 10. és a 12. században készültek. A buzogány itteni megjelenését a régebbi kutatás az 1241-es tatárjárást megelőző nagy kun betelepüléssel hozta kapcsolatba [...]. Utóbb Kovács László figyelmeztetett, hogy a közép-európai vasbuzogányfejek egy része megelőzi a kun betelepülést, és valószínűleg egy korábban megtelepült harcok keleti néptöredékekkel hozható kapcsolatba. [...] Egyrészt a kísérő leletek időrendje, másrészt a felvázolt lehetőség miatt úgy vélem, nem lehet mereven elzárkózni egy ilyen, viszonylag korai keltezés lehetőségétől”⁵⁹²

A buzogányok ezen típusához valóban tartoznak korábbi keltezésű példányok is,⁵⁹³ Gömör térségében eleve nem is várnánk kunokhoz kapcsolható tárgyi anyagot, mindazonáltal idetartozik, hogy a kun vonatkozásokban bővelkedő Pétermonostorán ugyancsak kerültek elő hasonló kialakítású, 12–13. századra keltezett fegyverek.⁵⁹⁴

Ugyancsak ehhez a változathoz sorolható darab látott napvilágot Cegléd határából, s került be a város múzeumába, valószínűleg mint szórványlelet. Gulyás Gyöngyi 2005-ben, a 4-es számú főút szélesítését megelőző régészeti feltárás során egy nagy kiterjedésű, 11–13. századi falu részletét találta meg, amely az 1241. évi tatár pusztításnak esett áldozatul. Az egykori község egy É és K felől egykor patak- vagy folyómeder által határolt magaslaton települt a már

üreges, és ólombetéttel volt kitöltve. Lényegében rövid ideig élő, átmeneti típus a korábbi, tüskés buzogányok és a későbbi tollas buzogányok között” (Boldog 2007, 79). Hogy ez a két kategória egymásnak megfeleltethető-e, számunkra nem világos, mindenesetre Boldog értelmezése szerint az „átmeneti típus” képviselői egy „hazai” fejlődési sorba illeszthetők, míg Kalmár szerint a „keleti típusú” sújtófegyverek „közel-keleti, mohamedán török származású” darabok (Kalmár 1964, 34; Kalmár 1971, 21), tehát – elvileg – nincsenek genetikai kapcsolatban a hazai csillagbuzogányokkal.

592 B. Kovács 1980, 18 – l. uitt az ütőfegyver képét is.

593 Vö. a Sarkel 11. századi rétegében előkerült példányt vagy a romániai Bisericuța-Garvăn-i település házainak 11–12. századi szintjén talált hét vasbuzogányt, melyek közül kettőt I. Alexios Komnenos (1081–1118) érméje keltezt. A leletek közlése szerint „a fegyveranyag itt valószínűleg besenyő eredetű”. Vö. Kovács 1971, 178–179. D’Amato is közölt hasonló példányt a Balkánról, melynek korát a 10–11. századra tette (D’Amato 2011, 39, fig. 26/4, 42–43 [Ref. 679]).

594 L. Rosta 2014a, 225, 35. kép.

említett Madarász-halom közelében. Valószínűleg a két lelőhely (templom és temető, illetve falu) közötti lehetséges összefüggés miatt Gulyás olyan fémtárgyakat is bemutatott, amelyek a Madarász-halom területéről kerültek felszínre. Ezek között található egy domborulatokkal tagolt felszínű, gömb alakú vasbuzogány is,⁵⁹⁵ amelynek külhoni analógiái a 12–13. század közepe közötti időre keltezhetők.⁵⁹⁶ Ahogy fentebb már előkerült: a lelőhelyről kun kapcsolódási pontokat is mutató további tárgyak, vállába kovácsolt fülű kengyel és lemezgömbös fülbevaló is napvilágot látott. Itt érdemes megemlíteni, hogy Topál Judit bemutatott egy kettős kúp alakú, tömör vastárgyat is, melynek egyik végén négyszögletes nyéllyuk volt kiképezve. A bizonytalan rendeltetésű eszközt kérdőjellel ugyan, de buzogányfejnek határozta meg.⁵⁹⁷

Ami tehát a csillagbuzogányok eddigi keltezését illeti, magunk úgy véljük, hogy a Kovács László által felállított tipokronológia máig megbízható, eredményei időtállóak, kiegészítést csak a legkorábbra keltezhető négytüskés, azon belül is a vasból kovácsolt változatok kapcsán fogalmazhatunk meg.

A hazai földben talált csillagbuzogányok kései nomád vonatkozásai kapcsán művelődéstörténeti szempontból említést érdemelnek még az ábrázolások és a fegyverre alkalmazott nevek tanulságai. Szent Lászlónak a „leányrabló kunnal” való küzdelmét megőrkítő korabeli (13–15. századi) művészek templomi falfestményeken (pl. a felvidéki Karaszkón)⁵⁹⁸ és miniatúrán⁵⁹⁹ is megjelenítették a csillagbuzogányt mint kun fegyvert.⁶⁰⁰ A besenyő könnyűlovasság által használt példányokra a csokmány, illetve a csomak és a csomasz szót,⁶⁰¹ míg a kunok sújtófegyvereire a buzogány kifejezést használták.⁶⁰² A fegyverek nevei arra mutatnak, hogy azok az Árpád-kori Magyarországon a török nyelvű kései nomád népek közvetítésével terjedtek el.

595 Gulyás 2007, 53. Bár e lelőhelyen számos és igen változatos funkciójú vaseszköz (szám szerint 51 darab) látott napvilágot, de a sújtófegyvert Topál Judit nem említette – vö. Topál 1972. Talán arról lehet szó, hogy tárgyunk nem a Topál által ismertetett leletekkel együtt került elő, mert az még 2007-es közlésekor sem volt nyilvántartásba véve. Őrzési helye: Cegléd, Kossuth Múzeum. Adatai: Átm: 7,2 cm, M: 6 cm, nyéllyuk átm: 2,8–3 cm.

596 Kovács 1971, 178.

597 Topál 1972, 90 [30.]. A tárgy fényképéhez l. uott 91, VI. tábla 7.

598 László 1993, 146.

599 L. a vatikáni Magyar Anjou Legendárium egyik ábrázolását (MAL 135, XLIV. 11).

600 Gyakran szokás utalni még a homoródszentmártoni templom falfestményére (Kalmár 1964, 33; Kalmár 1971, 20; Hidán 2004, 5, 6; Hidán – Kapinya 2011, 293) és a bögözire (Hidán 2004, 5, 6; Hidán – Kapinya 2011, 293). Érdemes viszont megemlíteni, hogy már Kovács László jelezte: az előbbi ábrázoláson magyar harcos kezében van a fegyver (Kovács 1971, 167, 15. jz). A falfestményt Huszka József rajzolta le és adta közre (Huszka 1885, 215, 2. ábra). A csillagbuzogány freskókon és miniatúrákon történt ábrázolásaihoz l. még Pálóczi Horváth 1994a, 184.

601 Erre összefoglalóan l. Tatár 2004. A csokmány szó a čoqman, čoqmar szavakra mennek vissza, amelyek a török čoqı- ige származékai. A csokmány és változatainak eredeti török jelentése ’ütő, verő, másodlagosan pedig az erre szolgáló szerszám, fegyver neve. A csomak és csomasz szavak közös töve a török *čom- szó, melynek jelentése ’gömb, golyó’. A két változat mögött Tatár Mária Magdolna szerint török nyelvjárási eltérést kell felténnünk. A ’bot, harci bot, buzogány’ jelentésű csomak a kipcakban a 13. századtól adatolt. A 14. századi kipcakban olyan fabotot jelentett, amelynek kerek feje van, mint a buzogánynak. Általában is elmondható, hogy a čoqmar, a čoqmaq és a čomaq szavak a középkor óta a csagatáj, kipcak és oguz nyelvekben adatolható alakjai, illetve alakváltozatai egyaránt fegyverként használt harci botot jelentenek (Tatár 2004, 164–165, 168).

602 A magyarban a buzogány szó feltehetően kun eredetű, a buz- [Codex Cumanicus] összetör, elpusztít’ ige származéka. Előzményének egy *buzyan ’törő, pusztító’ jelentésű igenév tekinthető (Baski 2007, 255). Vö. TESz I. 400.

Ezek a szavak besenyő és kun személynevekként is adathatók. Tatár dolgozatában számos adatot gyűjtött fel és tett közzé a besenyő vonatkozású adatok kapcsán,⁶⁰³ melyekhez hozzáfűzte: „E három tájszót, valamint személynévként és földrajzi névként előforduló alakjait bízást sorolhatjuk török jövevényszavaink legkevésbé ismert, úgynevezett középső rétegébe”.⁶⁰⁴ Ez annál is inkább igaz, mert a magyarországi kunból is adathatók egyes nevek. Erre példa a kunsági Lajosmizsén 1559-ben feljegyzett *Csokmár* Máténak⁶⁰⁵ „a Codex Cumanicusszal azonos képzésű szép kun családneve” vagy a Kisújszálláshoz tartozó Marjalakán 1571-ben adózó *Csokmán* Mihály⁶⁰⁶ családneve.⁶⁰⁷ A *Buzkan* névről így ír Baski Imre a Kun névtár vonatkozó szócikkében: „Buzkan ’buzogány’ (személynév; 1333: *Buzkan*, Arbuz fia, Parabuch kun ispán közeli rokona,⁶⁰⁸ 1423: *Buzganzallas*, valószínűleg Fülöpszállás kun neve volt,⁶⁰⁹ 1550: *Buzgán* Balázs, egy jász ember).⁶¹⁰ A név a Maros-Körös közéről is adatható – ugyancsak a hódoltság korából, 1567-ből ismert *Buzgán* István neve a gyulai szandzsák, azon belül pedig a zarándi náhije területéről, közelebről Bánhegyesről.⁶¹¹ A szóból származó *Buzgány* családnev ma is használatos.⁶¹² Egy burját eredetmondában *Buzgan* nevű személy, a kazakisztáni Kopal vidé-

603 Tatár 2004, 166–172.

604 Tatár 2004, 172.

605 Káldy-Nagy 1977, 182 [349].

606 Vö. Györffy 1956, 21.

607 Tatár 2004, 167.

608 A „Buzkan filio Arbuz” és a „Buzkan filius Arbuz” kitételek a budai káptalan 1333. február 13-án (Gyárfás István munkájában 1333. február 14-én) kelt kiváltságlevelében található (AnjOkI XVII. 43). Az oklevél latin átírású szövegéhez I. Gyárfás 1870–1885, III. 476–477 [21.].

609 Az azonosítás Gyárfás István érdeme. Buzgánszállás neve egy 1423. szeptember 29-én kelt oklevélben tűnik fel, amelyben Zsigmond király megtiltja Körös (a mai Nagykörös) helység földesurainak és Kecskemét városának, hogy a szombatszálási (ma: Szabadszállás) és buzgánszállási kunokat pusztáiknak békés használatában háborgassák, valamint hogy saját joghatóságuk elé kényszerítsék azokat. Mivel a diploma földrajzi meghatározása szerint Buzgánszállás Mindszent és Boldogasszonyegyháza kun puszták szomszédságában feküdt, Mindszent előtt pedig az a Fülöpszállás található, melynek neve Kunszentmiklós mellett egyedülként nem adatható a 15. század végéig, azonban „ily nevű hely Mindszent, Máriaháza és Szabadszállás körül ma nem létezik”, az azonosítás indokoltnak látszik, bár azt Gyárfás csak feltételesen fogalmazta meg (Gyárfás 1870–1885, III. 199–200). Az oklevél átírt latin szövegéhez I. Gyárfás 1870–1885, III. 578–580 [101.]. Benkő Zsuzsanna Abony pusztájaként említett egy Buzgan nevű határrészt, amelyet ugyancsak az 1333. évi személynévvel kapcsolt össze (Benkő 1982, 67). Simon László – Rosta Szabolcs véleményére támaszkodva – jelezte, hogy „elképzeltető a párhuzamos helynévadás lehetősége is” (Simon 2014, 304).

610 Baski 2007, 255. L. még Rásonyi 1967, 139 [40.]; KÖA 97. Csak érdekességképpen jegyezzük meg, hogy a csomasz szó is adatható személynévként a jászoknál. A jász Chamaz fia Péter szerepel abban az 1323. március 8-án kelt oklevélben (az ún. „jász kiváltságlevelben”), melynek szövege szerint I. Károly több, név szerint is felsorolt jászokat – „valamint örökösüket s utódait együttesen” – kivett Keverge fiainak – és „bárki más jászoknak” – a hatalma és joghatósága alól, és őket egész nemzetségükkel együtt a király zászlója alatt katonáskodó jászok soraiba helyezte át, s azokat „ezekkel egyenlő kiváltságos szabadsággal felruházta”, egyszersmind azt is megengedte nekik, hogy „kapitányuknak és bírójuknak a király hívei közül, a kit akarnak, szabadon választhatnak”, utólagos bejelentés kötelezettsége mellett (Gyárfás 1870–1885, III. 45, 463). Az oklevél fakszimiléjéhez I. Gyárfás 1870–1885, III. 464–465. oldalak közötti melléklet. Regesztájához I. AnjOkI VII. 39–40. L. még Jakubovich – Pais 1929, 143. Már Gombocz Zoltán jelezte, hogy a Chamaz név – a Chakan, az Iwachan és a Keverge mellett – nem iráni, hanem török eredetű (Gombocz 1938, 81). Vö. Németh 1958, 201. Nevezett apja a századfordulón élhetett (Tatár 2004, 169).

611 Káldy-Nagy 1982, 276 [155.]. Vö. Kun 2002, 339.

612 A Buzgán és a Buzgány családnev pl. a nagykunsági Kisújszálláson és Kenderesen is adatható (Kun 2002, 339).

kén pedig egy *Qara-Buzqan* elnevezésű területet ismeretes.⁶¹³ Ugyancsak egy kun ember nevét tarthatta fenn a valószínűleg a mai Röszkétől DNy-ra lévő *Buzgányhalma*, amely *Buzganj* [szerb] néven határrész az országhatáron.⁶¹⁴

Érdekes művelődéstörténeti adat, hogy a buzogány, avagy „harci bot” használata a besenyőknél nemcsak ismert volt, hanem rájuk a környező magyarság azt kifejezetten jellemzőnek tartotta. Jól mutatja ezt az egykori Csanád vármegye *Besenyő* (1369: *Bessenew*), más néven *Nagybesenyő* nevű helysége,⁶¹⁵ melynek *Bottalütő Besenyő*, avagy *Bottalütőbesenyő* neve is ismeretes.⁶¹⁶ A név ilyen formája még a régi, könnyűlovas harcmodor szerint harcoló besenyőkre vonatkozik.⁶¹⁷ Mivel a besenyők itt őrizték meg Magyarországon legtovább népi különállásukat (kiváltságukat a középkor végéig megújították, utoljára II. Ulászló egy 1495. november 15-én kelt oklevelében), „megérthető e különös névnek ilyen kései feltűnése”.⁶¹⁸

Tárgyunknak további újkori vonatkozásai is vannak, amelyek ugyancsak a csillagbuzogánynak a kun műveltségben betöltött szerepét domborítják ki. A nagykunsági szilaj pásztorok botjának végén – egyéb más „szerelékek” mellett – a csillagbuzogányok is feltűnnek. Az így hatékonyabbá váló „kézbevalók” igen jó szolgálatot tettek a jószágot háborgató réti farkasokkal szemben,⁶¹⁹ de ezzel igazították el az egymással szembeni nézeteltéréseket is. Az erőszakoskodások visszaszorítása érdekében a 18. század második felétől folyamatosan tiltják a különböző fejjel kombinált botok – kampók, bunkók, ólmosbotok, balták, fokosok, buzogányok (értsd: buzogányos botok) – nyilvános helyeken való hordását a korabeli rendelkezések. A vízszabályozásoknak köszönhetően igen komoly nagyságrendű réti területeket vontak mezőgazdasági művelés alá. A megváltozott gazdálkodási mód miatt a rideg nagyállattartás és annak eszközkészlete is visszaszorult, így a 19. század második felére gyakorlatilag eltűnt az a társadalmi réteg, amelynek a különféle pásztorbotok a mindennapi élet szerves részei voltak. Az egykori pásztoreszköz és fegyver immár mint

613 Baski 2007, 255. Vö. Rásonyi 1957, 97. L. még Rásonyi 1923, 133–134.

614 Lelkes 2002, 38, 70. A lokalizáció alapja az a „Szeged külterülete 1747-ben” című térkép, amely a Szeged története 2. kötetének mellékleteként jelent meg. Ezen szerepel a Busgan halom domborzati név (Lelkes 2002, 62, 67. jz.). A halom nevével alighanem összefügg annak a Buzgan pusztának a neve, amely Hatházi Gábor szerint a délvidéki Horgossal határos, és a hódoltság idején Szeged kun pusztája volt. A fentebb említett, 1423. évi adattal összefüggésben megjegyezte: elképzelhető, hogy „a Zsigmond által a Halas-szék kunjait süjtő, 14–15. század fordulójára tehető területelvonások áttelepítésekkel is együttjárhattak, s ennek keretében történt meg Buzgánszállás átköltöztetése a nemzeti szállásterület ÉNY-i peremére. Ebben az esetben a Szeged melletti Buzgán pusztát a felhagyott, korai kun szállás helynévi emléke” (Hatházi 2000, 245–246 [25.]).

615 A helység azonos a Harangod, mai Aranka-patak melletti Óbesenyő (régbben Bešenova, ma Dudeștii Vechi) helységgel Makótól D-re (Györffy 1990, 165). L. még Györffy 1940, 428; ÁMTF I. 849.

616 A név kétszer bukkan fel írott forrásban, mindkétszer személynév elemeként. A bécsi egyetem magyar-nemetének anyakönyvében szerepel 1502-ben Benedictus de Bothalnezhebesene nevű tanuló. A név minden bizonnyal elírás Bothaluethesene helyett, ugyanis 1632-ben és 1633-ban Telegdi János kalocsai érsek rokona Stephanus Besseney de Bottal uteo Besenie és Stephanus Besseney de Bottal eötü Besseney néven bukkan fel (Györffy 1990, 164).

617 Jakubovich 1921, 120; ÁMTF I. 849.

618 Györffy 1990, 163–164. L. még Györffy 1940, 428; ÁMTF I. 849; Tatár 2004, 172; Pálóczi Horváth 2014, 52.

619 Köpű nélküli csillagbuzogányok Mezőtúr, Túrkeve, Karcag, Kunhegyes, Abádszalók és Tiszaderzs településekről kerültek be a Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumba néprajzi gyűjtések során. Használatukról már keveset lehetett megtudni, annyi azonban kiderült, hogy „pásztorok fegyvere volt, s még a farkasok támadásai ellen használták őket a vízszabályozások előtt” (Szabó 1989, 77).

a viselethez tartozó „hivalkodó legényjelkép” élt tovább a Nagykunságban. Ezek voltak a kun legénybotok, amelyek főleg 1880–1920 között divatoztak a nagykun településeken. Formájukat tekintve nem sokban különböztek az egykori, buzogányfejjel szerelt pásztorbotoktól, minimális változás a csillag alakú fej anyagában és kialakításában érhető tetten: a bronz keményebb anyaga sárgarézre változott, hiszen immár nem a súlya, hanem annak díszessége vált fontossá. A cifrább külső végett hosszú köpűvel szerelték, esetleg díszes csúcsot kapott, és a rézöntvénybe – már hidegen – monogramot, évszámot, rozmaringmintát véstek készítőik. A tömeges gyártás miatt a korábbi csillagforma az esztergályosok kezén változatos formájú forgástestté alakult, amely már csak stilizáltan jelzi az eredeti alakot: a tüskék, illetve az azokat szimbolizáló rovátkák, barázdák már utólagos (hideg) megmunkálással kerültek a fejre. Emellett azonban a hagyományos forma több változatban is megmaradt, amelyek beilleszthetők a régészeti leletek alapján felállított tipológiai rendbe. Az utolsó datált példányok az 1920-as évekből maradtak korunkra; ekkor a régi, rézfejú legénybotot kiszorította a sétatálca.⁶²⁰

Mindezek fényében meg kell állapítanunk, hogy a szórványként előkerült, bronzból öntött csillagbuzogányaink újkori, 18–19. századi készítmények is lehetnek, illetve elvileg az is elképzelhető, hogy – ahogy napjainkban, úgy ebben az időszakban is – a már akkor előkerült szórványdarabokat másodlagosan használták fel, így alkalmasint 13–14. századi ütőfegyverek is megjelenhetnek 18–19. századi tárgyakon. Kérdés, hogy megragadható-e valamiféle támpont a régészeti és néprajzi korú tárgyak szétválasztásához. A felgyűjtött jó félszáz darab vizsgálata során a különböző altípushoz tartozó csillagbuzogányok kapcsán megfigyelhető volt, hogy elsősorú többségük nyéllukátmérője nem haladta meg a 3 cm-t, azaz kisebb, mint amit egy –

620 A témára összefoglalóan és további irodalmakkal l. Katona-Kiss 2019. Tiszaigaron még 1949–1950-ben is készítették buzogányokat rézöntő cigányok – igaz, a mesterség fortélyait már csak néhányan ismerték. Elmondásuk szerint „a háború előtt sok buzogányt öntöttek és mindig idehaza, parasztleányok rendelésére. Azóta azért nem, mert »el van tiltva, mert nagy gyilkoló szerszám« [...] Bálban, utcai verekedéseknél használták. Amíg el nem tiltották, egyméteres bottal hordták a legények, később pedig rövid nyéllal, hogy zsebbe, kabát alá, kabátújjba el lehessen rejtteni. Öntése kb. másfél óra volt, a kisebbet 3 pengőért, a nagyobbat 4–5 pengőért adták” (Bakó 1992, 74, 77–78). Hasonlóan „fiatal” adat a Maros-Körös közéről is adathozható: a kevermesi illetőségű néhai Fábrián János (1935–2018) elmondása szerint neki is volt két, rövid nyéllal szerelt csillagbuzogánya, melyet kunbot néven ismert. Fiatal korában ezt a kézbevalót dugták a legények a csizmájuk szárába, ha bálba mentek. Amolyan önvédelmi fegyver volt – „korabeli gáz-spray”. Jó használatot tett a tanyasi kutyák, a rablók és a kötözködő ittas legényekkel szemben. A megkurtított nyelű buzogányos botokhoz l. Katona-Kiss 2019, 16, és uoitt 57. jz. további irodalmakkal. (A kevermesi adattól – amely településről a kun vonatkozású helynevek kapcsán még lesz szó – Wittmann Attila szóbeli közlése révén van tudomásunk, segítségét itt is köszönjük!) Idetartozik, hogy a csillagbuzogánnyal szerelt pásztorbotok nemcsak a kunok lakta területeken voltak használatban, mint ahogy a középkori csillagbuzogányok sem. Így pl. a keszthelyi Balatoni Múzeum néprajzi gyűjteménye is őriz hasonló tárgyakat, melyeket a Dunántúlról gyűjtöttek fel (Gyanó 2020). Ettől függetlenül a csillag alakú buzogányok kun vonatkozásait kellően hangsúlyozzák a kun legénybotok, amelyek viszont egyértelműen nagykunsági műveltségi elemnek tekinthetők. Más példák is igazolják a csillag alakú buzogányok újkori kun kapcsolatait. Az 1848–1849. évi szabadságharc idején a csillagbuzogányokat újra hadrendbe állították: Ilosvai Varga Imre, a Nagykun Kerület élelmezési kormánybiztosa elrendelte a fokokok, buzogányok öntését a nemzetőrök felfegyverzésére (Katona-Kiss 2019, 16) és ugyancsak „kis méretű, csillagfejú buzogányt kaptak” a rendvédelmi egységek tagjai is (Kalmár 1964, 43). Talán ezzel állhat összefüggésben, hogy 1860-ban, amikor Pesten az akkori polgármester, Rottenbiller Lipót (1806–1870) önkéntes rendvédelmi egységet (Constable) szervezett, annak „jelvénye egy kun típusú, csillagfejú buzogány volt, amelyet a közeli Jász-kun kerület területén használatos előljárói jelvényről mintázták, és nem egy múzeumi darabról másolták” (Kovács S. 2019, 27, 158–159, Kat. No. 56).

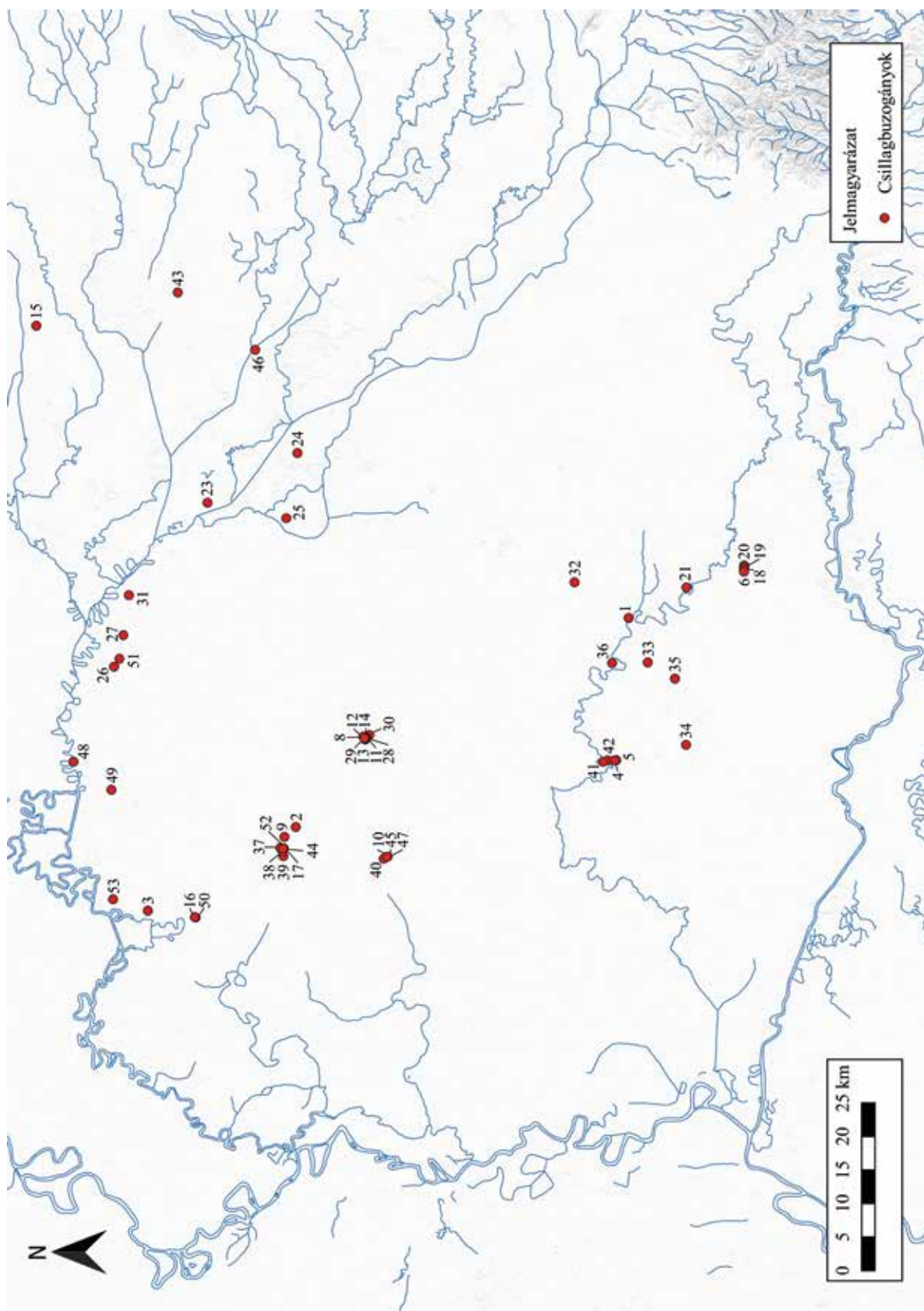
nemegyszer élet-halál harcban alkalmazott – pásztorbot paramétereinél várnánk. Ezeknek a „kézbevalóknak” ugyanis kellett hogy legyen bizonyos vastagságuk, különben – bármennyire jó kiképzésű volt is a fa – fennállt a veszélye, hogy éppen a kritikus pillanatban, az ütéskor törik el a fémféjjel nehezített bot nyaka. Éppen ezért azt sem gondoljuk valószínűnek, hogy megfagragták volna a botok végét a fej felszereléséhez, mert így éppen a fegyverre nehezített bot nyakát gyengítették volna meg, azaz éppen a fémből készült fej (buzogány, fokos, stb.) törött volna le a botról. Mindezeket figyelembe véve megalapozottnak érezzük tehát azt a véleményt, hogy a botok, amelyeknek el kellett bírniuk a rá támaszkodó pásztort, és amelyekkel farkasok ellen vették fel a harcot, legalább 3 cm vastagok voltak. Ezért úgy gondoljuk, hogy a szűk nyéllyukú csillagbuzogányok minden bizonnyal középkoriak lehetnek, egyszersmind nem valószínű, hogy másodlagosan felhasználva későbbi századok pásztorbotjainak végét nehezítették volna. A csillagbuzogányok közül csak a legfejlettebb, tizenkettűskés példányok kapcsán merült fel, hogy esetleg újkori eredetűek. Éppen ezért a vasból kovácsolt négytűskés, a hordó vagy gömb alakú, valamint a levágott sarkú kocka alakú altípusba tartozó változatok jó eséllyel középkorinak keltezhetők. Akkor gondolhatunk esetleg újkori készítésre – tekintettel a fentiekre –, ha kifejezetten nagy a nyéllyukátmérő, vagy ha a példány anyaga gyenge minőségű. Ez utóbbi azért adhat gyanúra okot, mert könnyűlovassági fegyvernek az ilyen buzogány alkalmatlan, kivált ha figyelembe vesszük a tömören öntött, komoly méretű és súlyú példányokat. A pásztorok a saját „kézbevalóikat” ugyancsak a lehető legjobb fejekkel igyekeztek felszerelni, de ezek esetében inkább tartjuk elképzelhetőnek a kevésbé szakszerű kivitelezést, akár a háziiparszerű öntést is.⁶²¹

4.3. Csillag alakú buzogányok a Maros–Körös közéről

A két folyó közötti térségből összesen ötvenhárom csillag alakú buzogányt sikerült felgyűjtőnünk, ezek nagyobb része (sajnos) töredék (3. térkép).⁶²² A tárgyak kivétel nélkül szórványlele-

621 Az általunk felgyűjtött ötvenhárom csillagfejű buzogány, illetve annak töredéke közül negyvenöt darab nyéllyukátmérője volt mérhető, illetve kiserkeszthető. Ebből harminchét csillagbuzogány nyéllyukátmérője nem haladta meg a 2,5 cm-t – azaz az ebből a szempontból vizsgálható sújtófegyverek több mint negyötöde. A 2,5–3,0 cm közötti tartományba sorolható darabok száma hat, ezek közül öt példány nyéllyukátmérője 2,5–2,6 cm, és csak egy csillag alakú buzogányé 2,8 cm. Összességében tehát csupán két példány nyéllyukátmérője volt 3 cm-nél nagyobb: egy példányé 3,2 cm (Kat. 25.), egy darabé pedig 4,4 cm (Kat. 52.). Egyébként a MNM Fegyvertárában lévő csillagbuzogányok – közelebről a tizenkettűskés változatok – kapcsán Kovács László is megjegyezte, hogy „egy részük hamisítvány is lehet” (Kovács 1971, 178, 49. jz.), amelyet talán ugyancsak ezzel az eshetőséggel lehet összefüggésbe hozni.

622 Anyaggyűjtésünk lezárulta után több alkalommal is jelezték a térség múzeumainak fémkeresős önkéntesei, hogy újabb csillagbuzogány-töredékek láttak napvilágot a két folyó közötti térségből. Így Battonya, Vertán-major; Békés–Kossuth Tsz (MRT 10. 79–80); Békés–Török-sziget, volt Szabó-tanya (MRT 10. 68); Csabacsúd–Nagyráta, Templomhely (a középkori Csabacsúd falu – MRT 8. 100–103; Blazovich 1996, 72); Mezőhegyes, 17-es major II. (a középkori Mezőhegyes – Blazovich 1996, 204); Murony–Földvár, Kamuti út (MRT 10. 616–619); Sarkad–Écsi-dűlő, Faluhely (50701) és Szarvas–Keskeny, Tóth-tanya (MRT 8. 414) lelőhelyekről, valamint további egy példány Kétegyháza ÉNy-i határának közvetlen közelében, de alapvetően a távolabb eső Gyula közigazgatási területének DNy-i sarkából. Mivel a példányokról kizárólag szóbeli értesítések és munkafotók révén van tudomásunk, azokat nemhogy nem volt módunk személyesen tanulmányozni, de még az alapvető méretadataikat sem ismerjük. Így a katalógusban nem kaptak helyet, de típus szerinti besorolásuk lehetséges: a

3. térkép: Csillagbuzogányok

1. Battonya, Vertán-major (1312); 2. Nagyszénás, Cserepesi csárda; 3. Szarvas; 4. Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983); 5. Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983); 6. ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Arad–Mezőhegyes térségéből); 7. ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Békés megye területéről) – a térképen nem jelöltük; 8. Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067); 9. Nagyszénás, Cifra-dűlő, Érpárt (63660); 10. Orosháza, Eötvös major (59800); 11. Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067); 12. Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067); 13. Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067); 14. Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067); 15. Sarkadkeresztúr 1. lelőhely; 16. Szarvas, Ponyiczky-tanya (6166); 17. Nagyszénás, Cifra-dűlő, faluhely (1377); 18. ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Arad–Mezőhegyes térségéből); 19. ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Arad–Mezőhegyes térségéből); 20. ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Arad–Mezőhegyes térségéből); 21. Battonya, Digesztor (63426); 22. ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Békés megye területéről) – a térképen nem jelöltük; 23. Békés, Diter, Csarnahelyi-domb (2712); 24. Békéscsaba, Icce-part I. (3377); 25. Békéscsaba, Tanya 2300 (3197); 26. Csárdaszállás, Ludvig-tanya (3907); 27. Csárdaszállás, Nagyfenék, Koppányi-tanya (3932); 28. Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067); 29. Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067); 30. Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067); 31. Köröstarcsa; 32. Kunágota, Biszerika (54877); 33. Mezőhegyes, Csatókamarás (73993); 34. Mezőhegyes, 17-es major II. (92691); 35. Mezőhegyes, 23-as major; 36. Mezőkovácsháza, Új Alkotmány Tsz, Henrik-major II. (28958); 37. Nagyszénás, Cifra-dűlő, faluhely (1377); 38. Nagyszénás, Cifra-dűlő, faluhely (1377); 39. Nagyszénás, Cifra-dűlő, faluhely (1377); 40. Orosháza, Eötvös major (59800); 41. Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983); 42. Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983); 43. Újszalonta, Balogh-tanya; 44. Nagyszénás, Cifra-dűlő, faluhely (1377); 45. Orosháza, Eötvös major (59800); 46. Sarkad; 47. Orosháza, Eötvös major (59800); 48. „Endródi határ, a Hármaskörös mentén”; 49. Gyomaendrőd, Kápolna-halom (4607); 50. Szarvas, Ponyiczky-tanya (6166); 51. Csárdaszállás, Csukás-dűlő, Gátórház (3913); 52. Nagyszénás, Cifra-dűlő, faluhely (1377); 53. Szarvas, Halásztelek (6112)

tek vagy fémkeresős kutatások hozadékai. A részletes és sokszempontú tárgy történet megírására – a kései nomádokhoz köthető kengyeltípusokhoz hasonlóan – éppen azért volt szükség (önmagáért való hasznán túl), hogy „megmérhessük”: a régészeti összefüggések hiánya ellenére lehet-e ennek a tárgycsoportnak valamiféle történetiforrás-értéke.

A régészeti összefüggések nélkül, csak típus alapján besorolható, de eszerint a kései nomádok műveltségéhez tartozó kengyelekhez hasonlóan a magyarországi csillag alakú buzogányok szórvány-jellege miatt okkal történik állandó utalás arra, hogy a fegyverek besenyő és kun vo-

két békési, a gyulai/kétegyházi, a mezőhegyesi, az egyik sarkadi (a lelőhelyről két találat is származik), továbbá a szarvasi töredékek bronzból öntött, tizenkettűskés csillagbuzogányok maradványai. A csabacsúdi példány és a másik sarkadi darab azonban tizenötűskés kialakításúak, s gyakorlatilag épek. Az előbbi egyszerű formát képvisel, gúlatüskéi között feltehetőleg reszeléssel kialakított kettős horony figyelhető meg, az utóbbi viszont egy alul-felül köpűkkel ellátott, igazi robusztus, „nehézfegyver”. A battonyai példányból csak egy ütőtüske maradt meg, így típushoz sorolása bizonytalan. Nemrégiben egy vasból kovácsolt négytűskés darab került elő Csárdaszállás–Baráthalom-dűlő (3901) lelőhelyről. Ez utóbbihoz l. még MRT 10. 374–375 [4/5.].

natkozásai mellett számolnunk kell azzal is, hogy kapcsolódási pontjai ellenére azok nem feltétlen bizonyítékai a kései nomádok jelenlétének. Hatházi Gábor megfogalmazása szerint: „A csillag alakú buzogányok esetleges etnikum-jelző értékét nagymértékben csökkenti az a tény, hogy a fegyvertípus azonnal beépült a magyar könnyűlovasság hadfelszerelésébe”.⁶²³ Ettől függetlenül pl. a kutatás több-kevesebb valószínűséggel a besenyőkhöz köti azokat a csillagbuzogányokat, amelyek besenyő szállásterületnek meghatározott térségből láttak napvilágot,⁶²⁴ hasonlóan azokhoz a vállába kovácsolt fülű kengyelekhez, amelyek többségének előkerülési helye „a Sárvíz vidékének oklevelekkel is jól adatolt besenyő települései: Tinód, Kölesd, Alap, Töbörzsök”,⁶²⁵ vagy a Bajcs–Farkasd puszta lelőhelyről származó, és a steppei emléktárgyakban jellegzetesen besenyő tárgyként ismert merev szájas zablát,⁶²⁶ amely csupán néhány km-re található a besenyő udvarnokok 1209-ben és 1214-ben említett falujától, a mai Zsitvabesenyőtől.⁶²⁷

623 Hatházi 1990, 43. Ehhez hasonlóan Petkes 2006, 108; Pálóczi Horváth 2014, 52; Hatházi – Pálóczi Horváth 2016, 66.

624 Az idevonható példányokat a vasból kovácsolt négytüskés csillagbuzogányok tárgyalása kapcsán már elősoroltuk, de nem érintettük konkrétan azok kapcsolódási pontjait a besenyő szállásterületekkel. A Fácánkert-Kajmádi-sziget és Kajdacs lelőhelyeken előkerült példányokat a Sárvíz-völgyi, míg a fűzesabonyit a Kemej vidéki besenyő szállásterülettel hozta kapcsolatba a kutatás. A Szőrényvárnál talált darab „az al-dunai magyar-bizánci-besenyő határvidékről” került elő (Pálóczi Horváth 1989a, 28–29. 19. kép, 32; Pálóczi Horváth 1996, 15, 18; Petkes 2006, 106, 2. ábra, Pálóczi Horváth 2014, 44, 24. kép). A kajárpécsi Helytörténeti Múzeumban őrzött példányok kapcsán a leletek közlője, Takács Miklós jelezte: „a Felpéc és Kajárpéc tőzsomszédságában fekvő Szerescsény község esetében komoly érvek szólnak a besenyő lakosság mellett, sőt Kajárpéc középkori birtoklástörténetében is fellelhetők e népcsoportra adatok”. Kajárpéc község középkori elődjének, Kajár falunak első, 1086-ban történt határleírása egy rus Bessenorum nevű birtoktestet említ, amely egy 1234-es átírásban már rus Bissenorum quod vulgo Besseneuthorlou formában fordul elő. Végkövetkeztetése szerint a „fegyverek lelőhelye és egy a besenyőkre utaló tereppont [...] topográfiai közelsége kétségen felül felfogható olyan értelemmel, amely erősíti a csillag alakú buzogányok besenyő használatát az Árpád-kori Magyarországon”, de maga is hangsúlyozta, hogy a következtetés erejéből igen sokat levon „a lelőköri körülmények hiányos megfigyelése”, valamint, hogy a csillagbuzogányt „hamar megismerhették az Árpád-kori Magyarország magyar etnikumú fegyverforgatói [...] is” (Takács M. 1997, 216, 218). A Paks környékéről előkerült töredékek a már említett Sárvíz-völgy peremén helyezkednek el (K. Németh 2010, 271, 2. kép), így a leletanyag „talán jelezheti a Sárvíz-völgyi besenyő népesség régészeti hagyatékát, vagy annak a helyi lakosságra gyakorolt hatását” (K. Németh 2010, 272). Az egyik töredék fellelési helye Paks–Cseresznyés–Akalacs (K. Németh 2010, 269) – utóbbi helynév Kun Péter kutatásai szerint besenyő eredetű, jelentése: ’fehér tarkácska’, esetleg ’fehér paripa’ (Kun 2005). A Szarvasnyilasnál talált négytüskés példány előkerülési helye is közel esik a mosoni besenyő szállásokhoz – vö. Györffy 1990, 124–126; Aszt 2008, 3, 9–10.

625 Vö. Györffy 1990, 136–137, 144, 149 [45., 47., 72., 84.]; Hatházi 1996a, 236–238 [25., 36., 41.]. A kengyelek közös táblába szerkesztett rajzához l. Pálóczi Horváth 2014, 51.

626 Pletneva 1958, 153, 156.

627 Pálóczi Horváth 1989a, 30; Pálóczi Horváth 1996, 18; Pálóczi Horváth 2014, 50. Ez a besenyők lakta falu a Komárom megyei Udvardhoz tartozott, 1209-ben már Besenyő néven szerepel (ÁMTF I. 435–436; ÁMTF III. 461). L. még Györffy 1990, 156–157 [124.], a bajcsi zablához Petkes 2011, 232–233. Tárgyunk a 10. számú veremház betöltéséből látott napvilágot, a lószerszámon túl „jellegzetes Árpád-kori kerámiaanyag” is előkerült. Az objektumokat a 10. század első felétől a 12. század elejéig tartó időszakra lehet keltezni, magát a zablát pedig a 10–11. századra (Petkes 2011, 232, 244). Bár maga a tárgy és annak keltezése nehézség nélkül kapcsolatba hozható a magyarföldi besenyőkkel, Petkes szerint a hét Kárpát-medencei egytagú zablából öt (köztük a bajcsi is) „nagy biztonsággal nem kapcsolható a késő nomád csoportokhoz” (Petkes 2011, 236). Ezzel szemben Kovács László úgy ítélte meg, hogy a példány – hasonlóan a tinódpusztai sírok tárgyi anyagához – „ugyancsak a besenyőkhöz köthető” (Kovács 1986, 279). A lelőköri körülmények és a helynévi adat talán úgy hozható közös nevezőre, hogy maga a zablá besenyők révén juthatott Magyarországra, de földbe már egy magyar falu házában került. Aszt Ágnes értékelése szerint a történeti-földrajzi adat „szinte biztosan kizárja a lelet szórványos voltát” (Aszt 2008, 7).

Nem vitatva, hogy ítéletünk legfeljebb csak közelíti az egykorvolt valóságot, mégis úgy gondoljuk, hogy a fegyvertípushoz kapcsolódó háttérismeretek (a csillagbuzogányok kései nomád kapcsolódási pontjai, a harci eszköz Kárpát-medencei megjelenése és elterjedése, a keltezés kérdése, a – hozzávetőlegesen – korabeli ábrázolások tanulságai, a tárgy jelölésére használt szavak történetének, továbbá az abból alakult személy- és helynevek vallomása, a magyarországi kunság művelődéstörténetéhez tartozó megfigyelések) és annak ténye, hogy a Maros–Körös köze a kunok második beköltözése (1246) után a hódi csatáig (1282) bizonyosan kun szállásterület volt együttesen arra mutatnak, hogy ha nem is lehet minden kétséget kizáróan kijelenteni, hogy ezek a csillagbuzogányok egykor kun kezekben forogtak, de úgy véljük, hogy ahogy a Sárvíz-völgyében talált „besenyő típusú” szórvány kengyelek kapcsán az ott megtelepedett besenyők, úgy a Maros–Körös közén az ugyancsak itt szállást foglalt kunok „jöhetnek szóba elsősorban” „a fenti leletek etnikai hordozóiként”.⁶²⁸ Mindez a már tárgyalt kengyelekre is vonatkoztatható, sőt mint bemutattuk, ugyanolyan típusú kengyelek hazai és steppei kun sírokból is előkerültek; ezzel szemben – ahogy arról már szó esett – csillagbuzogányt bizonyosan csupán egyetlen esetben (Mezsericska) leletek fel temetkezésben.

Az elősorolt és egy irányba mutató érveken túl talán nem hiábavaló megvizsgálni annak a bevett véleménynek a hátterét sem, amely szerint a csillagbuzogány „azonnal beépült” a magyar könnyűlovasság hadfelszerelésébe, avagy hogy a fegyvertípust „a 12–13. században [...] országszerte használhatta az átmeneti típusú magyar lovasság is”.⁶²⁹

A vélekedés alapját végső soron Kovács László megállapítása képezi, aki rámutatott: a buzogányformák vizsgálatából kiderült, hogy „a XI. és a XII–XIII. századra keltezhető leleteink is vannak, melyek tehát jóval a kun betelepülések [...] előtti időkből valók. Mivel a csillag alakú buzogányforma kifejlett alakban a dél-oroszországi lovasnépeknél jelent meg, s ők voltak a fegyver továbbfejlesztői is, magyarországi elterjesztőiket is közöttük kell keresnünk [...] elképzelhető, hogy a hazánkban letelepített besenyőkben kell az átadókat látnunk. Valószínűleg ők, a még nem feudalizálódott, határőrző, nomád harcmódorú besenyők maradtak továbbra is a fő használói, de a nyílal és közelharc fegyverekkel felszerelt átmeneti típusú lovasság is alkalmazhatta. A nehéz fegyverzetű lovasságnál kevésbé terjedhetett el, de hogy az előkelők is használták, arról a Gut-Keled nembeli Apaj, Szlavónia bánja 1235 körüli lovaspecsétjének ábrázolása tanúskodik, melyen a kaftános, prémes süvegű főúr kezében buzogányt tart”.⁶³⁰

Kovács László meglátása – amint utaltunk rá – teret nyert a kései nomádokkal foglalkozó kutatásban, s számos alkalommal megállapították, hogy a csillag alakú buzogány korai példányait a besenyők hozhatták magukkal Magyarországra hadi felszerelésük részeként. A megalapozott felvetést támaszthatják alá a besenyő szállásterületen előkerült példányok, a sújtófegyverre alkalmazott csomak, csomasz és csokmány szavak, valamint a Botalütőbesenyő helynév vallomása is. A közvetítés ideje így a besenyő betelepülési hullámok idejével azonos, amely

628 Vö. Hatházi 1996a, 229.

629 Hatházi 1990, 43; Pálóczi Horváth 2014, 52.

630 Kovács 1971, 179–180.

Taksony fejedelemségétől II. István uralkodásáig tartott – a hozzávetőlegesen 955–1131 közötti periódus lehet tehát a fegyvertípus Kárpát-medencei megjelenésének első időszaka. Hogy ezen belül mikor vehette azt át a magyar átmeneti típusú lovasság (máshol könnyűlovasság), azaz használata mikortól adatolható magyar kézen, erre sem konkrét, sem közelítő adat nem áll rendelkezésre. Kovács László is csak annyit írt, hogy a hasonló felszerelésű magyar átmeneti típusú lovasság is alkalmazhatta. Ugyanakkor a 13. század első harmadának végére már hazai ábrázoláson is felbukkan, ami arra utalhat, hogy ekkorra már teret nyerhetett a magyarság körében is.

Nagyjából ez lehet az a háttér, amely alapján kései nomádokkal foglalkozó kutatásunk két tekintélyes egyénisége úgy nyilatkozott, hogy a csillag alakú buzogányoknak „a tatárjárás (1241–1242) előestéjére – tehát a kunok érkezését megelőzően – már (esetenként igen széleskörű) elterjedtségük tapasztalható magyar környezetben is”.⁶³¹ Úgy véljük, hogy a fenti érvekhez önmagában kétség sem fér, mindazonáltal bizonyos adatok és megfigyelések talán árnyalhatják a képet. Az elősoroltak tükrében tény, hogy a besenyők használták a csillagbuzogányokat. Viszont már utaltunk rá, hogy a besenyő szállásföldről adatolható példányok jó része sem korai keltezésű példány, azaz bár vannak adataink korai példányok használatára is, ez egyáltalán nem tűnik kiterjedt jelenségnek. A besenyő szállásterületről adatolt tizenegy példány közül az időrendileg idetartozó négytűskés és átmeneti típusba is csupán két-két csillagbuzogány illeszthető Paks–Gyapa–Templomdomb és Fadd–Juhakol, illetve Szörényvár és Paks–Páli-szőlők lelőhelyekről. (Ezen érdemben az sem változtat, ha a Szarvasnyilasról előkerült darabot is számításba vesszük.) Az innen származó csillagbuzogányok nagyobb része ugyanúgy a tizenkettűskés változathoz sorolható, mint a Kárpát-medencéből adatolható példányok zöme⁶³² – ami egyébként a másik fő érv a fegyver kiterjedt használatára, ti. arra, hogy csillagbuzogányok nemcsak a besenyők és a kunok lakta vidékekről adatolhatók. Ezek korát a kelet-európai párhuzamok alapján a 12–13. századra lehet tenni, így elméletileg a fegyvertípus meghonosodásának legvalószínűbb ideje a 12. század és a 13. század első harmada lehet. Azonban érdemes figyelembe venni a már idézett bizánci szerzők, Ioannes Kinnamos és Niketas Choniates tudósítását az

631 Hatházi – Pálóczi Horváth 2016, 66.

632 Legalábbis erre mutat eddigi gyűjtésünk. Kovács László a MNM Fegyvertárából egy négytűskés, öt, a négytűskés és a tizenkettűskés változatok közötti átmeneti típusú, egy, a négytűskés és a levágott sarkú kocka forma közötti „hibrid” formát mutató, két négytűskés dudoros, valamint egy domborulatokkal tagolt felszínű, gömb alakú buzogány mellett 123 különböző altípusú tizenkettűskés csillagbuzogányról adott hírt (Kovács 1971). A váci Tragor Ignác Múzeum (régén Vak Bottyán Múzeum) fegyvergyűjteményéből két tizenkettűskés és egy „soktűskés” változat ismert (Temesváry 1984, 121–122; valószínűleg ugyanezek fényképeihez l. Rác 2012, 4). Ugyancsak a Dunakanyar környékéről, közelebbről Nagymaros–Szent Mihály hegy és Szob–Belterület lelőhelyekről került elő egy-egy tizenkettűskés csillagbuzogány (MRT 9. 227, 346, 58. tábla 1, 3). A zalaegerszegi Göcseji Múzeum egy tizenötűskés példányt mutatott be Lenti várából (Vándor et al. 2002, 120–121, 4. kép). A szabolcsi Rétköz területéről Döge–Belterület és Kótaj–Szőlő lelőhelyekről ismerünk két tizenkettűskés példányt (Istvánovits 2003, 47, 535, 33. tábla 1; 143, 634, 132. tábla 2). A debreceni Déri Múzeum gyűjteménye három csillagbuzogányt őriz – ezek egyike négytűskés, a másik kettő tizenkettűskés példány (Boldog 2007, 75–76, 78–79). Erdélyből a Maros Megyei Múzeum gyűjteményéből négy, a gyulafehérvári múzeum anyagából egy csillagbuzogány képét közölték – mindegyik példány a tizenkettűskés típushoz sorolható (Fărcaș 2015, 78), ahogyan az Adrian Andrei Rusu által bemutatott csillagbuzogányok is Erdély területéről, közelebbről Siménfalváról (Hargita megye), Szebenből és Marosvásárhelyről (Rusu 2017, 454, fig 1/1–3.). Végül Alexander Ruttkey is közölt négy darabot a felvidéki Léva múzeumából, amelyek ugyancsak ehhez a változathoz tartoznak (Ruttkey 1975, 203, abb. 29/1–4, 208; 209, abb. 32/1, 7).

1167-ben a bizánci és magyar erők között zajlott zimonyi csatáról. Ezek amellet tanúskodnak, hogy a bizánciak körében alkalmazott csillagbuzogány – egyáltalán bármiféle buzogány – ismeretlen a magyarok körében, és ugyanez olvasható ki Eustathios egy leveléből is. Ha meg is jelenik a sújtófegyver 1239-re⁶³³ a Magyar Királyság egyik országos méltóságának pecsétképén, magunk úgy véljük, hogy ez nem feltétlen érv a fegyvertípus kiterjedt használatára, csak arra, hogy a bizánci nehézlovassághoz hasonlóan a magyar nehézlovasság is használatba vehette – Kovács S. Tibor szerint egyébként bizánci hatásra, és konkrétan a vasból kovácsolt négytüskés típust.⁶³⁴

Összességében úgy gondoljuk, hogy az első csillagbuzogányokat valóban a besenyők hozhatták magukkal arzenáljuk részeként, és a „besenyők maradtak továbbra is a fő használói”,⁶³⁵ de a magyar hadszervezetben még utolsó betelepülési hullámuk után egy emberöltővel sem találjuk.⁶³⁶ Ennélfogva az sem valószínű, hogy a fegyvertípust a besenyők terjesztették volna el a Kárpát-medencében, kivált hogy széleskörűen csak a tizenkettüskés változat került használatba. A típus keletkezése ugyan megengedi, hogy széleskörű alkalmazásának felfutását 1167–1239 közé tegyük – csak éppen a jelenségre nem tudnánk magyarázattal szolgálni.⁶³⁷ Mindent mérlegre téve azt tartjuk a legvalószínűbbnek, hogy a csillag alakú buzogányok *tömegével* csak Kötöny népének betelepülése után jelenhettek meg a Kárpát-medencében.⁶³⁸ Ennél fogva a magunk álláspontja az, hogy a Maros–Körös közén előkerült példányok korát is ezzel az eseménnyel lehet elsősorban összekapcsolnunk, kivált hogy tudjuk: a térség 1246 után legalábbis 1282-ig egy kun nemzetség szállásterülete volt. Kiemelt figyelmet érdemelnek azok a példányok, amelyek lelőhelyéhez vállába kovácsolt fülű kengyel vagy kun eredetű (de legalábbis „kungyanús”) hely-

633 Később már ez az évszám szerepel Kovács Lászlónál (Kovács 1986, 279) és másoknál is – pl. Kovács S. 2017, 407; Kovács S. 2019, 10.

634 Kovács S. 2017, 407; Kovács S. 2019, 10.

635 Kovács 1971, 180.

636 Az Árpád-kori magyar könnyűlovasság „klasszikus”, tehát keleti nomád mintát követő hadfelszerelése kapcsán megemlíthetjük még Kovács S. Tibor álláspontját, mely szerint „a keleti típusú szabályák használata a 12–13. században ugyan nem zárható ki a magyar könnyűlovasságnál, de valószínűbb, hogy ezek a harcosok már inkább kardokat viseltek” (Kovács S. 2017, 406). Hogy ezek a seregtettek buzogányt használtak volna, már csak e vélemény kapcsán is kérdéses.

637 Ugyan gondolhatnánk a zimonyi ütközet fegyverzetben megjelenő tanulságaira, csakhogy mind Choniates ([11.] Moravcsik 1984, 290), mind Eustathios ([A 1.] Moravcsik 1984, 162) vasbuzogányokról, illetve „vassal tövisezett” sújtófegyverekről tett említést, míg Magyarországon a kelet-európai steppéről ismert, bronzból öntött változatok terjednek majd el.

638 Idevonható Kovács László megjegyzése is, mely szerint: „A kunok XIII. századi betelepülésével a csillag alakú buzogány mindinkább tért hódított” (Kovács 1971, 180). Ez alapvetően a tizenkettüskés változat elterjedését jelentette – Rosta Szabolcs szavaival: A „csillag alakú tizenkettüskés buzogány [...] a kunok megjelenésével terjed el az országban” (Rosta 2014a, 213). Egyébként későbbi munkájában már Kovács László is úgy fogalmazott, hogy a (csillag)buzogány a Kárpát-medencében „talán már besenyő vagy csak kun közvetítéssel” jelent meg (Kovács 1986, 277). E bizonytalanságot jól érzékelteti Hatházi Gábor mondata is, aki a kései nomád műveltséghez tartozó csillag alakú buzogányok kapcsán úgy értékelt, hogy „nem tudjuk [...] eldönteni, hogy a XI–XII. századi besenyő, vagy a XIII. századi kun közvetítéssel jelenik-e meg nálunk ez a fegyver” (Hatházi 1990, 43). Azonban – reményeink szerint – eredményt érhetünk el, ha szem előtt tartjuk, hogy „valós kulturális hovatartozásukat [...] mindig fokozott körültekintéssel, egyedileg szükséges mérlegelni” (Hatházi – Pálóczi Horváth 2016, 66).

név, olykor egyszerre mindkettő is rendelhető. Ilyen esetekben az adott terület további célzott kutatása feltétlen kívánatos lenne – ahogy Csengele példája is mutatja.⁶³⁹

Fejtegetéseink végén újfent jeleznünk kell, hogy a napvilágra került csillagbuzogányok döntő többsége töredék, jobb esetben hiányos darab. Véleményünk szerint az egykori sújtófegyverek elsősorban harc vagy gyakorlatozás során rongálódhattak meg. Kérdés viszont – szem előtt tartva a csillagbuzogányok használatának idejét –, hogy milyen hadi cselekményekre kell gondolnunk a Maros–Körös közén abban az esetben, ha a magyar könnyűlovasság vagy az átmeneti típusú magyar lovasság használta azokat? Úgy véljük, hogy ezek a fegyverek részben lehetnek a tatárjárás emlékei is, hiszen a mongolok a meghódított népek, így a kunok egységeit is fegyverbe állították.⁶⁴⁰ A kortárs Rogerius is együtt említette a hódító tatárokat és a kunokat,⁶⁴¹ és az utóbbiak a Maros–Körös közén lévő Pereg ostromában is részt vettek.⁶⁴² Ugyancsak érvényes magyarázat lehet a töredékek felbukkasására az 1282. évi kundulás, amikor is az államkormányzattal szemben fellázadt kunok pusztítani kezdték a Körösöktől D-re eső tiszántúli területeket; a harci cselekményekről, valamint azok következményeiről (megtámadott és részben elnéptelenedett falvak, monostorok, a hódi ütközet, a Maros–Körös közti kun szállásterület sorsa) később még részletesebben is szólunk.

639 A csengelei templom körüli temető etnikai meghatározásánál az annak felszínén talált tizenkettűskés „kun típusú” csillagbuzogány már a feltárás lelegején „a kunokra terelte a gyanút” (Horváth 2001, 74), amit erősített – más jelenségek mellett – „a Csengele helynév eredete”. Az azonosítás teljes bizonyosságot azonban csak huszonhárom évvel később nyert, amikor a csengelei kun vezéri sír is napvilágra került a szállásterület közelében (Horváth 2002, 22).

640 Vö. Zsoldos 2001, 450, 115. jz. L. még Pusztai 2014, 146.

641 Rogerius 35. c. L. még SRH II. 581. Itt lehet megemlíteni, hogy Szilágyi Magdolna és Serlegi Gábor egy Dunaföldvár mellett, a tatárjárás idején elpusztult falu egykori vermében emberi maradványok mellett fellelt, nyolcszögletű hasáb alakú buzogány kapcsán megjegyezték, hogy „a tatárok körében elsősorban a gömb, illetve csillag alakú buzogányok használatára vannak adataink” (Szilágyi – Serlegi 2014, 134, 35. jz.). Azonban az általuk hivatkozott munkában a lengyel szerző nem tárgyal ilyen típusú sújtófegyvereket – vö. Świątosławski 1999, 56–57, Plate XVI. 2–3. A közölt táblán lévő buzogányok ugyan tekinthetők csillag alakúaknak (ehhez l. Kat. 60.), de tüskéik már csak emlékeztetnek a csillagbuzogányok gúláira, elrendezésük viszont egyértelműen a gerezdelt buzogányok formai jellegzetességét mutatják – tehát „klasszikus” négytüskés vagy tizenkettűskés, esetleg „soktüskés” nincs közöttük. Egyébként a munka mindössze három buzogányt mutat be. Csiky Gergely – a döfőlándzsák, szablyák és harci balták mellett – ugyancsak említette a buzogányokat mint kiegészítő harc-eszközöket a 13. századi mongol seregben, megjegyezve: „míg Belső-Ázsiában a kitaj kortól hatalmi szimbólumnak is számított, addig Kelet-Európában a kipszak lakosság által gyakran és hatékonyan használt fegyver volt” (Csiky 2020, 547). Nem világos, hogy a Belső-Ázsiában használt ütőfegyver milyen típusba sorolható (az egykori Kumániában a csillag alakúak voltak alkalmazásban), de Nemerov szerint a 13–14. századi mongol harcosok gömbfejű vasbuzogányokat alkalmaztak (Nemerov 1987, 221). A csillag alakú buzogányok és a tatár haderő fegyverzete közötti összefüggések mérlegelésekor figyelembe kell venni azt a ténytet, hogy „Mongóliától az orosz területekig sokféle népcsoport csatlakozott a hódítókhoz, akik korábbi fegyvereiket a mongol hadseregben továbbra is használták” (Kovács S. 2007, 31). A Belső-Ázsiából nyugat felé törő mongolok között használatuk tehát aligha lehetett kiterjedt: David Nicolle a korabeli mongol fegyverzet bemutatásánál nem említett semmilyen buzogánytípust (Nicolle 1999, 295, 479–483), és Victor Spinei munkájára hivatkozva Adrian Andrei Rusu is úgy nyilatkozott, hogy a 13–14. századi mongolok fegyverzetével foglalkozó szakmunkák nem említik arzenáljuk részeként a buzogányt (Rusu 2017, 452).

642 „[...] az egész vidék elpusztítása után amazok orosz, kun és magyar foglyokból és kevés számú tatárból egyesített tömegükkel mindenfelől körülvették a nagy falut, és a harcba a magyar foglyokat küldték előre, és amikor azok mind elpusztultak, utánuk az oroszok, izmaeliták és kunok harcoltak. A tatárok pedig a hátuk mögött meghúzódva, nevettek pusztulásukon és romlásukon [...]” (Rogerius 37. c.).

A töredék csillagbuzogányok előfordulására a harci gyakorlatok során történő rongálódás is magyarázat lehet. Hogy a keleti lovasnomád népek nemzedékeit már gyermekkoruktól kezdve harcra nevelték, illetve hogy a férfiak a hadjáratok közötti békés időszakokban folyamatosan gyakorlatoztak, arról számos történeti forrás tájékoztat. Igaz, elsősorban az íjászat tökéletesítéséről olvashatunk, de aligha tévedünk, ha a katonai készségek naprakészen tartásába a közel-harci fegyverekkel való gyakorlást is beleértjük.

U. Kóhalmi Katalin a steppei nomád harcosok fegyverzetét és harcmodorát tagláló összefoglaló munkájának „A gyakorlás” című alfejezetében azt írta, hogy a lóhátról való fegyverforgatás „a készség állandó szinten tartását igényli”. A gyakorlás már kisgyermekkorban elkezdődött (a szerző az ázsiai hunok példáját idézte),⁶⁴³ így kétségtelen, hogy a megszerzett tudást békeidőben gyakorlatozással tartották fenn. Ezt Maurikiosz az avarok kapcsán jegyezte meg, aki szerint: „Gondjuk volt rá, hogy gyakorlatot szerezzenek a lóhátról való nyilazásban is”.⁶⁴⁴ Ugyanezt rögzítette a honfoglaló magyarokkal összefüggésben Bölcs Leó: „Sok gondot fordítanak rá, hogy gyakorolják magukat a lóhátról való nyilazásban is”.⁶⁴⁵ Mind a gyermekkori, mind a felnőttkori gyakorlatozásról tájékoztat Plano Carpini a 13. századi mongol harcosokkal kapcsolatban: „A férfiak egyáltalán nem dolgoznak, csak nyilakat csinálnak, meg a nyájakra van némi gondjuk; viszont vadásznak, és gyakorolják a nyilazást. A tatároknak ugyanis apraja-nagyja egyaránt jó íjász; fiaik, mihelyt második vagy harmadik évüket elérik, máris lovagolni, lovakat terelni, vágtazni kezdenek, korukhoz szabott íjat kapnak a kezükbe, és tanulják a nyilazást, mert igen ügyesek és merészek. A leányok és asszonyok is lovagolnak, és lóháton sebesen száguldoznak, akárcsak a férfiak. Láttuk, hogy tegezt és íjat is hordanak. [...] és egyesek úgy nyilaznak, mint a férfiak”.⁶⁴⁶

Mindezeket figyelembe véve magunk osztjuk Selmeczi László véleményét, aki szerint a mongolok kapcsán fentebb olvasható leírás Kötöny népére éppen úgy igaz: „Pontosan így történt ez a kunoknál is”.⁶⁴⁷ Ez már csak azért is valószínű, mert az 1279. évi kun törvény [8.] cik-

643 „A kínai történetírók feljegyezték a hszüingnukról, hogy gyermekeiket birkák hátán tanítják lovagolni, sőt azt is, hogy a kisfiúk egyszerű kis fajjaikkal egerekre vadásznak a birkák hátáról. A mai mongol kisfiúk és kislányok 4–7 éves korban kezdenek lovagolni, nem birkaháton, hanem rendes lovon. A kínai tudósítás ezek szerint esetleg úgy is értelmezhető, hogy még ennél is ifjabb korban kezdődött a hun gyermekek lovaglásra oktatása, olyankor, amikor kicsinységük miatt lóra nem is ülhettek, alig hogy járni megtanultak” (U. Kóhalmi 1972, 93).

644 Maurikiosz XI 2, 9. (Szádeczky-Kardoss 1998, 83).

645 VI. (Bölcs) Leó [51.] (HKÍF 105). A bazileosz 904 után befejezett Taktika c. hadtudományi írásában a magyarok harcmodoráról is szólt. Ennek alapja ugyan a fentebb idézett Maurikiosz Stratégikon c. műve, azonban nem szolgál másolásról van szó: Leó császárnak közvetlen megfigyelésből fakadó ismeretei voltak a honfoglalók hadművészete kapcsán, amelyekkel kiegészítette elődje adatait, így az idézett passzus érvényesnek tekinthető a magyarokra is (HKÍF 101).

646 Plano Carpini IV. 226–227. L. még Kovács 1986, 275; Csiky 2020, 536. Csiky Gergely megjegyezte, hogy hasonlóan nyilatkozott a mongolokról a dél-kínai Szung-dinasztia követe, Csao Hung is (Csiky 2020, 536).

647 Selmeczi 2011, 149. A gyermekkori harci nevelés, mint a későbbi hadi gyakorlatozás előképének emléke még a 19. század végén is élénken élt a magyarság körében is. László Gyula a következőket vetette papírra: „Még a nyíl gyakorlati szerepéhez tartozik az íjazásra való nevelés. Ez – amint keleti útleírásokból tudjuk – már a gyermekkorban megkezdődött. Hadd elevenítsek fel ezzel kapcsolatban egy magyar gyermekjátékot a múlt század végétől. Édesapámék gyermekkorukban, az 1880–90-es években a Székelyföldön, a következő játékkal vetélkedtek a tavasi időkben. Rugalmas fűzfaágakból gyermekíjat és súlyos végű nyílveszőket készítettek, s kimentek a rétre játszani. Ez úgy történt, hogy a »vezér« két, egymással szemben álló, egymástól néhány mé-

ke rögzítette: „[...] a kunok urai és nemesei mindnyájan kivétel nélkül kötelesek seregünkbe, amelynek mi személyesen állunk élére, eljönni, éppúgy, mint a többi nemes királyi szerviensek”.⁶⁴⁸ A magyarországi kunok második betelepülésük és a kun törvény megszületése közötti időszakban (1246–1279) a Magyar Királyság tíz külső országba vezetett katonai vállalkozásában vettek részt.⁶⁴⁹

A térségből felgyűjtött csillagbuzogányok értékelése előtt szólnunk kell néhány szót azokról a példányokról, amelyek Maros–Körös közti előkerülése ugyan feltehető, de nem bizonyos, valamint azokról a darabokról, amelyek egyértelműen ide tartoznak, de nem volt lehetőségünk vagy módunk azokat személyesen kézbe venni, leírni.

Bizonytalan a szentesi Koszta József Múzeumban őrzött három tizenkéttuskés csillagbuzogány Maros–Körös közti származtatása. A múzeum gyűjtőterülete ugyan kiterjed a kutatott térség egy kisebb részére is, azonban a fegyverek előkerülési helye ismeretlen, így ezek létre csak itt utalunk, de a vizsgálatainkból kirekesztjük azokat.⁶⁵⁰ Csak publikációból van ismeretünk a Méhkerék határában fekvő *Kinyepiste* nevű dűlőben talált ütőfegyverről, ahol 1868-ban „szőlőtelepítés közben cserépfazekak töredékeire és egy középkori buzogányra bukkantak”.⁶⁵¹ Időrendi meghatározása okán akár csillagbuzogányról is szó lehet, de ennek igazolása egyelőre várat magára. Az őrzési helyeként területileg szóba jöhető csabai és gyulai múzeumban nem találtuk nyomát, így az értékelésnél ezt a példányt sem vettük figyelembe.

Köztes helyet foglal el gyűjtésünkben az a négy darab csillagbuzogány, melyeknek a mezőhegyesi Helytörténeti Gyűjtemény ad otthont. A példányok az aradi ócskapiacról kerültek Mezőhegyesre, a vételt 2006–2007 körül lebonyolító (és egyébként régészeti stúdiumokat is végzett) helyi iskolaigazgató, Tarkó Gábor elmondása szerint a példányok az Arad és Mezőhegyes közötti területről valók. Bár az információ valószínűleg „bemondáson” alapul, amelynek hite az ellenőrizhetetlenség miatt kétséges, és megszerzésük helyszíne sem éppen szokványos, a példányokat mégis bevontuk kutatásunkba, mert előbbre valónak tartottuk a tárgyak megis-

terre sorakozó sorra osztotta a fiúkat, s ő a két sor tengelyében állt fel, kissé távolabb. Mindegyik fiú felajzottan tartotta a nyilát, s a vezért figyelte. Ez pedig tréfákkal, történetekkel igyekezett a figyelmet elterelni, hogy aztán az alkalmas pillanatban a két sor között magas ívben kilője nyilát. Ha valaki a fiúk közül röptében eltalálta a nyilával a vezér nyilát, az lett az új »vezér«. Így gyakorolták a nyilazást, fejlesztették a reflexet, a figyelem és cselekvés lankadatlan készenlétét. Mindezt olyan korban, amikor már évszázadok óta nem használták a nyilat! Tudjuk, hogy a gyermekjátékok néha évezredes hagyományokat őriznek minden népnél, nálunk magyaroknál például gyermekversikékben maradt meg a sámánygyógyítás emléke, vagy a kun miatyánk szövege” (László 1977, 17).

648 Kristó 1994, 136.

649 Györffy 1990, 278.

650 Temesváry 1999, 23–24.

651 Maday 1960, 317.

mertetését, mintsem hogy mellőzzük őket a kétségtelenül bizonytalan, de nem feltétlenül hiteltelen lelőköri körülmények miatt.⁶⁵²

Végül szólnunk kell azokról a példányokról, amelyek térségbeli származása adatolt, és így elemzésünkbe is bekerültek, de ezeket csak fényképek, publikációk, illetve leltárkönyvi bejegyzések alapján tudtuk tanulmányozni. Ilyenek voltak a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeumban őrzött buzogányok,⁶⁵³ valamint a Maros–Körös közéről előkerült, de a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárában lévő publikált példányok.⁶⁵⁴ Ezek mellett idetartozik még egy további darab Békéscsaba–Tanya 2300 lelőhelyről, amely ugyan szerepel a nyilvántartásban, de nem sikerült a megyeszékhely múzeumában nyomára akadnunk,⁶⁵⁵ a csillag alakú buzogány képét viszont több alkalommal is közzölték.⁶⁵⁶ Utolsó csabai látogatásunk után láttak napvilágot a Csárdaszállás, Ludvig-tanya, illetve az Újszalonta, Balogh-tanya lelőhelyeken előkerült csillagbuzogányok, így ezeket még ugyancsak nem volt módunk személyesen megvizsgálni.

*

A Maros–Körös közéről származó csillagbuzogányoknak a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum, a gyulai Erkel Ferenc Múzeum, az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum, a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum, a Mezőhegyesi Helytörténeti Gyűjtemény, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertára ad otthont.

A térségből felgyűjtött csillagbuzogányok típus szerinti megoszlását a Kovács-féle tipológia sorrendjét követve foglaljuk össze. A kategóriákon belül észlelhető kisebb-nagyobb különbségek (pl. vasból kovácsolt vagy bronzból öntött) egyfajta alcsoportokat képezhetnek – ezeket az ismertetésnél jelezzük. A csoportokon belüli felsorolás alapját a tárgyak lelőhelyének abé-

652 Az orosházi múzeum külsős, fémkeresős munkatársa, az ugyancsak mezőhegyesi illetőségű Kerekes György véleménye szerint megalapozottan jelölhették meg a példányok fellelési helyének Arad környékét, mert a piacon elsősorban helybeliek árulnak ottani – esetünkben helyben előkerült – portékákat.

653 A szarvasi múzeum régészeti gyűjteményének raktárban lévő részét az intézmény felújítása miatt 2017-ben át kellett költöztetni a Mitrovszky-kastélyba. Az állomány még 2021 áprilisában is bedobozolva, raklapokon állt, gyakorlatilag kutathatatlan, így alapvetően a leltárkönyvek bejegyzéseire tudunk támaszkodni. A szóban forgó példányok a fegyvertípus keltezése kapcsán már tárgyalt, Gyomaendrőd DNY-i határában található Kápolna-halom (régai neve szerint Endrőd 6. lelőhely) területén talált „hólyagos vasbuzogány” és idetartozik még két tárgy: egy újabban előkerült hordó alakú vasbuzogány, valamint egy csillagbuzogány töredéke. Az utóbbiakról készült felvételeket, valamint a tárgyakhoz tartozó adatokat Szarka József, a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum régésze bocsátotta rendelkezésünkre – segítségéért itt is köszönetet mondunk!

654 Két darab idevonható buzogányt találtunk: egy domborulatokkal tagolt, gömb alakú vasbuzogányt ugyancsak Gyomaendrőd határából (Hármas-Körös mente) és egy tizenkettűskés csillag alakú buzogányt Köröstarcsáról. A gömb alakú buzogány adataihoz l. Kovács 1971, 179; és uott 60. jz., a fegyver képehez l. Kovács 1971, 177 (6. ábra 5). A tizenkettűskés változathoz l. Kovács 1971, 174, 41. jz., a felsorolásban a 8., a buzogány képét nem közzölték. Itt érdemes jelezni, hogy – legalábbis 1971-ig – ez volt az egyetlen olyan csillagbuzogány, amelynek pontosabb keltezése érdekében megkísérelték a példány lelőhelyének vizsgálatát. Patay Pál 1962. június 26-a és 28-a között végzett megfigyeléseket Köröstarcsa környékén, azonban jelentése (MNM Adattár XIII. 228/1962) szerint semmiféle régészeti objektum nem került elő. Vö. Kovács 1971, 167, 17. jz.

655 Ltsz.: 75.73.1. Azóta a példány előkerült, metrikus adatai mindenben megegyeznek az MRT 10. kötetében közöltekkel – l. Kat. 32.

656 MRT 10. 150. t. 2. L. még Jankovich B. – Erdmann 1991, 142, 21. tábla, 12. kép; Szatmári 2009, 72–73.

cérendje adja, azon belül pedig az előkerülés ideje a mérvadó, a korábban fellelt példányoktól a későbbiek felé haladva. Ez utóbbiak azonosságát esetén a nyilvántartási számok sorrendjét követjük. Ami a fegyverek időrendi helyzetét illeti, azokra alapvetően érvényesnek tartjuk a Kovács László által meghatározott kronológiát; ezt az azóta régészeti feltárások során előkerült példányok ismertetése kapcsán is rögzítettük. Kiegészítést a négytüskés, valamint a 3x5, 3x7, 3x8, azaz a „soktüskés” buzogányok ismertetésekor tettünk, mert ezek kapcsán 1971 óta új összefüggésekre is rá lehet mutatni.

Négytüskés csillagbuzogány (illetve azok töredéke) összesen tíz került elő a Maros–Körös közéről, ezek közül öt példány kovácsoltvas (Battonya, Nagyszénás, Szarvas, Tótkomlós [2]), négy bronzöntvény (Arad–Mezőhegyes térsége, Békés megye területe, Csorvás, Nagyszénás), egyet pedig utólagos hidegmunkával, egy gyűrűszerű bronz alaptestből formáltak ki (Orosháza-Szentetornya).⁶⁵⁷

Ahogy fentebb már előkerült, a négytüskés csillagbuzogányok magyarországi példányait jellemzően a 11–12. századra keltezik, összefüggésben a besenyők Kárpát-medencei betelepülési hullámaival. Azonban már Raffaele D’Amato és nyomában Kovács S. Tibor is rámutatott, hogy a „bizánci típusú”, vasból kovácsolt négytüskés, csillag alakú buzogányok a 9. századtól egészen a 14. századig használatban voltak. A Kovács S. Tibor által bemutatott, bronzból öntött, négytüskés csillagbuzogányt is ehhez hasonlóan a 11–14. század közötti időre keltezte.⁶⁵⁸ Az általunk felgyűjtött öt darab négytüskés vasbuzogány mindenben pontosan megegyezik a Kovács S. Tibor által közölt „bizánci típusú” fegyverrel, s keltezését magunk sem szűkítenénk le a 10. század második felétől a 12. század elejéig tartó időszakra. Mivel a buzogány 1239-ben megjelenik a Gut-Keled nembeli Apaj szlávón bán lovaspecsétjén, ezért Kovács S. Tibor úgy vélekedett, hogy a bizánci előképek alapján a magyar nehézfegyverzetű lovasságnál is a vasból kovácsolt négytüskés buzogányok lehettek alkalmazásban.⁶⁵⁹ Magunk azonban inkább Kovács László felfogásával értünk egyet, aki szerint a buzogánytípus elsődleges használója a könnyűfegyverzetű lovasság lehetett – „a nehézfegyverzetű lovasságnál kevésbé terjedhetett el”.⁶⁶⁰ A Maros–Körös közén eddig fellelt és gyakorlatilag teljesen ép, vasból kovácsolt négytüskés csillagbuzogányok súlya 78–154 gramm közötti, tehát ezek a fegyverek nem különösebben nagy tömegűek. Használatát tekintve ez talán ugyancsak a könnyűlovasság fegyverzetéhez közelíti a típust – mint ahogyan a bronzból öntött tizenkettüskés csillagbuzogányokat is ez a fegyvernem alkalmazta (elsősorban a kunok). A mai Tótkomlós határában, a középkori Komlós területén talált példányok olyan vállába kovácsolt fülű kengyelekkel együtt kerültek nyilvántartásba, amelyeknek kun vonatkozásai igazolhatók, de a kun kapcsolódási pontokkal bőven rendelkező Pétermonostoráról is került elő – felhúzott lemezgömbös fülbevalók, vállába kovácsolt fülű

657 Kat. 8–17. A példányokat tárgyaló írásunk (Katona-Kiss, s. a.) megjelenés alatt áll.

658 Kovács S. 2019, 36–37 [01–02.]. L. még Kovács S. 2017, 407.

659 Kovács S. 2017, 407; Kovács S. 2019, 10.

660 Kovács 1971, 180. Egyébként „Opoj bán kezében gömbfejű buzogányt láthatunk” – jegyezte meg Borosy András (Borosy 1962, 159). Vö. Kumorovitz 1936, 56 és 12. ábra (az 54–55. oldalak közötti első táblán).

lábtartóvasak és bronz tizenkéttüskés buzogányok töredékei mellett – ugyanilyen csillag alakú vasbuzogány.⁶⁶¹ Mindezek okán úgy gondoljuk, hogy a Maros–Körös közén talált, vasból kovácsolt négytüskés csillagbuzogányok különösebb nehézség nélkül kapcsolatba hozhatók a kunok fegyverzetével. Ha a fegyvertípus bizánci eredete elfogadható, akkor elképzelhető, hogy a kunok ugyancsak ezen a kapcsolatrendszeren keresztül ismerkedtek meg vele, ugyanis a bizánci eredetű kultúrjavak nem voltak ismeretlenek a kunok anyagi műveltségében.⁶⁶² Kevesebb támpontunk van a bronzból öntött négytüskés példányok és az utólagosan, hidegmunkával létrehozott, de alakja alapján idesorolható darab keltezésére és esetleges etnikai vonatkozásaik felderítésére. Az utóbbiak Kovács S. keltezése szerint lehetnek akár a térség kun népességéhez köthető, a megadott időtartomány (11–14. század) második felére keltezhető buzogányok, de korábbiak is. Mindenesetre formájuk a kocka alaptestű négytüskés vasbuzogányok alakját követi, így azoknak hozzávetőlegesen egykorú, a „tömeggyártás” felé való elmozdulás jegyében készített változatai lehetnek.

Hasonló a helyzet azokkal a példányokkal, amelyeket nem lehet teljes bizonyossággal sem a négy-, sem a tizenkéttüskés változathoz kötni. Ezeken megfigyelhetők ugyan „a kockatest sarkainak kiugró, tüskeszerű kiképzésére valló, középtájon megtörő oldalélek”,⁶⁶³ de a tüskéik meglehetősen csökevényesek. E jellemző miatt Kovács László az ilyen példányokat vagy átmeneti formának tekintette a négy- és a tizenkéttüskés típus között, vagy ez utóbbi változat leg-egyszerűbb egyedeinek, amelyek „így mindenképpen a XII. századra keltezhetők”.⁶⁶⁴ A fentiek alapján úgy véljük, hogy ezek a formák nem feltétlen állomásai egy tipokronológiai sornak, mert a vas négytüskések – és így talán a bronz négytüskések is – párhuzamosan használatban lehettek a tizenkéttüskés változatokkal. Ebben az esetben viszont arra is gondolhatunk, hogy az „átmeneti” besorolású darabok inkább kevésbé sikerült egyedei a tizenkéttüskés öntvényeknek. A Maros–Körös közéről felgyűjtött anyagban hat töredéket soroltunk ide: négy példány Csorvás, egy Sarkadkeresztúr, egy pedig Szarvas határában látott napvilágot.⁶⁶⁵

Levágott sarkú kocka alakú csillagbuzogány nem került elő a kutatott térségből, de formai jegyek alapján ide köthető az a Nagyszénás határában fellelt, vasból kovácsolt, párna alakú alaptestből kiformált példány, amelynek felületét utólagos hidegmegmunkálással alakították ki hasonló formára.⁶⁶⁶ A típushoz tartozó kelet-európai példányok a mongol támadás idején elpusztult orosz városok anyagában lelhetők fel, de ezenkívül a volgai Bulgáriában és a Balti-

661 Rosta 2014a, 206, 225, 35. kép és 230, 43. kép.

662 Ehhez összefoglalóan I. Pálóczi Horváth 1994a, 153–160.

663 Vö. Kovács 1971, 170.

664 Kovács 1971, 170.

665 Kat. 18–23. Mivel a példányok jó része egykori valójában is meglehetősen kicsiny lehetett, így talán érdemes mérlegelni Kovács S. Tibor javaslatát, aki egy kisméretű tizenkéttüskés csillagbuzogány kapcsán felvetette, hogy az jelvény vagy gyermekbuzogány lehetett (Kovács S. 2019, 40 [05]). Ez utóbbiak, ha valóban voltak ilyenek, valószínűleg ugyancsak a harcra való felkészülést szolgálhatták. Meglétükre utalhat, hogy egyes példányok nyéllyukátmérője már-már irreálisan kicsiny – így pl. Kat. 19–20. (~1,5, illetve ~1,3–1,5 cm).

666 Kat. 24.

kumból is adatható. „Valamennyi vasból, kovácsolással készült, s egyszerű előállítási módja következtében valószínűleg a köznép fegyvere volt”.⁶⁶⁷

Ahogy a „klasszikus” levágott sarkú kocka alakú csillagbuzogányok, úgy a négytüskés, dudoros típushoz tartozó példányok is hiányoznak a Maros-Körös köze tárgyi emlékéanyagából.

Ezekkel szemben nagy számban láttak napvilágot tizenkettüskés csillag alakú buzogányok a két folyó közötti térségből. Bizonyosan idesorolható huszonhat darab, amelyek előkerülési helyei a következők: Arad-Mezőhegyes térsége [3], Battonya, Békés megye területe, Békés, Békéscsaba [2], Csárdaszállás [2], Csorvás [3], Köröstarcsa, Kunágota, Mezőhegyes [3], Mezőkovácsháza, Nagyszénás [3], Orosháza (Szentetornya), Tótkomlós [2], Újszalonta.⁶⁶⁸ A példányok között számos hasonló felépítésű található, ettől függetlenül a szerkezeti azonosságon túl – szemben a vasból kovácsolt négytüskés típusba tartozókkal – alapvető jellemzőjük a változatos formavilág. Méret és súly szerint is erősen szóródnak.⁶⁶⁹ Ahogy az fentebb már előkerült, a tizenkettüskés csillagbuzogányok magyarországi elterjedésének hátterében a betelepülő kunokat sejt a kutatás. A régészeti anyagban ennek a kapcsolatnak kétségtelenül legjellegzetesebb példája a csengelei kun szállásterületén előkerült példány. Emiatt a Maros-Körös közén fellelt emlékek közül érdemes kiemelni azokat a viszonylag nagy testű, robusztus felépítésű, de egyszerű, díszítés, peremgyűrű és köpű nélkül kivitelezett, bronzból öntött példányokat, amelyek jó párhuzamai a Csengelén talált tizenkettüskés csillagbuzogánynak. A példányok – Békés megye, Békés-Csarna, Csorvás, Mezőhegyes, Mezőkovácsháza, Nagyszénás, Tótkomlós – viszonylag egyenletesen szóródnak az egykorvolt Maros-Körös közeli kun szállásterületen.⁶⁷⁰ A csarnahelyi csillag alakú buzogány kapcsán a vonatkozó MRT-kötet szerkesztői azt a megjegyzést tették, hogy a példány valószínűleg „a tipikusan Árpád-kori és a klasszikus késő középkori leletek közötti átmeneti időszak képviselője lehet”⁶⁷¹ – azaz a mi olvasatunkban a térség kun időszakának emléke. Formáját tekintve itt a helye a kunágotai és az újszalontai példányoknak is,⁶⁷² de ezeket a darabokat már rövidke köpűvel öntötték, amely – formatipológiai megfontolások alapján – talán átvezetheti ezen darabok korát a 14. század elejére is.

Ezeket a robusztus példányokat a kifejezetten szűk nyéllyukátmérő jellemzi, melyek mérete 1,3–2,1 cm között mozog; az 1,7 cm-es átlagot (minimális, fél vagy egytized mm-es eltéréssel) négy példány is képviseli. Mért vagy rekonstruált tömegük 150–310 g közé tehető, a felső értékhez hasonló (330 g súlyú) példány kapcsán mutatott rá Hidán Csaba a lóhátról alkalmazott csillagbuzogányok félelmetes hatására.⁶⁷³ Ennek fokozását szolgálta a buzogányfejek folyékony fémmeleggel, olvasztott ólommal való nehezítése is; ilyen ólombetét maradt két Nagyszénás határá-

667 Kovács 1971, 170.

668 Kat. 25–50.

669 Ehhez hasonlóan értékelt Kovács László is, aki szerint „alakjuk és méreteik változatosak” (Kovács 1971, 174).

670 L. Kat. 29–30., Kat. 35., Kat. 41., Kat. 43–44., Kat. 49.

671 MRT 10. 62 [1/35.].

672 Kat. 39., Kat. 50.

673 Hidán 2004, 5.

ban fellelt példány belsejében is.⁶⁷⁴ Ennek kapcsán ugyancsak érdemes jelezni, hogy a „csengelei” típusú példányok mindegyike belül kiöblösödik, helyet hagyva az ólomnak. Kérdés, hogy a csekély nyéllyukátmérővel készített, ólommal tovább nehezített, robusztus csillagöntvényeket szerelhettek-e fából készített nyéllal. Ugyan a különböző fémfajokkal, így a buzogányokkal szerelt páztorbotok kapcsán ismerünk olyan eljárásokat, melyekkel a botok kifejezetten rugalmassá és erőssé váltak,⁶⁷⁵ azonban az is elképzelhető, hogy ezeknek a sújtófegyvereknek a benyelezése nem fával, hanem fémmel, alkalmasint vassal történt.⁶⁷⁶ Ezeknek és általában a tizenkéttüskés változathoz tartozó sújtófegyvereknek a korát magunk is alapvetően a 13. század második felére tesszük – erre mutat az is, hogy fejlettebb és valószínűleg már Magyarországon készített, tehát időben is valamivel későbbi (14. század első fele?), hosszú kópús példány csak elvétve került elő a térségből.⁶⁷⁷

Kovács László a tizenkéttüskés típus tárgyalása során jegyezte meg, hogy az ebbe a csoportba tartozó buzogányok jellemzője a hordó és a kocka mellett az „öt-hétszögű, hasáb alakú test, melynek oldallapjai közepéből egy-egy nagy, gúla alakú tüske emelkedik ki. Ezt oldalanként négy-négy háromszög metszetű tüske vesz körül, melyek a buzogánytest csúcsainak megnyújtásával keletkeztek”.⁶⁷⁸ Ezen példányok gúlatüskéinek száma meghaladja a tizenkettőt, így ezek a példányok az alaptesttől függően „soktüskések” – pl. tizenöt vagy huszonegy tüskével rendelkeznek. A Maros–Körös közén is előkerült négy „soktüskés” csillagbuzogány: Nagyszénás és Orosháza-Szentetornya határában egy-egy ötszög alapú hasáb testű, tizenöt tüskés példány, Sarkad környékén egy hétoldalú hasáb alaptestű huszonegytüskés, míg ugyancsak a már említett szentetornyai lelőhelyen egy nyolcszög alapú hasáb testű, huszonnégytüskés darab.⁶⁷⁹ Mivel az ilyen változatok a tizenkéttüskés típus taglalása során kerültek elő, keltezésük is hasonló lehet. A már említett hasonló kialakítású példányok közül a huszonegytüskés szanki példány a 13. század közepe körüli időre keltezhető, az MNM Fegyvertárában őrzött 3x9 gúlatüskés csillagbuzogányt a 11–13. századra helyezte Kovács S. Tibor, míg a bulgáriai és romániai területeken talált darabokat alapvetően a 10–11. századra datálta az emlékek közlője. Ennélfogva a két folyó

674 L. a Nagyszénás–Cifra-dűlő, Érpárt (63660) (Kat. 16.), illetve a Nagyszénás, Cifra-dűlő, faluhely (1377) (Kat. 45.) lelőhelyről előkerült darabokat.

675 Ezekhez bővebben l. Katona-Kiss 2019, 11–13.

676 Ehhez l. Kovács S. 2019, 49 [11.]. Azonban érdemes idézni Pusztai Tamás megfigyelését is: „A Mohi 4062-es sír I. csontvázának övéen a tarsoly mögött egy nyolcszög alakú, hasáb formájú buzogány, valamint egy késtok-merevítő függött”. „A nyéllyuk a buzogányfej teljes hosszában megtalálható, átmérője 2 cm. Benne a fából készült nyél maradványai láthatók” (Pusztai 2014, 142).

677 Vö. Kovács S. 2017, 408–409; Kovács S. 2019, 11, 46–47 [09]. Hosszú kópús példányként magában áll a Körös-tarcsáról előkerült darab (Kat. 38.). Ezzel szemben rövid (1 cm alatti hosszúságú) kópúval kialakított csillagbuzogány számos adathozható a Maros–Körös közéről is – szám szerint huszonnégy példány. L. Kat. 8–13., Kat. 15–16., Kat. 19., Kat. 22–23., Kat. 25., Kat. 27., Kat. 31., Kat. 33., Kat. 37., Kat. 39., Kat. 42., Kat. 48., Kat. 50., Kat. 52–54., Kat. 60. A peremgyűrűs kiképzésű csillagbuzogányokat tíz példány képviseli – l. Kat. 14., Kat. 17., Kat. 20–21., Kat. 26., Kat. 28., Kat. 32., Kat. 45., Kat. 47., Kat. 57. Bizonytalan a Kat. 29. példány idetartozása. Egyébként a fentebb példaként említett, vasnyéllal szerelt bronz csillagbuzogányt Kovács S. Tibor a 14. századra keltezte.

678 Kovács 1971, 172.

679 Kat. 51–54.

közötti példányok tágabban az Árpád-korra keltezhetők, de a szanki buzogány alapján akár a térség kun időszaka is szóba jöhet.

A gömb vagy hordó alakú buzogányok csoportjához három példány tartozik. Domborulatokkal tagolt felszínű, gömb alakú vasbuzogány kettőt találtak a vizsgált területen – mindkettőt Gyomaendrőd határában. A „hordó alakú”, sima felületű darab Szarvas közelében látott napvilágot.⁶⁸⁰ Ezek használatának ideje a keleti analógiák alapján a 12–13. századra tehető, az utóbbi példány esetében esetleg a 11. század is mérlegelhető. Ennek ellentmond viszont, hogy – ahogy már utaltunk rá – az Árpád-kori Kána falu területén talált párhuzamát is a 12–13. századra lehetett keltezni. Alakja sem feltétlen hordó formájú; a kánai példány és a szarvasi kiképzése is arra mutat, hogy talán inkább peremgyűrűs, lapított gömb alakról van szó.⁶⁸¹ Elképzelhető, hogy a példányok besorolhatók a térség kunokhoz köthető emlékanyagába – legalábbis erre is utalhatnak a Pétermonostorán előkerült példányok.⁶⁸²

Végül a területről napvilágot látott egy magában álló gúlatüske is. A Csárdaszálláson előkerült darab méretei és kialakítása alapján valószínűleg egy tizenkettűskés példányból törhetett le.⁶⁸³

A Maros-Körös közéről származó csillagbuzogányok áttekintése után még megemlítjük, hogy a középkori Szénás falu területéről egy olyan hiányos buzogányfej is felszínre került, amely formai kialakítása alapján átmenetet képez a csillagbuzogányok és a csatacsillagok között.⁶⁸⁴ Kalmár János szerint az ütőfegyverek ez utóbbi, a 14. század végén kialakult típusánál „a csillagfej, a köpűvel együtt hengeres hüvellyé alakul át, melynek felületén három sorban helyezkednek el a kúpos vagy gúla alakú hosszabb méretű tuskék. A külföldi zsoldosok »Morgenstern«-nek, magyarul csatacsillagnak nevezett buzogánytípusának kialakulását az ősi csillagfejből a rendelkezésünkre álló gazdag hazai leletanyag szinte lépésről lépésre világosan szemlélteti”.⁶⁸⁵ A szénási darabnál már megfigyelhető az alaptest hengeres hüvellyé való átalakulása, de a Kalmár által közölt példányokhoz⁶⁸⁶ viszonyítva a gúla alakú tuskék elrendezése és formája még a csillagbuzogányokhoz közelíti a fegyvert, noha már a „kisebbek” sem háromszög, hanem négyszög alapúak. Ezek alapján a példányt hozzávetőlegesen a 14. század közepe, középső harmadára keltezzük. Ugyancsak hibrid formát mutat annak a Szarvas melletti egykori Halásztelek falu területéről előkerült, alapvetően csillag alakú, de már a gerezdelt buzogányok formai jellegzetességeit is mutató ütőfegyvernek a töredéke, amelyet szintén a 14. századra kelteztünk.⁶⁸⁷

680 Kat. 55–57.

681 L. Kat. 57.

682 Vö. Rosta 2014a, 225, 35. kép.

683 Kat. 58.

684 Kat. 59.

685 Kalmár 1971, 21. Ehhez hasonlóan Kalmár 1964, 34. L. még Pandula 1988, 228.

686 Kalmár 1971, 21, 6. kép. L. még Kalmár 1964, 229, IX. tábla 7–9.

687 Kat. 60.

5. Rovásfeliratos csatok⁶⁸⁸

5.1. Az orgondaszentmiklósi csat és köre

Selmezi László 1992-ben kiadott gyűjteményes kötetében közölte először annak a rovásfeliratos kerek csatnak a rajzát,⁶⁸⁹ amely a karcag-orgondaszentmiklósi kun szállástemető 170. sírjából került elő 1972-ben.⁶⁹⁰ A temetkezés mélysége 58 cm, tájolása Ny–K 90° volt, a benne nyugvó váz teljesen elkorhadt. A sír egy részét a munkások elásták, csak a lábszárak maradtak épen. A csatkarika a medence tájékán jelentkezett, a jobb lábnál pedig egy „gyönggyel beszórt földdarab” – valószínűleg gyöngyös tarsoly maradványa. Ezekon kívül előkerült még egy köves gyűrű (kézcsontrol) és két pénzdarab.⁶⁹¹ Az orgondaszentmiklósi csat 4,9–5 cm átmérőjű, szélessége 1–1,1 cm, vastagsága 1,5–1,7 mm.⁶⁹² Felületén keretbe foglalt rovásjelek, hátulján reszelés nyomai láthatók (4. tábla 1). A csatot tartalmazó sírból származó érmék meghatározásáról sajnos nem rendelkezünk információval, de a csat a gótikus feliratú párhuzamok alapján a 14. századra, azon belül is annak középső vagy utolsó harmadára keltezhető.⁶⁹³

Az orgondaszentmiklósi csat sokáig egyedülálló leletnek számított, azonban 2016 folyamán egy újabb példány töredékéről is tudomást szereztünk. 2015 tavaszán lépett életbe a műszeres leletfelderítést is szabályozó kormányrendelet,⁶⁹⁴ amelyet követően a múzeumok körül olyan fémkeresős csoportok szerveződtek, melyek tagjai az intézmények szerződéses viszonyba kerülő külsős munkatársai lettek. Munkájuknak köszönhetően soha nem látott mennyiségű

688 A Maros–Körös közén fellelt „orgondaszentmiklósi típusú” csatok kiemelt jelentőségűek a térség kunokhoz köthető emléanyagában. A „békési” és a radványi csatról 2019 novemberében két ízben is előadást tartottunk Bíró Gyöngyvérrel közösen a Jászkunság kutatása és a fiatal középkoros régészek esedékes konferenciáján, a később előkerült mezőberényi és komlósi csatokat pedig 2020 decemberében mutattuk be a Kárpát-medence régi írásaival foglalkozó tudományos ülésen. Mindhárom előadásunk megjelent nyomtatásban: Katona-Kiss – Bíró 2020; Katona-Kiss – Bíró 2021, Bíró – Katona-Kiss 2022.

689 Selmezi 1992, 51, 23. kép.

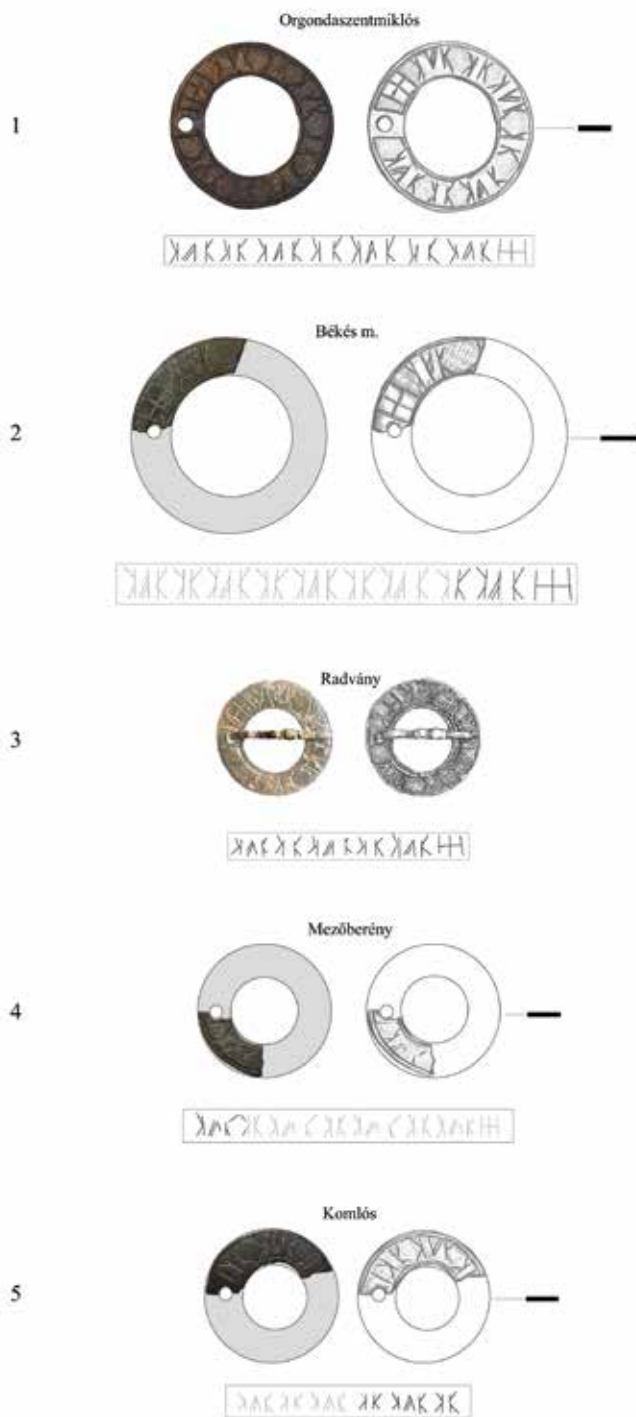
690 Azaz a második, 1972. évi ásatás 100. sírjából (Selmezi 1971–1972, 36). E helyen is köszönetünket fejezzük ki Selmezi Lászlónak, hogy az eredeti ásatási dokumentáció megtekintését, valamint az abban foglalt adatok felhasználását engedélyezte. Orgondaszentmiklós településen és a falu templomkörüli temetőjében 1971–1973, majd 1978–1979 között folyt ásatás (Selmezi 1996, 63).

691 Selmezi 1971–1972, 36.

692 Az orgondaszentmiklósi csat rajzát, illetve fotóját több helyen is publikálták (a teljesség igénye nélkül: Selmezi 1992, 51, 23. kép; Havassy 1996, 96–97. oldalak közötti számozatlan oldalak közötti képek között [Kat. 125.]; Aydemir 2002a, 160; Aydemir 2002b, 207; Fogas 2009, 155, 172, 4. kép 1; Selmezi 2011, 235, 138. kép; Fehér 2020, 219, 168a, 168b), azonban csak egy esetben szerepelt mellette – utólag hozzászerkesztett – lépték: vö. Crișan 2016, 24, Pl.III. Mivel a szövegben megadott méretadatok között nemegyszer eltérés mutatkozott, ezért az ellentmondásokat kiküszöbölendő a tárgyat személyesen is megtekintettük és lemértük, így dolgozatunkban az általunk felvett méretadatokat közöltük. Ezúton is köszönetünket fejezzük ki Kelemen Angélnak, hogy lehetőséget adott a tárgy megtekintésére és anyagvizsgálatára.

693 Hatházi 2004a, 96–102; Hatházi 2004b, 209, 210, 215; Fogas 2009, 161.

694 39/2015. (III. 11.) kormányrendelet a régészeti örökség és a műemléki érték védelmével kapcsolatos szabályokról.

4. tábla: Rovásfeliratos csatok a Maros-Körös közéről

fém tárgy kezdett beáramlani a hazai múzeumokba. Ehhez járultak még azok a „találatok” is, amelyek 2015 tavasza előtt kerültek napvilágra: a törvényi szabályozás miatt ugyanis számosan felhagytak korábbi tevékenységükkel, az addig általuk gyűjtött tárgyi anyag pedig – szerencsés esetben – különböző közgyűjteményekhez került. Ezek között olykor igazi kincsek is lapultak; ilyennek minősíthető az a csattörödéék, amely a karcag-orgondaszentmiklósi kun szállásteremtőben talált rovásfeliratos csat „testvére”. Megtalálója szerint a csat darabja „valahol Gyula és Békéscsaba között” látott napvilágot, őrzési helye az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum régészeti gyűjteménye.⁶⁹⁵ Mivel a töredék pontos előkerülési helyét nem ismerjük, a bemondás alapján a lelet a „békési csat” nevet nyerte. Eredeti átmérője 5,7 cm lehetett, szélessége 1,1 cm, vastagsága 0,13 cm (4. tábla 2).

Még ezt megelőzően, 2010-ben végzett ásatást Ioan Crişan Cséffán (Cefa-La Pădure, Románia) a középkori Radvány temetőjének területén, melynek eredményeit 2016-ban publikálta⁶⁹⁶ – azonban magunk csak 2019-ben találkoztunk dolgozatával. A kutatás során 448 sírt tártak fel, a temető első fázisa a 11. század elején kezdődött, és a következő század elejéig tartott, későbbi fázisa pedig a 16. század második feléig keltezhető. Ez utóbbihoz tartozott az M.380 jelzésű, Ny–K-i tájolású, 110 cm mélységű temetkezés, amelyben egy gyermek nyugodott, s jobb oldali bordái és lapockája között egy 3,4 cm átmérőjű, 1,1 cm szélességű, rovásírásos csat került elő (4. tábla 3).⁶⁹⁷ A bordák és a medence csontjai alatt 77 különböző méretű zöld, sárgásfehér és barna színű gyöngyök is napvilágot láttak, hasonlóan az Orgondaszentmiklóson megfigyeltékhez. Az ásató a csatot a 14. századra keltezte, és a temetkezést a nagykunsági párhuzam alapján a kunokkal hozta összefüggésbe.⁶⁹⁸

2020 februárjában újabb rovásfeliratos csat töredéke került elő fémkeresős kutatások eredményeként Mezőberény-Laposi kertek alja I. lelőhelyről. A csat eredeti átmérője 4,0 cm lehetett, szélessége 0,90–0,96 cm, vastagsága 0,14–0,15 cm (4. tábla 4).⁶⁹⁹ Nem sokkal ezután látott napvilágot az eddig ismert példányok közül az ötödik rovásfeliratos csat töredéke Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla lelőhelyről, azaz a középkori Komlós falu területéről 2020 márciusában. A csat eredeti átmérője 4,1 cm, szélessége 0,9–1,1 cm, vastagsága 0,13–0,15 cm volt (4. tábla 5).⁷⁰⁰

695 Gyarapodási száma: 2016/5. Itt is szeretnénk köszönetet mondani Zsikai Rajmund Péternek, az NGyTM külsős, fémkeresős munkatársának, aki a fém tárgyakat a megtalálótól átvette és a múzeumba szállította.

696 Crişan 2016.

697 A radványi csatot nem volt módunk személyesen megvizsgálni és dokumentálni, így arról az eredeti publikációban közölt rajzot mellékeljük. Ezen nem jelenítették meg azokat a térkitöltő szereppel is bíró zeg-zug mintákat, amelyeknek meglátásunk szerint központosító funkciót is tulajdoníthatunk – ugyanakkor a fényképfelvételen a radványi csat esetében is megfigyelhető ez a minta. Vö. Crişan 2016, 24, Pl.III.

698 Crişan 2016, 15–16. Köszönjük Ioan Crişannak, hogy a radványi csat fényképét rendelkezésünkre bocsátotta.

699 A leletet Dombi Zoltán hozta felszínre, melyet Bíró Gyöngyvérrel együtt személyesen is volt módunk megvizsgálni a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban 2020. október 30-án. A tárgy azóta nyilvántartásba került – gyarapodási száma: 2022/1. A közölt adatok saját méréseink. A lelet a Munkácsy Mihály Múzeum gyűjteményének részét képezi, a tárgy tanulmányozásához és közzétételéhez nyújtott segítségéért Bácsmegei Gábornak, Kollárovszky Zsilinszki Évának és Máthé Genovénak mondunk köszönetet.

700 A töredéket Zsikai Rajmund Péterné, az NGyTM külsős, fémkeresős munkatársa találta, melyet Bíró Gyöngyvérrel személyesen vizsgáltunk meg őrzési helyén, az orosházi múzeumban 2020. június 19-én. Tárgyunknak a megtekintés idején még nem volt azonosítója, a közölt adatok saját méréseink. Ezúton is köszönjük Hergott

Az ismertetett tárgyakról az alábbi megállapításokat tehetjük. A csatok keretbe foglalt felirata azonos rovásokból áll, és a kezdő egyenlő szárú kereszt alakú jel után ugyanazt a három plusz két karakter felépítést mutatja. Csupán a jelsor hosszúsága eltérő, ami a csatok méretbeli különbségéből ered. Apró, de nem lényegtelen eltérést csak a komlósi példány mutat: a csatnak ugyan éppen az a része került elő, ahonnan a rávéssett írás indul, de az – szemben a többi darabbal – nem a kereszt alakú jellel kezdődik. Ettől függetlenül valószínű, hogy az ezen a tárgyon is rajta lehetett, csak éppen ellenkező irányban vitték fel a csattestrel a jeleket.⁷⁰¹ Az öt csat közül három, az orgondaszentmiklósi, a békési és a radványi példány felületén megfigyelhető, hogy az írásjegyek által alkotott ismétlődő jelcsoportokat finom zeg-zug bekarcolással kitöltött mezők választják el egymástól. Először a felirat keretét, a szöveget és a jelcsoportokat elválasztó zeg-zug mintát véshették rá a vékony, lemezszerű, öntött csattestrel, majd ezt követően utólagosan körbevághatták a csattestet. Az öntésre a csatok hátulján látható reszelésnyomok, a körbevágásra pedig a széleken látható, változó pontosságú vágásnyomok utalnak. A kivitelezés némileg elnagyolt, szabálytalan – ránézésre nem szakképzett ötvös készítette a tárgyakat. Csupán a Radványról előkerült példánynak maradt meg a csattüskéje is.⁷⁰² Az orgondaszentmiklósi, a békési, a komlósi és a mezőberényi példányokat XRF-vizsgálatnak is volt módunk alávetni, aminek alapján megállapíthattuk, hogy anyaguk nagy mértékű hasonlóságot mutat azok egyfajta réz-cink ötvözetből, tombakból, más néven hamisaranyból készültek.⁷⁰³ Ha nem is egyazon öntvényből, de ugyanazon receptúra alapján készített anyagból állíthatták elő ezeket a tárgyakat, ami talán a közös készítési helyre, illetve készítőre utalhat.

*

A többnyire kerek, felirattal ellátott csatok Európa-szerte ismeretesek a 12–15. századból. Fénykoruk a 13–14. századra tehető, hazánk területén leginkább a 14. században, annak is középső és utolsó harmadában voltak jelen.⁷⁰⁴ A már említett elválasztó, térkitöltő funkciót betöltő zeg-zug minta is a 14. század második felére való keltezését támogatja, mivel a hasonló szerepű hálós háttér alkalmazása is a század utolsó évtizedeiben vált gyakorivá.⁷⁰⁵

Kristófnak, az intézmény akkori munkatársának, hogy a csattöredék vizsgálatát lehetővé tette.

701 Az eljárást magyarázhatja, ha feltételezzük, hogy a feliratot a csattest egy másik pontján kezdte a készítője. Azonban amíg a tárgy másik fele nem kerül elő, mindez csak elmélet, bár meglátásunk szerint megalapozott. Az eltérő feliratozás alapján – ami az egyes csatok jeleinek formájánál is tetten érhető – felvethető, hogy nem egyetlen személy készítette a csatokat, illetve a feliratukat.

702 A korábban közölt rajzokon és az 1996-os katalógusban megjelenített fényképen még az orgondaszentmiklósi csatnak is volt csattüskéje, de napjainkra már csak a csattest maradt meg.

703 A műszeres vizsgálatot dr. Fintor Krisztián végezte, munkáját itt is köszönjük. A mérések Jobin Yvon Horiba XGT 5000 röntgenanalitikai mikroszkóppal a SZTE TTIK Ásványtani, Geokémiai és Kőzettani Tanszékén készültek (Röntgenszó: Rh, gerjesztő feszültség: 50 kV, anódáram: 0,08 mA, t: 600 sec, a mérések 100 mikrométeres pontból történtek, kimutatási határ standard nélkül ~0,1 m/m%/1000 ppm).

704 Hatházi 2004a, 96–102; Hatházi 2004b, 209–215; Hatházi 2005, 72–73; Fogas 2009, 161.

705 Hatházi 2004a, 99; Hatházi 2004b, 213; Fogas 2009, 161.

A magyarországi gótikus feliratos példányok többségét a kunok és jászok lakta területekről, kizárólag női sírokból ismerjük.⁷⁰⁶ Itt érdemes kiemelni a most bemutatott tárgyak előkerülési körülményeinek párhuzamait és értelmezési lehetőségeit. E tekintetben a „békési” csatot sajnálatos módon nem tudjuk figyelembe venni, hiszen még az előkerülési helye sem határozható meg teljes pontossággal. Ugyanakkor az orgondaszentmiklósi és a radványi csatok esetében figyelemre méltó hasonlóságokat vélünk felfedezni: 1. az adott temetkezési helyet az Árpád-kor idején kezdték használni; 2. a korábbi sírkert területén később új népelemek (Orgondaszentmiklós esetében bizonyosan kunok) temetkeztek; 3. a csatot viselő személy medencetájékán gyöngyök kerültek elő, melyek gyöngyös tarsolyra utalhatnak. A tárgytypus a kunság vélhetően archaikus, steppei gyökerű viseleti eleme.⁷⁰⁷ A perkátai temető tanúságai alapján a gyöngyös tarsolyok a 13. század végétől a 14. század végéig jelen voltak, s más kun szállástemetők alapján a 15. század végéig élt a divatjuk,⁷⁰⁸ de a csatok párhuzamai alapján jelen esetben a 14. századi keltezés látszik elfogadhatónak. Az elhunyt neme az orgondaszentmiklósi csat esetében a bolygatás, a radványi csat esetében pedig az eltemetett fiatal kora miatt nem határozható meg, azonban az eddigi kutatási eredmények szerint a gyöngyös tarsoly általában nőknél és leánygyermekeknél volt jellemző,⁷⁰⁹ így feltehető, hogy e két esetben is nőnemű volt az eltemetett.

Mindezeket figyelembe véve egyértelmű eltérés csupán magának a csatnak az elhelyezkedésében figyelhető meg. A kerek, feliratos csatok eredetileg a felsőruházat összekapcsolására szolgáló ruhatűként, brosként funkcionáltak.⁷¹⁰ Az ilyen típusú használatra utalhat a radványi csat előkerülési helye is, mivel az egykor azt viselő gyermek jobb válla környékén találták a tárgyat.⁷¹¹ Másfajta alkalmazásra enged következtetni az orgondaszentmiklósi példány, amely az elhunyt medencéjéről került elő, s egykor valószínűleg textilövet fogott össze.⁷¹² Erre a kettőségre már korábban is felfigyelt a kutatás, miszerint a Kárpát-medencében csupán az előkelőbb társadalmi rétegek viselték ezeket a ruhacsatokat eredeti funkciójuknak megfelelően, míg a „magyar vidék” a saját viseleti szokásaihoz igazítva övcsatként használta.⁷¹³ Ennek fényében felmerül a kérdés, vajon jelenthet-e az orgondaszentmiklósi és a radványi csat eltérő viselési módja eltérő társadalmi rangot is egykori viselőik személyét illetően. Erre jelenleg nem tudunk választ adni, de a csatokat tartalmazó két temető teljes feldolgozása talán ezt is elősegítheti a

706 Fogas 2009, 160, 162.

707 Hatházi 2004a, 115.

708 Hatházi 2004a, 118. Zsigmond-kori létüket az aranyegyházi temető pénzzel keltezett, már esztergált csontgyöngyökkel díszített darabjai jelzik (Szabó 1938, 44, 172. kép), továbbá Csengele 31. sírjának Mátyás (1458–1490) pénzével keltezett, veretes pártaövhöz csatlakozó gyöngyei (Horváth 1978, 104–107, IV. tábla, 13 és 14. kép), melyeket feltárója – a perkátai eredmények alapján – újabban szintén az egykori tarsoly díszének tekint (Hatházi 2004a, 119).

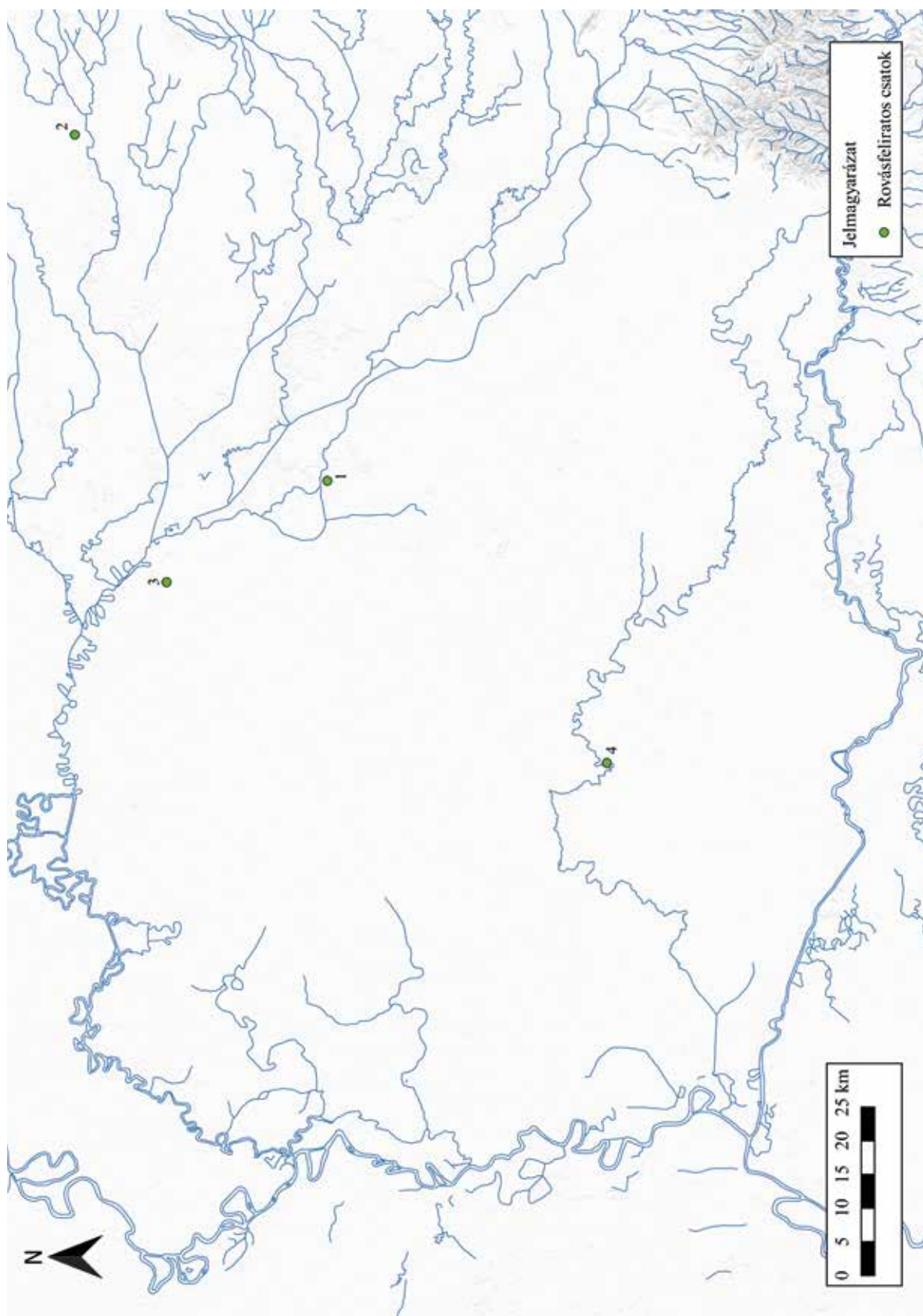
709 Hatházi 2004a, 116, 119.

710 Hatházi 2005, 48, 72; Fogas 2009, 156.

711 Crişan 2016, 15, 21, Fig. 3.

712 Selmeczi 2011, 234. Fogas Ottó tanulmányának készítésekor 30 feliratos kerek csatot gyűjtött fel a Kárpát-medencéből, melyek közül csupán egyetlen példány volt, ami nem a medence tájékán került elő; a többi az öv valamilyen részeként, tartozékként lehetett értékelni (Fogas 2009, 156).

713 Pálóczi Horváth 1989b, 126–127; Hatházi 2005, 49, 73.

4. térkép: Rovásfeliratos csatok

1. ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Békés megye területéről – közelebbről Gyula–Békéscsaba térségéből); 2. Cefa–La Pädure (Ro) / Cséffa, Radványi-erdő; 3. Mezőberény, Laposi kertek alja I. (5677); 4. Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983)

jövőben. Egyébiránt a radványi temetőben fellelt példány akár egy halotti leplet vagy halotti lepелnek használt köpenyt is összefoghatott.

Habár a tömeggyártású kerek csattípus magyarországi megjelenése eleinte talán az osztrák és délnémet termékek beáramlásával hozható összefüggésbe, jelenlétük nem feltétlenül utal folyamatos kereskedelmi kapcsolatra.⁷¹⁴ Ezt támaszthatja alá a rovásfeliratos csatok eddigi elterjedési területe (4. térkép), valamint ezek nyersanyagának és kivitelezésének hasonlósága is. Mind az öt tárgy a Tiszántúlon került elő, és felületes kidolgozottságú, mondhatni gyenge utánpótlás a Nyugat-Európából ismert, többnyire öntött és szebb kivitelű példányoknak, ahogy erre korábban már Hatházi Gábor is utalt az orgondaszentmiklósi csat kapcsán.⁷¹⁵ A jellegzetes és kedvelt nyugat-európai árucikk készítését idővel hazánk területén is megkezdték, ahogy az többek között a balotapusztai csat esetében is kimutatható volt.⁷¹⁶

A külföldi példányokon többnyire a latin ábécé betűivel írt vallási tartalmú szövegek vagy antik idézetek olvashatók, többnyire latin, német vagy angol nyelven. A hazánk területéről ismert feliratos kerek csatokon főként Máriára utaló szövegek és monogramok fordulnak elő.⁷¹⁷ A felirat gyakran kereszttel indul a csattüske rögzítési pontjától, olykor a szavakat vagy betűket is kereszttel, liliummal, csillaggal vagy egyéb motívummal, esetleg sraffozással választják el egymástól,⁷¹⁸ de esetenként maga a „felirat” is csak szövegimitáció.⁷¹⁹ A most bemutatott öt csaton viszont – Hakan Aydemir megfigyelése alapján – a székely rovásírás jelkészletét alkalmazták egy török nyelvű, alkalmasint kun szöveg leírására.

5.2. A csatok feliratainak lehetséges kun vonatkozásai

Az orgondaszentmiklósi rovásfeliratos csat kapcsán az ásató Selmeczi László úgy nyilatkozott, hogy a tárgy „az egyetlen olyan nyelvemlék, amely hazai kun szállástemetőből került elő”,⁷²⁰

714 Hatházi 2004a, 102–103; Hatházi 2004b, 213–216.

715 Hatházi 2004a, 103; Hatházi 2004b, 216.

716 Hatházi 2005, 48.

717 Fogas 2009, 156–157.

718 Többek között l. a Fogas Ottó által felgyűjtött csatokat (Fogas 2009, 169–172, 1–4. kép), illetve a BERK-CF6A-EB, WREX-56A1AB, HAMP-D47643, CAM-2E1627, NMS-C985FA, NLM-B0D659, HESH-3899D2 azonosítójú tárgyakat a British Museum és az Amgueddfa Cymru – National Museum Wales által üzemeltett gyűjteményes weboldalon (PAS).

719 Ilyen volt pl. a perkáti feliratos csat (Hatházi 2004a, 102; Hatházi 2004b, 215).

720 Selmeczi 2011, 234.

illetve „az eddig előkerült egyetlen hazai rovásírásos kun emlék”.⁷²¹ A magyar régészeti és turkológiai kutatásban lassan egy évszázada vannak jelen olyan vélemények, amelyek bizonyos rovásjeleket – vagy ahhoz hasonló véseteket – tartalmazó középkori tárgyakat a kunok műveltségéhez kötöttek. Napjainkra azonban csak az orgondaszentmiklósi feliratos csatot, illetve immár annak körét lehet idesorolni, a korábbi megállapításokat meghaladta a kutatás.⁷²² A rovásfeliratos csatokhoz kapcsolódó vizsgálódásaink arra mutatnak, hogy a tárgyaknak nincs közülük a kunok archaikus műveltségéhez, annál inkább azok 14. századi történetéhez.

Az orgondaszentmiklósi csat feliratával összefüggésben eddig egy megfejtési javaslat született Hakan Aydemir tollából. Bár Aydemir példás mértéktartással előre jelezte, hogy „a tárgy szűkszavú közlése és a felirat jó minőségű faksimiléjének hiánya miatt messzemenő következtetések levonását, valamint a gráfiai kérdések tárgyalását jelen pillanatban nem tartom megalapozottnak”, ettől függetlenül kísérletet tett egy lehetséges olvasat megadására. „Első látásra megállapítható, hogy [a csat] rovásjelei megegyeznek a székely rovásírás jeleivel” – írta; a feliratot ennek megfelelően jobbról balra olvasta, az addig csak Selmeczi László által közölt, gyakorlatilag egyetlen kép alapján,⁷²³ a csattüske (helyének) alsó részétől kezdve az óra járásával megegyező irányban haladva. Ennek alapján a felirat valószínű betűzése és értelmezése a következőképpen képzelhető el:

Jobbról balra: *sz(e)d(e)sz ögt(ü)r ötr(ü) / ögt(ü)r ötr(ü) / ögt(ü)r ötr(ü) / ögt(ü)r*

Értelmezése: 'Szedsz dicséret[é]-re / dicséret[é]-re / dicséret[é]-re / dicséret'

Hakan Aydemir jelezte: a rovásfelirat első ligatúrájának értelmezése ebben a betűösszevozásban nem egyértelmű; az olvasható *rir*-nek, *szisz*-nek és *szdsz*-nek vagy *rsz*-nek [(*e*)*r*(*e*)*sz* / (*e*)*rsz*?⁷²⁴] és *sZR* [*sz*(*a*)*r*(*i*)?]-nek egyaránt. A *szedsz* olvasat tehát nem biztos, csak munkahipoté-

721 Selmeczi 2013, 18, 8. kép.

722 Ezek részletes kifejtésére l. Katona-Kiss – Bíró 2020, 265–269. Itt kell megjegyeznünk, hogy Karcag–Orgondaszentmiklósról további két olyan tárgy is napvilágot látott, amelyek kapcsán felmerült, hogy felületükön esetleg rovásjelek lennének. Mivel ennek megerősítése még várat magára, egyelőre csak a tárgyakhoz kapcsolódó adatokat adjuk közre. A Gyulai Katalógusok nevű sorozat második tagjaként megjelent „Zúduló sasok” c. kötet katalógusában szerepel egy XIII. század végére keltezett fejesgyűrű ugyancsak Karcag–Orgondaszentmiklósról, melyen „rovásírással emlékeztető vésett jelek” voltak megfigyelhetők (Havassy 1996, 103 [105.]). Sajnos a gyűrűről az adott publikációban nincsen kép, és az sem derül ki, hogy melyik sírból került elő, azonban Fehér Bence a Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteményében ismertette a tárgyat. Leírása szerint: „Bronz pántgyűrű, feje felé szélesedik. 2,4 cm (átm.). A karikán ék alakú vésések és rovátkolás, a fejen jeleket alkotó vésések”. Ez utóbbiak kapcsán úgy értékelt, hogy „a jelek közül a fejrészen láthatóakról esetleg feltehető, hogy írást alkotnak. Kora és a fejnél szélesedő volta alapján valószínűleg nem tartozik a rovásírásos gyűrűk csoportjába” (Fehér 2020, 217 [165.]). Ugyancsak ezen a lelőhelyen, az 1. sírban került elő „a koponya alatt jobb oldalt a mellkason” egy préselt „rossz ezüst korong” (Selmeczi 1971–1972, 1). Ugyan Selmeczi nem említette, de a Havassy-féle katalógusban az olvasható, hogy a – szerintük bronzlemezről préselt – korong peremén „keleti írásjelek (?) futnak körbe, közepén „nyolc szirmú virág (nap?) motívum” (Havassy 1996, 103 [110.]). Fehér Bence gyűjtésében is csak ez a leírás olvasható, azonban míg a katalógusban a korongot a XIII. század második felére keltezték, addig Fehér „a temető alapján” a XIV. századra helyezte a tárgyat (Fehér 2020, 220 [168.]). A lelőhely ásatója az 1. sírt a kun szállástemető korai periódusához sorolta, s a XIII. század második felére datálta (Selmeczi 2009, 20).

723 Vö. Selmeczi 1992, 51, 23. kép. Ugyan a „Zúduló sasok” c. kiadvány már idézett katalógusában is bemutatták a tárgyat, de annak felirata a fénykép alapján tanulmányozásra alkalmatlan – vö. Havassy 1996, 96–97. a számozatlan oldalak közötti képek között [Kat. 125.].

724 Ez az olvasat csak Aydemir egyik dolgozatában szerepel (Aydemir 2002a, 160), a másik tanulmányban már nem – vö. Aydemir 2002b, 207.

zis, de az kimutatható a törökségből, mint férfinév. Az *ögt(ü)r*-nek értelmezett szó megtalálható az ótörökben *ögdir* alakban és 'dicséret' stb. jelentésben. Aydemir jelezte, hogy az ótörök *d*-vel szemben ugyan problémának mutatkozik a *t* megjelenése az *ögt(ü)r*-ben, de ennek lehetséges volta mellett szól az ótörök *ögdir* szó másik párja, az *ögti* 'dicséret'. Az *ötrü* szó szintén igazolható az ótörökből *ötrü/ötürü* formában. Ez utóbbi kimutatható még a XV. századi kipcsakból is 'miatt, -ért' jelentésben,⁷²⁵ de Mándoky Kongur István a „Kun miatyánk” helyreállított szövegében is tetten érte az *ötrü* szót.⁷²⁶

Mielőtt a megfejtéshez fűződő megjegyzéseinket ismertetnénk, érdemes rámutatni, hogy Aydemir idézett munkáiban alapvetően nem az orgondaszentmiklósi csat feliratával foglalkozott, hanem a magyar nyelv moldvai csángó nyelvjárásában kimutatható kun-kipcsak eredetű elemeket vizsgálta. További más szavak mellett itt tárgyalta a 'metsz, ró' jelentésű *ír* szót is,⁷²⁷ amely kapcsán a nyelvészeti érvek mellett azt is vizsgálta, hogy ha az *ír* szó „esetleg kun-kipcsak eredetű, akkor van-e ennek művelődéstörténeti háttere”.⁷²⁸ Mivel kutatásai szerint a szó „valószínűleg kun-kipcsak jövevény a moldvai csángó nyelvjárásban”,⁷²⁹ a művelődéstörténeti hátteret – az írott források azon tanúsága mellett, hogy a kunok ismerték az ujgur írást, illetve ismerhettek valamilyen írásrendszert⁷³⁰ – éppen az orgondaszentmiklósi kun szállásmetőben talált csat szolgáltatta a nyelvészeti eredményekhez. Magunk azonban úgy véljük, hogy tárgyunkat mindezekről függetlenül kell értékelnünk.

Mint fentebb jeleztük, a feliratos kerek csatoknak – ahova az öt rovásjeles darab is tartozik – jellemzően vallási tartalmú szövegei igen gyakran kezdődnek egy kereszttel. Úgy véljük, hogy a feltételesen „szedesz” olvasatot képviselő „ligatúra” a felirat elején ugyancsak a kereszt jele, tehát azok nem összerótt jelek, és az nem is tulajdonnév. Így végső soron a kereszt által megjelenített kereszténység vagy a keresztfa,⁷³¹ és így a Megváltó dicséretét (*Laudetur Iesus Christus*) hirdetheti a felirat.⁷³² Ettől eltekintve úgy véljük, hogy az olvasat további része helytálló – bár értékelésünk nem turkológiai megfontolásokon nyugszik. A szolnoki Damjanich János Múzeumból kikért orgondaszentmiklósi csatkarika alapos vizsgálata arra a felismerésre vezetett, hogy a rovásjelek között éppen ott figyelhetők meg nagyon apró és igen sűrű zeg-zug minta bekarcolások, ahol Aydemir is tagolta a feliratot – erről azonban nem lehetett tudomása, mert

725 Aydemir 2002a, 159–160; Aydemir 2002b, 207–208.

726 Nečik kim biz de iyermiz bizge ötrü kelgenge: 'Amiképpen mi is megbocsátunk az ellenünk jövőnek' (Mándoky Kongur 1993, 63, 68; Mándoky Kongur 2012, 134, 138).

727 Aydemir 2002a, 159–163; Aydemir 2002b, 205–210.

728 Aydemir 2002a, 159; Aydemir 2002b, 206.

729 Aydemir 2002a, 163; Aydemir 2002b, 210.

730 L. az Aydemir által idézett kútfők adatait (Aydemir 2002a, 161; Aydemir 2002b, 208).

731 A kereszt a kereszténység szent jele, de Szent Pál kijelentése óta – „nem akarok mással dicsekedni, mint Urunk, Jézus Krisztus keresztjével” (Gal 6,14) – a kereszt örök időkre azonosult a Golgota szent megváltó fájával is (Dávid 2003, 3–4, 19).

732 Itt jegyezzük meg, hogy a „ligatúra” értelmezése kapcsán Fogas Ottó felvetette annak lehetőségét is, hogy a Szedesznek olvasott „név” esetleg „a cedes (székel, trónol) tóból is eredeztethető, s így akár egy felsőbb hatalom dicséretét is jelentheti” (Fogas 2009, 158). Mint okfejtésünkből kitűnik, e végkövetkeztetéssel végső soron egyetérthetünk, de az ahhoz vezető elgondolást nem követjük.

az általa használt rajzon ezek a bekarcolások nincsenek feltüntetve. Úgy gondoljuk, hogy a sraffozásnak egyfajta szóelválasztó funkciója van, és ugyanilyen központosítás található a békési és a radványi csattöredéken is. Az így nyert értelmezés tökéletesen illeszkedik a tárgytipuson feltűnő szövegek – jellemzően vallásos indíttatású – tartalmához, de ettől függetlenül adódik a kérdés: kik és miért jegyezték le székely betűkkel ugyanazt a valószínűleg kun nyelvű szöveget öt ugyanolyan típusú csatra is? Úgy véljük, a szokatlan jelenség a magyarországi kunok között a 14. század közepén újabb lendületet vett ferences térítéssel állhat összefüggésben.

A tatárjárás után már biztosan szerepelt a ferencesek programjában nemcsak a magyarországi kunok, de a steppei nomádok közötti térítés is. A magyar határokon túli jelenlétüket jelzi pl. IV. Ince pápa (1243–1254) egy 1245 márciusában kelt oklevele, amelyben – többek között – bírósági kiváltságokat adott „a bolgárok és a kunok földjére utazó ferenceseknek”⁷³³ Rubruk 1255-ben készült úti jelentése és IV. Bélának Ottó páduai püspökhöz írt, 1261-ben kelt levele ugyancsak említi a rend tagjait.⁷³⁴ A 13. század második felében a ferencesek gyakorlatilag átvették a domonkosok helyét a Kárpátoktól K-re eső területeken.⁷³⁵ Jól érzékelteti ezt az az 1278-ban írt levél, amelyben a ferencesek magyarországi provinciálisai azt kérte III. Miklós pápától (1277–1280), hogy a Szentatya állítsa vissza a korábban domonkos irányítás alatt álló, de a tatárok által elpusztított milkói (kun) püspökséget, mert számos rendtársa van a tatárok között, de nincs püspök, aki őket papokká szentelné.⁷³⁶

Az Arany Horda területén való térítésben nagy előnyük volt a hazai ferenceseknek, hogy a magyarországi rendtartomány esett legközelebb a tatár főiséget elfogadó kunok területeihez, de legalább ilyen fontos volt az is, hogy könnyebben és tökéletesebben megtanulták a korabeli Délorosz-steppe lingua francáját, azaz a kunok nyelvét (linguam Cumanicam). Ez több alkalommal is visszaköszön a steppén térítő ferencesek leveleiben – 13–14. századi forrásaink többször is említést tesznek arról, hogy a magyar ferencesek gyorsan és könnyen elsajátítják a térítéshez szükséges nyelvet. A magyarok e téren való előnye két tényezővel is magyarázható: egyrészt a magyar és török nyelvek tipológiai hasonlóságával, másrészt pedig a Magyar Királyságba beköltöző kunoknak köszönhetően a közöttük tevékenykedő fráterek már jártasságot

733 Bónis 1997, 43 [302].

734 Szántó 1974, 10–11.

735 A ferencesek kapcsán már említett jogköröket – más privilégiumok mellett – a domonkos testvérek is megkapták a Szentatytól 1253-ban (Bónis 1997, 45 [331]). Ennek kapcsán a milkói kun püspökség történetét feldolgozó Makkai László úgy írt, hogy: „A domonkosrendiekről egyetlen adatunk van, hogy a tatárjárás után Kúnországban működtek, a pápa 1253-ban üdvözölte őket abból az alkalomból, hogy rábeszélésükre a kunok meg akarnak térni”. A Róma püspöke által a ferenceseknek kiadott „Cum hora undecima” bullát, amely felhatalmazta őket, hogy a pápai fennhatóság körén kívül eső területeken – köztük a kunokén is – térítsenek, kereszteljenek, és a lelki gondozással egybefüggő egyházigazgatást végezzék, 1253-ban a domonkosokra is kiterjesztette. Ettől függetlenül „az igazi szerep a ferencesekre várt, akik ki is mentek a tatárok közé, hogy félbeszakadt munkájukat folytassák” (Makkai 1936, 45).

736 Kovács 2015, 153. Válaszul III. Miklós pápa 1278. október 7-én bullát állított ki, melyben a Szentatya említést tett a kunok között már eddig is működő ferencesekről, és felszólítja az akkori tartományfőnököt, Adorjánt, hogy küldjön a kunok közé újabb hittérítőket (Szántó 1974, 11). (Az adatot egyébként Szántó nem a steppén maradt kunokkal kapcsolta össze, hanem azt az alföldi kunokra vonatkoztatta.)

szerezhettek a nyelvben.⁷³⁷ Egyébként is a ferences nézetekben nagy szerepet kapott az anyanyelviség kultúrája és – ezzel összefüggésben – az etnikai tudat. Lelki gondozásuk fontos elve volt az egyszerűség és az érthetőség, hogy minél több emberhez juttassák el a hit személyes megélésének lehetőségét. Ebből következően az anyanyelviség kezdettől fogva nagy szerepet kapott Ferenc követőinek mozgalmában.⁷³⁸ A rend kunok közötti térítő buzgalma a 14. század közepére néhány misszionáriust a mongol nagykan udvaráig is eljuttatott,⁷³⁹ de ugyanebben az időszakban, 1340–1350-es években állították össze a Keleti-Kárpátokon túli kunok között térítő ferencesek a Codex Cumanicus néven ismerté vált kézirategyüttest, amely latin–perzsa–kun szójegyzéket, kun nyelvtani leírást, illetve vallásos szövegeket, nyelvészeti és néprajzi megjegyzéseket tartalmaz.⁷⁴⁰

Nagyjából ekkor indultak meg az alföldi kunok közötti újabb térítési hullámok is – nyilvánvalóan azért, mert „a kunok a keresztyvet többnyire tiltakozás nélkül fogadták, ennek azonban életmódjukra semmi hatása nem volt”.⁷⁴¹ „A keresztyén vallás felvétele a kunok részéről merő formalitás volt, az egyház tanításait eszük ágában sem volt követni. Kitűnik ez abból is, hogy számtalan esetben, a költözéstől számítva még 160 év múlva is, pápai fenyegetéssel kellett őket a megkeresztelkedésre kényszeríteni”.⁷⁴² Ez utóbbi megjegyzés Gyárfás István adatgyűjtésén alapszik, aki szerint Kötöny népének 1239. évi beköltözése után – melynek egyik feltétele volt, hogy ő maga egész népével együtt a keresztény vallást felveszi⁷⁴³ – „a római szentszék 1321. 1328.

737 Kovács 2015, 152; Kovács 2017, 56. Igaz lehetett ez a világi papságra is, akik „ha lehetett, kimerészkedtek a lassan helyhez kötődő kunok közé, s nyelvükön megtanulva, tanították őket a keresztény hit igazságaira meg imádságaira, elsőnek is a Miatyánkra” (Török – Legeza 1999, 21).

738 Sándor 2017, 262.

739 Sándor 2017, 258. Ehhez hasonlóan egy Éliás nevű magyar ferences is nagy befolyásra tett szert Özbek, az Arany Horda kánjának udvarában. Vásáry István szerint „nem ok nélkül sejthetjük Özbek kán muszlim viszonyok között feltűnően toleráns vallási politikája mögött Éliás atya jótékony szerepét”, akit követként is elküldött a Szentszékhez. „Magyar Éliás” a következő uralkodóra, Tinibekre is nagy hatást gyakorolt, aki rokonszenvezett a kereszténységgel, azonban rövid uralkodása (1341–1342) után a „vakbuzgó muszlim” Dzsánibek került trónra (Vásáry 1986, 282, 311).

740 Sándor 2017, 262. A Codex Cumanicus tartalmát hagyományosan két részre osztják: az első egy 1293-ban lejegyzett latin–perzsa–kun szókönyv, melyet keletkezésének nyelvi környezete miatt „olasz”, illetve világi rendeltetése végett „kereskedők” vagy „tolmácsok könyvének” szokás nevezni. A szótárt 1330-ban kezdték el lemásolni – ez maradt fent. A kódex második részét német ferencesek írták az 1340–1350-es években, és ezt helyesírása alapján „németnek”, tartalma alapján „hittérítő könyvének” szokás nevezni. Feltehetően ugyancsak ferencesek egyesíthették a két részt a 14. század közepe táján. A Codex Cumanicus történetéhez l. Ligeti 1985. A Codex Cumanicus első része tehát világi (elsősorban kereskedelmi) rendeltetésű volt, de a második rész szöszedetei, nyelvtani glosszái a kun nyelvet tanuló, eleinte gyarló módon ismerő szerzetesek okulását szolgálták (Ligeti 1985, 9, 13), akik kezdetben a gyóntatást és a prédikációt is tolmács útján végezték, hogy aztán idővel a – nem kis fáradság árán – megszerzett kun nyelvismerettel maguk lássák el a feladatokat. A fentiekhez tartozik még, hogy egy 1323-ban kelt levél szerint – melyet egy ferences fráter küldött a Krím-félszigeten fekvő Kaffából Avignonba – a magyarok mellett a németek és az angolok is könnyen boldogultak az ismeretlen ázsiai nyelvvel, szemben a francia és olasz térítőkkal, akik csak „gyötrődés árán” tudták elsajátítani azt (Ligeti 1986, 416–417).

741 Györffy 1990, 289. Hasonlóan fogalmazott Selmecci László, aki szerint: „A kunok keresztény hitre térítése a tatárjárást követően igen lassan haladt, s legnagyobb eredménye az volt, hogy a kunok a térítő szerzeteseket békésen fogadták” (Selmecci 1992, 169). L. még Selmecci 1992, 179.

742 Györffy 1925, 674.

743 A kortárs Rogerius Sirmalmas énekének 2. fejezete szerint a tatár fennhatóság elkerülése érdekében „Kuthen, a kunok királya” megüzente IV. Bélának: „[...] kész rá, hogy magát és övéit neki alávesse, és rokonaival, testvére-

1329. 1332. utóbb 1348. 1369. 1374. 1375. s 1399-ik években, a magyar királyok s egyháznagyok sürgetésére, a kúnok [...] megtérítése végett erélyes buzgóságot vala kénytelen kifejtteni”.⁷⁴⁴

Gyárfás István nem minden évszámhoz rendelt konkrét intézkedést, mindenesetre néhány azonosítható. 1321. október 23-án kelt oklevelében XXII. János pápa a keresztény hit sikeres terjesztése érdekében széles körű jogokat biztosított a pogányok és szakadárok között – egyebek mellett a szaracénok, görögök, bolgárok, kunok földjein – tevékenykedő minorita rendi testvérek számára.⁷⁴⁵ 1328-ban I. Károly arról tájékoztatta XXII. János pápát, hogy „egyes egyháziak részéről a frissen katolikus hitre térített kunok, vlachok és szlávok irányában támasztott túlon-túl szigorú tizedkövetelések a térítés sikerét veszélyeztetik”. Ezt orvosolandó 1328. május 8-án a Szentatya megparancsolta, hogy „amíg a szóban forgó megtértek új hitükben nem tökéletesednek s meg nem erősödnek, addig a tizedszedés terén nyájasan és mértékletességgel viselkedjenek velük”.⁷⁴⁶ Gyárfás István – majd nyomában Györffy István és Selmeczi László – szerint az intézkedésnek tudható be, hogy az Anjou-kori Magyar Királyság adózó plébániáit lajstromba vevő 1332–1335. évi pápai tizedjegyzékben nem szerepelnek a kun és jász egyházak.⁷⁴⁷ Ehhez hasonlóan Bunyitay Vince is azt a véleményt képviselte, mely szerint a váradi püspökség Békés megyei részein a 14. század első harmada végén ismert csekély számú, mindösszesen tizenhat plébánia nem annak tükre, hogy a terület „kevésé lakott lett volna, hanem inkább, hogy azon kún szállások, melyek történeti emlékeink szerint a Körösök mellékén, s nagyobb tömegekben Békésmegye nyugoti s éjszaki szélein foglaltak helyet, – az említett korban még nem vették fel a keresztiséget. [...] kisebb kún telepek voltak beljebb Békésben, sőt magában Biharban is [...]”.⁷⁴⁸

A rendelkezés nem vezetett eredményre: húsz évvel később Nagy Lajos király leiratot eszközölt ki VI. Kelemen pápától, aki 1348. május 31-én kelt oklevelében utasította a magyarországi ferencesek előljáróját, Márton tartományfőnököt, hogy „a Kunsági részekre, a hitetleneknek cath. hitre térítése végett, néhány szerzeteseket küldjön”.⁷⁴⁹ Szántó Konrád szerint ez volt a kunok (és jászok) megtérítésére indított „utolsó nagyszabású akció”.⁷⁵⁰ Bizonyára ezzel állhat összefüggésben az, hogy I. (Nagy) Lajos király – atyjához hasonlóan – maga is újfent a pápához fordult

ivel és barátaival meg minden vagyonával és ingó javaival együtt Magyarországra bevonuljon, és őt a katolikus hitben kövesse” (Rogerius 2. c.).

744 Gyárfás 1870–1885, III. 53. L. még Györffy 1925, 678. Ezt megelőzően már az 1279. évi kun törvény artikulusait bevezető szöveg is újfent kötelezte a kunokat, hogy „elhagyván a bálványok tiszteletét, és minden pogány szokást kivétel nélkül és teljességgel megszüntetvén, a katolikus vagy ortodox hit egységére térnek, és a szent keresztiség szentségét mindnyájan, akik még nincsenek megkeresztelve, bármilyen korúak és neműek, kivétel nélkül felveszik, és megtartják az egyház összes szentségeit és minden mást, amit a szentséges római egyház megtart és hirdet” (Kristó 1994, 133). Hiába. A kunokhoz hasonult IV. (Kun) László halála után 1290. szeptember 13-án kelt bullájában maga IV. Miklós (1288–1292) pápa hatalmazta fel Benvenuto legatust, hogy vizsgálja ki: Magyarország koronás fője keresztényként halt-e meg (Bónis 1997, 57 [475.]).

745 AnjOkl VI. 111 [285.].

746 AnjOkl XII. 129–130 [246., 248.]. L. még Gyárfás 1870–1885, III. 469–470 [15.]. Vö. Györffy 1990, 289; Selmeczi 1992, 173; Török 2004, 60; Selmeczi 2017, 33.

747 Gyárfás 1870–1885, III. 53; Györffy 1925, 679; Selmeczi 1992, 173; Selmeczi 2011, 257; Selmeczi 2017, 33.

748 Bunyitay 1883, 191.

749 Gyárfás 1870–1885, III. 485.

750 Szántó 1974, 12. L. még Selmeczi 1992, 173.

egy 1351. július 11-én kelt oklevelével, amelynek tartalma szerint a magyar uralkodó „az országban lakó és a keresztény hitre térő pogányokat az egyes egyházmegyék fennhatósága alá akarja vetni és számukra plébániákat alapítani, templomokat építeni”, azonban „mivel az áttérés legfőbb akadálya az egyházi szolgálmányok terhe, kéri, hogy az újonnan áttérők ezek alól fölmentessenek”.⁷⁵¹ Gyárfás István VI. Kelemen 1348-ban kiadott rendelkezése kapcsán megjegyezte: „Azonban ennek sem lett kellő sikere, úgy hogy Lajos király még 1354. körül is sürgetve kérte VI. Incze pápát, hogy a kúnok megtérítéséről gondoskodják; a mi azután a buzgó Minoriták által meg is történt”.⁷⁵² Tíz évvel később, 1364-ben már a pápa is szorgalmazta a dézsmafizetés megkezdését – az ezzel kapcsolatban kiállított oklevél a váci püspökség illetékességét említi.⁷⁵³

A ferencesek munkájáról Küküllei János, I. (Nagy) Lajos király életrajzírója is említést tett krónikájának XLVI. fejezetében. E szerint Lajos király „gondoskodott a kunok tatár szertartás iránt elkötelezett népének katolikus hitre térítéséről, eljárva az Apostoli Szentszéknél Szent István király példájával, akit az isteni gondviselés választott ki arra, hogy Magyarországon az új hit alapját megvesse, és aki a hívők szívét az apostolok után égi esővel lelkieken öntözte Isten nevének dicsőségére, hogy terjedjen a keresztény vallás. E keresztény hitre már kioktatott nép számára – az Apostoli Szentszéktől nyert felhatalmazás alapján – minorita rendi testvérek végezték a lelki ápolást, látták el a plébánosi jogokat, és szolgáltatták ki az egyházi szentségeket, és azok a hitben napról napra erősödnek”.⁷⁵⁴ A ferences testvérek részére biztosított jogosítványokat a területileg illetékes plébániákkal szemben IX. Bonifác pápa 1399. április 18-án kelt oklevelében megerősítette.⁷⁵⁵

A felsorolt események idejével kapcsolatban érdemes jelezni, hogy az általunk vizsgált csattípus Kárpát-medencei divatja, azaz a 14. század középső és utolsó harmada,⁷⁵⁶ tökéletesen illeszkedik a ferences térítés időszakához. Mindamellet az előbb ismertetett adatok kapcsán meg kell jegyezzük: bizonyos esetekben tetten érhető, hogy egyes munkák ugyanarra a történetre nem a magyarországi kunok, hanem a külhoni pogányok között folyó ferences térítések kapcsán hivatkoznak. Így pl. Kristó Gyula szerint a Kükülleinél említett kunok közötti térítés az egykori Kun-

751 RegSup I/2, 221 [CDLIX.]. L. még AnjOkl XXXV. 311 [416.]. Utal a forrásra Györffy 1990, 289, Györffyt követi Selmeczi 1992, 173; Selmeczi 2011, 257; Selmeczi 2017, 33.

752 Gyárfás 1870–1885, III. 54. L. még Selmeczi 1992, 179.

753 AnjOkl XLVIII. 87 [142.]. V. Orbán oklevelének latin átíratához I. VMH II. 59–60 [CVIII.]. L. még Györffy 1990, 289, őt követi Selmeczi 1992, 174; Selmeczi 2011, 257; Selmeczi 2017, 33.

754 Küküllei 46. c.

755 Gyárfás regesztája szerint: „IX. Bonifác pápa a még költözők életét folytató kúnok és philisteusok között a ker. vallás megszilárdításán működő Minoritaszerzeteseket a rendes lelkészek jogtalan követeléseivel szemben kiváltságos jogaikban megtartani rendeli” (Gyárfás 1870–1885, III. 531 [70.]). L. még Bónis 1997, 189 [1670.]. A bullában a ferencesek „vándorapostolként” tűnnek fel, a térítő szerzetesek követték a még mozgó szállásokat, azaz a nemrégiben megtért vagy még meg nem keresztelt kunokat. „Ennek a vándorapostolkodási formának a természete megkövetelte, hogy a ferencesek a jászkun nemzetségre kiterjesztett plébánosi joghatósággal rendelkezzenek. IX. Bonifác »Dum Sancta Mater« kezdetű, 1399-ben kiadott bullájából tudjuk, hogy valóban bírtak is ilyen ún. nemzetségi plébánosi joghatósággal. A pápa ebben a bullában úgy rendelkezett, hogy ha a ferencesek a kunokkal más plébánia területére elköszálnak, a kunok fölött az illető plébánosnak semmiféle keresnivalója ne legyen” (Szántó 1974, 12).

756 Hatházi 2004a, 97; Hatházi 2004b, 215; Hatházi 2005, 72–73; Fogas 2009, 161.

országban maradt kunokra vonatkozik,⁷⁵⁷ és ehhez hasonlóan fordította magyarra VI. Kelemen pápa idézett 1348. évi rendelkezését Sebők Ferenc is.⁷⁵⁸ Ez utóbbi kapcsán már jó egy évszázaddal korábban Fraknoi Vilmos is úgy foglalt állást, hogy XXII. János pápa azon törekvése, amely a tatárjárás során elpusztult milkói kun püspökség újjászervezésére irányult, szerencsésen találkozott I. (Nagy) Lajos moldvai hódításával, így amikor a magyar uralkodó a Kárpátokon túli területet 1346-ban elfoglalta, kérésére VI. Kelemen a milkói püspökséget helyreállította, majd két évvel később a pápa arra utasította a ferencesek magyarországi főnökét, hogy Kunországba küldjön ki szerzeteseket.⁷⁵⁹ Azonban azt is érdemes jelezni, hogy a kortárs Küküllei János szerint „Kunország”, azaz Moldva területe ekkor az Arany Horda gyepűje, amely „a tatárok szomszédsága miatt lakatlan” térség volt.⁷⁶⁰ A Magyar Királyságnak alávetett területre „Bogdán, a máramarosi oláhok vajdája” húzódott népével⁷⁶¹ – azaz az itteni térítés alapvetően ezt a népeiséget célozta.⁷⁶² Mint arról fentebb szó esett, a *vlachok* közé már a király atyja is küldött ki térítőket.

A magyarországi kunok közötti térítést Györffy György az 1328., 1351. és 1364. évi adatok kapcsán vázolta, hozzátéve, hogy „ezzel párhuzamosan többször küldtek térítő ferenceseket a kunok és a jászok közé”.⁷⁶³ Elképzelhető, hogy ez utóbbi megjegyzéshez érthette az 1348. és az ugyancsak idevonható 1354. évi adatokat; mindenesetre nem említette azokat, habár neves középkorászunk a forrásbázis latin filológiai hátterét nyilvánvalóan ismerte. Az 1348-ban kiadott pápai rendelkezés értelmezése körüli kettősségre előbb utaltunk, az 1354. évi történések kapcsán viszont magunk nem is találtunk kun vonatkozást, csak boszniait.⁷⁶⁴ Az adat – tudomásunk szerint – Gyárfás Istvánnál tűnik fel először, majd nyomában többen is idézték,⁷⁶⁵ azonban

757 Kristó 2000a, 78, 358. jz. Ehhez hasonlóan nyilatkozott Török József is (Török 2004, 166).

758 AnjOkl XXXII. 186 [333.]. Így értelmezte a helyet Pálóczi Horváth András is (Pálóczi Horváth 1994ab, 385).

759 Fraknoi 1901, 277–278.

760 Az Arany Horda Ny-i határa a 14. századra a Dnyeszternél állandósult (Pálóczi Horváth 1994ab, 385). L. még Vásáry 1986, 86.

761 Küküllei 49. c.

762 A milkói püspökség 14. századi története kapcsán hasonló észrevételt tett a téma monográfusa, Makkai László. A tatárjárás után egy évszázaddal „a püspökség régi rendeltetésének értelmét is elvesztette: a kúnok már töredékeket képviseltek csak volt területén, lassanként beolvadtak a görögkeleti románságba, népi és nyelvi jellegüket teljesen feláldozva. Csak egy-két név, szokás, szó maradt belőlük az új urak nyelvében és életében”. A század utolsó harmadára „az idő teljesen elhaladt ekkorra már a névleges milkói püspökség fölött. Havasalföldön és Moldvában rég nem voltak kúnok, akiket téríteni lehetett volna, a románok katolizálása érdekében pedig már mások kezdtek el dolgozni” (Makkai 1936, 46–47).

763 Györffy 1990, 289.

764 VI. Ince pápa 1354. június 22-én kelt oklevelében a minoriták eljáróinak meghagyta, hogy „ne akadályozzák azokat a testvéreket, akik Boszniába akarnak menni a hitetlenek megtérítése céljából” (AnjOkl XXXVIII. 264 [332.]). Ugyancsak a boszniai eretnekek közötti térítéssel összefüggésben találtunk értesítést a Gyárfás (és nyomában Györffy István) által említett 1329. évi adat kapcsán: „[XXII.] János pápa értesüléseket szerzvévén a Dalmáciával szomszédos boszniai fejedelemségben megsokasodott eretnekek keltette veszélyről, közreműködésre buzdítja [I.] Károly királyt – mint hitbuzgó katolikus uralkodót – a szóban forgó eretnekség eltírásában, részint támogatást kérve tőle a fenyegetett területekre pápai felhatalmazással kiküldött Fábián ferences inkvizítor számára, részint pedig annak elérését remélve általa, hogy a hűségébe tartozó István bosnyák fejedelem készsége mutat fejedelemsége határainak megtisztításához az eretnekektől” (AnjOkl XIII. 365–366 [610.]).

765 Így pl. Györffy 1925, 678; Fodor 1942, 80; Fogas 2009, 163. Az adatra – Györffy István alapján – magunk is utaltunk (Katona-Kiss – Bíró 2020, 272).

Gyárfás nem jelölte meg forrását.⁷⁶⁶ Az mindenesetre rögzíthető, hogy V. Orbán pápa 1364. február 28-án Avignonban kelt oklevelében azt írta I. Lajos királynak: „János váci püspöktől megtudta, hogy a király eredményesen munkálkodott azon, hogy a kunok (Cumani) fogadják el a keresztény hitet, amiben meg is maradtak, de még nem fizetik, ahogy kellene, jövedelmik tizedét lelkipásztoruknak, a püspöknek. Annak érdekében, hogy a kunok a tizedek fizetésében elismerjék a szentegyházat és megtegyék, amit más keresztények is, a pápa kéri a királyt, hogy az apostoli szék iránti tisztelet, a kunok lelki üdve és a váci egyház haszna miatt a kunokat a püspöknek járó tized kifizetésére vegye rá”.⁷⁶⁷ A térítések bizonyosan több irányban is folytak, de a váci egyházmegye felemlítése világosan magyarországi kun nemzetség(ek) közé vezetett misszióra mutat.⁷⁶⁸ Talán ez a híradás indította Hóman Bálintot annak megállapítására, hogy Szent Ferenc fiai fáradozásának eredményeképp „1365-ben már teljes befejezéshez jutott Kötöny népének katolizálása”.⁷⁶⁹ Az általunk vizsgált térség kapcsán érdemes szó szerint idéznünk Ortvy Tivadar nagy munkájának egy helyét, melyben a váci püspökség 14. századi határait vázolta: „[...] éjszakeleten a Zagyva jelölte csekély megszakítással a határvonalat le egészen a Zagyvának a Tiszába való beszakadásáig. Innentől fogva átlépte az a Tiszát egészen a Berettyóig, melynek mentén délnyugotnak haladt a Körösig, mely csekély részben ugyancsak egyházmegyei határt képezett. Majd a Körösön túl a Száraz vizeig húzódott, honnan merően nyugotra haladva, Hódmező-Vásárhely táján déli irányt vett, úgy érve el Szegedtől éjszakeletre a Tiszát”.⁷⁷⁰

Ami Küküllei János értesítését illeti, nem világos, mi alapján kellene azt a Kárpátoktól K-re eső területeken maradt kunokra vonatkoztatnunk. Véleményünk szerint erre semmilyen kényszerítő körülmény nincs, sőt a tatárországi kunok körében a részeredmények dacára sem nyert teret a keresztény vallás. Ezzel szemben a magyarországi kunok kénytelen-kelletlen, de lassanként elfogadták a ferencesek által közvetített katolikus tanításokat. A megtérést nyilván csak folyamatként képzelhetjük el, azonban a ferences misszió, mint alább részletezzük, a 14. század utolsó negyedére már kézzelfogható eredményeket könyvelhetett el, amely a kun szállások faluvá rögzülésében és a keresztény nevek térhódításában öltött testet. Ennek tükrében van jelentősége annak a ténynek, hogy „A kunok hitre térítéséről” címet viselő 46. fejezet Küküllei munkájának második tematikai egységéhez tartozik, amelyet 1386 után vetett pergamenre szerzője,⁷⁷¹ amikor a kortárs Küküllei a kunok megtérésének számtalan jelével találkozhatott. Szemben a Délorosz-steppén maradtakéval, akik között a ferences térítők is megfoghatottak, mivel a már

766 Talán Gyárfás után, talán nem, de a jászok kapcsán Fodor Ferenc is azt írta, hogy: „Ősi életmódjuk csak 1354 körül érhetett véget, amikor valószínűleg már megkeresztelkedtek” (Fodor 1942, 80).

767 AnjOkl XLVIII. 87 [142.].

768 A kun törvény [10.] cikkelye tudósít arról, hogy „[...] a kunok fentebb említett hét nemzetsége különböző helyeken és különböző egyházmegyékben, nevezetesen a kalocsai érsek úr és a tisztelendő atyák, a váradi, egri, csanádi és váci püspök urak egyházmegyéiben fognak megszállni és letelepedni [...]” (Kristó 1994, 137).

769 Hóman 1936, 244.

770 Ortvy 1891, 107 – kiemelés tőlünk. A területileg – és a hívek számát illetőleg is – közel ezer évig változatlan kiterjedésű, sőt Trianon által sem csonkított váci egyházmegye (Török – Legeza 2001, 46) határainak térképi ábrázolásához l. Török – Legeza 2001, 47.

771 Kristó 2000a, 97.

említett és a keresztényekkel türelmes Özbek (1313–1341),⁷⁷² valamint az azzal rokonszenvező Tinibek (1341–1342) után a szigorú muszlim Dzsánibek (1342–1357) lett az Arany Horda kánja. Dzsánibek trónra kerülése – Vásáry István szavaival – „keresztülhúzta a keresztény missziók reményeit. Szó sem lehetett többé arról, hogy a nyugati kereszténység gyökeret verjen az Arany Hordában. Az ezután következő időszak a leépülés ideje. Az 1370-es években megüresedik a szaraji latin püspöki szék, s a nyugati kereszténység egyre inkább Kaffába és a krími olasz kolóniákba szorul vissza”.⁷⁷³ Idetartozik, bár nem perdöntő, hogy Küküllei megjelölte a további területekre irányuló térítések helyét és célpontjait. Így indultak missziók a *boszniai patarének* [47.] és a *lippai kerület szlávjai* [48.] közé is, de a kunok nem kaptak ilyen jelölést. Okát nem tudjuk, de talán gondolhatunk arra, hogy a tatárországi missziók megszűnésével a kun nép maradványai immár Magyarországon éltek, így említésük nem igényelt földrajzi meghatározást.

Az ellentmondásoktól függetlenül közmegegyezés övezi a magyarországi kunok között folytatott 14. századi ferences térítés történetiségét – legalábbis elképzelhetetlennek tűnik, hogy a buzgó katolikus Anjou-uralkodók úgy küldtek volna pl. Boszniába térítőket, hogy az ország magterületén hagyták volna továbbélni a pogány gyakorlatokat.⁷⁷⁴ Hogy a magyarországi kunok a 14. század közepén még csak felszínesen voltak keresztények, és így a közöttük való igehirdetés is indokolt volt, arra számos – elsősorban közvetett – adatunk van. Az I. (Nagy) Lajos nápolyi hadjáratában (1347–1348) feltűnő kunokat itáliai krónikák „mint pogányokat” említik.⁷⁷⁵ Ugyanekkor, közelebbről 1347-ben arról értesülünk, hogy a Csertán nemzetségbeli kunok kapitánya, Köncsög szállásáról tizenkét „nemezházakban lakó” (*filtreas domus habentes*) kun elszökött a szomszédos magyar földesúr birtokára.⁷⁷⁶ 1349-ben ugyanő újfent huszonöt sátoros kunt adományozott Töttös mesternek.⁷⁷⁷ Ugyanebben az évben Abád és Tomajmonostor

772 Özbek ugyan muszlim volt, aki erőfeszítéseket tett az iszlám arany hordai terjesztése ügyében, ennek ellenére uralkodását a hagyományos dzsingiszida vallási politika jellemezte, így a nyugati térítők tovább tevékenykedhettek birodalmában, sőt saját beszámolóik szerint jelentős sikereket értek el (Kovács 2020, 131).

773 Vásáry 1986, 282, 311. Nyilván nem kedvezett a keleti irányú térítésnek, hogy az ilkánok után az Arany Horda, majd a Csagatáj Ulusz urai is az iszlám felvétele mellett döntöttek (ahogy korábban a Jüan-uralkodók a buddhizmust választották), de azok visszaszorulásához vezetett az 1340-es években a Krím-félszigetről Itáliát, majd onnan Európa többi részét elérő fekete halál is. A pestis a térítések célterületein is pusztított, hiszen a Tibeti-fennsíkrol, Csinghaj környékéről kiindulva még Európa előtt elérte Közép-Ázsiát (1338–1339 között pl. az Iszik-köl vidékét) és az Arany Horda területét (1346). Mindezen gondok ellenére a pápaság érdeklődése a keleti térítések ügyében fennmaradt: ezt bizonyítja az 1369-ben Avignonban létrehozott, keleti vonatkozású pápai oklevelek gyűjteménye (Kovács 2020, 60–61). A szaraji egyháztartományt 1362-ben alapították, kiszakítva azt az egész mongol világot lefedő hanbaliki érsekség területéből, ahol a források szerint egészen 1392-ig zajlott a térítés. Szaraj az Arany Horda központjaként jelentős kereskedelmi központ is volt, ahol a ferenceseknek kolostoruk és templomaik is voltak (Kovács 2020, 76). Azonban tény, hogy az 1360-as évek után a keleti missziók már nem abban a kedvező helyzetben tevékenykedtek, mint azt megelőzően (Kovács 2020, 81).

774 Ahogy fentebb már előkerült, a század magyar egyháztörténetének monográfusa, Török József is „a Kárpátoctól keletre élő kunokra” vonatkoztatta Küküllei János sorait, azonban arra is felhívta a figyelmet: „Ha ez így volt Kunországban, mennyivel inkább a hazai kunok között!” (Török 2004, 166).

775 Gyárfás 1870–1885, III. 68–69. Ugyanakkor Pálóczi Horváth András arra hívta fel figyelmünket, hogy ezen kútfők megjegyzése a kunok pogány mivoltára nem feltétlenül hitbéli megnyilvánulásaikra vonatkozhat, hanem inkább külső megjelenésükre, jellegzetes viseletükre (melyet egyébként a korabeli magyarok egy része is átvett).

776 Gyárfás 1870–1885, III. 484 [31.]; Pálóczi Horváth 2014, 169; Györffy 1990, 290.

777 Györffy 1990, 290.

környékén megszálló kunokról hallunk egy királyi oklevélben.⁷⁷⁸ Ehhez hasonlóan 1354-ben I. (Nagy) Lajos király azzal a feltétellel adományozta a Szolnok megyei Szentkirály és Mindszent üresen álló királyi birtokot Böcsör fia Péter kunnak, fiainak, Miklósnak és Jánosnak, valamint unokatestvéreinek, Kabak fia Baramuknak és Veszteg fia Gálnak, hogy ott megtelepednek, és keresztények módjára élnek.⁷⁷⁹ „A szállások egy jelentős csoportja kezdett megszilárdulni a XIV. század közepe táján” – írta Pálóczi Horváth András,⁷⁸⁰ azonban még 1389-ből is van olyan adatunk, amikor pl. a nádor a Szent Fábián és Sebestyén vértanúk egyháza *körül fekvő* kun szálláson állít ki oklevelet.⁷⁸¹ Talán nem tévedünk, ha az 1279. évi kun törvény [1.] pontjában rögzített „[...] visszavonulnak sátraikból és nemez házaikból, és a keresztények szokása szerint falvakban, földbe épített épületekben és házakban fognak lakni és tartózkodni”⁷⁸² kitéllel szemben feltűnő és a régi életmódra mutató értesítésekből nemcsak egyes kun csoportok mozgó szállására, hanem a kereszténységgel kapcsolatos felületes viszonyukra is következtetünk. Ez azért is tűnik megalapozottnak, mert a falvakká még nem szilárdult, mozgó szállásokon élő kun csoportok ugyan már bizonyára részesültek a kereszttség szentségében – azaz formailag keresztények voltak –, s ennek megfelelően a tatárjárás után elhagyottá vált (de szükség esetén kijavított) templomok köré temetkezhetek, azonban a fentebb elősorolt adatok is világosan mutatják, hogy a katolikus egyház sokáig nem volt elégedett a kunok hitéletével. Selmeczi László szerint éppen a ferencesek 14. század közepén indult „térítőmunkájuk tárgyi bizonyítékai a nyolcszög öt oldalával záródó szentélyű, egyhajós, gótikus stílusú falusi templomok felépítése a kun és jász szállásokon, általában a szállástemetők területén. Ez a XV. századi templomépítési hullám jelzi a térítés befejeződését a kunok és a jászok között”⁷⁸³ Természetesen nem minden kun szállás lehetett „sátortábor”, azonban láthattuk, hogy még 1399-ben is találunk ilyen nem rögzült kun szállásokat.⁷⁸⁴ Joggal mutatott rá Györffy György, hogy a kunok megtelepedésével és megtérésével az egyház „dézsmát fizetni tudó” földműveseket nyert.⁷⁸⁵

A pogány-keresztény kulturális átmenet, végső soron a ferences térítés 14. század második felére tehető sikerét tanúsítja a kun személynevek – fentebb már említett – megváltozása is: „A keresztény nevű kunok aránya a XIV. század folyamán fokozatosan nő [...] – nyilvánvaló összefüggésben a kunok tényleges és végleges megtérésével”⁷⁸⁶ „Megfigyelhető, hogy a kun nyelvből megfejthető, pogány személynevet viselő kunok száma a forrásokban fokozatosan csökken, a keresztény nevű kunok aránya viszont nő, 1370–1380 között áll elő az 50–50%-os arány. [...] A 14. század végén többségbe kerülnek a pogány személynevű kunokkal szemben, akik a 15. szá-

778 Gyárfás 1870–1885, III. 486 [33.]; Pálóczi Horváth 1986b, 219–220; Györffy 1990, 289–290.

779 Gyárfás 1870–1885, III. 489 [37.]; Pálóczi Horváth 1986b, 219; Györffy 1990, 290.

780 Pálóczi Horváth 1986b, 218.

781 Gyárfás 1870–1885, III. 511 [56.]; Pálóczi Horváth 1986b, 219.

782 Kristó 1994, 134.

783 Selmeczi 1992, 179. L. még Szántó 1974, 17–18; Fogas 2009, 163.

784 L. még Györffy 1990, 290.

785 Györffy 1990, 289.

786 Pálóczi Horváth 1986b, 218.

zad közepe táján végleg el is tűnnek a forrásokból”.⁷⁸⁷ Ez éppen összevág a Selmeczi László által fentebb már említett „templomépítési hullám” idejével.⁷⁸⁸ Az a nemzedékek óta tartó felületes „látszat-kereszténység”, amelyre Györffy István és Györffy György is utalt, azért volt viszonylag hosszabb ideig fenntartható, mert a kunok fegyveres ereje belpolitikai támaszát jelentette mind IV. Béla, illetve V. István, mind IV. (Kun) László, majd pedig I. (Anjou) Károly trónjának az egyre erősödő tartományúri csoportokkal szemben.⁷⁸⁹

Mindent mérlegre téve valószínűnek tartjuk, hogy párhuzamosan indultak ferences miszsiók mind a Magyar Királyság belső, kunok és jászok lakta területeire, mind pedig a határokon túlra. Erre mutat a fentebb már idézett 1399. évi pápai rendelkezés is, amelyet Gyárfás ugyan csak a kunok és jászok vonatkozásában mutatott fel, azonban a dokumentumban IX. Bonifác „a kunok, jászok, tatárok⁷⁹⁰ és patarénok közt hittérítés céljából tartózkodó ferencesek számára biztosítja a szabad tevékenykedést, egyházaiknak temetkezési helyül választását s hogy a hagyatékokból nem kell a plébánosoknak negyedet juttatniok”.⁷⁹¹ A megtelepedést és a feudális rendbe való betagozódást követően azonban a ferencesek küldetése véget ért: a létrejövő kun falvakban az egyház plébániákat szervezett, melyek vezetését nem a ferencesekre, hanem az egyházmegye papjaira bízta⁷⁹² – ahogy az az 1279. évi kun törvény fentebb idézett [10.] cikkelyének rendelkezéséből is következik.

A térítő testvérek nemcsak a kun nyelvet bírták, ismerhették a székely rovásírást is. A székely írás „létezéséről a XIII. századból, betűíról, írásmódjáról, helyesírásáról a XV. századból vannak első ismereteink” – írta Róna-Tas Andrást idézve⁷⁹³ Hakan Aydemir, hozzátéve, hogy „a székely rovásírás történeti fejlődése főbb állomásainak rekonstruálása szempontjából is fontos

787 Pálóczi Horváth 2014, 170.

788 A keresztény létszámlelet előtti hagyományok azonban olykor még ekkor is kimutathatók a kunok körében. Ezt példázza a csengelei kun szállásteremtő 31. sírja, amelyben egy 11–12 éves kislányt ételmellékletekkel hantoltak el. A temetkezést Mátyás király 1468–1470 közötti években kibocsátott pénze keltezi (Horváth 2001, 71–72). L. még Horváth 1978, 104–106, 111; Horváth 1987, 67, 71, 3. jz. Már Szabó Károly is úgy vélekedett, hogy az 1279-ben kiadott kun törvény rendelkezései ellenére „a kúnokat még száz esztendő mulva is mint pogányokat kellett Nagy Lajosnak téríttetni, sőt megtérítésök nehéz munkája csak Mátyás korában lehetett befejezve” (Szabó 1886, 93–94, * jegyzet). A kun szállásteremtők 14. századra keltezhető temetkezéseiben végig kimutathatók a pogány tradíciók lassan halványuló nyomai. Itt most csak a későbbi Hantos-szék kunjainak részleteiben ismert és közzétett, Perkáta-Kőhalmi-dűlő lelőhelyen feltárt szállásteremtőjében megfigyeltekre utalunk: „A perkátai (mezőföldi) kunok magyarságba való betagozódásának szembetűnő jele, hogy halottaikat már a 13–14. század fordulójától keresztény módra, az újra használatba vett Árpád-kori templom cintermében földelték el. A temetési rítus legtöbb eleme (tájolás, sírforma, kéztartási változatok) szintén nem utal »etnikai-kulturális másságra«. Ugyanakkor azonban több jelenség is arra vall, hogy a vékony keresztény máz alatt pogány hitvilági elemek élnek még aktívan tovább, jelezve: a kun asszimilációs folyamatok közbülső állomása csak a 14. század” (Hatházi 2004a, 120). Ezen hitvilági elemek, általában a relatív leletgazdagságnak és hátterének, a sírokban fellelt bajelhárító amulettek, állatcsontok, tojások és halotti obulusok, az öv lecsatolása, a kőpakolás és a sírban való tüzelés szokásának tárgyalásához l. Hatházi 2004a, 120–127.

789 Pálóczi Horváth 2014, 104–115.

790 Bár a pápa említi a tatárok között térítő minoritákat, de ezek utánpótlást gyakorlatilag már nem kaptak – „az utolsó misszió, amelyről hírünk van, 1392-ben indult útnak az Észak-Kaukázusba” (Vásáry 1986, 282).

791 ZsO I. 643 [5810.].

792 Szántó 1974, 13.

793 Vö. Róna-Tas 1996, 338.

adalékokkal szolgálhat ezen kun rovás emlék”, „*így magától értetődik a tárgy jelentősége*”.⁷⁹⁴ Erdélyben gyakorlatilag a rend magyarországi történetének kezdetétől jelen voltak a konventuális ferencesek,⁷⁹⁵ 1260-ban már külön erdélyi őrségük (custodia) volt.⁷⁹⁶ A ferencesek között egy idő után biztosan voltak, akik ismerték a székely ábécét, még naptárt is készítettek vele: ez a híres Bolognai Rovás emlék leghosszabb egysége.⁷⁹⁷ Ennek korát a legújabb kutatások ugyan a 15. század második felére teszik, de a székely naptárnak nemcsak latinból fordított latin betűs magyar előképe volt, hanem székely írással készült is. Ennek kora ugyan vitatott,⁷⁹⁸ de talán van jelentősége annak a ténynek, hogy a székely naptár nem tartalmazza más, a 13. század után szentté avatott szent emlékűnnevet, csak az 1444-ben elhunyt Bernátét, aki az obszerváns ferencesek első szentje lett (1450).⁷⁹⁹ Magunk nem kívánunk állást foglalni az emlék székely írásos előzményének korát illetően, csupán arra akartunk rámutatni, hogy nehézség nélkül elképzelhetőnek tartjuk olyan ferences testvér vagy testvérek jelenlétét a 14. század közepén az alföldi kunok közötti misszióban, aki vagy akik nemcsak a pogányok nyelvét ismerte, ismerték, hanem a székely betűket is. Így lehet magyarázatot adni arra a különös jelenségre, hogy a kunok között a 14. század közepén, illetve annak második felében felbukkannak a székely ábécé egyes jelei.⁸⁰⁰ Bár a ferences lelki gondozás anyanyelv-központúsága önmagában is indokolja a székely jelek iránti érdeklődést,⁸⁰¹ mégis kérdés marad: mi célból vészték a térítő testvérek ezekkel a jelekkel az olcsó másolatokra az „Ave Maria-csatokon” feltűnő vallásos szövegekkel rokonítható feliratot?

Nem a székely rovásjeles orgondaszentmiklósi, hanem általában a kun temetkezésekkel szorosabban vagy lazábban kapcsolatba hozható gótikus feliratos csatokkal összefüggésben már Fogas Ottó is utalt a ferencesek lehetséges közvetítő szerepére. Megfigyelése szerint ezek a

794 Aydemir 2002a, 160; Aydemir 2002b, 207.

795 A rend még Assisi Szent Ferenc életében kettészakadt a kötelességükre tett szegénység gyakorlásának módjára nézve. Az „enyhébb nézetű” konventuálisok állandó évi jövedelmeket és ingatlanokat (földeket, réteket stb.) fogadtak el „az apostoli szentszék nevében” – mert mindezekre nézve a tulajdonjog a római egyházé volt. Ezzel szemben a „szigorúbb nézetű” obszervánsok nem bírtak sem jövedelmekkel, sem birtokokkal, hanem csak alamizsnából, azaz mindennapi fáradságos munkájuk díjából éltek (Szabó 1921, 49–51). Bár a magyarországi rendtartomány kezdettől fogva az enyhébb irányzatnak az életmódját követte, de a 14. század középső harmadában Erdélyben is megjelentek az obszervánsok (Szabó 1921, 63–64, 104).

796 Szabó 1921, 63; Boros 1927, 29; Sándor 2017, 259. Boros Fortunát szerint a ferencesek eleve azért ültek meg igen hamar Erdélyben, mert a Magyar Királyság ezen része volt a legközelebb a kunokhoz, akik térítésére elindultak (Boros 1927, 28).

797 Sándor 2017, 161–164, 279. Magára a Bolognai Rovás emlék egészére l. Sándor 2017, 139–140, 177–186, ferences kötődésére Sándor 2017, 201–206.

798 Sándor 2017, 213–215.

799 Sándor 2017, 202, 211.

800 Az eddig magyarázat nélkül hagyott jelenségre legutóbb Fehér Bence mutatott rá, aki úgy értékelt, hogy „Aydemir a jeleket TMK szerint olvassa, ami eleve valószerűtlen feltevés, hiszen kun eredetű tárgyról van szó [...] Valószínűbb, hogy nem írásról van szó, hanem szimmetrikus-geometrikus díszítésről” (Fehér 2020, 219). A TMK a „Telegdi–Marsigli-kánon” terminus rövidítése (Fehér 2020, 11). Fontos azonban rögzíteni, hogy az orgondaszentmiklósi csat nem „kun eredetű tárgy”, hanem egy gótikus stílusú tárgy típus helyi utánzata, így a rajta lévő székely rovásjelekkel véssett felirat és annak egy kun sírban való jelenléte között nincs feloldhatatlan ellentmondás.

801 Sándor 2017, 278.

viseleti elemek nők vagy kisleányok sírjaiból, és jellemzően a medence tájékáról kerültek elő – habár a középkori Európában alapvetően felsőruházat (köpeny) összefogására szolgáltak, tehát övcsatként való használatuk a tárgy anyaga és mérete miatt nehezen elképzelhető. A jelenség értelmezéséhez Fogas bevonta a vizsgálatba a kun női összobrokat, amelyek ábrázolásain az övre egymás mellé függesztett használati tárgyak (fésű, kés, erszény vagy készsége tartó zacskó stb.) mellett bajelhárító vagy óvó-védő funkcióra utaló amulettek is megtalálhatók. Következtetése szerint „ez felveti annak lehetőségét, hogy a keresztény kultúrához kapcsolódó, általában vallási szöveget tartalmazó csatok – a pogány hitvilághoz alakítva – a korábban viselt, de a kereszténységgel már nem összeegyeztethető amuletteket helyettesíthetik.”⁸⁰²

Mivel a radványi rovásfeliratos csat nem a medence táján, hanem a mellkas jobb oldalán került elő, továbbá mivel nem vagyunk arról meggyőződve, hogy minden feliratos kerek csatot a kunokhoz kellene kötni, nem tudjuk maradéktalanul elfogadni Fogas Ottó érvelését. Viszont magunk is úgy véljük, hogy az öt ugyanolyan székely rovásjelekkel, de kun nyelven „megírt” csat az átmeneti pogány-keresztény vallási állapotban lévő kunokhoz tudatosan juttatták, és nekik vésték ezekre az egyszerű csatkarikákra a rajtuk lévő rövid szöveget. A keresztény bajelhárító eredetű tárgyak világiasabb formái közé tartoztak a feliratos ékszerek és ruhatartozékok – pl. a préselt díszlemezek, gyűrűk, övveretek és a köriratos csatok. Hatházi Gábor megfogalmazása szerint: „Esetükben a járulékos bajelhárító, óvó-védő szerep Krisztus, Mária és a védőszentek nevei vagy monogramjai, esetleg imarészletek általi megidézése révén érvényesült, de alkalmanként előfordulnak egyéb bibliai vagy antik citátumok, sőt: kifejezetten varázsszavak is.”⁸⁰³

A csatkarikák rovásjelekkel való feliratozása mögötti gondolati háttér talán a 11–12. századra keltezhető rovásfeliratos gyűrűk⁸⁰⁴ analógiájára lehet elképzelni. Ezen „rovásgyűrűk” kapcsán Szőke Béla Miklós és Vándor László arra a megállapításra jutott, hogy azokat talán az ún. Thebal-gyűrűkkel lehet párhuzamba állítani, amelyek a 12. század elején jelentek meg Nyugat-Európában. Ezek „gutaütés, szélhűdés, hőguta, köszvény, csúz és egyéb reumatikus megbetegedésekkel szemben védték viselőiket”, és nem lehetetlen, hogy a „rovásgyűrűk” is hasonló funkciót töltöttek be.⁸⁰⁵ Azonban míg az előbbieket megfejtethető szövegűek, az utóbbiaknál „még akkor sem hámozható ki a feliratból értelmes szöveg, ha azt latin, görög vagy héber betűkkel írták. Úgy tűnik tehát, hogy a gyűrűk varázsereje magukban a betűkben rejlett, a betegségekkel, rontással szemben a betűk varázsereje védett. A varázserejét fokozhatta, hogy különböző írásrendszerekből vették át a betűjeleket, sőt maguk a készítőik találtak ki új, az írásjelekre emlékeztető jeleket, esetleg már csak ezekből állították össze a »feliratot« – hogy az

802 Fogas 2009, 156, 160–161, 174, 6. kép. A szerző „a pogány-keresztény átmeneti szinkretikus vallási képzetek szép kun példajaként” utalt a Perkáta–Kóhalmi-dűlő kun szállásmetetőjének 140. sírjából napvilágot látott jelenségre, ahol a tarsolyt díszítő gyöngyök, róka- és halcsontamulettek között jelen van egy 13. századra keltezhető kijevei típusú ereklyetartó mellkereszt másodlagos felhasználású függesztőtagja is (Fogas 2009, 161, 113. jz.). Vö. Hatházi 2004a, 122–124.

803 Hatházi 2004a, 122. L. még uo. 97, 102.

804 A legkorábbra keltezhető példány I. András, a legkésőbbi II. Béla denárjával együtt került elő a székesfehérvár-maroshegyi, illetve a pusztaszentlászlói temetőből (Langó 2020, 114).

805 E nyugat-európai gyűrűtípusra vonatkozó irodalmakhoz l. Langó 2020, 114, 68. jz.

ártó szellemeket még nagyobb feladat elé állítsák, s amíg a betűjelek és a jelsor megfejtésével foglalkoznak, nem jut idejük és erejük a gyűrű viselőjére. Valószínűleg az ártó pogány szellemek elrettentésére vették majd minden gyűrűre a kereszt jelét is.⁸⁰⁶ Úgy tűnik, nem véletlen, hogy e gyűrűk éppen az utolsó pogánylázadások leverése után (1061) tűntek fel nagy számban az egész ország területén. Olyan eszközre lehettek bennük, mellyel újabb tevékenységi területüktől foszthatták meg a pogány sámánokat, orvosokat. Terjesztőiknek a térítő papokat tartjuk, akik mint láthattuk, gyakran már a templom köré temetkező hívek között árulták ezeket a varázsgyűrűket.⁸⁰⁷

806 L. még Fehér 2020, 182.

807 Szóke – Vándor 1987, 73. Langó Péter újító meglátása szerint az írásra csak hasonlító feliratok mögött nem feltétlen „valamilyen mágikus praktika” húzódhat meg, az is lehetséges, hogy a jelenség az írás és az olvasás elterjedésével áll összefüggésben. Ugyanis „azokon a területeken, ahol fejlettebb íráskultúra volt, nem, vagy csak ritkán alkalmaztak olyan jeleket a gyűrűk külső oldalán, melyek írásjelekre emlékeztettek, azonban nem voltak azok. Ezzel ellentétben azokon a területeken, ahol az írás és olvasás kevésbé volt általános, mind nagyobb számban bukkannak elő ilyen leletek”. Ettől függetlenül Langó is aláhúzza, hogy mindez nem zárja ki az eddig érvényes magyarázat lehetőségét (Langó 2020, 117). A szerző a Pest megyében fellelt „11. századi jelekkel díszített” gyűrűk kapcsán ismét összegezte véleményét – l. Langó 2021.

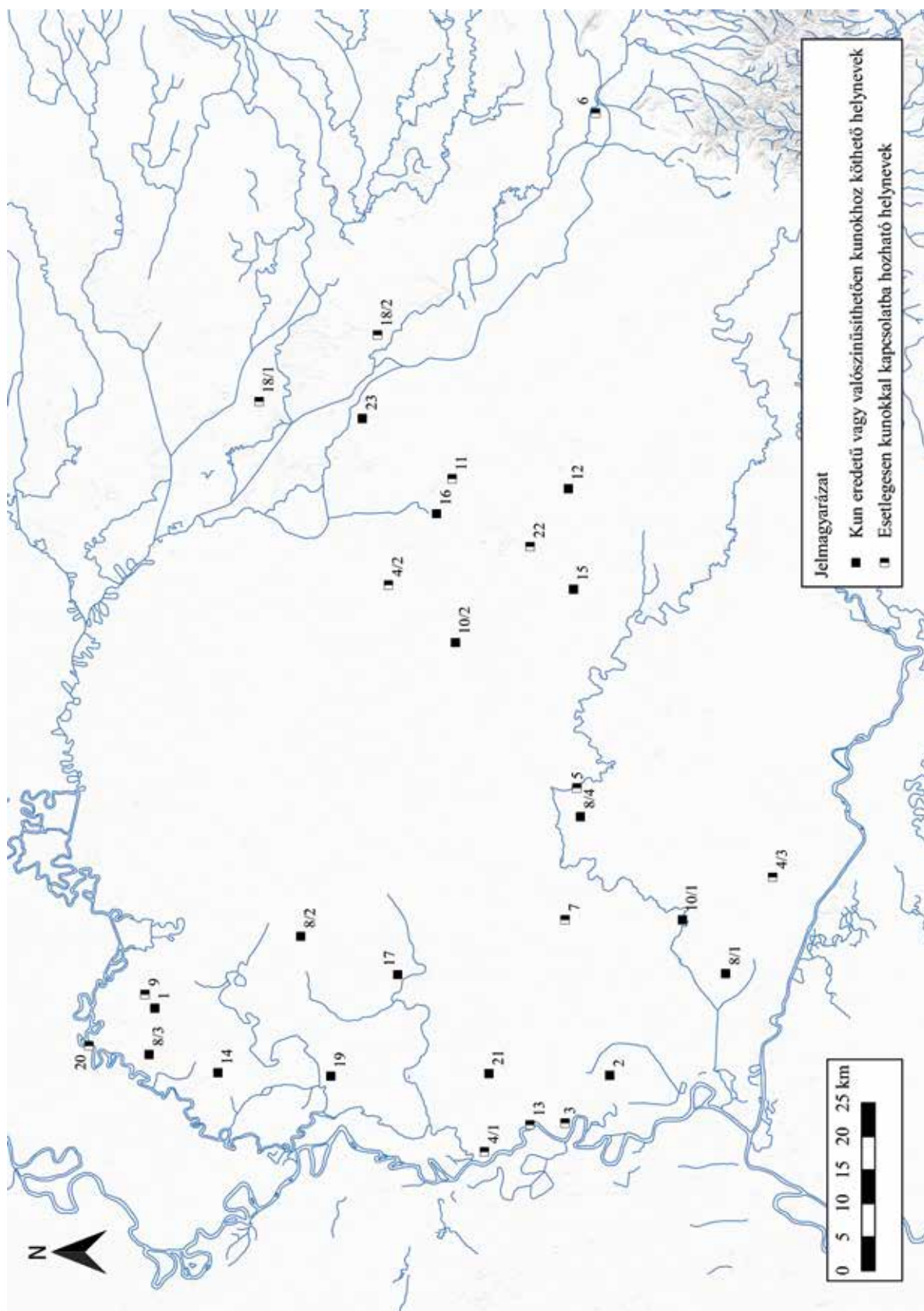
IV. HELYNÉVI ADATOK

„Legnagyobb hasznot a történettudomány húzza a toponomasztikából. Már Pesty Frigyes azt írta a helynevek gyűjtésére 1862. körül kiadott kérdőívek utasításában, hogy »igen nagy nyereséggel kínálkozik a nevekben fekvő rejtély megnyitása történeti tekintetben«. A dűlőneveket ma már még gazdaságtörténeti tények felderítésére is kutatják. Főként azonban a településtörténeti kutatás veheti hasznát a helyneveknek, hiszen minden helynév mögött történelmi tények rejlenek. Régi korokat illetően írott emlékek híján, a régészeti emlékek mellett egyedül helynevek alapján tisztázhatjuk, hogy milyen népek váltották egymást valamely területen.»
(Rásonyi László)⁸⁰⁸

A fejezetben szereplő helyneveket (5. térkép) két tematikai egység szerint tárgyaljuk. Először az adott tájmorfológiai egységhez, földrajzi objektumhoz vagy egykori településhez tartozó legfontosabb helyrajzi, alapvetően földrajzi és történeti adatokat ismertetjük [1.], majd a helynevekhez kapcsolódó nyelvészeti vonatkozású megállapításokat – a szóban forgó helynév jelentését és elsősorban eredetét, végső soron annak lehetséges kun vonatkozásait – adjuk közre [2.]. Itt kell megjegyeznünk, hogy a helynevek eredeztetése kapcsán alapvetően az eddigi kutatási eredményeket mutatjuk be, magunk nem foglalunk állást ezek helyességét illetően; célunk elsősorban az, hogy az ezekből leszűrhető történeti tanulságokat hasznosítsuk. Azonban azt is rögzítenünk kell, hogy adataink a kései nomád kapcsolódási pontokat tekintve nem egységesek és nem egyenrangúak: egyes helynevek kun eredetéhez nem fér kétség, míg más esetekben csak bemutatjuk a szakirodalomban már felmerült javaslatot, vagy magunk kívánunk megfogalmazni hasonlót. Ezek azonban csupán lehetőségek, amelyek még megerősítésre vagy elvetésre várnak. Ettől függetlenül indokolt minden „kungyanús” helynév részletes tárgyalása, mert ezek a helynevek – ha kun kapcsolódási pontjaik igazolást nyernek – valószínűleg egykori kun szállások emlékei, amelyek végső soron a szállásterület elhomályosult körvonalaihoz nyújtanak fogódzókat. Éppen ezért az adott helynévhez tartozó [1.] alrészekhez minden esetben igyekeztünk a lehető legtöbb adatot összegyűjteni, és az esetleg felmerülő kérdéseket megválaszolni, mert ha az adott helynév a [2.] tematikai egység tanúsága szerint kun kapcsolódási ponttal rendelkezik, akkor a legkisebb, akár jelentéktelennek tűnő adatmorzsa is igen fontos lehet.

A taglalt helyneveket a könnyebb áttekinthetőség kedvéért ábécérendben adjuk közre, de korpuszunk – ahogy az imént jeleztük – nem azonos értékű adatokat tartalmaz (1. táblázat). Éppen ezért nem tartjuk feleslegesnek, ha röviden bemutatjuk a helyneveken belül felállítható kategóriákat. Két helynevünk foglalja magában a kun népnevet (*Kunágota*, *Kun-halom*); két

808 Rásonyi 1956c, 77.

5. térkép: Helynevek

1. Atalag; 2. Bese; 3. Bodogház; 4. Csaj; 5. Csarmaz; 6. Csigerfalva; 7. Csomorkány; 8. Döböracsök; 9. Horga; 10. Karabuka; 11. Kétegyház; 12. Kevermes; 13. Korhány; 14. Köttön; 15. Kunágota; 16. Kun-halom; 17. Lajosszállás; 18. Odormán; 19. Orgovány; 20. Özény; 21. Tege; 22. Tomorcsok; 23. Turgony

Kun eredetű vagy kunokhoz köthető helynevek	Feltételesen kun eredetű vagy kunokhoz köthető helynevek	„Kungyanús” helynevek	Bizonytalan kun kapcsolódási pontokkal rendelkező helynevek
Atalag	Bese	Csarmaz	Bodogház
Döböracsök	Csaj	Tomorcsok	Csigerfalva
Karabuka	Horga		Csomorkány
Kevermes	Korhány		Kétegyház
Köttön	Kun-halom		
Kunágota	Odormán		
Lajosszállás	Özény		
Orgovány			
Tege			
Turgony			

1. táblázat: Kun kapcsolódási pontokkal rendelkező helynevek a Maros–Körös közéről

további a keresztény névadási szokások elterjedése előtti régi pogány kun nevet őrzött meg (*Atalag*, *Kevermes*), s esetükben – tudomásunk szerint – nem merült fel más etimológiai javaslat. Gyűjtésünk legnagyobb részéhez azok a helynevek tartoznak, amelyeknek a szakirodalomban elfogadott vagy javasolt török (minden bizonnyal vagy valószínűleg kun) etimológiája van, és adatolhatók egykori kun székek, jellemzően a mai Kiskunság és Nagykunság, területéről (*Bese*, *Döböracsök*, *Karabuka*, *Köttön*, *Orgovány*, *Tege*, *Turgony*), de a neveknek rendszerint más (vagy a kun besoroláson belül is eltérő) eredeztetése is felmerült.

Ezek az adatok több-kevesebb biztonsággal köthetők a kunokhoz, a további helynevek viszont elsősorban olyan felvetések, amelyeket csak igen rövid indoklással hoztak kapcsolatba a kunokkal, és így további bizonyítást igényelnek (*Csaj*, *Horga*, *Odormán*, *Özény*), vagy olyan javaslatok, amelyekkel kapcsolatban nem a felmerült kun, hanem más névfejtési megoldást részesít előnyben a recens szakirodalom (*Bodogház*, *Csomorkány*). Vizsgálódásaink során olyan helynevek is a látókörünkbe kerültek, melyeknek kun vonatkozásai ugyan lehetségesek, de egyelőre feltáratlanok (*Csarmaz*) vagy bizonytalanok (*Csigerfalva*, *Kétegyház*, *Korhány*, *Tomorcsok*). Ezek esetében igyekeztünk bemutatni a lehetséges összefüggést, de hangsúlyozzuk, hogy

csak további vizsgálatok esetleges megerősítő eredménye után sorolhatók be adataink közé. Egy helynévi adatról (*Barc*) viszont sikerült kimutatni, hogy annak nincs köze a kunokhoz.

Szót kell ejtenünk arról a helynevünkről is, amely már a keresztény névadási gyakorlatnak megfelelő formát mutatja a kunokhoz köthető helynevek között, egyszersmind az egyetlen, amely a *-szállás* utótagot is viseli (*Lajosszállás*). Ez az adat azonban nem a Maros-Körös közén megszállt „eredeti” és máig ismeretlen nevű kun nemzetséghez tartozik, hanem a Hármas-Körös vonalától D-re eső területek felé terjeszkedő Kolbaz-széki kunok emléke.

Végül érdemes idéznünk Pesty Frigyes időtálló megállapítását a helynevek kutatásának történeti hasznosíthatóságát illetően: „A helynevek szívós élete számtalan culturalis elemet, számtalan történeti emléket mentett meg. Elkopnak sokszor, alakoskodnak, nagy szerepről kis sorsra szállnak le, egy családból a másikba, egy nemzettől a másikhoz csapnak át, elágaznak, elszaporodnak, de mindig megérdemlik a kutató figyelmét, mert minden változásuk a kortörténet egyik okozata, melyet ismernünk hasznos. Elmondtam végre, hogy a régi nemzetiségi viszonyok megértésére, a helynevek az adatoknak nélkülözhetlen tárházát képezik.”⁸⁰⁹

1. Atalag

1. Halom neve Öcsöd határában, a Veresegyházi út K-i oldalán, az úttól kb. 800 méterre.⁸¹⁰ Az EKF *Atallo halom*,⁸¹¹ a MKF *Otolok halom*,⁸¹² a HKF pedig *Atalak hal[om]*⁸¹³ néven szerepelteti a vonatkozó térképszelvényeken, hozzávetőlegesen azonos távolságra Öcsödtől D-re, Szentandrásztól Ny-ra és – valamivel távolabb – Kunszentmártontól K-re. Az Atalag név jellemzően a halom kapcsán került elő a szakirodalomban,⁸¹⁴ de Baski Imre szerint „ugyanott egy ér is viseli az Atalag nevet”. Az Atalag-ér nevével magunk csak a Kun névtárban találkoztunk.⁸¹⁵ Minden bizonnyal idevonható az *Atalak* néven ismert és Békésszentandrászhoz tartozó határ-rész neve is.⁸¹⁶

2. A halom nevének népetimológiával keletkezett alakja az *Által látó halom*.⁸¹⁷ Már Kakuk Mátyás jelezte: „Lehetséges, hogy azonos az Átalaghalommal”; „Valószínű, hogy ugyanezt a

809 Pesty 1880, 60.

810 Tóth 1988, 399.

811 EKF, *Atallo halom*.

812 MKF, *Otolok halom*.

813 HKF, *Atalak hal*.

814 Így pl. Haan 1870, I. 246: *Atalag* (Öcsöd); Bartha 2018, 33: *Átalag*, *Attalag* (Öcsöd határában).

815 Baski 2007, 246. Baski Pesty Frigyes helynévgyűjtésének jászkunsági kötetére utalt az *Atalag-ér* kapcsán – I. Bognár 1978, 83, azonban Öcsöd a Külső-Szolnok helyneveit bemutató részben kerül tárgyalásra – vö. Bognár 1979, 74–85. Az öcsödi határban csordogáló „kisebb ’s nagyobb Erek nevei” valóban a 83. oldalon sorakoznak, de a tíz név között *Atalag-ér* nem szerepel. Vö. Bognár 1979, 83.

816 Kakuk 1965, 13 [25.]; Földi 1980, 9, 19 [6.]; Szabó 1998, 12.

817 Szabó 1998, 12. Itt szeretnénk megköszönni Kántor Évának, a karcagi Györfly István Nagykun Múzeum munkatársának a segítségét, aki lehetővé tette Szabó Ildikó kéziratának felhasználását.

dombot nevezi a II. József korabeli katonai térkép Atalló Halomnak.⁸¹⁸ A helyi néphagyomány szerint itt álltak Attila hun uralkodó palotái – ennek megfelelően az Atalag-halom neve *Atilla-lak* formában is ismert.⁸¹⁹

A népetimológias magyarázatok mellett az Atalag név kapcsán két névfejtési megoldás született. Mindkettő a név kun eredete mellett foglalt állást, de a javasolt jelentések némiképp eltérnek egymástól.

Szabó Ildikó szerint az Atalag halomnév a török *ata* 'apa' jelentésű szóból képzett földrajzi nevek közé sorolható. Az *Ata* személynévvel és származékaival már Gombocz Zoltán foglalkozott, aki ugyan az Atalag nevet nem említette, de a névhez kapcsolódó alapszó kapcsán hivatkozott a Codex Cumanicusban található *atta* alakra is.⁸²⁰ Szabó utalt Rásonyi Lászlónak a Kiskunságban fellelt *-li*, *-li* > *-la*, *-le* képzős földrajzi nevek (Kargala, Ügüle, Kürküle, Csengele) kapcsán kifejtett álláspontjára: e szerint az ótörökben a teljesebb *-liγ*, *-lig* > *-luy*, *-lüg* a képző alakja, de a manicheus emlékek tanúsága szerint előfordul annak *-lay*, *-låg* formája is, és „mindenütt 'valamivel ellátott, valamihez tartozó' a jelentése”.⁸²¹ Mivel a képzőnek lehet 'valamilyen helyhez tartozó' jelentése is, így Szabó szerint az Atalag név átdó alakjául „egy **atalay* alakot tehetünk fel, amelynek jelentése: 'az apa szálláshelye, Apaszállás’”. Fejtegetése végén hozzáfűzte: mivel a ma élő kipcak nyelvekben a 13. századtól lekopott a szóvégi *-γ*, ezért feltételezhető, hogy az átdó kun *Atalay* esetében ez még nem történt meg. Magyarázatul a kun nyelvben kimutatható nyelvjárási különbségekre utalt, a *γ* > *g* hanghelyettesítés pedig már magyar oldalon mehetett végbe. Történetileg is értékelhető következtetése szerint az 'Apszállás' jelentésű név valószínűleg nemcsak egy halmot jelölhetett, hanem – bizonyos mértékben – annak környékét is, mert „a kurgán neve gyakran azonos a környező tájegység megnevezésével”. Hivatkozott a Karcag DK-i határában álló Apavára-halom és az ugyancsak a karcagi határban található Asszonyszállási-halom nevére,⁸²² amelyek egykor lakott helységek voltak, így nézete szerint Atalag, azaz 'Apszállás' valószínűleg éppolyan település lehetett, mint az egykori Apavára vagy Asszonyszállás.⁸²³

Az Atalag nevet a Kun névtár 'mostoha apa; tanító; magas méltóságú személy' jelentésben ismertette, és személynévi eredetű helynévként kategorizálta. Baski Imre szerint a név feltehető eredeti alakja **Ataliq*, amely a Codex Cumanicusból ismert *atalyχ* 'Stiefvater' szabályos változata. A múltban méltóságnévként is használt *Ataliq* fennmaradt kazak, kirgiz és tatár személynévekben is.⁸²⁴ Ugyanerre a szóra vezette vissza a név eredetét Seres István is, amely „a kán gyermekének vagy gyermekeinek a nevelőjét jelentette”.⁸²⁵

818 Kakuk 1965, 12 [13.].

819 Baski 2007, 246 (Seres István szóbeli közlése nyomán).

820 Gombocz 1915, 39, 44.

821 Rásonyi 1956a, 52.

822 Vö. Tóth 1988, 364–365.

823 Szabó 1998, 12–13.

824 Baski 2007, 246. Számos csuvas, türkmén, tatár, kazak és kirgiz példát elősorol még a névre Rásonyi László és Baski Imre (OnomTurc I. 85).

825 Seres 2020.

Nem tisztünk állást foglalni a két etimológia dolgában, mindenesetre a tendencia azt mutatja, hogy a -szállás szó személynévhez kapcsolódva utótagként jelenik meg a kunokhoz köthető földrajzi nevekben. Szabó gondolatmenetének feltételes eleme is van, szemben a Baski által javasolt megoldással, aki eleve a Codex Cumanicusból is adathozható szóból vezette le a helynevet. Ha ez utóbbi névfejtés elfogadható, úgy annak tipológiai besorolása (pogány kun személynévből keletkezett földrajzi név) egyben korára is utal, ez pedig a Magyar Királyságba költözött, még a krisztianizáció előtti vagy annak csak kezdeti szakaszában lévő kunok első és második, esetleg harmadik nemzedékével állhat összefüggésben, és így hozzávetőlegesen a 13. század második és a 14. század első fele közötti időszakra keltezhető,⁸²⁶ de indokoltabb a kései Árpádok korára gondolnunk. Ezt támogatja az is, hogy a később, azaz a 14. század folyamán -szállása, -ülése, -népe, -háza utótaggal lejegyzett helynevek a kunok betelepülésének időszakában – állandó szállások még nem lévén – puszta személynévi alakban szerepelnek. Pálóczi Horváth András találó megfogalmazásával „[...] a magyar közigazgatás számára is a birtokos személye jelentette a legbiztosabb pontot a helyhez még nem, vagy nem egészen kötött települések (lakóhelyek) azonosításánál”⁸²⁷ Az első kun települések ezért településnév nélkül, a birtokos „saját szállása” megjelöléssel (*in descensu ipsius, ad suum descensum*⁸²⁸) jelennek meg az írott forrásokban, és az ilyen helynevek végső soron az adott terület urának nevét tartották fenn.⁸²⁹ Hasonlónak ítéltethők a nagykunsági *Aboska*, *Bengecseg*, *Borthoma*, *Gyalpár*, *Konta* és *Kormáncsok*, vagy a kiskunsági *Kocsér*, *Árbóc* és *Kara* nevezetű, személynévi eredetű egykori kun szállások nevei, amelyek „helyén korai kun szállás volt”, a név „korai kun szállást jelölt”⁸³⁰

826 A pogány kun névadás szokása a kereszténység terjedésével kezdett teret veszíteni. A hazai kunkutatás meghatározó alakja, Pálóczi Horváth András szerint okleveles adataink alapján a keresztény nevek a 14. század utolsó harmadában jutnak túlsúlyra a kunok körében. „A névadási szokás azonban nyilván nem akkor változott meg, amikor ezt a változást észlelni tudjuk, hanem egy nemzedékkel korábban, amikor az oklevelekben szereplő egyének megszülettek, tehát a XIV. század második harmadában. Ezt támasztja alá, hogy azok a keresztény nevű kunok, akiknek apja még kun nevet viselt, zömükben 1330 és 1360 között szerepelnek” (Pálóczi Horváth 1974, 257). Ugyanezt a felfogást később is megismételte. Az írott forrásokban csak a 14. század második harmadában jutnak túlsúlyra a keresztény nevek – „nyilvánvaló összefüggésben a kunok tényleges és végleges megtérésével” (Pálóczi Horváth 1986b, 218), a közelmúltban pedig így összegezte a kun névadáshoz kapcsolódó kutatásainak eredményeit: „Megfigyelhető, hogy a kun nyelvből megfejthető, pogány személynévet viselő kunok száma a forrásokban fokozatosan csökken, a keresztény nevű kunok aránya viszont nő, 1370–1380 között áll elő az 50–50%-os arány. [...] A 14. század végén többségbe kerülnek a pogány személynévi kunokkal szemben, akik a 15. század közepe táján végleg el is tűnnek a forrásokból” (Pálóczi Horváth 2014, 170).

827 Pálóczi Horváth 1986b, 217. L. még Horváth 2002, 25.

828 Vö. ÁMTF I. 850, illetve Gyárfás 1870–1885, III. 479. Idézi az adatokat Pálóczi Horváth 1986b, 217, 9 és 10. jz.

829 Horváth 2002, 25.

830 Pálóczi Horváth 2009, 223–226; Rosta 2009, 201. A nevek jelentéséhez l. Baski 2007, továbbá Rásonyi 1967 vonatkozó címszavait. Egy másik munkájában Baski Imre a személynévi eredetű helynevek kapcsán azt írta, hogy: „A települések neve az ott elsőként megtelepedő vagy ott élő törzs-, illetve nemzetségfő nevét is örözheti. Az egyéb helynevek pedig általában a terület egykori tulajdonosára utalnak” (Baski 2011, 52).

2. Barc

1. Hódmezővásárhelytől Ny-ra volt a Tiszából kiszakadó *Barci-fok*, amely a *Barci-rét* tavait, ereit kötötte össze a Tiszával és a *Tére-érrel*.⁸³¹ Ennek partján állott az egykori *Barc* falu (1408: *Barch*).⁸³² A település egy 1408. június 14-én kelt oklevél tanúsága szerint Solti Domokos fia Dávid és testvérei, valamint „osztályos atyafiai” kezén volt. Ezután csak 1631-ben és 1636-ban bukkan fel a neve, akkor viszont már néptelen. 1701-ben és 1789-ben már csak a Barci-fok és a Barci-rét van említve, az előbbi mint a vásárhelyiek halászhelye. Borovszky szerint a falu nem érte meg a török időköt: „talán árvíz pusztította el s lakosai hihetőleg még a XV. században átköltöztek Vásárhelyre”⁸³³

2. Az egykori falu neve kapcsán Szeremlei Samu a következőképpen fogalmazott: „Nevét az e korszakból való egyetlen rávonatkozó oklevél 1408-ban Barch-nak írja. Török nyelven barc tavat jelent, szláv nyelven (barth) vizes helyet, s a hely fekvése a szó bármelyik nyelvből való illetén megfejtését ajánlja. De Barcz régen személynév gyanánt is szolgált s a kunok és magyarok közt egyiránt el volt terjedve, mely névtől már az Árpád-korban az ország több részein képeztek aztán helyneveket. A magyar előkelőségek közül különösen említendő a Zács vagy Miskócz nembeli Barcz, kinek atyja, Miklós, nádorságot viselt a XIII. sz. elején”⁸³⁴ A névnek tehát török (kun), szláv és magyar vonatkozása is felmerült. A recens szakirodalom nem számol a név kun eredetével – az FNESz szerint a Barc helynevek a személynévként is használt „borz”

831 Bodnár 1983, 24 [110.].

832 Borovszky 1897, 27; Bodnár 1983, 24 [108.]. A Fejér György által közölt átiratban a község neve Bart (CD X. 4. 699). L. még Csánki 1890, 694.

833 Borovszky 1897, 27–28. L. még Szeremlei 1901, 290–291.

834 Szeremlei 1901, 290. Hasonlóan Bodnár 1928, 165. Noha Szeremlei nem részletezte, de a névnek valóban adatalható kun kapcsolódási pontja is. Így hívták, pontosabban így is értelmezhető a neve „a kunok negyedik fejedelmének”, Boriciusnak, aki elküldte a domonkosok kíséretében „egyetlen fiát Róbert esztergomi érsekhez, bejelentvén általa, hogy meg akar térni az egyházba és személyesen tőle akarja felvenni a kereszténységet”. Ennek eredményeként az érsek elment „az erdőkön túlra (seu in Transsilvaniam) ennek atyja elé s itt Isten segítségével tizenötezen kereszteltettek meg”. A kun fejedelem megtérésének fő oka „a magyar segítség keresése és a tatárok elől való menekülés volt” (Makkai 1936, 15–16). L. még Ferent 1981, 126–127. Az aktus Béla herceg jelenlétében történt meg (ez a kun vezér meghódolására utal), Róbert pedig térítő püspökséget létesített a kunok földjén Moldvában, Milkó központtal (Györffy 1990, 269; Kovács 2014, 247). A kun vezér titulusát a kortárs Emonis Chronicon említi: quartus de maioribus principibus Chunorum Boricius. A passzust idézi Kovács 2005, 58. L. még Ferent 1981, 125; Kovács 2014, 120, 301. jz. Kovács Szilvia részletesen tárgyalta a szakirodalomban Barcként (Kristó 1984, 1343) vagy Borcként (Makkai 1936, 15) emlegetett kun fejedelem történetét és nevének lehetséges eredetét (Kovács 2005). Ha a Barc helynév és a kun előkelő által viselt név között összefüggés lenne kimutatható, akkor a személynév minden bizonnyal a bars ’párduc’ szóra lenne visszavezethető. Ezt a névféjtést támogathatja az óorosz évkönyvekben szereplő kun vezér, Begovars/Begvars nevének második tagja (a név első részében a török beg ’emír, úr’ szó azonosítható). A név Bary6apc/Bagubars alakban jelentkezik Vlagyimir Monomach Intelmeiben – két alkalommal is. Végül idetartozik, hogy a mameluk kipszakoknál 40 Baybars is szerepel, ráadásul a 13. század második felében Egyiptom két szultánja is ezt a nevet viselte (Kovács 2005, 57–58). A bars szóból származó személynév magyarországi kun ember kapcsán is jelentkezik: 1347-ben találkozunk a Csertán nemzetséghez tartozó Beke filium Althabarz ’hat vadászleopárd’ nevével (Baski 2007, 244). A név magában és összetételként is igen elterjedt a török nyelvű népek teljes körében – l. OnomTurc I. 121–122, további (de hasonló) jelentésekkel.

állatnévből keletkeztek.⁸³⁵ Magunk sem az etimológiákhoz, sem a preferált származtatáshoz nem kívánunk hozzászólni, azonban arra szeretnénk rámutatni, hogy egy, a 14. század elején kiadott oklevél tanúsága szerint a Vásárhely melletti Barc bizonyosan nem kun, hanem magyar személynévi eredetű. A helynév ugyanis – némiképp eltérő formában – egy 1312-ben kelt oklevélben is felbukkan. Itt *Barchkasa* alakban szerepel, melyet a Tisza mellett említenek *Hod* társaságában, tehát a két adat összefügg egymással.⁸³⁶ Ekkor viszont Csák nb. Nagy (Magnus) Barch négy fiának osztozásában mint közösnek hagyott, öröklött birtokot említik,⁸³⁷ így aligha lehet eltekinteni az egykori birtokos (Barch) és a helynév (Barch, illetve Barchkasa) közötti kapcsolattól. Mivel pedig Nagy (Magnus) Barch a Csák nemzetséghez tartozott, a helynév kun kapcsolódási pontjaival nem számolhatunk (ezért azt térképen sem jelöltük).

3. Bese

1. A *Bese* nevet viseli egy vízfolyás Hódmezővásárhely határában. A *Bese-ér* a *Nagy-sziget* É-i részéből vitte a vizet a *Hód-tóba*. Medre széles és lapályos volt.⁸³⁸ Innen vehette a nevét a *Bese-lapos* (a *Bese-ér* szélesen elterülő, hajdan mocsaras medrét és mély fekvésű környékét nevezik így) és a *Bese-part* (amely a *Bese-ér* hód-tavi torkolatvidékének megjelölése volt).⁸³⁹

2. Baski Imre a Kun névtárban két adatot idézett a *Bese* 'verebészölyv' jelentésű személynév kun viselőihez – 1322: *Bese*, Baliar unokája;⁸⁴⁰ 1367: *Bese*, a Csertán nemzetségből.⁸⁴¹ Ezekhez kapcsolódóan jelezte: „Bár maga a név a kunok előtt kb. száz évvel már megjelenik,⁸⁴² kun eredete sem zárható ki”.⁸⁴³ Már Gombocz Zoltán jelezte, hogy a *Bese* „az Árpádok korában több nemes és szolgarendű ember neve”, azonban „arra is vannak kétségtelen adataink, hogy a *Bese* személynévet kúnjaink közül is többen viselték”.⁸⁴⁴ A TESz szócikke szerint „talán török,

835 FNEsz 1997, I. 237.

836 AnjOkl III. 191 [424.].

837 ÁMTF I. 847.

838 Bodnár 1928, 181; Bodnár 1983, 28 [161.]. A *Nagy-sziget* a *Hód-tava* és a *Gyuló-ér* között elterült partosabb rész. Hajdan csak magasabb vízállás idején került áradás alá (Bodnár 1983, 134 [1312.]).

839 Bodnár 1983, 28 [163.], 29 [165.].

840 Vö. Gyárfás 1870–1885, II. 310. Az oklevél 1322. július 5-én kelt, a szóban forgó *Bese* „Baliar fia Kun (Comanus) Péter fiai” közül a harmadik (AnjOkl VI. 247 [671.]). A *Baliar* név jelentéséhez l. Baski 2007, 248.

841 Vö. Gyárfás 1870–1885, III. 503 [47.]. A Gyárfás István által 1367. április 28-ra keltezett diplomában *Bese* (mások mellett) a Csertán nemzetségbeli kunok kapitányának a hatósága alatt álló kunok között van felsorolva (Gyárfás 1870–1885, III. 111). Az *Onomasticon Turcicum* 16. századi török és egy baskír példát idéz, de ezek más jelentéssel bírnak (OnomTurc I. 149). A név összetételben is előfordul – így pl. *Beše-Toyryl*, *Böri-Beše*, *Qaya-Beše*, *Qatun-Beše* (OnomTurc I. 149, 167; OnomTurc II. 403, 446).

842 A név első alkalommal a dömösi prépostság adománylevelében tűnik fel, két személy nevében is (Fehértói 1983, 52).

843 Baski 2007, 251.

844 Gombocz 1915, 12.

közelebről kun-besenyő jövevényszó”.⁸⁴⁵ Személynévből lett kun szállásnévből is adatható – Zsigmond királynak egy 1395 márciusában⁸⁴⁶ kiadott oklevelében említik (mások mellett) a Nagykunsághoz tartozó, de ma már ismeretlen helyű Besemihálysállását (*Besemihalzalasa*) mint a csunegyházi nemes kunoktól régebben elfoglalt falut.⁸⁴⁷ Mivel a Bese név kun vonatkozása bőven adatható, s földrajzi elhelyezkedése, valamint névtipológiai besorolása és annak időrendje (egyelemű, a keresztény névadás elterjedése előtti időkből való régi, pogány kun személynév) is összevág a Maros–Körös vidékén megtelepedett kunokra vonatkozó történeti ismereteinkkel, a helynév kun eredete valószínűsíthető.

4. Bodogház

1. A helynév csupán a szegedi szandzsákba tartozó vásárhelyi náhije 1560. és 1570. évi részletes defterében jelentkezik – 1560, 1570: *Bodogház*. Ekkor már csak mint pusztát írják fel, amely „üres és adófizetők nélküli”. Az 1560-ban felvett török adólajstrom szerint területét a körtvéyesiek művelik, az 1570. évi összeírás pedig egyenesen úgy fogalmaz, hogy Bodogház „a nevezett falu [*Körtvilos* < Körtvélyes] közelében, a nevezett falu lakóinak birtokában” van.⁸⁴⁸ Mivel Körtvélyes Hódmezővásárhelytől Ny-ra, Mártélytól D-re a Tisza mentén települt,⁸⁴⁹ Bodogháza is hozzávetőlegesen ebbe a térségbe helyezhető.⁸⁵⁰

2. A helynév származtatása kapcsán két magyarázat került elő. Hévvízi szerint „a legvalószínűbb, hogy előtagja a magyar Boldog ’gazdag’ jelentésű személynév, amely a boldog melléknevünkől származott,⁸⁵¹ utótagja pedig a ház ’lakóhely otthon’ főnév. Kun származású nemzetségnévből való eredeztetése kevésbé valószínű”.⁸⁵² Ez utóbbi kapcsán Bodoglár nevére kell utalni.

A név kun eredetére már Karácsonyi János rámutatott,⁸⁵³ jelentését Németh Gyula tisztázta. Eszerint a név „alapszava az oszmánli *budak*, csagatáj *buday*, CCum., kirgiz, karaim *butak*, al-

845 TESz I. 288.

846 Gyárfás István március 16-ra (Gyárfás 1870–1885, III. 525 [65.]), Mályusz Elemér március 18-ra (ZsO I. 424 [3886.]), Selmeczi László pedig március 23-ra (Selmeczi 2013, 95) keltezte a diplomát. A Besemihálysállását említő oklevél (MNL OL DI. 71547) az MNL OL adatbázisa szerint is 1395. március 18-án kelt, így a Mályusz által megadott dátum fogadható el.

847 Gyárfás 1870–1885, III. 110–111, 525 [65.]. L. még Gombocz 1915, 12. A rövid ideig fennálló 14. századi kun szállás – a helységek felsorolásának logikája szerint – talán a Tiszazugba lokalizálható (Pálóczi Horváth 1974, 252–253; Pálóczi Horváth 2009, 224).

848 Vass 1980, 32 [12.], 46 [10.].

849 ÁMTF I. 897; Blazovich 1996, 181.

850 A helységre összefoglalóan l. Blazovich 1996, 61. Az egykor helységet majd pusztát jelölő név nem jelentkezik Hódmezővásárhely környékének földrajzi nevei között – vö. Bodnár 1983, 30–31.

851 Vö. FNESz 1997, I. 652. L. még TESz I. 331; Kálmán 1989, 85.

852 Blazovich 1996, 61.

853 Karácsonyi 1921, 211.

taji *pudak*, Kāšyarī: *butak* 'ág' szó. Mint jelentése mutatja, ez is nemzetségnév, olyanféle, mint a 'Töredék, Darab, Maradék, Fél, Rész' típusú nevek.⁸⁵⁴ Mándoky Kongur István a Kunmadarasról és Kunhegyesről adatolható *Butak* családnév kapcsán a következőket rögzítette: a név „a kun *butaq* 'ág, hajtás' szó személynévi *Butaq* alakjából származik, és annak hangtani szempontból kifogástalan megfelelője. A *butaq* szó a török régiségben és a mai kipcsak-kun, továbbá altaji török és turki nyelvekben és nyelvjárásokban általánosan elterjedt szó, míg a mai oguz nyelvjárásokra ebben a jelentésben a *budaq* szó használata a jellemző. [...] A magyarországi kunoknál egy oguzos jellegű nyelvjárást beszélő törzsétől származik a kiskunsági *Bodoglar* helynév, amely egy kun *Budaqlar* hangalakú név szabályos magyar megfelelője. Az 'Ágak' jelentésű kun *Budaqlar* név minden bizonnyal egy kun törzsnek vagy nemzetségnek a neve, amit az is erősíteni látszik, hogy e név mind a török régiségben, mind pedig a mai török népek körében törzs-, illetőleg nemzetségnévként ismeretes, így például Törökországban, ahol a mai településnevek jó része egykori török törzs- és nemzetségnevekből lett, kilenc *Budaklar* községnevet ismerünk, többnyire szintén etnonimekből származó településnevek – pl. Çepni, Çerkez, Beğdili, Afşar stb.⁸⁵⁵ – szomszédságában.⁸⁵⁶ Ugyan Bodoglar neve csak igen későn, 1570-ben jelentkezik írott forrásban – ekkor Szeged kun pusztája⁸⁵⁷ –, de Hatházi Gábor szerint gyanítható, hogy eredetileg kun szállás volt.⁸⁵⁸ Bodoglar napjainkban Kiskunmajsához tartozó település.⁸⁵⁹

Befejezésképpen megjegyezzük: a magunk részéről nem kívánjuk elvitatni Hévvízi Sándor megállapításának helyességét a helynév származtatásának valószínűségét illetően, de érdemes szem előtt tartani, hogy – mint látni fogjuk – Hódmezővásárhely környékén számos, kunokhoz köthető helynév van, melyekhez jól illeszkedne ez az adat is.

5. Csaj

1. A Maros–Körös közén három helyről tudtuk adatolni vizsgált nevünket. Pesty Frigyes Helységnévtárában a Csongrád megyei Mindszent kapcsán szerepel a *Csaj* nevű ér; a földrajzi nevet Szendrey Ákos tette közzé.⁸⁶⁰ Ismeretes *Csaj* nevű határrész a Békéscsabától D–DNy-ra eső Újkígyós határában is.⁸⁶¹ Inczeffi Géza a „tisztá” tulajdonnevek kategóriájába sorolva

854 Németh 1931b, 147.

855 A felsorolt példák közül a Çerkez nyilván a cserkeszeket jelöli, a másik három név megvan Kasgári oguz törzsnévtárában, Mándoky Kongur felsorolásának sorrendjében a 21., a 7. és a 6. törzs (Ligeti 1986, 380–381).

856 Mándoky Kongur 1993, 135–136; Mándoky Kongur 2012, 174–175. Mándoky Kongur István a Bodoglar helynév nemzetségnévi eredetét és oguz kapcsolódási pontjait más helyütt is hangsúlyozta – l. Mándoky Kongur 1993, 151; Mándoky Kongur 2012, 185, 221.

857 Káldy-Nagy 2008, 39 [45.].

858 Hatházi 2000, 247. L. még Hatházi 2005, 95.

859 FNEsz 1997, I. 223.

860 Szendrey 1930, 234. Inczeffi jelezte, hogy Györffy György munkájában tévesen a Csáj alak szerepel (Inczeffi 1958b, 94).

861 Jankovich B. 1983, 88. Az Újkígyós mellől adatolható Csaj határrész nevének értelme kapcsán előkerült a csaj-

„Makó környékén” is említette – Dál mellett – a Csaj helynevet, azonban nem derül ki, hogy mit jelöl.⁸⁶² Kérdésként merül fel, hogy ha elfogadható a török származtatás és a kun eredet, akkor idevonható-e a *Csajka* név, amely a Gyulához közeli, Békés megyei Doboz határában fekszik. Ez „előbb erdő volt, most 1850 óta a lakosság tulajdonához tartozó, dézma nélküli szőlő földek”⁸⁶³

2. Az általunk használt szakirodalomban elsőként Edelspacher Antal tárgyalta a *Csaj* nevet, aki számos török nyelvből is adatolta a *čaj* szót, mint a név alapját ’patak, folyó, folyam’ értelemben, azonban azt is jelezte: „A keleti törökségben, továbbá a tatárság egy részében a *čaj* szó főleg holt folyót medret jelent [...]”, illetve „[...] a folyóvizet jelentő *čaj* szó már a törökségben is állóvizet jelent egy részt, más részt pedig, hogy a mordvinban már az állóvíz fogalom mocsár, mocsári növény és sás jelentményekre oszlott. Ily egymástól távol álló fogalmak a magyarban is fejlődtek [...]” – mert Edelspacher szerint végső soron a csaj szót a magyar nyelvben „török kölcsönszónak kell tartanunk”. Ennek „származékaiból kiindulva »mocsarat, lucskot, azaz piszkos, tisztátalan« vizet jelent”. Véleménye szerint a csaj alapszóra megy vissza a *csajt* szó ’lucskos, sáros, vizes mocsok’, valamint ennek melléknévi alakja, a *csajtos* »’vizzel, sárral alúlról behányt, kastos, lustos, czafatos, mocskos, piszkos’« jelentésben.⁸⁶⁴ Hasonló értelmezést adott Györffy György a Csanytelek mellett fekvő, Csaj nevet viselő tavak kapcsán. Véleménye szerint azok nevében „[...] – mint már többen rámutattak⁸⁶⁵ – a következő török közszóval van dolgunk: oszmánli, csagatáj *čaj* ’ein kleiner Fluss, Bach’ (Radloff)”, és az állóvizeknek „valószínűleg a kunok adtak nevet”.⁸⁶⁶ Az

kos szó is; helyi adatközlők úgy tudták, hogy annak „némely része szántóföld, némely legelő, szikes föld; ez volt a legposványosabb, csajkosabb nádas” (Jankovich B. 1983, 88). Önkéntelenül is gondolhatunk arra, hogy a két szó között összefüggés lehet, de a magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz) szerint a csajkosnak nincs köze a Csaj névhez. A TESz úgy értékelt, hogy a csajkos szó a csajhos változata, e címszónál pedig a következő megállapítás olvasható: „Valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű. Erre mutathatnak alaki és jelentésbeli sajátosságai. A hangutánzás-hangfestés síkján távolabbról a csatakos, csatangol ~ csatrangol, csatrang, csetres ~ csetresz szavakkal függhet össze. – Az 1862: csajt ’sár, lucskos’ (CzF); 1895: csajok ’ua.’ (Nyr. 24: 334); csajh, csajha, csahaj ’ua.’ (MTsz.) elvonás útján keletkezett. – Eredetibb jelentése az A) 1. – 1792: mocskos; schmutzig’ | csatakos; dreckig’ – lehetett [...] – A csadé szóval való összekapcsolása és török származtatása nem fogadható el. – Nyelvjárási szó” (TESz I. 467). A Magyar tájszótár külön tárgyalja a két szót. A csajhos jelentése: 1. lucskos, csatakos, sáros (ruha alja); 2. csalyhos: rossz nőszemélyek mellékneve. Ezzel szemben a csajkos: 1. csajbos, csajgos, csajkos: girbe-görbe; 2. csajkos: görbe lábú, csámpás (MTsz I. 257–258).

862 „E neveknek nincs köznévi értelemben jelölő funkciójuk, hanem »tisza« tulajdonnevek, tehát csak azonosítások a táj valamely részével, mert nincsen jelentéstartalmuk a beszélők számára. Leginkább olyan személynévi eredetű nevek sorolhatók ide, amelyek személynévként ma már nem élnek: Gajdos, Gacsiba, Kingéc, Mikócsa; továbbá kihalt köznevekből alakult földrajzi nevek is jelentés nélküliek: Lúcs. Egyeseknél eleven képző van az elavult szón: Biberés, Gyűrűs; mások idegen köznévből származnak, azért nincs köznévi jelentéstartalmuk: Csaj, Dál Makó környékén” (Inczefi 1970b, 107). Az ugyanebben az évben megjelent, Makó környékének földrajzi neveit taglaló monográfiájában nincs felvéve az adatok közé (Inczefi 1970a, 156).

863 Jankovich B. 1983, 34–35. A település határneveit vizsgáló írások egyike szerint a doboziak „a Csajka név eredetét nem tudják” (Réthy 1989, 281), de Székely Lajos szerint a Csajka elnevezés a sajka szóval „egy és ugyanazon jelentésű s annyit tesz hogy: tökhajó” (Székely 1892, 112).

864 Edelspacher 1876, 194–197.

865 Így pl. Bátky 1930a, 328; Kniezsa 1938, 343, 3. jz. Egyébként Kniezsa ezen munkájának magyar nyelvű (újra) kiadásában már nem hozta e megállapítást (Kniezsa 2000, 434).

866 Györffy 1940, 468–469. L. még Inczefi 1958b, 94 [50–52.].

egykori Sövényháza, azaz Ópusztaszer ÉK-i határából ugyancsak ismeretes egy Csaj nevű „kis vízállás, káka, gyékény terem benne”, amely a Külső- és Belsőcsaj összefoglaló neve. Felgyűjtője, Inczeffi Géza szerint bár a név „másfelé is ismert vízrajzi névként már a XII. század elejéről”,⁸⁶⁷ de esetünkben valószínűsítette a név kun eredetét ’állóvíz, mocsár, kis patak’ jelentésben.⁸⁶⁸

A név lehetséges török magyarázata, jelentésének összefüggése az érintett területek régi vízrajzával, illetve a helynevek és a kun szállásterületek földrajzi elhelyezkedése közötti kapcsolat akár a helynév kun eredetét is támogathatja – Mindszent, Újkígyós és Makó környéke a Maros–Körös közére, a Csany(telek) mellett és az egykori Sövényháza, Ópusztaszer határában jelentkező név pedig a Duna–Tisza közének Tisza menti részére esik. Előbbin egy ismeretlen nevű, utóbbin pedig a Csertán nemzetség népe telepedett meg a 13. század közepe körül.

6. Csarmaz

1. Ruttkay Imre (*Emericus Ruttkay*) 1753-ban szerkesztette azt a kéziratos térképet, amelynek latin címfelirata a következő: *Delineatio Planimetrica PLAGARUM CONTROVERSARUM inter Praedium TÓTKUTAS et Possessionem KOMLOS tum inter Praedium Kopants, Székegyháza, ac praefatam Poss. Komlos 1753. per E. R.* A térkép adatait feldolgozó Dénes György magyar fordításában: „A Tótkutas pusztája és Komlós község, valamint Kopáncs meg Székegyháza puszták és az előbb említett Komlós község közötti vitás területek térképi rajzolata. Készítette 1753-ban E. R. (= Ruttkay Imre)”. A földabroszon, amely egyben – mai ismereteink szerint – Orosháza első térképi ábrázolása is, szerepelnek a nemrég újraterlelt Orosháza és Komlós községek házai, művelt földjei, a szomszédos elpusztult falvak romjai, határai, több más természet-, valamint település- és gazdaságföldrajzi tereptárgy, továbbá számos földrajzi név. Dénes György a dokumentum kapcsán megjegyezte, hogy Ruttkay további térképeket is szerkesztett erről a dél-békési, észak-csanádi területről. Ezek közül az egyik a Vásárhelyet birtokló Károlyi gróf, valamint a csanádi püspök – mint Makó földesura – között a korábban vitás határvonalakat, a „békés egyezség” útján kialakított új határvonalat és a határjelek helyét rögzítette Sámson, Tótkutas és Csomorkány puszták között. A nyilvánvalóan a helyszínen kiigazított munkatérképet mindkét földesúr saját kezűleg írta alá, és viaszpecsétjével hitelesítette. A térkép ugyan sem készítőjének nevét, sem időpontot nem tüntet fel – ez utóbbi nyilván az egyezségi okiratban szerepel, amelynek a térkép melléklete volt –, de minden kétséget kizáróan ugyanaz a kéz készítette, mint Orosháza első térképét. Minthogy pedig az ebben rögzített egyezségi határt 1753. évi térképünk már tényként tünteti fel, kétségtelenül azelőtt, talán 1752-ben készülhetett. Ez utóbbi munkára „egyezségi térkép” elnevezéssel hivatkozott Dénes György.⁸⁶⁹

867 CD II. 69.

868 Inczeffi 1958b, 93–94 [46–48.].

869 Dénes 1995, 69–71.

A két mappa között ugyan jelentős az átfedés, de az egyezségi térkép „néhány további földrajzi objektumot is feltüntet”, ennél fogva a két munka a térség történeti-földrajzi tanulmányozása szempontjából szorosan összefügg. Ilyen többlet Orosháza első térképéhez képest a *Csarmaz* nevet viselő halom, amelyet Komlós területén, a Száraz-ér K-i (jobb) partján, a község belterületétől É-ra rögzít az egyezségi térkép.⁸⁷⁰ A halom az 1753-as térképen nem szerepel, de az ott ábrázolt komlói malom – a térképen *Mola* – „déli oldalán sejthető”.⁸⁷¹ Nem szerepel a katonai felmérések szelvényein sem.

2. Elképzelhető, hogy csak hangalaki hasonlóságról van szó, de a Csarmaz-halom neve annak *-maz* végződése miatt talán összefüggésben állhat azokkal a kun személynevekkel és személynevekből lett helynevekkel, amelyekben a *-maz/mez*, illetve *-mas/mes* toldalék tetten érhető. Ilyen személynevek pl. a *Csikmasz*, *Csirmaz*, *Kajatmasz*, *Korokmasz*, *Szuivicsmész* (és *Szüivicsmész*), *Tajmasz* vagy a *Talmasz*,⁸⁷² illetve személynévből alakult helynevek pl. a *Tepremez* (hajdani község Bodrog vármegyében, amely nevét kun eredetű birtokosáról vette), *Balmaz* (a mai Balmazújváros egyik részének előzménye a hortobágyi határszélen Hajdú-Biharban) vagy *Szatymaz* (község Csongrád-Csanád megyében, Szegedtől ÉNy-ra).⁸⁷³

Már Mándoky Kongur István jelezte: „Az aorisztos⁸⁷⁴ egyesszám 3. személyű tagadó alakja a magyarországi kunban hol *-maz*, hol meg *-mas* (*-mez*, ill. *-mes*), ami talán nyelvjárási jellegzetességre, illetőleg megkülönböztetésre utal, akárcsak a törökségben, ahol nemcsak az egyes nagyobb nyelvcsoportok között, de azokon belül – így a kun-kipcsak nyelvjárásokon belül – is megfigyelhető. A Kunságon még az egyes kun városok családnevei között is egymás mellett található a két forma [...] de arra is van példánk, amikor egy városon belül csak az egyik alak

870 MNL OL Térképtár S 82 - No. 259. A földabrosz keletkezésének évét a mappához tartozó leírás 1750–1758 közöttette.

871 Dénes 1995, 87.

872 Mándoky Kongur 1993, 144–145; Mándoky Kongur 2012, 181; Kun 2002, 337, 340. A nevek értelméhez l. Baski 2007, 258 (Csikmasz 'nem jön ki; nem megy ki'), 265 (Kajatmasz 'nem tér vissza; nem adja meg magát; nem hátrál meg'), 273–274 (Korokmasz 'nem félő, bátor; rettenthetetlen'), 282 (Szuivicsmész 'vizet nem iszik'), 283 (Talmasz 'nem fárad; nem veszi el eszméletét, nem ájul el'). A Tajmasz és a Csirmaz neveket a Kun névtár nem tárgyalja – vö. Baski 2007, 282, 258. Ez utóbbit Kun Péter 'nem rothad meg; meg nem rothadó' értelemben magyarázta (Kun 2002, 340).

873 Gombocz 1915, 27–28. Mindhárom nevet idézi Rásonyi László – 1411: Bolmaz 'nem létezik'; 1411: Szatmaz 'nem eladó'; 1280: Tepremez 'nem mozog' (Rásonyi 2004, 303), amelyek alapvetően megegyeznek a Gombocz által adott jelentésekkel. Említi a neveket Ligeti Lajos is (Ligeti 1986, 93, 540). Balmazújváros és Szatymaz kapcsán l. még FNESz 1997, I. 155, II. 534. A szótár a Balmaz helynév alapjául szolgáló személynevet „török, közelebbről bizonyára kun” minősítéssel illette, azonban a Szatymaz kapcsán ilyet nem találunk. Nem véletlenül: a szócikk a nevet a Váradi Registrumból idézte – 1213/1550: Zotmaz, s bár annak forrása szerinte „egy török nyelvi Satmaz szn. (tkp. 'nem eladó')”, de az időrendi okoknál fogva – ha az idézett név valóban a Szatymaz első előfordulása – aligha lehet kun. Ez természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a név a magyarországi kunoknál is megvolt, bár a kun névtár nem hozza – vö. Baski 2007, 281. Idéz viszont a 12. századi Kunországból egy ilyen nevű kun fejedelmet Gombocz (1162: Satmaz) (Gombocz 1915, 28) és Rásonyi (KÖA 124). Rásonyi László megjegyezte, hogy a Szatymaz név gyakori a kipcsak eredetű mamelukoknál is (Rásonyi 1967, 145 [115.]; KÖA 124), de kun szállásbirtokos nevének tartotta a Szatymaz helynevet Mándoky Kongur István is (Mándoky Kongur 2012, 214). A nevekhez összefoglalóan l. még Rásonyi 1967, 137 [15.], 145 [115., 124.]; KÖA 94, 124, 130.

874 Aoristos (aorisztosz) = jelen-jövő idő (Baski 2007, 273 [Korokmasz], Baski 2011, 57).

ismeretes”.⁸⁷⁵ Az ilyen képzésű nevek elterjedtek a törökségben, és az intencionális (kívánság-) nevek – itt konkrétan az óvónevek – közé tartoznak.⁸⁷⁶

A jövődó kutatások feladata eldönteni, hogy a Csarmaz név besorolható-e a Maros–Körös közén szállást foglalt kunok emlékeinek körébe. Ha kun származtatása igazolható, akkor az a pogány személynevből lett helynevek kategóriájába tartozhat, s mint ilyen, a 14. század közepe előtti időszakra keltezhető.⁸⁷⁷

7. Csigerfalva

1. Csigerfalva (1498: *Chygerffalwa*; 1561: *Chigerfalva*) az 1828-ban Csigerből és Szöllősből összeolvadt Csigerszőlős egyik középkori elődje a Csiger nevet viselő vízfolyás balpartján. A Csiger-patakot – amely a Fehér-Körös bal oldali mellékvíze⁸⁷⁸ – már Anjou Károly uralkodása idején említi oklevél.⁸⁷⁹ A település – amely az Alföld peremén, Pankotától É–ÉK-re található⁸⁸⁰ – Szőlős mellett 1387-ben Pankota várának tartozékaként került a Losonczi család birtokába. A 15. század utolsó harmadában ugyan egy részét elzálogosították Haraszt-hi Ferencnek, akitől viszont 1503-ban Losonczi Zsigmond és Albert visszaperelték (Szőlőssel

875 Mándoky Kongur 1993, 144–145; Mándoky Kongur 2012, 181. Az ingadozást – Mándoky Kongur véleményét követve – Kun Péter is nyelvjárási különbségként értékelte (Kun 2002, 340).

876 Mándoky Kongur 1993, 145; Mándoky Kongur 2012, 181; Kun 2002, 340.

877 Anyaggyűjtésünk lezárta után került elénk egy adat, amely talán befolyásolhatja a helynévvel kapcsolatban megfogalmazott ítéletet. Az 1869-ben született híres vásárhelyi festő, Tornyai János „saját vallomása szerint »a művészettel« először négy éves korában találkozott, egy Csarmaz nevű gölöncsérsegéd által festett és a kerítésre kiszegezett vízfestményekben” (Dömötör 1993, 826). Hogy lehet-e összefüggés a Komlós határában egykorvult halom és a Vásárhelyen feltűnő fazekastanonc neve között? – nem világos, mindenesetre a két település nincs messze egymástól. Ettől függetlenül a név kun eredete még lehetséges. Ezzel kapcsolatban talán nem hiabavaló ide vonni az ugyancsak vásárhelyi illetőségű néprajzos, Szent Tibor megállapítását a magyarországi kunok elmagyarosodásával kapcsolatban: „Az is nyilvánvaló, hogy letelepítésük nemcsak a Duna-Tisza között, illetve a Tiszántúlon Karcag környékén ment végbe, hanem éppen a hely adottsága miatt legtöbbször Vásárhely környékén kaptak szállást. Ezt a föltevésemet a legkiválóbb magyar turkológusunk, a tragikus körülmények között elhunyt és a kazah Alma-Atában eltemetett Mándoky Kongur István erősítette meg, aki rendszeresen járt Vásárhelyre ide származott családtagjait látogatni, és antropológiai vizsgálatokat végezni. Jellemző elődeink nagyfokú kun keveredésére, hogy a Tolnai Világlexikon két világháború között megjelent kötetének egyikében a »magyar típus« bemutatására hódmezővásárhelyi gazdaportrét közölt: kugligolyóra emlékeztető, kerek formájú fejfel, horgas sasorral, akár az östörök népeknél máig látni; pergamen sárga bőrrel és kissé mongolid jellegű szemmel. Megannyi idős adatközlőm, a »vérbeli vásárhelyi magyar parasztok«, illetve a régi gazdacsaládból származók, máig magukon viselik ezeket az embertani jeleket. A kunok tehát beilleszkedtek” (Szent Tibor 2003, 18–19).

878 FNEsz 1997, I. 329.

879 1331: Chigere (AnjOkl XV. 206 [359.]). Az FNEsz szócikke szerint a víznév Csigerfalva nevéhez képest „bizonyára másodlagos” – azonban a szótár csak 18. század végi adatra hivatkozik a hidroníma kapcsán (FNEsz 1997, I. 329). Ettől függetlenül a felvetés megfontolandó, ez viszont azt is jelenti, hogy a helység, illetve annak kezdeménye már 1331 előtt létezett, de a nevét csak a 15. század legvégén jegyezték fel írásban, vagy legalábbis ennél korábbi adat nem maradt fenn.

880 FNEsz 1997, I. 328–329. L. még Blazovich 1996 térképmellékletét, ahol viszont nevezett középkori helység Pankotától É–ÉK-re található.

együtt), s meg is kapták, mert 1553-ban újfent a Losoncziak kezén találjuk. 1561-ből 7 portája ismert. 1771-ben még külön falu volt 100 családdal, de 1821-ben, amikor Dietrich báró megvásárolta a pankotai uradalmat a hozzá tartozó 11 faluval együtt, a határrendezéskor Szöllőst és Csigert egybemérték.⁸⁸¹

2. A Maros–Körös közének középkori településeit taglaló lexikon szerint a település nevének előtagjában a magyar csiger : csigér 'lóre, vinkó, rossz minőségű bor' jelentésű szó rejlik – eszerint a falut (és talán a mellette folyó vizet is) a rossz minőségű bortermő területről nevezték el.⁸⁸² Ezt támogathatja a község mellett fekvő Szőlős neve is, amely szőlőtermelők települését jelöli.⁸⁸³ A helynév és a víznév alapszava viszont talán török, közelebbről kun-besenyő eredetű.⁸⁸⁴ Ez utóbbi megállapítás a TESz szócikkére megy vissza, amely a Codex Cumanicusban is meglévő *čayir* 'bor'; kipcsak *čakir* 'ua' stb. szavakra utal a csiger szó kapcsán, s jelzi: hasonló adatokat még számos más török nyelvből lehet idézni. Idetartozik viszont az is, hogy „a török és magyar adatok hangtani megfelelése nem kielégítő, ez teszi kétségessé az egybevetést” – ettől függetlenül szótárunk azt is rögzíti, hogy a csiger szó német és szláv származtatása elfogadhatatlan.⁸⁸⁵ Mivel a csiger szó földrajzi objektum nevében már a 14. század első harmadának végén jelentkezik, elképzelhető, hogy kun névadással van dolgunk.

8. Csomorkány

1. A település először a 15. század közepén tűnik fel írott forrásban – 1447: *Chomorkan*,⁸⁸⁶ ezután viszont folyamatosan szerepel az oklevelekben egészen 1566-ig, amikor Gyula elestével Csomorkány is a hódoltság része lett.⁸⁸⁷ Az egykori település a Hód-tóhoz kapcsolódó vízrendszer egyike, a csomorkányi lapos mellett a mai Hódmezővásárhelytől K-re feküdt. Ismerjük a pontos helyét is, az a hódmezővásárhelyi kataszter 24. számú régészeti lelőhelyével azonosítható. Hódmezővásárhely középpontjától 17 km-rel K-re még ma is áll a település gótikus téglateplomának 4,7 m magas romja. Az újabb kutatások igazolták, hogy Árpád-kori téglák, faragott kövek és darázs-kő felhasználásával csak a 15. század utolsó harmadában építették a nyújtott félköríves, külső támpilléres szentélyzáródású, hálóboltozatos, részleteiben ma is látható csarnoktemplomot az É-i oldalon toronnyal vagy sekrestyével. A több átépítést megért egyház körül egy S-végű karikaékszerekkel, gyűrűkkel, 12. századi pénzekkel jellemezhető, sorokba rendezett temetőrészlet, valamint egy 14–16. századi templom körüli temető bontako-

881 A középkori településre összefoglalóan l. Márki 1892, 226, 308; Blazovich 1996, 78.

882 Blazovich 1996, 78.

883 FNEsz 1997, I. 329.

884 Blazovich 1996, 78.

885 TESz I. 521–522.

886 Borovszky 1897, 116; Blazovich 1996, 80.

887 Borovszky 1897, 119. Okleveles említéseihöz l. uott 116.

zott ki.⁸⁸⁸ Az Árpád-kori templom építését annak ásatója a 12. század utolsó harmadára, végére és a 13. század első felére tette, a második építési periódusát pedig a 14. század végére, 15. század elejére keltezte. A harmadik templomot valamikor a 15. század második felében, utolsó harmadában emelheték.⁸⁸⁹ A templomtól DK-re húzódó 11–13. századi falu É-i és Ny-i irányba kiterjedve szabályos négyzet alakú, kb. 60 középkori királyi hold nagyságú mezővárossá fejlődött, melyet a Cirják-ér és annak mocsarai, valamint védművek vettek körül.⁸⁹⁰ Ez köszön vissza az írott forrásokban is: 1456-ban még Hunyadi-birtok, 1465-ben már a Jaksicsok kezén volt a település, 1536-ban pedig már oppidumként jegyezték fel.⁸⁹¹

Az 1552. évi török támadás elől a Jaksics család is elmenekült, birtokaik gazdátlanul maradtak. Csomorkányra 1555-ben Mágocsi Gáspár gyulai várkapitány tette rá a kezét. Az ez évi adóösszeírás szerint a településről mindössze 7 forintot sikerült behajtani, ami jól mutatja a török hadjárat következményét.⁸⁹² 1558-ban 34 forinttal adóztak a gyulai várnak, és ebben az évben már a törökök is számba vették: ekkor 26 házat írtak össze benne.⁸⁹³ 1563-ban 95, 1567-ben 65, 1579-ben 91 adózó családfőt jegyeztek fel a csanádi szandzsákba osztott Csomorkányról a defterekben. Töröknek fizetett adója 1567-ben 20 420, 1579-ben 24 240 akcse.⁸⁹⁴ Ahogy a Maros-Körös közeli települések döntő többségét, Csomorkányt is az 1596. évi tatárdúlás pusztította el.⁸⁹⁵ Legközelebb 1642-ben hallunk felőle – ekkor már adományként, mint Csongrád megyéhez sorolt pusztát.⁸⁹⁶

2. A helynév lehetséges kun eredetét Borovszky Samu vetette fel: „Csomorkány Hódmezővásárhelytől keletre, a csomorkányi pusztán feküdt, a hol a sámsoni út mentén egykori templomának romjai ma is láthatók. A *Csomorkány* név hihetőleg a kún nyelv maradványa, mert török nyelven azt jelenti, hogy *sáros mocsár*”.⁸⁹⁷ Erre a lehetséges összefüggésre – talán éppen Borovszky alapján – utalt Bátky Zsigmond is.⁸⁹⁸ A helynév feltételezett alapjául szolgáló szót Rásonyi László mint besenyő helynevet említette: „1261: Čamur (=Sár)os hely”, de forrását nem jelölte meg.⁸⁹⁹ Györffy György a *Csamul* név kapcsán fejtette ki hasonló felfogását, s utalt a „törökben nem ritka” r ~ l váltakozásra,⁹⁰⁰ de elgondolását munkájának újraközlésekor nem tartotta fenn.

888 Blazovich 1996, 80–81.

889 Béres 1992, 23.

890 Blazovich 1996, 81.

891 Borovszky 1897, 116–117; Blazovich 1985, 115; Blazovich 1996, 81.

892 Borovszky 1897, 118.

893 Borovszky 1897, 119.

894 Káldy-Nagy 1982, 27; Káldy-Nagy 2000, 117–119.

895 Borovszky 1897, 120; Blazovich 1996, 81.

896 Borovszky 1897, 120.

897 Borovszky 1897, 116.

898 Bátky 1930a, 329.

899 Rásonyi 2004, 269. L. még Pálóczi Horváth 1989a, 27.

900 Györffy 1940, 472–473.

Ezzel szemben az FNEsz szerint Csomorkány neve pusztá személynévből keletkezett magyar névadással, melynek alapja az 1275-ből adatható *Chumurtan*.⁹⁰¹ A $t > k$ változáshoz *Szatmár > Szakmár* példáját idézte, Borovszky javaslatát nem említette.⁹⁰² Mindkét véleményt ismertette Hévvízi Sándor is, de azok kapcsán nem foglalt állást.⁹⁰³

Az eddigi javaslatok alapján a helynév eredete eldöntetlen. A kun származtatás további bizonyítást igényel, azonban érdemes utalni rá, hogy 1469-ben egy Mátyás korabeli oklevél említést tesz a Csomorkányon élő *Csertán* családról.⁹⁰⁴ Ez azonos a mai Kiskunságban szállást foglalt egykori kun Csertán ('csuka') nemzetség nevével, melynek szállásterületén a 15. században Halas-szék létesült.⁹⁰⁵ A Maros–Körös közén fekvő és a hódoltság idején a zarándi náhijéba osztott Kétegyházi is feljegyezték *Csortán Benedik* nevét a török adóösszeírók 1567-ben.⁹⁰⁶ Györffy György szerint a „Csertán és Csortán vagy Csorján azonossága kétségtelen”. Jól látszik ez a kun Csertán nemzetség területén létrejött Csorján-szék (1418), később Halas-szék (1451) kapcsán előkerült *generationis Chertan* és a *de sede Chortyan* nevekből.⁹⁰⁷ Adatható a név *Csartán* alakban Szegedről is, ahol volt külön Kun utca is.⁹⁰⁸ Ugyan Blazovich László úgy gondolta, hogy a csomorkányi Csertánok felbukkanása arra példa, hogy „a kunság letelepedése és az ország viszonyai közé illeszkedése után egyes családok elvándorlásával természetes folyamatként kezdett oldódni a 13. században hazánkba érkező nép izoláltsága”,⁹⁰⁹ azonban ha bizonyítást nyerne a helynév kun eredete, akkor más magyarázat is megengedhető lenne. Ha viszont a helynév kun származtatása egyértelmű cáfolatban részesülne, úgy magunk is csatlakozunk Blazovich László véleményéhez; annyi kiegészítéssel élve, hogy az Árpád-kori településből kifejlődött mezővárosba nem feltétlenül távol(abb)i kun szállásokról költözhetek oda lakosok. Legalább ilyen, ha nem nagyobb valószínűséggel vehető számításba a Maros–Körös közén maradt kun nemzetség egyre inkább körvonalazódó maradványnépessége is. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az egykori települést gyakorlatilag „körbe kerítik” a kunokhoz kapcsolható vagy „kungyanús” helynévi adatok és a kun jellegű tárgyi emlékek.⁹¹⁰ Vé-

901 Vö. ÁÚO IX. 134 [88.].

902 FNEsz 1997, I. 339.

903 Blazovich 1996, 81.

904 Blazovich 1988, 25.

905 Rásonyi 1926, 133; Györffy 1990, 275, 299; Hatházi 2000, 174–175; Hatházi 2006, 112–122; Baski 2007, 257.

906 Káldy-Nagy 1982, 348–349.

907 Györffy 1990, 299. L. még Rásonyi 1967, 139 [50.]; KÖA 101; Pálóczi Horváth 1996, 27. Itt érdemes megjegyezni, hogy a gyulai náhijéba tartozó Nagykemén faluból 1567-ben és 1579-ben Csorhán Pál és testvére, Csorhán Petre, továbbá fiaik, a zarándi náhijéba tartozó Tamás közséből pedig Csorhán Gergő neve is szerepel a defterekben (Káldy-Nagy 1982, 59, 331). Káldy-Nagy Gyula a neveket *-gal megjelölve közölte, ami annyit tesz, hogy a szövegben a magánhangzók miatt vagy a diakritikus pontok hiányában a nevek másként is olvashatók (Káldy-Nagy 1982, 16).

908 Kulcsár 1983, 450. L. még Horváth 2001, 233 – Horváth Ferenc Csertán alakban idézte a családnevet (a Mizsér, Nyőgér, Tatár, Törtel és Kara mellett).

909 Blazovich 1988, 25.

910 Ezzel kapcsolatban lehet utalni a középkori Szer, valamint Kecskemét, Szabadka és a már említett Szeged példájára. Az utóbbiak esetében írott források vallanak a kunok betelepülésének „korántsem zökkenőmentes”

gül adalékként megemlíthető, hogy a csomorkányi templom körüli temetőben előkerült egy Sárkányölő Szent Györgyöt gyalogosan ábrázoló szíjvég is, amely tárgytypusnak (mint fentebb taglaltuk) ugyancsak lehet kun vonatkozása.

9. Döbörcsök

1. A Maros-Körös közén több földrajzi objektum is viseli a Döbörcsök nevet; magunk Inczeffi Géza „Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)” c. munkájában leltük fel először, ahol az egy területet és egy halmot is jelöl. Inczeffi mindkét adatot kihalt névként kategorizálta.⁹¹¹ Előbbi kapcsán azt írta: „Róla csak egyetlen (irodalmi) adat van, de a forrás (egy kis füzet) névtelen szerzője OLTVÁNYI PÁL történész, volt földéaki pap. Ezért az adat megbízhatónak mondható”.⁹¹² Ami a határrész földrajzi elhelyezkedését illeti, az Inczeffi szerint „valahol Újföldeák határában volt, pontosabb helye ismeretlen”.⁹¹³ A Döbörcsök nevet viselő határrészt mint pusztát III. Károly egyik rendeletével csatolták Földeákhoz⁹¹⁴ (tehát Óföldeákhoz), de feltűnik dúlónévként is egy 1865. szeptember 19-i keltezésű okiratban, ahol 242 hold szántót bírt a Návay familia.⁹¹⁵ A két adat minden bizonnyal ugyanarra a területre vonatkozik, csak a pusztát a 19. század második felére már szántó lett.

A Döbörcsök nevet viselő halmot Inczeffi Géza a Bálint Alajos által összeállított „Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere” c. munka alapján ismertette. A kataszterben az *Óföldeák-Döbörcsök-halom* mint avar kori emlékeket rejtő lelőhely szerepel, amely a lelőhely-összesítő térképen a 88. szám alatt került felsorolásra, Óföldeáktól D-re.⁹¹⁶ Inczeffi a nála *Döbörcsökhalom* néven felvett objektumról azt írta, hogy: „Valahol Döbörcsök környé-

olyamatáról, míg Szer templomkörüli temetőjében Horváth Ferenc tárt fel „kungyanús” sírokat, melyekben a mongolid embertani elem is megfigyelhető volt. A vállába kovácsolt fülű kengyelek tárgyalásánál már említettük a Bár-Kalánok szeri nemzetségi monostora közelében fellelt „jellegzetes kun” lószerszámokat, temetőjében pedig „még a régi hazájukból hozott kérdőjel alakú, és a nagyméretű, ezüst gömbösdíszű fülbevalók árulkodnak beszédesen arról, hogy a mezővárosba beköltözött kunok száma jelentős lehetett” (Horváth 2001, 231–233). L. még Horváth 1975, 356; Horváth 1987, 68, 71; Horváth 2001, 75.

911 A név ugyan feltűnik egy 1964-es tanulmányában is, de itt a Döbörcsököt csak megemlítette, minden további adatolás nélkül: „Csak kevés ellenpéldát (tehát kihalt nevet) lehet ebből a csoportból [ti. a jelentéskülönböző, csak identifikáló nevek csoportjából] felhozni: Döbörcsök, Korlát, de ezek is későbbre, a változások [állattartásról földművelésre való áttérés, vízszabályozás] lefolyása után haltak ki” (Inczeffi 1964, 156). Egyébiránt Inczeffi e rövidebb írása végén jelezte: „Ez a tanulmány részlet a szerzőnek »Makó vidéke földrajzi neveinek névtudományi vizsgálata« című kéziratol dolgozatából” (Inczeffi 1964, 159, 1. jz.), ami végső soron az 1970-es művének előzménye.

912 1883: Döbörcsök. A hivatkozott munka név nélkül jelent meg „Földeák község történelme” címmel (Makó 1883), adatunk annak 2. oldalán olvasható. Vö. Inczeffi 1970a, 161.

913 Inczeffi 1970a, 161.

914 Gilicze-Schmidt 2001, 102. A hivatkozott munka a pusztát a nevét „Döböcsök” alakban hozza. A forma gyaníthatóan elírás.

915 Gilicze 2006, 171.

916 Bálint 1941, 24 és a kataszter térképmelléklete.

kén volt, pontosabb helye ismeretlen. Az is lehet, hogy ugyanazt a helyet jelölte.⁹¹⁷ A Döbör-
csök-halom megtalálható a HKF vonatkozó térképszelvényén,⁹¹⁸ a MKF csak a halmot jelzi, de
nevet nem rendelt hozzá.⁹¹⁹ Egy magántulajdonban lévő, 1753-ban készített kéziratos térképen
is feltűnik a halom *Döbercsek* név alatt.⁹²⁰

Viseli a nevet továbbá a *Királysági-Döbör-
csök* néven ismert halom a Maros–Körös köze
É–ÉNy-i részében, amely a mai Csongrád-Csanád és Békés megye határán fekvő Eperjes kül-
területén található, közelebből az egykori Bús-ér árterületének D-i szélén, egy régi érmeder
partján áll. Nevének első tagja a Kunágota tárgyalása kapcsán már előkerült középkori *Király-
ság* falura és későbbi határrészre utal.⁹²¹ Az objektum az EOV 37–223 térképszelvényen (X:
152684; Y: 761878) található, de a halmot feltüntetik régi kéziratos térképek is, így pl. Samu
János és Vertics József 1800-ban szerkesztett⁹²² vagy Vertics József 1801-ben készült térképe.⁹²³
Az egyébként is alacsony halmot mára a felismerhetetlenségig elszántották – magassága mind-
össze 0,5 méter.⁹²⁴

A Királysági-Döbör-
csök-halomtól viszonylag kis távolságra, a Maros–Körös közének
ÉNy-i csücskéből, a Hármaskörös közvetlen közeléből is adatható a Döbör-
csök név, melyet
egy 1720. február 28-án kelt „bizonyoságlevélben” (tanúvallomási jegyzőkönyvben) említenek.
A dokumentumban az Öcsödhez tartozó Bábocka-puszta és Kunszentmárton közötti határt
írják le, illetve az azt jelző határjeleket sorolják elő – itt tűnik fel a Döbör-
csök mint egy határ-
rész neve.⁹²⁵

Végezetül a Döbör-
csök nevet viselő térszíni formák közé sorolunk egy Tótkomlós határá-
ban fekvő területet is. Vertics József 1788-ban szerkesztett kéziratos térképén szerepel a „Bö-
dör-
csök–Kiskápolna-halom” név.⁹²⁶ Ennek nyomában a földrajzi objektumot ifj. Olasz Ernő

917 Inczeffi 1970a, 161.

918 HKF, Döbör-
csök-hal.

919 MKF, Döbör-
csök-halom.

920 Gilicze – Schmidt 2001, 22. A térkép Ruttkay Imre munkája, amely Gilicze János nyugalmazott makói levéltá-
ros magángyűjteményében található. Az adatra Bede Ádám hívta fel figyelmünket, melyet itt is köszönünk.

921 Bede 2008, 79. A középkori Királyság faluhoz kapcsolódó történeti és régészeti adatokat Törőcsik István gyűj-
tötte össze és dolgozta fel (Törőcsik 2002).

922 MNL OL Térképtár S 82 - No. 111.

923 MNL OL Térképtár S 82 - No. 113.

924 Bede 2008, 79.

925 Benedek 2001, 254. „... az első határ[jel] Bábocka [Bábottzka] és Szentmárton között volt a földnek Szentmár-
ton felől való részén, avagy oldalán, melyet [...] névvel Szentmártoni-fok torkán. De az az akkor fennálló és bi-
zonyos határ hova lett legyen nem tudja. Azhonnan a Rókalyukas felé, a Székhaton két határ[jelet] [mutatott],
melynek az egyikét az öcsödi út mellett, másikat a Székoldalon mutatta, a Rókalyukas határ[jelet] az szentmár-
toni két halmok között – az Szentmárton felől való halomnak ugyan Szentmárton felől való oldalában és ezen
említett két bizonyos határ[jel] között – a Nádas-fertő mellett kettős határnak tudja a tanú. Tudja még a tanú,
hogy onnan egyenesen rájött István-halma mellett Öcsöd felől való Döbör-
csökön és a Kisatrács-farkánál [kis
otrács Farkánál] lévő bizonyos határ[jeleket]. Ismét a szentesi régi útnál egyet, attól fogva a Nádas-halomig öt
azaz 5 hasonló határ[jeleket] tud. A Nádas-halmon hármaskörös – úgymint szentandrásai, verese gyházi és bábockai
– határ[jelekeknek] lenni tudja és vallja” (Benedek 2001, 180–181).

926 A térképet közölte a Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve IX (1882–1883), ahol

maga is feltüntette azon a térképen, melyen vázolta a békéssámson-cigándi Árpád-kori templom és temető helyét.⁹²⁷ Szabatos meghatározása szerint a Tótkomlósról Békéssámsonra vezető kövesút 4-es kilométerköve közelében, az út baloldalán lévő Fülöp József-féle 2. számú tanyától DK-re tavaszi időben többször vizenyős, „Bogárzó”-nak nevezett lapos húzódik, amelynek Ny-i vége közelében – az istálló háta mögötti szántóföldön – egy alig észrevehető kis emelkedés helyezkedik el. Ez lenne azonos a Vertics-féle térképen található objektummal.⁹²⁸ Az egykori halmon lévő egykori egyház létét nemcsak a „Kiskápolna” név mutatja, hanem az ott található épületmaradványok is, amelyek még jól látszottak a komlói határban a 18. század közepén.⁹²⁹

Bödöröcsök nevét Bodnár Béla is felvette a Hódmezővásárhely és környékének földrajzi neveit tartalmazó korpuszba (207. alatt). Bár a „Bödöröcsök” címszó alatt az e névvel jelölt területet a középkori Komlóssal kapcsolta össze,⁹³⁰ de a „Kis-Kápolna-halom” tárgyalásánál már úgy ír, hogy „rajta a középkorban elpusztult Tótkutas falu templomának romjai vannak”.⁹³¹ A komlói azonosítás valószínűleg egyszerű elírás lehet, de Dénes György a kutasi megfeleltetést sem tartotta helyesnek, mert a Bödöröcsök nevű határrészen emelkedő „Kiskápolna-halom körüli falu a régészeti leletek tanúsága szerint még az Árpád-korban elpusztult”,⁹³² Kutasról viszont „okleveles adatok bizonyítják, hogy a XV–XVI. században még fennállott, és a török hódoltság ideje alatt pusztulhatott el”. Ennélfogva „a Bödöröcsök–Kiskápolna-halom körüli, tatárjárás idején elpusztult falu semmiképpen sem lehet azonos a XVI. században még fennálló Tótkutasal”.⁹³³ A középkori Kutas minden bizonnyal arra a „Tótkutasi Telek” nevet viselő területre lokalizálható, amelyet Ruttkay Imre 1753-ban készített kéziratos térképe tüntet fel,⁹³⁴ ez pedig Kovalovszki Júlia térképén a (46.) sorszámú felvett Békéssámson-Cserepes lelőhellyel állítható párhuzamba, ahol a régészeti leletek tanúsága szerint „az Árpád-korban települt, de a késő középkorban is meglévő falu nyomai láthatók”.⁹³⁵

is a térkép az évkönyv végén közreadott tartalomjegyzék után kapott helyett – kvázi a 209. oldalon. L. még Olasz 1959a, 8; 3. jz.

927 Olasz 1959a, 1. kép (a 10–11. oldalak között).

928 Olasz 1959a, 5. Ehhez hasonlóan Olasz 1959b, 37.

929 Wallaszky Pál, Komlós evangélikus lelkésze a „nemrégiben” (1746) újratelepített község határai kapcsán úgy emlékezett a Bödöröcsök–Kiskápolna-halom tetején található épületmaradványokról, mint a „melyek a vásárhelyi ut mellett valami kápolnából valónak látszanak lenni” (Gajdács 1883, 48).

930 „Bödöröcsök. Tótkomlós elpusztult középkori község területe” (Bodnár 1983, 32).

931 Bodnár 1983, 100.

932 Olasz Ernő a feltárt templom építését a 11–12. század fordulójára, a körülötte fekvő, kibontott sírok korát pedig a 12. századra keltezte. „A temetkezés valószínűleg a tatárjárással szűnt meg, így a sírmező használatának idejét a XII. sz.-ra és a XIII. sz. első felére tehetjük”. „A felszíni nyomok sem mutatnak későbbi településre” (Olasz 1959a, 7–8; Olasz 1959b, 37).

933 Dénes 1995, 88. A lelőhely és a középkori Kutas helytelen azonosítása már jóval régebben, a századforduló környékén írt több összefoglaló munkában is felbukkant. Az ehhez kapcsolódó szakirodalmi tételekhez és az egyeztetés kritikájához l. Olasz 1959a, 8 és 10, 42. jz.

934 Dénes 1995, 72.

935 Kovalovszki 1965, 180. A lelőhelyet ifj. Olasz Ernő azonosította és ásta meg. Dolgozatában idézi Kutas késő középkori meglétének írásos adatait is (Olasz 1959a, 8; Olasz 1959b, 36–37).

A Bödöröcsök nevű határrész – azaz a Kis-Kápolna-halom környéke⁹³⁶ – tehát a mai Tótkomlós Ny-i, Békéssámson felé eső határában fekszik.⁹³⁷ Tekintettel a Maros–Körös köze területén felbukkanó négy Döböröcsök nevet viselő földrajzi objektumra és a Bödöröcsök forma magában állására úgy gondoljuk, hogy a név az eredeti Döböröcsök romlott, hangátvetéses alakja lehet.⁹³⁸ A torzult forma megjelenésének háttérében Vertics József fentebb említett, 1788-ban szerkesztett kézíratos térképének adata állhat⁹³⁹ – ettől kezdve rögzülhetett a „Bödöröcsök” forma előbb a kézíratos térképeken, majd a helynévgyűjteményekben. Már Baski Imre utalt rá, hogy „azzal a ténnyel is számolnunk kell, hogy a szóban forgó – főleg régebbi – térképek névrajzát nyelvészetben kevésbé járatos, olykor idegen ajkú térképészek állították össze, ami azzal járt, hogy bizonyos tájszavakat félreértettek és/vagy köznyelvi formában írtak be, családneveket lefordítottak vagy helyesírásukat elhibázták”.⁹⁴⁰

Összességében elmondható, hogy a Maros–Körös köze vidékéről bizonyosan négy, de valószínűleg öt Döböröcsök nevű földrajzi objektum adatolható, a névvel két esetben halmot, további másik két – illetve vélhetően három – alkalommal pedig területet (határrészt) jelöltek. A földrajzi közelség miatt az óföldéaki és az újföldéaki adatok esetleg párba is állíthatók egymással, azaz elképzelhető, hogy pl. a halom neve később azt a területet is jelölte, amelyen az magasodik, vagy fordítva. Az Eperjes és Öcsöd határában található objektumok már valamivel messzebb esnek egymástól, így lehetséges összetartozásuk kétséges. Magában áll a komlói Döböröcsök (> Bödöröcsök).

2. A Döböröcsök név jelentése kapcsán Inczeffi Géza utalt – Gombocz Zoltán és Györffy György kutatásaira hivatkozva – a „<török (besenyő) eredetű *Döböröcsök (Töböröcsök) szn.*”-re, továbbá jelezte: „A név kun eredetére is gondolhatunk, mert a kunok földje közelében van”,⁹⁴¹ máshol viszont egyenesen kun eredetűnek tartotta azt, amely – ahogy a vele együtt említett Karabuka is – jól illeszkedik „a Hódmezővásárhely körüli kun nevekhez”, amely(ek) keletkezésének idejét a 16. század előtti időszakra helyezte.⁹⁴²

936 Bodnár 1983, 198.

937 Összefoglalóan I. Timár 2019, I. 473.

938 Ezzel kapcsolatban utalni lehet pl. a Kiskunhalashoz tartozó Kalapár pusztára, amelynek neve a 19. század második felére rögzült ilyen formában, de korábbi alakja Karapál, eredeti neve pedig Karapálszállás (*Kara Pál szállása) volt (Sütő 1948, 65). A helynév legkorábbi említését Timár Péter gyűjtötte fel – 1527: Karapalzállassa, a falu ekkor Fejér vármegye Solt székébe tartozott (Timár 2019, II. 688). Elképzelhető, hogy az egykori kun szállás azonosítható a Kiskunhalashoz tartozó felsőszállási határ DNy-i peremén lévő Sóstó melletti dombon regisztrált régészeti lelőhellyel (Hatházi 2000, 205–206). L. még Rosta 2014, 165.

939 Adatgyűjtésem során a Vertics-féle 1788-as szerkesztésű térkép a legrégebbi, melyen nyomát találtuk a „Bödöröcsök” névnek. Itt kell jelezni, hogy ugyanezen térkép készítésének ideje tévesen szerepel az 1708. évre datálva Szeremlei Samu – és nyomában Bodnár Béla – munkájában. Vö. Szeremlei 1901, 442, 1. jz.; Bodnár 1983, 198 [1917. Tótkútás]. A közölt kézíratos térkép bal alsó sarkában olvasható a mért adatok felvételének ideje, ami „Anno 1788 Mense Februario”.

940 Baski 2009, 250.

941 Inczeffi 1970a, 161.

942 Inczeffi 1970a, 113. Hasonlóan Inczeffi 1967, 82. Nem világos, mi okból, de Inczeffi idézett munkáinak „A földrajzi nevek kronológiai áttekintése” c. viselő táblázataiban a 15. századi nevek közé sorolta a Döböröcsök (és a Karabuka) neve(ke)t (Inczeffi 1967, 88; Inczeffi 1970a, 119).

Más véleményt képviselt Bede Ádám, aki a Szentes „rég, 1950 előtti” határában található, ma Eperjeshez tartozó Királysági-Döbörcsök nevű halom kapcsán azt írta, hogy „a döbörcsök szó a régi szentesi nyelvjárásban ismert döbörcsönös melléknévvel áll kapcsolatban, melynek jelentése ’hepehupás, göröngyös <föld>’.⁹⁴³ A kiváló szerző későbbi munkáiban jóval nagyobb tiszántúli terület – alapvetően a Maros-Körös vidékének – halomfelmérésével foglalkozott, melynek során behatóan tanulmányozta a kurgánok elnevezéseit is. Az ebben a témakörben írt könyvének, valamint a közép-tiszántúli halmok neveinek tájtörténeti szempontú jellemzésével foglalkozó tanulmányának egy-egy fejezete is „A vizsgálati terület halomneveinek legfőbb funkcionális-szemantikai típusai” címet viseli. Mindkét írásában külön kategóriába sorolta azokat a halmokat, amelyek esetében „a név magára a halomra vagy a halom valamelyik szinonimájára utal”. Ilyen rokon értelmű szó a laponyag, a korhány vagy a domb, így a *Laponyag-halom* (Békés, Szentes, Vésztő), *Korhány-halom* (Füzesgyarmat, Hódmezővásárhely, Körösladány, Szeghalom), illetve a *Halom* (Geszt, Pitvaros, Székkutas), *Laponyag* (Dévaványa) vagy a *Domb* (Csorvás, Gyomaendrőd, Pitvaros, Szentes, Újkígyós) nevek analógiájára idesorolta a *Döbörcsök-halom* (Ófölsé) és a *Királysági-Döbörcsök* (Eperjes) neveket is⁹⁴⁴ – tekintettel a döbörcsök szó fentebb ismertetett jelentésére.

Ahogy Inczeffi utalt rá, Fejér megyében, a Sárvíz völgyéből valóban ismeretes egy *Töböröcsök* nevű, besenyők lakta falu (1269: *villa Tuburchuk*),⁹⁴⁵ amely a Döböröcsök név zöngétlen szókezdővel írott párja. A név jelentéséről két magyarázat született. Gombocz Zoltán személynévi eredetűnek vélte mind a Fejér megyei Töböröcsök, mind a Pozsony megyei Töbör-Ethe nevet, amelyek végső soron a Tömör, Tömörd helynevek csoportjába tartoznak. Etimológiai javaslatát így indokolta: „[...] figyelembe kell venni, hogy a török *tämir* szónak van *täbir* változata is (az *m ~ b* váltakozás a törökségben nem ritka), s hogy egy 1265-iki oklevél, a melyben IV. Béla király néhány padányinak mint tárnokainak, kik besenyők fiainak neveztettek, nemességét ad, éppen Pozsony megyében említ *Theber* nevű besenyő embert. [...] Fejér megyében is volt Szent-Ágota vidékén *Teber* [...] helység, s az említett *Töböröcsök* [...] hajdan *besenyőtelep* volt. A tárgyalt személy-, ill. helynevek: *Tömör* < kun **Temir*, *Töbör* < besenyő **Täbir* a török dialectologia szempontjából is érdekesek.”⁹⁴⁶

943 Bede 2008, 5, 79. Vö. Bárdos 1943, 192; ÚMTsz I. 1010.

944 Bede 2016a, 58–59; Bede 2016b, 13.

945 Györfy 1940, 410 [XXIII.]; Györfy 1990, 136 [XLIX.]. L. uitt az oklevél regesztáját és a diplomához kapcsolódó könyvészeti adatokat. Az oklevelet átírásban közölte Fejér György (CD VIII. 5. 288). Györfynél azt olvashatjuk, hogy az egykori besenyő falu ma pusztá Fejér megyében Sárbogárd és Sárszentágota határán (ÁMTF II. 411). Hatházi Gábor adattára szerint (ahol szerepelnek a név előfordulási változatai és lejegyzésének ideje is) az egykori Töböröcsök falu Felső-Töböröcsök néven ma is létező pusztá Sárszentágota határában (Hatházi 1996a, 236), de az FNESz utal Alsótöböröcsökre is (1778: Also-Töböröcsök), amely „Sárbogárdhoz tartozó lakott hely” (FNESz 1997, I. 94).

946 Gombocz 1915, 23–24. Gombocz Zoltán forrásutalásait és szakirodalmi hivatkozásait l. uott. A Gombocz által javasolt etimológiai összefüggésre Czeglédy Károly is utalt a yiltavár és az áltábär méltóságnév kapcsán (Czeglédy 1944, 186).

Györffy György a besenyő személynevek kapcsán idézte Gombocz véleményét, de jelezte, hogy „az m>b változás főleg az altájvidéki nyelvjárásokban lép fel, melyeket a besenyővel nem hozhatunk kapcsolatba. Ebből az egy személynévből nem mernénk besenyő b ~ köztörök m-re következtetni”. Györffy felvetette az áltábär vagy iltäbir méltóságnév második tagjának az ide vonását („a név első része az äl, il ’nép’ szóval azonos”), de nyomatékosította, hogy az összetartozás mindaddig bizonytalan, „amíg a tábär szó etymológiáját nem ismerjük, vagy a méltóságnév magában nem fordul elő”.⁹⁴⁷ A fél évszázaddal később átdolgozott mű vonatkozó részében már mérlegelés nélkül a török tábär méltóságnévet vélte a személynév háttérében.⁹⁴⁸ Ugyanebben a munkában, de más helyen némiképp bővebben adja meg a Töbörzsök név lehetséges etimológiáját: „Besenyő személynévből (< török *teber* ~ *tebir* méltóságnév + *čik* képző) eredő falunév”.⁹⁴⁹

Vásáry István a magyar nyelv török jövevényszavainak középső rétegét vizsgálva felsorolta azokat a nyelvi kritériumokat, amelyek alapján bizonyos szavakat „nagy valószínűséggel” lehet a „kipcsak rétegbe” sorolni.⁹⁵⁰ A listába szedett tíz pont közül a nyolcadiknál példának hozta a Töbörzsök (Töbörzsök) és Csöbörzsök helyneveket is: „Töbörzsök / Csöbörzsök (< tör. **T b ir* < *T m ir* + török *-ček* képző)”.⁹⁵¹

Az FNESz is gyakorlatilag együtt tárgyalta Töbörzsök és a Kisinyovtól DK-re, a Dnyeszter jobb partján fekvő egykori moldvai magyar település, Csöbörzsök nevét. A *Csobrucsi* alakban felvett és tárgyalt földrajzi névről az FNESz úgy nyilatkozott, hogy „a helység magyar lakosainak nyelvében egykor a Csöbörzsök névváltozat volt járatos; vö. 1484: Csöbörzsök [...] Ez kun vagy besenyő eredetű. Afféle személynév lehetett az előzménye, amilyen Alsó- és Felső-töbörzsök előtagjában rejlik”.⁹⁵²

947 Györffy 1940, 459.

948 Györffy 1990, 187.

949 Györffy 1990, 136. L. még Györffy 1940, 491. Az Onomasticon Turcicum ugyan elősorolja a Teberčik nevet, de arra csak egy újkori kazak példát hoz, a Fejér megyei személynévi alapú helynévre nem utal: „Kzk. 19th c. Teberčik [Теберчикъ] (SOK 62). → TEBER + suff. -čik” (OnomTurc II. 726).

950 A „nagy valószínűség” kapcsán Vásáry István jelezte: „[...] a csuvasos (bolgár-török) kritériumok megléte [...] 1000 előttre utasítja a szót (a kabar-kazár lehet az utolsó »csuvasos« átadó nyelv a X. században); viszont a köztörök nyelvi kritériumok megléte még önmagában nem biztosítja a szó középső rétegbe tartozását, csak valószínűsíti” (Vásáry 2013, 231). Éppen ezért van az, hogy török jövevényszavaink középső (ún. „kun-besenyő”) rétegének „lefelé való kronológiai elhatárolása a honfoglalás előtti köztörök, tehát csuvasos kritérium nélküli átvételeinktől néha igen nagy nehézségekbe ütközik”. Csak akkor sorolhatunk egy török átvételt a középső kategóriába, „ha biztos nyelvtörténeti és művelődéstörténeti érvek egyértelműen lehetővé teszik ezt. Sajnos a kronológiai kritérium, bármilyen perdöntő is lehet, csak ritkán siet segítségünkre”. Vásáry javaslatot tett arra is, hogy „török jövevényszavaink középső rétegét szabatos terminussal különítsük el a többi kronológiai rétegtől” – azaz a honfoglalás előtti és az oszmán-török rétegtől. „A középső réteget összefoglalóan nevezhetjük »kipcsak réteg«-nek. [...] a kunon kívül beleértjük azon etnikumok nyelvi anyagát is, melyek az Árpád-korban települtek be és szerepet játszottak a Magyar Királyságban. [...] a kipcsak réteg legnagyobb részét a kun szavak teszik ki, s jóval kisebb mértékben a besenyő elemek” (Vásáry 2013, 228–229).

951 Vásáry 2013, 232.

952 FNESz 1997, I. 336. Helyesen: utótagjában. Domokos Pál Péter „A moldvai magyarság” c. művében említ egy másik Csöbörzsököt is a Dnyeszter bal partján (Domokos 1987, 259; 576). A névváltozatokhoz I. FNESz 1997, I. 336; Domokos 1987, 152.

Ehhez hasonlóan a javasolt megoldások alapján további általánosabb értékelések születtek. Rásonyi László „besenyő személynévből keletkezett” településnévként értékelte a Töböracsök nevet,⁹⁵³ míg Hatházi Gábor – az FNESz 1980. évi kiadásának *Alsötöböracsök* címszavára hivatkozva – török személynévi háttérűként jellemezte a helynevet.⁹⁵⁴ Pálóczi Horváth András szerint a Töböracsök (Töböracsök) falunév besenyő eredetű, és az egykori szállásbirtokos nevét őrizte meg.⁹⁵⁵

Az egykori besenyő falu, Töböracsök nevét tehát más-más módon, de török (alkalmasint besenyő) alapon magyarázta mind Gombocz Zoltán, mind Györffy György, amely végső soron személynévből lett földrajzi név. Ha ez az állítás védhető, akkor – véleményünk szerint – igaza lehet Pálóczi Horváth Andrásnak, aki a név mögött az egykori besenyő szállás birtokosát sejteti. Ha a Csöböracsökhöz hasonlóan a Döböracsök nevek is összefüggésben állnak a Töböracsök/Töböracsök nevekkal, akkor adatainknak mindenképpen török, gyaníthatóan besenyő vagy kun háttere lehet. Mindkét nép nyelve a török nyelvek kipcsak ágához tartozott,⁹⁵⁶ azok hasonlóságáról már a 12. század közepén alkotó és a két népet „hivatalból” is ismerő bizánci hercegnő, Anna Komnene is megemlékezett *Alexias* című művében (1148), aki szerint „a szkíták (= besenyők) és kománok ugyanazt a nyelvet beszélik”.⁹⁵⁷ Ugyan Györffy György jelezte, hogy „az »egynyelvűség« kifejezés takarhat kölcsönösen megérthető, de nyelvjárásilag eltérő török dialektusokat, lehet azonban egyazon nyelvjárás kifejezője is”,⁹⁵⁸ számunkra most csak annak rögzítése fontos, amit Mándoky Kongur István a következő szavakkal fogalmazott meg: „A kunokról és a besenyőkről tudjuk, hogy nyelvük nagyon közeli rokonságban volt egymással, de egész műveltségük, szokásaik, hagyományaik, életmódjuk is csaknem azonos volt. Így tehát, ha a kun-besenyő rétegben együtt tárgyalt régi, oszmán-török hatás előtti török jövevényszavainkat még szét akarjuk választani külön besenyő és külön kun eredetű csoportokra, akkor nyelvi és művelődéstörténeti kritériumokkal aligha megyünk sokra, legfeljebb csak időrendi és szóföldrajzi kritériumok segítségével támaszkodhatunk”.⁹⁵⁹ Úgy véljük, ez áll a Maros-Körös közén fellelhető Döböracsök helynevekre is, amelyeknek éppen szóföldrajzi és történeti megfontolások alapján valószínűbbnek gondoljuk kun eredetét. Mint fentebb előkerült, a térségben négy (de inkább öt) alkalommal is felbukkan a Döböracsök név, még hozzá meglehetősen szórtságban, lefedve a két folyó közötti területet, amelyről történetileg igazolt, hogy az 1279. évi kun törvényben foglaltak szerint kun szállásterület volt, ezzel szemben viszont besenyőkre gyakor-

953 Rásonyi 2004, 269.

954 Hatházi 1996a, 228. Vö. FNESz 1980, 52.

955 Pálóczi Horváth 1988, 129.

956 Ligeti 1986, 506–519.

957 Ferent 1981, 22; Györffy 1940, 435–436, 465, 500; Györffy 1990, 171.

958 Györffy 1940, 435–436; Györffy 1990, 171.

959 Mándoky Kongur 1993, 93; Mándoky Kongur 2012, 157. Ugyancsak a két nyelv hasonlóságát domborította ki Rásonyi Lászlónak az alábbi megállapítása, melyet kun eredetű földrajzi nevek kapcsán tett: „A helynevek között akadhat egy-két olyan is, amely még besenyő eredetű, azonban a kunok által megszállott területeken mosódtak el legkönnyebben a besenyők nyomai” (Rásonyi 2004, 304).

latilag alig utal valami a vidéken.⁹⁶⁰ Támogathatja a Döböracsök név kun származtatását az is, hogy a nevet viselő földéaki földrajzi objektumok közelében található a biztosan kun eredetű névvel jelölt Karabuka-dűlő (ezt később részletesen tárgyaljuk), míg a komlói határban lévő Bödöracsök/Döböracsöktől nem messze esik az ugyancsak „kungyanús” nevű Csarmaz-halom. Talán annak is tulajdoníthatunk jelentőséget, hogy a csekély számú besenyő emlékanyag értékes részét képezi a felsőtöböracsöki kengyelpár,⁹⁶¹ amely így, ha közvetve is, tovább erősítheti a Döböracsök név késő nomád kapcsolódási pontjait. Ahogy arról már szó esett, a komlói határban fekvő Bödöracsökhöz/Döböracsökhöz viszonylag közel, a középkori Komlós területén ugyancsak kerültek elő vállába kovácsolt fülű kengyelek, továbbá négytüskés és tizenkettütüskés csillagbuzogányok, valamint a karcag-orgondaszentmiklósi rovásfeliratos csattal rokon töredék is.

Idetartozik, hogy a Döböracsök helyneveknek esetleg lehetnek bizonyos oguz vonatkozásaik is. Nem tisztünk tisztán nyelvészeti kérdésben nyilatkozni, így nem állásfoglalásként, de idézzük Németh Gyula véleményét a kun eredetű *Édua* női személynévről, mert ez talán összefüggésben állhat a Töböracsök > Döböracsök alakpár szókezdőjének kérdésével is. Németh Gyula a kun *Édua* név kapcsán jegyezte meg, hogy annak eredeti alakja *Ay-dua* volt (a Pozsonyi Krónika *Aydua* alakban közli⁹⁶²). „Ez az *Aj-dua* pedig közönséges török női név, annyit jelent mint »A hold felkél«. [...] Az *Édua*, illetőleg *Aj-dua* név régibb török alakja *Aj-doya*, ebből a kunban szabályosan lett *Aj-dova*, melynek megint szabályos megfelelője a magyar *Aj-dua* alak. [...] E névnek másik, hangtani tanúsága is van: második része, az eredeti török *toy-* 'születni, felkelni', *d*-vel kezdődik. (Ezzel szemben a Codex Cumanicusban *t*-vel kezdődik a szó.) A

960 Az idevonható, történetileg is értékelhető adatokat mindössze két helynév képviseli a két folyó közötti térségből: 1. Besenyő pusztá (1453: Bezenew) Csongrád-Csanád megyében, Szentes környékén. Ma Besenyő halma Szentes mellett, az Ikere partján (Györffy 1990, 158). L. még Györffy 1940, 421–422. Kimerítően ismerteti a halomhoz kapcsolódó adatokat Bede Ádám (Bede 2008, 42–43 [57.]). Ezek között olvasható az a vélemény, amely szerint az egykori falut „valószínűleg letelepített kunok lakták” – l. Bede 2008, 42–43. Azonban a hivatkozott irodalom (Paszternák 2000, 82–83) vonatkozó alfejezetében (Magyarrá lett néptöredékek: Besenyő és Ecsér) nem találtuk nyomát annak, hogy az egykori Besenyőt kunok lakták volna. 2. Besenyő nevű helység Zaránd mellett (1202–1203: Bessenyaw) – az egykori településnek határnévben maradt fenn emléke. Imre király 1202–1203 körül kiadott oklevele (Szentpétery 1923, 61–66) a tárnokok falujaként nevezi meg. Az oklevelekben említett Besenyőberek mellett állhatott (Blazovich 1996, 59–60). Megemlíthető még az Arad vármegyei Ménes(i) mellett települt Kölp, amelynek neve Hévízi szerint „nagy valószínűséggel kapcsolatba hozható egy méltóságnévből alakult besenyő Kül-bej törzsnévvvel”. Noha ezzel a besenyő törzsnévvvel jellemzően a Kölpény helyneveket egyeztetni a kutatás, de „a szótó a Kölp névnel is azonos lehet” (Blazovich 1996, 181). A besenyő eredeztetés alapja az FNESz Kölpény szócikkén nyugodhat (FNESz 1997, I. 792), amely végső soron Györffy György 1940-ben kifejtett álláspontját (Györffy 1940, 441) idézi, azonban Györffy később nem tartotta fenn véleményét, s a kölpények (és így az idevonható helynevek) származtatása kapcsán 1977-ben úgy nyilatkozott: „ma már nagyon valószínű, hogy arról a skandináv varég kylfingar népelemről van szó, amely orosz forrásokban kolbjagi néven szerepelt” (Györffy 1977, 84). Ennek megfelelően az 1940-es művének félvszázaddal később újra kiadott és némileg módosított változatában már nem szerepelnek a besenyő Kül-bej törzsnév kapcsán idézett Kölpény adatok – de a Bács vármegyei Kölp (Kürpé) és a Valkóból ismert Kulpy helyneveket továbbra is idesorolta (Györffy 1990, 176) –, tehát elképzelhető, hogy az Arad megyei adatnak is lehet besenyő vonatkozása.

961 A kengyelek rajzához l. Hatházi 1996a, 248, 4. tábla 3; Pálóczi Horváth 2014, 51, 30. kép 4.

962 Vö. Pozsonyi Krónika 73. c. vagy *Édua* bátyjának említésekor 75. c. (SRH II. 44, 45).

magyarországi kunban tehát a szókezdő *t*- bizonyos esetekben *d*-vé fejlődött, mint ahogyan a Codex Cumanicus nyelvében is 8–10 példában konstatálható a *t*- > *d*- változás, így a 'négy' számnév *dört*-nek hangzik az eredeti *tört* helyett⁹⁶³ Hasonlóra mutatott rá Ligeti Lajos: „Az ötör. *t* > *d* jellegzetesen oguz nyelvi jegy, középső rétegbe tartozó elemeink közt mégis szólni kell róla, mégpedig azért, mert szókezdő helyzetben kipszak eredetű szavaink közül egy-kettőben találkozunk vele⁹⁶⁴”

Mándoky Kongur István ezeket az oguzos jelenségeket elsősorban a Kiskunság névanyagában találta meg, ami miatt úgy látta, hogy „a kiskunsági kunok között lehettek bizonyos oguzos nyelvjárást beszélő törzstörédek – talán a legyőzött uzok törédékei –, akik e szót a késő utódokra is átörökítették”. Máshol, de ugyanígy: „[...] a kunok törzsei, nemzetségei között oguz, vagy oguzokkal valaha szoros kapcsolatban állott törzsek, illetőleg nemzetségek is voltak (Budaqlar, Bayandur), amely népének nyelvi hatása kun eredetű tájszavaink egyikében-másikában is világosan látszik⁹⁶⁵ Ilyen oguzos jellegű kiskunsági helynév pl. a *Bodoglár* vagy a *Kocsér*, és ehhez a körhöz sorolhatók bizonyos nyelvjárási különbséget mutató közszavak is, mint pl. az *aqış* – *ákos*.⁹⁶⁶ Oguzos vonás egyébként a „Kun miatyánk” szövegében is felfedezhető (pl. *adiñ*, *düšün* stb.).⁹⁶⁷ Végül Mándoky Kongur megjegyezte: „A Kiskunságon egyébként valóban nem egy oguzos nyelvjárásra utaló egyéb nyom is található, és nemcsak a kun eredetű tájszók között, hanem a család- és helynévanyagban is, erről azonban itt most nincs terünk bővebben szólni⁹⁶⁸ Utalt ezekre a megfigyelésekre Horváth Ferenc is, aki a csengelei⁹⁶⁹ és a kiskunmajsai⁹⁷⁰ kun vezéri sír leletanyaga kapcsán egyaránt regisztrált „oguzos-jegyeket”. Oguz népelemek közvetlenül és közvetve is kerülhettek kun főség alá: soraikat gyarapíthatták egyes meghódolt oguz törzstörédek,⁹⁷¹ valamint az oguzokból, berendekből és besenyőkből szervezett fekete süvegesek maradványai is, akik a mongol hódítás előestéjén csatlakozhattak Kötöny népéhez.⁹⁷²”

963 Németh 1931a, 177. Rásonyi László, Ligeti Lajos és Baski Imre a név kapcsán Németh magyarázatát követik (Rásonyi 1967, 136 [10.]; KÖA 84; Ligeti 1986, 103; Baski 2007, 247).

964 Ligeti 1986, 115.

965 Mándoky Kongur 1993, 113, 151; Mándoky Kongur 2012, 166, 185.

966 Mándoky Kongur 1993, 112–113, 135–136, 150; Mándoky Kongur 2012, 165–166, 174–175, 185.

967 Mándoky Kongur 1993, 50–52, 151; Mándoky Kongur 2012, 125–127, 185). Baski Imre is utalt a kunban szabályos szókezdő *t*-vel szemben szórványosan jelentkező oguzos *d*- kapcsán a „Kun miatyánk”-ban szereplő *düş*- 'leszáll' igére (Baski 2011, 57).

968 Mándoky Kongur 1993, 113; Mándoky Kongur 2012, 166.

969 Horváth 2001, 171, 179–180, 260–262.

970 Horváth 2003, 376–377.

971 A terjeszkedő kunok nyomására a szeldzsuk elszakadás miatt meggyengült oguzok hozzávetőlegesen a 11. század harmadik negyedében vonultak végig a kelet-európai steppén, azaz a Volgától Ny-ra eső területeken az Al-Dunáig. Kisebb részüket a bizánci és a magyar kormányzat illesztette állami keretei közé, nagyobb részüket viszont csornije klobuki ('fekete süvegesek') néven Kijev szervezte katonai segédnéppé, akik a fővárost védték a kunok támadásaival szemben. Ehhez összefoglalóan l. [Katona-]Kiss 2007. A steppén maradt oguz néprészek kun alattvalókká váltak, de népi különállóságukról még pl. 1103-ban is hallunk, amikor egy rusz hadjárat során „besenyőket és torkokat [oguzokat] ejtettek foglyul sátrastul” (RIE 208). Ehhez hasonlóan 1116-ban a rusz seregek „polovecekkel [kunokkal], torkokkal és besenyőkkel” hadakoztak a Donnál (RIE 227).

972 Horváth 2001, 260–262; Horváth 2003, 376–377.

Ha a Döbörccsök helyneveknek valóban kun személynévi előzménye van, akkor azok korát – hasonlóan az Atalag és a Kevermes (valamint a Bese?) nevekhez – hozzávetőlegesen a 13. század közepe és a 14. század közepe közötti időszakra tehetjük, amikor a magyarországi kunoknál még a régi pogány névadás volt a jellemző, illetve a hagyományos nevek az egyre inkább terjedő keresztény nevek mellett párhuzamosan éltek. Itt is finomíthatja a kelteztést, hogy elősorolt adataink a -szállása, -ülése, -népe, -háza utótag nélkül állnak, így inkább a 13. század második felére való datálásuk valószínűsíthető és azok végső soron az adott terület urának nevét tarthatták fenn.

Ami a magyar tájnyelvi javaslatot illeti: Bede Ádámnak a Szentes környéki halmokat tárgyaló könyvében szereplő Királysági-Döbörccsök esetén kézenfekvő lehetett az a már fentebb idézett magyarázat, mely szerint a halom neve a *döbörccsönyös* szóval áll kapcsolatban, amely 'hepehupás, göröngyös' jelentést hordoz a szentesi nyelvjárásban. A *döbörccs* szó már egy 1796-os oklevélben is felbukkan Szentes kapcsán: „*a Szentessy Lakossoknak olly a közönséges Szokások hogy legg kissebb döbörtsöt és legg inkább pedig régi határt ábrázoló helyeket kincs keresés szine alatt azonnal el hánnyák s fel ássák és ezért már azon határjel is annyira ki nem tetző*”.⁹⁷³

Számunkra kérdésként merül fel, hogy a szentesi nyelvjárásban ismert tájszó jelölhet-e további földrajzi objektumokat Öcsöd, Földeák és Komlós környékén, ahogyan az is, hogy nyelvészeti alapon hogyan viszonyul egymáshoz a *döbörccs* főnév, a *döbörccsönyös* melléknév (ami – elvileg – egy „*döbörccsöny*” szóra menne vissza) és a Döbörccsök tulajdonnév (ami nem a *döbörccs* többes száma). A *döbörccsönyös* kifejezés közlője, Bárdos Rezső utal a Szinnyei József által szerkesztett *Magyar tájszótárra* (1893), melyben előfordul egy *döbörös* forma is. Ennek jelentése ugyancsak: 'göröngyös, rögös, pl. friss szántású föld, amelyen a nedves hantok hirtelen száradás következtében kemény rögökké váltak'. A szót Fehér és Komárom megyéből idézi a szótár.⁹⁷⁴

Adatolt viszont Földeákhoz viszonylag közel, Szeged-Tápé területéről a *döbörccseg*, illetve a *döbörccsegös* kifejezés, ez utóbbi előfordul *göbörccsegös* alakban is. A *döbörccseg* szó értelme 'olyan partos rész a régi rétségekben, ahol termelni lehetett',⁹⁷⁵ míg a *döbörccsegös* jelentése 'zsombékos'.⁹⁷⁶ A *döbörccseg* (és így a *döbörccsegös*) szó lehetséges kapcsolatát a Döbörccsökkel már könnyebb magyarázni,⁹⁷⁷ és valószínűleg jelentését tekintve sem lenne idegen a vízszabályozás előtti környezettől – bár ennek megítélése mindegyik esetben egyéni elbírálást igényel. Kérdés marad viszont, hogy honnan ered a „*tápai*” szó. Talán érdemes lenne a személynévi vonatkozásokon túl olyan lehetséges török megoldás felé tájékozódni, amely jelentésánilag összefügg a tájnyelvi szó fentebb bemutatott értelmével.

973 Az oklevelet idézi Takács 1987, 93. L. még Bede 2008, 10–11.

974 Szinnyei 1893, 416.

975 Elek György a nagykunsági Karcag kapcsán azt írta, hogy a településhez tartozó mocsaraktól, „a rét belsejében nagy kiterjedésű szigetek emelkedtek ki, amelyeken kaszáltak, marhát hizlaltak, sőt szántottak, vetettek” (Elek 2008, 50).

976 Bálint 1957, 295, 512. Az Új Magyar Tájszótár szintén ezt a három alakot hozza (ÚMTSz I. 1010).

977 „A magyar szövégi g gyakran k-ból való: *Karszak” – írta Németh Gyula a kun Karcag névvel összefüggésben (Németh 1922, 126).

Esetleg erre mutathat, és a döbörccsök szó, illetve Döbörccsök név kun eredetét erősítheti az is, hogy ilyen nevet viselő földrajzi objektumot csak egyet sikerült találnunk a Maros-Körös közén kívül, de az a Kiskunságból adatolható. Példánkat újfent Inczeffi Géza (egy másik) gyűjtésében leltük fel: „Ennek előtte 30. Esztendővel járván azon Pusztákat, aminémű képpen raitok gulyáskodott ... hallotta ... gazdájátúl, hogy az *Kiss Döbörccsök* másképpen *Pernye halma* Ferencz Szállási Pusztát Fölső Csengelétül külömböztettné, és ott volna igaz választó határja ezen két Pusztáknak”. Sajnálatos, hogy Inczeffi Géza nem jelölte meg forrását, de adatunkat minden bizonnyal egy határjáró oklevélből idézte, amelyet 1730 körül jegyeztek le. Hogy a halom megvan-e vagy elszántották azt? – nem tudjuk, mindenesetre annak nevei a 20. század derekára már kikoptak a köztudatból, „mindkettő ismeretlen”. A nevek kapcsán Inczeffi így írt: „A *Pernyehalom* név valamilyen tűzvész emléket őriz. A *Kisdöbörccsök* személynévi eredetű. A *Kis* előtag arra mutat, hogy az a család, személy kisebb földje lehetett. Az ilyen névadás gyakori másfelé is: *Kis Barabás*, *Kis Bodor*, *Kis (és Nagy) Bedő* stb. [...] A frn. [földrajzi név] második tagja a török er. [eredetű] *Döbörccsök (Töbörccsök)* szn. [személynév]. A név másfelé is ismert. [...] A *Pernyehalom* eseménynévvvel a birtoklás-történeti *Kisdöbörccsök* név alkot párhuzamos nevet”⁹⁷⁸

A döbörccsök ebben az esetben is halom neveként jelentkezik, ráadásul ebben az esetben önkéntelenül is gondolhatunk arra, hogy a döbörccsök szó eleve 'halom, kiemelkedés' jelentésben áll előttünk. A halmok méretére utaló nevek egyébként is igen gyakoriak az Alföldön.⁹⁷⁹ A tájnyelvi döbörccseg jelentése (olyan partos rész a régi rétségeken, ahol termelni lehetett) és általában véve a halmok alapvető tulajdonsága, tehát hogy a sík térből kiemelkedik, véleményünk szerint közös nevezőre hozható. Talán ezért is lehetséges, hogy a Döbörccsök nemcsak halmok, hanem határrészek, dűlők neveként is ismert.

Végül érdemes megjegyezni: amennyiben a Döbörccsök nevek mögött nem kun eredetű személynév, de kun eredetű köznévi rejtőzne, úgy az Öcsödhöz tartozó Bábocka-pusztá és Kunszentmárton között húzódó határban található Döbörccsök neve nem feltétlenül lenne besorolható a Maros-Körös közeli kunok műveltségének nyomai közé – bár a terület földrajzilag ehhez a régióhoz tartozik. A földrajzi közelség miatt kérdéses az eperjesi határban ülő Döbörccsök-halom idetartozása is. Ha ugyanis személynévvel van dolgunk, akkor azt névtipológiai besorolása miatt korainak lehet minősíteni, és így a legnagyobb valószínűséggel a két folyó közötti területen szállást foglalt kunokkal állhat összefüggésben. Ezzel szemben ha a helynév alapja köznévi, akkor nincs ilyen időrendileg kényszerítő körülmény, és a Döbörccsök név akár a Hármas-Körös vonala alatt terjeszkedő Kolbaz-széki kunok névadásának emléke is lehet.⁹⁸⁰

978 Inczeffi 1958a, 108–109. Inczeffi szerint „a név másfelé is ismert” (Inczeffi 1958a, 109). A hivatkozott adat azonban az a Fejér megyei besenyő falu, Töbörccsök (Csánki 1897, 354), amely egyetlen hazai párhuzamként rendre feltűnik mint analógia a Döbörccsök helynév kapcsán.

979 Bede 2016a, 59; Bede 2016b, 13; Bede 2020, 81.

980 A meglehetősen szerteágazó szakirodalom felsorolása helyett itt most csak azt említjük meg, hogy Öcsöd, Bábocka és Kunszentmárton (melyek között az egyik Döbörccsök helynév található) később – de a 15. század első harmadára bizonyosan – a Kolbaz-szék része lett, míg az Eperjes közelében található Döbörccsök szomszédosa Ecsernek, amely a fentebb említett települések sorsának osztályosa volt. Vö. Györffy 1990, 300–301 (térkép). L. még a kunszentmártoni sír kapcsán fentebb írottakat.

10. Horga

1. A *Horga* különböző földrajzi objektumok nevéként adatolható Békésszentandrás és Öcsöd vidékén. Horga Szentandrás tartozékaként tűnik fel a 17. század közepén – 1648: *Horga*.⁹⁸¹ Viseli a nevet egy völgy és egy halom is: „A határ nyugati részén, a Horga-völgy ÉK–DNy irányú, széles, mély völgyének DK-i partján egy kb. 50 m alapátmérőjű, 3 m magas halom áll, amelynek nagy részét elpusztították”. A *Horga-halom* régészeti lelőhelyként került felsorolásra, de a földrajzi objektum roncsolása – mivel a terepbejárás során leleteket nem találtak – valószínűleg a halomban volt temetkezések jelentős részét is érintette.⁹⁸² A Horga-halom lábánál közvetlenül található a *Horga-part*.⁹⁸³ A Horga-halom a MKF⁹⁸⁴ és a HKF idemutató térkép-szelvényén is megtalálható.⁹⁸⁵ Előbbi feltünteti a *Horga völgy*, a *Horgas-lapos* és a *Horgas-oldal-pusztá*, utóbbi a *Horga közé*, *Horga mj.* [major] és a *Horgas oldal* neveket is. Pesty gyűjtésében jelentkezik az öcsödi határ toponimiái között a *Horga-ér* is, amely egy kisebb vízfolyást jelöl.⁹⁸⁶ Terület nevéként ismeri a Békés megye helyneveit összegző kiadvány is.⁹⁸⁷

2. Seres István vetette fel, hogy a Békésszentandrás környékéről adatolható *Horga* név „feltehetően a kipcsak orak ’sarló’ szóból” származik, azonban a szerző sajnos nem fejtette ki részletesebben elgondolását. Mivel az előbbieken számos alkalommal láthattuk, hogy a kunokkal kapcsolatba hozható különböző halom- és dűlőnevek személynévi eredetűek is lehetnek, így magunk csak arra tudunk utalni, hogy Mándoky Kongur István karcagi és hajdúszoboszlói példákra hivatkozva tárgyalta az *Orogh* formában fennmaradt családnevet, melyet Szoboszlón (majd Debrecenben) később *Horogh* formában használtak viselőik.⁹⁸⁸ Meglátása szerint az *Orogh* (*Orog*) előzménye egy kun *Oraq* név volt, amely a törökségben általánosan elterjedt ’sarló’ szó személynévi változata, és a régiségből, illetve a jelenből is bőséggel adatolható.⁹⁸⁹ „A kun *Oraq* névnek hangtanilag jól megfelel a mai *Orogh* (*Orog*) névalak, magyarázatra csak a második szótag vokálisa szorul, de az első szótagbeli *o* hatására a második szótag *a*-jának *o*-ra való változására is több példát hozhatunk: *Kocskor* (karcagi családnév) < kun *Qočqar*, *Tokszoba* (karcagi nemzetség- és helynév) < kun *Toqsaba*, *Kosogacs* (var. *Kosagacs*; kunhegyesi helynév) <

981 Jankovich B. 1983, 123, 218. jz. L. még MRT IV/2, 95 [1/90].

982 MRT 8. 87 [1/58.].

983 MRT 8. 93 [1/82.]. L. még: 1/81. Horga, Duda (MRT 8. 93).

984 MKF, Horga halom.

985 HKF, Horga halom.

986 Bognár 1979, 83. Gyaníthatóan a Horga-halom nevével áll összefüggésben az Öcsöd határában említett Herga-halom neve (Bognár 1979, 83).

987 Földi 1980, 12, 19 [6.].

988 Feltehetően ugyanilyen népetimológias magyarázattal jött létre a fentebb már említett „Horgas oldal” neve is. Erre mutat, hogy az eredeti Horga nevet viseli a többi, vele együtt elősorolt földrajzi objektum.

989 Idetartozik, hogy a török népek gyakran adják névül gyermekeiknek különféle szerszámok, fegyverek nevét – így pl. Balta ’(harci) balta’; Bicsak ’tőr, kés’; Buzkan ’buzogány’; Csakan ’harci balta’ (Baski 2007, 249, 251, 255, 256). L. még Rásonyi 1967, 137 [16., 26.], 139 [40., 41.]; KÖA 86, 93, 97, 98.

kun *Košagač* stb.”⁹⁹⁰ A kun *oraq* szó személynévi használata tehát adatolható, Mándoky Kongur névfejtése a Kun névtárba is bekerült.⁹⁹¹ Hogy az *Orog* névhez hasonlóan származhat-e a *Horga* a kun *oraq* szóból? – eldöntésre vár, így a *Horga* helynév kun kapcsolódási pontjai teljesen nyitott kérdésként állnak előttünk, amelyek további kutatásokat és bizonyítást igényelnek. Annyi mindenesetre a HKF alapján rögzíthető, hogy a *Horga-halom* DNy-i szomszédja a már fentebb taglalt és bizonyítottan kun eredetű nevet viselő *Atalag-halom*, a MKF vonatkozó szelvénye pedig még feltüntette a *Horga-halom* lábától induló *Horga völgyet*, amely D-i irányba futva gyakorlatilag az *Atalag-halom* (*Otolok-halom*) tövében lévő *Otolok-laposba* ér. A *Horga völgy* azonos lehet a *Horga-érrel*, amely egy félköríves kanyart ír le, tehát ha annak nevében valóban a 'sarló' jelentésű kun szó rejlik, akkor az akár a vízfolyás alakjára is utalhat.

11. Karabuka⁹⁹²

1. A Maros–Körös közén két helyről is adatolható a *Karabuka*, illetve *Karabuga*, *Kara-Buga* név. Felgyűjtött adataink szerint a helynevekkel foglalkozó szakirodalomban először Inczeffi Géza már idézett, Makó környékének földrajzi neveit taglaló munkájában jelent meg a *Karabuka* név mint Földeák (avagy Újföldeák) határrésze.⁹⁹³ A helynév szerepel a *Magyarország földrajzinév-tára II. Csongrád megye* c. munkában is mint egy határrész neve Földeák és Makó között, melynek területén ma a két település osztozik.⁹⁹⁴ A Csongrád–Csanád megyei név Földeákhoz való tartozásáról így írnak a település monográfusai: „Az 1686-os tatárdúlást követően Földeák lakossága vagy elpusztult, vagy elmenekült. Ennek következtében a megművelhetetlenné vált területek hamar pusztasággá változtak. A Makóra költözött földjeikiak viszont nem voltak hajlandóak lemondani földjeikről. Ezt bizonyítja, hogy korábbi területeiket 1711-től haszonbérbe vették Nádasdy püspöktől állattenyésztés céljára. Mivel a Makót környező más korábbi települések lakói hasonlóképpen jártak el, a határok mértéktelenül kitágultak. Ezért a kialakult helyzetet III. Károly királyi rendeletére szabályozták. Ekkor csatolták Földeákhoz az

990 Mándoky Kongur 1993, 142–143; Mándoky Kongur 2012, 180.

991 Baski 2007, 280.

992 A helynévvel kapcsolatos kutatásaink eredményéről beszámoltunk a XI. Jászkunság kutatása konferencián. Az előadás tanulmánytá formált változata két helyen is megjelent nyomtatásban, amelyek szövegei között – a köztölt terjedelem és az eltérő leadási határidők miatt – némi különbség figyelhető meg, ez azonban a mondandót semmiben sem befolyásolta – I. Katona-Kiss 2020a; Katona-Kiss 2020b.

993 Inczeffi 1970a, 183; 228. Inczeffi a már említett 1964-ben megjelent dolgozatában ugyancsak előkerült a *Karabuka* név a következő összefüggésben: „A községek határában élő nevek egy része és a jelölt táj között szoros tartalmi összefüggés van, és így a vidék változása a nevek kihálásának oka lehet. Ezzel szemben a jelentsénelküli, csak identifikáló nevek e változásoknak általában nincsen hatása. Így túlélték a változásokat (állattartásról földművelésre való áttérés, vízszabályozás): Ardics, Batida, Biberés, Buki, Dál, Hajdova, Jángor, Kingéc, Karabuka, Lador, Lúcs, Meje, Tömpös, Vetye nevek” (Inczeffi 1964, 156). 1970-es munkájában azonban a nevek, így a *Karabuka* is, már külön szócikként szerepelnek a „A földrajzi nevek szótára” fejezetben.

994 Földi 1979, 12, 21 [22.], 22 [31.].

alábbi pusztákat: Gajdos, Ürmös, Kéthalom, Szabóhalom, Karabuka és Döböcsök⁹⁹⁵

Az EKF és az MKF még nem mutatta a határrészt a térképeken, pedig – mint fentebb láthattuk – III. Károly idejében már biztosan ismert volt. A HKF vonatkozó térképszelvényén Karabuka mint határrész neve tűnik fel a régi Földeáktól (azaz Óföldeáktól) K-re. Újföldeák alatt hosszan nyúlik el, egészen a település K-i határáig („Karabukai sarok”).⁹⁹⁶ Szerepelteti továbbá két másik későbbi térkép.⁹⁹⁷ A földeáki Karabuka tehát egy olyan határrész (egykori pusztá) nevéként maradt fenn, amely közvetlenül a mai Földeák (Újföldeák) D-i, DK-i határában fekszik, de a terület alapvetően még nagyobb lehetett, mert a község eleve a Karabuka nevű föld É-i részére települt át.⁹⁹⁸ 1845. május 28-án éjszaka ugyanis „a szélvész által is támogatott ár a Maros rét felől átszakította a gátat és rombolva elöntötte a falu jó részét”. A már addig is töltésekkel védett település lakossága költözni volt kénytelen. A megfelelő hely, amely a község határain belül esett, legelőterülettel és elérhető, tiszta ivóvízzel bírt, továbbá „a határban víz árjától csak nem egyedüli, Szabad Téréség” egy volt csak, a Karabuka-pusztá.⁹⁹⁹

A határrészről aztán további objektumok vették a nevüket. A Czákó István tervezte „Arad – Csanád – Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék térképe” (amelyet a Magyar Földrajzi Intézet R. T. 1925 januárjában és 1926 augusztusában is kiadott) feltüntet egy gazdasági épületet Földeáktól 1 kilométer távolságra D–DK-re, melynek neve „Karabuka mjr”, azaz Karabuka major.¹⁰⁰⁰ Ugyanígy a már hivatkozott „Körös-Tisza-marosi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat” területének térképei közül a 7. szelvény, ahol maga a terület („Karabuka”), illetve annak ÉK-i része („Karabukai sarok”) mellett megtalálható egy további objektum, a „Karabuka tn.” (azaz tanya [tanyák?]) neve is. Ez utóbbi a fentebb említett „Karabuka major” helyén áll. A Karabuka nevű határrészen négy olyan régészeti lelőhelyet is azonosítani lehet, amelyek viselik a nevet: Földeák-Karabuka [89653]; Makó, Szárazér-Karabukasarok I. [54934]; Makó, Szárazér-Karabukasarok II. [54935]; Makó, Szárazér-Karabukasarok III. [54936].¹⁰⁰¹ Végül Földeák belterületén is található egy Karabuka utca.¹⁰⁰²

995 Gilicze – Schmidt 2001, 102. Ahogy fentebb már előkerült: „Döböcsök” minden bizonnyal a Döbörcsök név elgépzelt alakja – I. Inczeffi 1970a, 161.

996 HKF, Karabuka.

997 Így a „Földeák und Mezöhegyes” nevű, 1886-ban rajzolt kéziratot térkép (MNL BéML Békés megye kéziratot térképei XV 1 d 23), továbbá a „Körös-Tisza-marosi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat” területének térképei (1926–1935) közül a „Földeák és Mezöhegyes” című szelvény (HIM HT B XV b 60).

998 Inczeffi 1970a, 183, illetve 228, 261, 272 [T. 4.] (4. térkép).

999 Gilicze 1989, 176–183.

1000 A területen már régebben is állt major. A földeáki eljárás 1845. július 4-én kelt kérelmében éppen a Náway család „partosabban fekvő ún. karabukai majorsági területeit” célozta meg, ahova a falu áttelepülhet (Gilicze 1989, 179).

1001 A földeáki Karabuka határrész területén 2015 júniusában terepbejárás során Árpád-kori település nyomait figyelték meg a felszínen (lelőhely azonosítója: 89653) (Régészeti Adatbázis, 89653). A három Makó környéki lelőhelyen 1973 legvégén történt terepbejárás. Ennek során Makó, Szárazér-Karabukasarok I. (lelőhely azonosítója: 54934) (Régészeti Adatbázis, 54934) és Szárazér-Karabukasarok III. (lelőhely azonosítója: 54936) (Régészeti Adatbázis, 54936) lelőhelyeken Árpád-kori településeket jegyeztek fel.

1002 Inczeffi 1970a, 266.

Említ egy másik, ugyancsak területet jelölő Karabuka nevet a *Magyarország földrajzínév-tára II. Békés megye* c. kötet is, amely az egykor Arad vármegyéhez tartozó Medgyesbodzás ÉNy-i, Csanádapácával szomszédos határrésze.¹⁰⁰³ A határrész nevét a katonai felmérések nem közlik. Jelentkezik viszont az EOV 38-431 térképszelvényén – itt azonban *Kara Buga* alakban szerepel (X: 135082; Y: 795278). Hasonló formában ismeri a helynevet Bálint Alajos már említett régészeti katasztere is, ahol a Medgyesbodzás–Karabuga-dűlőt mint középkori lelőhelyet sorolják fel.¹⁰⁰⁴ A határrészen egy ismeretlen korú halom is ül, amely mint régészeti lelőhely újfent a Karabuka alakot képviseli: Medgyesbodzás-Karabuka.¹⁰⁰⁵ Ugyancsak Karabuka alakban került be a Békés megyei adat a Baski Imre által jegyzett *Kun névtárba*, ahol az „határrész, tanyaközpont Csanádapáca mellett [Bohus István szóbeli közlése]” megjegyzéssel szerepel.¹⁰⁰⁶

2. Inczeffi Géza Gombocz Zoltán kutatásaira támaszkodva adta meg a Földeák határából adathozható, puszta személynévből lett földrajzi név ’fekete bika’ jelentését,¹⁰⁰⁷ amelynek kun eredetét valószínűnek tartotta (máshol tényként kezelte), egyszersmind újfent megjegyezte, hogy elhelyezkedése – a Döbörccsökkel egyetemben – jól illeszkedik „a Hódmezővásárhely körüli kun nevekhez”. Ennek megfelelően keletkezésének idejét a 16. század előtti időszakra helyezte.¹⁰⁰⁸

Ugyanerre az álláspontra helyezkedett Mándoky Kongur István is, aki nem a földeáki adat, hanem a Karcag határában található *Érbuga* név kapcsán említette meg a Karabuka nevet, melyet úgy sorolt elő, hogy „halomnév Kunhegyes és Kunmadaras határában”. Mándoky Kongur megállapítása szerint is a helynév személynévi eredetű, jelentése ’Fekete-Bika’, eredeti kun hangalakja pedig Qarabuqa volt.¹⁰⁰⁹ Bartha Júlia Mándoky Kongur nyomán említette a halomnevet és annak jelentését, később pedig a „kunsági tájszavak” között sorolta elő, földrajzi elhelyezkedését kissé szűkítve: „Karabuka = halom, földrajzi név Kunhegyes határában”.¹⁰¹⁰ Ugyan-

1003 Földi 1980, 13, 24 [48.]. A helynévre a csanádapácai illetőségű Zsikai Rajmund Péter az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum (NGyTM) külsős munkatársa hívta fel a figyelmünket. Szívességét ezúton is köszönjük!

1004 Az ott élők bemondása szerint „szántás közben, nagy területen edénytöredékeket, háztapaszdarabokat és téglamaradványokat találnak” (Bálint 1941, 35).

1005 Lelelőhely azonosítója: 76965 (Régészeti Adatbázis, 76965).

1006 Baski 2007, 266.

1007 Vö. Gombocz 1915, 17.

1008 Inczeffi 1970a, 112–113, 119, 183. L. még Inczeffi 1967, 82, 88. Ahogy fentebb már előkerült, Inczeffi Géza idézett munkáinak „A földrajzi nevek kronológiai áttekintése” címet viselő táblázatában a Döbörccsök mellett a 15. századi nevek közé sorolta a Karabuka nevet is (Inczeffi 1967, 88; Inczeffi 1970a, 119).

1009 Mándoky Kongur 1993, 149; Mándoky Kongur 2012, 184. Idetartozik, hogy a Mándoky Kongur István által közölt halmot nem ismeri a Szolnok megye tiszántúli részének kunhalmait elősoroló kataszter (Tóth 1988, 357–359; 372–373). Talán arról lehet szó, hogy Mándoky Kongur ugyan feljegyezte az általa hallott nevet – hiszen a kun nyelv magyarországi emlékeit gyűjtve neki ez volt az elsőrendű –, de a határban már nem azonosította a kurgánt, amely az adatgyűjtés időpontjában talán már meg sem volt. Így történhetett, hogy egy egykori halom neve úgy maradt fenn, hogy azzal már nem is jelölnek földrajzi objektumot. Halmok megsemmisülésére, eltűnésére számos példát lehetne felsorolni ugyanerről a területről. Tóth Csaba elvégezte Jász-Nagykun-Szolnok megye kunhalmainak állapotfelmérését – eredményei szerint Kunhegyes határában 61,5%-os, Kunmadaras határában pedig 46,4%-os volt a kunhalmok fogyásának a mértéke a 18. századi állapotokhoz képest (Tóth 2007, 48, 2. táblázat). Az ellentmondás feloldásának másik lehetősége az, hogy a Karabuka névvel jelzett halom ma is megvan, de ilyen néven már nem ismerik.

1010 Bartha 2002, 50–51; 224.

csak csatlakozott Mándoky Kongur megállapításához Baski Imre¹⁰¹¹ és Selmeczi László¹⁰¹² – az előbbi szerző a nagykunsági mellett utalt a Csanádapáca melletti adatra is.

Az eddigi egy irányba mutató megállapításokkal szemben különvéleményt képviselt Szabó József, aki a török hódoltság „néprajzi és nyelvi maradványait” gyűjtötte fel földrajzi neveinkben. Szabó idézte az Inczeffi által a földéaki adat kapcsán közreadott néphagyományt, mely szerint: „Itt esett el egy Kara nevű török vezér, erről nevezték el”, s bár Inczeffi a név kun hátterét gyanította, maga úgy vélekedett, hogy a „helyi néphagyományt figyelembe véve feltételezhető, hogy ez az elnevezés is a hódoltság korában keletkezhetett”.¹⁰¹³ Ez lehetett a döntő a helynév eredetének megítélésénél, mert az általa felgyűjtött Karabuka helynevek valószínűleg az FNESz-ből valók, ott pedig a szótári adat szerzője csak általánosságban rögzítette, hogy a Karabuka helynév „Török eredetű szn.-ből keletkezett; vö. török R. *Qara Buqa* [tkp. 'fekete bika'] szn. (DTS 424)”.¹⁰¹⁴

A fenti áttekintésből kitűnik, hogy helynevünk besorolása a törökségi nyelvemlékek közé vitán felül áll, de eldöntetlen kérdés annak kun vagy oszmán-török eredete. Az utóbbi kategóriába való besorolást Szabó József képviselte, de gyűjtésével kapcsolatban jelezte: „Különösen nehéz állást foglalni az olyan földrajzi nevek oszmán-török eredetének kérdésében, amelyeknek hódoltsággal meglétét semmilyen írásos adat nem támasztja alá. Ilyen esetekben alapvető kritériumnak tekintetem azt, hogy a szóban forgó földrajzi név előfordulása helyén (az adott településen vagy közvetlen környékén) valóban lehet-e korabeli török népesség (katonaság és/vagy különféle foglalkozású török lakosság) hosszabb ideig tartó jelenlétével számolni, és ezenkívül a népi emlékezet hozzákapcsol-e a névhez valamilyen, a törökökhöz fűződő hagyományt, magyarázatot. Ha az adott név ezek közül valamelyik feltételnek megfelel – természetesen a különböző szakirodalmi (pl. nyelvészeti, néprajzi stb.) kutatások eredményeit is figyelembe véve –, akkor az ilyen földrajzi nevet fölvettem a vizsgálat anyagába”. Ehhez azonban azt is hozzáfűzte, hogy „a névadatok besorolásában a mércém inkább engedékeny volt, mintsem szigorú. Úgy gondoltam ugyanis, hogy a gyanúba jöhető, eredete és keletkezésének ideje szempontjából problematikus, többé-kevésbé vitatható földrajzi neveket is inkább fölveszem összeállításomba, mert ez az eljárás mód mindenképpen több adatot hoz felszínre, ennél fogva több helynév kerülhet a kutatás látókörébe. Az egyes földrajzi nevekhez kapcsolódó népi közléseket egyébként –

1011 Baski 2007, 266.

1012 Selmeczi 2011, 17.

1013 Szabó 2008, 110.

1014 FNESz 1997, I. 685. (A DTS feloldása: *Drevnetjurskij slovar'*. Leningrad 1969.) Az FNESz egyébként elősorolt egy további példát a Karabuka névre. Adatunk a Komárom megye komáromi járásában fekvő Bábólna DK-i határában jelentkezik, ahol területet, illetve egy azon található erdőt is jelöl (Gerstner et al. 1985, 258, 397). Hogy kun eredetű földrajzi név kunok által meg nem szállt területeken is felbukkanhat, arra l. Katona-Kiss 2020, 329–330. Mándoky Kongur István a Kőrösi Csoma Társaság egyik felolvasásán jelezte, hogy 300 kun eredetű helynév van szerte az országban, mivel a történeti Magyarország területén a kunok többfelé béreltek területeket, s bár voltak ottani helynevek, saját maguk is elnevezték azokat. A szóban elhangzottakat Baski Imre idézte az ülésen készített jegyzeteire hivatkozva (Baski 2012, 147) – tehát a Karabuka név akár így is megjelenhetett a Dunántúl É-i részén.

főleg akkor, ha a szóban forgó névre vonatkozóan más forrásértékű adat nincs – mindenképpen mérlegelni kell, hiszen esetenként figyelembe veendő igazságtartalmuk ezeknek is lehet”.¹⁰¹⁵

A kétségtelenül jogos megállapítás ellenére a szerző többször is hangsúlyozta a népi emlékezet történeti forrásértékének bizonytalan voltát: „Az egyes helynevekhez fűződő néphagyomány valóságtartalmát kellő kritikával kell fogadni, hiszen a különböző névmagyarázatok egy része a szóban forgó esemény, történés után egy-két évszázaddal később keletkezhetett, s csupán a népi képzelőerő utólagos alkotásáról, névfejtési kísérletéről van szó”.¹⁰¹⁶ Hasonlóan alább: „Az egyes földrajzi nevekhez fűződő néphagyomány valóságtartalmát ugyanakkor megfelelő kritikával kell fogadni, megbízhatóságát korántsem szabad túlértékelni, hiszen ezeknek a népi névmagyarázatoknak egy része esetleg nem is a hódoltság korában, hanem jóval később keletkezett, s csupán fantázia, a népi képzelőerő utólagos alkotása, népetimológiás kísérlete”.¹⁰¹⁷ Ezekhez kapcsolódón arra is rámutatott, hogy százával vannak olyan földrajzi neveink, amelyekhez a törökökkel kapcsolatban valamilyen néphagyomány fűződik – ezek azonban nem feltétlenül valódi eseményekre mennek vissza, lehetnek elképzelt, kiszínezett történetek vagy mondák is.¹⁰¹⁸

Összegzésnek is tekinthetők a következő sorok: „Magam is úgy látom, hogy a feldolgozásra összeállított anyagomban található földrajzi nevek egy részéről csupán föltételezni lehet, hogy esetleg oszmán-török hatásra terjedtek el (ilyen például a *Basa-domb*, *Bég rétje*, *Karahóma* nevek). Valamivel biztosabb alapokon nyugszik azoknak a helyneveknek az ide sorolása, melyeknek meglétére – a hozzájuk fűződő néphagyomány mellett – már a XVIII. század elejéről és közepéről találunk adatokat”.¹⁰¹⁹

Úgy véljük, hogy a többször is idézett óvatosság a helynevekhez fűződő néphagyományokat tekintve nem szorul további indoklásra. A törökökről szóló emlékezések a folklorizáció különböző fokán állnak, a töredezett emlékfoszlányoktól a megformált mondákig. A legtöbb helynevekhez, dűlőnevekhez, emlékhelyekhez fűződik, ezek történeti hitelessége azonban minden esetben egyedi elbírálást kíván. Jó példa erre az a tendencia, hogy a 19. század óta a különböző korokból előkerült régészeti leleteket a nép a legtöbb esetben „török hagyásnak” tartja,¹⁰²⁰ holott világos, hogy ezek döntő többsége nem a kora újkorból maradt napjainkra, hanem korábbi korok emléke. Ugyanez a helyzet a romokkal vagy az egykorvult falvak helyével, amelyeket – függetlenül azok tényleges korától – a nép a török pusztítással köti össze.¹⁰²¹ Ennélfogva magunk nem tudjuk elégséges bizonyítéknak tekinteni a hagyomány értesülését arra nézve, hogy a Karabuka név oszmán-török eredetű lenne. Nem tűnik perdöntőnek a tartós katonai jelenlét

1015 Szabó 2008, 87.

1016 Szabó 2008, 23.

1017 Szabó 2008, 88.

1018 Szabó 2008, 17, 21–22.

1019 Szabó 2008, 92.

1020 Dobos 1982, 336–337.

1021 Szabó 2008, 22.

sem – ami inkább csak fennhatóságot jelentett –, mert ez így volt az egykori kun székek területén is, mégsem tételezzük fel, hogy az ott tömegesen fellelhető, nyilvánvalóan a kunokhoz köthető török gyökerű helynevek oszmán-török eredetűek lennének. Ha feltételesen is, de Szabó József alapvetően azért sorolta az oszmán-török eredetűek közé a Karabuka helynevet, mert a földéaki adathoz kapcsolódó néphagyomány ebbe az irányba mutatott. Talán más lett volna az értékelés, ha saját adatai között ott szerepel Mándoky Kongur nagykunsági adata, bár – mint fentebb utaltunk rá – az sem teljesen problémamentes.

Érdeemes idevonni Kakuk Zsuzsa azon számadatait, amelyekre a hódoltság kori forrásokban felbukkanó török személynevek vizsgálata során jutott. E szerint „a 16–17. században élt törököknek legalább 70–75%-a arab eredetű nevet viselt, kb. 20%-a perzsa eredetűt, s csak 5%-a használt török eredetű nevet”. Az okok is elég világosak: „A török kultúrában – így a névadásban is – ekkor a legerőteljesebb az iszlám hatása”. Ehhez a nagyon vékony török eredetű réteghez tartoznak az állatnevekből alakult nevek is, de ebbe az ősi csoportba csupán az *Arslan* 'oroszlán' és a *Toygun* 'fehér sólyom' sorolható mint „viszonylag gyakori” nevek. Ritkábban találkozunk még a *Kaplan* 'tigris' és a *Kurt* 'farkas' nevekkel is.¹⁰²² A *Buga* 'bika' név nem jelentkezik az oszmán-török nevek között, viszont szerepel egy időben korábbi csoportban, mert „Árpád-kori török eredetű személyneveink között sok – részben totemisztikus eredetű – ragadozó madár nevéből, vagy más állat nevéből származó személynév található”.¹⁰²³ Az idetartozó nevek felsorolásánál Kakuk azt a megállapítást tette, hogy a *Buga* – a *Karszak* és a *Tege* nevek mellett – kun eredetű.¹⁰²⁴

Nem felesleges arra is utalni, hogy a Kara Buga, Karabuka esetében összetett személynévről van szó, eleve ilyenek a párhuzamait kell keresnünk, de a néphagyomány csak egy „Kara nevű török vezérről” tud, így magyarázat nélkül marad a név második tagja. Az utólagos értelmezés háttérben talán az állhat, hogy a Kara 'fekete' név valóban gyakori az oszmán időszakban is, bár Kakuk Zsuzsa rámutatott, hogy e nevek „előzményei között kun-besenyő eredetűek is lehetnek”.¹⁰²⁵

A 'bika' jelentésű *Buga*, *Buqa* név a törökségnél, így a kunok között is kedvelt volt mind magában, mind pedig összetett személynevek egyik tagjaként.¹⁰²⁶ A nagykunsági személynévi eredetű helynevek között a Mándoky Kongur által említett Karabuka mellett más is előfordul, amelynek egyik tagja a kun 'bika' szó. Ilyen pl. a túrkevei határrész, *Kétboka* (Ketbuqa) 'erős bika' vagy a Karcagtól közel 9 kilométerre, annak DK-i határában fekvő határrész, *Érbuga* (Er-Buga) 'férfi bika', 'hős bika' jelentésben.¹⁰²⁷ A Kara 'fekete' szóval, illetve szóból képzett ne-

1022 Kakuk 1988, 13–15.

1023 Kakuk 1988, 14.

1024 Kakuk 1988, 27, 5. jz.

1025 Kakuk 1988, 27.

1026 Vö. OnomTurc I. 171–172.

1027 Mándoky Kongur 1993, 149; Mándoky Kongur 2012, 184. L. még Selmeczi 2011, 17. A karcagi Érbuga egy vízfolyás neve is. „Érbuga, hajdan nevezetes ér, melyből több erek ágadván ki, mintegy feje volt azoknak – ma jelentéktelen vízállás” (Bognár 1978, 153).

vek ugyancsak igen elterjedtek a török népeknél, így a kunoknál is.¹⁰²⁸ Itt most csak utalunk a kun *Karacs* és a *Karakas* nevekre, továbbá azokra a helynevekre, amelyek egy része ugyancsak személynévi eredetű: *Kara-szék* (Kiskunság), *Kara-ere* (Fülöpszállás), *Karapál* (Kiskunhalas), *Kara-halom* (Kunhegyes), *Karaszú*, *Kara-porong* (Kunmadaras), *Kara-hát* (Kisújszállás), *Karajános* (Kisújszállás és Karcag közötti határrész neve).¹⁰²⁹ Mindennél beszédesebb azonban az Onomasticon Turcicum adatsora. Itt a QARA-BUQA címszó alatt tizenöt különböző török nyelvi tétel található. Ezek közül oszmán-török személynév egy sem szerepel, míg a felsorolt példák 60%-a mameluk-kipcsak adat (*Qara-buya*), azaz a magyarországi kunok „unokatestvéreitől” származnak, és jó részük adatolhatóan személynév.¹⁰³⁰ Gombocz Zoltán az Árpád-kori török személynévek vizsgálata kapcsán így írt a névről: „A törököknél a *Buka*, *Buga*, *Boga* ’zweijähriger stier’ (s különösen összetételei: *Ak-Boga*, *Kara-Boga*...) egyike a leggyakoribb és legelőkelőbb személynéveknek”.¹⁰³¹ A kun eredeztetéshez időrendileg is tökéletes az illeszkedés: mameluk-kipcsak adataink harmada a 13. századból, illetve annak második feléből való. Egy példánk keletkezése csak a századra lehetséges, egy 1261-ből, egy pedig 1265-ből származik, de van adatunk 1346/47-ből és 1366/67-ből is,¹⁰³² amikor még a hazai kunok is viseltek pogány neveket.¹⁰³³

A fentiekben elősorolt adatok és összefüggések alapján úgy véljük, hogy a Karabuka (illetve, mint később előkerül: Karabuga, Kara Buga) helynevek kun eredetűek, és egy ’fekete bika’ jelentésű személynévre mennek vissza. Az alakpárnál tetten érhető eltérés – ha valóban van ilyen – jó eséllyel nyelvjárási különbségekre utal a magyarországi kun nyelvben. Nagykunsági adatok alapján Mándoky Kongur megállapította, hogy a ’bika’ jelentésű Buqa, Buqa név eltérő alakjai egymás mellett, párhuzamosan éltek.¹⁰³⁴ A név típusa egyben korára is utal, ez pedig (hasolón az Atalag, Kevermes stb. nevekhez) a Magyar Királyságba költözött, még a krisztianizáció előtti vagy annak csak kezdeti szakaszában lévő kunok első és második nemzedékével

1028 Vö. OnomTurc I. 422–424.

1029 Mándoky Kongur 1993, 138–140; Mándoky Kongur 2012, 177–178.

1030 A hódító mongolok 1223. évi győzelmük után igen sok elfogott kunt adtak el Egyiptomba és Szíriába rabszolgának, az eseményekkel kortárs Dimaski (1256–1327) (Kmoskó 1997, 89) szerint „Allah e törzsből egyeseket Egyiptomba és Szíriába is eljuttatott” (Kmoskó 2007, 119). A Kumániából Egyiptomba került rabszolgák (arabul mamelukok) Bajbarsz vezetésével 1254-ben magukhoz ragadták a hatalmat, és a 16. század elejéig fennálló mameluk uralom alatt jelentősen felvirágoztatták a helyi arab irodalmat. Ennek köszönhetően mind Egyiptomban, mind Szíriában több, arab írással írt ún. mameluk-kipcsak nyelvemlék maradt fenn (Kakuk 1981, 231–232; Györffy 1990, 259).

1031 Gombocz 1915, 17. Az „előkelőség” kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a mameluk-kipcsak uralkodók közül a sorrendben 11. szultán neve al-°Ádil Ketbugha volt (1294–1296) (Amitai-Preiss 1996, 244). A név azonos a már említett türkevei határrész – Kétboka (Ketbuqa) ’Erős Bika’ – nevével. Rasidaddín krónikájában található Aj Buqa (’Hold Bika’), aki Bügü qan legidősebb fia volt, illetve egy Ariq Buqa (’Nemes(lelkű) Bika’) nevet viselő főember (Bese 1983, 84).

1032 OnomTurc II. 426.

1033 Így pl. 1347: Beke filium Althabarz. Altabarsz ’hat vadászleopárd’; 1353: Karla ’havas’ (kun kapitány neve a Csértán nemzetségből); 1367: Olaka. Az *Ulu-aqa ’nagybátya, nagybácsi’ jelentésű összetett névből, hangzókie-séssel (Baski 2007, 244, 268, 279). Az első két példához l. még Rásonyi 1967, 136 [12.]; KÖA 80, 110.

1034 Mándoky Kongur 1993, 149; Mándoky Kongur 2012, 184.

állhat összefüggésben, és így hozzátétőlegesen a 13. század második és a 14. század első fele közötti időszakra keltezhető, de – mivel ebben az esetben sem jelentkezik a névnél a 14. században már gyakori -szállása, -ülése, -népe, -háza utótag, így – indokoltabb a kései Árpádok korára gondolnunk.

A Karabuka azonban nemcsak személy- és személynévi eredetű helynévként adatható. Az első nagymogul uralkodó, Bábur Záhiredin Mohamed, aki magas szinten foglalkozott irodalommal, és általában a tudományokkal,¹⁰³⁵ ugyancsak említi a (talán szeldzsuk?) *Qara-buqa* nevet, amely egy törzs vagy nemzetség neve.¹⁰³⁶ Rásonyi László idézte Havasalföld egykori besenyő és kun időszaka kapcsán két romániai kutató véleményét, akik „a román síkság középkori török helyneveivel” foglalkoztak. Ennek egyik végkövetkeztetése volt, s amellyel maga is egyetértett, mert „összhangban van a lovas nomádok szociális és gazdasági viszonyaival”: „A tárgyalt nevek a nagy juhnyájak és nagy ménesek birtokosaitól származhattak”.¹⁰³⁷ Ezek a területen megült „nemzetség” vezetőit kell értenünk, tehát – szerencsés esetben – akár (tekintettel a már említett Földeák és Csanádapáca közelében regisztrált adataira) a Maros–Körös közén szállást foglalt és máig ismeretlen nevű nemzetség vagy az adott nemzetség egyik vezetőjének nevét is fenntarthaták. Ennek tudatában még inkább elgondolkodtató, hogy ilyen minőségű, személynévből lett helynévből kettő is adatható a két folyó által határolt területről, egymástól légvonalban 40–45 km-re.

A Karabuka, avagy Karabuga, Kara Buga név nem szerepel a Dimaskí által közölt kipcsak törzsnevek között, de említ – egyebek mellett – egy „qarā būklwā” nevű altörzset.¹⁰³⁸ Ennek eredeti alakja Peter B. Golden értelmezése szerint „Qara Börklü” ’having or wearing black hat’, azaz „fekete süveges”, amely kapcsolatban állhat azzal az oguzokból, berendekből és besenyők-ből szervezett védelmi erővel, amelyet a 11. század végén a Kijev alatt elterülő határvidékre telepített az óorosz fejedelemség, hogy a fővárost biztosítsa a kunok támadásaival szemben.¹⁰³⁹ Természetesen nem kívánunk arab filológiai kérdésben állást foglalni, de talán érdemes lenne foglalkozni az egyeztetés lehetőségével. Idetartozik az is, hogy az általa elősorolt hat altörzs kapcsán Dimaskí úgy nyilatkozott, hogy van még „több más altörzs, amelyek felsorolása hosszadalmas volna”,¹⁰⁴⁰ tehát esetleg akár ezek között is lappanghat a Karabuka név.

1035 Bábur apja oldaláról timurida, anyja részéről pedig dzsingiszida leszármazott volt, a mogul dinasztia megalapítója, kitűnő hadvezér, memoáíró és költő (Köprülü 1960, 847). Egyik méltatója szerint Bábur „az egész mohamedán világ legjelesebb uralkodója volt [...] a tudományoknak és költészetnek is barátja” (Theisz 1893, 409).

1036 OnomTurc II. 426.

1037 Rásonyi 2004, 270.

1038 Kmoskó 2007, 119.

1039 Golden 1997, 115. Vö. Kmoskó 2007, 119, 94. jz.

1040 Kmoskó 2007, 119.

12. Kétegyház

1. Kétegyház (a mai Kétegyháza) neve Zsigmond uralkodása idején jelentkezik írott kútfőben – 1412-ben Fövényesi Siket Elek kapta adományul további más Zaránd vármegyei települések mellett *Ketheghaz* felerészét a királytól.¹⁰⁴¹ 1420-ban ugyan még bírja a donációt, ám ekkor zálogba vette tőle Maróthy János bán.¹⁰⁴² Másik fele az Erdőhegyi családé volt, de 1510-ben már az egész birtok, rajta a faluval, a gyulai uradalomhoz tartozott. 1530 után Oláh István kezére került, de 1552-ben már ismét a gyulai uradalom része. 1557-ben I. Ferdinánd király Olcsárovics Demeter gyulai lovaskapitánynak adományozta, és Gyula várának elestéig (1566) az ő birtokában maradt. 1552-ben 6, 1553-ban 8, 1555-ben 9, 1560-ban 17, 1562-ben 27, 1564-ben 28 kapu után adózott. 1561-ben a gyulai uradalom tartozékaként 6 portáját jegyezték fel *Kethth eghaz* községnek. 1553-ban tizedenként 62 bárányt adtak az egri vár számára, 1554-ben viszont már csak 16-ot, mert ettől kezdve a tized felét a töröknek szolgáltatták. Ebből az is kiderül, hogy az egri püspökség pankotai főesperességéhez tartozott. Mivel Olcsárovics fiúutód nélkül halt meg, így Szászy András és Kardos Benedek kapta adományul a királytól 1572-ben, de ekkor már a török hódoltság része. A zarándi náhijébe tagolva 1567-ben 35 család 5800 akcse, 1579-ben a temesvári vilajet mírmíránjának hász-birtokaként 60 család 19 490 akcse adót fizetett. A falu a török kiűzése idején pusztult el – közelebről 1685 táján (1724-ben telepítették újra). A középkori falu pontos helye régészeti lelőhelyekkel még nincs azonosítva.¹⁰⁴³

2. Az FNESz szerint a helynév „a két számnévnek és az *egyház* ’templom’ fn.-nek az összetétele”, amiből következik, hogy „a helység onnan kapta nevét, hogy két temploma volt”.¹⁰⁴⁴ Ugyanezt a véleményt képviselte Kálmán Béla is, aki elsősorban azért jutott erre a következtetésre, mert megkülönböztette az *-egyháza* és az *-egyház* utótagok által hordozott és az adott helységre vonatkozó jelentést. Meglátása szerint az *-egyháza* (-temploma) végű falunevék a tárdulás következményeként elpusztult egykori templomos települések neveként értékelhetők (mikor a felégetett faluból csak annak egyháza, illetve romja maradt hírmondónak), azonban az *-egyház* végződésű községek nevét nem ehhez a körhöz sorolta, hanem szerinte azok az adott helység templomára, annak jellegzetességére (pl. színére, építőanyagára – l. Veresegyház) vonatkoznak, amelyről végső soron a település is a nevét vette.¹⁰⁴⁵ Hasonlóan vélekedett Hévvízi Sándor is („a helység onnan kapta nevét, hogy két egyháza, ikertemploma volt”), de hozzátette: „Nem vethető el a Kete egyháza elnevezés sem”.¹⁰⁴⁶ Már Karácsonyi János is utalt rá, hogy

1041 MNL OL DL. 9941. Az oklevél regesztáját közli ZsO III. 601 [2619.]. L. még Blazovich 1996, 159. A falu nevét Szatmári Imre *Ketheghaz* alakban idézte (Szatmári 2005, 131).

1042 Haan – Zsilinszky 1877, 34 [18.]. L. még Blazovich 1996, 159.

1043 A település középkori történetéhez összefoglalóan l. Karácsonyi 1896, 180–181; Blazovich 1996, 159. A töröknek fizetett adó lajstromához l. Káldy-Nagy 1982, 348–349.

1044 FNESz 1997, I. 725.

1045 Kálmán 1989, 147.

1046 Blazovich 1996, 159.

„nevét vagy onnan vette, hogy két egyháza volt, vagy onnan, hogy Két nevű birtokos épített itt egyházat”.¹⁰⁴⁷ Ez utóbbi megjegyzések arra mutatnak, hogy a helynév személynévi eredetű is lehet, amely azért is megfontolandó, mert Szatmári Imre rámutatott: nincs bizonyíték arra, hogy a településnek valaha is két temploma volt – egyelőre a falu egyháza sincs azonosítva,¹⁰⁴⁸ a rá vonatkozó megállapítás csak a mai helynévből lett kikövetkeztetve.

Magunk igen figyelemreméltónak tartjuk, hogy a helynév előtagja pontosan azt az alakot mutatja, mint ami a Kolbaz-székhez tartozó egykori kun település, Ködszállás (< Ködszállása) korabeli lejegyzésű nevében – 1545: *Kethzallassa* – is fellelhető.¹⁰⁴⁹ Mándoky Kongur István Ködszállás nevének Kőd- előtagját a „kun *Köt* ’valag’ névből magyarázta, hasonlóan a „kiskunsági *Kötöny*, nagykunsági *Kötén*, *Kötény* családnév, *Köttön* helynév (< kun *Köten* ’hátsó rész’)” nevekhez. Így a név – ahogyan a kiskunsági *Szank* (< kun *Sanq* ’madárpiszok’) vagy *Murdar* (< kun *Murdar* ’romlott, rohadt’) nevek is – „a törökségi névadási rendszerben az apotropaeon nevek csoportjába tartozik”.¹⁰⁵⁰ A megfejtést Baski Imre is elfogadta, és Selmeczi László is

1047 Karácsonyi 1896, 180.

1048 Szatmári 2005, 131–132.

1049 Az egykori szállás Karcag ÉNy-i határában feküdt, az elpusztult település maradványai az Üllő nevű kiszáradt meder D-i partján lehetők fel – I. Györffy 1921, 60, illetve a 60–61. oldalak közötti térkép adatát; Pálóczi Horváth 2009, 226. É-ről Fábiansebestyénnel, K-ről Asszonyszállással és Orgondaszentmiklóssal, D-ről Karcaggal, Ny-ről Bócsával és Kolbazszállással volt határos (Selmeczi 2013, 53). Ehhez hasonlóan, de némiképp más nézőpontból: „[...] délen Bócsával, nyugaton Fábiansebestyénnel, északi irányban Orgondaszentmiklóssal, keleten pedig Karcaggal szomszédos, az egyik legjobb adottságú terület” (Elek 2008, 12). A napjainkban Karcag határában, Kunmadaras közelében elhelyezkedő egykori település csak 1545-ben bukkan fel írott forrásban, egy ködszállási illetőségű személy, Bacsó András kapcsán: Andrea Bachyo in *Kethzallassa* (Györffy 1956, 32). L. még Pálóczi Horváth 2009, 226; Selmeczi 2013, 58. Az eredeti szöveg nélkül utal rá Bagi 2006, 72. Maga a község először 1558-ban bukkan fel írott forrásban (Keödzalas alakban – Pálóczi Horváth András közlése) a Kolbaz-székhez tartozó települések sorában, melyek az egri várhoz szolgálnak (Gyárfás 1870–1885, IV. 61; Györffy 1990, 310; Elek 2008, 12). Említik 1564-ben és 1567-ben is (Gyárfás 1870–1885, IV. 104, 117–118). L. még Pálóczi Horváth 2009, 226, 109. jz. Ez utóbbi összeírás szerint Ködszálláson „több volt az üres, mint a népes telek” (Gyárfás 1870–1885, IV. 118). Igaz, ekkorra a falu már meg- és túlélte az 1552-ben és 1566-ban lezajlott nagy török hadjáratokat (Elek 2008, 12). A szolnoki vár török kézre kerülése, majd a balaszentmiklósi (törökszentmiklósi) erőd felépítése azzal a következménnyel járt, hogy a kiskunok után a Kolbaz-székiek is hódoltsági alattvalókká lettek, Gyula elfoglalásával és a jászberényi palánk létrehozásával (1567) pedig az egész Jászkunság teljesen a török hódoltság részévé vált (Gyárfás 1870–1885, IV. 35, 125; Botka 1987, 207). A 17. század legvégén, az 1699. évi összeírásban pusztaként vették számba (Elek 2008, 48). Az egykori falu helyét csak kőből épült templomának maradáka mutatta (Elek 2008, 12–13). Méri István terepbejárásai során Ködszállásnak nem találta Árpád-kori előzményét (Méri 1954, 1. kép: térkép a 152–153. oldalak között). 1923 augusztusában Bartucz Lajos végzett egy négynapos próbaátást Ködszállás pusztán, amely „nemcsak a község néhány házhelyét, de templomát és temetőjét is napfényre juttatta”. Bartucz alapvetően a temetőből kiásott embertani anyaggal foglalkozott, de megfigyeléseket tett a település egykori templomára vonatkozóan is. „A kőtörmelékekből, mészből, cement és vakolat hulladékokból meg lehetett állapítani, hogy a templom K–Ny-i irányban feküdt, bejárata nyugat felé nézett s szentélye hat- vagy nyolcszögű volt. Terméskő alapfalai nem voltak, hanem a ledöngölt agyagtalajra cementet vagy meszes habarcsot öntöttek, s arra rakták az alapfalat” (Bartucz 1923, 81). Bartucz leírása alapján Selmeczi László megállapította: „bizonyos, hogy a megtalált templom a 15. századnál nem épülhetett korábban. Építési technikája szinte teljesen azonos a kolbazszállási templom feltárása során megfigyelttel” (Selmeczi 2013, 58). Ez utóbbi gótikus stílusban emelt téglapépület volt, „egyhajós, a nyolcszög öt oldalával záródó apszissal, kívül támpillérekkel megerősítve”. Az egyházat I. Ulászló (1440–1444) bronz obulusa datálja (Selmeczi 1992, 19, 174; Selmeczi 2013, 36). Alaprajzához l. Selmeczi 1992, 177, 88. kép; Selmeczi 2013, 36, 16. kép.

1050 Mándoky Kongur 1993, 153; Mándoky Kongur 2012, 186, 344. L. még Rásonyi 1967, 144 [114.]; KÖA 123; Rásonyi 2004, 303.

idézte; utóbbi szerint „a kun település névadója feltehetően első kapitánya (birtokosa?) lehetett”, aki „az Olas nemzetség jelesei közé tartozhatott”.¹⁰⁵¹ A már említett kötönyszállási Kötöny Barnabás 15. század legvégén lejegyzett nevében ugyanez az alak jelentkezik – 1493: *Barnabae Kethen de Kethenzallasa*.¹⁰⁵²

Itt lehet még utalni a Döböröcsök kapcsán párhuzamként említett Fejér vármegyei – besenyő eredetű – Töböröcsök (> Töbörzsök), valamint a Csanád, illetve Csongrád vármegyei Tömörkény helynevek írásban rögzített formáira: előbbi előfordul *Theberchek*, *Theberczek*, *Deberczek*,¹⁰⁵³ utóbbi 1256: *Temerken* (Csanád),¹⁰⁵⁴ 1426: *Themerken* (Csongrád)¹⁰⁵⁵ alakban is. Gombocz Zoltán mind a Töböröcsök, mind a Tömörkény helyneveket a „Tömör, Tömörd” helynévcsoporthoz sorolta, melyeknek besenyő, illetve kun kapcsolódási pontjaik vannak.¹⁰⁵⁶

Ami a helynév utótagját illeti, Györffy György munkássága révén terjedt el az a nézet, mely szerint az ilyen összetételű helynevek a tatárjárás pusztításaival vannak összefüggésben. „A tatárjárás alatt elpusztult és újból meg nem szállt egyházas faluk rövidesen az enyészet útjára jutottak, csak a romos egyház hirdette a falu helyét. Innen magyarázható az a sajátos jelenség, hogy akkor kapja a falu neve az *-egyháza* utótagot, amikor pusztává válik. [...] az elnevezés közvetlenül a tatárjárás után honosodott meg”.¹⁰⁵⁷ Másról: „A tatárjárás utáni pusztulás és a kun beharcolásokkal kapcsolatos elnéptelenedés tényét két helynévtípus segítségével közelíthetjük meg: ez a falunévhez járuló *-egyháza* és *-telke* utótag. [...] A tatárjárás alatt a legtöbb alföldi község kicsiny földháza elpusztult és csak a szilárdabban megépített templom-épület maradt fenn, s ezeket a templomos pusztákat neveztek *-egyháza* utótaggal. [...] A tatárjárás alatt elpusztult egyházas falu neve *-egyháza* utótaggal, az egyházatlan, mezőgazdasági termelést folytató faluké *-telke* utótaggal bővült”.¹⁰⁵⁸

E nézettel szemben Kristó Gyula rámutatott: „A Györffy által kimunkált feltevés valószerűségének részint általános megfontolások, részint pedig tények mondanak ellent”.¹⁰⁵⁹ Kristó

1051 Baski 2007, 275; Selmeczi 2013, 22, 58. Másról röviden csak így fogalmaz: „Ködszállás, a kun Köt »valag« szállása” (Selmeczi 2011, 16). Ahogy a Kötön nevet viselő földrajzi objektumok kapcsán, itt is utalunk Baski Imre megjegyzésére, aki a tárgyalt szóval összefüggő Kötöny név jelentése kapcsán rámutatott: annak „értelmezése csak a lovasnomád életmód alapján lehetséges. Az ideje javarészt lovon töltő nomád számára ugyanis a megnevezett testrészt edzettségének nagy jelentősége volt” (Baski 2007, 276). Itt jegyezzük meg, hogy ugyan Bátky Zsigmond is személynévnek tekintette mind Ködszállás, mind a Zaránd megyei Ködegyház nevében az előtagot, de azt a magyar kód szóból származtatta: „Mínt hogy pedig Ködszállás kun-török telep volt s névadója is bizonyára az volt, s mivel tudjuk, hogy a török népek névadásában az időjárás jelenségek köznevei [...] sűrűn használtak személynévként [...] joggal gondolhatunk arra, hogy a magyar Kód sz. névnek megfelelő török párjára [...] is ráakadunk török személynévek között”. Ezután felsorolta az általa felgyűjtött ’kód’ jelentésű török eredetű személy- és helyneveket (Bátky 1930b, 40–41). Bagi Gábor a név előtagját – különösebb indoklás nélkül – „bizonytalanak” minősítette (Bagi 2006, 72).

1052 Gyárfás 1870–1885, III. 709. L. még Rásonyi 1956b, 438; Baski 2007, 275.

1053 Hatházi 1996, 236 [25.].

1054 ÁÜO VII. 429. L. még Csánki 1890, 705; ÁMTF I. 874.

1055 MNL OL DI. 35946. L. még Csánki 1890, 684; ÁMTF I. 906.

1056 Gombocz 1915, 22–24.

1057 Györffy 1960, 34.

1058 Györffy 1961, 35, 36, 38.

1059 Kristó 1983, 451.

előjáróban utalt Szabó István véleményére,¹⁰⁶⁰ aki jelezte: „Györffy a tatárjárást követően valamennyi üresen feltűnő települést a tatárok terhére számol el, pedig ebben a korban [...] az új települések kialakulása mellett állandóan folyt már a falvaknak különféle okok [...] miatt bekövetkezett elnéptelenedés[e]”, amely „időbelileg nagyjából egybeesett a tatárjárás korszakával”. Éppen ezért „nem volna helytálló, ha a XIII. század második felében minden pusztafaluban a tatárok áldozatát szemlélnénk. [...] a sok »vacua« és »deserta« helyet okleveleink aránylag csak igen ritkán hozzák kifejezett kapcsolatba a tatárdulással”.¹⁰⁶¹ Magyarországon a tatárdulás időszaka csupán kezdete a falvak elnéptelenedésének.¹⁰⁶² A pusztásodás tovább folytatódott a 14. és a 15. században is: „A XIV–XV. századokban mindennapos volt Európában lakott falutelepülések elnéptelenedése és üressé válása, gyakran éppen lerombolása”. Ez állt Magyarországra is, ahol „a XV. századra tömegesen jelentek meg a *puszták*”.¹⁰⁶³

Kristó szerint „az *-egyház(a)* utótagú helynevek nem elsősorban a tatárjárás pusztításaival, hanem a XIII–XIV. századi pusztásodással van a legszorosabb kapcsolatban”. Erre utal az, hogy az ilyen képzésű helynevek „tömeges felbukkanása nem hogy nem zárul le a XIV. század elejével-közepével, hanem éppen az ezt követő időszakra tehető”. Rövid írásában állításának illusztrálására éppen a Maros–Körös közének középkori településtörténete szempontjából jelentős két 15. századi királyi oklevél *-egyház(a)* utótagú helyneveit sorolta elő. Az 1403-ban kelt diploma tanúsága szerint az abban említett 44 Békés és Zaránd vármegyei településből 11 tartozott a fenti kategóriába – azaz a falvak negyede. Hasonló arányokat látunk tükröződni az 1456-ban kiállított oklevélben is: az ebben szereplő 43 Csanád és Békés megyei helynév közül 10 viselt *-egyház(a)* utótagot. Ezek alapján Kristó Gyula úgy értékelt, hogy „az *-egyház(a)* utótagú helynevek meggyarapodása a XV. századra – úgy tűnik – a pusztásodás folyamatának előrehaladtával van szoros kapcsolatban” és „nincs [...] kényszerítő körülmény valamennyi olyan *-egyház(a)* utótagú helynévvel jelölt települést a tatárjárás előtti korba visszavinni, amelynek első tagja önmagában is megáll”.¹⁰⁶⁴

1060 Kristó 1983, 451–453.

1061 Szabó 1971, 178.

1062 A régészet oldaláról Lovag Zsuzsa arra hívta fel a figyelmet, hogy „a kizárólag Árpád-kori leletanyagot tartalmazó pusztulásrétegeket kutatásunk általában a tatárjáráshoz kapcsolja”, azonban előfordulhat – igaz, Lovag szerint „kivételesen” –, hogy „egy-egy falusi templom végleges pusztulása csak 1–2 évtizeddel a tatárjárás után következett be” (Lovag 1978, 201–202). L. még Simon 2014, 296. Ugyanerre mutatott rá Szatmári Imre is, aki szerint az *-egyház*, *-egyháza* utótagú, korábban templommal rendelkező, de már lakosság nélküli pusztá falura utaló helynevek megszorodásának hátterében nemcsak a tatárjárás lehetett, hanem az ekkortájt meginduló falupusztásodás folyamata is (Szatmári – Vágó 1993, 20). Ettől függetlenül nyilván voltak olyan, a tatárjárás óta pusztán álló templomos községek is, amelyeket valóban az 1241–1242. évi események következményeként illettek az *-egyháza* utótaggal.

1063 Szabó 1971, 140, 151. Hasonló álláspontra helyezkedett Blazovich László, aki szerint a településhálózatban a 14–15. században bekövetkezett változások között a lakott prédiomok, szállások, aprófalvak jelentős részének az eltűnése, pusztásodása a meghatározó – ezzel párhuzamosan és a jelenséggel összefüggésben pedig a mezővárosok és az óriásfalvak kialakulása (Blazovich 1998, 51).

1064 Kristó 1983, 453–455. Ide kívánczik, hogy Kristó Gyula – szemben Kálmán Béla felfogásával – történetileg is értékelhető következtetések levonása szempontjából nem látta indokoltnak szétválasztani az *-egyház* és az *-egyháza* utótagú helyneveket – ehhez l. az 1403. és az 1456. évi oklevelek vonatkozó adatait (Kristó 1983, 453–454). Mint fentebb láthattuk, ehhez hasonlóan járt el Szatmári Imre is.

Ha Ködszállás nevéhez hasonlóan Kétegyház előtagjában is egy kun *Köt* személynév húzódná meg, az ugyanabba a kategóriába tartozna, mint az Atalag, Kevermes, Karabuka, Tege, Turgony stb., melyek korai kun szállásra utalnak. Nem mondana ennek ellent az *-egyház* utótag sem, mert az magában is megálló személynévi eredetű helynévhez járul, és az összetétel korát gond nélkül lehet a 14–15. századra keltezni. Ebben az esetben adatunk úgy magyarázható, hogy egy *Köt* nevű kun birtokos szállása már a 13. század második felében állhatott a Maros-Körös közén, de az valamikor a 14. század folyamán, esetleg a 15. század legelején elnéptelenedett – amennyiben a név *-egyház* utótagja valóban erre mutat. (Erre lehetséges magyarázatként kíváncskodna a Csomorkány tárgyalásánál már említett belső migráció, a mezővárosok „elszívó hatása”, mint a középkori Szer esetében.¹⁰⁶⁵) A feltételesen kun szállásként elgondolt helység temploma egy, az Árpád-korban emelt egyház megújításából is kinőhetett, de akár új is épülhetett a 14. században.¹⁰⁶⁶ Ha az *-egyház* utótag nem az elnéptelenedésre, hanem az építetőre vallana, akkor annak háttérében az egykori szállás ura, *Köt* (*Keth*) feltételezhető, aki a kereszténység asszimilációs hatására (l. az orgondaszentmiklósi típusú csatoknál írtakat) templomot emeltetett a faluvá szilárduló szálláson¹⁰⁶⁷ – azonban szikár tény: annak gondolata, hogy egy kellően nem bizonyított személy templomot építtetett a feltételezett megszilárduló szálláson, csupán a feltevések feltevéseként értékelhető. Ettől függetlenül érdemes jelezni, mert ezzel a lehetőséggel eddig még feltételesen sem számolt a kutatás, hiszen axiómaként rögzült, hogy a

1065 Ide köthető Horváth Ferenc megjegyzése, hiszen „a középkori Szer a kun puszták keleti határán fekszik” (Horváth 1975, 356): „A gyakori járványok, a pusztásodás folyamata, a mezővárosok szívó hatása még a 15. században is fékezte a kiskunsági állandó szállások megszilárdulását, fejlődését” (Horváth 1987, 71).

1066 Ha Kétegyházat kunok lakta településnek tételezzük fel, akkor annak temploma – logikai alapon – nagyobb valószínűséggel lehetett Árpád-kori építésű. A kun szállásokon lévő templomok a szállástemetők alapján alapvetően két csoportba sorolhatók: 1. Árpád-kori eredetűek, amelyeket a tatárdúlás pusztítása után kijavítottak és használatba vettek 2. 14–15. századi építésűek. Ennek megfelelően a kun szállástemetők is kétfélék: 1. már meglévő, Árpád-kori templom köré kezdenek temetkezni 2. a szállás temetőjét „puszta kurgánon” nyitják meg, amelyre majd csak a 14–15. században épülnek fel az egyházak (Selmeczi 1992, 45). Ugyan nem lehetetlen, de különös lenne, ha templom épülne egy pusztásodás útjára lépett faluban, illetve ha a közösség viszonylag hirtelen elhagyná addigi, immár templommal is rendelkező, otthonát. Árpád-kori előzményeken viszont gyakran jöttek létre kun szállások. Ilyen esetekben a szállástemetők is a templom körüli magyar falusi sírkertek folytatásai – azaz az 1. csoporthoz tartoznak. Selmeczi László idesorolta Csengele, Öttömös, Borbásszállás, Bene, Baracs és Orgondaszentmiklós cintermeit (Selmeczi 1992, 45). Árpád-kori előzményekkel rendelkezik a Csértán nemzetség szállásaiból alakult Halas-székből fekvő, és a 14. század végéig kunok által is lakott Halas, továbbá Fejértó (ezen esetekben magyar továbbélőkkel is számolhatunk), Balota, Bodoglár, Kötöny, Tázlár, Bócsa, Csengele, Barabásszállás, esetleg a Gyarmanszállással azonosítható Zsana, Orgovány és Zömök (Hatházi 2000, 231). A kunok sok esetben a terepnek ugyanazt a településre alkalmas pontját választották szálláshelyül, mint ahol korábban egy Árpád-kori falu elterült. Elképzelhető, hogy a tájmorfológiai adottságok mellett ebben az is szerepet játszott, hogy egyházi parancsra jelölték ki a kereszténységet még csak formálisan felvevő kun lakosság temetkezési helyeként a tatárjárás óta romosan álló falusi egyház környékét. A tendencia a kun szállások nevében is megfigyelhető. Pálóczi Horváth András vizsgálatai szerint a kunok településeinek mintegy negyede a helyükön állott korábbi magyar falvak, illetve templomok nevét őrizte meg (Pálóczi Horváth 1986b, 218–219). Azonban mint ahogy a fenti példákban is látszik, az Árpád-kori előzményekre települt kun szállások tekintélyes része kun nevet viselt. Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy mindez csak elmélet. Kétegyház templomáról (templomairól?) mindössze annyit tudunk, hogy egykor létezett, de sem helyét, sem korát nem ismerjük.

1067 Ahogy fentebb előkerült, ugyanerre a lehetőségre (de kun vonatkozás nélkül) már Karácsonyi János és Hévvízi Sándor is utalt – előbbi az építető nevét Két, utóbbi Kete alakban adta meg.

két folyó közötti térségben nem maradtak kunok 1282 után. Amennyiben valamelyik feltételezés mégis bebizonyosodna, úgy az azt jelentené, hogy az így magyarázott helynevünk újfent a területen a hódí csatát követően is helyben maradt kunokra mutatna. Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemel, hogy Kétegyháza közvetlen közelében, illetve határában található a Kun-halom, a nagykamarás-bánkúti kun úrnő sírja, a medgyesbodzasi Karabuka nevű határrész, illetve Kunágota és Kevermes községek.

Helynevünk előtagjával kapcsolatban megemlíthető még a Gyula város tartozékaként 1510-ben említett *Kethkorhan* neve is.¹⁰⁶⁸ Kéthorhán – Egészkorhánnyal (*Egezkorhan*) együtt – települések között van felsorolva, bár Blazovich László alaplóművében mint lokalizálhatatlan halom szerepel.¹⁰⁶⁹ A név előtagja kapcsán kézenfekvő számnévre gondolunk, hiszen „igen gyakoriak [...] a *Kettős-halom* és *Két-halom* nevek különböző kombinációi és változatai. Általában azokat a halmokat nevezik így, melyek a legtöbb esetben közvetlenül egymás mellett (»párban«) állnak és hasonló nagyságúak, habitusúak»,¹⁰⁷⁰ azonban a később tárgyalandó *Köttön-halom* vagy *Belcherhorhan* (Belcserkorhán) neve példázza, hogy a keresztény névadást megelőző korok kun eredetű személyneve is járulhat kurgán nevéhez.¹⁰⁷¹ Az is figyelemre méltó, hogy a *Keth* előtag nem a „halom”, hanem a „korhán” (*kurgán*) szóval együtt tűnik elénk¹⁰⁷² – ez utóbbinak kun vonatkozásaihoz l. munkánk KORHÁNY c. alfejezetét. Végül megjegyezzük: noha a kun Belcser személynév egy halom nevében maradt ránk – amely viszont Zsigmond 1423-ban kiadott oklevelében mint pusztá jelentkezik¹⁰⁷³ –, de az eddigi adatok figyelembevételével felvethető, hogy az eredetileg a kurgán környékén megült kun szállás neve lehetett. Ezen adatok együttese elgondolkodtató lehetséges összefüggéseket is sejtethetnek Kethkorhan – egyszersmind Ketheghaz – nevének magyarázata kapcsán is.¹⁰⁷⁴

1068 GyO 57 [84.]. L. még Szeremlei 1901, 371; Györfly 1940, 477 [33.].

1069 Blazovich 1985, 29.

1070 Bede 2016, 58.

1071 Az ’útkeresztesződés, folyótorkolat’ jelentésű Belcser szó a kun nyelvben mongol jövevény; a névhez, illetve Belcserkorhán fekvéséhez, a személy- és helynév kun kapcsolódási pontjaihoz l. Gyárfás 1870–1885, III. 197–203, 490–492 [39.], 578–580 [101.]; Györfly 1940, 475; Baski 2007, 250. A név a besenyőknél is adatolható (Pálóczi Horváth 1996, 12, 120).

1072 Közel sem perdöntő, de Bede Ádám felsorolásában sem szerepel számnévvel e halmot is jelölő szó – l. Bede 2016, 58–59.

1073 ZsO X. 468 [1169.].

1074 Ettől függetlenül meg kell említenünk, hogy a Maros–Körös közén egykor volt középkori települések közül többnek a nevéhez is kapcsolódott ugyanilyen formában lejegyzett előtag, de azokkal minden esetben a legnagyobb valószínűséggel a „Két” számnévet rögzítették – így pl. Kérész (1483: Kerez; de 1485: Kethkerez – „a későbbi két- előtag a terület, a birtok számszerűségére utal”); Kétkupa (1456: Kethkupa; de 1463: Kupa; 1561: Kupa – „a falunév Két- előtagja azt jelöli, hogy egykoron két azonos nevű település volt egymás mellett”); Kétsopron (1455: Kethsoffrony; 1561: Keth Sopron – „a Két- előtag arra utal, hogy annak idején két, közvetlenül egymás mellett fekvő falu is bírta ugyanazt a nevet”); Kétsöldes (1456: Kethzeldes – „a Két- előtag az azonos nevű két birtoktestre utal”) (Blazovich 1996, 156–157, 160, 161, 163). Ketheghaz éppen azért lehet kivétel, mert ebben az esetben a név előtagja önmagában is megálló, személynévből lett helynévként is értelmezhető, szemben a fent felsorolt példákkal, ahol az utótagok ezt nem támogatják. Végül megemlítjük, hogy ugyanilyen formában jegyezték le a szintén ehhez a térséghez tartozó Kőtegyán nevet is – 1458–66: Kethe de Kethegyan. A szócikk szerzője szerint a Gyulától ÉK-re fekvő település nevében a Gyán helynév pusztá személynévből ke-

Röviden érdemes kitérnünk az egykori Zaránd vármegyéből ismert „Ködegyház” nevére is – tárgyalását a Kétegyház kapcsán idézett kun Ködszállás neve indokolja. A *Kydeghaz* (1418, 1478, 1481), illetve *Kwdeghaz* (1477), valamint *Kydeghaaztheleke* (1515) alakban felbukkanó egykori helység¹⁰⁷⁵ nevét¹⁰⁷⁶ a másodlagos szakirodalom említi Ködegyház formában,¹⁰⁷⁷ azonban közel sem bizonyos, hogy a középkori település előtagja valóban a *köd* szó, amelyet így össze lehetne vetni a nagykunsági Ködszállás (< Ködszállása < *Kötszállása) nevével.

Hévvízi Sándor szerint „a feltételezett falu nevének előtagja valószínűleg a *kő* ’feltűnőbb szikla; sziklás hegy’ főnevünk -d képzős származéka, változata. (Ez lehet kicsinyítő vagy helynévképző is.) Az -egyház ’templom’ utótag talán csak a XIII. századi falupusztulás után járult az előtaghoz”.¹⁰⁷⁸ A helynév előtagjához javasolt megoldás alapvetően vagy az 1477. évi említés, vagy a későbbi szakmunkák bevetté vált névformáján (illetve mindkettőn) nyugszik. Hogy a

letkezett, melynek alapja az ófrancia (vallon) eredetű Jean ’János’ név, a Köte- előtag pedig a falu egykori birtokosára utal, amelyet a köt ige családjába sorolt (FNESz 1997, I. 799). Nem vitatva a megállapítás érvényességét, magunk csak arra akartunk a példával rámutatni, hogyha a Köte nevet lejegyezheték a 15. században Kethe alakban, ahogyan a fentebb már idézett kötönyszállási Kötöny Barnabás nevét is (1493: Barnabae Kethen de Kethenzallasa), akkor az elvi lehetőség megvan arra, hogy Ketheghaz nevében is felbukkanjon a kun Köt személynév.

1075 Ugyan Ködegyház „a XV–XVI. századi oklevelek már mindenütt pusztának mondják, de «egyház» neve tanúsítja, hogy valaha falu volt” – írta Márki Sándor (Márki 1892, 237). Ehhez hasonlóan fogalmazott Blazovich László is: „Jobbára pusztaként szerepel a forrásokban, nevéből következően egykor település lehetett” (Blazovich 1996, 180). Márki Sándor Arad vármegyéhez tartozónak tudja az egykori helységet (Márki 1892, 438 és uott 5. jz.), de annak pontos fekvése vitatott a kutatásban. Csánki Dezső megfogalmazása szerint a község „Szent-Márton és Szineke közt, majd Gyarmat [az Odormán kapcsán már idézett, mai Feketegyarmat (1332–1337: Garmad) Gyulától K-re, a köleséri fősperességben] vidékén fordul elő. Ugy látszik inkább utóbbihoz fektült közelebb” (Csánki 1890, 737). Csánki véleménye mellett Márki úgy gondolta, hogy Ködegyház „Gyarmat, Veresegeyház, Földhid és Keszi vidékén, a Fejér-Körös közelében fektült” (Márki 1892, 237). Blazovich László a Fehér-Körös jobb partjára, Borosjenőtől Ny-ra helyezte – igaz, kérdőjellel (Blazovich 1985, térképmelléklet: „A Körös–Tisza–Marosköz települései a XV. század második és a XVI. század első felében”). Ebben az esetben valószínű, hogy Ködegyház földrajzi helyzete a pankotai fősperességhez tartozó Gyarmathoz lett viszonyítva. Később az általa is jegyzett szócikkben már azt írták, hogy az egykori falu „később meghatározandó helyen, talán Erdőhegy tájékán a Fehér-Körös mellett állt” (Blazovich 1996, 179). A lokalizációk tehát meglehetősen eltérők, de abban egységesnek nevezhetők, hogy Ködegyház valahol a Fehér-Körös közelében települhetett. Kérdéses viszont, hogy a folyónak melyik szakaszán. Bizonyos esetekben megfigyelhető, hogy a helymeghatározáshoz viszonyításképpen elősorolt nevek az oklevelekben Ködegyházzal együtt szereplő helységek. Ezek azonban meglehetősen szórtságot mutatnak, nem többen helyezkednek el, bár némelyek viszonylag közel található egymáshoz. Mivel összetartozásuk alapja nem a területiség, hanem a Nadabyak, majd a Dóczyak birtokjoga, ezért Ködegyház földrajzi helyzetének rögzítése ezen az alapon csak feltételesnek nevezhető. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy ha valóban a Gyulától K-re fekvő Gyarmat közelébe lokalizálható, akkor annak vidékén több, kunokkal kapcsolatba hozható adat is rendelkezésre áll. A középkori helység meglehetősen hiányos, 15–16. századi történetéhez összefoglalóan l. Blazovich 1996, 179–180.

1076 1418: *Kydeghaz* (MNL OL Dl. 10711) – az átíráshoz l. ZsO VI. 562 [2269.]; 1478: *Kydeghaz* (MNL OL Dl. 18042); 1481: *Kydeghaz* (MNL OL Dl. 18458). Ez utóbbi kapcsán Csánki Dezső az MNL OL Dl. 18453 oklevélre hivatkozott (Csánki 1890, 737), ami nyilván csak elírás. Ez utóbbi egy 1481. február 22-én kelt, Mátyás által kiadott diploma, amelyben – az Óvári regeszták tanúsága szerint – Trencsén vármegyei birtokok adományozásáról esik szó Podmanyczky László részére. 1477: *Kwdeghaz* (MNL OL Dl. 17972). Az 1515. évi adathoz l. Blazovich 1996, 179–180. Idetartozik, hogy Márki Sándor szerint „a XIV. és XV. században 19 falut neveztek egyházairól” Arad vármegyében – közöttük található „Ködegyháza” is, melynek előfordulása dátumaként viszont 1412 szerepel (Márki 1892, 438, 5. jz.). Könnyen lehet, hogy csak elírásról van szó 1418 helyett.

1077 Így pl. Csánki 1890, 737; Márki 1892, 237, 360–361; Blazovich 1985, 186; Blazovich 1996, 179–180.

1078 Blazovich 1996, 179.

Kwdeghaz névforma olvasható „Ködegyháznak”, illetve „Kődegyháznak”, arra feljogosít pl. a Csanád vármegyei Csög (1456: *Chwg*), Kökényes (1408: *Kwkenes*), Ördögösegyháza (1456: *Wrdengeseghaza*), vagy a Békés vármegyei Ötszögűegyház (1456: *Wtzegweghaz*) hasonló korú írásban lejegyzett neve,¹⁰⁷⁹ a fentebb említett, s a Maróthy-birtokokat felsoroló 1418. évi oklevélben pedig Kőegyház (*Kweghaz*) neve is előkerül,¹⁰⁸⁰ azonban a „Ködegyház” névvel illetett helység itt éppen *Kydeghaz* alakban szerepel.

Ami a háromszor is felbukkanó *Kydeghaz*, illetve a *Kydeghaaztheleke* alakot illeti: az *y* által jelölt hang jellemzően -i – ahogy pl. a Békés vármegyei Hidas (1510: *Hydas*), továbbá a Zaránd vármegyei Kiskirály (1473: *Kyskyraly*) vagy Kissomos (1438: *Kyssomos*) neve mutatja, de lehet -ü/-ű hangértékben is – így pl. a Békés vármegyei Csabacsúd (1456: *Chabachyde*), az Arad, illetve Csanád vármegyébe is sorolt Fűperék (1479: *Fyperek*) vagy az Arad vármegyei Martonosülése (1350: *Mortonosylese*) esetében.¹⁰⁸¹ Ez utóbbi hangot egyébként a *w* is jelölheti – l. a már fentebb előkerült Ötszögűegyház (1456: *Wtzegweghaz*) vagy a már ugyancsak idézett Fűperék valamivel későbbi lejegyzésű példáját (1560: *Fwperek*), illetve a Békés vármegyei Sültegyházteleke (1498: *Swltheghaztheleke*) nevét.¹⁰⁸²

Mindezekkel összefüggésben azt tartjuk tehát a legvalószínűbbnek, hogy *Kydeghaz* nevének előtagjában nem a *kő* főnevünk -d képzős származéka rejlik,¹⁰⁸³ hanem olyasféle személynév lappanghat, mint amilyen a Bihar megyei Kügy (*Kyd*) nevében is tetten érhető. A helynevet ugyancsak személynévi eredetűnek vélte Györffy György, amelynek névadója Olivér fia *Quid* lehetett.¹⁰⁸⁴ Ennél fogva a „kőd” olvasatot sem tartjuk meggyőzőnek, noha az így olvasott helynév kétségkívül összevethető lenne Ködszállás első írásos említésének – már idézett – adatával (1558: *Keödzałas*). Ha később előkerülő adatok mégis a helynév esetleges kun vonatkozása mellett szólnának, „Ködegyház” neve hasonlóan lenne értékelhető, mint amit Kétegyház kapcsán már kifejtettünk.

1079 Blazovich 1996, 82, 180, 224, 225.

1080 A *w* jelölhet -u hangot is, mint pl. az Arad vármegyei Csura (1449: *Chwra*) vagy a már idézett Kunágota (1463: *Kwnagatha*) esetében (Blazovich 1996, 83, 183).

1081 Blazovich 1996, 72, 110, 133, 168, 170, 210.

1082 Blazovich 1996, 258.

1083 Itt lehet megemlíteni, hogy a Zaránd megyei adattal párhuzamba állított szilágysági Kőd helység (Blazovich 1996, 180, a felsorolt irodalmak között FNESz 1997, I. 790) neve annak környezetével, illetve épített örökségével összefüggésben állhat – l. pl. a helység határrészeinek illeszkedő neveit: Obrejini 'fennsíkok'; Cetate 'vár'; Dealul Mare 'nagy hegy'; Valea Dracului 'az ördög völgye' (Petri 1902, 693), de a Maros–Körös közén ez a kapcsolat igazolásra vár. (Némiképp hasonlóan tűnik a helyzet, mint Kevermes nevének esetében, ahol a Horger által javasolt „Kövermes” kapcsán egy hozzászóló megjegyezte, hogy: „Ahogy én azt a vidéket ismerem, köverem-nek ott nem sok tárgyi alapja van”. L. a Kevermes kapcsán írottakat.) Természetesen annak lehetőségét is mérlegelni lehet, hogy az építőanyagot távolabbi, kőben gazdag vidékről szállították ide. Ezzel kapcsolatban viszont az látható, hogy a mai Békés megyébe eső középkori falusi egyházak kapcsán ugyan olykor felmerült, hogy egy-némely falazóanyaga kő (is) lehetett (Csorvás, Fövenyes, Györke, Szőlős), de ezek minden esetben kérdőjellel felvett adatok, és a téglatemplomok mellett elenyésző kisebbséget képviselnek (Szatmári 2005, 35–38).

1084 ÁMTF I. 638.

13. Kevermes

1. A csanádi káptalan 1418. augusztus 24-én kelt oklevelében olvasható Maróthy János volt macsói bán tiltakozása az ellen, hogy az oklevélben megnevezett nemesek az ő és fia, László engedélye nélkül „használták és jobbágyaikkal használtatták s közülük egyesek jelenleg is használtják az ő következő Békés, Bihar, Zaránd és Arad megyei birtokaiknak szántóföldjeit, rétjeit, kaszálóit, erdeit, vizeit és más haszonvételeit”. A Zaránd megyei birtokok között felsorolják *Kemermes* nevét is,¹⁰⁸⁵ amely *Kevermes* község első írásos említése – a név tehát eredetileg nem Kevermes volt. A következő feltűnésekor, amikor is a falu a Maróthy család magvaszakadtával Corvin János kezére került,¹⁰⁸⁶ az aradi káptalan által kibocsátott oklevélben már ez a forma áll – 1467: *Keuermes*.¹⁰⁸⁷ A helynév 16. század elején lejegyzett alakja megint más, mint az előző kettő – 1506: *Kebermes*.¹⁰⁸⁸ 1506. december 8-án kelt oklevelében II. Ulászló Corvin János birtokait (köztük Kebermes falut) – minthogy annak fia, Kristóf is meghalt – özvegyének, Frangepán Beatrixnak és leányának, Erzsébetnek adományozta, és meghagyta a budai káptalannak, hogy annak birtokába nevezetteket beiktassa.¹⁰⁸⁹ Így ismeretes 1510-ben is,¹⁰⁹⁰ amikor a gyulai uradalom gazdát cserélt: II. Ulászló 1510. március 23-án Brandenburgi György örgrófnak adományozta a Zaránd vármegyében fekvő Gyula várát, és sok más egyéb község mellett Kebermes falut is.¹⁰⁹¹ Ezzel a névalakkal találkozunk 1553-ban¹⁰⁹² is, ekkor a fizetetlen várórség a gyulai uradalomhoz tartozó falvakat, köztük az ekkor Arad vármegyéhez sorolt Kebermest is fosztogatta.¹⁰⁹³

A törökök a hódoltsági területekre eső Kebermest az aradi náhiéjébe osztották be, s 1557–1558 folyamán összeírták lakosait, amikor is a községet 21 család lakta.¹⁰⁹⁴ Ekkor már érvényesült a kettős adóztatás: 1561-ben az aradi káptalannak és prépostnak a falu öt portáját írták össze az adórovás során, de több szegényt is említ az összeíró, valamint hozzá tartozó pusztateltet. Az 1564. évi adólajstrom szerint a településnek 17 portája fizette be az adót az aradi prépostnak – összesen 25 forint 50 denárt –, aki még ugyanebben az évben bérbe adta a falut Marinics-Horváth Ferencnek.¹⁰⁹⁵ Ezután már csak török forrásból hallunk a településről. 1567-

1085 MNL OL DL. 10711. Az oklevél regesztájához I. ZsO VI. 562 [2269.]

1086 Borovszky 1897, 277; Blazovich 1996, 163.

1087 MNL OL DL. 16555. L. még Jankovich B. 1983, 117, 135. jz.; Szatmári 2005, 132.

1088 GyO 42 [No. 65.]; Jankovich B. 1983, 117, 135. jz.; Szatmári 2005, 132.

1089 GyO 42 [No. 65.].

1090 Borovszky 1897, 277; Blazovich 1996, 163; Szatmári 2005, 132.

1091 Karácsonyi 1889, 124–125).

1092 GyO 213 [No. 287.]; Jankovich B. 1983, 117, 135. jz.; Szatmári 2005, 132.

1093 GyO 213 [No. 287.].

1094 Borovszkynál és Szatmárinál is szerepel egy 1559-es Kebermes adat (Borovszky 1897, 277; Szatmári 2005, 132). Elképzelhető, hogy ez az említett török összeírásra utal.

1095 Borovszky 1897, 278; Blazovich 1996, 163. A hivatkozott munkák két formában is említik ekkor a falu nevét – 1564: Kewermes és Kobormes (Borovszky 1897, 277; Szatmári 2005, 132).

ben és 1579-ben is a gyulai szandzsák zarándi náhijében tűnik fel, ahol újfent Kemermes alakban szerepelt. 1567-ben 36 család lakta Kevermest, 1579-ben már 48. Adójuk a felvett adatok szerint 9852, majd 17 148 akcse volt.¹⁰⁹⁶ A falu az 1596. évi tatár pusztítás áldozata lett.¹⁰⁹⁷

A középkori Kevermes a mai településtől ÉNy-ra eső Barta-halom körül feküdt,¹⁰⁹⁸ melyben „elporladt épület anyagok és nagy számu ember csontok találatnak” – írták Kevermes község előljárói 1864-ben a Pesty Frigyes helynévgyűjtéséhez kapcsolódó kérdések első pontjára,¹⁰⁹⁹ jelezve a középkori falu templomának helyét.¹¹⁰⁰ Az 1963. évi leletmentő ásátás során Nagy Katalin a halom tetején döngölt sárga agyagból alapozott, téglából épült templomra és többretegű temetőre bukkant. A sírokból I. Mátyás, I. Ferdinánd és Rudolf királyok 15–16. századi pénzei kerültek elő. A település területén szétszántott házhelyeket és kemencéket figyeltek meg, az egyik kemence mellett szép kivitelű kályhacsempéket is találtak.¹¹⁰¹

2. Kevermes neve kapcsán a település előljárói úgy nyilatkoztak Pesty Frigyes helynévgyűjtése során 1864-ben, hogy „Kevermes az itteni földek minőségétől lázlik nevét birni – birván kötött földel, továbbá kevert és fekete homokkal, majd egész homokos természetű földdel”.¹¹⁰² E népetimológias magyarázatot nem közölte, és a nevet sem magyarázta, de eredetéről már véleményt alkotott Borovszky Samu (igaz, hivatkozás nélkül): „Neve kún személynévre látszik mutatni”.¹¹⁰³

Ezzel szemben Horger Antal úgy vélte, hogy Kevermes nevét ma ugyanígy használjuk, de az „rendes hangfejlődéssel ma *Kövermés volna”.¹¹⁰⁴ Bátky Zsigmond úgy vélte, hogy a helynév „Keve + eremes (öremes, örvényes)” tagolandó. „Keveeremes-ből lett aztán a szokott módon *Kevermes*”, melyben a „Keve (ez ómagyar *kő* származéka) így persze személynév”.¹¹⁰⁵ A Magyar Nyelv XXIV. évfolyamának (1928) „Levélszekrény” nevű rovatában Zs. Pál Horger javaslata kapcsán megjegyezte: „Ahogy én azt a vidéket ismerem, köverem-nek ott nem sok tárgyi alapja van. Szeretném azonban tudni, mit mond mindehhez a név története”. Az olvasói kérdésre a választ bizonyos B. K. adta meg, aki utalt Kevermes első említésére (1418: Kemermes), hozzátéve, hogy „ez az alak sem nagyon szól a *kő-vermes* magyarázat mellett. Valószínűbb, hogy a név török *-mis* képzős igenévből ered”.¹¹⁰⁶ B. K. ennek kapcsán Gombocz munkájára utalt vissza, aki az Árpád-kori török személynévekkel összefüggésben külön csoportba sorolta azokat az elemeket, amelyekben a *-miş*, *-myš* képző tetten érhető. Ezzel kapcsolatban megjegyezte: „A

1096 Káldy-Nagy 1982, 273, 304–305.

1097 Borovszky 1897, 278; Blazovich 1996, 163.

1098 Jankovich B. Dénes jegyzetében az szerepel, hogy a Bartahalom a mai településtől É-ra ül (Jankovich B. 1983, 117, 135. jz.).

1099 Jankovich B. 1983, 61.

1100 Szatmári 2005, 132. L. még Borovszky 1897, 277.

1101 Blazovich 1996, 163; Szatmári 2005, 132.

1102 Jankovich B. 1983, 61.

1103 Borovszky 1897, 277.

1104 Horger 1927, 497.

1105 Bátky 1927, 196.

1106 B. K. 1928, 72.

-*miš*, -*myš* képzős személynevek az igei származásúak közül a leggyakoribbak”. A „mi tulajdonneveink” közül idesorolta az Álmos, Atlamos és az Ötömös neveket.¹¹⁰⁷ Ez utóbbi kettő a kunoknál is adatolható.¹¹⁰⁸

Takács Lajos szerint mind Horger, mind Bátky magyarázata is elfogadható lenne – „csak-hogy más képet látunk, ha a község nevének a régebbi alakjait tekintjük”. Ennek kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1418-ban felbukkanó Kemermes alak nemcsak történeti forrásból ismert, hanem „Battonyán s a környékbeli községekben ma is így mondják”. E megfontolásból Takács úgy ítélte meg, hogy „nyilván B. K. jár a helyes nyomon, hogy t. i. a község neve török -*miš* képzős igenéből ered”. Utalt még Borovszky hasonló, a helynévben kun személynevet sejtő véleményére és Kunágotá község közelségére, amelyek ugyancsak ezt a származtatást támogatják.¹¹⁰⁹ A Borovszky által megsejtett névre az FNESz szócikke tett javaslatot. E szerint Kevermes eredeti, Kemermes formában lejegyzett és ismert neve „török, közelebről bizonyára kun személynévből keletkezhetett. Az alapjául szolgáló személynévhez l. az ótörök *kemür*- 'körülrag, lerág' (DTS. 297) ige -*miš* képzős múlt idejű melléknévi igenévi származékát”.¹¹¹⁰ Ezzel az etimológia kérdése nyugvópontra jutott. Hévízi már csak követte Borovszky és az FNESz véleményét, megtoldva azzal a megjegyzéssel, hogy: „Kunok laktak ezen a tájékon, de hogy ők vagy a magyarok nevezték-e el a települést, ma már pontosan nem tudható”.¹¹¹¹

Úgy véljük, ha az FNESz kínálta kun személynévi javaslat elfogadható, az újra csak egy korai kun szállásra mutathat, ami összhangban van történeti ismereteinkkel. Ennélfogva a helynevet a kunok adhatták, amely valószínűleg a vidéken megült kun csoport vezetőjének, tehát a szállás elöljárójának nevét tarthatta fenn.¹¹¹²

14. Korhány

1. A középkori Korhány helység Mártély és Mindszent között a Tisza mentén lokalizálható.¹¹¹³ Első fennmaradt említése Mátyás-kori – 1471: *Korhan*, *Chorthan*. Az egykori település

1107 Gombocz 1915, 25–27.

1108 1495: Athlamos 'lépő, aki lépett'. A név Péter, királyi ember nevében tűnik fel a 15. század végén. Nemesi előnevük inka-szállási (Csánki 1890, 685) – valószínűleg kun eredetű család. A név eredeti Atlamış formája gyakori az egyiptomi mameluk-kípcsak nevek között is (Baski 2007, 246). Az Ötömös személynévi eredetű helynévként jelentkeznek: puszta, illetve helység neve Szegedtől Ny-ra, Csongrád-Csanád megyében. Az eddigi magyarázatok a török öt- 'teljesít, véghezvisz, kifizet' igére épülnek. A név jelentése: 'a teljesített; a kifizetett' (Baski 2007, 281). L. még Rásonyi 1967, 136 [8.], 144 [111.].

1109 Takács 1929, 136–137.

1110 FNESz 1997, I. 727.

1111 Blazovich 1996, 163.

1112 Érdekesképp megjegyezzük, hogy Kevermes határában található egy Kunszabó-domb nevű halom is (Bede 2016a, 63). L. még Bede 2016b, 16; Bede 2020, 82. Az elnevezés ugyan személynévi eredetű, de az minden bizonnyal egykori viselőinek származására utal.

1113 L. még: Korhány-halom, Korhány-rét, Korhány-sarok (Bodnár 1983, 108–109 [1005–1007.]). Tímár Péter Bodnár Béla adatai alapján összegezte a földrajzi objektumok egymáshoz való viszonyát. E szerint a Tisza

neve még kétszer bukkan fel írott forrásban – 1475: *Chorthan*, 1499: *Korhan*.¹¹¹⁴ A néhai falu-
nak – amely erdővel borított ártéri területre esik – Árpád-kori előzménye van, s nyomai mint-
egy 1,5 km hosszan húzódnak.¹¹¹⁵ 1471-ben fiúörökös nélkül maradt a települést is birtokló
Szeri Pósa család. Mátyás király az Arad, Csongrád, Keve és Krassó vármegyékre kiterjedő
fekvőségeket – Korhány a Csongrád vármegyei birtokok közé tartozott – Guti Ország Mihály
nádornak, valamint Nádasdi Ongor Jánosnak és azok rokonságának adományozta. A beiktatás
1472-ben rendesen megtörtént, az adományt 1475-ben megerősítették,¹¹¹⁶ de mégsem jutot-
tak teljesen hozzá: egyfelől a Pósa család leányági utódai formáltak igényt a magvaszakadt család
birtokaihoz, másfelől a Gersei Petők nyertek az itteni jószágok nagy részére királyi adomány-
levelet. Tárgyunk szempontjából annyi valószínű, hogy Korhány az Ongorok kezén volt még
1499-ben is. Ekkor a szomszédos Derekegyházát bizonyosan bírták, mert azzal a panasszal
járultak II. Ulászló elé, hogy a nyulak-szigeti (Margit-szigeti) apácák donáttornyai és király-
sági gazdatisztjei az ő derekegyházi jobbágyaikon hatalmaskodtak, mikor azok a Kórógy-háza
nevű tóban halásztak. E jobbágyok közül kettő Korhányból származott, ezért szerepel az ügyről
készült jegyzőkönyvben¹¹¹⁷ Korhány István és Korhány László neve. Korhány mint település
többet nem szerepel írott forrásban.¹¹¹⁸ Legközelebb 1570-ben bukkan fel – ekkor az oszmán
közigazgatás szerint az 1559-es átszervezéskor a csanádi szandzsákból a szegedi szandzsákba
átSOROLT vásárhelyi náhijébe tartozott. A török adóösszeíró már csak mint pusztát vette fel Kor-
hányt (*Korhan*) a defterbe, melyet a szentesiek béreltek.¹¹¹⁹

2. A Korhány nevet a Codex Cumanicus *kurgan* szavával már Gyárfás István is egyeztet-
te.¹¹²⁰ A vizsgált területen, közelebről a Mártély és Mindszent között egykor állt középkori
Korhány falu kapcsán Szeremlei Samu a következő megállapítást tette: „Ily nevű helyek Bé-
kés, Pest, Arad és Bihar megyék területén is találhatóak. Gyula város tartozékai voltak péld.

mártélyi holtága és a védgát közrefogta terület neve Korhány, amelynek É-i részén, a Szegfű csárdától DK-re,
100–150 méter távolságra emelkedő halom területén állt a középkori község (Timár 2019, III. 174).

1114 Szeremlei 1901, 371; Blazovich 1996, 175. L. még Csánki 1890, 681; Zsilinszky 1897, 100; Széll 1940, 178;
Bodnár 1983, 108 [1004.]. Különösnek hat a Korhány név Chorthan alakban való feltűnése, ez inkább lenne
olvasható Csörtánnak vagy Csörtánynak. Itt ismét utalnunk szükséges Györfy György megállapítására, mely
szerint a „Csertán és Csörtán vagy Csörtán azonossága kétségtelen”. Jól látszik ez a Csörtán nemzetség terüle-
tén létrejött Csörtán-szék, később Halas-szék kapcsán előkerült generationis Chertan és a de sede Chortyan
nevekből (Györfy 1990, 299). L. még Rásonyi 1967, 139 [50.]; KÖA 101. Érdekesképpen megjegyezhető,
hogy a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Kengyel határából ismert egy Csorcásny nevet viselő ér, melynek D-i
partján egy bronzból öntött tizenkettűskés csillagbuzogány töredéke került elő „minden település, kerámia
nélkül” (Cseh – Tóth 1987, 32, 34–39). Nem világos, van-e a két név között összefüggés, de a Csorcásny nevet
– az itt is elfolyó ér mellett – további földrajzi objektumok (Csorcásny-halom, Csorcásny-halmi dűlő) is viselik
az egykor kunok lakta falu, Öcsöd (1555: Eched Cumanorum) (Pálóczi Horváth 2009, 227) határában (Bognár
1979, 76, 83).

1115 Blazovich 1996, 175.

1116 MNL OL DI. 17273.

1117 MNL OL DI. 20856.

1118 Szeremlei 1901, 372–373. L. még Blazovich 1996, 175.

1119 Vass 1980, 10, 48. L. még Blazovich 1996, 175.

1120 Gyárfás 1870–1885, III. 201.

Egész-korhan, Kéth-korhan, Kecskemét, Nagy-Körös határában e földirati név (Horhán, Horbán változatokkal) szintén többszörösen fordul elő. [...] e szó [...] a kun kurgan (halom) szó magyarosított alakja. [...] Voltaképen azok földből hányt halmok, melyek alá a kunok és egyéb régi népek temetkeztek is”. Mindehhez hozzáfűzte még, hogy „e hely a maga kun nevét a hódí csata alkalmával itt hányt halmokról nyerte”.¹¹²¹

Györffy György szerint „a *Korhány* névnek a *quryannal* való összevetése kétségbevonhatatlan. [...] *Korhány* helyneveink forrása egy besenyő és kun *quryan* szó lehet”.¹¹²² Bölcsészdoktori értekezésében 41 adatot gyűjtött fel, köztük a vásárhelyi határban egykorvolt helység nevét,¹¹²³ és a fenti véleményének megfelelően, bizonyos összefüggések alapján adatai egy részét a besenyőkhöz, másik részét a kunokhoz kötötte – utóbbiak esetében a Duna-Tisza közti helynevek érintettek. Györffy elvetette annak lehetőségét, hogy a korhány mint közszó került át a magyar nyelvbe, s a helynevek egy része ilyen módon keletkezett volna. „Korhány közszóra sem a jelenben, sem a múltban adatunk nincsen. Néhány XIV–XV. századi adat arra enged következtetni, hogy ebben az időben a magyar nyelvben ez a szó nem volt ismeretes. A *Korhány* név mellé ugyanis néhányszor kiteszik a *halom*, *halma* értelmezőt. Pl. 1359: *ad quoddam halm Kolpakorhana vocatum*; 1411: *Közepkorhanhalma*”.¹¹²⁴

A disszertációt Kniezsa István ismertette a Századok hasábjain, aki (egyebek mellett) annak a véleményének adott hangot, hogy egy török eredetű magyar névről – „még ha a török eredete kétségtelen is” – nem feltétlen lehet bizonyosan megállapítani, hogy melyik nyelvből való (ti. valamelyik török nyelvből vagy a magyarból). A *Korhány* helyneveket szóföldrajzi megokolás miatt török eredetű, de a magyar nyelvben keletkezett neveknek tekintette – szemben azok besenyő eredeztetésével. Utóbbi kapcsán így írt: „[...] semmi nyoma nincs a zárt besenyőtelepek területén és csak ott fordul elő, ahol a besenyők csak szórványokban lakhattak. A *korhány* ugyanis a Dunántúl egyáltalán nem található, csupán csak a Dunától keletre, főleg a Felső-Tisza vidékén fordul elő, ahol a besenyők jelenléte kizárólag a *Besenyő* helynevekkel igazolható, azaz jelentéktelen szigeteket alkottak a magyarság tengerében. Ennek alapján valószínűnek látszik, hogy a *korhány* helynevek magyar elnevezések egy valamikor a magyarban élt, egyébként török eredetű *korhány* közszóból”.¹¹²⁵

A Dunántúl területéről Györffy valóban nem tudott egy adattal sem szolgálni,¹¹²⁶ emiatt a *Korhány* helynevek besenyő eredeztetésének kritikája indokolt, tekintettel pl. a Sárvíz-völgyének besenyő településtömbjére.¹¹²⁷ Azonban előszámlálva a Györffy által felsorolt példákat, az is kitűnik, hogy a *Korhány* nevek többsége nem a Felső-Tisza vidékén fordul elő. Szabolcs-Szatmár-Be-

1121 Szeremlei 1901, 371.

1122 Györffy 1940, 478.

1123 Györffy 1940, 476 [14.].

1124 Györffy 1940, 475–479.

1125 Kniezsa 1943, 472–474.

1126 Vö. Györffy 1940, 475–477.

1127 Ennek összefoglalására l. Hatházi 1996a.

reg megye két tájegysége közül innen egy sem adathozható, a Nyírség területéről viszont valóban ismert hat Korhány helynév.¹¹²⁸ A 41 idevonható helynév közül az Óbuda és Tápiószele határából, valamint az Észak-Erdélyből idézett két-két példát¹¹²⁹ leszámítva mindegyik adat az Alföldről lett felgyűjtve. Ez szám szerint 31, melyek megoszlása a következő: a Körösvidék, illetve a Sárrét területéről vagy annak egykori pereméről 15, a Duna–Tisza közéről 9 (8 a Kiskunság területéről, 1 a Bácskából), a Maros–Körös közéről 4, a Tisza mellékéről 2, míg Debrecen határából 1 Korhány helynév adathozható.¹¹³⁰ Ugyan Kniezsa „különösebb kutatás nélkül” felsorolt még további hét nevet (és jelezte, hogy „rendszeresebb kutatással bizvást akár kétszer annyit is ki lehetne mutatni” – mármint Györffy gyűjtéséhez képest),¹¹³¹ de a Dunántúlról ő sem talált adatot.¹¹³²

Györffy jelentős munkájának félszázaddal később újragondolt változatában ugyan példáit már nem sorolta elő, de újfent földrajzi és történeti megfontolások együttes alkalmazásával értékelt a Korhány helyneveket. A minket közelebbről érdeklő viszonylat kapcsán úgy fogalmazott, hogy „az Alföld kunok lakta vidékein található *Korhány*-ok kétségkívül a kunokhoz kapcsolandók”.¹¹³³ Tekintettel az alföldi kun szállásterületekkel szomszédos egykori Kis- és Nagy-Sárréthez tartozó adatok nagy számára, talán azzal lehetne kiegészíteni Kniezsa István véleményét, hogy amennyiben a korhányt török eredetű magyar közsőznek tekintjük, úgy azok átadói az Alföldön megült kunok lehettek. Ennek az elgondolásnak – ismert adataink tükrében – időrendileg sincsen akadálya: az FNESz szerint a Korhány helynév első említése 1332-ből való.¹¹³⁴ A szó eredetével behatóan foglalkozott Hakan Aydemir, aki a kiskunsági Korhány nevek kapcsán úgy nyilatkozott, hogy azok „világosan kun eredetűek”. A korhány szó, melynek itteni jelentése ’ingoványos, mocsaras, lápos részből kiemelkedő szárazabb terület’¹¹³⁵ „helynévként egyébként számos helyen megtalálható a mai és történeti Magyarország határain belül, leginkább az egykori kunok lakta területeken vagy azok határrészein”. Ahogy előljáróban említettük, a Korhány nevet a Codex Cumanicus *kurgan* szavával már Gyárfás István is egyeztetette, s mint Aydemir megállapította: helyesen, de azt pontosítva a korhány nevet az átmeneti **koruhan* változaton keresztül a **korugan* alakig vezette vissza.¹¹³⁶ A korhány szót Baski Imre is felvette a Kun névtárba ’sírhalom, kunhalom’ jelentésben.¹¹³⁷

1128 Kemece [34.], Nyírbogdány [35.], Nyíregyháza [36.], Nagykálló [37.], Nyírbakta [38.] (ma Baktalórántháza), Nyírbogát [39.] határában (Györffy 1940, 477).

1129 Óbuda [1.], Tápiószele [12.] és Szilágybagos [40.], Bessenyő (Heidendorf) [41.] határában (Györffy 1940, 475–477).

1130 Vö. Györffy 1940, 475–477.

1131 Kniezsa 1943, 473.

1132 Kniezsa 1943, 474.

1133 Györffy 1990, 96–97.

1134 FNESz 1997, I. 779.

1135 ÚMTSz III. 487. A korhány mint tájszó ebben a jelentésben a Kiskunság területéről adathozható. A Nagy-Sárrét vidékén a korhány szó ’mocsaras, ingoványos, iszapos terület’-et jelöl – l. uott. Ugyanezen területi megoszlású jelentéseket hozza a Magyar földrajzi köznevek tára is (Bába – Nemes 2014, 207).

1136 Aydemir 2002a, 157–158; Aydemir 2002b, 204–205.

1137 Baski 2007, 273.

Ezek a vélemények tükröződnek a magyarországi kései nomádok történetével és műveltségével kapcsolatos kutatásokban is. Így pl. „az Alföldön elterjedt korhány földrajzi név, a török kurgan szó változata [...] valamelyik kipcsak-török nyelv (besenyő, kun) közvetítésével került nyelvünkbe”.¹¹³⁸ A fentieket tekintetbe véve valószínű, hogy a besenyők szerepével jellemzően kevésbé kell számolnunk, kivételt elsősorban a Sárrét vidékén adatható egyes Korhány helynevek jelenthetnek.¹¹³⁹ Hasonló véleményt képviselt Rásonyi László, aki szerint „a *Korhány* (=erőd, halom, kurgán) nevek között is akadhat besenyő eredetű, bár többségük kun”.¹¹⁴⁰ Ezen véleményekkel szemben a korhány nem szerepel a kun eredetű szavak között sem a WOT-ban,¹¹⁴¹ sem Vásáry Istvánnak a magyar nyelv kipcsak-kun szavait felgyűjtő tanulmányában.¹¹⁴²

A nyelvészeti kutatásokban tehát nincs közmegegyezés annak kérdésében, hogy lehetnek-e a Korhány helynevek kunok által adott nevek, vagy ha lehetnek, akkor mely Korhány nevek tartoznak ebbe a kategóriába. Mindenesetre ami az általunk vizsgált konkrét településnevet illeti, az a Maros-Körös közére esik, amely már a 13. század közepétől kun szállásterület volt, így az, illetve az ebben a térségben felbukkanó további Korhány helynevek¹¹⁴³ – a kutatás egyik iránya szerint – lehetnek eleve kun névadás emlékei is. Hévvízi Sándor szerint „a földrajzi név alapja egy olyan halom, kurgán lehetett, amely egyúttal az adott (vagy azt megelőző) korban temetkezési hely volt”.¹¹⁴⁴

15. Kötön

1. A Kötönnyel azonos értelmű *Kötön* nevet a Maros-Körös közén két halom is viseli, mindkettő Kunszentmártontól D-re található: *Nagykötön-halom* és *Kiskötön-halom*. A halmokról a környező föld is nevét vette – 1881: *Kötön szállók*; 1956: *köttöni tanyák*.¹¹⁴⁵ A *Nagy-Kötön-halom* formában is ismert halom a 45. számú műút K-i oldalán, az úttól kb. 1,5 km-re ül, a *Kis-Kötön-ha-*

1138 Pálóczi Horváth 1996, 18.

1139 A körösvidéki besenyők helynevekben megragadható emlékeihez l. Györffy 1990, 161–162 [153–157.], valamint a hátsó könyvborító belső oldalán közölt térképet („Besenyők Magyarországon”).

1140 Rásonyi 2004, 269.

1141 WOT II. 1341. l. még WOT I. 570–572.

1142 Vásáry 2013, 240.

1143 Györffy gyűjtésének sorrendjében: a Kunszentmárton és Békésszentandrás határán (a felsorolásban tévesen Kunszentmiklós és Békésszentandrás határa van említve) jelentkező Korhányhalma [15.], az Arad megyei Kisjenő mellett fekvő Korhány határrész [31.]; a Békés megyei Fövényes és Kígyós közé eső Vadad, avagy Kerekegyház határvárosában említett Korhány (1433: locus Korhan) [32.], végül a Gyula tartozékai között elősorolt (és fentebb már említett) Egész Korhan, Keth Korhan [33.] (Györffy 1940, 476–477). Vadad és Kerekegyház azonosítására l. Blazovich 1996, 156. Timár Péter a Gyula tartozékai között elősorolt Egészkorhány és Kéthorhány neveket „egyéb támpont hiányában” sorolta a Vásárhely határában egykorvolt Korhányhoz (Timár 2019, III. 174–175).

1144 Blazovich 1996, 175.

1145 Kakuk 1965, 38 [246.]. Pesty Frigyes helynévgyűjtésében a „Kötön kerti szálló hegyek” vannak szerepeltetve Kunszentmárton kapcsán (Bognár 1978, 161).

lom pedig a Nagy-Köttön-halom mellett, testvére és a *Telek-halom* között található. A Nagy-Köttön-halom a maga 99,3 méteres magasságával a Tiszazug legnagyobb halma.¹¹⁴⁶ Ez a halom jelentkezik az EKF ide mutató szelvényén *Kötter Hal.* név alatt.¹¹⁴⁷ A MKF *Gödény-halom*,¹¹⁴⁸ a HKF pedig *Kötény-halom*¹¹⁴⁹ néven szerepelteti a vonatkozó térképlapon. A Petrák-krónikában¹¹⁵⁰ is felbukkan *Kötön/Kötöny*, illetve *Köttöni/Köttönyi/Kötönyi halom* neveken.¹¹⁵¹

A néphagyomány ugyan kapcsolatban állónak tudja a Köttön-halmok nevét Kötöny kun fejedelemmel,¹¹⁵² azonban Horváth Ferenc joggal mutatott rá: aligha valószínű, hogy „Kötén kán rövidre sikerült magyarországi tartózkodási helyét jelölné, hiszen tudjuk, hogy a fejedelmi nemzetséget valahol Pest megye síksági részén telepítették le.”¹¹⁵³ Mivel újfent régi, pogány kun személynévvel állunk szemben, ennek kora is hasonló lehet, mint az eddig felsoroltaké és a kunszentmártoni vezéri temetkezésé.¹¹⁵⁴

2. A *Kötöny* alakban használt kun személynév elsősorban a Magyar Királyságba bebocsátást nyert kunok fejedelmének neveként vált ismertté, melyet *Kuthen* formában hagyott az utókorra a kortárs Rogerius,¹¹⁵⁵ de általában is elmondható, hogy a törökség névadásában is gyakori.¹¹⁵⁶ Személynévi használata még a 15. század végéről is adatható – ekkor egy Halas-széki kun nevében, egyszersmind a nevét viselő kun szállás kapcsán találkozunk vele – 1493: *Barnabae Kethen de Kethenzallasa*.¹¹⁵⁷ Családnévi használatára számos adatunk van a 16–18. századból.¹¹⁵⁸ Mivel

1146 Tóth 1988, 397.

1147 EKF – Kötter hal. Kakuk Máttyás gyűjtésében az szerepel, hogy: „II. József katonai térképén: Köttön Hal.” (Kakuk 1965, 38 [246.]).

1148 MKF, Gödény-halom.

1149 HKF, Kötény-halom. E változat kapcsán Tóth Albert is jelezte, hogy: „Egyes térképek Kötény-nek jelzik (ez elírás)” (Tóth 1988, 397).

1150 Nevezett művet első írója, Petrák Ferenc után keresztelték el, amelyet 1750-ben vetettek papírra, s az Szentes első várostörténeti munkája. Petrák Ferenc krónikáját nemzedékek olvasták, másolták és egészítették ki, majd évkönyvszerűen folytatták az események leírását 1927-ig. Ezek közül az 1861-ben készült Gólya Pál-féle változat a legrégebbi, amely teljes terjedelmében fennmaradt (Takács E. 1997b, VIII, XI).

1151 Takács E. 1997a, 335. Horváth Ferenc Ketten halom alakban említette (Horváth 2002, 26).

1152 Tóth Albert a Köttön-halom kapcsán megjegyezte: „Az idős emberek sok népi mondát tudnak vele kapcsolatban idézni. Az egyik szerint: a kunok utolsó fejedelmét, aki egy nagy csatában vesztette életét, ide temették el vitézi pompával” (Tóth 1988, 397). Kakuk Máttyás nem a halom, hanem az annak környezetében lévő – és ugyancsak Köttön nevet viselő – terület kapcsán úgy nyilatkozott, hogy: „Nyilvánvalóan kun vezér neve lehetett, és téli szállás volt. A kunszentmártoniak azonban úgy tudják, hogy ősi magyar vezér neve volt” (Kakuk 1965, 38 [245.]).

1153 Horváth 2002, 26.

1154 Éppen ezért megemlítjük, hogy a Köttön-halom kb. 3 km-re DK-re helyezkedik el a Jaksorér partjától, illetve a Jaksorparti tanyak vasúti megállótól, végső soron a kunszentmártoni kun vezéri temetkezés helyétől. Ehhez l. Kakuk 1965 térképmellékletén a 69. és a 83. sz. földrajzi név közötti távolságot.

1155 Így pl. Rogerius 2. c. (Horváth J. 2011, 403). L. még SRH II. 553–554. A „kunok királyának” nevét még számos alkalommal említi művében, következetesen *Kuthen* alakban. Először az óoros évkönyvek hasábjain tűnik fel a név (1202: Комань) (Kovács 2014, 138), de ismerik latin nyelvű nyugati és arab nyelvű muszlim források is (Polgár 1999, 91–92).

1156 A számos – főként kazak – példához l. OnomTurc II. 384.

1157 Gyárfás 1870–1885, III. 709. L. még Rásonyi 1956b, 438; Baski 2007, 275.

1158 Baski 2007, 275. Baski Imre adataihoz l. Kázmér 1993, 644.

kötönyszállási Kötöny Barnabás a halas-széki *Majosszállás*, azaz a mai Kiskunmajsja kapcsán van említve, így valószínűleg az egykori Kötönyszállás neve jelentkezik Kötöny alakban a 18. század elején (1715: *Kötön*),¹¹⁵⁹ mert az Tázlár határából van adatolva, melynek szomszédosa Kiskunmajsja. Tázlár falu Harka és Kötöny nevű részét 1949-ben Harkakötöny néven községgé alakították,¹¹⁶⁰ de a név a Harkakötöny és Tázlár határában fekvő *Kötöny ~ Kötönypusztá* nevében is fennmaradt.¹¹⁶¹

A név jelentését Rásonyi László tisztázta¹¹⁶² – megfejtését a szakirodalom jellemzően vita és kétely nélkül idézi.¹¹⁶³ Rásonyi az orosz adatok alapján a *Kötän* alakból indult ki. Ez adatolható számos török nyelvből 'ülep' jelentésben, ami a Kötöny név esetében annyit jelent, mint „lóra termett”.¹¹⁶⁴ Baski Imre a név jelentéséhez magyarázólag hozzátette, hogy annak „értelmezése csak a lovasnomád életmód alapján lehetséges. Az ideje javarészt lovon töltő nomád számára ugyanis a megnevezett testrészedzettségének nagy jelentősége van”.¹¹⁶⁵ Rásonyi László egy ugyanebben az évben megjelent, de másik írásában a név ezen értelmezése mellett már azt is jelezte, hogy az az óvónevek kategóriájába is besorolható. Az ezekhez fűződő hiedelmek szerint, ha az újszülött csúnya nevet kap, az ártó szellemek elkerülik a gyermeket, hiszen ha a szülők úgysem szeretik, nem érdemes neki ártani. Rendszerint akkor kap ilyen óvónevet a gyermek, ha előzőleg már több testvére meghalt.¹¹⁶⁶ Bartha Júlia Rásonyi ez utóbbi cikke alapján közölte a Kötöny név etimológiáját, azaz a név alapvetően az óvónevek csoportjába sorolható, de átvitt értelemben („kemény legény, aki jól megüli a lovat”) is használatos.¹¹⁶⁷

Az etimológiát érintő különvéleménnyel magunk csak Seres István rövid cikkében találkozunk. Seres szerint: „A kán neve nagy valószínűséggel a kipcsak *kutan* 'daru' szóból származhat [...] azonban más megfejtés is szóba kerülhet. Így például jó etimológiának tűnhet a *kotan*, mely a jószág pihenési helyét jelenti, mely bekerítetlen, nyitott térségben található”.¹¹⁶⁸

16. Kunágota

1. Kunágota nevével először Mátyás regnálása alatt találkozunk írott kútfőben – 1461: *Kunagatha*.¹¹⁶⁹ A település ezután folyamatosan jelentkezik az okleveles anyagban a 16. század végéig,

1159 Baski 2007, 275.

1160 FNEsz 1997, I. 570.

1161 Baski 2007, 275. L. még Rásonyi 1956b, 438.

1162 A mára elfogadott megoldás előtti javaslatokhoz l. Rásonyi 1956b, 439.

1163 Így pl. Mándoky Kongur 1993, 153; FNEsz 1997, II. 570; Polgár 1999, 92; Baski 2007, 275–276; Selmeczi 2011, 16; Mándoky Kongur 2012, 186.

1164 Rásonyi 1956b, 439–440; Rásonyi 2004, 303.

1165 Baski 2007, 276.

1166 Rásonyi 1956c, 75–76.

1167 Bartha 2018, 43.

1168 Seres 2020.

1169 MNL OL DI. 37640.

emléseit Borovszky Samu és Kovács József gyűjtötték össze.¹¹⁷⁰ A feltűnésekor Zaránd vármegyei helység birtokosai, a Maróthyak megszakadásával, azaz 1476 után a Jaksicsokhoz került, egyszersmind Csanád vármegyébe, de egy részét 1515-re a Ravazdiak is birtokolták. 1530-ban Jaksics Márk elzálogosította a falut feleségének és leányainak, kiket az uralkodó beleegyezése után a csanádi káptalan 1536-ban be is iktatott. Bár 1539-ben per tárgyát képezte a falu tulajdonjoga, de az végül megmaradt Jaksity Márk özvegyének kezén. 1552-ben a törökök Maros-völgyi hadjáratuk idején felégették a községet. Alig maradt néhány ép háza, 1555-ben mindössze két portája adózott. 1557–1558-ban az aradi náhijéba tagolták, a temesvári defterdár összeírása szerint ekkor nyolc házból állott. 1558–1560-ban ismét kevesebben lakják, mindössze három porta fizet adót. Ettől függetlenül királyi részről is számon tartják a falut: előbb Varkocs Tamás, majd Forgách Simon kezén volt, 1561-ben pedig Ispán Istvánt tüntették fel birtokosának, aki ebben az évben kijárta, hogy Kunágota lakosai mentesüljenek az adózás alól.¹¹⁷¹ A püspöki tizedszedők 1562. évi kimutatásában csak hét szegény lakja, ezért nem fizetnek tizedet.¹¹⁷² 1563-ból már 15 családfőt említ egy oklevelünk – ennek alapján Borovszky a település lakosságát 75–80 főre becsülte.¹¹⁷³ Ugyan az 1564. évi adóösszeíráson Kunágotáról „egy lélek sem jelent meg”, de ez vagyoni helyzetükről árulkodik, nem a község lélekszámáról,¹¹⁷⁴ mert a török adóösszeírásokban szerepel: 1567-ben 25 család 5707 akcse, 1579-ben 50 család 18 000 akcse adót fizetett. A két defter felvételekor Kunágotához tartozott Kétátójú (?) puszta és Szilas puszta.¹¹⁷⁵ Bár konkrét adatunk nincsen rá, de Kunágota végzete valószínűleg – a térség gyakorlatilag összes településéhez hasonlóan – az 1596. évi tatárdúlás lehetett. Az elnéptelenedett falut a 17. század közepén az oszmán közigazgatás magyar, szerb és román ajkúakkal telepítette újjá, a királyi Magyarország oldaláról pedig folyamatos a megszállt területen fekvő falu eladományozása. A török kiűzése után Kunágota-puszta kincstári tulajdonba ment át.¹¹⁷⁶

A középkori település pontos helyét illetően eleinte nem volt teljes közmegegyezés. Borovszky Samu szerint „régente is ott feküdt, a hol a mai helység”,¹¹⁷⁷ Szatmári Imre pedig úgy foglalt állást, hogy annak „pontos helye, illetve kiterjedése egyelőre ismeretlen”, bár „lehetséges, hogy a mai helyén kell keresni”.¹¹⁷⁸ A Maros–Körös köze középkori településeit tárgyaló

1170 Borovszky 1897, 317; Kovács 2011, 15–31.

1171 Borovszky 1897, 317–318; Blazovich 1996, 184; Kovács 2011, 24–28.

1172 Borovszky 1896, 162; Kovács 2011, 28.

1173 Borovszky 1897, 318; Kovács 2011, 29.

1174 Borovszky 1896, 209; Borovszky 1897, II. 318; Kovács 2011, 30.

1175 Káldy-Nagy 1982, 117–118. L. még Blazovich 1996, 184. Káldy-Nagy Gyula jelezte: Kétátóju, illetve Kétajtójú (?) puszta neve bizonytalanul olvasható és nem azonosítható, csak annyi bizonyos, hogy a mai Kunágota környékén feküdt (Káldy-Nagy 1982, 118, 3. jz.). Ezzel szemben a Maros–Körös közének középkori településeit ismertető lexikon Kunágota szócikkének szerzői szerint nevezett puszta Kétkupával lehet azonos (Blazovich 1996, 184). Azonban Kétkupa – Kupa név alatt – maga is előfordul a fent hivatkozott defterekben (Káldy-Nagy 1982, 97–99), amelyet a szerzők idéznek is (Blazovich 1996, 160–161). A kötethez tartozó térképmellékleten is külön-külön tüntették fel a bizonytalan nevű pusztát és Kétkupa helységet.

1176 Borovszky 1897, 318; Blazovich 1996, 184; Kovács 2011, 30–32.

1177 Borovszky 1897, 317.

1178 Blazovich 1996, 183.

lexikonhoz tartozó térképmellékleten a falu hozzávetőlegesen a mai helyén van feltüntetve.¹¹⁷⁹ Ugyancsak Szatmári utalt Liska András beszámolójára, aki bejelentést követően Kunágotától ÉNy-ra, a Jenői-földek nevű dűlőben ÉK–DNy-i irányban húzódó hát legmagasabb pontján 2005 augusztusában azonosított középkori templomhelyet és temetőt, amelyre a felszínen kb. 30x30 méteres körzetben előforduló apró téglatöredékek és embercsontok utaltak.¹¹⁸⁰ Liska András 2005. szeptember 5–16-a között folytatott ásatást a Kunágota határában ülő Beszerika-dombon, ahol egy késő középkori templomot és temetőjének részletét tárták fel. Az ásatást megelőző helyszíni szemle során, a magaslat ÉK-i lejtőjén kevés Árpád-kori és zömmel késő középkori edénytöredékeket találtak. Az Árpád-kori leletek – bár alig néhány töredékről van szó – a késő középkori település előzményére utalnak. A gyűjtött kerámiaanyag – köztük két kályhaszem – a 15. századra volt keltezhető. A település nyomai az ásatási területtel szomszédos parcellákon is folytatódtak, de mivel azokat a különböző növénykultúrák terepbejárásra alkalmatlanná tették, így a középkori falu pontos kiterjedését nem lehetett meghatározni. Ettől függetlenül Liska szerint „feltehető, hogy a megtelepedésre elvileg alkalmas magaslatot követik az egykori település maradványai”. A templomhoz tartozó temetőnek 8 sírját sikerült feltárni, ezek közül kettőben volt melléklet. A 2. sírban talált pártát csak általánosságban tudta az ásató a 14–16. századra keltezni, a 3. sírban talált ezüst denár viszont Mátyás 1467-ben készült verete volt. A szórványként talált, bronzlemezről készült övveret vagy pártaveret töredékét párhuzamok alapján a 14–15. századra lehetett datálni. A település, a templom és a temető egymással párhuzamosan lehetett használatban, ezek – természetesen – szorosan összefüggenek. Korukat az előkerült tárgyi anyag a 15–16. századra keltezi. Ez összhangban áll a Kunágotára vonatkozó írott források értesítéseivel. Az ásató szerint „kézenfekvő a templom, a temető és a hozzájuk tartozó település azonosítása a középkori Kunágotával, de ezt mindenképp szükséges lenne a környék szisztematikus topográfiai vizsgálatának eredményeivel igazolni”.¹¹⁸¹ Kovács József az ásatási eredmények tükrében ugyancsak valószínűnek tartotta az azonosítást.¹¹⁸²

2. *Kunágota* neve előtagjának megítéléséhez – hogy az családnév vagy népnév-e¹¹⁸³ – hasznos háttéradatokat szolgáltat a helynév utótagjának története, így először azt tesszük vizsgálat tárgyává. „Nyugati hatásra, a XII. század végétől kezdve, de különösen a XIII–XIV. században divatba jött nálunk is a falvakat a templom védőszentjéről elnevezni” – írta Kálmán Béla, aki ebbe a kategóriába sorolta Kunágota nevét is.¹¹⁸⁴ Így vélekedett már Borovszky Samu is, aki sze-

1179 Az egykori Csanád vármegyei helység ma Békés megyéhez tartozik. Földrajzi helyzete szerint Békéscsabától D-re, Battonyától É-ra található (Csánki 1890, 738; FNEsz 1997, I. 812).

1180 Szatmári 2005, 134 (Kunágota, Biserica). Egyúttal jelezte: „A templomhelyen 2005 szeptemberében elkezdett feltárás a kézirat [Szatmári Imre: Békés megye középkori templomai. Békéscsaba : Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága 2005.] lezárásakor még folyamatban volt” (Szatmári 2005, 134, 689. jz.).

1181 Liska 2006.

1182 Kovács 2011, 12.

1183 FNEsz 1997, I. 812. L. még Blazovich 1996, 183.

1184 Kálmán 1989, 157.

rint az összetett helynév utótagjában a település templomának patrocíniuma érhető tetten, így a falu egyházát Szent Ágota szűz tiszteletére szentelheték fel.¹¹⁸⁵ Hasonlóan nyilatkozott Juhász Kálmán is,¹¹⁸⁶ ezzel szemben Mező András jelezte: Kunágota egykori templomcímére eddig nem bukkant fel adat.¹¹⁸⁷ Az FNESz Kunágota szócikke is csak azt rögzíti, hogy az összetétel utótagja a magyar *Ágota* női személynév, bár megjegyzi: „Némelyek lehetségesnek tartják, hogy az itteni templomnak Szent Ágota volt a védőszentje, s a helynév vele kapcsolatos”.¹¹⁸⁸ Ugyanezt olvashatjuk Hévvízi Sándornál is, aki utalt Borovszky és Kálmán véleményére.¹¹⁸⁹

Érdekes teóriát vetett fel a helynévadás indoklásául Kovács József, amely egyúttal a település alapításának idejére is fényt vethet. 1439-ben a török betörés hírére az aradi egyházban őrzött Szent Ágota-ereklyét Váradra menekítették.¹¹⁹⁰ Ennek pontos dátumát nem jegyezték fel, de 1443-ban már biztosan a váradi székesegyházban volt. Ezzel kapcsolatban Bunyitay Vince úgy fogalmazott, hogy Szent Ágota karcsonjtja „a többi ereklyékkel együtt közel járt a megsemmisüléshez. E körülmény valószínűleg csak sietteté az ereklye visszavitelét s pár évvel utóbb, 1457-ben már csakugyan ismét az aradi egyházban találjuk”.¹¹⁹¹ A klenódium visszavitelét Kovács 1457-re tette, és úgy foglalt állást, hogy az ereklyék szállítása „nagy valószínűséggel a település területén keresztül haladt, melyet Szilágyi Mihály ezen időszakban alapíthatott. Maga a puszta tény is lehet ok az elnevezésre (mármint az ereklye áthaladása), de lehet, hogy az ereklyével megpihentek a településen [...] Így a falu elnevezésében az Ágota név eredetét nagy valószínűséggel Szent Ágota ereklyéjéhez lehet kapcsolni, aki egyben valószínűleg a falu templomának védőszentje is volt”.¹¹⁹² Kovács érvrendszerében az ereklyék visszaszállításának 1457. évre való helyezése eleve megvolt, mert az szoros összefüggésben kell, hogy álljon a Kunágota nevet viselő település nemréggi meglétével (máskülönben nincs mit Szent Ágotáról elnevezni, vagy már rögzült neve van). Ez pedig, mint a következőkben látni fogjuk, Kovács József okfejtése szerint csak 1457 folyamán történhetett. Ez utóbbi körülmény Szilágyi Mihállyal áll kapcsolatban.

Ahogy fentebb már előkerült, Kunágota helység neve először 1461-ben, Mátyás uralkodása idején bukkan fel írott forrásban. Az oklevélben az aradi káptalan jelenti, hogy „Mátyás királynak Maroth-i Lajos és Mathyws érdekében adott, egyetemes nemesi gyűlést elrendelő, Zaránd vármegye hatóságának és részben a káptalannak is szóló parancsa értelmében Kamuth-i Tamás királyi emberrel Gyanthe-i István kanonoktársát küldte ki, akik május 25-én Zederkenbe (Zederkény) mentek, Zaránd megye bírósági székhelyére, ahova a megyei hatóság Kunagatha birtok összes szomszédait és a megye más nemeseit is egybehívta és Soklo-i Korom János szolgál-

1185 Borovszky 1897, 317.

1186 Juhász 1926, 147, 3. jz.

1187 Mező 1996, 52.

1188 FNESz 1997, I. 812.

1189 Blazovich 1996, 183.

1190 Márki 1892, 119; Juhász 1947, 15, 55. jz.

1191 Bunyitay 1884, 62.

1192 Kovács 2011, 11–12.

bírónak és a Maroth-iak megbízottjának: Zakol-i Bálintnak a jelenlétében eskü alatt hallgatták ki a szomszédokat és a megyebeli nemeseket. Ezek majdnem egyhangúlag azt vallották, hogy a boldogult horogzeg-i Zylagi Mihály, a király nagybátyja, a panasztevők zarándmegyei Zylas (Szilas) nevű birtokát elfoglalta, a lakókat átköltöztette, az új települést Kunagathanak nevezte el és így Mátyás királyra már ezen a néven szállott át¹¹⁹³

Kunágota alapítása nem az egyetlen erőszakos telepítése volt Szilágyi Mihálynak. Ugyanígy járt el az ugyancsak a Maróthyak birtokában lévő Zeleméres esetében is, amelyhez „a Hunyadiak is jogot tartottak”. Szilágyi nem sokat törődött a törvénnyel, hanem rárohant a falura, házait lerontatta, lakosait pedig távolabb költöztette. Hogy a réginek még emléke se maradjon, az így telepített falut – amely most már a királyé, Mátyásé volt – Királyságnak nevezte el.¹¹⁹⁴ A Maróthyak csak Szilágyi Mihály halála (1460) után, de ugyanabban az évben, 1461-ben mertek Mátyáshoz fordulni jogorvoslatért mind Zeleméres-Királyság, mind Szilas-Kunágota ügyében.¹¹⁹⁵ Mivel mindkét ügyben ugyanazok voltak a kárvallottak (a Maróthyak), és ugyanaz az „elkövető” (Szilágyi Mihály), valamint tudjuk, hogy Zeleméresre nemcsak a Maróthyak, de a Hunyadiak is jogot formáltak, Kovács József érvelésében a leendő Kunágota területe is úgy jelent meg, mint Hunyadi-birtok. Tehát ahogyan a zeleméresi, úgy a szilasi jobbágyokat is Hunyadi-birtokra ültette le Szilágyi Mihály. Azonban ennek ideje – Szilágyi Mihály személye miatt – kötött. Szilágyi Mihály Hunyadi László halálát követően, azaz 1457. március 16-a után lett gyámja Hunyadi Mátyásnak, akit 1458. január 24-én koronáztak királlyá. Szilágyi ebben az időszakban kezelhette a Hunyadi-birtoktestet, vagyis vihette véghez a telepítést. Azonban figyelembe véve az őszi és téli időjárást és az akkori útviszonyokat, indokolt a falu alapítását valamikor az 1457. március 16-át követő fél évre tenni.¹¹⁹⁶

Ha Kovács József elegáns okfejtése elfogadható, akkor Kunágota születésének éve valóban lehet 1457. Ennél az időpontnál egyszerre érvényesül Szent Ágota ereklyéjének Aradra való visszavitele és a falu nemrégvolt alapítása Szilágyi Mihály szereplésének kötött ideje által. Mindazonáltal a kikövetkeztetett alapítási dátumhoz két megjegyzést szeretnék fűzni.

1. A Váradra menekített Ágota-karcsontot annak kapcsán említették, hogy 1443. április 7-én délben összeomlott, majd alapjáig ledőlt a váradi székesegyház bal oldali tornya, maga alá temetve Szent Lászlónak és Szent Ágotának a székesegyházban őrzött ereklyéit, amelyek azonban sértetlenül kerültek elő a romok alól.¹¹⁹⁷ Ennek kapcsán írta azt Bunyitay Vince, hogy „e körülmény valószínűleg csak sietteté az ereklye visszavitelét”,¹¹⁹⁸ de hogy ez 14 évvel később következett be, arra nincs adatunk. Márki Sándor úgy fogalmazott, hogy a csodás eseménye-

1193 Kovács 2011, 19. L. még Blazovich 1996, 183–184; Kovács 2011, 9.

1194 Karácsonyi 1887, 41.

1195 Kovács 2011, 9–10. A „Zeleméres nevű békésvármegyei birtokról, melyet Szilágyi Mihály annak birtokosaitól Maróthy Lajos és Mátyástól erőszakosan elfoglalt” (1461) tárgyú oklevélhez l. Haan 1870, II. 67–71.

1196 Kovács 2011, 12.

1197 Bunyitay 1883, 265–266; Márki 1892, 446.

1198 Bunyitay 1884, 62.

ket látva „a szent ereklyéket azonnal ünnepélyes körmenetben hordozták meg a többi egyházakban, szent Ágotáét pedig, úgy látszik, visszavitték Aradra, hol 1457-ben már ismét említik »bőkezűen feldíszített« oltárát».¹¹⁹⁹ A szent szűz karcsontjának Aradra való hazaszállítása tehát 1443–1457 között bármikor megtörténhetett.

2. Hogy Kovács József mégis konkrétan 1457-re tette Kunágota alapítását, az alapvetően – mint láttuk – Szilágyi Mihály Hunyadi Mátyás feletti gyámságának idejével függ össze, illetve azzal a vélekedéssel, hogy Kunágota alapítása Hunyadi-birtokon történt, hiszen a gyámság hónapjai alatt Szilágyi Mihály „kezelte” a Hunyadi-vagyont, a fogalomba beleértve az erőszakos telepítéseket is. Azonban közel sem biztos, hogy – Zeleméres és Királyság analógiájára – a föld, melyen Kunágota létrejött, Hunyadi-birtok volt. A Kunágótát először említő oklevélben az szerepel, hogy a Szilasról elköltöztetett jobbágyok új faluja, Kunágota már ezen a néven szállott át a királyra – tehát az nem az övé volt, hanem Szilágyi Mihályé, a telepítőé. Mátyás nagybátyja utód nélkül halt el 1460-ban, így birtokai oldalgon kerültek örökség révén a király tulajdonába.¹²⁰⁰ Fraknói Vilmos is azt írta, hogy a nagyúr „a Marótiak egyik zarándmegyei faluját elfoglalta és a jobbágyokat *saját birtokaira telepítvén át, Kunágota falut alapította*”.¹²⁰¹ Jól mutatja ezt a két Szilágyi-féle telepítéssel kapcsolatos 1461. évi per kimenetele: Királyság a vizsgálatot követően is Hunyadi-tulajdon maradt, mert jog szerint is eleve az volt; Zeleméres ugyan a Maróthy-birtoktest része volt, de Zsigmond király a Hunyadiaknak adta.¹²⁰² V. László 1456-ban megerősíti birtokaiban Hunyadi Jánost, Zeleméres ekkor már pusztaként jelenik meg az oklevélben. A Maróthyak újratelepeíthették a falut, csak hogy a terület birtokjoga a Hunyadi családot illette.¹²⁰³ Ezzel szemben 1463-ban „ellentmondás nélkül” iktatták be Maróthy Lajost és Mátyust Kunágota birtokába, ami ellen az uralkodó anyja, Szilágyi Erzsébet eredménytelenül tiltakozott.¹²⁰⁴

Viszont, ha Kunágota nem Hunyadi-birtokon települt, nem is kell feltétlenül 1457-hez kötnünk annak alapítását, hiszen Szilágyi Mihály azt korábban is megcselekedhette. S mivel az Ágota-ereklyék Aradra vitele sem szükségszerűen 1457-ben történt, hanem valamikor 1443–1457 között, így Kunágota telepítése is valamikor ezidőtájt történhetett. Sőt ha elfogadjuk a helynév és a szent szűz ereklyéjének kapcsolatát, Kunágota akkor is vehette a nevét arról, amikor azt Váradra menekítették – tehát 1439–1443 között. Ennek fényében Kunágota születését 1439 és 1457 közé tehetjük, de kétségtelen, hogy a meghatározott időkeretbe 1457 is belefér. Ugyanakkor tény, és ez a későbbi dátum mellett szólhat, hogy Szilágyi Mihály 1457–1458 táján volt hatalma csúcán, amikor gyakorlatilag senki sem állt felette. Hunyadi László halála után a Hunyadi-párt vezetője volt, akinek befolyását és erejét a hatalmas és még sértetlen Hunyadi-vagyon (befolyási övezet tekintetében a Tisza és Erdély között elterülő 14 vármegye), valamint a

1199 Márki 1892, 446.

1200 Blazovich 1996, 184. L. még Jankovich B. 1983, 119, 160. jz.

1201 Fraknói 1913, 101.

1202 Karácsonyi 1887, 42, 2. jz.; Törőcsik 2002, 453.

1203 Törőcsik 2002, 453.

1204 Blazovich 1996, 184. Az átírt oklevelekhez l. Kovács 2011, 20–23.

familiárisok hadserege biztosította; 1458 elején macsói bán, Hunyadi Mátyás trónra segítője, azt követően a még kiskorú Mátyás mellett Magyarország kormányzója.¹²⁰⁵

Összefoglalva: Kunágota nevében az utótagra adott magyarázatok közül Kovács József megoldását tartjuk a legjobbnak. Ugyan közvetlen bizonyíték nincs a vázoltakra, az mégis életszerű és logikus magyarázatot ad a helynév létrejöttére. Adataink alapján Kunágota alapítását az 1439–1457 közötti időszakra lehet tenni.

Ami a helynév – témánk szempontjából lényeges – előtagját illeti, magunk úgy látjuk, hogy annak nincs köze a Kun családnévhez, bár ennek lehetőségét az FNESz mérlegelte. Vonatkozó szócikke szerint „a *Kun*- előtag a családnévként is alkalmazott *kun* népnévből való”.¹²⁰⁶ Ez utóbbi megállapítást ismétli Hévízi is, de megfogalmazása szerint az FNESz-t szerkesztő Kiss Lajos inkább az előtag családnévként való értelmezését tartotta valószínűnek.¹²⁰⁷ Ilyen tendenciát azonban, mint az idézett szövegrészből is látszik, magunk nem vélünk felfedezni. Borovszky szerint „első lakosairól, a kik kúnok voltak, kapta nevét”,¹²⁰⁸ és ugyanígy fogalmazott Juhász Kálmán is.¹²⁰⁹ Szatmári Imre ugyancsak összefüggést látott a kunok itteni letelepítése és Kunágota árulkodó neve között,¹²¹⁰ és Borovszky véleményéhez hasonlóan Kovács József is úgy értékelt, hogy „a kun előtag a falu elnevezésében a népre utalhat”, mert a terület – azaz a Maros–Körös köze – kun vonatkozására vannak adatok, az 1461. évi oklevél ismeretében pedig arra a következtetésre jutott, hogy a Szilasról áttelepített jobbágyok kun származásúak lehettek.¹²¹¹ Nemrégiben Rác Anita ismertette a helynévhez tartozó adatokat a „népnévvél alakult régi településnevek” között.¹²¹²

1205 Engel 2003b, 212; Kubinyi 2003, 215–215. Egyébként Szilágyi Mihály 1457-et követően is „eljár” Hunyadi-birtokok ügyében. Jól példázza ezt Királyság falu neve, amely eleve arra mutat, hogy megalapítása – azaz a zeleméresi jobbágyok erőszakos áttelepítése – 1458. január 24-e után történt, hiszen ilyen névvel az új falut csak szükségszerűen Mátyás trónra lépése után nevezhettek el. Így magyarázza a nevet az FNESz is az Eperjes címszó alatt (FNESz 1997, I. 420).

1206 FNESz 1997, I. 812.

1207 Blazovich 1996, 183.

1208 Borovszky 1897, 317.

1209 Juhász 1926, 147, 3. jz.

1210 Szatmári – Vágó 1993, 21.

1211 Kovács 2011, 10. Kovács József érvelése egész pontosan így hangzik: „A tatárdúlást követően a XIII. században a megye elnéptelenedett. IV. Béla, majd IV. (Kun) László az elnéptelenedett vidékre kunokat telepített. Ő maga azonban 1280-ban kénytelen volt kiűzni őket a területről, de később visszatelepítette őket” (Kovács 2011, 10). Kovács felfogásának lényegi része az utolsó mondatban van, amely Kristó Gyula egyik munkáján alapszik – vö. Kovács 2011, 10, 4. jz. Dolgozatunk történeti fejezetében részletesen is kifejti, itt most csak jelezzük: a kunokat IV. Béla telepítette le Magyarországon, IV. (Kun) László nem ültetett kunokat magyarföldre; a kunok (vagy egy részük) 1280-ban valóban „kiszöktek” a Déli-Kárpátokon túlra a tatárok határvidékére, és IV. Lászlónak valóban vissza kellett őket kényszerítenie az Alföldre, azonban „kiűzésükön” nyilván Kovács József is a hódi csatára gondolt, ami viszont 1282 őszén zajlott le. Ezután viszont nincs adatunk a kunok visszatelepítésére, de a magyar krónikáshagyomány – jelesül Kézai Simon – is úgy tudja (és erre utal számos jel), hogy voltak olyanok, „akik visszamaradtak”, s nem futottak ki „a barbár népekhez”. L. Kézai 75. c. L. még SRH I. 187). A Maros–Körös közén a középkorban négy Szilas nevű település is létezett (közülük egy később Szilasegyház néven jelentkezik a forrásokban). A valószínűleg kun lakossággal bíró faluhoz l. Blazovich 1996, 287–288.

1212 Rác 2011, 53.

Kétségtelen, hogy a különböző helységnevekhez járuló *Kun*- előtag gyakorlatilag mind-egyike modern kori fejlemény (így pl. Kunadacs, Kunbaja, Kunbaracs, Kuncsorba, Kunfehértó, Kungyalu), és azok a Kiskunsághoz vagy Nagy-kunsághoz való tartozást jelölik.¹²¹³ Kunágota viszont kivétel,¹²¹⁴ amely így, ebben a formában ismeretes a 15. század közepső harmadának vége óta. Noha a *Kun* családnév valóban adatolható már valamivel korábbról is (1415: Simon *Kwn*),¹²¹⁵ de kérdés marad, ha Szilágyi Mihály volt Kunágota telepítője, aki egyszersmind annak nevét is adta, vajon hogyan függ össze személyével a *Kun* családnév. Aligha véletlen, hogy Kunágota szűkebb térségének kiterjedt kun vonatkozásai vannak – ilyen a már tárgyalt Nagy-kamarás-Bánkúton előkerült kun úrnő sírja, vagy a Medgyesbodzás határában fekvő Karabuka határrész, illetve a szomszédos Kevermes kun személynévi eredetű neve, melyeket a későbbiekben részletesen is taglalunk.

Végül talán nem indokolatlan megemlíteni, hogy a Pesty Frigyes által kezdeményezett helynévgyűjtéshez kapcsolódó adatszolgáltatás idején (1864) a község mellett terült el *Kunágota puszta*. Ez 23 dűlőre volt osztva, melyekből négy a községhez tartozott, a további 19 rész pedig „több bérlők által használtatik”. A Kunágotához tartozó határrészek között fellelhető a *Tört* dűlő neve, a bérlemények között pedig ismeretes az *Asszony sziget* is.¹²¹⁶ Az előbbi talán egyeztethető lenne a török (kun) *tört* ’négy’ szóval, amely fennmaradt egy kunsági kiszámoló mondóka szövegében,¹²¹⁷ és a kun *Törtel* ’négy nép (vagy ország ura) ~ négy fi(ú apja)’ személy-és helynévben is.¹²¹⁸ Gombocz Zoltán idézett néhány törökségi példát arra, hogy magában álló számnév jelölhet törzset, nemzetséget vagy személyt is.¹²¹⁹ Idevonható kun párhuzamként hivatkozott arra az 1266-ban kelt oklevélre, amelyben az *On* ’tíz’ szóra visszavezethető személynév egy származéka szerepel: „Illen, Jardar, Michi, Chibuk et *Ona* Dominorum de Cumanis”.¹²²⁰ A *Kun* névtárban is csak Gombocz magyarázata szerepel.¹²²¹ Ami az *Asszony-sziget* nevét illeti,

1213 FNESz 1997, I. 812.

1214 Ahogy egyébként Kunhegyes is – a Földrajzi nevek etimológiai szótárának szócikke a helynév első említése kapcsán 1549-re utal (FNESz 1997, 812–813).

1215 Szamota – Zolnai 1902–1906, 555.

1216 Jankovich B. 1983, 77, 154.

1217 Mándoky Kongur 1993, 84–85, 90–91; Mándoky Kongur 2012, 149–150, 154.

1218 Baski 2007, 287.

1219 Így pl. „két szomszédos özbég törzs neve Kyrk ’negyven’ és Jüs ’száz’. A szojonok egy nemzetségéé Onlar ’kilenczek’ [helyesen: ’tizek’], az altáji tatárok egy törzséé Togus [’kilenc’], egy másiké Jüs ’száz.’ [...] Számnevek személynévi előfordulása ritkább és bizonytalanabb – pl. a jenyiszeji feliratokon szerepel egy Altu (Hat?) nevű hős; a szibériai törökök hagyományos története egy On (= tíz?) nevű királlyal kezdődik (bár itt felvetődhet az On ’jobb’ olvasat is, s „ez esetben nem tartozik ide”). Vámbéry Árminra hivatkozva említ egy Otuz (’harmincz’) nevű vezért is; ehhez magyarországi párhuzamot is idézett (1252: Othuz), de összetartozásukat tekintve bizonytalan. Végül meglátása szerint „a kolozsmegyei Ontelke, zalamegyei And < Ond helynévben török eredetű *On (= ’tíz’) személynév lappang” (Gombocz 1915, 34–35, 38–39).

1220 Gombocz 1915, 39. A Gombocz által hivatkozott hely (Fejér, VI, 3: 343) – minden bizonnyal gépelési hiba miatt – rosszul szerepel. Az oklevél pontos helye CD IV. 3. 343. Közli az oklevél átírását Gyárfás István is, itt az első név Illan alakban szerepel (Gyárfás 1870–1885, II. 418 [53.]). Magunk a neveket így betűztük át: Illan, Iardar, Michi, Chibuk et Ona. Vö. MNL OL DL. 57231.

1221 Baski 2007, 279. A többi névhez l. Baski 2007, 257, 262, 264, 278.

kétségtelen, hogy az magyarázható a magyar *asszony* (eredetileg 'úrnő, fejedelemasszony' jelentésű) szóból, de a névnek lehet kun vonatkozása is.¹²²² Baski Imre szerint: „Az *Ason* ~ *Asan* kun személynév megfejtése még nem végleges. Jelentése 'ép, erős, egészséges', vagy korai iszlám hatás alatt az arab *Hasszán* név átvétele. Mándoky felvetése szerint a kun *Katoncsa* tükörfordítása”.¹²²³ Ismeretes egy Asszonyszállása (1462: *Azzonzallasa*) neve Balota pusztája és a szegedi határ között,¹²²⁴ valamint egy másiké a régi Kolbaz-szék területén – 1506: *Azzonzallasa*.¹²²⁵ Ez utóbbi nevét őrzi az Asszonyszállási-halom Karcag határában.¹²²⁶

1222 Hasonló bizonytalanság érhető tetten a Hódmezővásárhely határából adatolható Gyanta-ér kapcsán is. A vízfolyást az 1789. évi úrbéri összeírás a Lőrincz-ér és a Vaj-ér között említi, így medre egykor Kopáncson lehetett (Bodnár 1928, 170; Bodnár 1983, 63 [567.]), azaz Hódmezővásárhely D-i határában (ÁMTF I. 861–862). A név – az Asszonyhoz hasonlóan – magyarul is hordoz értelmet, de kérdés, hogyan függ össze egy ér neve a gyanta ('néhány növényből, különösen fenyőből szivárgó ragacsos, megszilárdulva üvegszerű anyag' jelentésű) szóval. Ezzel szemben, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a kun eredetű helynevek gyakran a külterületek különböző – halmokat, vizeket, dűlőket stb. jelölő – földrajzi neveiben fennmaradt személynévként jelentkeznek, akkor talán felvethető, hogy a Gyanta-ér nevében esetleg a kun Gyanda 'aki (meg)fordult; aki visszatért' (Baski 2007, 260–261) személynév is rejtőzhet, és a ma ismert Gyanta csak későbbi fejlemény, népetimológiai változat. Mindenesetre a Hódmezővásárhely tágabb környezetében feltűnő és kun vonatkozású helynevek szóródásába illeszkedne a név. Itt kell jeleznünk: Pálóczi Horváth András arra hívta fel a figyelmünket, hogy a Gyanda helynév kapcsán a Kun névtárban idézett példák nem lehetnek kun, legfeljebb besenyő eredetűek – ugyanis mindkettő magánbirtok volt a 14. század elején (ÁMTF III. 95), tehát a kun törvény vonatkozó passzusa értelmében azon nem települhettek meg kunok, következésképpen a nevet sem ők adhatták, ugyanakkor Heves vármegyei elhelyezkedésük miatt a név besenyő eredete felvethető. Ettől függetlenül a Hódmezővásárhely közelében felbukkanó adat kun vonatkozása mérlegelhető, kiváltképp, hogy a Gyanda nevet Baski Imre a Codex Cumanicusban is szereplő kun jan- ige szabályos nyelvjárási *jan- 'fordulni' változatának múlt idejű melléknévi alakjára vezette vissza (Baski 2007, 261).

1223 Baski 2007, 246. Mándoky Kongur István szerint a karcagi határbán ülő Asszonyszállási-halomtól D-re lévő Katoncsa-laponyag neve „a magyar Asszonyszállás név kun nyelvi megfelelője, esetleg »fordítása«. Ugyanis mi a Katoncsa nevet Qatīnča alakban rekonstruáljuk, amelyben a kun qatīn 'asszony, úrnő' szó -ča denominális nomen-képzővel ellátott származékát látjuk” (Mándoky Kongur 1993, 150; Mándoky Kongur 2012, 184–185), tehát ebben az esetben Asszonyszállás neve magyar eredetű. Pálóczi Horváth András lektori véleményében megjegyezte: a Katoncsa-laponyag földrajzi név csak Mándoky Kongurnál szerepel, annak forrását nem sikerült megtalálnia egyik kéziratot térképen sem. Nem szerepel a Györffy István által szerkesztett Karcag-térképen sem, pedig ez utóbbin (mivel Györffy összegyűjtötte a Karcagra vonatkozó 18–19. századi térképeket, és ő maga rajzolt ezekből egy rekonstruált 18. század végi állapotot) minden fontos és elérhető adat rajta van.

1224 Baski 2007, 246. A Baski Imre által hivatkozott Gyárfás-kötet vonatkozó részén Gyárfás István csak a diploma tartalmi kivonatát közölte, ahol nem szerepel a név oklevélben fellelhető alakja, csak az átírt forma (Asszonyszállása [sic!]). Vö. Gyárfás 1870–1885, III. 644 [170.]. Mindenesetre Asszonyszállás ekkor már mint pusztája tűnik fel, melyet Mátyás király a szegedi polgároknak hű szolgálataikért használatba adott. L. még 1493: Az-zanszallasa (Gyárfás 1870–1885, III. 710 [226.]; Baski 2007, 246). A kiskunsági Asszonyszállása topográfiai helyét Rosta Szabolcs határozta meg a Kiskunmajsához tartozó Kígyós pusztán (Rosta 2014b, 171–173) – a kutatási előzményekhez l. Gyárfás 1870–1885, III. 334–335; Éri 1956, 142–145; Hatházi 2000, 244 [18.].

1225 Gyárfás 1870–1885, III. 723 [239.]; Baski 2007, 246. Szemben a kiskunsági adattal, a nagykunsági Asszonyszállás ekkor is lakott helység. A helynevet említő, II. Ulászló által kiadott okirat az Asszonyszállás, Karcagújszállás, Püspökladány, Nádudvar és Szentágota közötti határvitát rendezi. A késő középkori kun település Karcag határának É-ÉK-i részére helyezhető (Pálóczi Horváth 2009, 224). Az egykori kun szállás határát és templomát Selmeczi László ástatta meg, a megfigyelésekhez l. Selmeczi 1992, 13–19, 174, 178.

1226 Baski 2007, 246. A halomhoz kapcsolódó adatokhoz l. Tóth 1988, 364–365.

17. Kun-halom

1. A *Kun* nevet viselő kurgán (*Kun-halom*) Kétegyháza és Szabadkígyós határán emelkedik.¹²²⁷ A halom *Kétegyházi határ-halom* néven is ismert, amely egy régészeti lelőhely nevében is jelentkezik (Szabadkígyós, Kétegyházi határ-halom).¹²²⁸

2. A Maros–Körös közén fellelhető közel 2000 őskori halom nagyjából 40%-ának nincsen neve. A névtelenség általában a „jellegtelenségből” vagy „funkciótlanságból” adódik, ezért a népnyelv nem adott nekik nevet. A kurgánok többségének viszont van – ezeket Bede Ádám példák tucatjait felsorolva csoportosította. Az egyik kategória az, amikor népek neveit viseli az adott halom, pl. *Besenyő-halom* (Szentés), *Demla-domb* (Kétegyháza; a kétegyházi románok az eleki svábokat nevezték demlának), *Görög-halom* (Vésztő), *Oláh-halom* (Gyomaendrőd, Mezőberény), *Rác-halom* (Nagytóke), *Szász-halom* (Nagytóke), *Tatár-halom* (Gyula, Hódmezővásárhely, Lökösháza, Szegvár), *Tót-laponyag* (Füzesgyarmat), *Török-halom* (Kétegyháza, Mezőberény), *Zsidó-halom* (Mindszent), *Zsidó-domb* (Battonya).¹²²⁹ Ezek közé sorolható a *Kun-halom* is Kétegyháza határában.¹²³⁰

1227 Bede – Czukor 2018, 13, 23. A kurgán térképi ábrázolásához l. Füzesi 1996, 71 („Újkígyós – Szabadkígyós földrajzi elnevezések” c. térkép), földrajzi koordinátái: EOV 809921, 137233 (Bede Ádám szóbeli közlése). A halom fényképéhez l. még Bede 2016a, 149. Itt jegyezzük meg, hogy vizsgált területünk ÉNy-i szegletének határában, de már a Maros–Körös közén túl ismeretes további két Kun-halom nevet viselő kurgán is a Tiszazugban. Az egyik Csépa és Szelevény határpontja; földrajzi koordinátái: EOV 734743, 165021, a másik Tiszaföldvártól K-re található; földrajzi koordinátái: EOV 747559, 180379. Az objektumokat a MKF vonatkozó szelvényei is feltüntetik (az előbbi Halesz-halom néven szerepel). (A halmokra Bede Ádám és Pálóczi Horváth András hívták fel a figyelmünket, szívességüket és a megküldött adatokat itt is köszönjük!) A Csépa-hoz tartozó Kunhalom kapcsán a néphagyomány úgy tudja, hogy: „Benne egy kun vezér lovon ülve van eltemetve. Nagyon régen csontokat, aranyból készült tárgyakat találtak itt” (Farkas 1994, 100 [346.]). A tiszaföldvári határban magasodó Kunhalom kapcsán l. még Bognár 1979, 103.

1228 Régészeti Adatbázis, 59289.

1229 Bede 2016a, 63; Bede 2016b, 16.

1230 Bede 2020, 82. Természetesen felmerülhet, hogy a népnevek a kurgánok neveiben valójában személynevek elemei, azonban azok a halomnevek, amelyek nevüket bizonyára egykori birtokosaikról vagy valamely környékbeli személytől vették, alapvetően különböznek a népnévi elemű halomnevektől – így pl. Alajos halma (Nagymágocs), Bozó-féle-halom (Mindszent), Farkas halmi (Geszt), Fodor-féle-domb (Kevermes), Kis Elek-halom (Békésszentandrás), Kisházi Vince dombja (Kunágota), Kis Kovács János-domb (Mártély), Kis Laci-halom (Mindszent), Kovács Péter halma (Vésztő), Kunszabó-domb (Kevermes), Livius-halom (Battonya), Makra halmi (Székkutas), Marczibány-halom (Dombegyház), Mészárosné-halom (Szegvár), Mikecz halmi (Szentés), Mikó halma (Gyula), Mózes-halom (Kardoskút), Nagy Mihók halma (Szentés), Nagy Viktor bácsi dombja (Biharugra), Papné halma (Szarvas), Salamon halma (Hódmezővásárhely), Sinai-hegy (Kevermes), Tóth Ferkó-halom (Mindszent), Tóth Miska-halom (Kiszombor), Túri István dombja (Dombegyház), Vágiék dombjuk (Csorvás) (Bede 2016a, 63; Bede 2016b, 16). L. még Bede 2020, 82.

18. Lajosszállás

1. Lajosszállás nevű helység nem szerepel sem a Maros–Körös közének középkori településrendjét, sem a településeit taglaló művekben,¹²³¹ azonban nevezett helység Lázár deák térképén is szerepel *Laioszalas* formában, közelebről a Körös bal partján, Szentandrással (S *Andre*) szemben, Edeles (*Edeles*) és Királyság (*Kyralsek*) között. Az első magyar térkép¹²³² helynévanyagát feldolgozó munka szerzői – némiképp eltérően a térkép által közölt pozíciótól – Lajosszállást a Csongrád–Csanád megyei Nagymágocs határába helyezték,¹²³³ minden bizonnyal figyelembe véve annak tényét, hogy Nagymágocs külterületén van egy ugyanilyen nevű határrész.¹²³⁴ Az egykori helység mint *Lajos puszta* jelentkezik a gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi adóösszeírásaiban, a békési náhijébe tartozó (s egyébként Nagymágoccsal határos) Fábiansbestyén tartozékként.¹²³⁵ Annak ellenére, hogy a középkorból nem maradt fenn adat az egykori helységről, érdemes megemlíteni, hogy Nagymágocs Lajosszállás nevű határrészében számos régészeti lelőhelyről tudunk, amelyek közül a Nagymágocs 116. lelőhelyen [Nagymágocs, Lajosszállás IX.] az újkori mellett Árpád-kori kerámiákat is gyűjtöttek, a Nagymágocs 126. lelőhelyen [Nagymágocs, Lajosszállás XVI.] pedig Árpád-korra és késő középkorra utaló nyomokat regisztráltak.¹²³⁶

2. Noha a középkorból nem maradt fenn Lajosszállásról írásos adat, de a neve jól illeszkedik a kun szállások által viseltekhez. Ettől függetlenül elképzelhető, hogy eleve nem középkori település emlékét őrzi a puszta neve. Mert tudjuk ugyan, hogy „a kun településnevek legjellemzőbb alakja az, amikor a kun birtokos nevét a magyar *-szállása* utótaggal toldották meg”, továbbá, hogy „a keresztény nevet megőrző kun településnevek a XIV. század közepe előtt nem születhettek meg”,¹²³⁷ másrészt viszont tény, hogy a *-szállás* utótag még nem feltétlen mutat kun – azaz végső soron középkori – településre. Így ismeretese pl. Makó környékéről Ágostonszál-

1231 Vö. Blazovich 1985, 187; Blazovich 1996, 186.

1232 A mappa munkálatai még 1514-ben elkezdődtek, de a mű nyomtatásban csak 1528-ban jelent meg. A „rendkívül gondos, finom vonalú, szép rajzú” alkotásról alapos összefoglalást ad Hajdú – Molnár 1978, 3–8.

1233 Hajdú – Molnár 1978, 20, 29, 30, 40.

1234 Földi 1979, 13, 23 [38.]. Ezen az alapon helyezte ugyancsak Nagymágocs határába az egykori települést Zsilinszky Mihály, amelyet egyébként a 970 után létesült ősi magyar szállások egyikének vélt (Zsilinszky 1897, 31, 33).

1235 „Ráják nélkül, a nevezett falu [Fábiansbestyén] lakosai kezén”. Káldy-Nagy Gyula idevágó megjegyzése szerint „Lajos puszta azonos Lajosszállással, mely ma az Orosházától Ny-ra fekvő Nagymágocs községhez tartozik” (Káldy-Nagy 1982, 174 és uitt 5. jz.). Itt lehet utalni rá, hogy Haan Lajos munkájában úgy említette Lajosszállást, amely „mint Gyula és Doboz közt, a fekete Körös balpartján fekvő falu előfordul a XVII. századbéli földabroszokon”, azonban „most ily nevű helyet Gyula és Doboz közt hiában fogunk keresni” (Haan 1870, I. 232). A helység valóban mint élő település tűnik fel 16. század végi és 17. századi térképeken (Universitát Bern Sammlung Ryhiner Ryh 6403 5 A; Universitát Bern Sammlung Ryhiner Ryh 6403 5 B; Moravian Library Moll's map collection Moll-0003.194) – nevezett mappákra minden bizonnyal Lázár deák földabroszáról kerülhetett. Azonban Lajosszállás ezeken térképeken is ugyanott szerepel, mint az 1528-ban megjelent munkában.

1236 Nagy 2004, 24–25, 33. Ezúton is köszönjük Nagy Mártának, hogy szakdolgozatának adatait felhasználhattuk.

1237 Pálóczi Horváth 1974, 256–257; Pálóczi Horváth 2014, 170.

lása, Dáliszállás és Guvatszallása, valamint az Igácsiszállások (Igásiszállások), Szállásiföldek és Szállások földrajzi nevek, de ezek mind újkoriak (első említéseik 18–19. századiak), amelyekben a szállás a tanya szinonimája.¹²³⁸ Lajosszállás esetében azonban aligha erről van szó: nem elképzelhetetlen, hogy idevonható az 1523-ban a szintén kun vonatkozású Ecsert¹²³⁹ birtokló Lajos család,¹²⁴⁰ amelynek kun származását források bizonyítják.

Egy 1352. január 27-én kelt okirat szerint a budai káptalan előtt a Karcag melletti Hatházi nevezett *Scybes* (Szibes) kun fiai kétszáz forintért megvették a bői nemesek Heves vármegyében fekvő Kér nevű birtokát,¹²⁴¹ s még ebben az évben, I. (Nagy) Lajos király szeptember 11-én kiadott oklevelével a kun *Scybes* fiait – Balázst, Jánost és Miklóst – Kér nevű birtokukban nemesi rangra emelte.¹²⁴² A vételt a bői nemesek már 1356-ban megtámadták, és 1380-tól kezdve ismételtelen tiltakoztak ellene.¹²⁴³ Egy 1397. november 2-án kelt¹²⁴⁴ és Bebek Detre nádor rendelkezésére a Zaránd megyei Simádon kiállított oklevélben arról értesülünk, hogy a „nádor előtt Zaránd és Békés megyék közgyűlése bizonyítja, hogy Kéregyház másképp Kenderes a Bői család örökös birtoka volt, most pedig kunok kezében van”.¹²⁴⁵ Az okiratban szerepel Sebes fia Balázs fia *Lajos* nevű kun is.¹²⁴⁶ Végül is 1402-ben, illetve 1405-ben egyezkedéssel a bői nemesek visszanyerték a birtokot.¹²⁴⁷ A család egy nemzedékkal későbbi képviselőjével találkozunk egy 1448-ban kiállított oklevélben – ekkor a família egyik tagja *Jacobus Lajos de Zenthmar-*

1238 Inczeffi 1964, 157; Inczeffi 1970a, 146, 159, 171–172, 177, 219.

1239 A falu ugyan Árpád-kori előzményekkel bír (ÁMTF I. 894), azonban a tatárjárás során elnéptelenedhetett, mert 1266-ban mint terra-t említik (Blazovich 1996, 93). A település kunok általi megülése az esztergomi érsekség ún. exempt (a főesperesi jogkör alól kivett) plébániáinak jegyzéke alapján következtethetünk. Ennek előzményét Karácsonyi János úgy foglalta össze, hogy az I. (Nagy) Lajos regnálása alatt kereszténnyé lett kunokat, illetve plébániáikat az uralkodó a területileg illetékes egyházmegye joghatósága alól kivette, és az érsek jogára alá rendelte, aki azokat egy tiszánnenni és egy tiszántúli esperesség illetékességi körébe sorolta. Karácsonyi mindebből arra következtetett, hogy „mindazok a helyek [...] melyek egykor az esztergomi érsekség alá tartozó tiszántúli (Esztergomból tekintve) kerület plébániái közt előfordulnak kétségkívül kúnzállások voltak, és pedig azok voltak már a XIV-ik században, mert különben nem csatoltatnak az esztergomi érsekséghez. Jó szerencsénk, hogy az esztergomi érsekség hajdani plébániáinak névsora fennmaradt, és pedig a nagy tudományú, egyháztörténetünkben akkoriban páratlan jártasságú Pázmány Péter kezéből, úgy, hogy hitelességéről kételkedni sem lehet” (Karácsonyi 1881, 123). Az Esztergomból tekintve ultra fluvium Tyssam elhelyezkedésű plébániák sorában Ethér (Ecsér) a hatodik (Péterffy 1742, 270). Az említett lista településeit az 1629-ben ülésező nagyszombati zsinat végzéseinek függeléke sorolja fel – azonban az „nem a tényleges helyzetet, hanem a középkori állapotot tünteti fel” (Mályusz 1971, 128). Az érsekség ezzel régi jogait szerette volna biztosítani, hiszen a kun falvak ekkor már reformátusok voltak (Györffy 1925, 680–681).

1240 Karácsonyi 1881, 126–127.

1241 AO V. 546–547 [336.].

1242 AO V. 608 [379.]. L. még Györffy 1990, 297.

1243 Györffy 1990, 297, 180. jz.

1244 Gyárfás István 1397. október 22-i dátummal közölte a diploma átíratát (Gyárfás 1870–1885, III. 529 [68.]).

1245 ZsO I. 558 [5049.].

1246 MNL OL Dl. 8265. Az oklevél átíratához I. Haan – Zsilinszky 1877, 15 [8.]; Gyárfás 1870–1885, III. 529 [68.]. L. még Karácsonyi 1881, 127.

1247 Györffy 1990, 297, 180. jz.

tonzallasa néven¹²⁴⁸ tűnik fel.¹²⁴⁹ Erősítheti az összetartozást a földrajzi közelség is: Lajoszállás valószínű helye, továbbá az, hogy Ecser és Szentmártonszállása egymás szomszédai.

Amennyiben a már keresztény nevet viselő és kun származású Lajos család és Lajoszállás neve között valóban lehet összefüggés, úgy Lajoszállás alapítása az Olas nemzetséghez tartozó, terjeszkedő nagykunsági kunokkal áll kapcsolatban. Ebben az esetben a Karcag melletti Hatázhöz köthető kun Sebestől (Scybes) induló későbbi Lajos család a 15. századra eredeti szállásától jóval délebbre, a Hármas-Körös vonala alatt, Kunszentmárton környékén vetette meg a lábát. Ez egyszersmind időbeli támpontot is ad arra nézve, hogy mikor történhetett a későbbi Kolbaz-széket alapító kunok terjeszkedése a Köröstől D-re eső területeken,¹²⁵⁰ amelyet eredetileg egy másik kun nemzetség tartott megszállva.¹²⁵¹

1248 Haan – Zsilinszky 1877, 58 [27.].

1249 Karácsonyi 1881, 127. L. még Györffy 1990, 297–298. A szentmártonszállási Lajos családhoz l. még Bagi 2018, 125–127.

1250 A terjeszkedő Kolbaz-széki kunok emléke is lehetne az a helynév, amely Pesty Frigyes helynévgyűjtésében maradt ránk: Békés városának É-i, egykori rétségi területei, a „zugok” között találkozunk a Kolbász-sziget nevével. A név ugyan egyeztethető az ismert kun Kolbaz ’seregszárnyat győzz le’ jelentésű személynévvel (Rásonyi 1936, 266–267; l. még Baski 2007, 271), amelyről az Olas nemzetség területén létrejött Kolbaz-szék (1461: in Sede Kolbazzek), illetve a székeknek nevet adó Kolbazszállása (1395: Kolbazzalasa) a nevét vette (Gyárfás 1870–1885, III. 526 [65.], 644 [169]), azonban az adatközlők szerint „Kolbász sziget hosszú, keskeny sziget a fás melléki város erdeje mellett” (Jankovich B. 1983, 25). Kétségtelen, hogy a sziget alakjának leírása és annak neve különösebb magyarázat nélkül is összefüggést mutat, így valószínűleg nem utólagos népetimológiával állunk szemben, a békési adatnak pedig nincs köze a kunokhoz, de ettől függetlenül megemlítettük, mert később felbukkanó adatok esetleg még módosíthatják értékelésünket. Ehhez hasonlóan és ugyanezért itt utalunk az Odormán név kapcsán még előkerülő Kázmánykert közelében, „a Fekete-Körös, Medvesfok, Dánfok és Lápos-ér közti részen” elterülő Magsár/Maksár nevére (Durkó 1939, 175). A név Magsáritanyák alakban ma is ismert (Földi 1980, 14, 19 [3.]), s az Kázmánykert közelében, attól ÉK-re található (Földi 1980, térképmelléklet M14 szelvény). A Magsáritanyák közvetlen szomszédságában K-re, de már Doboz Ny-i határában ugyancsak ismert a név Maksár, illetve Doboz-i-Maksár formában (Földi 1980, 14, 21 [15.], térképmelléklet M14–15; Jankovich B. 1983, 35). Pesty Frigyes békési adatközlői úgy nyilatkoztak, hogy a Maksár (1620: Maxár – l. Haan 1870, 223 [13.]) „hajdan mocsáros, vízjárta föld, a környéken volt mak fákról” (Jankovich B. 1983, 26) – azaz a helynévben a „mak[k] szó a régi rétek jellegzetes fájára, a mocsári tölgyre utal (ehhez l. Szűcs 1977, 14), a sár szó pedig magára a földrajzi környezetre ’mocsár, vizenyős terület’ értelemben (TESz III. 487–488). Mivel a nevet Békés város régi vízrajza kapcsán említik, az adatközlők által adott magyarázat a név jelentésére minden további nélkül elfogadható. Az említett oknál fogva jellezzük, hogy a helynév Mag-/Mak- előtagja egyeztethető lehetne „a kun, csagatáj, altaji, karacsáj stb. mak” szóval, melynek „jelentése ’dicséret’” (Rásonyi 2004, 275). L. még Németh 1931b, 146. Németh Gyula az Eger környéki Maklár név kapcsán fejtette ki álláspontját. A nevet besenyő eredetűnek tartotta, amelynek töve a Mak, a -lar pedig török többesjel. Ennek igazolására utalt egy 1278-ban kibocsátott oklevélre, amely Maklár közelében említette a Makuta nevű utat, illetve egy Mak nevű földet. A Heves megyei név eredeztetésétől függetlenül Németh maga is utalt rá, hogy a szó megvan a Codex Cumanicusban, következőképpen a kunban is, jelentése és képzése pedig azt mutatja, hogy az vagy törzsnév vagy személynév (Németh 1931b, 145–146). A hivatkozott diplomához l. még ÁMTF III. 72, Szeptétery – Borsa 1961, 209, 210 [2868., 2869.] – ez utóbbi kiadásnál a helyneveket nem említik a regesztában.

1251 Hatházi Scybes fiai, illetve a kun Lajos család és azok birtokaival összefüggésben talán nem felesleges ide idéznünk Márki Sándor megjegyzését, aki már 1892-ben jelezte: „Kunok állítólag tovább is laktak a régi Zarándhoz tartozó egyik faluban, Kenderesen vagyis Kerekegyháznál, melyet a Bői-nemesektől foglaltak el. [...] Csakhogy e Kenderest Külső-Szolnokban (MNL OL DL. 17062.), Hevesben (MNL OL DL. 15747., 15429., 4253., 11091. és 11169.), sőt Pestmegyében is említik” (Márki 1892, 109, 1. jz.). Véleményünk szerint is joggal merül fel a kérdés: Az az ügylet, melynek tárgya 1352-ben a Heves megyei Kér, amelyet 1405-ben már Kenderes, avagy Keregyház (Kereghaz) névvel jelölnek (Gyárfás 1870–1885, III. 544.), hogyan állhat összefüggésben az 1397. évi oklevél helységeivel, hiszen azok kapcsán Zaránd és Békés megyék közgyűlése bizonyította, hogy Keregy-

19. Odormán

1. A Maróthy-birtokokat felsoroló, Kevermes tárgyalásánál már említett 1418. évi oklevélben tűnik fel Odormántó (*Odormanthew*) neve.¹²⁵² Csánki Dezső szerint lejegyzésekor valószínűleg már csak pusztá volt, helyét Gyulavári, Pél és Gyarmat környékén adta meg.¹²⁵³ Az utóbbi község nem azonos azzal a Gyarmattal, amely a pankotai főesperességben Borosjenő és Pankota között feküdt,¹²⁵⁴ ez a Gyarmat (1332–1337: *Garmad*) Gyulától K-re, a köleséri főesperességbe helyezhető,¹²⁵⁵ s azonos a mai *Feketegyarmat* nevű helységgel.¹²⁵⁶

Ugyanezen a vidéken viselte az Odormán nevet egy vízfolyás is. A folyószabályozások előtt, árvíz idején a Körösök már felső szakaszukon kiléptek medrükből, völgyüket egész szélességükben elöntötték, majd Gyula környékén – hol esésük hirtelen lecsökkent – az erek, fokok közvetítésével elborították árterüket, ahonnan csak a magasabb fekvésű szintek álltak ki szigetszerűen. Ilyen volt a Felsődoboz (*Felsewdobaz*) mellé helyezhető *Odormánfok* is, amely egy 1509. évi oklevél szerint már inkább széles láp volt, mint folydogáló ér.¹²⁵⁷ Jankovich B. Dénes megjegyezte: „Ez az adat is mutatja, hogy mennyire változó a terminológia a vízneveknél, jelezve maguknak a vizeknek gyakori átalakulását. A -fok utótaggal ellátott egykori folyó ugyanis elmocsarasodott, melyben nyilván nem kis része volt azoknak az épített tavacskáknak, amelyeket halfogásra készítettek.”¹²⁵⁸

Aligha kétséges, hogy Odormántó és Odormánfok neve összefügg egymással, de erre mutat földrajzi helyzetük is: Felsődoboz (más megközelítésben a Sarkad és Doboz közötti terület), valamint Gyulavári, Pél és Gyarmat gyakorlatilag egy térséget képez a Fekete- és a Fehér-Körös alsó folyásvidékén, a Gyula környéki egykori rétségek táján. Blazovich László szerint a *-foka* utótagú helynevek víz torkolatának helyét jelölik,¹²⁵⁹ de hasonló földrajzi helyzetre mutatnak a

ház, másképpen Kenderes a bői nemesek birtoka? Mivel a két oklevélben említett helységek megfeleltethetők egymásnak, arról lenne szó, hogy 1397-ben a nevezett helység Zarándhoz (avagy Békéshez) tartozott? Az mindenestre bizonyosnak tűnik, hogy nem olyan kunokról történik említés, akik a Maros–Körös közén élnek a fenti időpontban is, hiszen a nagykunsági Kenderes az adásvétel tárgya. Kér, Kéregyház és Kenderes nevű helységek ugyan a Maros–Körös közén is voltak, azonban ezek egymástól független helységek: Kér Zaránd (Blazovich 1996, 154–155), Kenderes Békés vármegyei helység volt (Blazovich 1996, 153–154), Kéregyházát pedig az 1418. évi oklevél említi (Kereghaz) (ZsO VI. 562 [2269.]).

1252 MNL OL DL. 10711. L. még Haan 1870, II. 46; ZsO VI. 562 [2269.].

1253 Csánki 1890, 741.

1254 Vö. Blazovich 1996, 120. L. még a „A Körös–Tisza–Marosköz települései a középkorban” c. térképmellékletet.

1255 Csánki 1890, 732.

1256 FNESz 1997, I. 445.

1257 GyO 55 [82.]. Említi a nevet egy hozzávetőlegesen két héttel korábban kelt diploma is (GyO 53 [81.]). L. még Scherer 1938, 26 és 1. jz.; Jankovich B. 1996, 315. Scherer Ferenc Doboz és Sarkad közé helyezte a földrajzi objektumot (Scherer 1938, 26, 1. jz.).

1258 Jankovich B. 1996, 317. Ez utóbbihoz l. GyO 55 [82.].

1259 Blazovich 1998, 46.

-tő végződésű toponímák is.¹²⁶⁰ Adatainkat talán úgy hozhatjuk közös nevezőre, hogy az Odormán nevet viselő vízfolyás alsó és felső végénél is, közvetlenül a betorkoló víz partjára települt egy-egy falu (szállás?), amelyek később az Odormántó, illetve Odormánfok neveket nyerték.

Egyébként az Odormántónél említett Pél kapcsán konkrét adatunk is van kunok jelenlétére. A hódi ütközet idején (1282) a Fehér-Körös bal partján fekvő Pélt egy *Vancsok* nevű kun erőszakkal birtokba vette, s bár maga nem sokkal később elesett a harcokban (vagy más módon, de meghalt), özvegye mindaddig elfoglalva tartotta, míg 1283. június 23-án IV. László vissza nem adta azt Apa comes fiainak, Gergelynek és Jakabnak.¹²⁶¹ A kun név *Vancsuk* alakban később is előkerül – 1333: *Kunchegh filio Wanchuk*.¹²⁶²

2. A Gyulától É-ra eső *Odormánfok* vagy *Odormán-fok* nevét Rásonyi László a *-man*, *-män* képzővel ellátott nevekkkel – így pl. *Dorman*, *Kurman*, *Kachman*, *Kayman*, *Kotorman* – együtt taglalta, amelyek között adatolhatóan kun is van.¹²⁶³ A név kapcsán Rásonyi László úgy fogalmazott, hogy bár személynévi használatára nincs példája, de „a hazánkban előforduló török eredetű helynevek analógiájára azonban az Odormán-fok elnevezés [...] személynévi eredete is valószínű”. Rásonyi szerint a helynév alapja az oszmán, csagatáj, kun stb. *otur-* 'sich setzen, landen, wohnen' ige.¹²⁶⁴

Ha Rásonyi érvelése elfogadható, akkor a történeti és földrajzi vonatkozások miatt a név kun kapcsolódási pontjai feltételezhetők – bár a Kun névtárban nem szerepel sem Odormántó, sem Odormánfok neve.¹²⁶⁵ Mindenesetre névtipológiai szempontból mindenképpen a keresztnév névadás előtti időszak régi kun személynévi közé lenne sorolható, amelyből helynév lett, s mint ilyen, a vízfolyás környékén megült egykori szállásra, illetve annak vezetőjére utalhat.

1260 TESz III. 954.

1261 Márki 1892, 108. Ma Nagypél Gyulavarsánd és Ottlaka között, közvetlenül a mai magyar–román államhatárnál (Blazovich 1985, 54). L. még Szabó 1886, 101, az oklevélhez ÁÚO XII. 388–389; Szentpétery – Borsa 1961, 313 [3227.]. Márki Sándor utalt az oklevél 1353. évi átiratára is: MNL OL DL. 1146 (Márki 1892, 108, 5. jz.).

1262 AnjOkI XVII. 43. L. még Gyárfás 1870–1885, III. 476 [21.]. A *Vancsuk* névben Rásonyi az *Ivancsuk*, vagyis az Iván név kicsinyítő képzős alakjának rövid változatát sejtette (kérdőjellel hozta) (KÖA 136). A *Küncseg*, avagy *Köncseg* '(bőr)nadrág' kun név, amely magyarföldön személynévi-, hely- és nemzetségnévként is adatolható. A *kipszak* (mameluk és polovec) történelmi nevek között *Könček* formában volt meg (Baski 2007, 274–275, 289).

1263 Rásonyi 1923, 135–137. Csak közvetve említjük meg, hogy vizsgált helynevünk közvetlen szomszédságában Ny-ra, Békés város határából adatolható az egykori *Kázmán-ér* neve is (Durkó 1939, 175). Pesty Frigyes helynévgyűjtésében a nevet az adatközlők ismeretlen származásának minősítették (Jankovich B. 1983, 23), éppen ezért annak végződése miatt – kutatott témánk szempontjából – talán érdemes a figyelemre. Az egykori vízfolyás neve napjainkban *Kázmánykert* változatban él (Földi 1980, 13, 19 [3.]), a Békés megye földrajzi neveit rögzítő térkép a helynevet Békés városának DK-i határában tünteti fel (Földi 1980, térképmelléklet, M13–14 szelvény).

1264 Rásonyi 1923, 136–137. A név lehetséges tövéhez l. még *OnomTurc* II. 590, de az *Odormán* maga nem szerepel a névtárban. Rásonyi ezzel kapcsolatban még megjegyezte, hogy ennek származékainak személynévi alkalmazásával „*Dzsingisz khán* ivadékainak családfájában is találkozunk: *Oturkan*, *Orda anyja*” (Rásonyi 1923, 137) – azonban Kovács Szilvia arra hívta fel a figyelmet, hogy „*Orda* édesanyja *Szorkan* (*Sorqan*) volt, nem pedig *Oturkan*. Rásonyi *Hammer-Purgstall*tól vette át az adatot, de nem jó az olvasat”. (Kovács Szilvia szíves írásbeli közlése.) *Szorkan* nevéhez l. *Thackston* 2012, 247.

1265 Vö. Baski 2007, 279.

20. Orgovány

1. Az Orgovány név a Kiskunság mellett a Maros–Körös közéről is adathozható. Egy 1798-ban – Felki Antal közreműködésével – szerkesztett térképen, amely Héked-puszta Szentés városával vitás határát rögzíti, található egy *Orgovány* nevet viselő halom. A K–ÉK tájolású térképen a kurgán a „Hékedi-szőlők” É-i részén, a Kurcába torkolló Veker-ér és a Besenyő-halom között található.¹²⁶⁶ Az Orgovány-halom akkor is és ma is Szentés K-i határába lokalizálható. Említi a nevet a Petrák-krónika is Szentés város halmainak nevei között.¹²⁶⁷ A munka adatait a Pesty Frigyes által kezdeményezett helynévgyűjtésnél is felhasználták,¹²⁶⁸ így nem meglepő, hogy a halom neve felbukkan Pesty Frigyes kéziratos Helységnévtárának Csongrád megyei anyagában is.¹²⁶⁹ Az Orgovány név jelentésének és eredetének tárgyalása során ugyancsak Pesty kéziratos anyagára hivatkozva utalt a halomra Rásonyi László is: „Szentés határában, a Veker-ér partján van *Orgoványhalom*”.¹²⁷⁰ A földrajzi objektumhoz kapcsolódó adatokat Bede Ádám adta közre. A Szentés halmait tárgyaló művében a szerző kimerítően ismertette a Nádai-halomként is ismert kurgánt, s hozza annak térképi és szakirodalmi előfordulásait. Lokalizálását és a hozzá kapcsolódó adatokat így adta meg: „Nagyhegy északi szélén, a Veker-lapos déli magaspertján ül. Tőle kb. 250 m-re délkeletre áll a Soós-halom (55.). Nevei személynévi eredetűek. Név nélkül jelöli a HKF. A 18–19. században körülötte mindenfelé szőlő volt. [1798], [1840d], [1864a], [1882b/110], [1882a/110] és [1908/110] épületet ábrázolnak rajta”. Napjainkra „a halom egész felszínét akácerdő borítja, gazos aljnövényzettel. Körülötte szántóföldek, kiskertek húzódnak”.¹²⁷¹

2. Az Orgovány név a magyar orgovány közszóval függ össze, amely az ’orgona’ jelentésű „*Syringa vulgaris* tucatnyi neve közül az egyik”.¹²⁷² Eredetére két javaslat született. Az egyik nézet szerint az alapvetően perzsa eredetű szó ugyan az oszmán-törökök révén jelent meg a Balkánon, de maga a szó a magyar nyelvbe délszláv közvetítéssel került. Kniezsa István szerint a magyar „*orgovány* alak egy feltehető szh **orgovan* alakból való lehet, mert aligha valószínű, hogy a magyarság ezt a növénynevet közvetlenül a törökből vette volna át”; de „biztosan szh a *járdovány* változat és az előbbtől független átvétel”.¹²⁷³

Ezzel szemben Rásonyi László a név alapjául szolgáló szó kun eredete mellett érvelt. Meglátása szerint „ami a magyar nyelvjárási *járdovány*-t illeti, föltétlenül igaza van Kniezsának ab-

1266 MNL OL Térképtár S 87 - No. 28.

1267 Takács E. 1997a, 42, 62, 78, 88, 124, 268.

1268 Takács E. 1997b, XXIII–XXIV.

1269 Szendrey 1930, 236.

1270 Rásonyi 1966, 166.

1271 Bede 2008, 42.

1272 Rásonyi 1966, 166.

1273 Kniezsa 1974, 363–364. (Rásonyi Kniezsa művének első, 1955-ös kiadását idézte – l. Rásonyi 1966, 166–167.)

ban, hogy az az oszmánliból csak délszláv közvetítéssel kerülhetett át. Más a helyzet az *orgovan* > *orgovány*-nál. A tulajdonnévi adatok korábbiak annál, hogy nyugodtan oszmánli → délszláv eredettel számolhassunk. Bár a kunoknak voltak kapcsolataik a XIII–XIV. században a bolgár földdel, a kronológiai tényezők nem teszik valószínűvé a bolgár földről való kölcsönzést sem. Viszont maga Kniezsa is azon a véleményen van, hogy egymástól »független« kétféle átvétellel kell számolnunk. Fölvetem hát a kérdést, hogy míg a *járdovány* a déli úton került hozzánk, az *orgovány*-t nem északi, korábbi úton kaptuk-e?¹²⁷⁴ Rásonyi szerint az Orgovány név egy *ar-guvan* 'orgona' szóra megy vissza, és azt „preoszmánlinak, jelenlegi ismereteink szerint valószínűleg kun eredetűnek” határozta meg.¹²⁷⁵ Az orgona mint cserje jelentősége Rásonyi szerint a lovasíjász harcmodorral állhatott összefüggésben. A növény a Fekete-tenger É-i partvidékén és a Krímben is megtalálható mind vadon, mind a települések környezetében. Ez utóbbi arra vallhat, hogy egykor azt tudatosan nevelték – ezt erősíti, hogy az orgona „a legkönnyebben és legtömegesebben iskolázható cserjék egyike”. Rásonyi úgy vélte, hogy az orgonabokor vesszőit nyílveszők alapanyagaként alkalmazhatták, mert arra „olyan nagy mennyiségben volt valaha szükség, hogy azt nagy erdőekkel nem bíró tájon s különösen nádasok nélküli szárazabb steppe-tájon – úgy hiszem – csakis faiskolázás révén lehetett fedezni”. Ennélfogva „a kipcsocki steppén és a magyar alföld nagy részében a nád mellett [...] valami egyebet, merevebb, csőszerű vesszőt kellett használni”. Ez a „valami” lehetett néhol az orgovány.¹²⁷⁶ Végül arra is felhívta a figyelmet, hogy a Codex Cumanicus szókészletének tanúsága szerint „sok perzsa eredetű műveltségi szó volt honos Kipcsockban, s pusztán a kiskunsági személy- és helynevek között is több a perzsa jövevényszó, így *arbuз*, *čängäl*, *kömpäz* és *qolpa*”.¹²⁷⁷

A Rásonyi által hivatkozott tulajdonnévi adatok kun vonatkozásai egyértelműek. A Kecskemét és Kiskőrös között fekvő Bács-Kiskun megyei Orgovány község nevének első előfordulása ebben a formában a 16. század elejére tehető – 1509: *in Orgowan descensibus*.¹²⁷⁸ A település a „kellős közepében van és volt kétségtelenül kun nevű helyeknek (*Köncsög*, *Bugac*, *Kaskantyú* stb.). A XV–XVI. századi descensus-nevek általában jóval korábban keletkeztek, tehát még nem lehet náluk szó oszmánli → délszláv hatásról” – írta Rásonyi.¹²⁷⁹ Azt is érdemes jelezni, hogy a Halas-székből fekvő Orgoványszállás valószínűleg már Zsigmond uralma végén is felbukkan

1274 Rásonyi 1966, 167.

1275 Rásonyi 1966, 168–169; Rásonyi 1967, 144 [110.]; KÖA 82; OnomTurc I. 70.

1276 Rásonyi 1966, 167–168.

1277 Rásonyi 1966, 168. A nevekhez l. a Kun névtár vonatkozó adatait (Baski 2007, 245, 256–257, 271, 274).

1278 Gyárfás 1870–1885, III. 728; Rásonyi 1966, 166.

1279 Rásonyi 1966, 169. Szabó Kálmán már az 1930-as években folytatott itt Árpád-kori és a kun periódusba tartozó középkori településeket célzó feltárásokat. Ezekről azonban összefoglaló munkájában éppen csak megemlékezett (Szabó 1938, 12, 122–123), és problémát jelent visszaazonosításuk is: térképén három orgoványi lelőhely is szerepel bármiféle kor- és helymegjelölés nélkül (Szabó 1938, 10). Hatházi Gábor szerint egyikük lehet az 1960–70-es években ismertté vált Kápolna nevű határrész Árpád-kori eredetű, középkori templom- és temetőhelye (kőépület maradványai, övveret, gyűrűk, kerámia, továbbá távolabb 50 éremből álló pénzlelet a Zsigmondtól Mátyásig terjedő időszakból). A kun nyelvemlékként is érdekes Kargala 'varjas' (Baski 2007, 267–268) határrészen (Pockodi-tanya) 1976-ban II. Lajos korabeli éremlelet (1521–1526) került elő, de település nyomára a közelben nem bukkantak (Hatházi 2000, 241).

írott forrásban; igaz, akkor még némiképp más, bizonyára romlott alakban – 1436: *descensu Orboganzallasa*.¹²⁸⁰ A szállás neve őrizte meg egyben a kapitányi család nevét is,¹²⁸¹ akik a Dráván túl – Körös vármegyében – bírtak nemesi jogon földet.¹²⁸²

Rásonyi felfogása elfogadást nyert a szakirodalomban. A történeti-etimológiai szótár ugyan déli szláv eredetűnek tartotta az orgovány szót (amely perzsa eredetű oszmán-török átvétel a délszláv nyelvekben), de azt is hozzáfűzte, hogy: „Aligha tartozhatnak viszont ide az *Orgovány* tulajdonnevek: 1451: Orgowan szn., Orgovány hn.”¹²⁸³ A földrajzi nevek etimológiai szótára a kiskunsági Orgovány helység nevét – elfogadva Rásonyi László érvelését – „török, közelebbről valószínűleg kun eredetű szn.-ből keletkezett” névnek határozta meg.¹²⁸⁴ A szó – mint személy- és helységnév – a Kun névtárba is bekerült. Baski Imre ugyancsak követte Rásonyi felfogását: A név eredeti kun alakja *Argavan ~ *Arguvan volt, jelentése pedig 'orgona' lehetett. Az orgona alkalmas volt nyílvessző készítésére, s ezért fontos szerepe volt a nomádok életében.¹²⁸⁵

1280 Reizner 1899–1900, IV. 41. L. még Hatházi 2000, 223, 224, 241. Hatházi Gábor egy 1411. évi adatra is hivatkozik, igaz, kérdőjellel; továbbá felsorolta a falu számos 16. századi említését: 1546, 1559, 1562, 1580, 1590 (Hatházi 2000, 241). 1559-ben a pesti náhije része, melyben 5 házat írtak össze a török adószedők (Velics – Kammerer 1886, 124). A név előkerült 1567-ben is – ekkor 2000 akcsét ad Szinán bégnék (Velics – Kammerer 1886, 151). Orgovány neve 1590 után majd csak a 17. század utolsó negyedében jelenik meg újra írott forrásban (1681: Orgovan) (Rásonyi 1966, 166), amikor is bérelt pusztaként szerepel egy török forrásban (Hornyik 1861, 370).

1281 Györffy 1990, 280, 52. jz.; Hatházi 2000, 241. Rásonyi jelezte, hogy bár az Orgovány név önmagában nem feltétlenül személynévi eredetű, esetünkben mégis annak tartható (Rásonyi 1966, 164, 166). A török nyelvű népeknél „cserjék és fák nevei szép számmal szerepelnek, nemcsak nőnevekben, hanem férfinevekben is” (Rásonyi 1966, 169). Erre mutat az is, hogy a török nyelvű népek helynévadási szokásainak megfelelően a kunoknál is többségükben személynévi eredetű szállásneveket találunk – pl. Köncsögszállása, Csólyosszállása, Besemihályszállása, Bagdasülése, Jakabszállás stb. (Pálóczi Horváth 1986b, 217), vagy a Nagykunság területéről Abcsikszállás, Alonnépe, Csorbajánosszállása, Turgonypéterszállása, Karcagújszállás, Kolbazzállás stb. (Pálóczi Horváth 2009, 221). L. még Pálóczi Horváth 1974, 256.

1282 Györffy 1990, 280. A forráshoz l. MNL OL Dl. 34945 – 1500: Johanne Orgowan. Ezzel azonos az MNL OL Dl. 20962 jelzetű oklevél. Györffy Orgowan alakot hoz (Györffy 1990, 280, 53. jz.). L. még Rásonyi 1966, 166. Rásonyi László Györffy György általunk is hivatkozott helyére utal, de nála az oklevél kelte 1466. A Johanne Orgowan nevét említő oklevelek kelte azonban 1500. augusztus 14. Az eltérés abból fakadhat, hogy Györffy az Orgovány mellett elősorolta a Küncseg családot is, akiknek ugyancsak sikerült megőrizniük birtokaikat, és a magyar nemesség soraiba olvadtak. Ennek említésekor hivatkozott – ugyanabban a jegyzetben, adatait egymás után felsorolva – egy 1466 körül kiadott oklevélre (Györffy 1990, 280, 53. jz.). Személynévi előfordulására Rásonyi további két példát idézett az Oklevélszótárból – 1451: Johannes dictus Orgowan; 1529: Nicolaus Orgowan (Rásonyi 1966, 166). L. még KÖA 82. Itt kell jelezni, hogy az Oklevélszótár „Orgovány” szócikkéhez tartozó adatok közül az 1451. március 12-én kelt diplomában (MNL OL Dl. 34794) említett Orgowan János fia Fábián neve két olyan szőlőrezs eladása kapcsán kötött ügylettel összefüggésben jelenik meg, amelyeket a Dráván túl fekvő sztrezai pálos kolostor állított ki (Mályusz 1928, 87, 133–134 [122.]), így elképzelhető, hogy mindkét forrás ugyanarra a családra utal. Ami az Orgowan Miklós személyét említő oklevelet illeti, annak kelte az Oklevélszótárban nem 1529, hanem 1523 (Szamota – Zolnai 1902–1906, 713). Könnyen lehet, hogy a Körös vármegyében birtokló Orgovány családot a 15. század közepénél korábban is említették írott forrásban. Egy 1399. május 6-án kelt oklevélben tűnik fel Vyoduar-i Orgouan leánya: Rosa, továbbá Paris fia Posa s ennek fia: Orgouan. Az okiratba foglalt ügylet előzménye az a per, amelyet az érdekeltek „előbb a szlapon bán, vicebán s körösi ispán, majd az országbíró előtt” folytattak (ZsO I. 647 [5852.]). L. még FNEsz 1997, II. 283.

1283 TESz II. 1091.

1284 FNEsz 1997, II. 283.

1285 Baski 2007, 280.

Noha az általunk vizsgált területre eső Orgovány-halom neve csak a 18. századtól tűnik fel az írott kútfőkben, de az elősorolt kun vonatkozások a kurgánra is állnak annak földrajzi helyzete és a név lehetséges kun eredete miatt. Ha a halom neve személynévi eredetű, az újfent kereszténység előtti névadás emléke lehet, így annak kora minden bizonnyal a 14. század közepe előtti időszakra tehető.

21. Özény

1. Pesty Frigyes Külső-Szolnok vármegyei helynévgyűjtésében Öcsöd határrészeként tűnik elő „A' Körös vize kacskaringós menetele által formált zugok” között *Özény* neve.¹²⁸⁶ Az *Özény zug* nevét feltünteti a MKF¹²⁸⁷ és *Özény zug* alakban a HKF is.¹²⁸⁸ A nevet Seres István is említette, ami „öcsödi határrész, a Körös folyó egyik szakaszát nevezik így”.¹²⁸⁹ Napjainkban az *Özény-zugi-holtág* nevében is fellelhető a név.¹²⁹⁰ A név összefügghet a szolnoki szandzsák 1591–1592. évi adóösszeírásában feltűnő adatokkal: a török lajstrom szerint *Özén puszta* Földvár (ma Tiszaföldvár) mellett található, és a faluhoz tartozik, de említi a nevet *Mestör Szállás* (Mesterszállás) falu mellől is.¹²⁹¹ A defter közreadója szerint eldönthetetlen, hogy a két adat egyazon helyre vonatkozik, vagy külön-külön kezelendő-e.¹²⁹² Mindenesetre Ágoston Gábor is jelezte, hogy „ma egy *Özén-zug* helynév is ismert Mesterszálláshoz mintegy 5–6 km-re DNY-ra”, illetve említést tett a nevet viselő halomról is: *Özénhalma*.¹²⁹³ Nevezett kurgán már a Körös másik oldalán, attól É-ra található, az EKF *Oszin halom*,¹²⁹⁴ a már hivatkozott MKF és HKF vonatkozó szelvényei *Özény halom*, illetve *Özény halom* néven ismerik. Ágoston szerint „*Özénhalma* [...] külterületi településrész Tiszaföldváron”, amely azonosítható a fentebb említett, Földvárhoz tartozó *Özén pusztával*.¹²⁹⁵

2. A Hármaskörös alsó folyásvidékén, közelebbről Békésszentandrás és Öcsöd vidékén feltűnő helynév kun vonatkozását a Horgához hasonlóan Seres István vetette fel. Véleménye szerint „egyértelműen az *özen* szóval azonos, kipszak nyelvekben folyót jelent, s ami különö-

1286 Bognár 1979, 84.

1287 MKF, *Özény zug*.

1288 HKF, *Özény zug*.

1289 Seres 2020.

1290 GoogleMaps – *Özény-zugi-holtág*.

1291 Ágoston 1988, 273–274. L. még Pálóczi Horváth 2009, 227.

1292 Ágoston 1988, 274, 91. jz.

1293 Ágoston 1988, 274, 91. jz.

1294 EKF, *Oszin halom*.

1295 Ágoston 1988, 274, 89. jz. Pálóczi Horváth András közlése szerint *Özén* ~ *Özény* puszta eredetileg Tatárszálláshoz tartozott. Ennek korai pusztasodása után részben Mesterszállás, részben Öcsöd használatába került, az öcsödiektől azonban a 17. században a török hatóságok elvették és Földvár használatába adták. Tekintettel arra, hogy az 1591/92-es defter is pusztaként, tehát földterületként vette számba, maga is egy korai kun szállás helyének tartja.

sen érdekes, egyazon eredetű a csuvasos török eredetű 'özönvíz' szavunk első részével.¹²⁹⁶ Az özön szó történetét Németh Gyula foglalta össze, aki visszautalt Munkácsi Bernát és Gombocz Zoltán véleményére. Munkácsi a magyar özön szót „a kirgiz *özön*, *ösön* 'Bach, Fluss, Strömung', baraba-tatár *üzön* 'Flüsschen, Bach', karaim *äzän* 'Fluss' (vö. altaji, teleut *özök* 'Fluss, Bach') szóval egyeztetette”.¹²⁹⁷ Magyarázataát Gombocz nem fogadta el arra hivatkozva, hogy „a magyarban, ha régi jövevényszó volna, hangzóközi *r*-et várnánk”.¹²⁹⁸ Ezzel szemben munkájának későbbi, német nyelvű kiadásában ugyan kérdőjellel, de már lehetségesnek tartotta a származtatást.¹²⁹⁹ Németh Gyula a magyar nyelv török jövevényszavainak középső rétegét taglaló dolgozatában úgy vélte, hogy a magyar özön szó összefüggése a fentebb elősorolt példákkal kétségtelen, és az valószínűleg kun eredetű,¹³⁰⁰ később viszont úgy értékelt, hogy ha szavunk egyáltalán török jövevény, akkor az a középső rétegbe sorolható, de „a magyar *özön* török eredete felette kétes”, mert a vele egyeztetett török és a magyar szó között lényegi jelentésbeli eltérés van.¹³⁰¹ A TESz szerint bizonytalan eredetű, de „talán török, közelebbről kun-besenyő jövevényszó; vö.: kipcs. *özän* 'folyó. [...] Kun-besenyő eredetére az mutathat, hogy a szó csupán a kipcsak típusú nyelvekből adatolható”.¹³⁰² Ezzel szemben Ligeti Lajos úgy nyilatkozott, hogy „a korábban ebbe a kategóriába sorolt *özön*-t nemcsak kún, de közelebbről meg nem határozható török elemeink közül is törölnünk kell”.¹³⁰³ Ennél megengedőbb álláspontra helyezkedett Mándoky Kongur István, aki úgy látta, hogy az *özön* szó besorolható ugyan a magyar nyelv török jövevényszavainak középső, kun-besenyő rétegébe, de nem kizárható annak korábbi időre való helyezése sem.¹³⁰⁴ A WOT kun eredetűnek tartja, amely egy eredeti kun **özän* szóra megy vissza,¹³⁰⁵ és ehhez hasonlóan foglalt állást Vásáry István is.¹³⁰⁶

Az Özény név összefüggése a török özen és a magyar özön szóval, valamint annak kun eredeztetése egyelőre csak említés szintjén merült fel, bizonyítása vagy elvetése a jövőbeni kutatások feladata. Itt kell viszont jelezni, hogy ha bebizonyosodna a helynév kun eredete, az – az eddigi javaslat szerint – köznévből alakult, így pedig mind a Maros–Körös közeli kunok, mind a területen később teret nyerő Kolbaz-széki kunok hagyatékeként is értelmezhető. Az Onomasticon Turcicum személynévként is adatolja az *Özent*, amelyet a kun (*Kuman*) *özän*

1296 Seres 2020.

1297 Munkácsi 1905, 380. Idetartozik, hogy a „kirgiz” névvel a korábbi irodalomban a kazakot jelölték (Kakuk 1993, 81), tehát Munkácsi példája is a kazak nyelvből való.

1298 Gombocz 1908, 73.

1299 Gombocz 1912, 112–113 [157.].

1300 Németh 1921, 23.

1301 Németh 1931c, 226–227.

1302 TESz III. 48.

1303 Ligeti 1986, 540. Bár maga is jelezte, hogy a 'völgy' jelentésű török szóból „a kipcsak nyelvekben 'folyómeder, folyóágy, folyó' alakult ki” (Ligeti 1986, 93).

1304 Mándoky Kongur 1993, 96; Mándoky Kongur 2012, 159.

1305 WOT II. 685, 1341 [27.].

1306 Vásáry 2013, 234, 241.

'widerspenstig' (önfejű, makacs') szóval vetett össze.¹³⁰⁷ A helynév esetleges személynévi származtatása azért is lehet érdekes, mert az Özén/Özény nevet alapvetően nem vízfolyás, hanem egyéb tájmorfológiai elemek: halom, pusztja és zug viseli.

22. Tege

1. Az EKF és az MKF térképszelvényein még nem szerepel, a HKF viszont már mutatja a *Tege* nevű halmot a Vásárhelyi-Téglási csárdától ÉNy-ra.¹³⁰⁸ A Hódmezővásárhely és környékének földrajzi neveit közreadó munkában mint határjelző halmot sorolják fel, amely a Szentesi út mellett, a – róla elnevezett – Tegehalom-dűlő É-i részén található a Téglási csárda közelében.¹³⁰⁹ Napjainkra a Tege-halom Derekegyház, Mindszent és Mártély határán emelkedik.¹³¹⁰

2. Szeremlei Samu és nyomában Bodnár Béla is valószínűnek tartotta, hogy a Hódmezővásárhelytől É-ra álló Tege-halom nevét attól a kun *Thege* családtól vette, akik a 15. században Csanád vármegyében kunkapitányok és birtokosok voltak.¹³¹¹ Azonban a kun *Thege* család Szajánon¹³¹² és Vizesgyánon¹³¹³ volt birtokos, ezzel összefüggésben a Marostól D-re, a Harangod (Aranka) középső folyásánál, a folyótól D-re fekvő Szentelt-széknek¹³¹⁴ adott kunkapitányt,¹³¹⁵ tehát működésük messze D-re esett a mai Hódmezővásárhelytől É-ra ülő halomtól.¹³¹⁶

Ettől függetlenül a halom neve minden bizonnyal valóban a kun *Teke* ~ *Tege* személynévvvel áll összefüggésben, melynek alapja a teke 'kecskebak' szó: „Vö. kun-kipcsak *teke* [KTS] 'bak'”.¹³¹⁷ Mándoky Kongur István arra hívta fel a figyelmet, hogy „nemcsak helynévben, hanem az ősoket felsoroló családi feljegyzésekben is ránk maradtak a kipcsakok (kunok) [...] törzs-, illetőleg nemzetségnevei is” – köztük található a *Teke* is (Kunhegyesen családi iratokban és helynévként

1307 OnomTurc II. 601.

1308 HKF, Tege hal.

1309 Bodnár 1983, 188 [1832.].

1310 Bede 2007, 25, 6. képhez tartozó helymeghatározás.

1311 Szeremlei 1900, 143; Bodnár 1983, 188 [1832.].

1312 Borovszky 1896, 137, 341; Borovszky 1897, 464, 534.

1313 Borovszky 1896, 99,

1314 Hatházi 2006, 135.

1315 Borovszky 1896, 99. Vizesgyáni Thege Mihály és Cherekley Tamás, a szentelti kun szék kapitányai egy 1424. november 7-én kelt oklevélben tűnnek fel (ZsO XI. 500 [1239.]) – ez egyúttal Szentelt-szék első (fennmaradt) okleveles említése is: capitanei Cumanorum sedis Zenthelt (ÁMTF III. 531). L. még Gyárfás 1870–1885, III. 582–583 [105.].

1316 ÁMTF I. 869. L. még a Pálóczi Horváth András által közölt térképen Szentelt-szék településeit (Pálóczi Horváth 2017, 19).

1317 Baski 2007, 284. (A KTS a Kıpçak Türkçesi Sözlüğü [Kıpcak-török szótár] rövidítése.) A kun Tege névhez l. még Rásonyi 1967, 145 [123.]; KÖA 129. A név általánosan elterjedt a török nyelvű népek körében, de ami annak kun vonatkozása kapcsán kiemelten fontos: számos 13–14. századi mameluk-kipcsak adattal is rendelkezünk (OnomTurc II. 728).

egyként *Teke* alakban).¹³¹⁸ Ennek alapján Baski Imre azt írta, hogy „törzs, illetve nemzetségnévi eredete valószínű”.¹³¹⁹ Kakuk Zsuzsa megállapítása szerint „Árpád-kori török eredetű személynéveink között sok – részben totemisztikus eredetű – ragadozó madár nevéből, vagy más állat nevéből származó személynév található”.¹³²⁰ Ebbe a csoportba sorolható a *Tege* is, amely – a *Karszak* és a már említett *Buga* mellett – kun eredetű.¹³²¹

Idetartozik viszont az is, hogy ugyan „a *Teke* – és különféle képzős származékainak sokasága – mind személy-, mind pedig helynévként igen kedvelt a régi és mai törökségnél,¹³²² de ugyanígy számos *Teke* nevű családot ismerünk a Kunságon és a kunsági területeken kívül, szerte Magyarországon, továbbá kunsági és nem kunsági helyneveinkben is sűrűn találkozunk vele”.¹³²³ Baski Imre is jelezte, hogy a *Teke* ~ *Tege* nevek kunok előtti kölcsönzések is lehetnek, mert 1198-tól országosan is előfordul a név, továbbá a magyar *teke* 'gömb, golyó' jelentésű szóból is származhatnak.¹³²⁴ Mindezek fényében minden adatolt személy- és helynév egyéni elbírást igényel. Magunk úgy látjuk, hogy az *Atalag*, a *Köttön* és az *Orgovány* nevű halmokhoz hasonlóan a *Tege* is nehézség nélkül kapcsolatba hozható a magyarföldi kunsággal, földrajzi pozíciója és névtipológiai besorolása – pusztán magában álló pogány kun személynévi eredetű helynév – miatt pedig magunk a legnagyobb valószínűséggel a Maros–Körös közét megszálló kun nemzetség emlékeihez sorolható adatnak tartjuk.

23. Tomorcsock

1. Az egykor Zaránd vármegyéhez tartozó helység¹³²⁵ neve először a már többször idézett 1418. évi Maróthy-birtokokat felsoroló oklevélben fordul elő *Thomorchok* alakban.¹³²⁶ A 16. századi forrásokban Temercsek formában jelentkezik – 1506: *Themerchek*;¹³²⁷ 1510: *Themerchek*.¹³²⁸ A török hódoltság idejére már néptelen, a gyulai szandzsák zarándi náhijéjébe tartozó Tomorcsock pusztát – Iratos, Kőegyház és Háromfil (Háromfűlű) pusztákkal együtt – az 1567. és 1579. évi összeírások szerint Bánkút és Meggyes falvak lakosai művelték.¹³²⁹ Háromfűlű, Tomorcsock és Kőegyház

1318 Mándoky Kongur 1993, 148; Mándoky Kongur 2012, 183.

1319 Baski 2007, 284.

1320 Kakuk 1988, 14.

1321 Kakuk 1988, 27, 5. jz.

1322 L. még Gombocz 1915, 19.

1323 Mándoky Kongur 2012, 182. Gyakorlatilag ugyanígy Mándoky Kongur 1993, 145–146.

1324 Baski 2007, 284.

1325 Blazovich 1996, 300.

1326 MNL OL Dl. 10711. L. még ZsO VI. 562 [2269.]. Több helyen is a Thomonchok olvasat szerepel (Haan 1870, II. 45; GyO 10 [13.]), ezt követi Blazovich 1985, 67; Blazovich 1996, 300.

1327 GyO 42 [65.]; Kristó 1981a, 78 [50.].

1328 GyO 57 [84.].

1329 Káldy-Nagy 1982, 293.

a Maróthy-birtoktest részeiként már 1418-ban is egymás után voltak felsorolva¹³³⁰ – hívta fel a figyelmet Káldy-Nagy Gyula.¹³³¹ Ezek alapján megalapozottnak tekinthető az a nézet, mely szerint Tomorcok földrajzilag Bánkút és Medgyes (a mai Medgyesegyháza¹³³²) környékére helyezhető.¹³³³ Ehhez hasonlóan Csánki Dezső Battonyától ÉNy-ra lokalizálta a helységet,¹³³⁴ Blazovich László pedig Lökösháza és Iratos környékére.¹³³⁵ Ez a földrajzi helyzet mindenképpen indokolja a helynév lehetséges kun vonatkozásának jövőbeni vizsgálatát. Szűkebb környezetében található pl. a Nagykamarás-Bánkúton előkerült kun úrhölgy sírja, továbbá a medgyesbodzasi Karabuka vagy Kunágota és Kevermes, amely nevek kun kapcsolódási pontjait fentebb már tárgyaltuk.

2. A Medgyesegyháza környékére helyezhető Tomorcok nevét az FNESz *Tomor* szócikke¹³³⁶ alapján Hévvízi Sándor a következőképp adta meg: „A helynév alapja minden valószínűség szerint a régi magyar Tomor személynév, amelynek előfordulása már 1211-ből ismert ebben az alakban. Ezen személynévünk a magyar Tamás személynévre vezethető vissza, annak rövidült és -r névszóképzős alakja. Az így kialakult Tomor személynévből képezték aztán eleink, talán újabb -cs kicsinyítőképzős személynévi áttétellel a Tomorcok helynevet”.¹³³⁷

Ugyan más etimológiai javaslatokkal nem találkozunk, de talán nem felesleges jelezni, hogy – mint fentebb idéztük – helynevünk *Themerchek* alakban is jelentkezik írott forrásban. Ehhez hasonlóan – s Kétegyház nevének előtagja kapcsán már ugyancsak taglalva – viszont pl. a már tárgyalt Döböröcsök nevekkkel összefüggésben említett Fejér megyei, besenyő eredetű Töböröcsök (> Töbörzök) helynév is előfordul *Theberchek*, *Theberczek*, *Deberczek* alakban,¹³³⁸ ahogyan a különböző Tömörkény helynevek is – pl. 1256: Temerken (Csanád),¹³³⁹ 1426: *Themerken* (Csongrád).¹³⁴⁰ Gombocz Zoltán mind a Töböröcsök, mind a Tömörkény helyneveket a „Tömör, Tömörd” helynévcsoportba sorolta, melyeknek besenyő, illetve kun kapcsolódási pontjai vannak.¹³⁴¹ Márki Sándor vizsgált helynevünket – az 1418. évi oklevélből idézve – *Tömöröcsök* alakban említette;¹³⁴² talán így volt ismert a 19. század végén? Egyébként a Tomor személynévre csak azt az egy példát ismerjük, amit az FNESz (és Hévvízi) idézett.¹³⁴³

1330 MNL OL DL. 10711: Haromfylev, Thomorchok et Kweghaz. Haromfűlű írásmódjához l. GyO 10, 1. jz.

1331 Káldy-Nagy 1982, 294, 4. jz.

1332 Káldy-Nagy 1982, 281, 1. jz.

1333 Káldy-Nagy 1982, 294, 4. jz.

1334 Csánki 1890, 744, 746. Medgyes és Bánkút környéke mellett felmerült, hogy esetleg Erdőhegy környékén kell keresni Tomorcokot (Blazovich 1996, 300).

1335 Blazovich 1985, 67.

1336 FNESz 1997, II. 662.

1337 Blazovich 1996, 301.

1338 Hatházi 1996, 236 [25.].

1339 ÁÜO VII. 429. L. még Csánki 1890, 705; ÁMTF I. 874.

1340 MNL OL DL. 35946. L. még Csánki 1890, 684; ÁMTF I. 906.

1341 Gombocz 1915, 22–24.

1342 Márki 1892, 346.

1343 Fehértói 1983, 345. A jeles munka jelentősen kibővített változatában is csak ez az egy adat található (Fehértói 2004, 762).

24. Turgony

1. A *Turgony* nevet viselő község első ízben egy Zsigmond király által Maróthy János részére kiállított adománylevélben bukkan fel további 43 helység mellett, amelyek Békés és Zaránd vármegyében feküdtek.¹³⁴⁴ A vizsgálódásaink során használt szakmunkák közül időben első Göndöcs Benedek tanulmánya, aki a szóban forgó oklevél községeket felsoroló részét közzétette, de az okirat keltét nem közölte.¹³⁴⁵ Turgony neve – igaz, csak közvetve – Csánki Dezső alapvető történeti-földrajzi művének I. kötetében is felbukkant. Utalva Göndöcs forrásközlésére azt írta, hogy az Izsák nevet viselő falu „Gyula tart. [tartozékai] közt merül föl 1443-ban Turgonynyal együtt”, amelyet – és így talán Turgonyt is? – „valószínűleg inkább Zarándhoz számították s Varsánd felé feküdt”.¹³⁴⁶ Karácsonyi János váradi kanonok (nagyprépost), történész Békés vármegye történetét tárgyaló munkájának II. kötetében viszont Békés vármegyei településként van felsorolva Turgony, amely Karácsonyi szerint „közvetlenül Gyula szomszédságában, tőle délre körülbelül Izsák és Szélhalom között esett”. Nevének első előfordulását 1403-ra tette, hivatkozva a müncheni bajor országos levéltár „Ungarische Documente” nevű részéből a Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Egylet számára készült és a gyulai múzeumban őrzött másolatokra¹³⁴⁷ – javítva ezzel a Csánki Dezső munkájában lévő 1443-as dátumot, amely nyilvánvalóan elírás lehet, hiszen Csánki utalt Göndöcs dolgozatára, aki jelezte, hogy forrásunk Zsigmond-kori (1387–1437). Az adománylevélben Turgonyt mint a gyulai uradalom tartozékát említették, majd „1520–28-ban mondják róla, hogy egész Gyula közelében volt”. Az adathoz tartozó jegyzetben Karácsonyi két évszámot hoz: 1520 és 1528 – azaz Turgony neve még két alkalommal bukkan fel Jagelló-kori oklevelekben.¹³⁴⁸

A Turgony helység nevét említő 1403. és 1520. évi diplomák teljes átirrt szövegét Veress Endre jelentette meg mint Gyula város történetének fontos dokumentumait, meghatározva azok kibocsátásának napra pontos dátumát, és közölve a helység korabeli lejegyzésű nevét is (1403. november 5: *Twrgon*,¹³⁴⁹ 1520. május 11: *Thwrgon*).¹³⁵⁰ Blazovich László a Maros–Körös

1344 MNL OL DL. 37587.

1345 Göndöcs 1881, 80–81.

1346 Csánki 1890, 733, 747.

1347 Karácsonyi 1896, 331, 348. A Münchenben lévő magyar vonatkozású dokumentumokat „György brandenburgi örgróf vitte magával a Hunyadiak kiterjedt levéltárával együtt, amikor 1525-ben eltávozott hazánkából” (Veress 1938, V).

1348 Karácsonyi 1896, 331.

1349 GyO 6 [No. 7.: 3–7.]. A Zsigmond-kori oklevélben arról értesülünk, hogy az uralkodó Maróthy János macsóibanak „hadi érdemeiért és hűséges szolgálatait előszámálván, neki adományozza Gyula birtokát a hozzá tartozó másik 42 faluval, melyek Losonczy László vajda fiaiei voltak, de a család magvaszakadtával a koronára szálltak” (GyO 3). A gyulai uradalom birtokába 1404. május 25-én, Szentháromság vasárnapján iktatták be (Scherer 1938, 43–44).

1350 GyO 79 [No. 104.: 77–79.]. A Jagelló-kori forrást György brandenburgi örgróf jegyzi, címzettjei a gyulai vár tisztjei: „Utasítás a Gyula várában való rendtartás ügyében, miként viselkedjenek a tisztviselők a várkapitány-nal és helyetteseivel szemben s mik legyenek teendőik a vár őrzése s a várhoz tartozó uradalom gondozása szempontjából” (GyO 77).

közének középkori településrendjét taglaló munkájában Turgony kapcsán ugyanazt a földrajzi elhelyezkedést rögzítette, mint Karácsonyi, azonban a Békés vármegyéhez sorolt község említéseinél maga is csak az 1403. és 1520. évi adatokra utalt, kiegészítve azzal, hogy a falu a török adóösszeírásokban már nem szerepel¹³⁵¹ – az 1528. évi adat tehát csak Karácsonyinéknál jelentkezik. A két folyó közötti térség középkori településeit bemutató lexikonban a Blazovich László, Hévízi Sándor és Szatmári Imre által jegyzett Turgony szócikk ugyanezeket az adatokat tartalmazza; a helymeghatározáshoz azonban Szatmári Imre további régészeti-topográfiai kiegészítést tett: „A történeti adatok alapján körülírt területén, illetve annak környezetében több olyan régészeti lelőhely ismeretes, amely középkori településre utal. Ezeknek az oklevelekben említett falvakkal történő azonosítása azonban egyelőre még nem történt meg, tehát elképzelhető, hogy ennek elvégzése után az egykori falu területét pontosan meg lehet határozni. Nagyon valószínű, hogy helye a mai Gyula belterületének déli szélére esik”. Emellett Blazovich a település történetéhez is fűzött új megjegyzést. A gyulai uradalomhoz tartozó község „lakosai a vár belső szolgálatában álltak. Terheiktől mielőbb szabadulni igyekezvén, amint lehetett, elhagyták településüket”.¹³⁵² Ezzel lenne magyarázható az a tény, hogy Turgonyról hallgatnak a 16. század második felében keletkezett török kori források.¹³⁵³

2. Ismereteink szerint a helynév eredetéről Karácsonyi János nyilatkozott először, aki úgy vélte, hogy az eredetileg „ó-szláv nyelven Trugonynak hangzott s valami szakadékot vagy hasadékot jelent”,¹³⁵⁴ de állítását nem indokolta. Elképzelhető, hogy feltevése mögött az általa említett „Trugony” és a Turgony név hangalaki hasonlósága áll – mindenesetre a fentebb elősorolt adatokból kétség nélkül kitetszik, hogy annak a Gyula határában felbukkanó községnek a neve, melynek kapcsán megállapítását tette, a forrásokban világosan Turgony.

A Turgony helynevet Rásonyi László is tárgyalta egy korai írásában, amelyet még R. Nagy Lászlóként jegyzett. Az etimológiát nem befolyásolja, de történeti szempontból fontos körülmény, hogy Rásonyi nem a Gyula határába lokalizálható Turgony, hanem egy közelebről nem ismert, 1281-ben említett „villas *Turgan*” és főleg az 1521-ből adatható *Turgonypeterszállása* (*Thurgonypeterzallasa*; *Thurgonpetherzallasa*) neve kapcsán fogalmazta meg észrevételeit. Ez utóbbi összefüggésben áll a nagykunsági Kisújszállás határában jelentkező Kisturgony és Tótturgony, avagy Nagyturgony nevével. Rásonyi László a Turgony alakban fennmaradt nevet kun eredetűnek tartotta, amely egy kun *Turyan ’megálló, tovább nem menő’ személynévből

1351 Blazovich 1985, 65, 201.

1352 Blazovich 1996, 307.

1353 Itt kell jelezni, hogy Timár Péter monumentális vállalkozásának V. kötetében lévő Turgony szócikkben ugyan feltűnik az 1403. évi okleveles adat, de az a nagykunsági Turgonnyal kapcsolatban kerül elő, a Gyula D-i határába lokalizálható Turgony nem kapott külön szócikket. Az adatok felsorolásánál az 1520. évi említés nem szerepel (Timár 2019, V. 431).

1354 Karácsonyi 1896, 331.

ered.¹³⁵⁵ Nézete szerint első ízben IV. László egy oklevelében említik – 1281: *villas... Turgan*.¹³⁵⁶ A másik adat Báthori István nádor diplomájában található – 1521: *descensus Cumanorum regionum Kakath et Thurgonypeterzallasa; Thurgonpetherzallasa*.¹³⁵⁷ Rásonyi szerint „eredetét tekintve ez a descensusnév [azaz szállásnév¹³⁵⁸] éppúgy, mint pl. *Kolbazzallasa* vagy *Buzganzallasa* esetében, egy eponymos [névadó] kún főember létezését sejteti velünk”¹³⁵⁹

A Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárának (FNESz) *Turgony* szócikke is a „Kisújszálláshoz tartozó külterületi hely a város központjától nyugatra” – azaz az egykori Turgonypéterszállása – kapcsán ismerteti a helynév jelentését, elfogadva Rásonyi névfejtését.¹³⁶⁰ Az FNESz – és így végső soron Rásonyi véleménye – alapján magyarázta a helynév értelmét Hévvízi Sándor is, de kiterjesztve azt a Karácsonyi által már taglalt Gyula határában egykor állt falu nevére is: „A helység neve egy kun Turyan személynévből keletkezett, ez pedig a tur- ’feláll, felkel; áll; megáll’ stb. ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult. Valódi jelentése talán ’megálló, tovább nem menő lehetett’”¹³⁶¹

Tudomásunk szerint legutoljára Baski Imre szólott hozzá a Turgony név származtatásához, aki hangtani megfontolásból inkább a kirgiz, kazak, özbeg *Turyun* személynévvvel való azonosságát feltételezte, amelynek lehetséges jelentései: 1. ’helybéli’; 2. ’állhatatos’; 3. ’Maradjon (életben)! Ne haljon meg!’¹³⁶² Ettől függetlenül a nevet maga is kun eredetűnek tartotta: egy későbbi dolgozatában „a kun nevekből rekonstruált igetövek” között jelentkezik a „*tur-* ’(meg)áll, felkel, megnyugszik’ (Turgony)” is.¹³⁶³

A név kun eredeztetése tehát elég világosan áll előttünk, bármelyik megoldás is a helyes. Meg kell azonban jegyezni, hogy az 1281-ben említett Turgan nevű falut (villa) aligha tartjuk kunnak – Rásonyi László is elsősorban a nagykunsági „descensusnév”-re alapozta a név eredete kapcsán kifejtett véleményét. Nehezen hihető ugyanis, hogy a kunok másodszori beköltözése (1246) után egy emberöltővel az oklevél írója *villa* névvel illesse tartózkodási

1355 Rásonyi 1923, 134. Rásonyi szerint ennek alapja „a tur-, dur- ige” – l. még „< kun/kipcsak tur- [KTS] ’(meg)áll, felkel, megnyugszik” (Baski 2007, 287). (A KTS a Kıpçak Türkçesi Sözlüğü [Kipcsak török szótár] rövidítése – vö. Baski 2007, 300). A Turyan névhez kapcsolódó további példákhoz l. OnomTurc II. 798.

1356 Vö. HO VIII. 213. Az oklevél keltezését nem egységesen adják meg a különböző szakmunkák. A Hazai Okmánytárban 1281. december 29-e szerepel, míg más kiadásban „minthogy ez évből adat van a karácsonyi évkezdésre (l. a 3082. sz.), az oklevél keltét 1280. dec. 29-re kellett tenni” (Szentpétery – Borsa 1961, 270). Az MNL OL adatbázisa a diploma (MNL OL Dl. 66786) kapcsán nem utal a javasolt helyesbítésre.

1357 Az 1521. február 25-én Budán kelt nádori oklevél a Kenderes, Kakat és Turgonypéterszállása között régóta fennálló határvillongási ügyet igyekezett rendezni. A határvillongások alkalmával rögzítették vizsgált helyneveink kétféle alakját. Az átírt oklevelet közreadta Gyárfás 1870–1885, III. 754–756, a benne foglaltak tárgyalásához l. Gyárfás 1870–1885, III. 371, 376–377, összefoglalóan Pálóczi Horváth 1986a, 146–147; Pálóczi Horváth 2009, 222–223.

1358 Vö. Pálóczi Horváth 1974, 256; Horváth 2002, 25.

1359 Rásonyi 1923, 134. L. még Rásonyi 1967, 146 [134.]; KÖA 134.

1360 FNESz 1997, II. 686. (Ugyanígy a korábbi kiadásokban is.)

1361 Blazovich 1996, 307.

1362 Baski 2007, 288. A Turyun névhez kapcsolódó további példákhoz l. OnomTurc II. 798.

1363 Baski 2011, 55–56.

helyüket, amelyet még 1521-ben is *descensusként* neveznek meg, jóllehet a név (mint alább látni fogjuk) nem ugyanarra a szállásra vonatkozik. Ez alapján vagy sem, de végeredményben hasonló véleményt képviselt Baski Imre is, aki a Kun névtár TURGONY szócikke alatt azt írta, hogy „Rásonyi kapcsolatba hozza a kunok előtti, talán besenyő, *Turgan* falunévvvel”.¹³⁶⁴ A lehetséges besenyő kapcsolat alapja minden bizonnyal a név kipcsak-török származtatásán nyugszik, de minden jel arra mutat, hogy az egykori falu Turgan neve hibás olvasat eredménye. A kérdéses helynevet elősoroló oklevél közreadásakor Nagy Imre *Turgan* alakban írta át a nevet, egyszersmind utalt Fejér György „több hibával” terhelt korábbi kiadására.¹³⁶⁵ Ez utóbbi munkában a falvak között Turgan helyett *Turjan* szerepel,¹³⁶⁶ s ehhez hasonlóan „Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke” című kiadvány vonatkozó kötetében (II/2–3.) a helynév *Turyan* alakban olvasható.¹³⁶⁷ Ugyan az eredeti alak nem ellenőrizhető, mert az oklevél hiányos, és éppen az a része nincs meg, amelyen a kérdéses név is található volt egykoron,¹³⁶⁸ azonban a szóban forgó falvakat egy másik oklevél is elősorolja, ahol a helynév jól kivehetően *Turian* alakban van lejegyezve.¹³⁶⁹ Idetartozik továbbá, hogy a falu az oklevél tanúsága szerint István bán fia Pál mester birtokai között van felsorolva, akit IV. (Kun) László megvédelmes benne, így eleve kevésbé valószínű, hogy az egy korábbi kun birtokosról elnevezett falu lett volna. Végül: a birtokok felsorolásakor Turian után a következő település neve *Pulkuna*. Mindezek alapján kétségtelen, hogy Turian nem más, mint a Borsod megyei Tarján (ma Tiszatarján), Pulkuna nevű szomszédja pedig Palkonya (ma Tiszapalkonya).¹³⁷⁰

Annál inkább egyértelmű nagykunsági adatunk kun eredete. Kétségtelen, hogy a név kun szállást jelöl – erről maga a helynevet fenntartó oklevél nyilatkozik, de ennek hiányában erre mutatna annak földrajzi helyzete is. Bár első feltűnését Gyárfás István már idézett, korszakos munkája alapján a névvel legalább érintőlegesen foglalkozók 1521-re teszik,¹³⁷¹ de egy Méri István által szerkesztett térképen a település neve alatt 1470 szerepel.¹³⁷² Ez azzal állhat összefüggésben, hogy a fenti évben kiadott egyik oklevélben felbukkan a Kolbaz-széki *Kisturgony-szállás* neve is, mégpedig az ugyanoda tartozó Kisújszállással és Csorbászállással együtt, amely

1364 Baski 2007, 287.

1365 HO VIII. 213.

1366 CD V. 3. 90.

1367 Szentpétery – Borsa 1961, 270 [3083.].

1368 Vö. MNL OL Dl. 66786. Az oklevélhez tartozó leírókarton szerint a hiányt 1954. április 10-én már regisztrálták: „1/3-a hiányzott” [kézzel írt megjegyzés]. Ehhez hasonlóan: „Csonka kb. 13,5X6,5 cm” (Szentpétery – Borsa 1961, 270).

1369 MNL OL Dl. 66785.

1370 ÁMTF I. 798–799, 811. Az azonosításra Pálóczi Horváth András hívta fel a figyelmünket.

1371 Így a már idézett Rásonyi László mellett Baski Imre (Baski 2007, 287), Pálóczi Horváth András (Pálóczi Horváth 2009, 227) vagy Selmeczi László (Selmeczi 2013, 41).

1372 Méri 1954, 1. kép (térkép a 152. és 153. oldalak között).

falvakban a kun Lőrinczi család birtokolt.¹³⁷³ A három település egymás szomszédosa.¹³⁷⁴ Mivel Turgonypéterszállása Kisújszállás Ny-i határában található,¹³⁷⁵ ezért azonosíthatta a két helynevet egymással Méri.

A nagykunsági Turgony kapcsán Pálóczi Horváth András adott összefoglalást. Az írott forrásokból kiderült, hogy a 15–17. században két különálló község viselte a Turgony nevet, még pedig Nagyturgony, vagy más néven Tótturgony, illetve Kisturgony, avagy Tormásturgony. A település fejlődését Pálóczi Horváth úgy rekonstruálta, hogy az egyik Turgony helyén valamikor a 14. században keletkezett egy kun szállás, amely birtokosának a nevét viselte: Turgonypéterszállása. A személynév a 14. század közepétől elterjedt kun névadásra utal, amikor a kunok már keresztény személynévet viseltek, de apjuk vagy valamelyik felmenőjük kun nevét megkülönböztető névként használták.¹³⁷⁶ A 15. század folyamán a település megkettőződött, erre utal az 1470-ben említett Kisturgonyszállás neve, de határa – úgy látszik – egyben maradt. A Turgonyhoz járuló nagy és kis jelzők is erre a kettőződésre utalnak, későbbi lehet a tót és a tormás elem. A két Turgony pusztulása a 17. században következett be. A 18. században a Turgony név pusztaként tűnik fel Mikoviny Sámuel térképén Kisújszállás Ny-i határában (Pr. Turgony).¹³⁷⁷

Úgy tűnik tehát, hogy a településre alkalmazott nevek alkalmasint ingadozást mutatnak, azaz bár 1470-ben már megjelenik Kisturgony neve forrásainkban, tehát a falukettőződés is megtörténhetett, ennek ellenére 1521-ben újra találkozunk Turgonypéterszállása névvel. Ehhez hasonlóan 1558-ban és 1567-ben is *Tormásturgon* és *Thormásturgon* néven rögzítették Kisturgony nevét, de 1571-ben ismét *Kisturgonya* névvel illetik a kun falut.¹³⁷⁸ Idetartozik az is,

1373 Pálóczi Horváth 1986a, 142, 146; Bagi 2006, 82; Selmeczi 2013, 46. Gyárfás István még úgy említi Mátyás adománylevelét, mint aminek az eredeti évszámát nem ismerjük, és szövegét csak egy 16. századi oklevél tartotta fenn (Gyárfás 1870–1885, III. 315). Pálóczi Horváth András szíves közlése szerint Gyárfásnak igaza volt: Mátyás király birtokadományozásának évét Rudolf császár és király 1581. évi oklevele nem közölte, ez az eredeti oklevelek (Mátyás, egri káptalan, II. Ulászló, I. Ferdinánd) tartalmi átírása. Hild Viktornak a szolnoki múzeumban őrzött regesztái őrizték meg azt az adatot, mely szerint az egri káptalan 1470. április 1-én kiadott oklevele szól arról, hogy a kun Lőrinci Lőrinc a káptalan előtt átruházta a birtokjogot a Marjalakiakra.

1374 Vö. Méri 1954, 1. kép (térkép a 152. és 153. oldalak között).

1375 Pálóczi Horváth 1986a, 146; FNESz 1997, II. 686; Baski 2007, 287. Tóth Albert Turgonyt a Ny-i hátsabb határ részek, az ún. „belső földek” között sorolta fel (Tóth 2012, 217). L. még Méri István már hivatkozott térképét.

1376 Ilyen típusú nevek még pl. Besemihályszállása (1395: Besemihalzalasa), Csorbajánosszállása (1395: Chorbianoszalasa), Gyolcsapálszállása (1419: Dioltalpalzallasa; 1455: Gyolchalpalzallasa), Karapálszállása (1527: Karapalzallasa), Kojanpálszállása (1438: Koyampalzallasa) (Sütő 1948, 66). Az adatokhoz l. Wenzel 1856, 34; Gyárfás 1870–1885, III. 233, 525, 566, 631; Baski 2007, 261, 271; Pálóczi Horváth 2009, 224; Timár 2019, II. 688. (Itt jegyezzük meg, hogy Timár Péter munkájának idézett kötetében tévesen van felsorolva Kojanpálszállása első említése Karapálszállásánál – ugyanakkor előbbi nem kapott szócikket.)

1377 Pálóczi Horváth 1986a, 146–148. A nagykunsági Turgonnyal kapcsolatos ismereteket saját kutatási eredményeivel kiegészítette és újból összefoglalta Selmeczi 2013, 41–46. Az általunk használt irodalmak közül időben első Mészáros Kálmán rövid cikke, aki saját gyűjtése alapján Kisújszállás dülőnevei között említette a nevet (Mészáros 1913, 95). A helységhez, majd határrészhez kapcsolódó adatokat Timár Péter gyűjtötte fel (Timár 2019, V. 431–432), azonban meg kell jegyezni, hogy a szócikk több pontatlanságot tartalmaz. (Itt most csak utalunk Pálóczi Horváth András közlésére, aki rámutatott hogy a Kisújszállás–Konta-dülőben feltárt Árpád-kori templomásítás a határ egy teljesen más helyén folyt, illetve ahogy fentebb már jeleztük, az 1403. évnél felsorolt Turgony sem ehhez a szócikkhez tartozik.)

1378 Pálóczi Horváth 1986a, 147; Pálóczi Horváth 2009, 226; Selmeczi 2013, 43.

hogy a település megkettőződése lehet csupán névleges is, de azzal nem feltétlenül járt együtt egységének megosztása.¹³⁷⁹ Vizsgálatunk szempontjából azonban ennek nincs különösebb jelentősége. Számunkra a fontos az, hogy a Turgony helynév kun személynévi eredete kétségtelennek mondható.¹³⁸⁰

Lényeges körülmény, hogy Turgonypéterszállása, illetve Turgony nevének alakja névtipológiai tekintetben időrendi tanulságokat is hordoz. Előbbivel összefüggésben már többször utaltunk Pálóczi Horváth András időrendi besorolására, aki azonban egy korai és megállapításait tekintve máig alapvető dolgozatában¹³⁸¹ mindkét típusú helynévhez kapcsolódó, összefoglaló érvényű megállapítást tett: „Az első név szerint is ismert kun szállások a XIV. század végén tűnnek fel. A kun településnevek legfontosabb és leggyakoribb típusának – a török helynévadás szokásainak megfelelően – a birtokos nevéből származó, személynévi eredetű szállásneveket tarthatjuk, ellátva a *-szállása*, *-ülése*, *-népe*, *-háza* stb. utótaggal, de önmagában álló személynév is jelölhet települést (pl. Csengele, Köncsögszállás, Csorbajánosszállása, Kojampálszállása, Bagdasülése, Alonnépe, Bugacháza stb.). [...] úgy látszik, hogy a keresztény nevet megőrző kun településnevek a XIV. század közepe előtt nem születhettek meg. Ezzel szemben a régi pogány személynévet tartalmazó helynevek keletkezésének ez az időszak lehetett a felső határa, tehát az ilyen települések feltétlenül régebben léteztek, mint amikor forrásainkban előfordulnak. Természetesen kronológiai megállapításaink elsődlegesen a települések *nevének* keletkezésére vonatkoznak, de egy szállás kialakulása és nevének megszületése között bizonyos korrelációról nyilvánvalóan beszélhetünk. [...] A XIV. század közepére a kun települések nagy tömege szilárdulhatott meg, így értelmezzük a pogány személynévet tartalmazó helyneveket. A XIV. század közepén és második felében még mindig létesültek újabb szállások: ezeknek egy része a birtokos keresztény nevével őrizte meg”¹³⁸²

Mivel a Turgony név egyértelműen pogány, azaz nem keresztény név, és az mindenféle utótag nélkül, csupán pusztán szerepel, így az névtipológiai tekintetben – hasonlóan az Atalag, Ke-vermes, Karabuka, Köttön, Orgovány és Tege nevekhez, valamint a hasonlóan képzett számos nagykunsági és kiskunsági példához – a helynevek legkorábbi, archaikus csoportjába sorolható, amelyek helyén korai kun szállás lehetett. Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy a Gyula határában jelentkező Turgony egy olyan, a Maros-Körös közeli kunokhoz köthető előkelőbb kun személy, majd szállás nevéként értelmezhető, amelynek népe a helyét valószínűleg már a 13. század második felében elfoglalta, majd a hód csata után is a területen maradt. Lakhelyük –

1379 Selmeczi 2013, 45.

1380 Így látta ezt Mándoky Kongur István is, aki a kunok eredetét, vándorlását és magyarországi megtelepedésüket összefoglaló rövid írását a következő mondattal zárta: „Téli szállásaikból fejlődött szállásrendszerükből alakult ki a XIV. század végén – XV. század elején az összetett mezőgazdasággal foglalkozó településeik sűrű hálózata, amely azonban a török hódoltság korában elsorvadt, és a XVIII. században a kun mezővárosok óriási határában már csak a puszták neve jelzi, hol volt egykor Köttön, Turgony, Csivag, Érbuga, Begendek, Öttömös, Törtel, Szatymaz vagy Kübek szállása” (Mándoky Kongur 2012, 214).

1381 Hatházi Gábor szavaival: „Túlzás nélkül állítható, hogy – problémafelvetéseit, módszereit, eredményeit tekintve egyaránt – mindmáig megkerülhetetlen alapunka született meg” (Hatházi 2006, 111).

1382 Pálóczi Horváth 1974, 256–257. L. még Pálóczi Horváth 1986b, 217–218; Pálóczi Horváth 2009, 220–221.

Kunágota és Kevermes falvakhoz hasonlóan – településsé szilárdult a 14. század közepe körüli időkre, és megérte a középkori Magyar Királyság alkonyát. Ez alatt a közel három évszázad alatt Turgony lakossága is valószínűleg elmagyarosodhatott a többségi környezet hatására. Ugyan a község neve írott forrásból csak 1403-ban adatható, de ez sem szokatlan – a faluvá átalakuló kun szállások „a forrásokban csak később jelentkeznek”.¹³⁸³ Végül talán nem felesleges utalni rá: ha Rásonyi László etimológiája lenne helyes, akkor az – a Karabukához (és Mándoky Kongur István szerint a Teke ~ Tege névhez) hasonlóan – nemcsak személynévként, hanem szervezeti egység, nemzetség, illetve törzs neveként is adatható.¹³⁸⁴

1383 Pálóczi Horváth 1986b, 218.

1384 Vö. 'Turghan' (Ethn., tribe), cf. [confer (Latin), compare] Chag. [Chagatay or Old Uzbek] Turyan 'ein Türken-geschlecht' (OnomTurc II. 798).

V. MEGFONTOLÁSOK – KÖVETKEZTETÉSEK

A kunokhoz köthető bemutatott régészeti emlékek (1. térkép), a kun műveltséghez tartozó, de a leletkontextust nélkülöző tárgyi anyag (2. térkép, 3. térkép, 4. térkép), valamint a több-kevesebb bizonyossággal kun eredetűnek tartható helynévi adatok (5. térkép) kapcsán a következő megállapításokat tehetjük.

Véleményünk szerint a bánkúti előkelő kun hölgy temetkezése mellett valószínűleg a kunszentmártoni vezéri sír is a Maros–Körös közén megszállt kun nemzetség hagyatékához sorolható. A 19. század második felében Gyula, Gyomaendrőd és Makó határában előkerült temetkezések csak feltételesen hozhatók kapcsolatba a térség kunságával, a Gyula-Szentbenedeken fellelt sír pedig még így sem; a temetkezés bizonyíthatóan egy avar harcos maradványait rejtette. Ugyancsak kérdéses a hozzávetőlegesen fél évszázada feldúlt vésztfői lovastemetkezés megítélése is. A találó visszaemlékezése alapján felvázolható ismeretek összességükben arra mutatnak, hogy újfent egy avar vagy egy kun harcos sírját bolygatták meg, azonban a mellékletek közül egyedül tanulmányozható szablya inkább tűnik avar korinak. A temetkezésből kiemelt tárgyak (kengyel(ek?), zabla, korong alakú veretek) utáni kutatás napjainkban is folyik; ha ezek előkerülnek – különös tekintettel a kengyelre (kengyelekre?) –, megnyugtatóan lehet ítéletet mondani a kérdésben.

Noha a kun előkelők rétegéhez köthető sírok száma sem sok, de a kun szállástemetők még ennyivel sem képviseltetik magukat a térségben, a Maros–Körös közén egyelőre nem találjuk nyomukat (1. térkép). Ugyan többen felhívták már a figyelmet arra, hogy a kun szállásterületeken található kun köznépi temetőkben alig-alig lehet (vagy nem lehet) megfogni a korai, tehát a 13. századra, illetve a 14. század elejére keltezhető sírokat, de nem kétséges, hogy az adott térségben megült kunoknak akkor is el kellett hantolniuk a túlvilágra menőket. Ezen a tényen az sem változtat, ha a Maros–Körös közeli kunok nagyobbik része 1282-ben elhagyta a két folyó közötti földeket, azonban az újabb kivonulás egyfajta hamis magyarázatot is kínálhatott arra, hogy miért nem jelentkeznek az amúgy intenzíven kutatott területen kun szállástemetők. A magunk részéről Horváth Ferenc véleményéhez csatlakozunk, aki úgy vélte: feltételezhető, hogy a 13. század végi és a 14. század első feléből származó temetők melléklet vagy jellemző kun tárgyak nélküli sírjainak egy része az adminisztratív erővel a templom köré vagy a templom nélküli, de már megkezdett temetőben való temetkezésre kényszerített kunok köznépehez köthető, ezeket azonban – a már meglevő középkori temetőinkből – csak részletes antropológiai elemzés és számos mikrovizsgálat mutathatja ki.

Ehhez tartozik, hogy rá is kellene mutatni azokra a kritériumokra, amelyek segítségével célba lehet venni azokat a cintermeket, amelyek ilyenirányú vizsgálata sikerrel kecsegtethet. Ugyancsak Horváth Ferenc hívta fel a figyelmet a Szatmári Imre által Bánkút-Rózsamajor lelő-

helyen feltárt Árpád-kori egyház sírmezőjének lehetséges kun periódusára. A templom és temetője mindössze 350 méterre található a bánkúti kun úrhölgy sírjától, kézenfekvő tehát, hogy itt áshatták meg a területen megült kunok közrendű elemeinek végső nyughelyét – hasonlóan a Csengelén megfigyeltékhez. Mivel Szatmári ásatása alapvetően az épületet célozta, a temető sírjainak csak töredékét bontották ki.

Úgy véljük, hogy jó fogódzót nyújthatnak azoknak a rovásfeliratos csatkarikáknak a töredékei is, amelyek elsődrendű párhuzamai az orgondaszentmiklósi kun szállástemető 170. sírjában fellelt példánynak, s biztosan keltezhetők a 14. század középső és harmadik harmadára, általánosságban véve a század második felére. A térségben talált darabok közül az egyik a középkori Komlós falu területéről látott napvilágot. A mai Tótkomlós középkori elődjének templomát már a 19. század végén megkutatták, a templomhely azonosítására a közelmúltban (1992) is sor került.¹³⁸⁵ Ugyancsak a középkori faluhelyen folytatott 1900. évi ásatások során került be a békéscsabai múzeum régészeti gyűjteményébe két vállába kovácsolt fülű kengyel és két vasból kovácsolt négytüskés csillagbuzogány. Ezeknek a tárgyaknak jó párhuzamait lehet elősorolni mind a hazai, mind a kelet-európai, kun vonatkozásokkal bíró, vagy egyenesen kunnak tartott lelőhelyekről, sírokból. Ugyanez a helyzet azzal a további kettő, bronzból öntött tizenkettüskés csillagbuzogány töredékével, amelyek az utóbbi évek fémkeresős kutatásainak eredményeként kerültek elő a középkori Komlósról. Végül azt is érdemes jelezni: az egykori falu ÉNy-i határában található a Bödöröcsök (< Döböröcsök?) nevű határrész, illetve az ugyancsak „kungyanús” nevet viselő Csarmaz-halom. Ez utóbbiak a végegyházi kengyellel, valamint a középkori Kovácsházán, Csatókamaráson, Mezőhegyesen és még egy további mezőhegyesi lelőhelyen talált csillagbuzogánnyal gyakorlatilag körbekerítik a középkori Komlóst – igaz, a tárgyi anyag 5–15 km-en belül szóródik. Mindezek tükrében úgy véljük, hogy a középkori Komlós falu temetője kiemelten tarthat számot a kunkutatás érdeklődésére.

Hasonló csattöredék látott napvilágot Mezőberény-Laposi kertek alja I. lelőhelyről. Ugyan ezen a területen nem ismerünk templomot, de Árpád-kori és középkori telepjelenségeket megfigyeltek. Áruklódó lehet az a két pelyvás téglatöredék, amelyek minden bizonnyal szintén az Árpád-korra keltezhetők.¹³⁸⁶ Ezek az ismeretek egyelőre nem elégségesek tervátsátás lefolytatására, de a felszínre hozott töredék tágabb környékére irányuló további terepjárások és célzott fémkeresős kutatások még tartogathatnak meglepetéseket. Talán annak is lehet jelentősége, hogy a lelőhely közelében, attól D-re található a Bodzás-halom,¹³⁸⁷ amelyen több alkalommal is középkori templom körüli temetőre utaló jelenségeket figyeltek meg, illetve több rétegben tártak fel csontvázakat. Az épületről azonban az ásatások ellenére sincsenek adatok, noha az írott forrásokból ismerjük.¹³⁸⁸

1385 Szatmári 2005, 133.

1386 MRT 10, 551.

1387 MRT 10, 545.

1388 Szatmári 2005, 101. Itt jegyezzük meg, hogy a lelőhelytől nem messze, a mai Mezőberénytől ÉNy-ra, Csárdaszállás-Csukás-dűlő, Gátórház lelőhelyen, az egykori Szentalbert falu területén (Blazovich 1996, 267–268;

Ami az egykori Bihar vármegyei Radvány falu középkori temetőjét illeti, ennek emlékműve ugyan a nagyváradi múzeumban található, de az mégis teljes mértékben számíthat a kutatás figyelmére, hiszen az itt eltemetett gyermek (jó eséllyel kisleány) sírjában nemcsak az orgondaszentmiklósival gyakorlatilag analóg rovásfeliratos csat, hanem – minden jel szerint – gyöngyös tarsoly is volt, amely tárgytypus a kunság vélhetően archaikus, steppei gyökerű viseleti elemei közé tartozott. A cinterem ásatója maga is rögzítette, hogy a temetőnek egy Árpád-kori és egy későbbi, a 16. századdal záruló periódusa van, így az annak tárgyi és csontanyagában megmutatkozó esetleges különbségek értékes információkkal gazdagíthatják tudásunkat.

Jóval kisebb az orientáló ereje, de megemlíthetjük még, hogy vizsgálat tárgyát képezhetik azok a temetők, illetve lelőhelyek is, ahonnan Sárkányölő Szent Györgyöt gyalogosan ábrázoló szíjvégek kerültek be a közgyűjteményekbe. Az eddig felgyűjtött adatok szerint ezek ugyan nem a kunok régi műveltséghez tartozó tárgyak, de feltűnően gyakran kerülnek elő kun környezetben. A jellemzően a 15. századra keltezhető tárgytypus képviselői a Maros–Körös közén több középkori temetőben is napvilágot láttak – Csomorkány, Makó-Mezőkopáncs, Nagylak, Tárnok –, ezek azonban önmagukban még nem utalnak kunokra. Idetartozik viszont, hogy Kisléghi Nagy Gyula olyan antropológiai jellegzetességekről tett említést a tárnoki Anjou-kori temetőben nyugvók koponyái kapcsán, amelyek érdemesek lehetnek a figyelmünkre, de Csomorkány neve kapcsán is felmerült a kun eredet. E kérdések megválaszolása az eljövendő kutatások feladata lesz, ahogy annak eldöntése is, hogy a középkori Gorzsa falu területéről előkerült állatcsontanyag összetételének és arányának hasonlósága az Asszonyszállás, Móric és Orgondaszentmiklós kun községekben megfigyeltekkel elégséges lehet-e arra, hogy a Hódmezővásárhely határában állt egykori település kun vonatkozásairól beszélhessünk.

Dolgozatunkban számos olyan fémtárgyat is bemutatunk a Maros–Körös közéről, amelyek nélkülözik ugyan a leletösszefüggéseket, de *típus szerint* bizvást sorolhatók a kun műveltség tárgyi emlékei közé. Nevezetesen a vállába kovácsolt (és a szögletes) fülű kengyelekről, a csillag alakú buzogányokról és az orgondaszentmiklósival rokon rovásfeliratos csatokról van szó. Ami a kengyeleket és a csillagbuzogányokat illeti, azok kisebb része régi, dokumentálatlan „rablóátadások” eredménye, vagy szórványlelet, a többségük viszont újabban került felszínre a területileg illetékes múzeumok fémkeresős munkatársai jóvoltából, a közösségi régészet zászlaja alatt. Ez utóbbiak ugyan már részletesen dokumentált „találatok”, pontosan azonosítható a fellelési

MRT 10. 382–383) ugyancsak került elő feliratos gótikus kerek csattöredék fémkeresős kutatások eredményeként 2021. március 21-én, de ezen nem rovásfelirat olvasható, hanem a Mária név M monogramos rövidítése és liliomok váltakoznak sorban. Ugyan az ún. „Ave Maria-csatok” a korabeli gótikus ízlés tömegtermékei, de Fogas Ottó kutatásai arra mutatnak, hogy a tárgytypus térbeli szóródása elsősorban a kun és jász szállásterületeket érintette (Fogas 2009, 156, 158–161). Hasonló feliratos kerek csat látott napvilágot a Kecskemét környékén feltárt egyik cinteremből és a négyszállási I. számú jász temetőből is (Fogas 2009, 150–151, 169, 1. kép 6–10). Az eredeti csat negyedrészt kitevő töredék a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum régészeti gyűjteményét gazdagítja. A tárgytypus kun vonatkozásai között érdemes megemlíteni, hogy Ócsa-Mádencia lelőhelyről ugyancsak előkerült fémkeresős kutatások során egy hasonló Mária-feliratos félbetört csat (Füredi – Rácz 2021, 137, 7. kép), ahogyan azt megelőzően két tizenkettűskés csillagbuzogány töredéke is (Giedl 2021, 234, 4, 5. kép).

helyük, környezetük, összevethetők ismert lelőhelyekkel és más források információival, de rájuk is igaz, hogy sajnos ezek a tárgyak teljességgel nélkülözik a régészeti kontextust. Mégis! – közreadásukkal legalább szemléltethetjük a két folyó közötti területen egykor *igazoltan* megtelepedett és szállást foglalt kunok egykori műveltségének egyik szegmensét, a könnyűlovas harcmodor és fegyverzet két fontos alkotóelemét. Mert azt ugyan nem lehet biztosan állítani, hogy ezek a buzogányok bizonyosan kun harcosok kezében forogtak, mint ahogy azt sem, hogy ezek a kengyelek az ő hátasaik felszereléséhez tartoztak, de azt kiválóan példázzák, hogy az egykor itt élt kunok lábai *ilyen* kengyeleken nyugodtak, kezükben *efféle* csillagbuzogányok emelkedtek ütésre. A régészet, a nyelvészet, a művelődéstörténet és a néprajz tudománya szerint is mindkét tárgytypus a kései nomád népek műveltségéhez köthető, amelyek – ha olykor formájukat vagy funkcióját tekintve változva is, de – tovább éltek a Kunság (és a magyarság) népi kultúrájában. Részletesebb bemutatásuk, elemzésük azzal a kétségtelen haszonnal is jár, hogy számuk gyarapításán túl általános ismereteink is bővülnek a tárgytypusokról. Egyébiránt e fémtárgyak nemcsak jellegüknél, hanem időrendi helyzetüknél fogva is a legnagyobb valószínűséggel a térségben megült kunokkal hozhatók összefüggésbe, hiszen ezek valószínű kora és az erősen elnéptelenedett térség kun megszállásának ideje gyakorlatilag egybevágh, ráadásul azt is tudjuk, hogy a területen ekkor a betelepülő keleti népesség alkothatta a többséget. A csillag alakú buzogányok különböző típusai eltérő arányban, de mégis egyszerre jelentkeznek a két folyó közötti térségben. Ez nagy valószínűséggel arra mutat, hogy a kunok fegyverzetében a csillagfejű süjtőfegyverek korábbi típusai később is használatban maradtak.

Szóródásuk – főleg a csillagbuzogányok elterjedése – kapcsán csak nagyon óvatosan fogalmazhatunk meg történetileg is értékelhető megállapításokat, mert nagy többségük fémkeresős kutatásoknak köszönhetően került a régészeti gyűjteményekbe, így esetleges, hogy a keresés mely területeket érintett inkább, és melyeket sehogy sem. Eddig felgyűjtött adatainkból annyi látható, hogy a kengyelek inkább a mezőségi területeken jelentkeznek, a csorvási és a komlói példányok közvetlen környékén pedig számos csillagbuzogány is felszínre került (2. térkép, 3. térkép). A csillag alakú buzogányok egyenletesen szóródnak az orosházi múzeum gyűjtőterületén, valamint a csabai múzeum fémkeresősei által gyakrabban vallasott észak-békési részekén. Bizonyos mértékű összpontosulás figyelhető meg a középkori Csorvás, Komlós (Tótkomlós), Szentetornya (Orosháza-Szentetornya) és Szénás területén. Nem tudjuk, hogy az „Orosháza környékéről” származó szögletes fülű kengyel Szentetornyához mennyire közel került elő, mindenesetre a csorvási és a komlói kengyel lelőhelyéről csillag alakú buzogányok is napvilágot láttak. Kevésbé sűrűn, de jól körülhatárolhatóan jelentkeznek a Csanádi-hát É-i vidékén, valamint a Száraz-ér mentén. A tárgyi anyag sűrűsödése talán mutathat egykori kun szállásokra – hiszen, ha valóban kunok kezében forogtak gyakorlatozás közben, az minden bizonnyal az aul mellett történhetett. Azonban az efféle „sátorcsoportoknak” nem maradt régészeti értékelhető nyomuk,¹³⁸⁹ így következtetésünk is nélkülözi a bizonyosságot, az csak feltevés marad,

1389 Ennek nehézségére már Fodor István rámutatott a nyári szállásokkal kapcsolatban (Fodor 2013, 12–13; Fodor 2015, 289).

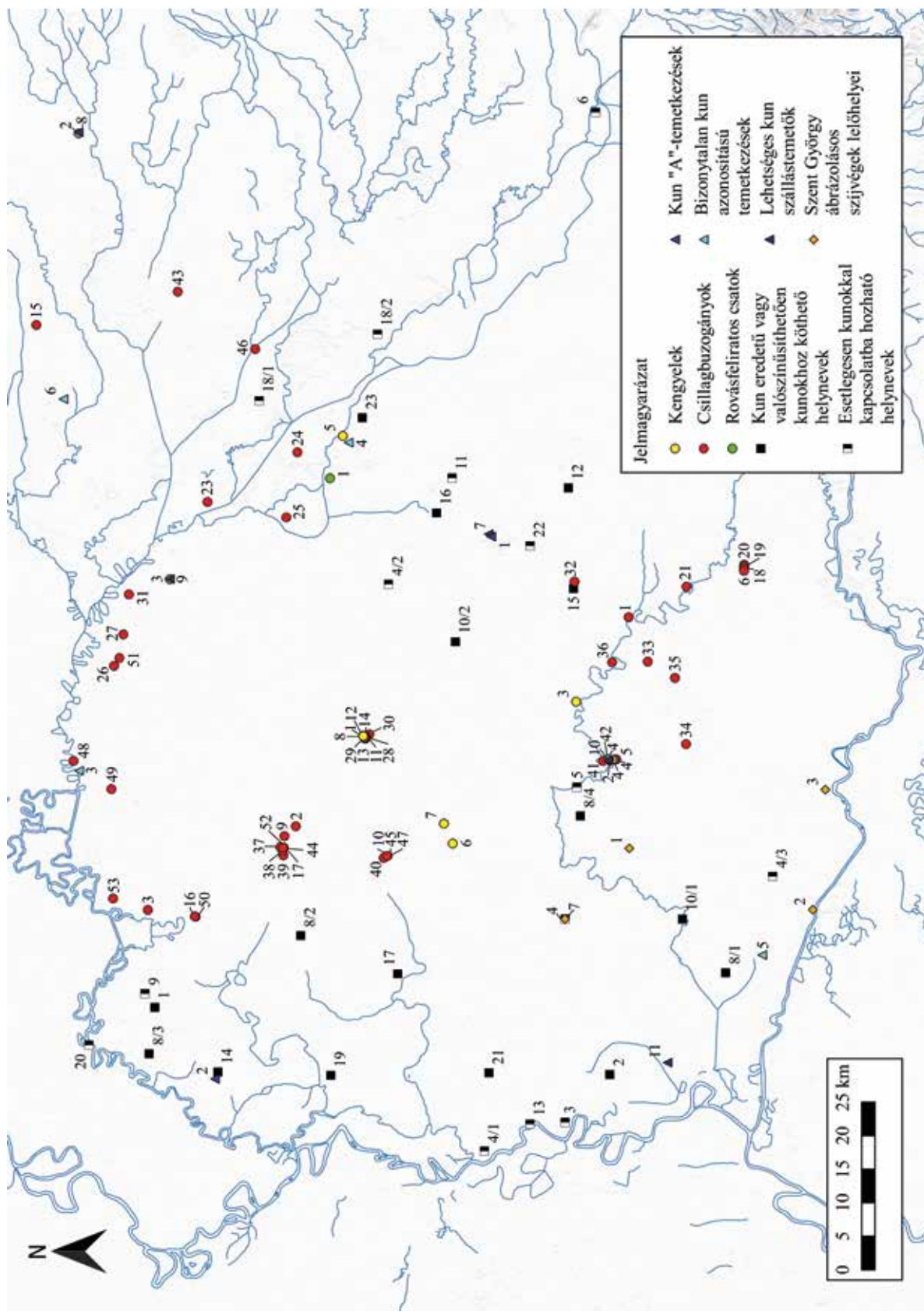
arról nem is szólva, hogy a példányok bizonyos része a tatárjárás emlékeként is értelmezhető. Ettől függetlenül figyelmet érdemel az a tény, hogy a jelenleg ismert fémtárgyak éppen azon a belső mezőségi területen jelentkeznek, amelyen Blazovich László térképének tanúsága szerint gyakorlatilag nincs magyar település a tatárjárást követő évszázadban, a 14. század közepéig; az írott forrásokban említett falvak túlnyomó többsége a folyók mentén csoportosul.¹³⁹⁰ A fémkeresős kutatások már említett területi egyenetlensége magyarázhatja azt az összesítő térképről leolvasható anomáliát is, hogy a gyűjtött fémtárgyak és a gyanúba vett helynevek szóródása inkább eltérést mutat (6. térkép) – az észlelt átfedéseket tekintve legalábbis így is értelmezhető a jelenség.

A magyarországi kun régészeti emlékek, valamint a kunok műveltségéhez köthető és keltezhető tárgyak időrendi besorolása alapján ezeket a tárgytípusokat Magyarországon jellemzően a 13. század második felére datálhatjuk, de használatuk a 14. századból, főként annak első feléből is adatható – ennek lehetőségét a már többször idézett pétermonostori kengyelek és csillagbuzogányok kétségtelenül jelzik. Eleinte magunk is a „szűkebb” kelteztést tekintettük irányadónak, nemcsak a párhuzamok kronológiai helyzete miatt, hanem a térség kun periódusának kijelölt időtartományt (1246–1282) is szem előtt tartva.¹³⁹¹ Ez utóbbira erősen hatott Györffy György már többször is idézett véleménye, aki szerint az 1282-ben lezajlott hódúti csata után a Maros–Körös közét megszállva tartó kun nemzetség végleg kiűrtette a két folyó közötti térséget, s elhagyta az országot. Ezzel szemben viszont úgy tűnik, hogy a lehetséges kun szállástemetők kapcsán már előkerült, és az orgondaszentmiklósi rovásfeliratos kerek csattal rokon példányok arra mutathatnak: a Maros–Körös közén a 14. században is éltek kun csoportok, tehát az itteni nemzetségnek csak egy – minden bizonnyal nagyobb – része hagyta el szállásterületét. Ezek közül három példány (a „békési”, a radványi és a berényi) a Körösök vidékén, a Rétségen, egy pedig (a komlói) a két folyó közötti belső területen, a Mezőségen került napvilágra; bár ez utóbbi is a Száraz-ér mellől (4. térkép). Mivel a tárgyak típusa, felirata és annak kivitelezése egységes, anyagukban hasonlóak, de méretükben különböznek, így gyakorlatilag biztosak lehetünk benne, hogy még rejt a föld orgondaszentmiklósi típusú csatokat, s csak remélhetjük, hogy a következő évek kutatásai felszínre is fogják hozni őket.

Ezeknek a feliratos csatoknak a különös jelentősége tehát elsősorban abban áll, hogy – nézetünk szerint – olyan kun néprészeket jelez a Maros–Körös közén, akik még az I. (Nagy) Lajos alatt végbement ferences térítés idején is a térségben éltek. Ez azonban azt is jelenti, hogy azok később is helyben maradtak, szállásaik egy idő után faluvá szilárdultak, és lassan beolvadtak a térségben újra dominánsá váló magyarságba. Ilyen magyar faluvá alakult kun szállás lehetett pl. Kevermes vagy Turgony, amelyek kereszténység előtti régi pogány kun személynevből alakultak helynévvé. Az ilyen típusú személynevek jellemzően a 13. század második és a 14. század első felében voltak használatban, s azok az egykori szállás urának nevét, végső soron pedig

1390 Vö. Blazovich 1985, 68–69. oldalak közötti térképmelléklet („A Körös–Tisza–Maros köz települései a tatárjárást követő évszázadban XIII–XIV. század közepéig”).

1391 L. Katona-Kiss 2018, 108.

6. térkép: A kései nomád műveltség emlékei a Maros–Körös közén

magának a korai kun szállásnak az emlékét tarthatták fenn. Idetartozik, hogy olyan falvaknak is lehetett kun lakossága, amelyre nem utal semmi „kívülről” azonosítható jel. Ilyen lehetett pl. Szilas, melynek lakosságát Szilágyi Mihály telepítette át a későbbi Kunágotára. Kutatásaink szerint ennek előtagja nem lehet összefüggésben a Kun családnévvel, hanem lakosainak származásával áll kapcsolatban. A faluvá rögzült szállásokról még a 16. századból is vannak adataink, az egymással szomszédos Kevermes és Kunágotára pedig csak 1596-ban, a tizenöt éves háború viharában néptelenedett el.

Meglátásunk szerint így válik érthetővé, hogyan maradhattak fenn a Maros–Körös közén háromnegyed évezreden keresztül ezek és azok a további külterületi nevek, amelyek kun eredete bizonyos vagy valószínű (5. térkép). Kevermes és Turgony mellett a szakirodalom megállapításait figyelembe véve kétségtelenül idevonhatónak tartjuk még a két Karabuka nevet is. Ugyan földrajzi helyzetük miatt az Atalag és a Köttön esetében felmerülhet a kapcsolat a később a Hármas-Köröstől D-re terjeszkedő Kolbaz-széki kunokkal is, azonban ezek ugyancsak korai névadás emlékei, míg a nagykunsági kunok igazolhatóan csak a 15. században vetették meg a lábukat a két folyó közötti térség ÉNy-i sarkában, így az látszik valószínűbbnek, hogy ezek is a Maros–Körös közén élt kunok emlékei közé sorolhatók, és ugyancsak korai kun szállásokra, illetve azok uraira utalnak. Hasonló a helyzet az Orgovány nevet viselő halommal Szentes határában. Ez viszonylag közel van a Nagykunsághoz és a Kiskunsághoz is, de földrajzi helyzete miatt magunk valószínűbbnek tartjuk, hogy ugyancsak a két folyó közötti kun nemzetség helynévi nyomaihoz tartozik. Kifogástalanul illeszkedik a korai kun szállásokat jelző nevek közé a Vásárhely környéki Bese és Tege is, azonban ezek magyar környezetben is felbukkannak. Mivel a térség kun periódusának szűken értelmezett időtartománya is tökéletesen egybevághat a nevek adásának időszakával, s emellett azok nemcsak a Kunságból adathatók, de a Tege név az egész törökség névadásában is gyakori, magunk valószínűbbnek tartjuk kun származtatásukat s azokat a két folyó közötti földre letelepített nemzetség helynévben megmaradt nyomaként, valószínűleg egykori kun szállás emlékeként értelmezzük. Feltehetőleg kun eredetű lehet a Döbör-csök név is, amelyből bizonyosan négy, de valószínűleg öt is található vizsgált térségünkben. A kutatás szerint a helynév személynévi eredetű lehet, de meglátásunk szerint esetleg köznévi értelmezése is felvethető – mindenesetre kun kapcsolódási pontjai megalapozottnak tekinthetők.

Bizonytalanabb a további helynevek megítélése. A Kétegyháza és Szabadkígyós határán emelkedő Kun-halom (avagy Kétegyházi határ-halom) nevében feltehetőleg a népnév és nem személynév található, de ennek teljeskörű igazolására – szemben Kunágotára esetével – egyelőre nincs lehetőségünk. Segítene a kérdés eldöntésében, ha egyértelműen bizonyítható lenne, hogy Kétegyháza (Ketheghaz) nevének előtagjában személynévvel van dolgunk. Ebben az esetben ugyanis mérlegelni lehetne annak összefüggését a kun Ködszállás (Kethzallassa) nevében is meghúzódó kun *Köt* 'valag' névvel – hasonlóan a kiskunsági Kötöny vagy a nagykunsági Köttön, személynévből lett helynevekhez, illetve a Kötén, Kötény (< kun *Köten* 'hátsó rész')

családnevekhez. Talán annak is lehet jelentősége, hogy a községből egyértelműen kun eredetű személyneveket viselő lakosokat írtak össze a török adóösszeírók – így pl. 1567-ben egy *Csортán* Benedek, 1579-ben pedig egy *Csákán* Matias és egy *Barak* Matias nevűt.¹³⁹² Kérdéses, hogy idevonható-e Ködegyház neve, mert annak korabeli lejegyzésű alakja nem mutat összefüggést a Ködszállás nevében megőrzött kun személynévvel. A Bodogház, Csaj, Csigerfalva, Csomorkány, Horga, Odormán és Özény nevek lehetséges kun vonatkozásai egyelőre bizonyítatlanok, s csak utaltak azok lehetséges kun eredetére, de különösebb visszhang nélkül. Itt említhetjük meg a Barc nevet is, azonban adatunk minden bizonnyal nem tartozik a két folyó között megült kunok emlékeihez. Az összefüggések feltárása vagy a javaslatok elvetése a jövőbeli kutatások feladata lesz, ahogyan annak megítélése is, hogy összekapcsolható-e a térségbeli kunokkal a Csarmaz, Korhány és Tomorcsok nevek. Végül ugyancsak kun gyökerű lehet Lajosszállás neve, a névadó család viszont nem a Maros-Körös közén élt kun nemzetség tagja volt, hanem a későbbi Kolbaz-szék területéről költöztek át a Hármas-Köröstől D-re eső földekre.

Helyneveink közül különösen figyelemreméltónak találjuk – a magyar faluvá vált Kevermes, Kunágota és Turgony mellett – a Karabuka és Döböröcsök neveket. Előbbinek nagykunsági, utóbbinak kiskunsági párhuzama is adathozható, és számosabbak is, mint a többi helynevek. Ezen azt értjük, hogy egymástól függetlenül bukkannak fel a kutatott térség különböző pontjain, s nem azt, ha pl. egy halom neve áttevődik a mellette elterülő dűlőre vagy a rajta folyó érre. A Döböröcsök név bizonyosan négyszer, de inkább ötször bukkannak fel a két folyó közötti területen. Ebből egy adatkészlet, az Óföldrak közelében ismert halom és határrész neve bizonyára összefügg egymással, de ezektől (és egymástól is) függetlenek az Öcsöd, a Királyság (Eperjes) és a Komlós határában feltűnő adatok. Gyakori előfordulása felvetheti annak lehetőségét, hogy benne nem feltétlenül személynév, hanem kun eredetű köznévként lappang – ennek eldöntése azonban nem lehet feladatunk. A felvetés jelentőségét abban látjuk, hogy már Kniezsa István is jelezte a nyugat-magyarországi besenyők kapcsán: „török népelemek jelenlétére valamely területen elsősorban török közsavakból származó helynevekből szabad következtetni”.¹³⁹³ Közbevetőleg jelezzük, hogy hasonló elterjedést mutatnak Csaj neveink, amelyek Mindszent, Újkígyós és Makó környékéről is adathozhatóak, de a név kun eredetét tekintve nincsen olyan közmegegyezés a szakirodalomban, mint a másik két név esetében. Ami a Karabuka neveket illeti, az egyik a Mezőségen, Medgyesbodzás Csanádapáca felé eső határából adathozható, viszonylag közel a ma Medgyesegyházához tartozó Bánkút mellett felszínre került kun vezéri sírhoz. Ehhez hasonlóan terület (puszta) nevében maradt fenn a mai Földrak határában ismert név is a Száraz-ér mellől, a Csanádi-hát É-i peremén. A név kun vonatkozásai jól adatoltak, a törökség más ágában még nemzetség, illetve törzs neveként is ismert, így felmerülhet az összefüggés a Karabuka név és a Maros-Körös közén egykor megszállt, de ismeretlen nevű nemzetség között. Ennek kapcsán nem felesleges arra is utalni, hogy nevünk ugyan nem szerepel a Dimaski által közölt kipcsak törzsnevek között, de említ – egyebek mellett – egy „qarā būklwā” nevű altörzset. Noha

1392 Káldy-Nagy 1982, 348–349 [210.] – ezekről később még lesz szó. A nevekhez l. még Baski 2007, 249, 256, 257.

1393 Kniezsa 1943, 472.

ennek eredeti alakja Peter B. Golden értelmezése szerint „Qara Börklü”, azaz ’fekete süveges’, s azt a Kijev védelmére felállított, oguzokból, berendekből és besenyőkből szervezett védelmi erővel hozta összefüggésbe, de talán érdemes lenne foglalkozni az egyeztetés lehetőségével. Idetartozik, hogy Rásonyi László a Turgony, Mándoky Kongur István a Teke (~ Tege) nevek kapcsán utalt azok nemzetségnévi eredetének lehetőségére.

Bár szórványos és nem azonos értékű adatainkból kockázatos messzemenő következtetéseket levonni, de némi sűrűsödés figyelhető meg vizsgált területünk ÉNy-i csücskében, Kun-szentmárton tágabb környezetében, aligha függetlenül a település határában talált vezéri sír jelezte kun jelenlétét. Az Atalag és a Köttön nevek mind jellegüket, mind korukat tekintve jól illeszkednek a térségben megszállt kunok itteni, 13(–14?). századi jelenlétéhez. Mindezt erősítheti a Döböracsök, Horga és Övény név is, de az utóbbi kettő kun vonatkozásai még nincsenek megnyugtatóan feltárva, a Döböracsök pedig, ha nem személynévi eredetű, a térségben később megjelenő Kolbaz-széki kunok emléke is lehet. Talán Vásárhely vidékén is megragadható valamiféle koncentráció, melyet a Bese, a Korhány és a Tege nevek képviselnek, és feltételeken idesorolható az egyik Csaj név (s talán Csomorkány?) is. A Száraz-ér mentén a Döböracsök, illetve Bödöracsök (< Döböracsök), a Karabuka és a Csarmaz nevek jelentkeznek, s bár ez utóbbi egyelőre csak lehetőségként áll előttünk, de a halom nevét annak a Komlósnak a határából ismerjük, melynek kun vonatkozásairól a tárgyi anyag kapcsán már szót ejtettünk. A két folyó közötti térség belsőbb területein sűrűsödnek adataink a legnagyobb számban, de ezek értékei nincsenek egyensúlyban. A bodzasi Karabuka, Kunágota és Kevermes Ny-ról és D-ről gyakorlatilag lehatárolják a bánkúti vezéri sír előkerülési helyét. Amennyiben Kétegyháza, a határában álló Kun-halom és az újkígyósi Csaj is idevonható lenne, úgy a helynévi adatokat tekintve ezt tarthatnánk a területileg legjobban megragadható emlékkörnek a Maros–Körös közén. A biztosnak ítélt Turgony mellett a feltételeken ide sorolható Odormán, valamint a Pél kapcsán megemlített „kun-foglalás” talán egy Gyula vidéki csoportot is jelezhetnek. Végül érdekes képet mutat a Bese – Bodogház – Tege – Orgovány – Köttön – Döböracsök – Atalag (és talán a Horga) nevekből felépülő „lánc”, amely párhuzamosan fut a Tisza, illetve É-on a Hármaskörös vonalával, és gyakorlatilag a folyók árterének peremén jelentkezik. Ez az elhelyezkedés jól párhuzamba állítható a kun szállások (és a magyar falvak) máshol is tapasztalt földrajzi helyzetével.¹³⁹⁴ Ezzel szemben feltűnő, hogy a térség ÉK-i negyedében, a Körösöktől D-re eső pe-

1394 Méri István mutatott rá, hogy amikor a felkutatott, részint nagykunsági, részint környező falvaknak a helyét a Nagykunságnak Györffy György által készített régi vízrajzi térképére vetítette, az elsőre látszólag „rendetlen össze-visszaság” egyszerre értelmet kapott: „A térképezés során derült ki, hogy a falvak mindenütt az árterület peremére, vagy az árterületből kiemelkedő szárazulatokra települtek” (Méri 1954, 138, 152–153. oldalak közötti 1. kép). Ez utóbbi megjegyzéshez tűnik illeszkedőnek Korhány neve is. Idetartozik viszont az is, hogy a Kiskunságban és a Nagykunságban a nagy folyók, vagyis a Duna és a Tisza mentén ritkán van kun szállás. Pálóczi Horváth András szóbeli közlése szerint a Nagykunságban ez azzal függhet össze, hogy a Tisza partján van a legtöbb tatárjárást túlélő magyar település. Minden bizonnyal erről lehet szó, mert hazánk más területein is ugyanez a jelenség figyelhető meg. Így pl. Maksay Ferenc arra mutatott rá, hogy „az Alsó-Szamos vidékének a XIV–XV. században megszállott középkori falvai már csak a jelentősebb vizektől távol kaptak helyet”; ehhez hasonlóan „a Felső-Tiszavidék későn települt síkföldi falvainak legnagyobb része nemcsak a folyóktól, hanem a jó vízű patakoktól is távol esett” (Maksay 1971, 63 [13.], 64) – nyilván azért, mert a korábbi századokban

remzónában nem találtunk értékelhető helynévi nyomot. Általánosságban elmondható, hogy a kunokhoz köthető vagy „kungyanús” helynevek a Maros–Körös közének mind a rétségi, mind a mezőségi részein felbukkannak.

A dataink szerencsés esetben kiegészíthetik és erősíthetik egymást: az érvényes magyarázattal bíró helynevek terepi, felszíni és régészeti kutatásra érdemes területeket (határrészeket, halomokat) jelölhetnek ki (l. pl. a Karabuka nevek kapcsán említett lehetséges Árpád-kori és késő középkori régészeti lelőhelyeket), a már kiásott – és a majdan előkerülő – tárgyi emlékek lelőhelyei pedig összevethetők a terület – eddig felkutatott és rögzített – névanyagával (6. térkép). Az így megalkotott tabló az előkerülő újabb és újabb adatok révén egyre színesebb és várhatóan egyre összetettebb lesz, amelyek között eddig rejtve maradt összefüggések is kimutathatók lehetnek. Jó példa erre a tótkomlós-telekpusztai emlékek köre. A középkori Komlóssal megfeleltethető lelőhelyen két csillagbuzogány mellett további két vállába kovácsolt fülű, ívelt talpalójú kengyel került elő 1900-ban – feljegyzett összefüggések nélkül; ezek egyikének, valamint a csillagos buzogányoknak jó párhuzamait ismerjük pl. a csengelei vezéri sírból vagy Pétermonostora kun jellegű emlékei között. Képe alapján 1965 óta ismerheti a kutatás a telekpusztai kengyelt. Az egykori Komlós környékén jelentkezik egy Csarmaz nevet viselő halom is, amely nevének végződése miatt talán kun eredetű lehet – l. a Balmaz(újváros), Szatymaz stb. neveket. A név egy 18. század közepi kéziratot térképen bukkant fel, amelyet 1995-ben publikáltak. Végül 2020 márciusában látott napvilágot a „komlósi csat” ugyancsak a középkori Komlósról. Összegezve: „rablásatásból” és koordinátázott fémkeresős vizsgálat során 120 év eltéréssel is kerültek elő kunokkal meglehetősen szoros összefüggésbe hozható tárgyak, amelyek kun vonatkozásait tovább erősítheti a környéken egykor ismert Csarmaz-halom neve. Ezek együttes vizsgálatához azonban 120 évnek kellett eltelnie, és meg is kellett találni, majd össze is kellett gyűjteni a szóban forgó emlékanyagot. Kevésbé látványos, de hasonló eset rögzíthető Kunágota esetében is, ahol a középkori település területén (Kunágota, Biszerika) találtak ugyancsak fémkereső segítségével kun típusú tizenkettűs csillagbuzogányt, de a ma Gyula belterületéhez tartozó Turgonyhoz meglehetősen közel került elő vállába kovácsolt fülű kengyel Gyula, Törökzugi szőlők lelőhelyéről is. Kétegyháza ÉNy-i határának közelében is találtak hasonló típusú sújtófegyvert; a település ezen külterületi részén ül a Kun-halom is.

Összességében elmondható, hogy – adatainkat egységben szemlélve – viszonylag egyenesnek tűnik a Maros–Körös közén a bizonyosan, illetve feltételesen a kunokkal kapcsolatba hozható régészeti lelőhelyek, a jellegük alapján ugyancsak a legnagyobb valószínűséggel hozzájuk köthető tárgyi emlékanyag, valamint az idevonható biztos vagy kevésbé alátámasztott helynévi adatok megoszlása. Ezen alapvetően az sem változtat, ha a bizonytalanabb adatokat nem vesszük figyelembe. Ennek kapcsán érdemes ismét idézni Blazovich László megállapí-

létrejövő települések már elfoglalták ezeket a pozíciókat. Szintén ez a településföldrajzi kép tárul elénk a Bácskában: a középkori, gyakran nevesített településhelyek és az egyelőre azonosítatlan községekben egykor állt templomok romjai a Duna és a Tisza árterületének peremén, valamint a két főfolyó között található vízfolyások (Körös-, Csík-, Bács-ér, Mosztonga-Úz, Vajas-ér) mentén helyezkednek el – vö. Szekeres 1983, térképmelléklet („A középkori bácskai lelőhelyek térképe”). L. még Blazovich 1998, 49–50.

tását: „IV. László király második kun törvénye értelmében a régiókban is letelepülő kunok bizonyára a ritkábban lakott mezőségi vidékeken hozták létre szállásaikat, jóllehet a kunok jelenlétéről hírt adó oklevelek rétségi területeket emlegetnek. Ebből azonban nem szabad arra következtetnünk, hogy csak e területen voltak szállásaik”.¹³⁹⁵ A térképre vitt adatok arra mutatnak, hogy a vizsgált emlékek nagyobb része valamilyen vízfolyás vagy öntésterület peremén jelentkezik, de előfordulnak a magasabban fekvő vagy egyenesen vízben szegényebb területeken is.

¹³⁹⁵ Blazovich 1985, 58.

VI. A MAROS–KÖRÖS KÖZI KUNOK TÖRTÉNETE

„A történelem a legmegbízhatóbb útmutató.
A multnak tanulsága, a jövő sikereinek biztosítóka.”
(Jankó Ágoston)¹³⁹⁶

1. Az 1239–1282 közötti események története

A magyar földön megtelepedett kunok szállásterületeit IV. László 1279. augusztus 10-én kelt oklevele¹³⁹⁷ rögzítette. Ennek 5. pontja szerint a számukra kijelölt szálláshelyek között – egyebek mellett – ott szerepel „a Körös folyó mellett” (*iuxta fluvium Kriss*) és „a Maros és Körös folyók között vagy ugyanannak a folyónak mindkét partján” (*inter flumina Morus et Kris aut*

¹³⁹⁶ Jankó 1912, VII.

¹³⁹⁷ IV. (Kun) László király 1279. június 23-án és augusztus 10-én kelt okleveleit szokás az uralkodó „I. és II. kun törvényeinek” tekinteni, azonban ezek egymáshoz való viszonyát az utóbbi években, évtizedekben nem egyöntetűen ítélte meg a történelmi kutatás. Ennek egyik iránya szerint a korábbi oklevél a Magyarországon ekkor működő pápai követ, Fülöp fermói püspökhöz köthető, akinek javaslatára a kereszteskunok kérdésének rendezése érdekében írásba foglalt cikkelyeket terjesztettek a király, valamint a püspökök és a bárók elé. Ezt nevezi a kutatás Kun László „I. kun törvényének”, amelyet 1279 júniusában tárgyalt meg a tétényi országgyűlés, amelyen a főpapokon és a bárókon kívül a nemesek és a kunok képviselői is részt vettek. A dokumentumban – az átirat szöveg szerint 5. pont a) és b) bekezdések – a király ígéretet is tett arra, hogy az összehívandó országgyűlésen törvényerőre fogják emelni az itt felsorolt pontokat, s ha kell, további intézkedéseket is eszközölnek, amelyeket a legátus jónak tart (Kristó 1994, 131–132). A határozatokat augusztus 10-én oklevélben adták ki – ez lenne IV. László „II. kun törvénye”. A különbségtétel azonban nem indokolt, mert csak egy „kun törvény” létezett: az 1279. augusztus 10-én kiadott oklevél (Szűcs 1993, 303; Kristó 1998, 266). A kutatás másik iránya szerint az augusztus 10-i oklevél – amely csak jóval későbbi másolatokban maradt fenn – 18. századi hamisítvány, és az a redempciójukért küzdő kunok érdekeit tükrözi (Berend 2002, 151). Eszerint tehát ugyancsak egy „kun törvény” létezik, de az az 1279. június 23-án kelt diploma. A téma kutatástörténetét Langó Péter foglalta össze, aki emellett részletesen elemezte a két forrás szövegének egymáshoz való viszonyát. Eredményei szerint a „II. kun törvény” nem lehet újkori hamisítvány, mert „nehéz ugyanis elképzelni, hogy a 18. században egy olyan hamisítványt készített valaki – a 13. század adott időszakának ismerete nélkül –, hogy az maradéktalanul beilleszthető a rendelkezésünkre álló időszak forrásai közé” (Langó 2006, 63). „Kései hamisítás esetén ugyanis olyan sok és pontos információval kellett, hogy rendelkezzen annak készítője a 13. századi Magyar Királyság, valamint a kunok jogi és politikai helyzetéről, hogy az elképzelhetetlennek tűnik a 18. századi ismeretek tükrében” (Langó 2006, 67). Meggyőző érvei miatt csatlakozunk Langó Péter véleményéhez, egyúttal Kristó Gyula és nyomában Pálóczi Horváth András felfogásához is: „A június 23-i oklevél tehát valójában a királytól kicsikart ünnepélyes eskü a készülőkön, ezért helytelenül nevezik I. kun törvénynek”. A tétényi országgyűlésen a jelenlévő kun főembereknek sikerült bizonyos engedményeket elérniük. A tanácskozást követően kiadott augusztus 10-i oklevélben, a tulajdonképpeni kun törvényben már nemcsak kötelességeikről, hanem kiváltságaikról is szó esik (Pálóczi Horváth 2014, 111).

ex utraque parte fluminis eiusdem)¹³⁹⁸ kitétel is. Hogy a Maros–Körös köze valóban a magyarországi kunok első nemzedékének a szállásterülete volt, azt kétségtelenül igazolja a bánkúti kun úrnő sírja, amely egyike a magyarföldi kun arisztokrácia elkülönült temetkezéseinek. Ezen a régióon belül a „Körös folyó mellett” létesült kun szállások bizonyítékának tekinthető a kunszentmártoni vezéri temetkezés. Nem ismeretes viszont az, hogy IV. Béla király hol jelölte ki eredetileg, tehát első beköltözésük idején, 1239-ben a kunok telephelyét. Györffy György szerint valószínűsíthetően az Alföld D-i felén.¹³⁹⁹ A beköltözött és jurtaival, állataival helyét változtató kunság azonban folytonos összeütközésbe került a helyi magyar lakossággal.¹⁴⁰⁰ Ezt orvosolandó és a további feszültségeket elkerülendő, a vitatott földrajzi fekvésű Kőmonostornál az országnagyok és a kunok főemberei megállapodtak abban, hogy a kunok Magyarország különböző vidékein telepedjenek meg.¹⁴⁰¹ Ugyan Györffy György azt feltételezte, hogy „a kunoknak 1240 táján kijelölt területek nagyjából azonosak voltak az Alföld azon gyéribben lakott homokos-szíkes síkságaival, amelyeken 1279 táján laktak”,¹⁴⁰² azonban ez aligha valószínű, hiszen az Alföldön éppen a tatárjárás okozta pusztítások során keletkeztek a nagy, üresen álló területek. Az 1279. évi oklevélben megjelölt földek a második – 1246 körüli – beköltözés utáni telepítésre¹⁴⁰³ vonatkozhatnak, amely ugyancsak IV. Béla intézkedése volt. Ekkorra már

1398 Kristó 1994, 135. L. még Gyárfás 1870–1885, II. 439; ÁMTF III. 529.

1399 Ezzel kapcsolatban Pálóczi Horváth András megjegyezte, hogy az Árpádok időszakának utolsó századára már sűrű faluhálózat alakult ki Magyarországon, így az ország belsejében aligha lehetett településre alkalmas, lakatlan területeket találni, amit ki lehetett volna jelölni szállásterületül a kunok tömegeinek. Kedvezőtlen természeti adottságok miatt gyéren lakott síkvidéki területtel legfeljebb kisebb foltokban az Alföldön, például a Temes folyótól D-re lehet számolni (Pálóczi Horváth 2014, 102).

1400 L. a kortárs Rogerius leírását művének 3. fejezetében: „Amikor pedig a kunok királya nemeseivel és közembereivel együtt kóborolni kezdett Magyarországon, végtelen sok marhacsordájuk lévén, súlyos károkat okoztak a magyaroknak legelőekben, vetésekben, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben és egyéb javaikban” (Rogerius 3. c.). L. még SRH II. 554. Györffy szerint ezzel állhat összefüggésben a „kun törvény” 1. pontjának azon kívánalma, hogy „[...] visszavonulnak sátraikból és nemez házaikból, és a keresztények szokása szerint falvakban, földre épített épületekben és házakban fognak lakni és tartózkodni” (ÁMTF III. 526). A latin szöveg magyar fordításához l. Kristó 1994, 134.

1401 „A kunok bejövetele után, amikor hitelt érdemlő emberei útján a királynak tudomására jutott, hogy a magyarok sérelmeket szenvednek a kunok miatt, a király összehívta a főembereket, bárókat, ispánokat és az összes kunokat a Tisza környéki Kőmonostornál, és ott bölcs megfontolás után, közös elhatározással azt a határozatot szentesítették, hogy a kun nemeseket cselédekkel együtt osszák szét Magyarország egyes tartománybaiba, és mindegyikük a nekik kijelölt tartományban tartózkodjon [...]” (Rogerius 8. c.). L. még SRH II. 557. Kőmonostor (monasterium de Kew circa Ticiam) helye vitatott. Szóba került a Heves vármegyei Kőtelekkel való azonosítás, de a helyre nincs korabeli adat. Összefüggésbe hozták a szerémségi Kő monostorával is, ez viszont a Duna partján terül el (ÁMTF III. 526, 7. jz.). Zsoldos Attila szerint ez utóbbival azonosítható a hely: „Kőmonostor a középkori Szerém megyében, Újlak (ma Ilok, Horvátország) közelében feküdt a Duna mellett, Rogerius tehát tévesen helyezi a Tisza mentére” (Zsoldos 2001, 444, 30. jz.). Ez az azonosítás támogathatja a kunok eredeti, az Alföld D-i részein való szállásfoglalását – legalábbis valószínű, hogy a kunok vezetőivel folytatott tárgyalás aligha lehetett túl távol az általuk megszállva tartott területektől.

1402 ÁMTF III. 526. Erre utal a kun törvény 5. pontja is, amely miután a folyókhoz képest rögzítette a kunok által birtokba vehető földeket, úgy fogalmazott, hogy azok nemzetségei „[...] nem másutt, hanem ugyanazon folyók mellett vagy helyeken vagy földeken, amelyek felett eredetileg minden nemzetséget a maga sátraival Béla király úr, a mi nagyapánk, Magyarország nemes emlékezetű királya telepített le, most is itt szálljanak meg és telepedjenek le [...]” (Kristó 1994, 135).

1403 1241 márciusában a mongol betöréskor a pesti nép és Frigyes osztrák herceg vitézei a tatárok szövetsége-

bizonyosan megszállták az erősen elnéptelenedett Maros–Körös vidékét is. Az alapvetően nagyállattartó, de a földművelést is gyakorló kunoknak eleve olyan területet kellett biztosítania a kormánzatnak, amely – legalábbis az ország más részeihez képest – megfelelt ennek a gazdálkodási módnak, de hasonlóan fontos volt az is, hogy a kollektíven az uralkodó fennhatósága

sét és bűnbakot látva a Pesten védőőrizetben lévő Kötöny kun fejedelemben, szálláshelyén meggyilkolták őt, családját és kíséretét. Ennek következtében a kunok pusztítva kivonultak az országból a Szerémségen át Bulgáriába (ÁMTF III. 526–527). Az eseményekről ugyancsak Rogerius hagyott ránk adatokat. Rogerius 14. c.: „Mások pedig, igen sokan, azt magyarázták, hogy [...] Kuthen [Kötöny] az embereivel azért előzte meg őket több mint egy évvel, hogy az ország viszonyait megismerje, nyelvét megtanulja, és amikor értesül azok bejövételéről, megkezdje a harcot a király ellen, és így azok könnyebben birtokba vehetik majd a Kaput, és Kuthen segítségére siethetnek, és így gyorsabban elpusztíthatják Magyarországot valamely részét. [...] És ebben a vélekedésben igen sokan megegyeztek”. 15. c.: „[...] a király [...] Kuthent pedig [...] udvari őrizet alá vetette [...]”. 24. c.: „És a magyarok és németek hirtelen felfegyverkezve betörték a palotába, ahol tartózkodott, és erőszakkal hozzá akartak menni. Kuthen pedig övével együtt ijat és nyilat ragadva nem engedte, hogy ezek hozzájuk jöjjenek. De amikor a nép nagy sokasága odacsődült, elfogták őket, és azon nyomban levágták a fejüket, és a palotából az ablakon keresztül a nép közé dobták”. 25. c.: „És amikor a tatárok ellen mindenünnen fegyverbe hívott kunok egy akarattal megérkeztek a király segítségére, meghalva uruknak, Kuthennek halálát, megzavarodtak, és mélységesen felindultak [...]”. 26. c.: „A kunok pedig ezután úgy pusztították az országot, mint a tatárok, és összegyülekezve, erről az oldalról átkeltek a Dunán, és így pusztítva siettek Marchia felé. [...] és miután sok pénzt, lovat és barmot szedtek össze, elpusztítva a földet, átmentek Bulgáriába”. L. még SRH II. 560–561, 566–568. Marchia a Duna és a Száva folyók közén elterülő Szerémség területét jelöli. Ezen a vidéken az Árpád-kor korábbi időszakában egy határispánság (latinul: marchia) működött, ez lehet a név eredetének magyarázata (Zsoldos 2001, 448, 79. jz.). A tatárjárás után a kunok másodjára is Magyarország földjére költöztek. Ennek időpontja bizonytalan, a kutatásban különböző dátumok (1243–1244, 1246, 1246 után, 1250) jelentkeznek, de 1246-ban már minden bizonnyal magyarföldön élhettek, mert az 1246. június 15-én vívott Lajta menti csatában már harcoltak a magyar erők mellett. Senga Toru szerint a kunok második beköltözése 1245 nyara után – de 1246 nyara előtt – történhetett, mert szemben az osztrákokkal vívott csatával, az 1245. augusztus 17-én lezajlott jaroslavi ütközetben nem találjuk a kunokat (Senga 1987, 592, 588, 591). A magyar–kun fegyveres szövetségen a pecsétet IV. Béla fia és utóda, a későbbi V. István és a kun fejedelem – valószínűleg Szaján – keresztény hitre tért leányának, Erzsébetnek a frigye jelentette. Senga Toru jelezte, hogy a magyar történetírásban már igen régen elterjedt az a nézet, mely szerint e házasságkötés 1254-ben jött létre – I. pl. Pauler 1899, II. 205 –, de a jelenkori kunkutatásban is találkozhatunk ezzel a dátummal. Így pl. Selmeczi László szerint a budavári domonkos kolostorban tartott 1254. évi nagykaptalan idején „hajtották fejüket a keresztvíz alá Szejhán (Szaján) és családtagjai, s ezzel elhárult a házassági akadály a keresztény királyfi és az eddig pogány fejedelemléány között” (Selmeczi 2011, 250). Ehhez hasonlóan Pálóczi Horváth András 2014-es művének időrendi táblázatában 1247 mint a fiatalok eljegyzése, 1254 pedig mint házasságuk időpontja jelenik meg (Pálóczi Horváth 2014, 223). Az adat abból adódhat, hogy a házasságot említő egyik forrásunknak, IV. Béla király IV. Ince pápának küldött keltezetlen levelének dátumát a régebbi kutatás 1254-re tette (CD IV. 2. 218–224). Ebből azonban nem következik a frigy dátuma, csupán annyi, hogy az a levél keltét megelőzően köttetett (Senga 1987, 585, 599). A kérdéses levelet azóta datálták már 1248-ra, 1250-re, 1252-re és 1253-ra is (Senga 1987, 604). IV. Ince pápa követe, Johannes de Plano Carpini útleírása luxemburgi kéziratának végén található egy rövid függelék, amely IV. Bélának a tatárokhoz küldött követségéről szól. A szövegből kiderül, hogy 1246-ban (a valóságban 1247-ben) Johannes fráter tatár missziójából hazafelé tartva egy darabig IV. Béla udvarának a vendége volt. Forrásunk szintén megemlíti a házasságot, melyet a kútfő szerint „nemrégiben” (noviter) tartottak (Úti jelentés 1247–1248). L. még Gyárfás 1870–1885, II. 404; Senga 1987, 597–599. Mindezek ismeretében Senga Toru István és Erzsébet esküvőjét 1247 nyarának végére vagy az év őszére tette (Senga 1987, 599), és ugyancsak 1247-re datálta IV. Béla keltezetlen „tatár-levelét” is (Senga 1987, 604–610). Ettől függetlenül a középkori Magyar Királyságban megtelepedett török nyelvű népek történetét áttekintő legutóbbi összefoglalásban is az 1254. évi házasságkötésről olvashatunk. A luxemburgi kézirat adatát érintő forráskritika háttérben az állhat, hogy István herceg ekkor csupán nyolcéves volt (Kovács – Zimonyi 2016, 27). Az V. István életrajzát összeállító Kristó Gyula szerint viszont – éppen IV. Béla IV. Incéhez intézett levele alapján, melynek keltét az 1240-es évek második felére tette – „a frigynek 1250 előtt meg kellett történnie. Serdületlen fiatalok léptek tehát házasságra” (Kristó – Makk 1988, 282).

alá rendelt kunok csak királyi földön telepedhettek le, egyházi és haszonvételekkel rendelkező magánbirtokot nem ülhetek meg.

Az 1246–1279 közötti időszakból nincsenek konkrét adataink a Maros–Körös közeli kunok életéről, belső viszonyaikra az 1279. évi kun törvény néhány általános érvényű rendelkezése vetet némi fényt. E szerint a hazánk területén másodjára is megült kunok még ekkor sem telepedtek meg abban az értelemben, ahogyan azt az oklevél megszövegezői elvárták volna. Erre mutat a rendelkezések 1. pontja, amely rögzítette, hogy a kunok visszavonulnak nemezsátraikból, és „a keresztények szokása szerint falvakban, földbe épített épületekben és házakban fognak lakni és tartózkodni”.¹⁴⁰⁴ Az artikulus értelme nyilván nem a lakóhely típusában kereshető, hanem a hajlékok mozgékonyságában. Az adott időszak kun nemzetségei olyasféle időleges szállásokon élhettek, amelyek változtatni tudták helyüket, hiszen alapvetően jurtákban laktak, nem pedig földhöz rögzített házakban. A lehetséges szállásváltásoknak azonban határt szabott a szállásterületük kiterjedése, valamint a vízrajzi és domborzati sajátosságok, így a Körösök és a Maros közötti erősen elnéptelenedett földeken bizonyos keretek között, elsősorban a legelők és a vizek által befolyásolt, mozgó nyári szállásokat és ugyancsak ehhez idomult téli szállásokat lehet valószínűsíteni.

Fontos szempontra hívta fel azonban a figyelmet Pálóczi Horváth András, amikor rámutatott: mivel a kun nemzetségek között felosztott szállásföldek nem voltak olyan nagy kiterjedésűek, hogy azokon olyasféle – az É–D-i irányú folyók mentén vándorló, téli-nyári legelőváltó – nomadizálás folyhatott volna, mint amilyen pl. a kelet-európai steppéken, így a behatárolt területeken az egyes közösségek már akkor is jobban helyhez kötődtek, amikor még nemezsátrákban éltek.¹⁴⁰⁵ Különösen igaz lehetett ez a Maros–Körös közére, szemben pl. a Duna és a Tisza közötti jóval tágasabb térséggel. Az állattartásnak így egy kevésbé mozgékony formáját gyakorolhatták tovább, amely a magasabban fekvő mezőségi legelők és a folyók árterében lévő rétek legkedvezőbb kihasználásán alapult.¹⁴⁰⁶ A 10. századi magyarokkal kapcsolatban, de a 13. századi kunokra is érvényesnek tartva Fodor István jelezte: az „óriási árvizes és mocsaras területek miatt” a folyóra merőlegesen létesítettek legeltető utat; ez, illetve ezek kötötték össze a két legelőterületet. Azonban ezeknek a hossza „többnyire nem haladta meg a 10–30 kilométert”, így a két szállás közelsége miatt egy idő után – főleg „a folyóhoz közeli háton lévő” téli szálláson végzett földművelés nagyobb arányú elterjedését követően – az adott közösség valószínűleg már nem is költözött át teljes létszámban a nyári legelőkre. A téli szállások lassan állandó településsé váltak, ha pedig azok egykori magyar falu területén jöttek létre, akkor a kunok „néhány évtized alatt megölték a teljesen, vagy jórészt elhagyott magyar falvakat”, megszilárduló szállásaik „belesimultak a környezetbe”.¹⁴⁰⁷

1404 Kristó 1994, 134.

1405 Pálóczi Horváth 1988, 159. Ugyanezt az álláspontot képviselte Fodor István is, aki a „keleti módon”, azaz a folyók mentén történő legeltetés Kárpát-medencei lehetetlensége kapcsán a gátló természetföldrajzi tényezőket, nevesen az „óriási árvizes és mocsaras területeket” hangsúlyozta (Fodor 2015, 289).

1406 Fodor 2015, 289.

1407 Fodor 2013, 13; Fodor 2015, 289. Ehhez hasonlóan l. még Fodor 2006, 25, 28; Fodor 2007, 11. Okát tekintve Fodor felfogásától némiképp eltérően, de végeredményét nézve mégis hasonlóan vélekedett Frisnyák Sándor is, aki szerint a Kárpát-medence belső medencerendszerének állattartó kapacitása – a bőségesebb csapadék,

Fodor ugyan ennek megtörténtét viszonylag rövid időre, „néhány évtizedre” becsülte,¹⁴⁰⁸ és Selmeczi László is úgy vélte, hogy az 1239-ben beköltözött kunok közelebb álltak a végleges megtelepüléshez, mint a „tisza” nomád életformához,¹⁴⁰⁹ de még a 14. század legvégén is halunk olyan kun szállásokról, amelyek változtatják helyüket (l. a már idézett 1389. és 1399. évi adatokat). Pálóczi Horváth András szerint a 14. század közepe körüli idő az, amikor a szállások egy jelentős csoportja kezdett megszilárdulni.¹⁴¹⁰ Ezt a folyamatot a ferencesek térítő tevékenysége minden bizonnyal segítette a 14. század második felében. A vázolt gazdálkodási mód miatt feltehetőleg a térségben lévő kun szállások sem mozogtak feleslegesen. Hogy ezek mégsem jelentkeznek a pápai tizedszedők 1332–1337 között készült felmérésében (erről később még részletesen szólunk), az sokkal inkább annak tudható be, hogy a Maros-Körös közén élő kunoknak legjobb esetben is csak másodlagosan felhasznált, azaz a tatárjárás után elhagyottá vált, „olyan-amilyen” állagú (romos) temploma lehetett – ha volt egyáltalán –, amelyben nem szolgált plébános. A környezetbe simuló kun szállásokra viszont – igaz, időben később – jó példa lehet Kevermes vagy Kunágota (illetve annak elődje, Szilas), amelyek kun vonatkozásaik ellenére az érett középkorra már semmiben sem különböztek a környékbeli magyar falvaktól,¹⁴¹¹ a magasabban fekvő medgyesbodzási és a mélyebben ülő földéaki Karabuka viszont akár a birtokló kun közösség (ág? nemzetség?) fejének – időben is kifejezetten korai – téli és nyári szállásait is jelezhetik.

A helyi, keresztény magyar lakossággal szemben elkövetett erőszakoskodások, hatalmaskodások bizonyára csökkentek ahhoz képest, amelyekről a tatárjárást megelőző két évben Rogerius hírt adott.¹⁴¹² Teljesen azonban aligha sikerült megfékezni a kilengéseket, mert a 3. pont éppen az ezektől való teljes megtartóztatást várta el a kunoktól.¹⁴¹³ Az efféle visszaélések a Maros-Körös vidéki kunok kapcsán valószínűleg kisebb mértékűek lehettek, mert a területen olyan népességvesztést okozott a mongol pusztítás, hogy az csaknem lakatlan volt. Mindenesetre a 4.

illetve vízellátottság miatt – jobb, mint a kelet-európai steppezónában, ennél fogva „a gazdag legelők szükségtelessé tették a hagyományos nomadizálást, az állatokat a téli szállások [...] közelebbi-távolabbi környezetében legeltették”, évszakonkénti rendben hasznosítva az árterek és az ármentes szintek természetes takarmánybázisát. A legelőváltás ritmusát a folyók tavaszi és őszi, újra és újra ismétlődő árvizei szabályozták (Frisnyák 1999, 12–15).

1408 Fodor 2013, 13.

1409 Selmeczi 1992, 94.

1410 Pálóczi Horváth 1986b, 218.

1411 A régészet oldaláról: „A XIII–XIV. századi kun téli szállások építményeikben [...], valamint külső megjelenésükben többé-kevésbé olyanok kellett, hogy legyenek, mint a hasonló korú magyar települések” (Selmeczi 1992, 91).

1412 „[...] És ami még rettenetesebb volt – mivel ezek nomád emberek voltak –, undorító módon földre teperték a szegény emberek hajadon leányait, és megszeplősítették a hatalmasok ágát, valahányszor ezt kedvező körülmények között megtehették; bár az ő asszonyaikat, mint valami hitvány némbereket, a magyarok is le szokták dönteni. És ha egy magyar megkárosított egy kunt, akár jószágában, akár személyében, azonnal igazságot szolgáltatott a kunnak, úgyhogy más már nem mert hasonlót elkövetni. De ha egy kun okozott kárt egy magyar-nak, a magyarnak nem szolgáltattak igazságot, és ha sürgetni merte, a pofázásért pofonokat kapott cserébe. És így a nép és a király között gyűlölködés keletkezett” (Rogerius 3. c.). L. még SRH II. 554.

1413 Kristó 1994, 134.

artikulus éppen ezek betartásának folyamatos ellenőrzését rögzítette.¹⁴¹⁴ Jó részük még biztosan keresztetlen volt; erre mutat a 10. cikkely, amely elrendelte a területileg illetékes egyházmegye elöljárójának, hogy „menjen el az ő egyházmegyéjében letelepült nemzetséghez [...], hogy ugyanez [a püspök] a még meg nem kereszteltre a szent kereszttség szentségét illessze [...]”.¹⁴¹⁵

Az 1279. évi végzések 8. pontja szerint a kunok „urai és nemesi mindnyájan kivétel nélkül” kötelesek voltak a királyi seregben szolgálatot teljesíteni – hasonlóan az ország többi neméséhez.¹⁴¹⁶ Ennek megfelelően a Maros–Körös vidéki kunok is részt vettek azokban a hadjáratokban, amelyeket IV. Béla és utódai vezettek külszörzökbe a 13. század második felében. Közvetlenül második betelepülésük után, 1246-ban már ott találjuk a kun segédcsapatokat a II. (Harcias) Frigyes osztrák és stájer herceg ellen felvonuló (és a Lajta folyó közelében, Bécsújhelynél vereséget szenvedő) magyar királyi erőkből. Mivel a herceg is elesett a csatában, s vele fiágon kihalt a Babenberg-dinasztia, megindult a harc az „örökségért” – azaz Ausztria és Stájerország birtoklásáért – a magyar és a cseh uralkodók között. Az 1260-ig tartó harcok (1246 után 1250, 1252, 1253, 1260) során a kun csapatok feladata a megfélemlítés volt: hol Stájerországot és Ausztriát, hol Morvaországot dúlták, fosztogatták és felégették az egyházakat és kolostorokat, a lakosság egy részét fogságba hurcolták.¹⁴¹⁷ Az 1260-as években ugyancsak felbukkannak a kunok a IV. Béla és fia, István ifjabb király közötti háborús időszakban is – jellemzően Béla oldalán, bár az országmegosztás miatt a kun területek István irányítása alá kerültek.¹⁴¹⁸ Jelen voltak az 1270 után kiújult magyar–cseh harcokban is (1270, 1271, 1273, 1276, 1278),¹⁴¹⁹ tehát

1414 Kristó 1994, 134–135.

1415 Kristó 1994, 137.

1416 Kristó 1994, 136.

1417 A kunok keresztény foglyainak tárgyában a [9.] cikkely tartalmazott rendelkezéseket a kun törvényben. E szerint a magyar uralkodó, a főpapok és a bárók kérésére Fülöp legátus „atyailag hozzájárult [...] hogy azokat a keresztény foglyokat [...], akiket külföldi országokban fogtak el, megtarthatják” (Kristó 1994, 136–137).

1418 IV. Béla és az Erdélyt kormányzó István herceg egyre éleződő ellentéte (amelynek hátterében az állhatott, hogy István számos esetben önállóan rendelkezett kelet-magyarországi ügyekben) egy részleteiben nem ismert, vélhetően igen rövid összecsapásba torkollott – valószínűleg 1262 novemberében, ami után Pozsonyban egyezséget kötöttek. Ennek eredményeként az Istvánnak átengedett országrész területét – az általa addig is birtokolt Erdély mellett – kiterjesztették a Duna vonaláig, István pedig felvette – az „Erdély hercege” (dux Transsilvanus) mellé – a „Magyarország ifjabb királya” (iunior rex Ungarie), valamint a „kunok ura” (dominus Cumanorum) címet. A kunok tehát a Pozsonyban megkötött béke rendelkezései értelmében kerülhettek István fennhatósága alá, melyet az egyezséget rögzítő poroszlói oklevélben is szavatoltak. IV. Béla ígéretet tett arra, hogy István kunjait nem fogja a maga oldalára csábítani, ennek azonban éppen az ellenkezője történt: az 1264-ben kiújuló konfliktusban a kunokat Béla oldalán találjuk. Béla király István országrészében Déva váráig hatoló, de ott csatát veszítő seregét egy későbbi, 1279-es keletkezésű oklevél magyarokból és kunokból állónak mondta (exercitum Hungaricum et Comanicum) (HO VI. 241 [172.]), de nagyobb lehetett a kunok aránya, mert a csatáról, mint a kunok ellen való ütközetről emlékeznek meg az eseményhez időben közelebb álló (1267-ben, illetve 1269-ben keletkezett) forrásaink (CD IV. 3. 407–408; EO I. 218 [275.]). A kunok a dévai vereséget követően is Béla hűségén maradtak, sőt egy Menk nevet viselő vezérükkel az élen újabb csatát vívtak István seregével a háború későbbi szakaszában – valamikor 1265 elején – a Tiszántúlon, a legnagyobb valószínűséggel valahol Váradtól Ny-ra, amelyben ugyancsak alulmaradtak (Zsoldos 2007, 10, 21–22, 37, 46, 69–70).

1419 Kristó 1986, 133–146; Györffy 1990, 278; Pálóczi Horváth 2014, 104–106. Részletesen taglalja az eseményeket Selmeczi 2011, 98–110. A legnagyobb valószínűséggel a Morvaországba vezetett magyar támadásokban részt vett kun egységek emlékeiként értelmezhetők azok a már említett vállába kovácsolt fülű kengyelek, valamint a korszakra jellemző különböző nyílhegytípusok, továbbá egy tizenkettűskés csillagbuzogány, amelyek a Felvidék Ny-i

elmondható, hogy a vizsgált területek kun népessége 1246-tól kezdve gyakorlatilag folyamatosan fegyverben állt.

Az Alföldön letelepített kunok, vagy legalábbis egy részük – így talán a Maros–Körös közén élő nemzetség is – 1241 után 1266-ban ismét megkísérelték elhagyni a Magyar Királyság területét. Ennek előzménye a IV. Béla és István ifjabb király közötti említett háborúskodás volt, amely István győzelmét hozta. A szembenállás 1266-ban a Margit-szigeten megkötött egyezményvel zárult. A szerződésben a felek – egyebek mellett – ismét kölcsönösen ígéretet tettek arra, hogy nem csábítják a maguk oldalára egymás híveit, akik között a kunokat István alattvalóiként említi a szöveg. A kunok feletti joghatóság tehát – a háborút megelőző időkhöz hasonlóan ezúttal is – az ifjabb királynak jutott. Ez meglehetősen nehéz helyzetbe hozta azokat a kunokat, akik a háború idején IV. Béla mellett kötelezték el magukat István ellenében. Nem világos, mely nemzetségek, illetve családok melyik oldalon álltak, de minden bizonnyal maradtak kunok István hűségén is. Ilyenek lehettek pl. feleségének, a kun származású Erzsébetnek a rokonságához tartozók. Valószínűleg idesorolható az a Parabuch kun ispán,¹⁴²⁰ aki 1266-ban jelentős mennyiségű birtokot nyert Istvántól (részben korábban nyert adományokat újítva meg) a Tiszántúlon.¹⁴²¹ Más kunok esetében viszont hűtlenség miatt érvénytelenített korábban nekik tett adományokat, a kárvallottak gyaníthatóan az öreg király mellett álltak a belháború idején. Ilyen történt pl. a szerémségi Aranylábúbács birtok esetében, melyet egy Bachkolda nevű kun fajtól vett vissza István, mert azok szülei parancsára rátámadtak.¹⁴²²

A kunok nem érezhették magukat biztonságban István jogara alatt, és további megtorlásoktól tarthattak, mert – egyes források szerint „egész közösségük” vagy legalábbis nagy többségük – megkísérelték elhagyni az országot.¹⁴²³ Ezzel viszont a kunok kérdése immár országos jelentőségű

részen húzódó Kis-Kárpátok lábainál kerültek elő (Holeščák 2020). A könnyűfegyverzetű kun segédcsapatok III. András (1291: Bécs; 1298: Göllheim) és az Anjouk uralkodása alatt is jelen voltak a királyi seregben, szabad zsákmányolás helyett viszont III. András 1290. évi rendelkezése értelmében már rendszeres zsoldpénzt kaptak. A kunok királyi utasításra szálltak hadba 1322-ben János cseh király, 1323-ban Babonich horvát-szlavón bán ellen, 1325-ben a lázadó szászok leverésére, 1328-ban Frigyes osztrák herceg, 1330-ban pedig Baszaráb havasalföldi vajda ellen. Ugyancsak zsoldosként mentek harcba I. (Nagy) Lajos itáliai hadjárataiban (1346, 1347–1348, 1350), valamint annak dalmáciai, lengyelországi, halicsi, boszniai, bulgáriai vállalkozásainál is (Kristó 1986, 151–153; Györffy 1990, 289; Pálóczi Horváth 2014, 115–116). A kunok feltűnésére az Anjou-uralkodók hadjárataiban I. Kristó 1988 vonatkozó részeit. A kun (és jász) lovascsapatok mint önálló taktikai egységek Nagy Lajos regnálásának vége felé kopnak ki az írott kútfők lapjairól (Pálóczi Horváth 2014, 117).

1420 Parabuch ispán származásáról két, egymással összefüggő Anjou-kori oklevélből értesülünk. Anjou Károly egy 1332. augusztus 9-én kelt diplomájában arról rendelkezett, hogy Ivanka ispán fia Pál fizessen 50 márkát Parabuch kun ispánnak annak fia, István megöléséért a budai káptalan előtt. A budai káptalan 1333. február 13-án kiadott oklevelében rögzítette az aktust, amely a kun ispán és rokonai – Wanchuk fia Kunchegh, Arbus fia Buzkan, és Vgudey ~ Vgodey fia Tatar – jelenlétében történt meg (AnjOkl XVII. 43).

1421 István ifjabb király adományaként Küke Krassó vármegyei, Voltér (Valter) és Belan (Bélán) Keve vármegyei, Papd és Réty Temes vármegyei, Tömörkény Arad vármegyei, valamint Fölgedös (Felgödös) és Vonuz Csanád vármegyei puszta várbirtokok kerültek Parabuch kezére (Györffy 1990, 279–280; ÁMTF I. 166, 187, 857, 877; ÁMTF III. 315, 321, 490). Az adományokat felsoroló oklevélhez I. CD IV. 3. 342–344; Gyárfás 1870–1885, II. 418–419.

1422 CD IV. 3. 407–410; Gyárfás 1870–1885, II. 419–421. L. még Györffy 1990, 280.

1423 Az eseményhez kapcsolódóan két oklevelet idézett Zsoldos Attila – 1269: „Comani universi se a nobis penitus alienassent”; 1270: a kunok „se a regno Hungarie extrahere volebant” (Zsoldos 2007, 93, 119. jz, 94). Az előbbi értesítéshez l. még Szentpétery 1943, 47 [1901a.].

üggyé vált, s a két király közösen indított hadjáratot 1266-ban a kunok elvonulásának megakadályozása érdekében.¹⁴²⁴ Ennek eseményeiről kevés ismeret maradt ránk – az idézett oklevelek szövege alapján bizonyos, hogy harcokra is sor került, melynek eredményeként sikerült a kunokat visszatérésre kényszeríteni. Zsoldos Attila szerint „könnyen lehet, hogy Parabuch ispán azon – a kunok között és követségek során szerzett – érdemei, amelyekre István ifjabb király a számára tett adományát írásba foglaló oklevél hivatkozik, éppen a kunok lázongásának lecsendesítéséhez kapcsolhatók”.¹⁴²⁵ A kunok elleni hadjárat ideje valószínűleg 1266 áprilisára tehető, és az Al-Duna térségében ért véget.¹⁴²⁶ Jól mutatja ezt, hogy István serege elfoglalta azokat a hajókat, melyeket a kunok gyűjtöttek össze¹⁴²⁷ – minden bizonnyal ezeken keltek volna át az ország határain túlra.

A magyarföldi kunok történetében korszakhatár az 1279–1282 közötti időszak: az 1279 nyarán törvényben rögzített uralkodói rendelkezések pontjait immár nem lehetett sem figyelmen kívül hagyni, sem megkerülni, csak elodázni. Eleinte Kun László a törvénycikkekben lefektetett elvek betartására nem fordított nagy erőfeszítést. Fontos azonban jelezni: ennek legfőbb oka az volt, hogy az 1277-ben nagykorúvá vált IV. László erélyes intézkedésekkel igyekezett véget vetni annak az anarchikus állapotnak, amelynek háttérében az egymással is vetélkedő bárói csoportok álltak. Ebben a harcban a királyi hatalom egyik legfőbb támaszát a kunok fegyveres ereje adta, így a konszolidációs politika igen fontos pillérét jelentették, függetlenül attól, hogy a kunok még csak színleg sem igen törekedtek keresztényeknek mutatkozni. Azonban 1279 elején Magyarországra érkezett a pápa legátusaként Fülöp fermói püspök, akinek megbízatása ugyan arra szolgált, hogy eljárjon az üresedésben lévő esztergomi érseki szék, valamint az uralkodó és a Kőszegi család közötti megbékélés előmozdításának ügyében, de Fülöp püspök a pogány kunok megrendszabályozását tekintette fő feladatának. Erről viszont „egyetlen árva szó sem volt az eredeti pápai megbízásban”, s mintha csak a kunok, s nem a hatalmaskodó bárói családok lettek volna az okozói az egyház szabadsága (*libertas ecclesiae*) megsértésének, holott az elmúlt évek polgárháborús állapotaiért nem a keleti jövevények viselték a felelősséget, a királyi hatalmat pedig végképp nem veszélyeztették. Így hát nem volt váratlan, hogy IV. László uralkodói szuverenitásának védelme és konszolidációs politikájának sikere érdekében a legkevésbé sem mutatkozott buzgónak a kun törvény rendelkezéseinek végrehajtásában.¹⁴²⁸

1424 1266: „expeditione regni et nostra contra Cumanos mota” – olvashatjuk István ifjabb király egyik oklevelében (CD IV. 3. 346). Ugyanez a kitétel olvasható egy 1267-ben kelt diplomában is, melyben István ifjabb király a bolondóci várhoz tartozó hat jobbágyot „különösen a kunok ellen tanúsított hadi vitézségükért” birtokaikkal együtt a királyi szolgák közé emelte (Géresi 1882, 4–5 [IV.]). A fentebb idézett 1270. évi, már trónra lépte után kiadott oklevélben István rögzíti, hogy „Roland bánt más bárókkal együtt szüleink a mi segítségünkre küldték, hogy a kunokat, akik Magyarország területéről ki akartak vonulni, az ő támogatásukkal az ország határaitól visszaűzzük”. A forrásokat idézi Zsoldos 2007, 93, 120. jz., 94.

1425 Zsoldos 2007, 94.

1426 Pauler 1899, II. 264, nyomában Czímer 1929, 397. Az időpontot elfogadta, és további adatokkal támogatta meg Zsoldos 2007, 94. Az egész 1266. évi kunokhoz kapcsolható eseménysorra l. Zsoldos 2007, 92–94.

1427 Pauler 1899, II. 264, 266.

1428 Az események mozgatórugóit is feltárva a történéseket részleteiben tárgyalta Szűcs Jenő (Szűcs 1993, 301–310). L. még Zsoldos 1997, 81–82; Pálóczi Horváth 2014, 110.

Miután a törvényt kikényszerítő pápai legátus megbizonyosodott afelől, hogy a király nem fog érvényt szerezni az abban foglalt pontoknak, 1279 október elején kiközösítette IV. Lászlót, az országot pedig egyházi tilalom alá vette. Ez azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy az uralkodó a koronáját is elveszíti, ezért IV. László ismét esküt tett, hogy minden ígéretét teljesíti. Ezután viszont ismét a kunokhoz menekült, akikben egyedüli támaszát látta; október közepén már a Temes vidéki kunok között tartózkodott. 1279–1280 fordulóján Kun László elfogatta Fülöpöt, és a kunok kezére juttatta, válaszul a bárók IV. Lászlót ejtették fogságba 1280 januárjában. Rövid időn belül mindketten kiszabadultak, de az uralkodónak 1280 márciusában ismét ígéretet kellett tennie a kun törvények végrehajtására. Ezek artikulusai viszont oly mértékben szóltak bele az addigi viszonylagos kun autonómiába, hogy a törvény ellenhatására a Magyar Királyság területén hagyományos életmódjuk fenntartását reménytelennek ítéelő kunok elhatározták szállásterületeik kiürítését, és 1280 őszenek elején megkezdték kivonulásukat az országból.¹⁴²⁹ A kunok mozgólódását tapasztalva IV. László elrendelte bizonyos helyek megerősítését, egyúttal országos hadat hívott egybe, talán Váradra, ahol október közepén tartózkodott. Innen vonult seregével a szerémségi Szalánkeménre, ahol 1280. november 11-én oklevelet is kiállított. Az oklevélbe foglalt királyi rendelkezés kiadására akkor került sor, „midőn az országunkat elhagyó kunok ellen vonultunk és az Aldunánál szálltunk meg”.¹⁴³⁰ Ezen utalás a legnagyobb valószínűséggel úgy értelmezhető, hogy az ügyekben hozott törvény közeli végrehajtásától tartó kunok szállásaikat elhagyva megindultak az ország határain túlra, s a király kiköltözésük megakadályozása végett szállt hadba.¹⁴³¹ A hadmozdulat célja vélhetően az volt, hogy elvágja a kivonuló kunok útját, csak hogy a király elkésett: a kunok — legalábbis a többség — már a „tatárok határvidékei” felé közeledett. IV. László szalánkeméni okleveleinek hallgatása alapján indokolt arra gondolni, hogy jelentősebb összecsapásra az ország területén nem került sor, s ugyanerre

1429 Itt kell jeleznünk, hogy a magunk részéről Zsoldos Attila véleményéhez csatlakozunk, aki az 1279–1282 közötti időszak írott forrásainak részletes elemzésével egyértelműen bizonyította, hogy a fenti időszakban két kun megmozdulás volt. Az egyik 1280 folyamán történt, amikor is a kunok (vagy egyes nemzetségeik) a kun törvények érvényesítésétől tartva megkísérelték elhagyni a Magyar Királyság területét, de nem dülva és fosztogatva, hanem viszonylagos csendben. A másik esemény a „kunlázadás” – ekkor a kunok (vagy legalábbis a Körösök, a Maros és a Temes vidékén megszállt részeik) fegyvert ragadva dülva kezdtek a szállásterületeik szomszédságába eső magyar birtokokat. A lázadás a hódi csatával ért véget, melynek végén egyes kun csoportok vert hadként újfent kimenekültek az országból, és tatár fennhatóság alá húzódtak (Zsoldos 1997). Hogy „két különböző célú s ennél fogva különböző idejű esemény az 1280-iki hadjárat és a hódi-tavi csata”, már Karácsonyi János is megfogalmazta (Karácsonyi 1901, 628). Ezek alapján úgy véljük, hogy meghaladott a hódi csatát 1280-ra tenni (erről később még lesz szó), ahogyan nem tarthatók azok a vélemények sem, amelyek a két esemény történéseinek (azaz a tatár földre való kivonulás és a Tiszántúl dülása) összevonásából születtek. Ilyenekkel akkor is találkozunk, ha a szerző a hódi csatát 1280-ra helyezte (Kristó 1986, 147), bár ez szükségszerű is, hiszen az eseményeket eleve egy eseménysor állomásainak vette, de akkor is, ha 1282-re. Ebben az esetben az idevonható szerzők ugyan elfogadták a hódi csata 1282-re való helyezését, azonban az ezt megelőző „kundulást” mégis 1280 kapcsán említik – így pl. Székely 1988, 61; Szűcs 1993, 309; Pálóczi Horváth 2014, 112. Györfly György mindkét időpontnál említette a kunok fosztogatását (ÁMTF I. 842; Györfly 1990, 285).

1430 „Cum nos procederemus contra Comanos de regno nostro recedentes et inferius iuxta Danubium descendissemus”. Idézi az oklevél latin szövegét Zsoldos 1997, 87.

1431 Zsoldos 1997, 82, 84–85, 87, 89; Pálóczi Horváth 2014, 112.

enged következtetni a kunok „titokban” (clandestine)¹⁴³² történő kivonulásának említése. A király november közepén indult a kunok után a Kárpátokon túlra, ahol aztán – közelebbről nem ismert módon – sikerült visszatérésre bírnia őket. Ennek pontos helye is ismeretlen, de egy 1288-ban kiadott oklevél szerint az abban szereplő adományos érdemszerző egyik cselekedetére akkor került sor, „amikor országunk báróinak és nemeseinek sokaságával a Havasokon túlra mentünk, hogy visszahozzuk az országunkból titokban elmenekült kunokat a tatárok határvidékeiről – amely vidékeken elődeink közül senki nem járt”.¹⁴³³ Czímer Károly szerint a szőkevény kunok „a Temes és a Cserna völgyén át az Aldunához vonultak, Orsovánál az országot elhagyva Havasalföldre vándoroltak, onnan tovább, az Olt folyónál kezdődő Kumániába igyekeztek”.¹⁴³⁴ Az eseményekről és azok földrajzi helyzetéről a királyi kancellária úgy számolt be, hogy „az Alduna mentében Havasalföldre vonult a király olyan messzire, amennyire elődei közül még senki se járt, az Alpokon, vagyis a Déli-Kárpátokon túl, a kunokat összefogdosta, a tatárok határszéleiről visszafordította” és őket maga előtt terelte Szörényvárig, onnan seregének egy részével, ugyanazon úton, amelyen utánuk ment, visszakísértette őket szállásaikra.¹⁴³⁵ A Czímer által megadott kivonulási útvonal IV. László tartózkodási helyei (Várad, Szalánkemén, Havasalföld), a lehetséges földrajzi adottságok (a Kárpát-medence alföldi régiójának D-i része nyílt terület) és a kun szállásföldek elhelyezkedése (Körös, Maros, Temes vidék, Szörénység, Havasalföld) miatt minden bizonnyal helyes.¹⁴³⁶ Bár nem tudjuk, hogy mely régiók kun nemzetségei vettek részt a kivonulásban, de tekintve az 1282. évi eseményeket, a Maros–Körös vidéki kunokkal minden bizonnyal számolhatunk. A mintegy két hónapos hadjáratot követően IV. László 1280. december végén már Pesten tartózkodott.¹⁴³⁷

1432 Zsoldos 1997, 89. A helyhez l. CD V. 3. 410. Utal még a passzusra Czímer 1929, 403, 52. jz.

1433 Zsoldos 1997, 87. Az oklevélhez l. CD V. 3. 410, annak magyar fordításához Kristó 2000b, 153 [71.]. Zsoldos jelezte, hogy indokoltak látszik annak az 1286-ban kiadott oklevélnek az idevonása is, amelyben kunokról ugyan nincs szó, de az adományosok „specialiter ultra Alpes in confinio Tartarorum” tettek szolgálatokat (Zsoldos 1997, 88, 107. jz). Az oklevélhez l. HO VI. 316. Az események kapcsán utal még a diplomára Czímer 1929, 403, 52. jz.

1434 Czímer 1929, 402.

1435 Czímer 1929, 402–403.

1436 Itt kell jelezni, hogy Czímer Károly – Szabó Károlyhoz és Pauler Gyulához hasonlóan (Szabó 1886, 103–104; Pauler 1899, II. 372–373) – IV. László szörénységi akciója végének tekintette a szalánkeméni táborozást (Czímer 1929, 404). Azonban Zsoldos Attila rámutatott, hogy az oklevélben „a kunok ellen vonulásról, s nem a már lezajlott hadjáratról való visszatérésről esik szó (Zsoldos 1997, 89, 123. jz). Zsoldos meglátása szerint a kunok 1280. évi „szökésével” szemben „alapvetően más elemekből építkezik a Hód-tavi csatát említő oklevelek utalásaiból kirajzolódó történet. Ezekben szó sem esik a kunok elvonulásáról, annál inkább lázadásukról (insurgere, convenire), az ellenük indított hadjáratról és a velük vívott csatáról (expeditio, exercitus, bellum, conflictus, certamen, prelium), valamint a megjutalmazottak abban való hősiességéről. Azokban az oklevelekben, amelyek nem említik ugyan a Hód-tavi csatát, de a narratio relatív kronológiája miatt vagy más okból az 1282. évhez sorolhatók, ugyanezek a motívumok tűnnek fel, kiegészülve a fellázadt kunok pusztításainak, a kunok felett a csatában aratott győzelemnek (victoria), majd ezt követően a leverett kunok kiűzésének, illetve határokon túlra menekülésének a felemlegetésével. Az előzőekben az 1280. évi eseményekhez kapcsolt oklevelekből viszont éppen ezek a motívumok hiányoznak, s így módon a rendelkezésre álló adatok szétválasztása megalapozottnak tekinthető” (Zsoldos 1997, 88).

1437 Zsoldos 1997, 89.

2. Az 1282. évi kundulás és a hódi csata

Ezzel azonban a nyugalom nem állt helyre, IV. László 1282 júliusában a mai Sátoraljaújhely mellett, Sátorhegyen álló Patak váránál vette híré a kunok újabb megmozdulásának.¹⁴³⁸ Az eseményekről korabeli oklevelek, valamint a Képes Krónika és Kézai gesztája is hagyott ránk tudósításokat – igaz, a diplomákkal szemben az utóbbiak nem említik a kunok által elkövetett fosztogatásokat és gyűjtogatásokat a Tiszántúl D-i területein,¹⁴³⁹ amelyek következménye a lázadó kunok és a magyar királyi erők között megvívott hódi csata lett. Szemben tehát az 1280. évi „titokban” való kivonulással, a kunok most dúlni és pusztítani kezdték a Körösöktől D-re eső területeket. Talán a legismertebb a Maros mentén álló és ebben az időben a királyi kincseket őrző egresi monostor kunok általi ostroma,¹⁴⁴⁰ de a régebbi kutatás, főleg a vármegye-monográfusok számos egykori monostor és falu pusztulását ugyancsak az 1282. évi „kundulással” kapcsolták össze – azonban jellemzően 1280-ra helyezve az eseményeket. A gyanúba vett monostorok kapcsán – a teljesség igénye nélkül – meg lehet említeni Oroszlán monostorát¹⁴⁴¹ (bár a település túlélte a támadást¹⁴⁴²), a Szent Fülöp tiszteletére szentelt szőregi monostort,¹⁴⁴³ Kemece monostorát,¹⁴⁴⁴ Pordány monostorát,¹⁴⁴⁵ Aracsot,¹⁴⁴⁶ Tömpöst¹⁴⁴⁷ és Hodos(d)monostorát.¹⁴⁴⁸ A kunok által 1282-ben megtámadott települések közé sorolták Szemeegyháza,¹⁴⁴⁹ Balogkereke,¹⁴⁵⁰

1438 Zsoldos 1997, 94.

1439 Zsoldos két kiadott oklevélre utal „a fellázadt kunok pusztításai” kapcsán – 1283: ÁÚO IX. 276–277 (ennek keltére I. Szentpétery – Borsa 1961, 310 [3220.]); CD V. 3. 207. Vö. Zsoldos 1997, 88, 112. jz, és 95, 180. jz.

1440 CD V. 3. 207. L. még Gyárfás 1870–1885, II. 351–352; Szabó 1886, 100–101; Pauler 1899, II. 370; Reiszig 1912, 346, 384; ÁMTF I. 856; Dávid 1974, 33; Székely 1988, 61.

1441 Borovszky 1897, 463; Reiszig 1912, 383; Reiszig – Vende 1912, 74.

1442 Dávid 1974, 28.

1443 Borovszky 1897, 446; Reiszig 1912, 384; Dávid 1974, 28; Székely 1988, 61; Koszta 2000, 55; Juhász 1926, 21.

1444 Borovszky 1897, 270. „[...] túlélte a tatárjárást, de később, hihetőleg a kunok 1280. évi dúlásai alkalmával pusztult el, mert a XIV. században a helységet többé nem Kemece monostorának, hanem egyszerűen Kemeceének nevezik” (Reiszig 1912, 383). L. még Juhász 1926, 140; Juhász 1933, 65; Koszta 2000, 55.

1445 Borovszky 1897, 500. „Valószínűleg 1280-ban a kunok pusztították el” (Reiszig – Vende 1912, 95). Máshol: „Minden bizonynyal 1280-ban a kunok égették fel, de többé nem épült fel. Romjai még 1866-ban is megvoltak” (Reiszig 1912, 383). L. még Juhász 1926, 134; Koszta 2000, 55.

1446 „Hajdan itt Szent Mihály tiszteletére alapított benedekrendű apátság állott fenn. [...] IV. László uralkodása alatt, valószínűleg az 1280. évi rablóhadjárat folyamán, a kunok feldúlták” (Reiszig 1912, 384).

1447 Borovszky 1897, 456; Juhász 1926, 137; Koszta 2000, 55.

1448 Hodos(d)monostora a megyében szereplő Hodos nemzetség fészke lehetett. Szent Péterről elnevezett monostora 1177-től ismert, amely 1278–1293 között pusztulhatott el – alighanem a kun zavargások idején (ÁMTF I. 178).

1449 A település a Száraz-ér mentén, Óföldrék határában állt egykor. A településről először és utoljára 1256-ban történik említés (in campo versus Zarazer Zemeeghaza), többé nem szerepel. Emiatt vélte úgy Borovszky Samu, hogy „a kúnok pusztíthatták el 1280-ban, mert ezentúl semmi nyoma nincs többé” (Borovszky 1897, 549). L. még Inczeffi 1970a, 221.

1450 Szemeegyháza és Szudas községekkel tűnt fel mint a Csanád nemzetség birtoka 1256-ban. A mindössze két telekből álló falucska „a Szárazér felé eső mezőségen” feküdt, írott forrásban többet nem jelentkezik (Borovszky

Szudas,¹⁴⁵¹ Palota,¹⁴⁵² Óbéb,¹⁴⁵³ Egyházas-Kér,¹⁴⁵⁴ Csóka,¹⁴⁵⁵ Baromlak,¹⁴⁵⁶ Rázsán-Szent-Miklós falvakat,¹⁴⁵⁷ Tömörkénynek pedig a templomát gyűjtötták fel.¹⁴⁵⁸ Székely György idesorolt még több Csanád vármegyei települést, amelyek „feltételezhetően” a kunok pusztításainak estek áldozatul: Dobegyház, Ireg, Kakat, Kenézmonostora, Lovas, Szilas.¹⁴⁵⁹ Erőszakos foglalásra is van adatunk: ahogy az fentebb már előkerült, az események idején a Fehér-Körös bal partján fekvő Pélt egy Vancsok nevű kun erőszakkal birtokba vette, s bár maga nem sokkal később elesett a harcokban (vagy más módon, de meghalt), özvegye mindaddig elfoglalva tartotta, míg 1283.

1897, 23). Györffy György szerint Borovszky helymeghatározása hibás: „Feltehetően azonos az 1494-ben feltűnő Balogd pusztával a temesi határon, Bogáros és Csatád vidékén” (ÁMTF I. 847).

1451 A Csanád nemzetség faluja, oklevélben csak egyszer, 1256-ban tűnik fel. Makó város határában, a Száraz-ér mellett feküdt. Borovszky szerint „talán a kúnok dúlásai alkalmával ment tönkre, mert a későbbi századokban nincs nyoma” (Borovszky 1897, 583).

1452 Borovszky 1897, 473. „A kunok pusztításai következtében a falu elnéptelenedett” (Reiszig – Vende 1912, 84).

1453 Borovszky 1897, 45. „A XIII. század végén, a kunok pusztításai következtében a falu elnéptelenedvén, Kondam ispán és Juhpogó kunok kísérletet tettek a benépesítésére” (Reiszig – Vende 1912, 95). Bár 1256-ban és 1274-ben magyar birtokosok kezén van, de V. István (1270–1272) kunoknak adományozta. Ezek utódai voltak a Kool nembeli Kondam és Juhpogo királyi kunok (Comani regis), akik 1315-ben Károly Róberttől megerősítést nyertek rá, majd 1321-ben a kun Kondam ispán engedélyt kapott, hogy e birtokra népeket telepítsen (ÁMTF I. 848).

1454 Borovszky 1897, 164–165. „1280-ban a kunok felégették” (Reiszig – Vende 1912, 123). L. még Gyárfás 1870–1885, II. 352; Szabó 1886, 100; Pauler 1899, II. 370; Reiszig 1912, 346; ÁMTF I, 842, 37. jz, 861; Kristó 1986, 147; Székely 1988, 61.

1455 „[...] a rabló kunok felégették, mely eset után hosszabb időn át pusztán maradt” (Reiszig – Vende 1912, 37). L. még Szabó 1886, 100; Reiszig 1912, 346. „[...] a kunok kirabolták” (ÁMTF I. 854). L. még ÁMTF I. 842, 37. jz.

1456 „[...] 1280-ban a kunok felprédálták” (Reiszig – Vende 1912, 37), s „ennek következtében teljesen elpusztult” (Borovszky 1897, 28). L. még Reiszig 1912, 346; ÁMTF I. 842, 37. jz, 847; Székely 1988, 61.

1457 Borovszky 1897, 505–506. „1280-ban a kunok kifosztották és felégették” (Reiszig – Vende 1912, 123). Máshol Reiszig külön említette a két települést (Reiszig 1912, 346), ugyan így Györffy is (ÁMTF I. 842, 37. jz., 868, 871). A térképmelléklet [Csanád vármegye a XIV. század elejéig] tanúsága szerint a két település egymás szomszédja. Szentmiklóst említette Szabó Károly is (Szabó 1886, 100).

1458 ÁMTF I. 842; 37. jz., 874. L. még Gyárfás 1870–1885, II. 352; Szabó 1886, 100; Pauler 1899, II. 370; Reiszig 1912, 346; Kristó 1986, 147. Itt kell jelezni, hogy az utóbbi hat település a Csanád nembeli Pongrác fia Tamás comes birtokai voltak, akinek udvarháza Egyházaskéren állt. Tamás comesnek sikerült az őt üldöző kunok elől Tömörkényre menekülnie, ahol a falu templomában, a szentély fülkéjében rejtette el okleveleit. Amidőn a kunok a templomot felégették, ő maga a Tiszán átúsztatva megmenekült (ÁMTF I. 874), de a birtoklásait igazoló dokumentumok közül csak egyet tudott megmenteni; a többi okirat mind a felgyújtott egyház üszkei között égett el (Szabó 1886, 100). Kérésére IV. László átíratta IV. Béla 1247. évi kiváltságait Arad, Csanád, Temes és Szerém vármegyékben fekvő birtokai ügyében – ennek kapcsán említik a kunok által felprédált falvakat (Szentpétery – Borsa 1961, 347 [3343.]). Az oklevélhez I. ÁÚO IX. 384–387, a falvak felsorolásához 385. Ugyan a kancellária a rongált oklevél vizsgálata után azt „a hamisság gyanúja alól feloldva megerősíti”, de a későbbi kutatás ezt nem erősítette meg (Szentpétery – Borsa 1961, 347 [3343.]; Zsoldos 1997, 95, 180. jz), bár Zsoldos hozzáfűzte: „[...] meglehet, hogy valós események emlékét őrzi”.

1459 Székely 1988, 61. Ezen települések pusztulása kapcsán Györffy nem említi a kunok lehetséges szerepét. Mindenesetre tény, hogy Ireg, Kakat, Lovas és Szilas 1274 után eltűnnek, pontosabban ilyen neveken többé nem szerepelnek a forrásokban (ÁMTF I. 859–860, 863, 872), tehát elképzelhető, hogy valóban az 1282. évi kundulásnak estek áldozatul. Ilyen alapon viszont idevonható még Barát, Bial (Buol), Modosibugalló, Szer és Vidra is (ÁMTF I. 847, 849, 864, 872, 877). Itt most csak jelezzük: Csongrád vármegyéből is ismerünk több olyan falut – így pl. Buchur, Latibár, Torba –, amelyek 1276 után nem jelentkeznek az írott forrásokban (ÁMTF I. 892, 897, 906). Ezekhez hasonlóan Kocsegyház és Köztelek falvakat is 1256-ban említik először és utoljára forrásaink (ÁMTF I. 847, 861–862, 873).

június 23-án IV. László vissza nem adta azt Apa comes fiainak, Gergelynek és Jakabnak. Adatainkból látható, hogy a kunok pusztítása alapvetően a Körösök és a Maros folyók közötti vidéket érintette, tehát az itt megszállt nemzetség bizonyosan részt vett a lázadásban.¹⁴⁶⁰

Az 1282. évi „kundulással” meginduló lázadásnak a vezetője a Képes Krónika szerint „Kunország fejedelme” (*dux Cumanie*), *Oldamir*¹⁴⁶¹ (a Budai Krónika az *Oldamur* formát közli¹⁴⁶²) volt, ami – ha igaz – arra mutat, hogy a magyarországi kunok kapcsolatot kerestek és találtak tatár földi testvéreikkel.¹⁴⁶³ A krónika szerint Oldamir „a kun sereget a Hód nevű tó mellé összegyűjtve ellenségként rá akart támadni Magyarországra, hogy a saját uralma alá hajtsa”.¹⁴⁶⁴ Kézai Simon nem tud Oldamirról és annak állítólagos terveiről, bár Zsoldos Attila úgy értékelt, hogy a kunok általa említett „tervezett álnokság”-a¹⁴⁶⁵ megerősíteni látszik a krónika hitelét.¹⁴⁶⁶ A magyar királyi sereg győzelméről és annak következményeiről a kunokra nézve mindkét elbeszélő forrásunk beszámol. Ez utóbbi kapcsán a Képes Krónika a csata leírását követő fejezetben

1460 A szakirodalomban ezekhez az eseményekhez soroltak még további más, jellemzően nem tiszántúli helységeket: az egyik ilyen „Swynwar castellum” (Sövényvár?), mely máig nincs biztonsággal azonosítva (Zsoldos 1997, 89, 117. jz.). A régebbi munkák a helyet Csongrád vármegyébe helyezték (Szabó 1886, 101, Pauler 1899, II. 370; Borovszky 1896, 78), Czímer egyenesen „Szeged közelébe”, ahol „később Sövényháza nevű falu épült” (Czímer 1929, 400). Olybá tűnik, hogy a „Sövényvár” olvasatot elsősorban Sövényháza neve segítette elő, ez utóbbi a mai Ópusztaszer 1974-ig érvényben lévő elnevezése (FNESz 1997, II. 280). Györfly György nem említi történeti földrajzában (ÁMTF I. 900). A másik helyszín Hajszentlőrinc, illetve annak társas káptalanja – ez utóbbi Bodrog vármegyében feküdt (ÁMTF I. 718–719), Gyárfás Bácsba lokalizálta a „hoyi prépostság Sz.-Lőrincz egyházát” (Gyárfás 1870–1885, II. 352). Györfly György nem említette az események kapcsán, de azt tudjuk, hogy a kunok 1273-ban valóban megostromolták (ÁMTF I. 719). Az ezt említő oklevélhez I. ÁÚO IX. 380–381; Szentpétery – Borsa 1961, 57 [2410.]. Kristó viszont felsorolta az érintett helységeket között (Kristó 1986, 147). Ez azzal állhat összefüggésben, hogy IV. László 1284. január 12-én megerősítette az 1273-as adományt (ÁMTF III. 463), amelyben ismét említés történik arról, hogy „a Hoy-Szentlőrinc-i egyházat [...] a kunok ellen megvédték”, de az oklevél szövege némi tartalmi többletet mutat (Szentpétery – Borsa 1961, 331 [3284.]). Hogy ebből következtethetünk-e a prépostság 1282. évi ostromára – kérdéses. „Swynwar castellum” kapcsán tudjuk, hogy azt a király akkor erősítette meg, amikor 1280-ban nyilvánvalóvá vált „a kunok mozgolódása”. IV. László ekkor országos hadat is egybehívott, ezért találjuk a nevezett erősség védői között Rubinus vasi ispánt a vépi udvarnokjobbágyok élén (Zsoldos 1997, 89 és 117–118. jz.). Mindennek azonban nincs köze az 1282. évi kun lázadáshoz; az ezzel ellentétes álláspontok eredője a két eseménysor egységes, 1280-ra való datálása. Felmerült az is, hogy az egri egyházmegyében lévő kompolti bencés monostor is idevonható (Székely 1988, 61; Fodor 1990, 383), azonban egyrészt a hivatkozott, 1280. április 9-én Szikszón kelt oklevél (CD V. 3. 21–22; Szentpétery – Borsa 1961, 260 [3047.]) nem említi a kunokat, csupán annyit, hogy a kompolti Szűz Mária monostor „karbantartására” az uralkodó jövedelmet biztosít, továbbá a diploma kiállításának időpontja eleve korábbi, mint a kundulás (egyébként hibás) 1280 nyarára helyezett dátuma. Györfly György az „újjaépítés” szóval fordította az oklevél ad reparacionem kitételét (ÁMTF III. 109), de nála sem jelennek meg a kunok mint a monostor romlásának okozói.

1461 Képes Krónika 181. c. L. még SRH I. 471.

1462 L. az 1473-as ősnymtatvány (*Chronica Hungarorum*) hasonló kiadásának vonatkozó helyét. Ismeri még a nevet egy 1282. szeptember 3-a utánra helyezhető, Merse fia Benedek számára kiállított oklevél, amelyben az Oldomerus forma olvasható (HO VIII. 450; Szentpétery – Borsa 1961, 299–300 [3179.]). Ennek megfelelően a kun vezér neve Oldamir (Képes Krónika 181. c.), Oldamur (Szovák 2004, 224, 795. jz.) és Oldamér (Kristó 1986, 148) alakban is megjelenik a különböző magyarázatokban, feldolgozásokban.

1463 Zsoldos 1997, 95.

1464 Képes Krónika 181. c. L. még SRH I. 471.

1465 Kézai 75. c. L. még SRH I. 187.

1466 Zsoldos 1997, 95.

arról tudósít, hogy „[...] a kunok közül néhányan, akik megmenekültek, a tatárokhoz futottak [...]”,¹⁴⁶⁷ Kézai pedig úgy írt, hogy a kunok közül azok, akik nem estek el az ütközetben „[...] feleségüket, gyermekeiket és minden ingóságukat hátrahagyva a barbár népekhez menekültek. Néhányan viszont, akik visszamaradtak, a király parancsai előtt úgy meghunyászkodtak, hogy szívük félelmében alig mertek a király szemébe nézni”.¹⁴⁶⁸

A kutatásban régi vita tárgya volt az ütközet időpontja, és bár kevésbé rögzült, de különvéleményt fogalmaztak meg a csata helyét illetően is. Ugyancsak megosztotta a korszakkal foglalkozókat annak megítélése is, hogy a Képes Krónika tudósításának megfelelően valóban érkeztek-e tatárországi kun erők a lázadó tiszántúli kunokat megsegítendő, vagy sem.

Ami az ütközet időpontját illeti, konkrét évhez csak a Képes Krónika idézett fejezete köti az eseményt, amely forrásunk szerint 1282-ben zajlott. Ugyan felmerült, hogy a csatát 1280 nyarán vagy őszén vívták,¹⁴⁶⁹ de ezt már Karácsonyi János cáfolta, helyreállítva ezzel a krónika hitelét.¹⁴⁷⁰ Zsoldos Attilának sikerült tovább finomítania a csata keletkezését, amelyet így a legnagyobb valószínűséggel 1282 kora őszén vívhattak. Zsoldos eredményei röviden úgy összegezhetők, hogy IV. László a kunok ellen országos sereget mozgósított, és a már említett Patakról 1282 késő nyarán délnek vonult.¹⁴⁷¹ Ütközetben jelentős erők gyarapították hadait, végül Szegednél táborozott le, hogy bevárja a nyugati országrészekből érkezőket. Az uralkodó szeptember 15-én még Szegeden tartózkodott, majd október 23-án ugyancsak Szegeden találjuk.¹⁴⁷² Mivel a Szeged és a hódí csata színhelye közötti távolság megtételéhez a királyi seregnek legfeljebb egy-két napra lehetett szüksége, az ütközet idejét Zsoldos Attila 1282. szeptember 17-e és október 21-e közé keletkezte.¹⁴⁷³

A helyszínnel – pontosabban annak lokalizálásával – kapcsolatban jó ideje nem különösebben mutatkoztak nézetkülönbségek. Általános nézetté vált, hogy a kunokkal vívott 1282. évi ütközet helye a Képes Krónika által említett – és a mai Hódmezővásárhely területére lokalizálható – Hód-tó mellett (*circa lacum Hood vocatum*) folyt le.¹⁴⁷⁴ Azonban már Gyárfás István

1467 Képes Krónika 182. c. L. még SRH I. 472.

1468 Kézai 75. c. L. még SRH I. 187. Zsoldos Attila az országhatáron túlra menekülő kunok kapcsán további két oklevél vallomására is utalt: 1285: CD V. 3. 259; 1290: ÁÚO XII. 496–497 (Zsoldos 1997, 97, 193. jz.). Az oklevelek regesztájához l. Szentpétery – Borsa 1961, 348 [3348.]; Szentpétery – Borsa 1987, 30 [3686.], amelyekben a hűtlen Alpra fiakról és a lázadó kunok ellen vívott harcokról (1285), valamint a felkelő kunok ellen kifejtett szolgálatokról (1290) esik szó.

1469 Ennek részletes kutatástörténethez l. Zsoldos 1997, 73–76.

1470 Karácsonyi 1901. Karácsonyi János kutatásai szerint a csata időpontját 1282. március 21. és május 19. közé kell helyezniünk, lefolyásának legvalószínűbb ideje pedig 1282. május eleje lehetett (Karácsonyi 1901, 635–636).

1471 Az uralkodó 1282. augusztus 15-én még Patakon volt (Zsoldos 1997, 96, 183. jz.). Az oklevélhez l. ÁÚO IV. 379, pontos dátummal Szentpétery – Borsa 1961, 294 [3159.].

1472 Zsoldos 1997, 96. Az oklevelekhez l. Szentpétery – Borsa 1961, 300 [3182.] és 301 [3184.], utóbbihoz még ÁÚO IX. 391.

1473 Zsoldos 1997, 96. Elfogadta Pálóczi Horváth 2014, 113. Kristó Gyula – aki Zsoldos tanulmányát „a szerző szívességéből kéziratban olvasta” (Kristó 1998, 293) – 1998-as egyetemi tankönyvében már maga is 1282 őszére tette a csata idejét (Kristó 1998, 267), feladva a Blazovich László által javasolt (Blazovich 1977, 945) 1280 októberének utolsó vagy novemberének első napjaira helyezett datálást (Kristó 1986, 147). Különvéleményt képviselt Szűcs Jenő, aki indoklás nélkül 1282 nyarára tette az ütközet idejét (Szűcs 1993, 309).

1474 SRH I. 471.

felhívta rá a figyelmet, hogy „az egykorú oklevelekben »in Hoot, Houd, Hood, Hod« említetik, de »lacus Hood« ezekben elő nem fordul”, így „e csata helyét tehát valószínűleg Hód nevű helységnél kell keresnünk”. Szerinte „a krónikásokat a tó említésére az vihette, hogy a régi *a* és *o* betűk nagy hasonlósága miatt az átalok, s különösen közülök az első által használt forrásban a »locus«t »lacus«nak olvasták”, ennél fogva „talán leginkább megközelítjük az igazságot, ha e csata helyét Hód helységnél keressük”, ez pedig „Csongrád megyében a Hód tava partján létezett hajdan Hód helység, mely a török világban a mai Hód-Mező-Vásárhellyel olvadt össze”.¹⁴⁷⁵ Földrajzilag árnyalatnyi, de mégis megragadható különbség, hogy Pauler Gyula szerint „[...] a kun sereg [...] a Hódmezőn, a mai Hódmezővásárhelynél, az összefolyó Tisza-Maros mocsarai közelében találkozott a magyarokkal”.¹⁴⁷⁶ Hód mezeje (*Campus Hod*) a Csanád nemzetség 1337. évi osztálylevelében tűnik fel egy földterület kapcsán „mely a Marostól kiindul s a Hód mezeje felé tartó kis pataknál, melyet a nép Foknak hív, kezdődik [...]”. Ugyanitt a *Fok* nevű vízről azt olvashatjuk, hogy az a Maros felől a Hód mezeje (*Campum Hod*) felé folyik.¹⁴⁷⁷ Ennél fogva Blazovich László térképén Hód mezeje nem „Hódmezővásárhelynél”, de annak kétségtelenül a közelében, közelebről Földeáktól D-re van feltüntetve.¹⁴⁷⁸ Czímer Károly szerint Pauler „érezte azt, hogy ez a tájék a lovas csatára alkalmatlan hely lett volna, azért a csata helyét a Makó város szomszédságában feküdt *Hódmezőre* (*Campus Hod*) vitte át és a fegyveres mérkőzést a magyar és kun között *hódmezei csatának* nevezte el”.¹⁴⁷⁹

Pauler eltérése a krónika által megadott Hód-tó környékétől földrajzi értelemben lényegében érdektelen különbség, de Czímer joggal mutatott rá, hogy korabeli forrásaink egyike sem tud arról, hogy a kunokkal vívott ütközet a Hód mezején zajlott volna le.¹⁴⁸⁰ Igazi különvéleményt ő maga képviselt, aki szerint az ütközet nem a mai Hódmezővásárhely területére lokalizálható Hód-tó vagy az egykori Hód falu mellett folyt le (és nem is az ezek közelében fekvő Hód mezejénél), hanem az egykor Arad vármegyéhez tartozó Hód nevű település mellett. A bevett felfogással szembeni érvelésének lényege úgy összegezhető, hogy a Hód-tó neve ismeretlen volt abban az időszakban, amidőn a csatát vívták, az csak újkori fejlemény, Hód nevű helység viszont csak egy létezett a csata időpontjában – ez pedig nem a Vásárhely melletti *Hold*, hanem az Arad megyei Vinga melletti *Hód*. Egyébként is Vásárhely vidéke alkalmatlan lett volna mindkét lovas haderő számára a csata megvívására, szemben az általa javasolt hely környékével.¹⁴⁸¹

1475 Gyárfás 1870–1885, II. 354–355.

1476 Pauler 1899, II. 371.

1477 Bodnár 1983, 55, 72. L. még Szeremlei 1900, 57–58; Szeremlei 1901, 360.

1478 Vö. Blazovich 1985, 126–127. oldalak közötti térképmelléklet [„Makófalva és környéke a XIII–XIV. században (rekonstrukció)”).

1479 Czímer 1929, 394. Szabó Károly ugyancsak utalt a fentebb taglaltakra, mindazonáltal maga is úgy nyilatkozott, hogy „az alföldön pusztailag élő lovas kúnység a döntő ütközetre alkalmasabb helyet nem választhatott, mint a szállásai közelében fekvő Hód mezejét, mely körül dultak, mint láttuk, a Tisza, Maros és Körös melléki helységeket” (Szabó 1886, 102, 6. jz.).

1480 Czímer 1929, 395.

1481 Czímer 1929, 385–398.

Czímer véleménye nem talált támogatásra a kutatásban. Már Györffy György jelezte, hogy a 14. században kialakult Hódvásárhely (ma Hódmezővásárhely) két Árpád-kori falu összeolvadásából keletkezett, ezek egyike volt Hód falu (1231: t. in *Houd*), amely tehát nem-hogy a hódí csata idején, de már a tatárjárás előtt is állt. Györffy azokat az okleveleket, amelyek említik a kunokkal vívott hódí csatát, mind ezzel a Hóddal azonosította, következésképpen itt vívták az ütközetet is.¹⁴⁸² Nem bírálta felül a Hódmezővásárhely környéki lokalizációt az ütközet 1280. évi lefolyása mellett érvelő Blazovich László sem, aki az ütközetet „Hód-tavi (Hód-mezei)” névvel illette, egyszersmind rögzítette: „Szabó és Pauler véleménye nyomán a történészek többsége a csata helyét illetően a mai Hódmezővásárhely vidékét fogadta el”.¹⁴⁸³ Így vélekedtek a korszakot kutató történészek és a kunokkal foglalkozó régészek is.¹⁴⁸⁴ Legutóbb Pálóczi Horváth András nyilatkozott úgy, hogy: „A csata helyszíne, a Csanád megyei Hód falu és mellette a Hód-tó elfogadottnak tekinthető”.¹⁴⁸⁵ A hódmezővásárhelyi hagyomány pontosan tudni véli a csata színhelyét: *Nagy-sziget* a neve a Hód-tava és a Gyúló-ér között elterült partosabb résznek – ez hajdan csak magasabb vízállás idején került áradás alá. Alakja félhold formájú, felső része K–Ny irányú s szélesebb (3–5 km), alsó része kb. É–D irányú, DNy felé hegyesedő, görbülő csúccsal. A felső rész Ny-i szélén terülnek el a Hód-tó és a Gyúló-ér medréből kifújó nagy homokhalmok (Szöllő-halom, Kishomok, Nagy-homok) 82–90 méterig emelkedő tömegei, az ettől É-ra található kisebb halmokat *Kun-halmoknak* hívják. Ezek mesterséges emelkedések, amelyekben sok embercsontot és fegyvermaradványokat találtak. Általában a vásárhelyi nép mindazokat a halmokat, melyekben emberi csontokat, fegyvereket találnak, Kun-halmoknak nevezi, még akkor is, ha más neve is van; mindenesetre a hagyományok szerint a halmok a hódí csatában elesett kunok temetkezési helyei voltak.¹⁴⁸⁶ Ezzel szemben a város monográfusa, Szeremlei Samu elvetette a néphagyomány hitelességét – véleménye szerint: „Ezekről állítják tévesen, hogy a hódí csatában elesett kunok tetemeit takarják”.¹⁴⁸⁷

1482 ÁMTF I. 858–859.

1483 Blazovich 1977, 940.

1484 Így pl. Kristó 1986, 148; Györffy 1990, 285; Szűcs 1993, 309; Kovács – Zimonyi 2016, 30; Pálóczi Horváth 1988, 154; Pálóczi Horváth 1996, 24; Horváth 2001, 54; Hatházi 2004a, 180; Selmecei 2011, 130–131; Hatházi – Pálóczi Horváth 2016, 67.

1485 Pálóczi Horváth 2014, 113. „A hadjáratral kapcsolatos több mint harminc oklevélből tizenkettő említi Hódot, Hódmezővásárhely egyik előzményét” – írta. Ehhez annyit kell hozzátennünk, hogy a hamisnak minősített okleveleket leszámítva összesen valóban „valamivel kevesebb, mint három tucat forrásszöveg” áll rendelkezésre (Zsoldos 1997, 86), azonban ebbe nemcsak az 1282. évi, hanem az azt megelőző, 1280-as eseményeket taglaló oklevelek is beletartoznak. Blazovich László 34 oklevelet gyűjtött fel, ebből 14 említi Hódot (Blazovich 1977, 942–943, 15. jz.), de ezek között három hamisnak bizonyult (Zsoldos 1997, 86, 101. jz.). Azonban valóban így is közel egy tucat – 11 darab – korabeli okirat ismeri a csata színhelyét. Igaz, ezek közül kettő „kétes hitelű”, másik kettő pedig említi ugyan a hódí csatát – „ám narratiojuk más részei az 1280. évi eseményekre vonatkoznak” (Zsoldos 1997, 87, 102. jz.).

1486 Bodnár 1983, 114, 134. Ezen „kun” halmok legnagyobbika az Imádkozó-halom (Bodnár 1983, 78 [711.]).

1487 Szeremlei 1900, 138.

A Maros-Körös közét pusztító lázadásban és annak végkifejletében, a hódi csatában a két folyó közén élő kun nemzetség minden valószínűség szerint részt vett. További vita tárgyát képezi viszont a Képes Krónika által „Kumánia fejedelmeként” bemutatott Oldamir történeti szerepének megítélése. A kutatás egy része nem fogadta el a krónika azon értesítését, hogy Oldamir vezér külföldi kunok uraként hódítóként tört volna Magyarországra, eszerint az 1282. évi történések „tisztán” magyar belügyek voltak.¹⁴⁸⁸ Mások hitelesnek tekintették a tudósítást, de e nézetek között is megragadhatók különbségek abban a tekintetben, hogy földrajzi értelemben honnan származtathatók Oldamir kunjai.¹⁴⁸⁹

A kun és jász történelem nagy monográfiája, Gyárfás István szerint „[...] az elégtelennek feje, vezére, Kuthen egyik fia, ki talán még atyja meggyilkoltatásakor elmenekült, a bátor és vitéz Aldamur, a moldvai kúnok fejedelme lett.”¹⁴⁹⁰ Gyárfás eleve úgy vélte, hogy a mongol hódítás után Kumánia régi kiterjedt területe már „csak a mai Moldvára szorítkozott, a déli részt az oláhok mind nagyobb tömegekben foglalták el”,¹⁴⁹¹ de véleményét alapvetően a Tarih-i Üngürüs értesítésére alapozta.¹⁴⁹² Nevezett kútfő szerint „[...] abban az időben, amikor öregapja, Bejla király a tatár kánnal háborúskodott, és az üngürüs nép szövetkezett a nimcse néppel, Bugdan tartományának régi fejedelme, Kuten a tatárok támadása miatt elhagyta országát, s a királyhoz fordult. De őt ellenségként megtámadva meggyilkolták. Maradt neki egy fia, akit Al-

1488 Így látta pl. Kristó Gyula, aki szerint „[...] nem külföldről jött kunok harcoltak Magyarország alávetéséért, hanem itt élő, fellázadt csapataik vívtak csatát a királyi sereggel” (Kristó 1986, 148). Kristó akkor is fenntartotta véleményét, amikor feladta korábbi nézetét, mely szerint a kunok dűlása, a hódi csata, majd ezután tatárföldre való kivonulásuk egy évben, 1280-ban történt. 1998-ban már Zsoldoshoz hasonlóan kettéválasztotta az eseményeket, de „az Oldamir vezette lázadók” továbbra is „a királyban csalódott kunok” voltak (Kristó 1998, 267). Hasonló felfogással találkozunk a Képes Krónika legutóbbi magyar kiadásában, ahol Oldamir mint „kun vezér” és nem „Kunország fejedelme” szerepel (Képes Krónika 181. c.). Személye kapcsán Szovák Kornél úgy nyilatkozott, hogy „Oldamur valóban a kunok (de nem a latin szövegben említett Kunország) vezére, fejedelme volt, de nem kívülről támadt az országra, hanem a pápai legátus és a király kunokat megrendszabályozó intézkedései miatt fellázadt és az országból kivonuló kunokat vezette” (Szovák 2004, 224, 795. jz.). Ez utóbbi vélemény – bár nem vitatja a krónika 1282-es évjelölését a csata kapcsán – alapvetően azokkal a véleményekkel állítható párhuzamba, amelyek az eseményeket egy folyamatként értelmezik az 1280. évben.

1489 Egyfajta köztes álláspontnak tartható a Pauler Gyulánál olvasható leírás az ütközet kapcsán. Pauler csupán rögzítette Oldamir vezéri szerepét a lázadásban, de nem kötötte személyét sem a kumániai, sem a hazai kunokhoz, bár szerinte a csatát veszített, menekülő kunok „Havasalföldre, »barbár népek« közé” futottak (Pauler 1899, II. 370–371). Azonban ezt még nem tekinthetjük a melletti állásfoglalásnak, hogy Oldamir kunjait is innen származtatta, hiszen a magyarföldi kunok ugyanúgy kimenekülhettek az említett területre, mint ahogy korábban (1241, 1266, 1280) meg is tették.

1490 Gyárfás 1870–1885, II. 351. L. még ott 232. Szeremlei Samu Oldamir kunjait „az újkori Moldva, Bessarábia és a Fekete-tenger északi vidéke” területét felölelő „egykori Kunország”-ból származtatta (Szeremlei 1901, 79, 1. jz.), Pálóczi Horváth András pedig az Arany Horda moldvai részein élő kunok vezérének tartotta Oldamurt (Pálóczi Horváth 2014, 112–113).

1491 Gyárfás 1870–1885, II. 236.

1492 Pontosabban annak ismertetése („ismert.”) szerepel a hivatkozásban („Acad. Ért. II. 1861. 725.”) – vö. Gyárfás 1870–1885, II. 351, 3. jz. Gyárfás Budenz József írását használta („Tarih-i Üngürüs – azaz Magyarország Krónikája című török kézirat ismertetése”), amely a Magyar Akadémiai Értesítő (A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztályok közlönye) II. kötetének III. számában jelent meg 1861-ben, a 261–316. oldalakon. Itt kell jelezni, hogy a Gyárfás által megadott hivatkozás oldalszáma hibás, az „Aldamur, Kuten fia” kitétel a 275. oldalon olvasható, nem pedig a 725-en.

damurnak hívtak. Ez az Aldamur Ladiszlus királysága idején Bugdan földjének fejedelme volt, és elhatározta, hogy Üngürüsz bégjein atyja vérét megbosszulja. Megparancsolta, hogy Bugdan tartományának összes serege gyűljön össze. A nagy sereg összegyűlt”.¹⁴⁹³

Kun László monográfusa, Szabó Károly csak felemlítette a krónika híradását, tehát hogy „e fölkelést a Kúnországból betört Oldamur kún fejedelem vezette”, de közelebbről nem határozta meg annak földrajzi helyzetét.¹⁴⁹⁴ Ehhez hasonlóan járt el Györffy György is, aki szintén csak általánosságban nevezte Oldamir kunjait a magyarországi kunok „tatár fennhatóság alatt élő törzsrokonainak”,¹⁴⁹⁵ Ligeti Lajos viszont a „havaselvi kunok” vezérének tartotta Oldamurt.¹⁴⁹⁶

Igen figyelemreméltó azonosítási javaslatot jelentkezett B. Szabó János, aki joggal mutatott rá, hogy a „magyar kutatók érdeklődését mindeddig nem különösebben csigázta fel ennek a kun vezérnek a személye, többnyire beérték azzal a megállapítással, hogy bizonyára az Arany Horda uralma alá került Kárpátokon túli kunok ura lehetett”. B. Szabó utalva az egyetlen, Oldamir személyét említő, 1282-ben kelt (egyébként hamis) oklevél azon mondatára, mely szerint „Oldamir a kun nép egész sokaságával ellenünk lázadva a hűtlenség és gőgösség szellemével eltelve felkelt, el akarván üzni minket királyságunkból”, úgy ítélte meg, hogy „ez a »dux« a magyar jogfelfogás szerint nem másnak, mint a magyar királynak volt az alattvalója”. Amennyiben ez áll, úgy Oldamir „valószínűleg azt a Kárpátokon túl fekvő »Cumania« kormányozta, melyet IV. Béla 1247 és 1260 között az ispotályos lovagok gondjaira bízott”¹⁴⁹⁷ – ez a terület a K-ról az Olt folyó határolta szörényi bánóság.¹⁴⁹⁸ B. Szabó felvetette, hogy a Képes Krónika által említett kun vezér talán azonosítható Bulgária akkori kun származású cárjának, I. Georgi Terternek (1280–1292) a testvérével, aki Aldemir, illetve Eltimir néven szerepel balkáni forrásokban,¹⁴⁹⁹ végül pedig úgy foglalt állást, hogy: „Ha teljes bizo-

1493 Tárih-i Üngürüsz 309–310. c. Szabó Károly szerint „Oldamurt minden legkisebb bizonyíték nélkül és így alaptalanul állítja az 1241-ben meggyilkolt Köteny kún fejedelem fiának Gyárfás” (Szabó 1886, 101). Ehhez hasonlóan írt Szeremlei Samu: „Ezt Gyárfás, nem tudom, mi alapon, Kuthen király unokájának teszi meg, épen úgy, mint Kun László anyját, Erzsébetet, Kuthen leányának” (Szeremlei 1901, 79). Azonban mint fentebb írtuk, Gyárfás – még ha hibásan is, de – jelezte, mire alapozta kijelentését (amely szerint pedig Aldamur Kuthen fia, s nem unokája volt).

1494 Szabó 1886, 101. A csata kimenetelét követő kun kivonulás kapcsán is csak annyit írt, hogy „a kik menekültek, a király bosszújától tartva, nejeikkel, gyermekeikkel s minden vagyonukkal fölkerekedtek, hogy az erdélyi havasokon túl tanyázó rokoniakhoz költözzenek” (Szabó 1886, 103).

1495 Györffy 1990, 285 – ehhez hasonlóan fogalmazott Blazovich László (Blazovich 1994, 265), Szűcs Jenő (Szűcs 1993, 309) és Selmeczi László (Selmeczi 2011, 130) is.

1496 Ligeti 1986, 411.

1497 B. Szabó 2016, 179–180. IV. Béla 1247. június 2-án kelt oklevele rögzítette Rembaldusszal, a johanniták praepceptorával történt megállapodásban azokat a feltételeket, amelyek fejében a Szörénység a János-lovagok védelme alá került. A diplomát IV. Ince pápa 1250. július 19-én átíratta (Szentpétery 1927, 257 [853.]). Az oklevelek latin átíratához I. CD IV. 1. 447–454; CD IV. 2. 75–76.

1498 Makkai 1994, 657. Makkai László a Szörénység és a johanniták kapcsán azt írta, hogy azok 1250 után mondták fel megbízatásukat (Makkai 1994, 657).

1499 Rásonyi László és Vásáry István vonatkozó munkáiban Eltimir mint II. Georg Terter (1321–1323) fivére tűnik fel (Rásonyi 2004, 308; Vásáry 2005a, 90). Rásonyinnál amúgy is keverednek az életrajzi adatok, mert annak a Nogajnak a vazallusának tartja II. Georg Tertert, aki már 1300-ban meghalt (Vásáry 1986, 104; Pavlov – Janev

nyossággal nem is lehet állítani, hogy a magyar forrásokban szereplő »Oldemir dux« és a később Bulgáriában jelentős szerepet játszó Eltimir deszpota egy és ugyanaz a személy, az ezért elgondolkodtató, hogy egyes vélemények szerint ő és testvére éppúgy a kunok Terter-oba nemzetségéhez tartozott, mint a Pesten meggyilkolt Kötöny kán – akárki pedig nem állhatott a lázadó kunok élére 1282-ben».¹⁵⁰⁰

B. Szabó újító meglátásaihoz több dolgot is érdemes hozzáfűzni. A mongolok nyugati hadjáratának (1236–1242) következtében menekülő kunok nagy tömegei telepedtek meg a Balkán-félszigeten, akiket mind a bolgár hatalom, mind pedig a Bizánci Birodalom utódai igyekeztek szolgálatukba állítani. Később, Kötöny meggyilkolása után a Magyar Királyság területéről is érkeztek kunok, akiknek jelentős része megtelepedett a Bolgár Cárság területén, és vezető rétegük az Aszenidákat követő Terterida- és Sismanida-dinasztiák korában is fontos szerepet töltött be.¹⁵⁰¹ Ennek megfelelően a kutatás jelentékeny része szerint nemcsak a bolgár cári trónra került Terter (Törtel?) – keresztény nevén György – és így öccse, Aldemir volt kun származású,¹⁵⁰² de Rásonyi László magát a második bolgár cárságot is egyenesen „a kunok cárságának” minősítette,¹⁵⁰³ amelynek politikai elitje jelentékeny számban kun eredetű volt.¹⁵⁰⁴ Ezt erősíti, hogy Terteren és Aldemiren kívül kun eredetű volt az a Sisman is,¹⁵⁰⁵ aki

2005, 51). Ugyanez szerepel – felismerhetően Rásonyi munkája alapján – Selmeczi Lászlónál is (Selmeczi 2011, 37). A szakirodalom nem egységes I. Terter György uralkodási idejének kezdetét illetően: John Fine munkájában 1279 vége szerepel (Fine 2009, 224), máshol 1280 (Vásáry 1986, 106; Selmeczi 2011, 37), megint máshol 1281 (ByzTurc 1983, II. 306; Rásonyi 2004, 308). Egyébként Fine Nogaj halálának évét sem 1300-ra tette, hanem 1299-re (Fine 2009, 224).

1500 B. Szabó 2016, 180. L. még Szócs 2010, 20.

1501 Kovács 2014, 222.

1502 Jireček 1889, 360; Pauler 1899, II. 372–373; ByzTurc 1983 II. 306; Vásáry 1986, 106; Pálóczi Horváth 1989b, 134. A Terter név előfordult már az óoroszló évkönyvek hasábjain feltűnő kunok között is – 1185: Tertrobicsi, vagyis Terter-aba nemzetsége (Rásonyi 2004, 308; Selmeczi 2011, 37). Kovács Szilvia Terterobics alakban hozza a nevet az 1185. május 12-én lezajlott Kajala menti csata kapcsán, ahol a név „törzsrre vagy nemzetségre, illetve azok vezetőire utal” (Kovács 2014, 129). L. még KÖA 130. A kun Törtel név Magyarországon is felbukkan hasonló alakban – 1436–1479: Valentinus Therter dictus; Therterzallas ~ Thewrterzallas (olv. Törterszállás); 1475: Therthelzallasa, Halas-szék (Gyárfás 1870–1885, II. 382). Kun település Pest megyében, Nagykőrös közelében. A Budai Krónika szerint a Turtule (Törtel) nevet viselte Kun László egyik gyilkosa is – vö. az 1473-as ősnymotvány hasonmás kiadásának (Chronica Hungarorum) vonatkozó helyét. Ugyanezt a nevet a Pozsonyi Krónika (Chronicon Posoniense) 75. fejezete Turtel alakban hozza (SRH II. 45). L. még Baski 2007, 287. Jelentését két módon is magyarázták; a név Turt- (olv. Tört- ~ Türt-?) ~ Thert- (<Tört-) eleme a török tört ~ türt 'négy' szóból fejthető meg, míg a második elem az il ~ el 'nép, ország, vidék, vagy az ul (<ogul) 'fiú, fia valakinek' szóból eredhet. A név eredeti alakjában Gombocz Zoltán az el (Gombocz 1915, 38), Rásonyi László az ul névelemet tételezte fel (Rásonyi 1967, 146 [133.]; KÖA 134). A Kun névtár összeállítója, Baski Imre „a szóban forgó név későbbi és mai alakváltozatait (Törtöl, Törtöll, Törtel) is figyelembe véve” a *Tört-el ~ Türt-el eredeti alakot feltételezte, s Gombocz értelmezésével ért egyet, hozzátéve: „a Türtel név törzs- vagy nemzetségnévnek látszik” (Baski 2007, 287).

1503 Rásonyi 2004, 308. Talán ezzel állhat összefüggésben az a tény is, hogy a második bolgár állam uralkodói, a tirnovói cárok – túlmutatva a diplomácián – „összeköttetésben állottak [...] az egyiptomi szultánokkal is” (Jireček 1889, 365), akik 1254-től a kun eredetű Mameluk dinasztia soraiból kerültek ki (Györffy 1990, 259).

1504 Vásáry 2005a, 105.

1505 A Sisman szintén török, alkalmasint kun név, és „nagyon elterjedt a török népeknél” – jelentése 'kövér' (Rásonyi 2004, 309). Később bolgár cár (1323–1330) is viselte a nevet, ahogy számos bolgár helynév is megőrizte (Rásonyi 2004, 321–322). L. még KÖA 127, Selmeczi 2011, 37.

Bulgária Ny-i részén Vidinben (Bodony) külön fejedelemséget alapított,¹⁵⁰⁶ továbbá az a Dorman, aki I. Georgi Terternek volt Barancs vidéki vajdája,¹⁵⁰⁷ és „egyések szerint” ugyancsak a cár testvére.¹⁵⁰⁸

B. Szabó azonosítási javaslata azért is fontos, mert a bolgár kutatás régi megállapítását emelte be újra a történeti köztudatba – ugyanis Stefan Mladenov már közel egy évszázada jelezte: „A magyar krónika *Oldamur Dux Cumanienek* megfelelőleg található a bizánciaknál Ἐλτιμηρής (*Eltimir*), mint a kétségtelenül kun származású Terterij bolgár cár testvérenek a neve. [...] Hogy *Eltimir* etymologiai rokonságban van az *Oldamur*, *Oldamir* névvel, abban nem kételkedhetünk...”. Mladenov utalt még Jireček további bulgáriai helynévi adataira, amelyek e névhez kapcsolódnak: „*Altimir*, falu az orechovói (Rachovo) járásban és *Aldomirovci*, falu a szófiai kerületben Szlivnica mellett”.¹⁵⁰⁹ A bolgár tudós ugyan csak a két név „etimológiai rokonságára” mutatott rá (szembehelyezkedve a Gombocz Zoltán által adott etimológiával),¹⁵¹⁰ de annak – meglehetősen nagy valószínűséggel – történeti folyománya is kell, hogy legyen. Ezt erősíti legalábbis az a tény, hogy a bizánci forrásokban *deszpotész* ranggal bíró bulgáriai kun előkelő¹⁵¹¹ bátyja, I. Terter György hatalomra kerülése, azaz 1280 után kezdett szerepet játszani

1506 Jireček 1889, 360; Pauler 1899, II. 372–373; Rásonyi 2004, 308; Vásáry 2005a, 88; Fine 2009, 220; Selmeçzi 2011, 37.

1507 Rásonyi 2004, 315. A névhez l. még Rásonyi 1923, 135–136; Rásonyi 1967, 140 [53.]; KÖA 103.

1508 Az utaláshoz l. B. Szabó 2016, 181. Vásáry István a Terteridák és a Sismanidák közös eredetére is utalt – szerinte „Sisman feltehetőleg Terter rokona volt” (Vásáry 2017, 10).

1509 Mladenoff 1925, 38–39. Emellett Jireček megemlítette, hogy Altimiroff személynevet ma is találunk Bulgáriában (idézi Mladenoff 1925, 39).

1510 Gombocz a magyar krónikák *Oldamur* nevét a Gyárfás István által a Tarih-i Üngürüz szövegéből idézett *Oldamur* alakváltozat alapján magyarázta. Nézete szerint: „Az *Aldamur* szn. nyilván = *alda-mur* (< *alda*- 'betrüngen, beschwindeln')” (Gombocz 1915, 29–30). Ezzel szemben Stefan Mladenov arra hívta fel a figyelmet, hogy bár a nevet – nyilván a történeti források alapján – joggal tekintette kun eredetűnek Gombocz, de magyarázata felülbírálatra szorul. Véleménye szerint a magyar krónika *Oldamur* neve megfeleltethető a bizánci forrásokban feltűnő és azzal egykorú Ἐλτιμηρής (*Eltimir*) névvel, amely „a kétségtelenül kun származású Terterij bolgár cár testvérenek a neve, az alakot pedig a török el 'kéz' és *temir* 'vas' szavak összetételéből magyarázta (Mladenoff 1925, 38–39). Mindemelett Mladenov jelezte, hogy Konstantin Jozef Jireček, cseh származású bizantinológus és balkanológus-történész már a 19. század végén ráirányította a figyelmet az *Oldamur* és *Eltimir* nevek azonosítására, valamint a név második tagjának értelmére (Jireček megállapításait idézi: Mladenoff 1925, 38–39). Azonban Rásonyi Nagy László rámutatott, hogy az *Oldamur* név eredeti formája *El-timür*, melynek jelentése „nem 'kéz-vas', ahogy Mladenoff gondolja, hanem 'birodalom-vas'” (Rásonyi 1930, 325). Az *Eltemir* hasonlóan van képezve, mint a Hantos-széki Bajdamerszállása helynévben megőrzött személynév (*bay* + *temir*~*demir*) (Rásonyi 1967, 137 [20.]; KÖA 89, 104). A Baski Imre által összeállított Kun névtárban az *Oldamur* alak szerepel címszóként, de itt is olvashatók az alakváltozatok: „*Oldamur* ~ *Aldamur* ~ *Oldamir*”. Jelentését tekintve Gombocz Zoltán és Rásonyi László véleményét idézi: az előbbi a nevet az *alda*- 'becsapni, rászedni' ige -*mur* névszóképzős alakjának tartotta, az utóbbi viszont az *Eltemir* 'birodalom-vas' jelentésű név mély hangrendű változatát látta benne (Baski 2007, 279); L. még Vásáry 2005a.

1511 Jireček 1889, 266, 2. jz.; 268; 366, 2. jz., 399, 2. jz. Az 'úr' jelentésű *deszpotész* szó címként a bizánci uralkodót (*baszileuszt*) illette meg. Külön udvari méltóságként 1163-ban Manuél császár adományozta – elsőként – leánya jegyesének, a magyar Béla hercegnek (a későbbi III. Béla magyar királynak). 1204-ig a rang a bizánci trón hivatalos örökösét illette meg, ha az a császár veje volt. 1204–1453 között a *deszpotész* cím, amely a rangsorban a *baszileusz* után következett, az uralkodó szűkebb rokonságának tagjai viselték. Ugyanebben az időben számos balkáni fejedelem is *deszpotész*nek címezte magát (Makk 1994, 167). Így volt ez Bulgáriában is, ahol „a birodalmi és udvari tisztségek [...] úgy, mint Szerbiában, bizánci mintára voltak berendezve. Az államban a

a II. Bolgár Cárság életében, míg a magyar krónikák Oldamir duxa 1282-ben tűnik fel a külhoni kunokkal megerősített lázadók vezetőjeként. Az azonosításra egyébként már Mladenov nyelvészeti meglátásának megjelenése előtt javaslatot tett Karácsonyi János. Álláspontja szerint a Nyugat-Bulgáriában birtokló kun származású bojárnak, aki I. Terter György néven hatalmába kerítette „egész Bolgárországot Tirnovóval együtt [...] testvére volt Eltimir vagy a budai magyar krónika írója szerint Oldamur [...] Ez, mint tudjuk, 1282-ben a kúnok segítségével Magyarországot akarta meghódítani, de a Hód-tavánál csatát veszített és Bolgárországba visszatérvén, ott despota ranggal az ország egy részét kapta”¹⁵¹² – nevezetesen a *Kr̃nszka* (a bizánci forrásokban *Κρονωός*) nevezetű tartományt (*chora*) Bulgária középső részén.¹⁵¹³ Ez a föld „a XIII. század végén volt I. Tertirij fivérének, Eltimir boljárnak majdnem független állama”¹⁵¹⁴ Nem világos, hogy e terület eleve a kun származású bolgár dinasztia családi birtoka lehetett-e vagy sem, mindenesetre az bizonyos, hogy így sikerült a fivére által kormányzott Tirnovo befo lyását erre a tartományra is kiterjeszteniük a terteridáknak.¹⁵¹⁵

I. Terter György cárként, míg öccse, Eltimir deszpotészként – mint Nogaj hűbéresei – irányították a szétzilált Bulgáriát, amely azonban nemcsak a terjeszkedő Arany Horda vagy a régi jogaira hivatkozó Konstantinápoly, de a Magyar Királyság befolyási övezetének is számított. Ennek jelentősége abban áll, hogy B. Szabó a már idézett, Merse fia Benedek részére kiállított és 1282. szeptember 3-a után kelt oklevélben foglaltakra alapozva – „*Oldamér a kun nép egész sokaságával ellenünk lázadva a hűtlenség és gögösség szellemével eltelve felkelt, el akarván űzni minket királyságunkból*” – úgy vélte, hogy Oldamir a magyar uralkodó hűbérese kellett, hogy legyen, aki a szörényi bányságot kormányozhatta.

A hód csatára vonatkozó oklevelek közül egyedül ez az egy említi meg Oldamir (Oldomerus) nevét.¹⁵¹⁶ Az oklevél diplomatikai szempontból „nem mentes a gyanútól”¹⁵¹⁷ amit fokoz, hogy „narratioja Oldamir említésén kívül más motívumaiban is (pl. az ország tervezett alávetése a kun uralomnak) feltűnő rokonságban áll a krónika előadásával. Ily módon tehát ezen oklevél esetében valóban fennáll az a Blazovich által megfogalmazott gyanú,¹⁵¹⁸ miszerint a krónikakompozíció felhasználásával, annak »sugallatára« – is – készült hamisítványról van

legmagasabb méltóság a despotáé (δεσπότης) volt [...]” (Jireček 1889, 366).

1512 Karácsonyi 1924, 12.

1513 A tartomány földrajzi fekvése nem egységesen jelentkezik a szakirodalomban. Jireček szerint a terület Karnobad tágabb körzetét jelentette Kelet-Bulgáriában (Jireček 1889, 268), Rásonyi László viszont Eltimir központját Kazanlik városában jelölte meg Közép-Bulgáriában (Rásonyi 2004, 308). Rásonyit követi Selmeczi 2011, 37. John V. A. Fine a Szliventől Ny-ra eső régiót azonosította a *Kr̃nszka* chorával, amelyet konkrétan Szliven és Kopsis, mai fogalmaink szerint pedig Szliven és Kazanlik, vagy inkább Karlovo közötti területet jelentette Bulgária középső részén (Fine 2009, 225).

1514 Jireček 1889, 358–359.

1515 Fine 2009, 225–226.

1516 HO VIII. 450; Szentpétery – Borsa 1961, 299–300 [3179.].

1517 Szentpétery – Borsa 1961, 300. L. még Zsoldos 1997, 95, 177. jz.

1518 Blazovich 1977, 944.

szó”.¹⁵¹⁹ Mindezek fényében úgy tűnik, hogy a krónika értesítése magában áll mind Oldamir nevét, mind a rangját tekintve. Ez meglehetősen különös, ha tekintetbe vesszük, hogy számos oklevelünk megőrizte nemcsak a kunok elleni csata emlékét, de annak színhelyét is. Mindez talán azzal magyarázható, hogy a krónikások történetet írtak, míg az oklevelek szövegezői jogi természetű ügyleteket intéztek, akik munkájuk végzése szempontjából nem tartották fontosnak Oldamir személyének ismertetését (vagy nem is tudtak róla), s megelégedtek a kunok ellen vívott döntő ütközet megemlékezésével, kivált hogy éppen az abban való részvétel volt számos ügylet (adományozás vagy visszavétel) alapja. Mivel a hódi csata idejét és helyét illetően krónikáink hitelesnek tarthatók, magunk úgy véljük, hogy az ezek értesítését is felhasználó „gyanús” oklevél is tartalmazhat olyan adatokat, amelyek történeti szempontból legalábbis mérlegelhetők.

Arra viszont semmiféle bizonyíték nincsen, hogy a krónikákban szereplő Oldamir lehetett egykor a szörényi bánóság kormányzója, de az oklevél alapján következtetett hűbér sem kényszerít efféle földrajzi következtetésre. Ha a terterida Eltimir összefüggésbe hozható Oldamirral, akkor csak bolgár területek jöhetnek szóba, és a magyar uralkodók a 13. század közepétől igényt is formáltak a Bulgária feletti joghatóságra,¹⁵²⁰ melynek ÉNy-i része hosszabb-rövidebb ideig magyar fennhatóság alá is tartozott. Ennek háttérében alapvetően a „bánóságövezet” kialakítása állt: az 1250-es években jöttek létre azoknak a bánóságoknak a keretei, amelyeknek láncolata Szlavóniától a Szörénységig húzódva századokon át a magyar állam D-i védelmi vonalát alkotta. Ennek megteremtője az a Csernyigovi Rosztyiszlav volt, aki 1243-ban a tatárok elől menekült IV. Béla udvarába, s aki elnyerte a magyar király Anna nevű leányának kezét. Rosztyiszlav már mint a magyar király veje, valamikor 1248–1250 között kapott megbízatást arra, hogy a Száva–Duna vonalától D-re eső, Rácorszáig terjedő széles sáv kaotikus viszonyait konszolidálja. Rosztyiszlav a Szerémségtől D-re fekvő macsói bánásgból kiindulva kiterjesztette hatalmát előbb Boszniára (1251), majd fennhatósága alá vonta a Macsótól K-re fekvő térséget is egészen a Szörénységig.¹⁵²¹ 1255-ben I. Mihály bolgár cár – aki hadban állt a nikaiai görög császárral – feleségül vette Rosztyiszlav lányát, azaz IV. Béla unokáját, maga Rosztyiszlav pedig az ÉNy-i bolgár földekre is kiterjesztette uralmát. Ez lehet a magyarázata, hogy IV. Béla királyi címében 1255-ben jelentkezik – majd olykor még fel-felbukkant – a „Bulgária királya” megjelölés.¹⁵²² Röviddel ezután, 1257-ben Mihály cárt az unokabátyja meggyilkoltatta, és hatalmába kerítette a trónt és az özvegy cárnét. Rosztyiszlav Tirnovóba indult, hogy a lányát kiszabadítsa, és a helyzetet rendezze, de mire odaért, a trónbitorló maga is életét veszítette. Mivel ezzel kihalt

1519 Zsoldos 1997, 95, 177. jz. A kunok hódító terveiről tudósító másik oklevél kétségtelenül hamis (Zsoldos 1997, 95, 177. jz). Ez utóbbihoz l. Szentpétery – Borsa 1961, 304–305 [3200.] és CD V. 3. 122–124.

1520 Engel Pál szavaival: „A Balkán északi területeit, a tényleges politikai helyzettől függetlenül, a korona »mellék-tartományainak« tekintették, és a fölöttük való uralomra a magyar király címe szerint is – mint egyebek között »Ráma (Bosznia), Szerbia, Kunország (Havasalföld) és Bulgária királya« – igényt formált” (Engel 2003a, 130).

1521 Szűcs 1993, 80–81; Selmeczi 2011, 103. L. még Kristó 1986, 136–137. Egyes balkáni területek azonban már ezt megelőzően is a magyar–bolgár érdekszféra metszéspontjába kerültek. Így pl. a későbbi barancsi bánóság területe a 13. század első harmadában felváltva volt magyar és bolgár kézen, de 1232-ben ismét magyar fennhatóság alá tartozott (Rokay – Takács 1994a, 82).

1522 Szentpétery 1925, 236–240.

a Bulgáriát kormányzó Aszenida-dinasztia, Rosztyiszlav felvette a bolgár cári címet¹⁵²³ – ezt biztosítandó pedig idősebbik fiát, Mihályt összeházasította az elhunyt Mihály cár testvérével.¹⁵²⁴ A bolgárok azonban nem őt, hanem Konstantint választották meg uralkodójuknak. A magyar–bolgár viszony kiéleződött: IV. Béla 1259-ben magyar sereget küldött Rosztyiszlav megsegítésére, és ennek eredményeként sikerült megtartani Északnyugat-Bulgáriát.¹⁵²⁵ Erre válaszul 1260-ban, kihasználva a magyar–cseh háborúskodást, a bolgárok betörték a Szörénységbe, melynek védelmét az azzal megbízott johanniták éppen nemrég mondták fel. Azonban még ennek az évnek a második felében Kemény fia Lőrinc kiűzte a támadókat a bánásból, zsákmányukat elszedte, a foglyokat pedig – elrettentésül – a Duna mentén, Bulgáriával szemben felkötötte.¹⁵²⁶ Mire István erdélyi herceggént átvette az uralmat Kelet-Magyarország felett, az ország D-i határai mentén már Bosznia, Macsó, a Szörénység és Északnyugat-Bulgária is a fennhatósága alá tartozott.¹⁵²⁷ Ez utóbbi megtartása bizonyult a legnehezebbnek, a területére István több hadjáratot is indított.

Az előző évi bolgár betörés megtorlásául 1261 tavaszán a IV. Béla és István herceg által közösen vezetett magyar hadak mélyen benyomultak Bulgáriába. Az első ütközetet az északnyugat-bulgáriai Vidin (Bodony) alatt vívták, majd a győzelem után – immár csak István vezetésével – tovább vonult a sereg a Duna mentén, „Lom várán túl, az Isker folyam mellett, mely Nikápolytól nyugatra foly a Dunába, a bolgárokkal még egyszer megverekedett”, és újabb győzelmet aratott.¹⁵²⁸

Miután Rosztyiszlav 1262-ben elhalálozott, Macsóban és Boszniában fiai, Béla és Mihály (IV. Béla unokái) léptek örökébe, míg bulgáriai „cárságában” az orosz származású Szventszláv Jakab követte, aki Magyarországra támaszkodott uralma gyakorlásában.¹⁵²⁹ A bulgáriai magyar befolyás ekkor „Orsovától, a Dunától a Timok mindkét partján le a Balkánig, Szófia vidékéig” terjedt ki,¹⁵³⁰ magába foglalva Vidin, Lom, Vratnica, Plevna várait.¹⁵³¹ A megválasztott bolgár uralkodó, Konstantin a görögökkel szövetségben kísérletet tett a magyar uralom felszámolására Északnyugat-Bulgáriában, s megtámadták Szventszlávot. A magyar érdekek védelmére 1263 őszén István ismét sereget küld a területre – ez volt István második bolgár hadjárata –, amely Bulgárián túl pusztítva még Görögországba is behatolt, s közvetlenül a bizánciakkal megütközve kivívta a győzelmet.¹⁵³²

1523 Jireček 1889, 251, 253; Szentpétery 1925, 226; Kristó 1986, 137.

1524 Szilágyi 1950, 14.

1525 Kristó 1986, 137; Kristó 1998, 242.

1526 Jireček 1889, 255; Pauler 1899, II. 247; Kristó 1998, 242; Zsoldos 2007, 18, 139.

1527 Kristó 1986, 137.

1528 Pauler 1899, II. 247; Kristó 1986, 137; Kristó 1998, 242–243; Zsoldos 2007, 18, 140.

1529 Kristó 1986, 137; Zsoldos 2007, 28; Selmeczi 2011, 103.

1530 Pauler 1899, II. 253.

1531 Selmeczi 2011, 103.

1532 Pauler 1899, II. 253; Zsoldos 2007, 36, 140; Selmeczi 2011, 103.

A nyugalom azonban csak rövid időre állt helyre. A magyar fegyverek segítségével kormányzó Szventszláv felmondva a szövetséget betört a Szörénységbe, s feldúlta István ifjabb király erdélyi hercegséghez tartozó tartományát. A támadásra minden bizonnyal a IV. Béla és István herceg közötti belháború idején került sor, valamikor 1265 márciusa előtt.¹⁵³³ Az ellencsapásra 1266 kora nyarán érkezett el az idő. István harmadik bolgár hadjáratának emlékét a magyar krónikáshagyomány is fenntartotta, előadván, hogy István „[...] bevette Bodonyt, a bolgárok városát, legyőzte a bolgárokat, és arra kényszerítette királyukat, hogy neki szolgáljon”.¹⁵³⁴ A katonai akció során öt nagyobb összecsapásra is sor került, ezekből Magyarország ifjabb királya kettőben személyesen is részt vett. Ezek egyike volt a krónikában is említett Bodony bevétele, mert 1266. június 23-án a város mellett adott ki oklevelet István. Ezután a magyar erők a Duna mentén haladhattak előre Plevnáig, melynek megvétele után a sereg kétfelé vált: az egyik hódoltatta Vracsa várát, a másik pedig egészen a fővárosig, Tirnovóig pusztított.¹⁵³⁵

István bolgár hadjáratái stabilizálták a magyar fennhatóságot Északnyugat-Bulgáriában. Erre mutat legalábbis az, hogy az István jogára alá kényszerített Szventszláv Jakab megmaradt pozíciójában¹⁵³⁶ és egészen 1277-ig kormányozta a területet.¹⁵³⁷ Nem világos, hogy V. István 1272-ben bekövetkezett halála után a kiskorú IV. Lászlónak, illetve a helyette régensként kormányzó anyjának, Kun Erzsébetnek sikerült-e a magyar állam bulgáriai befolyását fenntartani, mindenesetre a jogigény hangsúlyozása folyamatos volt László regnálása alatt is. A *Bulgária*

1533 Hogy mi lehetett Szventszláv indítéka, nem világos. Paulernél az olvasható, hogy „a magyar zavarok – azaz a IV. Béla és István ifjabb király közötti konfliktus – idején megalkudott a görögökkel és a többi bolgárokkal. Palaiologosz Mihály neki feleségül adta II. Laszkarisz Tivadar – II. Theodórosz (Laszkarisz) (1254–1258) – egyik leányát [...], hogy honn ne kapjon férjet s neki bajt ne okozzon. Így sógorává lett Konstantin bolgár cárnak, sógorságba jött a magyar királyi házzal, despota néven Bolgárország nyugati hegyes részének birtokában maradt, Magyarországgal azonban ellenkezésbe jött. Függsét le akarta rázni [...]” (Pauler 1899, II. 264–265). Kristó csak összegzi a tényeket: „[...] Szventszláv Jakab elfordult a magyar szövetségtől, a bizánci császárral és Konstantin bolgár cárral került egy táborba” (Kristó 1986, 138). Zsoldos Attila vetette fel, hogy bár „jelenlegi ismereteink szerint nem bizonyítható, mégis érdemes legalább fontolóra venni” annak lehetőségét, hogy Szventszláv Jakab támadása a Szörénység ellen talán nem is a magyar belháború kínálta alkalom kihasználásaként értelmezhető, hanem annak egyik elemeként, azaz a betörés része volt az István ifjabb király ellen kidolgozott haditervnek. Ezt támogathatja IV. Orbán pápa 1264. február 4-én kelt levelének egyik utalása, mely szerint a pápai udvarban akkoriban az a hír járta: a magyar király fontolóra vette, hogy a fia elleni viszályban külföldi segítséget vegyen igénybe (Zsoldos 2007, 98, 158. jz).

1534 Képes Krónika 180. c. L. még SRH I. 470–471. A krónikában említett „király” Szventszláv Jakabra értendő (Kristó 1986, 138).

1535 Zsoldos 2007, 95, 141. L. még Pauler 1899, II. 265; Kristó 1986, 138; Selmeczi 2011, 103–104. A hadjárat eseményei a fennmaradt okleveles anyagból ismeretesek, ezekhez l. Zsoldos 2007, 95, 132–138. jz. V. István bulgáriai hadjáratainak máig ható érvényű összefoglalását Pauler Gyulának köszönhetjük – l. Pauler 1891, különösen 168–174.

1536 Sőt, V. István az Ottokár cseh királlyal kötött 1271. évi békeszerződésbe Uros szerb fejedelem mellett „Swetizlaus imperator Bulgarorum”-ot is bevonta (Jireček 1889, 259).

1537 Konstantin bolgár cár egy csonttörés következtében súlyos betegségbe esett és ez „megfosztotta őt a szabad mozgás lehetőségétől”. Ekkor a cár felesége, Mária, VIII. Mihály bizánci császár unokahúga ragadta magához a hatalmat, uralkodótársul pedig magához emelte kicsi fiát, a „bíborbanszületett” Mihályt. Azonban a cár betegsége és a trónörökös kiskorúsága miatt veszélyes vetélytársat látott Mária cárnő „a félig önálló” Szventszláv Jakab despotában, akit cselszövésével 1277-ben sikerült megbuktatnia (Jireček 1889, 258–259).

királya titulus először IV. Béla okleveleiben tűnik fel,¹⁵³⁸ aki 1255–1263 között viselte a címet¹⁵³⁹ – de nem folyamatosan. Ennek megjelenése összefüggésben állt a magyar koronát képviselő Rosztyiszlav befolyásának kiterjedésével (1255) és István herceg, majd ifjabb király bulgáriai hadjárataival (1261, 1263).¹⁵⁴⁰ Azonban Bulgária a magyar királyi címben következetesen csak V. István uralkodása (1270–1272) óta használatos.¹⁵⁴¹ Az 1260-as évek sorozatos és sikeres bolgár hadjáratainak köszönhetően mire 1270-ben az ifjabb király elnyerte a koronát, atyjához, IV. Bélához hasonlóan V. István is felvette uralkodói titulusai közé, és állandóan használta is a Bulgária királya címet.¹⁵⁴² Ugyanez mondható el IV. (Kun) László (1272–1290) esetében is, aki ugyancsak egész uralkodása alatt viselte a Bulgária királya titulust.¹⁵⁴³

Úgy tűnik tehát, hogy a magyar királyok jogigénye a Bulgária feletti fennhatóságra 1255-től adatolható, és az 1270-től, azaz V. István uralkodásától folyamatosan fennállt IV. László haláláig, tehát a hódi csata idején is. Esetünkben most lényegtelen ennek megalapozottsága,¹⁵⁴⁴ a fontos csupán az, hogy a Merse fia Benedek részére kiállított oklevél kitétele Oldamér hűtlenségéről és lázadásáról a magyar királyi dinasztia szempontjából igazolható állítás, ha valóban a bulgáriai kun Terteridák egyik képviselője, Eltimir érkezett segédhadakkal a fellázadt magyarországi kunokat megsegíteni. Mindezeket figyelembe véve úgy véljük, hogyha a Képes Krónikában szereplő Oldamir említése hiteles (márpedig a hódi csata helyszínét és idejét tekintve a kutatás hitelesnek tekinti), akkor az névtani, időrendi, valamint kun és magyar történeti alapon is egyeztethető a bulgáriai Eltimirrel.

1538 Ismeretes IV. Bélának egy még királyfiként jegyzett és 1233-ból származó oklevele, amelyben atyját, II. Andrást Bulgária királyának, magát pedig Bulgária királya fiának címezte (Szentpétery 1925, 226). Ennek háttérében Pauler Gyula Béla királyfi 1228-ban folytatott bolgár hadjáratát gyanította, melynek során az ostrom alá vett Bodonyt ugyan ekkor még nem sikerült elfoglalniuk a magyar erőknek, de „Béla mégis elég okot talált arra, hogy atyját – legalább egy esetet tudunk – bolgár királynak, magát pedig e király elsőszülött fiának nevezze” (Pauler 1899, II. 99–100). Szentpétery azonban rámutatott, hogy az oklevél címzésén és általában annak szövegén – amely István ifjabb király 1265-ben, majd ezzel együtt I. Károly 1311-ben kelt átiratában ismeretes – „semmiképp sem az 1228-i hadjárat folyományát vagy visszhangját kell látnunk, hanem a legjobb esetben is I. Károly átíró oklevelének a befolyását. Talán [...] az I. Károly címében (helyesen) alkalmazott országnevek keveredtek (hibásan) az átírt oklevél titulusába” (Szentpétery 1925, 226). Ehhez hasonlóan II. István 1124-i és Imre király 1202-ben kelt okleveleiben is felbukkan a titulus, de „a »Bulgária királya« címnek ez a korai előfordulása újabb mind a két esetben hamisítványnak bizonyult, aminthogy sem II. István, sem Imre király idejében igazában nem is volt meg az alapja ezen cím felvételének” (Szentpétery 1925, 227).

1539 Szentpétery 1925, 227–240, különösen 233–240.

1540 Szentpétery 1925, 238–240.

1541 Szentpétery 1925, 227.

1542 Jireček 1889, 255; Kristó 1986, 138.

1543 Ehhez l. pl. a IV. László regnálása alatt keletkezett oklevelek kritikai jegyzékéből is kigyújtható címzéseket (Szentpétery – Borsá 1961). Csupán az 1286. és 1290. évnél nem találunk erre adatot, de a jegyzék sem sorolja mindig elő az adott év okleveleinek uralkodói címeit. Hogy IV. László ebben a két évben is viselte a Bulgária királya címet, arra l. pl. CD V. 3. 314, 317, 318 (1286); illetve 484, 490 (1290).

1544 Mint a későbbiekben még taglaljuk: Bulgária már a 13. század második felében tatár függésbe kényszerült, és a Terteridák hatalomra kerülésével Nogaj hűbéresei ültek a bolgár trónra – tehát hiába a magyar jogigény, a valóságban hozzávetőlegesen 1280-tól Bulgária az Arany Horda, pontosabban Nogaj befolyása alá került, és ez így is maradt a tatár nagyról 1299-ben bekövetkezett haláláig (Fine 2009, 224).

Hogy lehetett-e Oldamur Kötöny leszármazottja – azaz pontos-e a Tárih-i Üngürüsz értesülése –, az nem világos. Sajnos B. Szabó János csak általánosságban utalt azokra az „egyes véleményekre”, amelyek mind I. Georgi Terter és fivére Aldemir, mind Kötöny kun fejedelem személyét a kun Terter-oba nemzetséghez tartozónak vélték. A Terterida dinasztiát megalapító bulgáriai kun származású testvérpárnak a nemzetséghez való tartozása – nyilván a Terter név alapján – kézenfekvőnek tűnik,¹⁵⁴⁵ ezzel szemben Kötöny és a Terter-oba nemzetség összekapcsolása jóval bizonytalanabb, és számos kérdést vet fel.

Kötöny családjáról az orosz krónika szerzője azt jegyezte fel, hogy a *Szutoevicsek* közé tartozott,¹⁵⁴⁶ Pletneva szerint viszont ez Kötöny apjának volt a neve.¹⁵⁴⁷ Lehetne annak nemzetségneve is, ilyen viszont az orosz, illetve muszlim szerzőknél lejegyzett törzs- és nemzetségnevek között nem szerepel.¹⁵⁴⁸ Az egyiptomi történetíró és enciklopédista, an-Nuvairi (†1333) a szintén egyiptomi és a 14. században élt író-hadvezérre, Rukn ad-Dín Bajbarsz al-Manszúrira hivatkozva közölt egy történetet, amelyben két kun törzs beháborúját mondja el. A viszály oka az volt, hogy a *dörüt* (vagy *dürüt*) törzsbe tartozó *Mangus* összetűzésbe került a *tokszoba* törzsbeli *Akkubull*al, aki végül megölte Mangust. Ez utóbbi *K.t.n* (Kötöny) fia volt. A *dörütök* legyőzték a *tokszoba* törzsbelieket, akik nem nyugodtak bele a vereségbe, és segítséget kértek Dzsocsitól, Dzsingisz kán fiától. A tatár sereg a *dörütök* ellen vonult, és győzelmet aratott felettük. Ezt a történetet Ibn Khaldún (†1406) is előadja egyik munkájában, de nála a *tokszoba* a tatárok egyik törzseként jelenik meg, Kötöny neve pedig *K.t.m.r* alakban jelentkezik.¹⁵⁴⁹ Polgár jelezte is: „Nehéz eldönteni, hogy romlott névalakról van-e szó, vagy arról, hogy Ibn Khaldún és Nuvairi két, egymástól különböző nevet közöl”.¹⁵⁵⁰ Mindenesetre Nuvairi szerint tehát Kötöny a *dörüt* törzs vezetője volt. Omeljan Pritsak viszont arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Nuvairinél olvasható *drwt*, avagy az Ibn Khaldúnnál fennmaradt *dwrt* = Durut/Dorut/Dürüt/Dörüt/Dört (?) tulajdonképpen csonkult alakja a Tert[er] többes számú alakjának, így végső soron a fenti szerzőknél szereplő neveket nem Dörütnek, hanem Terternek kell olvasni, amely mögött pedig a Terter(-oba) név húzódik meg, ez pedig a bulgáriai Terteridák nevében is tetten érhető.¹⁵⁵¹ A szakirodalomban tehát létezik olyan nézet, amely egybecseng a Tárih-i Üngürüsz adatával, azonban Pritsak álláspontjával szemben pl. Peter B. Golden külön-külön tárgyalta a *dörüt* és a Terter-oba törzsnevet,¹⁵⁵² a kettő össze-

1545 Így pl. Peter B. Golden a kun törzs- és nemzetségneveket taglaló írásában utal a kun származású bolgár előkelő, Georgij Terter személyére, aki mint a nemzetség leszármazottja, a rövid életű Terter-dinasztia alapítója volt Bulgáriában (Golden 1997, 119). Rásonyi László is együtt tárgyalta a nemzetség- és a személynevet (KÖA 130).

1546 Forrásunk Kötönyt és testvérét, Szomogurt mint „két Szutojevics kun vezért” említi, akik ekkor a magyarok által is támogatott halicsiakkal harcoltak (Kovács 2014, 139).

1547 Pletneva véleményét idézi Polgár 1999, 98 és 33. jz.

1548 Golden 1997.

1549 Nuvairi és Ibn Khaldún adataihoz l. Polgár 1999, 95–96 és 22, 23. jz.

1550 Polgár 1999, 96, 23. jz.

1551 Pritsak 1982, 338, 106. jz., 373. L. még Golden 1997, 112, 74. jz.; Polgár 1999, 98.

1552 Golden 1997, 112, 119.

tartozásáról – azaz Pritsak álláspontjáról – pedig úgy nyilatkozott, hogy az csak feltételezés, amely további bizonyítást igényel.¹⁵⁵³

Ettől függetlenül Pritsak azonosítása utat talált magának bizonyos történeti elméletek megalkotásakor. Legalábbis feltételezhető, hogy Pritsak véleménye lehetett a kiindulópontja annak a felfogásnak, amely szerint mind a bulgáriai Terteridák, mind Kötöny kán (és családja) a kun Terter-oba nemzetséghez tartoztak. Kötöny magyarországi (1239) és a Terteridák bulgáriai (1280) fellépése között lévő időkülönbség – hozzávetőlegesen 40 év – további történeti spekulációra adott lehetőséget. A Plamen Pavlov által jegyzett és általunk csak a világhálón elért könyvének¹⁵⁵⁴ az egyik fejezete (I/11.) foglalkozik „a szkíta-kalandorok: Aldimir és Teodor Svetoslav” életével.¹⁵⁵⁵ A bolgár szerző arról írt, hogy a Terter-oba nemzetséghez tartozó kun ősökkel bíró későbbi bolgár uralkodó, I. Georgi Terter és öccse, Aldimir szülei 1241-ben menekültek el Magyarországról, az ugyancsak ehhez a nemzetséghez tartozó Kötöny fejedelem meggyilkolása után. A két fiú, Terter és Aldimir már Bulgáriában születtek. Terter hatalomra kerülése (1280) után Aldimir az igen tekintélyes despota címet nyerte el. A bolgár szerző szerint tehát a Terteridák nemcsak hogy közös nemzetségük miatt bizonyos fokú rokonságban álltak Kötönnyel, de Terter György és Aldimir szülei eleve Magyarországról települtek át Bulgáriába a tatárjárás előestéjén. Mindez igen érdekes konstrukció, különösen annak fényében, hogy Plamen Pavlov nem tesz utalást a Tárih-i Üngürüsz már bemutatott adatára, amely a Magyarországra törő kun Aldamur vezért Kötöny fiának ismeri.

Az eddig elmondottaktól függetlenül, más megfontolásból is elképzelhető egy külföldi kun kontingens beavatkozása az 1282. évi magyarországi kun lázadásba. A magyarföldi kunok beköltözésük után több alkalommal is szembe kerültek az államkormányzattal a hódi csatáig, de nyílt ütközetre egyszer sem került sor a felek között. 1241-ben Kötöny fejedelem meggyilkolása után a kunok dűlva-rabolva elhagyták az országot, s az Al-Duna térségében, valószínűleg bolgár földön, találtak ideiglenes szállásra (1241). Ugyancsak az Al-Dunát megcélozva 1266-ban, majd a kun törvény cikkelyeinek beiktatása után 1280-ban (mindkét esetben csendben-titokban) ürítették ki alföldi szállásterületeiket. Forrásaink szerint az utóbbi esetben egészen a tatárok határvidékéről kellett a távozó kun nemzetségeket IV. Lászlónak visszatérésre kényszerítenie. Ezzel szemben az 1282 nyarán kipattant kun lázadás hónapjai alatt a tiszántúli kunok pusztítani kezdték a Maros–Körös közének területét; elvonulásukról nem tudunk, majd csatát vállaltak a mai Hódmezővásárhely környékén a magyar királyi erőkkal 1282 őszén. Joggal merül fel a kérdés, hogy mi változhatott az előző évtizedek eseményeihez képest. Magyarázatot kínál erre a krónika-kompozíció híradása: ezt a kun megmozdulást külhoni (kun) fegyverek segítették, azaz éppen a közelgő erősítés érkezésével merték vállalni a Hódnál lezajlott ütközetet,¹⁵⁵⁶ melynek – számukra

1553 Golden 1997, 112, 74. jz.

1554 Pavlov 2005. A 2000-ben megjelent munka 2005-ben került fel a világhálóra.

1555 Pavlov 2005, I/11.

1556 Itt érdemes jelezni, hogy Blazovich László 1994-ben is fenntartotta az 1977-ben megfogalmazott álláspontját, mely szerint a csata a legnagyobb valószínűség szerint 1280-ban zajlott, viszont új elemként jelenik meg az

nézve – gyászos kimenetele után a magyarföldi kunok egy része ismét (és immár végleg) kivonult az országból, követve Oldamir seregének maradványait. Ha ez az értelmezés helytálló, a beavatkozást talán egy kiterjedtebb katonai vállalkozás részeként is felfoghatjuk, melynek háttérben rendre felsejlik az Arany Horda nagyhatalmú „erős embere”, Nogaj alakja.

A második bolgár birodalom katonai és politikai hatalmának csúcspontját II. Iván Aszen uralkodásának idején (1218–1241) érte el, de halála után Bulgária gyorsan elvesztette uralkodó helyzetét a Balkánon. Hanyatlását sietteték a mongol inváziók, amelyeknek eredményeként az ország a 13. század második felében adót fizetett az Arany Hordának. Egy rövid időre a kezdeményezés átkerült a bizánciakhoz, és VIII. Mihály megkísérelte helyreállítani Bizánc fennhatóságát Bulgária és Szerbia felett, azonban a század utolsó negyedére világossá vált, hogy a birodalom sem képes többé befolyásolni a Balkán hatalmi politikáját.¹⁵⁵⁷ A térség igazi főszereplője az Arany Horda lett, pontosabban az annak Ny-i szárnyát kormányzó Nogaj.

Mengü-Temür (1267–1280) halálát követően a gyenge kezű Tudá-Mengü (1280–1287) került az Arany Horda élére, aki helyett jóformán mindent a nagyhatalmú Nogaj intézett. Hétévi uralkodás után a kán önként lemondott a trónról unokaöccse, Telebuga (1287–1291) javára, akinek regnálása alatt a fokozódó politikai anarchia csak elmélyült. Ekkor ért hatalma csúcsára Nogaj nagyúr, aki az 1260-as évektől 1300-ban bekövetkezett haláláig egyre erősebben ragadta magához az Arany Horda tényleges irányítását. Kánok és kánjelöltek sorsa függött az akaratától, önálló államfőként döntött, hogy melyik külföldi hatalommal lépjen kapcsolatba, követéseket fogadott és küldött, katonai kérdésekről döntött szabadon. Ennek tudható be, hogy az idegen források néha valóban kánnak, királynak vagy cárnak nevezik – de valójában „csak” a hadsereg legmagasabb rangját, a tízezredesi méltóságot viselte, aki mint Dzsocsida főúr (azaz az uralkodóház hercege) közvetlenül kormányozta a Dontól Ny-ra eső és az Al-Dunáig húzódó területet, amely „valóságos birodalom volt a birodalmon belül”. Nogaj befolyása azonban átlépte az Al-Duna vonalát, s kiterjedt a Balkánra, Bulgáriára és a Bizánci Birodalomra is.¹⁵⁵⁸ „Az 1280–1290-es évek bolgár történetét Nogaj tatárjainak szerepe nélkül nem is értenénk” – írta Vásáry István,¹⁵⁵⁹ érzékeltetve a tatár befolyás jelentékenységet Bulgária bel- és külpolitikájára. A Terterida-dinasztia megalapítója, a kun I. Terter György már „forma szerint is” elismerte az Arany Horda hűbéri felsőbbbségét,¹⁵⁶⁰ sőt a bolgár cár nemcsak vazallusa lett a tatár nagyúrnak, de miután leányát Nogaj fia nőül vette, a két ház rokoni összeköttetésbe is került.¹⁵⁶¹

általa jegyzett szócikkben, hogy a Maros-Körös közének vidékét dúló kunok „segítségül hívták a tatár uralom alatt élő társaik vezérért, Oldamurt” (Blazovich 1994, 265) – azaz a krónikakompozíció ezen értesítését elfogadta. Ezt az álláspontot képviselte Györffy György is 1987-ben (ÁMTF III. 530) és 1990-ben (Györffy 1990, 285).

1557 Obolensky 1999, 297.

1558 Vásáry 1986, 104, 106, 109, 311.

1559 Vásáry 1986, 106.

1560 Niederhauser 2005, 149. A tatár befolyás elmélyülését jól mutatja, hogy I. Terter Györgyöt maguk a tatárok tették le a trónról 1290-ben, és egy Szmilec nevű hívüket ültették a helyére. Ezzel a tatárok uralma teljessé vált (Niederhauser 2005, 149).

1561 Gyárfás 1870–1885, II. 359. Természetesen az erőviszonyoknak megfelelő relációban – Terter György leánya, mint Nogaj fiának, Csakának a felesége annak háremébe került (Fine 2009, 225).

Éppen ebben az időszakban, az 1282. évi magyarországi kunlázadás után, 1284-ben Dorman, valamint Kudelin,¹⁵⁶² két tatárhűbéres „oligarcha-testvér” fellázadt a barancsi bánságban, és függetlenítette magát a magyar koronától.¹⁵⁶³ A terület – Kucsóval együtt¹⁵⁶⁴ – azokkal az északnyugat-bulgáriai hűbéres területekkel volt szomszédos, amelyekről fentebb már szó esett, s az a tartósabb magyar befolyás előtt a II. Bolgár Cárság tartományai közé is tartozott,¹⁵⁶⁵ a felkelés vezetői pedig ugyancsak bulgáriai kun bojárok voltak. Ahogy azt korábban már említettük: Dorman I. Georgi Terternek volt „Barancs vidéki vajdája”¹⁵⁶⁶ és „egyések szerint” ugyancsak a cár testvére.¹⁵⁶⁷ A felkelés idején a területet IV. László sógora, a trónját veszített szerb király, Dragutin István kormányozta.¹⁵⁶⁸ László magyar és kun csapatokkal sietett a letett magyarbarát szerb uralkodó segítségére, míg Dorman és Kudelin Nogajtól kaptak tatár erősítést, melynek révén egy ideig sikeresen harcoltak Dragutin ellen.¹⁵⁶⁹ A magyar korona által felügyelt bánságban történekről korabeli oklevélben is maradt fenn adat: IV. László király egy 1285. január 8-án kelt oklevelében Simon fia György mesternek a Sáros megyei Sóvár, Sópatak és Delne királyi falvakat adományozta. György mester – egyéb érdemei mellett – azért kapta a donációt, mert „midőn béke reménye alatt Dormanhoz jött értekezletre, s ez némely báróit elfogta, György mester hű eljárása által Dorman társai közül egyet foglyul hozzávezetett; s ezenfelül, midőn a király erdélyi híveit kunjaival együtt Dorman és a bolgárok ellen indította, György mester, mint e sereg vezére, itt magát szinte derekasan viselte”¹⁵⁷⁰

Néhány hónappal a barancsi eseményeket követően, 1241 után ismét tatár hadak törtek Magyarországra. A hazai krónikáshagyományban ezzel kapcsolatban a következő értesítés maradt ránk: „Végül azután a kunok közül néhányan, akik megmenekültek, a tatárokhoz futottak, s ösztönzésükre a tatárok az Úr ezerkettőszáznyolcvanötödik évében másodszor is behatoltak Magyarországra, és egészen Pestig mindent irgalmatlanul fölperzselték”¹⁵⁷¹ Az 1241. évi tatárjárást követően

1562 B. Szabónál a Kundelin forma olvasható (B. Szabó 2016, 181).

1563 Rokay – Takács 1994a, 82; Rokay – Takács 1994c, 639; Vásáry 2005a, 104; Pavlov – Janev 2005, 51.

1564 A kucsói bánság egyszer tűnik fel a forrásokban: 1272 végétől 1273 közepéig Gergely viseli a barancsi és kucsói bán tisztségét (Rokay 1994, 382). A tartomány gyakorlatilag a barancsi bánság K-i részét képezte, amely a Morava-folyó és a Szörénység között feküdt. Vö. Szűcs 1993, 81.

1565 A terület a 13. század első harmadában felváltva volt magyar és bolgár kézen (Rokay – Takács 1994a, 82). Egy II. Ivan Aszen (1208–1241) által a raguzaiaknak adott kereskedelmi kiváltságlevél felsorolja a bolgár tartományokat – itt olvasható Branicevo neve is (Jireček 1889, 358).

1566 Rásonyi 2004, 315.

1567 Az utaláshoz l. B. Szabó 2016, 181.

1568 Dragutin István 1276–1282 között állt a középkori Szerbia élén, azonban uralkodása végén arra kényszerült, hogy átengedje a királyi címet öccsének, Milutinnek. Országa területéből csak egy kisebb, É-i részt tarthatott meg, ez egészült ki 1284-ben a macsói és a barancs-kucsói bánságokkal. E területeket IV. (Kun) László adományként kapta meg, amikor annak Katalin nevű leánytestvérét nőül vette (Rokay – Takács 1994c, 639–640). Ezt megelőzően, 1280–1284 között a bánságok V. István király özvegye, Erzsébet királyné kezén voltak (Rokay – Takács 1994b, 421). L. még Fine 2009, 218–220.

1569 Rokay – Takács 1994a, 82; Vásáry 2005a, 104–107; Fine 2009, 220; Szűcs 2010, 20, 32; B. Szabó 2016, 180–181.

1570 Gyárfás 1870–1885, II. 358. Az oklevél kivonatához l. Gyárfás 1870–1885, II. 451 [79.], annak teljes szövegéhez CD V. 3. 274–277; ÁÚO XII. 434–437.

1571 Képes Krónika 182. c. L. még SRH I. 472.

még 1263-ra vonatkozóan van adatunk magyar–tatár fegyveres konfliktusról, ez azonban csak „határincidensnek” minősíthető.¹⁵⁷² IV. Orbán pápa a kalocsai érsekhez és püspökeihez írt 1263. október 14-i levelében megjegyzi, hogy „miként kérések szomorú tartalmából kiderült számunkra, a mondott tatárok rémképétől még nem szabadulhattatok, mivel ők a veletek határos területeket, miként a ti [határaitokat] is nem sok nappal ezelőtt kegyetlenül elpusztították”.¹⁵⁷³ Minden bizonynyal ezzel állhat összefüggésben István ifjabb király 1264. évi adománya gyógyi András ispánnak, aki azért nyert el a gyulafehérvári várhoz tartozó több birtokot, mert a határvidékeken (*in confiniis*) a tatárok ellen harcolt.¹⁵⁷⁴

1285 januárjában viszont Nogaj és Telebuga vezérlete alatt két irányból törtek be az országba a tatár csapatok Erdélyen és az Északi-Kárpátokon át.¹⁵⁷⁵ A hadjárat megítélése kettős: a kutatás egyik iránya szerint a betörés nem egyszerű rablótámadás volt, „hanem egy későbbi, nagyobb hadjárat előtti puhatolózás”,¹⁵⁷⁶ más megfontolások szerint azonban „inkább csak egy rablóportyának kell tartanunk a betörést, mintsem valami állandó foglalat meg alapozó inváziós kísérletnek.”¹⁵⁷⁷ [...] A magyarok úgy tűnik teljes sikerrel morzszolták föl apránként az ellenséget, amely néhány hónap elteltével, március vége felé Erdélyen keresztül próbált kijutni az országból.¹⁵⁷⁸ Számunkra azonban csak annak rögzítése lényeges, hogy Nogaj hatalmának árnyéka immár nemcsak a Balkán ÉK-i térségeire vetült fenyegetően, hanem Magyarország felé is. Sőt 1287–1288 telén Nogaj hadai (halicsi vazallusaikkal együtt) már Kis-Lengyelországot dúlták,¹⁵⁷⁹ ahonnan egy kisebb tatár kontingens újfent megpróbált betörni az országba, ezúttal a Szepességbe.¹⁵⁸⁰ A Magyar Királyság III. András uralkodása alatt is elszenvedett egy tatár be-

1572 Szócs 2010, 18.

1573 A forrás szövegét hozza Szócs 2010, 40, 18. jz.

1574 Zsoldos 2007, 36; Szócs 2010, 18–19. Az oklevélhez l. ÁÜO VIII. 96 [67.]; HO VI. 123 [83.]. Az összecsapások idejét 1263 májusa és júniusa közötti időszakra lehet keltezni (Zsoldos 2007, 36).

1575 Szócs 2010, 20–22. B. Szabó János megfogalmazása szerint „Nogaj és tatárjai 1285 legelején, gyertyaszentelő napja (február 2.) tájékán törtek be a Kárpátokon keresztül” (B. Szabó 2016, 181).

1576 Bárány 2009, 274.

1577 Így vélekedett már B. Szabó János is, aki szerint „Nogaj és Telebuga célja aligha volt más, mint hogy minél jobban kifosszák a gyöngének hitt Magyarországot” (B. Szabó 2016, 183).

1578 Szócs 2010, 28.

1579 Szócs 2010, 30 és 45, 99. jz. Régebben az eseményt 1286. december közepére helyezték (Szabó 1886, 133), de Szócs Tibor jelezte, hogy már Pauler Gyula 1287 végére tette a lengyelországi történések idejét (Pauler 1899, II. 398), és ez a dátum vált elfogadottá a kutatásban – l. pl. Kristó 1986, 151. A lengyel történetírás is 1287–1288 telére helyezi az eseményeket, ehhez l. Szócs 2010, 45, 99. jz. Ez szerepel B. Szabó Jánosnak a tatárjárást taglaló munkája harmadik, javított kiadásában is (B. Szabó 2016, 183). Magyar részről a Baksa nembeli Simon fia György beütve lengyel földre, nevezetesen Szandec vára környékére, megtámadta a tatárokat (Szócs 2010, 30). Érdekességként megemlíjtjük, hogy a csatározások helyszínének közelében, Krakkótól DK-re, a magyar határokhoz közel került elő egy köptüs, tizenkéttüskés csillagbuzogány. A tárgy publikálója szerint a „magyar buzogányt” ezekkel a történésekkel lehet összefüggésbe hozni (Liwoch 2016).

1580 Szócs 2010, 30–31; B. Szabó 2016, 183. Ennek kapcsán Ligeti Lajos azt írta, hogy a második tatárjárás után két évvel „a Lászlóval szövetségre lépett Nogaj újra megindult Magyarország ellen, de a király elfogatásának hírére visszafordult” (Ligeti 1986, 412). Az a felfogás, amely szerint Nogaj tatárjait IV. (Kun) László hívta be királysága területére, Lodomér esztergomi érsek pápához írt levelének egyik megjegyzésére támaszkodik. A gyanúsítást a hazai középkorászok nagyobb része alaptalannak tartja – mindehhez l. Szócs 2010, 30–32.

ütést: 1291. decemberének végén a Bulgáriát már politikailag kezükben tartó Nogaj hadai ismét Macsó területét dúlták. A hadjárat mögött ugyancsak a Barancsot uraló, de a magyar fennhatóságtól már elszakadt, ugyanakkor tatár hűbéresnek számító Dorman és Kudelin állhatott, akik „félve macsó ellenlábásuk – a magyarokkal szövetséges Dragutin István – túl nagy hatalmától, ráuszították uralmi területére, Macsóra a tatár-kun hadakat”. A támadókat Dragutin az öccsével, Milutin szerb király és Csák nembeli Ugrin segítségével gyorsan kiűzte.¹⁵⁸¹

Ez az öt, időben egymáshoz igen közeli (egy évtizeden belüli) esemény kapcsán azt az összegző megállapítást tehetjük, hogy konkrét forrásutalást ugyan nem tudunk felhozni amellett, hogy az 1282., 1284., 1285., 1286–1287. és 1291. évi események összefüggenek egymással – bár a magyar krónikáshagyomány az 1282. évi kunlázadás tatárokhoz menekült túlélőit tudja a második tatárjárás előidézőiben –, de magunk úgy látjuk, hogy elképzelhető egy olyan „nagy-politikai” történeti háttér, mely mögött akár az Arany Horda mindenható ura, Nogaj terjeszkedő politikája is állhatott, kinek befolyása éppen az 1280-as évektől ért el az Olttól Ny-ra.¹⁵⁸² Mint fentebb előkerült: 1284-ben már magyar erővel kellett segítenie IV. Lászlónak a sógorát, a macsó területek élén álló Dragutin Istvánt, aki ellen két „bolgár” bojár, Kundelin és Dorman – egyesek szerint ugyancsak I. Georgi Terter cár testvére – indított támadást Nogaj tatár vezér csapatainak támogatásával, s ugyanez történt 1291-ben is.

Kutatott témánk és területünk szempontjából mindebből az következik, hogy mivel az 1282. évi „kundulás” alapvetően a Maros-Körös közét (főleg a Marostól É-ra fekvő területeket) érintette, abban az itt megszállt kun nemzetség minden bizonnyal részt vett. Nem világos, hogy az ezt betetőző hód csatában a kun nemzetségek közül kik fogtak fegyvert, de a lázadók bizonyosan. Adataink alapján úgy tűnik, hogy elfogadható a krónikakompozíció azon adata, amely úgy tudja, hogy a Hód melletti ütközetben külhoni (tatár főség alatti) kun fegyveresek is részt vettek, sőt a megnevezett Oldamir volt a kun seregek vezére, akinek személye és a Terterida-dinasztia Eltimir nevet viselő második embere között névtani, időrendi és történeti párhuzamok is vonhatók.

A krónika adatának felülbírálatához eddig alapvetően az szolgáltatott lehetőséget, hogy a kutatás egyik iránya az eddig tárgyalt eseményeket az 1280. évhez kötötte. Ha a kun törvényekre válaszul adott tiszántúli pusztítások, a hód csata és a kunok kivonulása is egy folyamat külön-

1581 Szócs 2010, 37. A támadás időpontja sem lehetett véletlen, a szerb király ugyanis konfliktusba keveredett a bulgáriai Vidin (Bodony) urával, a fentebb már említett és ugyancsak kun származású Sismannal, aki rögvést a tatárokhoz fordult segítségért. 1290-ben Nogaj seregei „rendet csináltak”, és a szerb király, Milutin túszként küldte el saját fiát Nogaj udvarába. Erre már a tatárok barancsi szövetségesei is felbátorodtak annyira, hogy úgy gondolták: itt az idő, hogy ők is bevessék a „szövetség” (a valóságban behódolt állapot) katonai előnyeit. A kun segédcsapatokkal kiegészült tatár hadak meg is jelentek Macsó területén az ilyen portyák bevett eljárását követve, mely szerint a katonai segítség profitja az ellenséges területen szerzett zsákmány. Nem véletlen, hogy III. Andrásnak az eseményről megemlékező oklevele csak úgy jellemezte betörésüket, hogy „zsákmányszerzés céljából” jöttek, és azonnal megkezdték a foglyok gyűjtését. Csák nembeli Ugrin és Lőrinc ispán embereivel az Andrásnak hű Dragutin segítségére sietve viszont gyorsan kiverték a valószínűleg nem túl nagy számban érkező hadakat, s kiszabadították a foglyokat. A győzelmet a magyaroknál már megszokott, látványos módon prezentálták András számára két tatár fejének Budára vitelével (Szócs 2010, 37). L. még Rokay – Takács 1994a, 82; Rokay – Takács 1994b, 421; Rokay – Takács 1994c, 639; Fine 2009, 220–221.

1582 Szócs 2010, 20, 32; B. Szabó 2016, 180.

böző állomásai, akkor Oldamirnak is valószínűleg magyarországi kun főembernek kellett volna lennie. Ezzel az eshetőséggel mint kényszerítő körülménnyel azonban nem kell számolnunk. Forrásainkból jól látszik, hogy 1282-ben a kunok célja nem a kivonulás volt, hanem elkezdték feldúlani a Körösöktől D-re eső területeket, elsősorban a Maros völgyének vidékét. Ezután csatát vállaltak ugyancsak ebben a térségben, ami az 1280. évi eseményeket tekintve felveti a kérdést: mitől lettek erősebbek azok a kun nemzetségek, akiket korábban István ifjabb király, a „kunok ura”, később pedig IV. László is visszatérésre tudott kényszeríteni az Al-Dunától, majd a tatárok határvidékéről? Az ütközet ténye talán mégis arra utalhat, hogy érkezhetett valamiféle külső segítség az alföldi kunokhoz.¹⁵⁸³ A vesztes csata után a kunok egy része – Oldamir kunjaival együtt – kimenekült az országból. A megcélzott terület nem lehetett más, mint ahova 1241-ben mentek, ahonnan 1246-ban visszatértek, majd ahová 1266-ban ismét tartottak, és 1280-ban újfent „kiszöktek”: az Al-Duna vidéke,¹⁵⁸⁴ ahonnan Oldamir serege is érkezett.

Ez a kormányzatilag bizonytalan státusú térség, a Magyar Királyság, a Bolgár Cárság és az Arany Horda érdekszférájának metszéspontjába esett, de az 1280-as évekre már egyre inkább a tatárok határvidékének, illetve általuk befolyásolt területnek számított. A tatárjárás után a mongol hódítás nem jelentett feltétlenül tényleges közvetlen szomszédságot, hiszen Batu seregeivel a Volga vidékére húzódott vissza, míg testvére, Orda attól is keletebbre.¹⁵⁸⁵ Vásáry István az Arany Horda földjének Ny-i határát a Dnyeszter vonalában adta meg, hozzátéve, hogy „a hódítók nyugatabbra is elkalandoztak”.¹⁵⁸⁶ Az egykori Kunországhoz tartozó Moldva és Havasalföld felett a magyar király fennhatósága elvileg megmaradt, de ez (mint IV. Béla és V. István külpolitikája kapcsán láthattuk) alapvetően az Al-Duna vidékére korlátozódott. Moldvában – vagyis a Keleti-Kárpátok és a Prut folyó közötti Kumániában – a mongol befolyás jobban érvényesülhetett.¹⁵⁸⁷ Viszont – ahogy fentebb jeleztük – éppen az általunk vizsgált időszakban, tehát az 1280-as években ért el a tatár hatalom befolyása az Olttól Ny-ra is. Ezzel párhuzamosan a magyar király befolyása folyamatosan gyengült a térségben. Így pl. 1291-ig ugyan neveztek ki bánokat a Szörénységbe (azaz az Olttól Ny-ra eső ütközőzónába), de nem tudjuk, hogy valóban kormányozták-e a Kárpátokon túli területeket.¹⁵⁸⁸

1583 Györfly György úgy fogalmazott, hogy az elégedetlen kun elemek kapcsolatot kerestek és találtak tatár fennhatóság alatt élő törzsrókonaikkal, és behívták azok vezérét, Oldamurt, mégpedig IV. László egy oklevelének tanúsága szerint azért, hogy ragadja a kezébe a hatalmat Magyarországon. Györfly szerint a benyomuló kun seregek az itt lakók egy részével egyesülve pusztítani kezdték a Tiszántúlt, Kun László azonban seregeivel a mai Hódmezővásárhely területén vagy közvetlen környékén lévő Hód-tó mellett súlyos csapást mért rájuk (Györfly 1990, 285).

1584 A Magyarországra beütő és zsákmányoló kun seregek már Szent László király idejében (1077–1095) is használták ezt a „folyosót”. Az 1091-ben Magyarországra törő kunok ugyan Moldvából indultak el, de a jelzett útvonalon tértek vissza Havasalföldre (ekkor még mindkét terület Kumánia Ny-i részeihez tartozott). Az 1092. évi támadást már eleve az Al-Dunánál akadályozta meg Szent László. Erről tudósít a Képes Krónika 137. c. L. még SRH I. 412–414.

1585 Szócs 2010, 16.

1586 Vásáry 1986, 86.

1587 Pálóczi Horváth 1994b, 384–385.

1588 Makkai 1994, 657.

3. A térség kun maradványnépességének kérdése

A kutatás elfogadta Györffy György azon megállapítását, hogy „a hód-tavi csatának és az ezt követő kimenekülésnek lett a következménye, hogy a kunok a Maros–Körös közét, valamint a Temes vidékét, mely még 1279-ben egyik fő szállásterületük volt, *nagyrészt* elhagyták, kiürítették”,¹⁵⁸⁹ de évek múltán a megfogalmazást meglehetősen „sarkosan” értelmezték, azaz hogy a területen egyáltalán nem maradtak kunok. Mint mondandónk lelegején jeleztük, a későbbiekben maga Györffy György is hasonlóan fogalmazott.¹⁵⁹⁰ Magunk úgy véljük, hogy a hódí csata következményeként a Körösök és a Maros között megült kun nemzetség *nagyobb része* valóban ismételt és immár végleg elhagyta tiszántúli szállásterületét¹⁵⁹¹ – de egyes csoportjaik a két folyó közötti térségben maradtak. Ez olvasható ki – ahogy fentebb már ugyancsak előkerült – az eseményekkel kortárs Kézai Simon megjegyzéséből is.

A Maros–Körös közének ÉNy-i sarkában, Szarvas környékén is maradtak kunok. Erre utal legalábbis az, hogy IV. (Kun) László innen, pontosabban *Szarvashalom*ról keltezett három oklevelet is a hódí ütközet utáni években: 1284. október 16-án,¹⁵⁹² 1285. december 11-én¹⁵⁹³ és 1290. június 24-én.¹⁵⁹⁴ Karácsonyi János szerint ez egyértelműen arra mutat, hogy „megyénk” – azaz Békés megye – „északnyugati részén kunok tanyáztak, mert ő azok nélkül nem tudott ellenni”.¹⁵⁹⁵ Noha a középkori Szarvas első okleveles említése ebben a névformában először csak 1461-ből adatható,¹⁵⁹⁶ de Szarvashalom néven már jóval korábban is megjelent írott forrásokban. A két névalak összetartozását mutatja, hogy a település nevének első ismert okleveles előfordulásában Szarvas szerepel, akárcsak 1472-ben,¹⁵⁹⁷ egy 1469-es okirat viszont a Szarvashalom¹⁵⁹⁸ elnevezést őrizte meg. Szarvashalom nevét már Anonymus is – tehát 1200 körül – rögzítette *Ceruino Monte* alakban. A Névtelen szerint a Ménmarót ellen vonuló, Ösbő és Velek vezette sereg itt szelte át a Körös folyót.¹⁵⁹⁹ Bár Karácsonyi János későbbi munkájá-

1589 Györffy 1990, 285.

1590 Így pl. ÁMTF III. 530.

1591 A nemzetség java része el kellett, hogy hagyja a területet, mert különben ezen a nemzetségi szállásterületen is kialakult volna egy kun szék.

1592 Datum in Zorvossholm (CD V. 3. 254; Szentpétery – Borsa 1961, 345 [3340.]).

1593 In Zoruoshalm (CD IX. 2. 730; Szentpétery – Borsa 1961, 363 [3393.]). Seres István írásában az oklevél kelte 1285. december 14. (Seres 2020).

1594 Datum in Zorvossholm (ÁÚO IX. 521–522 [376.]; Szentpétery – Borsa 1961, 415 [3562.]). Seres István írásában az oklevél kelte 1290. június 25. (Seres 2020).

1595 Karácsonyi 1881, 122.

1596 1461: Zarvas (Haan 1870, II. 69). L. még Csánki 1890, 654; Karácsonyi 1896, 286.

1597 1472: Szarwas (Haan 1870, II. 91).

1598 1469: Sarvashalom (Haan 1870, II. 84).

1599 Anonymus 50. c. L. még SRH I. 102–103). Vö.: „Mons Cervinus” (Blazovich 1996, 261).

ban már úgy látta, hogy „az 1290-ben előforduló Szarvashalom alatt nem a mi Szarvasunkat, hanem a Szolnoktól északnyugatra, Újszász mellett esőt kell érteni”¹⁶⁰⁰ és Haan Lajos is csak a két korábbi oklevelet kapcsolta a körösparti Szarvashalomhoz,¹⁶⁰¹ de Kristó Gyula továbbra is a Békés megyei településsel azonosította a helyet.¹⁶⁰² Seres István is arra hívta fel a figyelmet, hogy a diplomák kiállításai keltéhez közel eső további oklevelek keletkezésének, és így végső soron a király tartózkodásának helyei viszonylag közel esnek egymáshoz. 1284. szeptember 24-én Gyomán,¹⁶⁰³ (1285.) december 1-jén viszont már Szegeden adott ki oklevelet;¹⁶⁰⁴ 1290. június 18-án Csanádon,¹⁶⁰⁵ július 10-én pedig a Békéshez közeli bihari Körösszegen áll a király sátra. Itt gyilkolta meg a Borsák körösszegi vára közelében táborozó uralkodót három kun főember, Arbuz, Turtel és Kemenche.¹⁶⁰⁶

Anonymus adata kapcsán Veszprémy László is úgy foglalt állást, hogy azt „már 1284-től magyarul Szarvashalomnak” írták. Mellesleg a mai Szarvas „környékén 85–95 méteres halmok találhatóak”.¹⁶⁰⁷ A *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (FNESz) a Szarvas címszó alatt ugyancsak utalt mind Anonymus adatára, mind az 1284. évi említésre: „A *Szarvas* hn. a korábbi *Szarvashalom* hn. előtagjából önállósult”.¹⁶⁰⁸ Szarvashalom nemcsak települést, de földrajzi objektumot is jelölt – a feltevések szerint eredetileg arra a halomra vonatkozott, amely a mostani evangélikus ótemplom helyén állott.¹⁶⁰⁹

1600 Karácsonyi 1896, 286. A Szolnoktól ÉNy-ra és a vele együtt említett Újszásztól Ny-ra eső egykori jász község (Gyárfás 1870–1885, III. 211) első ízben Zsigmond király 1425. március 19-én kelt oklevelében tűnik elő (ZsO XII. 131 [306.]).

1601 Haan 1870, I. 274.

1602 Kristó 1981a, 38 [22]; Kristó 1981b, 184.

1603 Datum in Gyman (ÁÚO IX. 391–392 [279.]; Szentpétery – Borsa 1961, 345 [3337.]). Seres István cikkében 1284. szeptember 22-e szerepel.

1604 Az ide vont oklevél kapcsán Seres nem írt évszámot, de Szarvashalom 1285. december 11-i említése miatt 1285-re gondolhatott. Az oklevél közreadója, Szentpétery Imre nem tudott évszámot rendelni a diplomához, csak annyit világos, hogy az december 1-én kelt (Szentpétery – Borsa 1961, 424 [3599.]).

1605 Datum in Chanad (ÁÚO IX. 564 [417.]; Szentpétery – Borsa 1961, 415 [3561.]).

1606 L. a Pozsonyi Krónika 75. c. híradását (SRH II. 45). Az eseményt megörökítette a Képes Krónika 184. fejezete is, de annak írója nem nevesítette az elkövetőket (Képes Krónika 184. c.). L. még SRH I. 473–474. Egyébként Körösszeg környékén máskor is megfordult a király: 1289. december 25-én Körösszeg mellől (iuxta Keresszeg) ad ki parancsot (Szentpétery – Borsa 1961, 408 [3539.]). Mindehhez összefoglalóan l. Seres 2020. Itt érdemes megemlíteni, hogy IV. (Kun) László halálának helyétől „alig egy fertályórányira” esik a Körösszegapáti községhez tartozó Kunülés nevet viselő határrész. A szájhagyomány úgy tudja, hogy ezen a helyen IV. László király idejében kunok laktak, de hogy itt meddig laktak és hova lettek, és hogy a mai nemzedék nem ezeknek a maradványa-e, nem tudhatni (Hoffmann – Kis 1996, I. 312). Hozza a helynevet Gyárfás is: „Hogy Keresszegnél kúnok táboroztak, ezt ennek határában, közel a vártoronyhoz, őserdőség közepette, nyugotra eső szép kiterjedésű gyepes tér igazolja, melynek neve ma is: kúnülés (Gyárfás 1870–1885, II. 382). Szabó Károly is hasonlóan: „Hogy Körösszeg környékén ez időben kún szállások voltak, mutatja az hogy a régi körösszegi vártól egy negyed órára az apáti határ egy részét a nép maig is Kún-ülésnek hívja” (Szabó 1886, 179, 1. jz.). Egyébiránt ismert Kun Ülés Hát nevű határrész Kunhegyes ÉNy-i határában is (Bognár 1978, 138).

1607 Veszprémy 1999, 67, 302. jz.

1608 FNESz 1997, II. 527.

1609 FNESz 1997, II. 527. „Mons Cervinus [...] fontos átkelőhely volt a Körösön. Ez a mai híd helyén lehetett, az egykori halom mellett, mely az Ótemplom környékén állt” (Blazovich 1996, 261).

Ha tehát Kun László valóban a Körös melletti Szarvason, azaz előzőleg kunoknak adományozott területen állíttatott ki okleveleket 1284 őszén és 1285 telén, akkor Szegfű László szerint „Haan Lajosnak lehet [...] igaza, amikor feltételezi, hogy itt IV. László kedvenc kunjai körében »dőzsölt«. ¹⁶¹⁰ Elképzelhető tehát, hogy” – szemben Györffy György elterjedt nézetével, melynek értelmében az 1282. évi hódi csata után a kunok elhagyták e vidéket – „továbbra is kunok tanyáztak a Körös–Maros közében, s talán éppen ez magyarázza meg, miért jelennek meg e tájon nagyon lassan az új falvak”. ¹⁶¹¹ E véleményét Szegfű László Mezőberény története kapcsán fogalmazta meg. Véleményünk szerint a Mezőberény határában nemrég talált, az orgondaszentmihályi kun szállásterület napvilágot látott 14. századi példánnyal analóg rovásfeliratos csatkarika töredéke ezt az álláspontot hathatósan igazolja.

Szarvas egyik monográfusa, Neumann (Nádor) Jenő is úgy foglalt állást, hogy „sok okunk van rá, hogy Szarvasnak, mint lakóhelynek a keletkezését a kunok letelepülésével hozzuk összefüggésbe”. Az itt szállást foglalt kunokat maga is a Körös és a Maros folyók között megszállt kunsággal hozta kapcsolatba: „Annyit az általános magyar történetből tudunk, hogy IV. Béla királyunk a kunokat többek közt a Körös mellékére s a Körös és Maros közére is telepítette [...] Ezzel a mi vidékünkön mozgalmas élet kezdődött. A kunok végigbarangolták e tájakat s itt is, ott is felütötték sátraikat, ahol arra alkalmas helyet találtak. Messze vidéken valamennyi közt legalkalmasabbak egyike az e tájon szokatlan nagyságú szarvasi halom, illetve annak közvetlen környéke volt. Nem véletlen az, hogy a régi Szarvas is, meg az új Szarvas is éppen ugyanitt keletkezett. [...] IV. (Kun) László [...] ez az anyai ágon kun származású király érthető előszeretettel viseltetett a kunok iránt; velük őriztette, kísértette magát, köztük tartózkodott [...] két ízben azonban, 1284-ben és 1285-ben nemcsak, hogy a szarvasi halmon való tartózkodásáról van feljegyzés, hanem arról, hogy onnan datálva adott ki rendeleteket is. Nem tehető fel, hogy két évben is ugyanazon a helyen tartózkodott volna, ha a körül nem tanyáznak állandóan olyanok, akik őt ott mindennel ellátják és pedig kunok [...] A kunok azonban ezekben az években még nem mint állandóan letelepült, csak állandóan, hosszabb ideig itt tanyázó népek lakhatták a szarvasi halom környékét”. ¹⁶¹²

¹⁶¹⁰ Vö. Haan 1870, I. 19. Hasonlóan, mint halála előtt, 1290 nyarán, Körösszeg mellett.

¹⁶¹¹ Szegfű 1973, 79.

¹⁶¹² Neumann 1922, 27–28. Vitatta a kunok Szarvas környéki jelenlétét a város későbbi másik monográfusa, Maday Pál, aki részletes kutatástörténeti áttekintést adott az általa tévesnek minősített felfogás születéséről. Szerinte ennek alapja az említett 1425. évi oklevél, amely „a szarvasi és újszászi jászok és ezek kapitányai között a terhek viselésének ügyét rendezi” (ZsO XII. 131 [306.]). Maday rámutatott: a félreértés abból fakadt, hogy a Békés megyei Szarvast összetévesztették a Szolnoktól ÉNy-ra és a vele együtt említett Újszásztól Ny-ra eső egykori jász községgel, amely ugyanezt a nevet viselte – emiatt viszont a békési Szarvast is eredetileg „jászkun” településnek vélték. Újszász község határának a faluhoz legközelebb eső részén ismeretes Szarvashalom neve, maga a halom egy emelkedett és hosszan elnyúló domb (Gyárfás 1870–1885, III. 211), ez pedig „valóban a kun területhez tartozott” – összegzett Maday. Mindebből törvényszerűen adódott a tárgyunk szempontjából lényeges következtetés, vagyis hogy: „Ezen a halmon és nem a mi Szarvashalmunkon keletkezett Kun László királyunk rendeleteit és nem a mi Szarvasunk szálláskapitányai, hanem az Újszász melletti Szarvas szálláskapitányai maradtak adósságban” (Maday 1962, 30–32). Felfogását erősíthette Gyárfás István megjegyzése, aki szerint IV. László tartózkodási helye a fentebb már előkerült oklevelek kiállításakor inkább lehetett az Újszász melletti Szarvashalom, mert „amott csak közelében, itt pedig éppen köztök lett volna az általa kedvelt jászkunoknak”

Végül megemlíthető: az általános történeti tapasztalat is arra mutat, hogy népek vagy néprészek kényszerű elvándorlása esetén mindig van, aki nem költözik tovább, hanem meghódol, tehát helyben marad.¹⁶¹³

Ezeknek a térségben maradt kunoknak a jelenlétére – mégpedig a 14. század első harmadára vonatkozóan – további közvetett adatok is mutathatnak. A 19. század utolsó évtizedeiben alkotó, egyháztörténettel foglalkozó tudós elődök közül így fogalmazott Ortvy Tivadar *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején (A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve)* c. nagy művében: „A plébániák elosztása ethnografiai viszonyokból is megítélendő. Máramarosban a románság s oroszság, Erdélyben a románság bennülése s folytonos szaporodása hátráltatta a katolikus intézmények fejlődését, éppen úgy, a mint az Árpádházi királyok idején a pogány községek fennállása éket s választó zónát képezett a plébániai községek összefüggő láncolatában. A besenyők, kunok, jászok telepedési helyei az egyházi térképen elszigetelt területeket képeznek, melyek abban a mérvben fogytak, a melyben e területek lakói sorából a pogányság fogyott. Így a mai térképünkön is nagyon feltűnik a Körös alsó vidékének pusztasága. A csongrádi, békési, marosontúli egyházi kerületekben jóformán nincs is plébánia¹⁶¹⁴ s ez nagyrészt

(Gyárfás 1870–1885, III. 211). Az okfejtéssel kapcsolatban több észrevételt is tehetünk. Ugyan a Zsigmond által kiadott diplomában említett, Újszász melletti Szarvas valóban nem lehet a Körös-parti Szarvas, de IV. László okleveleinek kiállítás helye igen. A fentebb kifejtettek mellett érdemes jelezni, hogy ezzel kapcsolatban Maday csupán arra tudott hagyatkozni, hogy az Újszász melletti Szarvas „valóban a kun területhez tartozott”, tehát a békési Szarvas nem. Azonban ez éppen fordítva igaz: ahogy az már előkerült, az államkormányzat a kunoknak – egyebek mellett – „a Körös folyó mellett vagy a Maros és a Körös folyók között vagy ugyanannak a folyónak mindkét partján” jelölt ki szállásterületet, ezek a meghatározások pedig állnak a mai Szarvasra. Más kérdés, hogy Maday, bár ismeri a forrást (Maday 1962, 31), figyelmen kívül hagyja annak értesítését. Ezzel szemben az Újszásztól Ny-ra eső Szarvas nem esik kun szállásterületre. Jászra már igen (Pálóczi Horváth 2017, 19 [térkép]), ami egy jász falu esetén nem meglepő, és ezzel kapcsolatban ismét érdemes néhány megjegyzést tenni. Egyrészt önkényes összemenni a kunokat és a jászokat, hiszen itt két külön népről van szó, bármennyire is elterjedt a „jászkun” fogalom, tehát a jászok lakta Szarvas falu nem lesz kun. Másrészt az is erősen kérdéses, hogy egyáltalán éltek-e jászok a későbbi Jászság területén már IV. László idejében (részletes kutatástörténeti összefoglalót adott Selmeczi 2018, 7–15), így nemhogy kunok, de talán még jászok sem voltak azon a helyen, ahol Maday (és Gyárfás) szerint Kun László fentebb említett okleveleit kiadta – pedig éppen a kunok jelenléte magyarázná IV. László tartózkodásának helyét. Végül érdemes jelezni, hogy a Körös melletti Szarvas már P. magiszter gesztájában felbukkan, tehát ott lehet okleveleket kiállíttatni a 13. század utolsó időszakában, ezzel szemben a jászsági Szarvas csak Zsigmond király 1425. évi oklevelében tűnik fel, tehát az sem bizonyítható, hogy IV. László idejében létezett.

1613 Elég itt csak a 9. század legvégén az oguzoknak meghódolt és a Volga–Ural vidéken helyben maradt besenyőkre utalni – ezek maradványai, mint a 19. oguz törzs (Bäčänäk) jelentkeznek a Kasgári által felsorolt 22 oguz törzs között (Ligeti 1986, 381). Történetileg adathozható az is, amikor a népességnek csak kisebb része hagyja el szállásait, nagyobb része helyben marad – erre éppen az Arany Horda hatalmát elismerő kunok nyújtanak jó példát, akik néptömege az európai mongol állam népességének alapját képezte (Pálóczi Horváth 1974, 245; Kovács 2014, 262).

1614 A Maros–Körös közének területén a 14. század első felében négy püspökség, a csanádi, az egri, a váci és a váradi osztozott, és egy vagy több főesperességük, illetve azok részei tartoztak a régióhoz: ezek az aradi, a békési, a csongrádi, a marosontúli és a pankotai főesperességek voltak. A pápai tizedszedők működésük során mindegyik esperesség területét bejárták (Blazovich 1985, 56). Nemhiába emelte ki Ortvy Tivadar a csongrádi, a békési és a marosontúli egyházi kerületeket: ezekben az esperességekben a pápai tizedszedők mindössze 3, 6, illetve 15 adózó plébániát írtak össze (Ortvy 1892, 599–602; Ortvy 1894, 109–110, 422–428). (Ehhez tartozik, hogy a váci püspökség csongrádi egyházkerülethez tartozó Szer(monostora) nem is a Maros–Körös közének területére esik. Az itt felsorolt községeket később nevesítjük.)

annak következménye, mivel e vidékeken sokáig fenntarták magukat a kereszténységtől idegenkedett kunok, kik, ha el is fogadták külszínre a kereszténységet, benső ellenszenvüknél fogva mégis az általuk lakott vidék decatholizálásának legkézségesebb elemeit képezték, a mint ezt a reformatio idején is kitüntették.¹⁶¹⁵

Ortvayhoz hasonlóan értékelt Bunyitay Vince is, midőn arra hívta fel a figyelmet, hogy míg a váradi püspökségen belül a bihari főesperességek egyenként 40–50, sőt 100 lelkészséget is számláltak, s papjaik egynémelyike két márka pápai tizedet is fizetett, addig Békés megyében alig találunk összesen 16 plébániát,¹⁶¹⁶ s legelőkelőbb lelkésze, a Békés városi 16 garas tizedet ad, a nadányi 10-et, a többiek pedig még azon is alul. „De a békésmegyei lelkészségek csekély száma aligha azt jelzi, hogy e megye a XIV. század elején kevésbé lakott lett volna, hanem inkább, hogy azon kún szállások, melyek történeti emlékeink szerint a Körös mellékén, s nagyobb tömegekben Békésmegye nyugoti s éjszaki szélein foglaltak helyet, – az említett korban még nem vették fel a keresztiséget. [...] A megtért s tömegesebb kún községeket főtérítőjük az esztergomi megyéhez csatolá, de az apróbb és szétszórt békési s bihari telepek a váradi egyházmegyébe olvadának”.¹⁶¹⁷

Magunk úgy gondoljuk, hogy éppen a Bunyitay utolsó mondatában jelzett történések előzményeinek tárgyi emlékei azok a rovásfeliratos csattöredékek, amelyek a Gyula és Békéscsaba közötti térségből, Mezőberény határából és a Cséffa melletti Radvány falu temetőjéből, továbbá a mai Tótkomlós középkori elődje, Komlós község területéről láttak napvilágot. Ezek az apró, de annál jelentősebb fémleletek biztosan keltezhetők a 14. század középső és harmadik harmadára, a tárgytypus vallási tartalmú feliratai és az eddig ismert lehetséges olvasat is mind a kunok között térítő ferencesekhez köti a tárgyakat, egyszersmind jelzi, hogy a Körösöktől D-re

1615 Ortvay 1892, XXXII – kiemelés tőlem. Ortvay véleményét nem befolyásolta az, hogy a területen nem jött létre kun szék, a plébániák hiányát ennek ellenére is a kunok jelenlétével magyarázta, hiszen az 1279. évi kun törvény 5. pontja alapján már munkájának írása idején is ismert volt, hogy a Maros–Körös közén is kunok foglaltak szállást, de azok ottlétének megítélését még nem befolyásolta Györffy György véleménye, mely szerint a hódí csata után a területet a kunok nagyrészt elhagyták. Ugyanígy ítélte a Marostól D-re eső földeken feltűnő „fehér foltok” kapcsán is, hol „plébániákkal elég jól benépesített vidéken egy helyt szembeötlő úr mutatkozik. Billéttől ugyanis Valkányig és Oroszlámosig, s Nagyszentmiklóstól Kikindáig alig van plébánia. E vidéken úgy 1244–1350 körül szintén pogány kunok laktak. Itt volt a Szentelt-szék nevű kerület, melyhez körülbelül Nákófalva, Valkány, Vizesda, (Kis- és Nagy-)Teremia, Nagy-Ősz, Kis-Ősz, Bánát-Komlós, Dugoszellő tartoztak. Ezekből a XIV. század elején csak Valkány és Nagy-Teremia szerepelnek mint plébániák” (Ortvay 1892, XXXIII).

1616 Ez ebben az esetben a Köröstől D-re eső békési és a folyótól É-ra elterülő szeghalmi főesperességek területét jelenti – vö. Ortvay 1892, 599–606. Ahogy az előzőekben említettük, a vármegye Maros–Körös közére eső részén – azaz a békési főesperességben – csak 6 adózó plébániát találtak az összeírók.

1617 Bunyitay 1883, 190–191. Töröcsik István szerint a térségben a falusi plébániák ilyen nagyarányú hiányát – csaknem egy évszázad eltelte után – már nem annyira a tatárjárás pusztítása magyarázhatja (annál is inkább, mivel a tatárjárás a 16 egyházas települést is érintette), sokkal inkább az 1282. évi (nála 1280-ra helyezett) „kundulás” (Töröcsik 2002, 451 és uo. 2. jz.). Azzal kapcsolatban, hogy a térségben maradhatott-e kun maradványnépeség, nem nyilatkozott – ezzel szemben Kristó Gyula úgy vélekedett, hogy a kun pusztítás mellett a pusztásodás folyamata adhatja magyarázatát, hogy a 13. század végén is találkozzunk Békés vármegyében üres, lakosság nélküli falvakkal. „Az alávett népesség elvándorlása vagy a kunok egyes csoportjainak [kiemelés tőlünk] elvonulása után néptelenné vált földekre a nemesek jelentettek be igényt, s jutottak királyi adományozás folytán ilyenek birtokába. Pl. ezen a módon szerzett 1297-ben javakat Békésben az országos jelentőségű Ákos nem egyik tagja” (Kristó 2003, 117).

eső rétségi, de a két folyó közötti belső, mezőségi területeken is maradtak olyan kun csoportok, amelyek térítésére Szent Ferenc fiai munkálkodni érkeztek I. (Nagy) Lajos királyunk korában. Ugyancsak a területen maradt kun népességre mutathatnak azok a fentebb elősorolt kun eredetű helynevek, amelyek fennmaradása aligha képzelhető el kun nyelven beszélő népesség nélkül. Más kérdés, hogy ez a népesség nem jelentkezik az írott forrásokban, így a terület erősen elnéptelenedettnek tűnik – elsősorban és alapvetően a belső, mezőségi részeken. A mongolok pusztítása ellenére a késő Árpád-kori magyar lakosság egy része a rétségben túlélte a támadást, így nemcsak 1241 előtt, de a tatárdúlás után is a fő folyók melletti terület volt és maradt az eredeti magyar település-hálózat leghangsúlyosabb része. Ezekon a vidékeken új magyar falvak is keletkeztek – erre is mutathatnak legalábbis a pápai adószedők már hivatkozott tizedlajstromainak adatai is, ahol a lejegyzett plébániás községek 40%-a ebben a dokumentumban jelentkezik először.¹⁶¹⁸ Ezzel szemben „az állandó lakhelyekkel ritkábban és későbbben települt Mezőség település-szerkezetében hosszú ideig pótolhatatlan veszteséget okozott a falvak, lakóhelyek felégetése”. Az üresen maradt helyek egy részét a betelepülő kunok foglalták el, de több emberöltőnek kellett eltelnie, mire a tatárjárás okozta károkat a térség lakossága és a települések kiheverték.¹⁶¹⁹ Ehhez kapcsolódik, hogy a 13–14. század fordulójának tartományúri harcai sem kedveztek a békés telepítő tevékenységnek. Az Alföldön csak I. Károly uralmának megszilárdulása után, a 14. század 30-as éveiben indul meg a lakatlan puszták benépesítése. A telepítésre is vállalkozó Becsei Imre s fiai, Töttös és Vesszős, az uralkodó hű bizalmasai 1331-ben szereztek meg pl. Batidát¹⁶²⁰ Hódmezővásárhelytől D-re, és 1340-ben Battonyát¹⁶²¹ Orosházától DK-re. Pilisi András 1338-ban nyert jogot a Békés megyében, Gyoma mellett fekvő Ege pusztá telepítésére.¹⁶²² Ezekkel a kezdeti lépésekkel indult el a Körösök és a Maros közének fokozatos betelepítése. A térség belső, mezőségi részének magyar ajkú benépesítésére viszont csak a 15. század elején kerülhetett sor. Györffy György is aláhúzta: az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék „egyetlen egyházas helyet sem említ e területen”,¹⁶²³ s csak a 15. század közepén tűnedeznek fel

1618 A hat békési templomos hely közül három (Csaba, Edeles, Gyoma), míg a tizenöt marosontúli plébánia közül hét (Apátfalva, Bökényfalva, Látrány, Pécsk, Szecső (Szecse), Szentkirály, Tárnok(i)) a pápai tizedszedők összeírásában bukkan fel először (ÁMTF I. 504, 505, 507, 847, 850, 863, 866–867, 870, 873). L. még Blazovich 1985, 57.

1619 Blazovich 1985, 52, 58, 118. Hasonlóan értékelt Szűcs Jenő, aki szerint a Maros–Körös közének településtérképe a tatárdúlás után „még 1330 körül is vigasztalanul »üres«: a települések között többnyire 30–40 km ür tatóng. [...] A falvak sűrűbb láncolata csak a folyók, a Tisza, a Maros, a Körösök mentén, árterületeken és mocsaras vidékeken maradt meg, ahol a lakosság inkább átvészelte a tatárok vonulásait. E vidék hatalmas üres peremtérsegein legfeljebb a kun szállások körül volt élet még 1300 táján is, sajátos nomád atmoszféra, éles kontrasztban a »keresztény módra« falutelepülésekben élő és földművelő magyar környezettel – mint az 1279. évi kun törvényben megfogalmazódott” (Szűcs 1993, 162).

1620 AnjOkl XV. 224 [390.].

1621 AnjOkl XXIV. 98 [210.].

1622 AnjOkl XXII. 329 [527.]. L. még Blazovich 1985, 62.

1623 A fentebb már többször említett és a csongrádi, a békési és a marosontúli főesperesség illetékességi körébe tartozó 3, 6, illetve 15, azaz összesen 24 adózó plébánia (gyakorlatilag) mindegyike a Maros–Körös közének rétségi területére, illetve annak peremére lokalizálható, nevesítve: a csongrádi egyházkerületben Opir ~ Apor (Mindszent határába olvadt), Sancto Adrian ~ Szentadorjánmártély (S. Adrianus) (Mártély) – Sers ~ Szer(mo-

okleveleinkben az első községek, számos pusztá („telek”) tartozékkal.¹⁶²⁴ Ennélfogva azt sem lehet véletlen, hogy az orosházi múzeum fémkeresővel intenzíven kutatott gyűjtőterületéről – amely a Maros–Körös közének belső, mezősi területeinek egy részére terjed ki – a kelta, római, valamint Árpád-kori (jellemzően III. Béla pénzeivel záruló), friesachi és 15–16. századi érmék mellett a 13. század második fele és 14. század közötti időszakból gyakorlatilag nincsenek vagy alig kerülnek elő érmék.¹⁶²⁵ Az éremforgalom hiánya jól mutatja a terület – viszonylagos – kikapcsolódását az ország gazdasági és társadalmi életéből.¹⁶²⁶

nostora) (Ópusztaszer) nem tartozik vizsgált területünkhöz; a békési főesperességben Bekes ~ Békés (Békés), Chaba, Taba ~ Csaba (Békéscsaba), Edeles (ma pusztá Köröstarcsától Ny-ra), Gama ~ Gyoma (Gyomaendrőd), Gul, Tur ~ Gyúr (ma pusztá Békéstől Ny-ra), Gula = Gerla (ma pusztá Doboztól DNy-ra); a marosentúli archidiaconatusban Bozarak ~ Basarág (ma pusztá Battonyától DK-re), Buken, Bubenfolua ~ Bökényfalva (ma pusztá Magyarcsanád határában), Warashel, Wasrahel, Hold ~ Hódvásárhely (Hódmezővásárhely), Latrian ~ Látrány (Pécska pusztája a településtől ÉÉNy-ra), Mokofalua, Mokofolua ~ Makófalva (Makó), Noglok ~ Nagylak (Nagylak), Petk ~ Pécsk (Pécska), Pothfalua ~ Apátfalva (Apátfalva), de Sancto Rege ~ Szentkirály (ma pusztá Hódmezővásárhelytől D-re), Sombur ~ Zombor (Kiszombor), Tembes, Tenbes ~ Tömpös (ma két pusztá Makótól Ny-ra), Tharnuk, Tarnuk, Tornuk ~ Tárnok(i) (ma határrész Makó mellett K-re), Veresmoth ~ Veresmart (a Maros jobb partján, Szemplaktól DNy-ra feküdt), Zeche ~ Szecső (Szecse) (ma pusztá Apátfalvától Ny-ra). Az utolsóként felsorolt Zerep ~ Szerep helye ismeretlen. L. ÁMTF I. 173, 503, 504, 505, 507, 507–508, 847, 850, 858–859, 863, 863–864, 865, 866–867, 870, 873, 874–875, 877, 878, 892, 904, 904–905. A csanádi püspökség aradi főesperességéhez is tartoztak olyan községek, amelyek a Maros–Körös közén létesültek, azonban mindössze az egymás mellett fekvő Kingyed és Monostor található a Mezőség peremén, mindkettő Battonyától ÉK-re (Blazovich 1985, 57). Elhelyezkedésükhöz l. ÁMTF I. 180, 181. Ugyanez mondható el az egri püspökség pankotai és köleséri egyházkerületeiről is, ezek lejegyzett helységei viszont kivétel nélkül a Rétság területére helyezhetők (Blazovich 1985, 57–58). Fekvésükhöz l. Blazovich 1985, 68–69. oldalak közötti térképmellékletet („A Körös–Tisza–Maros köz települései a tatárjárást követő évszázadban XIII–XIV. század közepéig”).

1624 Györffy 1965, 228. A tizedjegyzék adatai alapján Blazovich László úgy fogalmazott, hogy azok „mintegy összegzését adják a tatárjárás után kialakuló település-hálózati változásoknak” (Blazovich 1985, 52).

1625 A múzeum egész gyűjtőterületére érvényes a középkori Szentetornya kapcsán megfigyelt jelenség: ha a 11. századi éremanyag nincs is mindenütt jelen, de a 12. századtól már sűrűsödnek a pénzek a területen, és 12–13. századra keltezhető friesachi denárok is akadnak. A 13. század második felét és a 14. századot azonban alig képviseli leletanyag, ezzel szemben a 15. század második felével „újraindul” a megtelepedést és pénzforgalmat tanúsító érmék sűrűsödése, amely a 16. századra csúcspontot ér. Vö. Katona-Kiss 2017, 4. Hogy a tatárjárás és Zsigmond uralkodása közötti időszakból alig van értékelhető leletanyag (főleg a korábbi és a későbbi pénzérmékhez viszonyítva), azt megerősítették az NGYTM egykori régészei, Bíró Gyöngyvér és Hergott Kristóf is. Az orosházi múzeum fémkeresős munkatársa, Kerekes György térképre vitte a Csanádi-hát területén fellelt érméket, amely ugyanezt a jelenséget mutatta. Hasonló tendenciáról számoltak be a Békéscsabától É-ra eső vidéken (Csárdaszállás, Mezőberény, Bélmegyér és Köröstarcsa közigazgatási területén), valamint Szarvas tágabb környezetében Dombi Zoltán és Czesznak Zsolt, a békéscsabai, illetve a szarvasi múzeum fémkeresős munkatársai is. Mindannyiuk segítségét itt is köszönjük!

1626 Hatházi Gábor mutatott rá, hogy „a halotti pénzekben bőséges java Árpád-kor (11–12. század) után – nagyjából a 13. század közepétől – a magyar temetőekben szintén alig fordulnak elő pénzek, egészen Nagy Lajos és Mária koráig”. Ugyanez figyelhető meg az elhantoltakkal együtt temetett ékszerekkel és egyéb ruhatartozékokkal kapcsolatban is. Neves régészünk a jelenség mögött gazdasági okokat sejtett: a királyi pénzverés a 13. század közepe után hanyatlásnak indult, majd IV. Béla halálával gyakorlatilag összeomlott. A királyi veretek értéktelenségük folytán szinte teljesen kiszorultak a közforgalomból, a báni és bécsi denárok viszont oly mértékben értékelődtek fel, hogy ezért nem váltak halotti obulussá, legfeljebb a hamisítványaik. Talán ebből is adódóan hasonlóan értékelődhetek át az ékszerek is (a rossz pénzzel szemben gyakorlattá vált az ékszerekben való családi „tőkefelhalmozás”), aminek következtében szintén ritkábban kerültek sírba (Hatházi 2004a, 78–79). Az előző jegyzetben azonban éppen arra mutattunk rá, hogy a két folyó közötti területeken általában sem kerülnek elő pénzletek a jelzett időszakon belül, tehát nem csupán arról van szó, hogy sírmellékletként hiányoznak, hanem általánosságban is igaz: magából a térségből nem adatolhatók szórványként sem, ami mögött a

Eddig ugyan nem sikerült 13–14. századi kun szállás nyomaira bukkanniuk a régészeti kutatásoknak a Maros–Körös közén, de ennek az is oka lehet, hogy a 15. századra magyar faluvá átalakuló¹⁶²⁷ s ilyen minőségében kun jegyeket nem viselő települések a korábbi időszakban még hasonló képet mutathattak, mint amelyet Csengele kapcsán Horváth Ferenc is megfigyelt.

Reizner János 1892-ben ásatást végzett a Horváth Ferenc által feltárt templomtól közel 6 km-rel K-re eső Templom-halom (Templom-hegy) nevű dombon. A „csontok egész tömegén” kívül, a domb D-i szélén egy 8x6 m nagyságú, fél méter vastag alapfalakból kirajzolódó, réti mészkőből rakott építmény nyomait találta. A kőalapozás alatt még egy fél méter vastag dőngölt agyagréteg húzódott. Az épület tengelye DK-i irányú volt, apszis alapozásának nem találtak nyomát. A feltárt sírok egyike sem tartalmazott mellékletet. Egy 1690-es összeírásban találkozunk először a Templom-halom környékének Felső-Csengelye és a Horváth által feltárt templom határának Alsó-Csengelye megjelölésével. Horváth Ferenc az általa feltárt templom kapcsán jelezte: 14–16. századi telepnyomok sem a templom körül, sem távolabb nincsenek, legalábbis olyan mértékben, hogy abból településre lehetne következtetni. Nagyjából ugyanez a helyzet a felső-csengelei templom és temető esetében is, azzal az eltéréssel, hogy az apszis nélküli kis templom aligha lehet sokkal korábbi, mint az itt előkerült egyetlen datáló értékű lelet, egy 15. századi ezüstgyűrű. A két templom és a körülötte lévő temető, úgy tűnik, „kialakult falu nélkül állt”. „A tágabb körzetben észlelhető településnyomok egy elszórt, inkább a későbbi tanyavilág képét idéző szisztémát takarhatnak, melyek számára a térítés alkalmával építhették – talán a sürgető szükség igényei miatt – meglehetősen kis méretű, apszis nélküli templomot¹⁶²⁸ Felső-Csengelén, de az ettől távolabb mozgó családok az akkor még nyilván álló, s talán számukra rendbe hozott templom körül pásztorkodtak és temetkeztek”.¹⁶²⁹

Valószínűleg az efféle kun szállásoknak közel sem mindegyike alakult át magyar községgé, hanem számottevő részüket felhagyták,¹⁶³⁰ a térség kun maradványnépessége a szállásokhoz

terület gyéren lakottsága, illetve a maradvány kun népesség jelenléte állhat – akik viszont ebben az időszakban még aligha kapcsolódtak be a pénzgazdálkodásba.

1627 Blazovich László megállapítása szerint vizsgált térségünkben a 16. század második harmadáig felbukkanó helynevek, tehát az állandósult falvak közül a fontosabb, nagyobb települések nevének forrásokba kerülése a 15. század derekára lezárult. Ekkorra már a népesebb helyek neve többször is előfordult az okleveles anyagban (Blazovich 1985, 74).

1628 Apszis nélküli sima vagy támpilléres téglalap alaprajzú templomokat a Maros–Körös közéről is ismerünk, így pl. Rárós, Szőlős vagy Veresegyháza egyházait (Szeremlei 1901, II. 408 [37.], 435 [42.], 474 [51.] ábrák), de ezeknek Árpád-kori előzménye is van. L. még Szőlős és Veresegyház kapcsán Szatmári 2005, 149, 183, 36. kép és 141, 152, 182, 31. kép. Ez utóbbit Szatmári Imre munkájában a Veresegyház I. név mellett Pusztaföldvár, Nagytatársánc címszó alatt is tárgyalja.

1629 Horváth 1978, 122–124.

1630 Blazovich László is megállapította, hogy a két folyó közötti térségben a tatárdúlást követő évszázadok alatt tovább folytatódott a falupusztásodás folyamata – „főképp a mezőségi vidékeken, de az elhagyott faluhelyeket valamilyen formában továbbra is művelték, hasznosították” (Blazovich 1985, 76). Még inkább érinthette a jelenség a fiatalabb és mozgékonyabb kun szállásokat. Más kun szállásterületen is megfigyelhető, hogy az írott kútfőkben legkorábban jelentkező 14. századi kun szállások egy része nem szerepel a későbbi okleveles forrásanyagban. Ennek számos oka lehet; Györffy György nézete szerint ezek a telepek csupán „ideiglenes jellegű téli szállások voltak” (Györffy 1990, 290), melynek lakói nem tudtak alkalmazkodni a feudális viszonyokhoz (Pálóczi Horváth 2002, 50). Pálóczi Horváth András szerint a Duna–Tisza köze homokos vidékén rövid ideig

képest kevesebb számú faluban tömörült lakossággá.¹⁶³¹ Számításba vehető a nagyobb települések, mezővárosok (pl. Békés, Csomorkány, Gyula, Hódvásárhely, Makófalva, Szentandrás) elszívó hatása is – ahogy az pl. a középkori Szer és a kiskunsági kunok kapcsán már előkerült.¹⁶³² Létszámuk nem lehetett elhanyagolható, mivel valószínűleg körükben is megfordultak ferences térítők, de nem is képviselhettek nagyobb tömeget, hiszen nem alakult ki önálló székszervezetük.¹⁶³³ Ez utóbbi jelenség háttérében minden bizonnyal az is meghúzódhat, hogy a hódí csatát követően a Maros–Körös közén maradt kunok – akik az eseményekkel kortárs Kézai Simon leírása szerint a leverte lázadásuk után „úgy meghunyászkodtak, hogy szívük félelmében alig mertek a király szemébe nézni”: kiváltságait, alsófokú autonómiájukat elvesztették, s ezzel együtt pedig nemzeti ösztönözésüket is. Egy részük bizonyosan szolgáskorba is süllyedt, a legyőzött kunok javain és a foglyul ejtettek tömegén a magyarok osztozkodtak. A győztes magyar nemesek a csatát követően kun foglyokat elővezetve adták elő birtokkérelmeiket a királynak, és ekkor kerülhettek rabszolgaságba azok a kunok is, akikkel a 14. század elején magyar kézen találkozunk.¹⁶³⁴

Az egykori kun nemzetség létszámának jelentős csökkenése és a privilégiumokból fakadó státusz elvesztése adhatja a magyarázatát annak is, hogy az itteni kunok mint *kunok* nem jelentkeznek többé írott forrásokban. A kiváltságait veszített maradványnépesség a 15. század folyamán minden bizonnyal beolvadt a Maros–Körös közét újra benépesítő magyarságba, de eredetük nyoma még fel-felbukkan. Így pl. Kunágota nevében, melyet a középkori Szilasról telepített Szilágyi Mihály,

fennállt szállások eltűnésének okaként számításba vehető a túllegeltetés miatti erózió, illetve a növényzet lepusztulása, amely végső soron a talaj gyors kimerülését okozta (Pálóczi Horváth 2002, 50).

1631 Ugyan jóval későbbi a példa, de megemlíthetjük, hogy az oszmán-törökök kiűzése után 1699-ben a Nagy-kunság területén mindössze két falut (Karcagújszállást és Kunmadarast) és tizenöt pusztát írtak össze – ez utóbbiak közül négyet a karcagiak vettek művelés alá. Pálóczi Horváth András megjegyzése szerint: „Itt tehát nyomon kísérhetjük a települések koncentrálódásának folyamatát, ahogy az elhagyott falvak területe beolvadt a továbbélő települések határába” (Pálóczi Horváth 2002, 51).

1632 A térség nagyobb településeiben belül az elősoroltak említését elsősorban az indokolta, hogy ezek környékén kun vonatkozású régészeti emlékek vagy helynevek (esetenként mindkettő) regisztrálhatók. Ettől függetlenül természetesen más nagyobb lakott helyek is idevonhatók – a két folyó közötti térség mezővárosaihoz, valamint „a mezőváros és a falu helyzetének határán álló” településekhez l. Blazovich 1985, 93–116.

1633 Az országot elhagyó, illetve a szállásterületükön maradt kunok létszámára vonatkozó számításokat legutóbb Pálóczi Horváth András adta közre. Györffy György szerint a kiköltözők a teljes népesség egyharmad részét tették ki, amely a kiűrt területek nagyságát tekintve elfogadhatónak tűnik. Középarányosan számolva a Maros–Körös közén hozzávetőlegesen 8000 kun élhetett a hódí csatáig (Pálóczi Horváth 2020, 280), de hogy mennyien maradhattak, nem világos.

1634 Györffy 1990, 285–286. Ez utóbbira példa a hévízi konvent előtti ügylet Becsei Imre halálakor (1335), akinek fiai, Töttös, Vesszős és Tamás az öröklött javakon, egyebek mellett (rab)szolgáikon is osztozkodva egy István (Györffynél Sándor) nevű kun özvegyének és lányának sorsáról is döntöttek (AnjOkl XIX. 179 [391.]). A fentebb említett szempontokra és a Györffy György által bemutatott példákra Pálóczi Horváth András hívta fel figyelmünket. Ezzel összefüggésben azt is felvetette, hogy a Maros–Körös közének kiűrése és egy több ezer fős kun csoportnak a dunántúli Mezőföldre telepítése nagyjából egy időben történik – bár van adatunk arra, hogy a későbbi Hantos-széki kunok eredetileg a Duna–Tisza közén éltek. Ez utóbbihoz l. Györffy 1990, 304, illetve a nyomában további adatokkal Hatházi 2004a, 155–156, 162. Egyébiránt már Hatházi Gábor is felvetette annak lehetőségét, hogy a hódí csatában elbukó kun lázadás résztvevőinek egy csoportját telepítették át a Mezőföldre (Hatházi 2004a, 162), s ezzel kapcsolatban akár a Maros–Körös közeli kunok is számításba jöhetnek.

vagy jelzi lakosainak származását Kevermes falu neve, amely község első (fennmaradt) okleveles említése óta napjainkig viseli ősi kun személynévi eredetű nevét.¹⁶³⁵ Kérdésként merül fel, hogyan értelmezhető az a késő középkori személynévanyag, amelyet a 16. század második felében jegyeztek fel a két folyó közötti térségben működő török adóösszeírók. Így pl. a Maros–Körös közének jelentős részét lefedő gyulai szandzsák területének lakosságát lajstromba vevő török defterekben rendre előkerülnek a *Kun* személynévet viselő adófizetők, de olyanok is, akik kun eredetű családnéveket viselnek, ezek pedig akár származásuk lenyomataiként is értelmezhetők.¹⁶³⁶ A gyulai szandzsák különböző náhijéiből való gyűjtésünk eredménye inkább csak egyfajta mutatóanyag, közel sem teljes körű, de módszeres kutatással a példák sora minden bizonnyal tovább bővíthető.

A Kun személynév bizonyosan megtalálható a gyulai náhijéhez tartozó Gyulavára, Remeteház és Kölesér községekben, az aradi náhijében fekvő Kupán és Kunágótán, a békési náhijében található Békés, Királyság, Veresegyház, Csorvás, Szentetornya, Gerendás, Mezőmegyer, Csabacsúd, Csákóhegyes, Décse, Ege, Szentandrás, Kondoros, Nagydobos (azaz Doboz) és Kun-szentmárton nevű településeken, valamint a zarándi náhijében lévő Bánhegyes, Nagypél, Elek, Gyulavarsánd, Bánkamarás, Nyék, Városkeszi, Nagyzerind és Ottlaka, végül a bihari náhijébe eső Ágya és Szinte nevű falvakban.¹⁶³⁷

Ugyancsak számos településen feljegyezték a *Kum* családnevet, így pl. Kunágota, Szentetornya, Szénás, Kaszapereg, Décse, Csarna, Murony, Nagypél, Bánkamarás, Nyék, Gyarmat, Szenteskirály, Nagyzerind, Csente stb. településeken, gyakran egy időben és helyen a Kun nevet viselőkkel. A név minden bizonnyal ez utóbbi, valószínűleg a keresztnév szókezdője miatt félrehallott, torzulásából keletkezett. Hogy a két név megfeleltethető egymásnak, arra példát ad az az 1567-ben a csanádi szandzsákból jegyzékbe vett becseji *Kum István*, aki 1579-ben már, mint

1635 Természetesen egy település kun nevéből még nem feltétlenül következik lakosságának kun származása, azonban magunk úgy gondoljuk, hogy ha érveink elfogadhatóak annak igazolására, hogy a hódai csatát követően is maradtak a Maros–Körös közén kun csoportok, akkor Kevermes nevének születését, fennmaradását és folyamatos használatát aligha lehet máshogy magyarázni, mint hogy azt annak lakossága vagy annak környezete adta és tartotta fenn, tehát a helynév és a település lakosságának eredete között összefüggés kell, hogy legyen. Pálóczi Horváth András jegyezte meg a különböző időrendi csoportokba sorolható kun szállásnevek kapcsán, hogy: „Természetesen kronológiai megállapításaink elsődlegesen a települések nevének keletkezésére vonatkoznak, de egy szállás kialakulása és nevének megszületése között bizonyos korrelációról nyilvánvalóan beszélhetünk” (Pálóczi Horváth 1974, 257).

1636 Itt kell megjegyeznünk, hogy a Kun családnév ugyan viselőjének származására utal (Györffy 1990, 281), de az nem feltétlen mutat réges-régen helyben lakóra – a nevet viselő személy máshonnan is vándorolhatott az adott településre (Kálmán 1989, 80). Az ilyen irányú magyarázatot erősíti, hogy a Kun családnév mellett felgyűjtettek a Cse[h], Magyar, Oláh, Rác, Székely, Tóth, Török nevek is. Érdemes azonban azt is meggondolni, hogy ez a vándorlás nem feltétlenül a Maros–Körös közén kívüli területről történhetett, hanem a térségen belül is, ami így viszont éppen a régió belüli kun maradványnépeségre utalhat. Arra is gondolhatunk viszont, hogy az – akár beköltözés következtében – elmagyarosodó falvakban a többség így jelölhette a kun származásának tudatát még őröket vagy maga magát. Ugyancsak a származásra utalhatnak azok a személynévek, amelyek maguk is a kun nyelv maradványai. Mándoky Kongur István a kun eredetű személynéveket a magyarországi kun nyelv szórványemlékei közé sorolta (Mándoky Kongur 1993, 14, 32). A Kunságon kívüli előfordulásuknál ugyan természetesen kritériumként fogalmazta meg annak igazolását, hogy a szóban forgó nevet „bizonyíthatóan kun személynévek” viselték – esetünkben erre a területhez kapcsolódó és eddig taglalt masszív kun vonatkozások utalnak.

1637 L. Káldy-Nagy 1982 vonatkozó részeit.

Kun István szerepel a defterben.¹⁶³⁸ Kunágótán 1567-ben *Kun Imre*, 1579-ben *Kum Balás* és *Kum Tomás* nevét jegyezték fel,¹⁶³⁹ míg Szentetornyán 1567-ben mindkét forma párhuzamosan jelentkezik különböző emberek nevéként.¹⁶⁴⁰

Egy példával a *kumán* népnév is képviselteti magát személynévben. A zarándi náhijébe sorolt Nemesvásáriban jegyezték fel 1567-ben *Kumán László* és fia, *Kumán Gyurka* nevét; előbbi 1579-ben is a faluban élt.¹⁶⁴¹

Ami a kun eredetű családneveket illeti, Remeteházán, ahol *Kun István* és fia *György* nevét is feljegyezték, élt 1567-ben egy *Kebermes András* nevű lakos is.¹⁶⁴² Mint fentebb előkerült, ebben az alakban a már taglalt *Kebermes* nevét is lejegyezték 1506, 1510 és 1553 folyamán. Ugyancsak szerepel egy *Kebermes István* és fia *András* is az 1567. évi defterben, akiket a Békés városa melletti Kistelek faluban írtak össze,¹⁶⁴³ továbbá egy *Kebermes György*, a zarándi náhijéhez tartozó Fajdasról.

Ugyanebben a községben 1567-ben feljegyezték *Kajtor Ferenc* és két fia nevét is.¹⁶⁴⁴ Szintén ebben az évben írták össze az aradi náhijéhez tartozó Mikalakon (Mikelaka) *Kajtor Jakab* (*Jakab Kajtor*),¹⁶⁴⁵ illetve a zarándi náhijéhez tartozó Pélen *Kajtor Gergel* és *Kajdor Lukács* (valamint fiaik) neveit is.¹⁶⁴⁶ Az 1579. évi defterben a zarándi náhijéhez tartozó Somoson jegyezték le *Kajtor György* és testvére *Orbán*, továbbá az ugyanitt fekvő Alatka faluban *Kajtor János* nevét.¹⁶⁴⁷ A név jelentkezik a kun Hantos-szék területéről ismert Kajtorszállása (1448: *Kaythorzalasa*) nevében is,¹⁶⁴⁸ jelentése 'visszatér, hazatér (vándor)'.¹⁶⁴⁹

Battonyán (aradi náhije) 1567-ben *Buga Petre*,¹⁶⁵⁰ a békési náhijéhez tartozó Eperjesen pedig 1579-ben *Buga Pál* és fia *Tomás* nevét jegyezték fel.¹⁶⁵¹ Ugyanebben az évben és náhijében írták össze a törökök Kaszaperegen *Buga Kelemen*,¹⁶⁵² valamint a zarándi náhijéhez tartozó Miskén *Buga Bódizsár* nevét.¹⁶⁵³ Ezekben ugyanúgy a 'bika' jelentésű szó érhető tetten, mint a már tárgyalt Karabuka (Kara Buga) esetében.

1638 Utalt erre Káldy-Nagy Gyula is (Káldy-Nagy 2000, 159, 2. jz.).

1639 Káldy-Nagy 1982, 117, 118.

1640 Káldy-Nagy 1982, 176, 177.

1641 Káldy-Nagy 1982, 352. A névhez l. még Baski 2006, 276.

1642 Káldy-Nagy 1982, 57.

1643 Káldy-Nagy 1982, 266–267.

1644 Káldy-Nagy 1982, 311.

1645 Káldy-Nagy 1982, 99.

1646 Káldy-Nagy 1982, 315.

1647 Káldy-Nagy 1982, 356, 378.

1648 Hatházi 2004a, 222. L. még Mándoky Kongur 2012, 208.

1649 Baski 2006, 265. Mándoky Kongur István részletesen is tárgyalta a nevet, de összevonva azt a Kajtárral (Mándoky Kongur 2012, 38–41). Baski Imre szerint a neveket külön kell tárgyalni, és más etimológiai javaslatokra is felhívta a figyelmet (Baski 2007, 265).

1650 Káldy-Nagy 1982, 118.

1651 Káldy-Nagy 1982, 204.

1652 Káldy-Nagy 1982, 190.

1653 Káldy-Nagy 1982, 317.

Ugyancsak 1579-ben a zarándi náhijébe sorolt Bánkúton vették fel a defterbe *Kara Petre* nevét.¹⁶⁵⁴ Szintén ugyanebben az évben írták össze – Kun és Kum neveket viselők mellett – *Kara Márton* nevét Bánkamaráson (zarándi náhije).¹⁶⁵⁵ Ehhez hasonlóan Csorváson (békési náhije) 1567-ben Kun István (*István Kun*) és *Kun Györke* mellett feltűnik három *Karai* nevet viselő lakos is (apa és két fia). Noha nem világos, hogy ez utóbbiakat kapcsolatba lehet-e hozni a Karabuka kapcsán már taglalt kun *qara* 'fekete' szóval,¹⁶⁵⁶ de figyelemre méltó, hogy ugyaninnen 1579-ben feljegyezték *Bajtor János* és *Bajtor Gáspár*, valamint öt *Bota* nevet viselő lakos nevét is (*Bota Mihál* és *Bota Anbrus*, valamint az utóbbinak három fia).¹⁶⁵⁷ A Bajtor név összevethető a kun *Bajdor* 'légy gazdag' jelentésű névvel,¹⁶⁵⁸ míg a Bota a 'tevecsikő' jelentésű *bota* szóval, amely igen elterjedt a török nyelvű népek névadásában.¹⁶⁵⁹

Csentén (zarándi náhije) ugyancsak összeírtak Bota nevet viselő lakosokat 1567-ben: *Bota András* és fia *István*. Ugyanitt élt *Kum Petre* és testvére *Lőrinc* is.¹⁶⁶⁰

A békési náhijéhez tartozó Szentetornyán is kerültek a defterbe *Kum* (< *Kun?*), *Kun*, *Kara* és *Karai* személynevű lakosok az 1567. és az 1579. évi török adóösszeírás során, valamint lajstromba vettek három *Karacs* családnevű lakost is.¹⁶⁶¹ Ehhez hasonlóan Kevermesről (zarándi náhije – itt az eredeti formára visszamenő Kemermesként lejegyezve) is felírták *Karacs Alberd* nevét 1567-ben.¹⁶⁶² A Karacs név kapcsán a Kun névtár úgy nyilatkozott, hogy: „Magyarázható a kun *qara* 'fekete' -č kicsinyítő képzős szóból” – jelentése: 'feketecske'; azonban „magyar eredeztetése is lehetséges a régi *Károly* személynév lerövidült -(a)cs becéző képzős alakjából, esetleg a német eredetű magyar karacs szerszámnévből”.¹⁶⁶³

A zarándi náhijéhez tartozó Ságról *Karagul János* (és testvére) nevét írták össze 1579-ben.¹⁶⁶⁴ A Kun névtár a Karagul kapcsán a *Kargoj* 'héja, karvaly?' névhez irányít. Mándoky Kongur egy feltételezett kun *Qiryj névre vezette vissza a nevet¹⁶⁶⁵ – vö. ezzel a Codex Cumanicusban is feltűnő qryyj 'karvaly' szót.¹⁶⁶⁶

1654 Káldy-Nagy 1982, 293.

1655 Káldy-Nagy 1982, 296.

1656 Baski 2007, 266.

1657 Káldy-Nagy 1982, 169–171.

1658 Baski 2007, 248.

1659 Kun 2002, 337–338. Itt kell azonban jelezni, hogy Káldy-Nagy Gyula arra hívta fel a figyelmet, hogy az arab írás egyik sajátossága a diakritikus pontok (egy-egy betűtest fölé vagy alá tartozó pont, illetve pontok) esetenkénti elhagyása, így amikor csak a betűtestet írták le, akkor például „a Bóna név lehet Boba, Buta, Bota, Buja, Puja, stb.” (Káldy-Nagy 1982, 16). Mindenesetre az egy irányba mutató adatok egymást is erősíthetik.

1660 Káldy-Nagy 1982, 354.

1661 Káldy-Nagy 1982, 175–178.

1662 Káldy-Nagy 1982, 304.

1663 Baski 2006, 266. L. még Mándoky Kongur 1993, 138–139; Mándoky Kongur 2012, 177; TESz II. 371.

1664 Káldy-Nagy 1982, 318.

1665 L. Mándoky Kongur 1993, 141; Mándoky Kongur 2012, 179.

1666 Baski 2006, 268.

Fábiánsebestyénről (békési náhije) 1567-ben és 1579-ben is összeírtak *Orgován* és *Turgon* (továbbá *Turgoni*) neveket viselő falubelieket,¹⁶⁶⁷ a nevek kun vonatkozásait fentebb már taglaltuk.

Berényben (Mezőberény – békési náhije) az 1579. évi defterben olvasható *Konta Lukács* és *Csákán Petre*, valamint fia *Boldizsár* neve.¹⁶⁶⁸ Utóbbi már fentebb előkerült, a kunok szívesen adták gyermekeiknek fegyverek, szerszámok nevét. Baski Imre megjegyzése szerint: „Mivel csákány szavunk kun eredetű, a név mindenképp kunnak tekinthető”.¹⁶⁶⁹ A Kun névtár a Konta kapcsán Rásonyi névfejtését idézi, aki szerint az a kun **Qondi* személynévből keletkezett, az pedig a Codex Cumanicusból is adatolható kun *qon-* ige múlt idejű alakja – jelentése: ’megszállt, megtelepedett’. A név Karcag és Kisújszállás határából is adatolható¹⁶⁷⁰ – *Konta-dűlő* –, és lehetséges, hogy a helynév korai kun szállást jelölt.¹⁶⁷¹

A zarándi náhijéba sorozott Kétegyházirol ugyancsak felírták 1579-ben *Csákán Matiás*, valamint *Barak Matiás*, továbbá még 1567-ben – a Csomorkány kapcsán már idézett – *Csортán Benedik* nevét.¹⁶⁷² A Barak ~ Barag név egy kun **baraq* ’nagy szőrű (pásztorkutya)’ közvetlen átvétele,¹⁶⁷³ s 1570-ben Mártély faluban is feljegyezték (*Barak Andriás*, fia *Mihál*, testvére *Ferenc*).¹⁶⁷⁴ Mint fentebb már előkerült, Györffy György szerint a „Csортán és Csортán vagy Csортján azonossága kétségtelen”. Jól megragadhatóan mutatják ezt a kun Csортán nemzetség területén létrejött Csортján-szék, később Halas-szék kapcsán előkerült *generationis Chertan* és a *de sede Chortyan* nevek.¹⁶⁷⁵

1667 Káldy-Nagy 1982, 172–174.

1668 Káldy-Nagy 1982, 174.

1669 Baski 2006, 256. L. még Ligeti 1986, 543.

1670 Baski 2006, 272. Idetartozik viszont, hogy magyar nyelvterületen többfelé is előfordul a név, így az is lehetséges, hogy az a „régvi világi Kont személynév -a becéző képzős származéka” – l. uott.

1671 Pálóczi Horváth 2009, 226.

1672 Káldy-Nagy 1982, 348–349.

1673 Baski 2006, 249. Etimológiájának részleteihez l. Mándoky Kongur 1993, 117–120; Mándoky Kongur 2012, 35–38.

1674 Káldy-Nagy 2008, 51. Kipcsak törzsnévi párhuzamára hivatkozva Blazovich László – a Kongrolu mellett – nemzetségnévi eredetűnek tartotta a magyarországi hely- és személynévi anyagban fellelhető Barak (Baraq) nevet (Blazovich 2003, 64). Ugyan Kmoskó Mihály brt alakban olvasta a Dimaski kipcsak törzsnévlistájában szereplő nevet (Kmoskó 2007, 119), s az Peter Golden olvasatában Barat, de azt is jelezte, hogy az arab írásos szövegekben a t és a q betűk felcserélése nem ritka jelenség, és maga is utalt a fent említett kun szóra (Golden 1997, 109).

1675 Györffy 1990, 299. L. még Rásonyi 1967, 139 [50.]; KÖA 101. Ugyan Csomorkány nevének taglalása kapcsán már előkerült, de itt is megemlítjük, hogy a gyulai náhijéba tartozó Nagykemén faluból 1567-ben és 1579-ben Csorhán Pál és testvére, Csorhán Petre, továbbá fiaik, a zarándi náhijéba tartozó Tamász községből pedig Csorhán Gergör neve is szerepel a defterekben (Káldy-Nagy 1982, 59, 331). Káldy-Nagy Gyula a neveket *-gal megjelölve közölte, vagyis hogy a szövegben a magánhangzók miatt vagy a diakritikus pontok hiányában a nevek másként is olvashatók (Káldy-Nagy 1982, 16).

Szénásról (békési náhije) a két jelzett évben a török defterekben a Kum, a Konta és a *Tatár* nevek viselői kerülnek elének.¹⁶⁷⁶ Az előbbieken túl a Tatár névnek is lehet kun vonatkozása,¹⁶⁷⁷ de lehet ragadványnév is.¹⁶⁷⁸ A Buga név kapcsán már idézett Kaszaperegről 1579-ben ugyancsak írtak össze Kum, Tatár és *Konda* (< Konta?) nevű lakosokat.¹⁶⁷⁹

Decsén (békési náhije) 1579-ben a Kun és a *Koncsa* családnevek jelentkeznek.¹⁶⁸⁰ Ez utóbbi 1264-ben egy kun neveként tűnik fel. Felmerült, hogy a név a kun *konşi* 'szomszéd' szóból származik, azonban Baski Imre szerint a javaslat nem meggyőző.¹⁶⁸¹

A zarándi náhijéhez tartozó Bánhegyesen 1567-ben *Buzgán István* nevét jegyezték fel a török adóösszeírók. A 'buzogány' jelentésű névhez tartozó kun vonatkozásokat fentebb taglaltuk. Érdekes, hogy nevét 1579-ben már az oszmán-török *Buzdogán* formában rögzítették.¹⁶⁸²

Jánosházán (zarándi náhije) 1567-ben *Karai Imre* (és két fia), *Karai Anbrus*, *Csákán Bálint*, *Konta Mihál* és *Téke István* neve is jelentkezik az összeírásban. Kérdés, hogy ez utóbbi összefüggésbe hozható-e az előzőekben már tárgyalt kun Teke ~ Tege névvel, mindenesetre Karai Imre családnevét 1579-ben már *Kara* formában jegyezték le.¹⁶⁸³

S ugyan nem tudunk kun vonatkozású párhuzamot idézni hozzá, de végül figyelemre méltónak gondoljuk a zarándi náhijéhez sorolt Meggyesen feljegyzett *Kolgaracs Jakab* nevét.¹⁶⁸⁴

Témánk szempontjából meg kell még említenünk egy V. László idejében kiállított, 1454. október 4-én Prágában kelt oklevelet, melyben az uralkodó olyan feltétellel ruházott át Békés megyei birtokokat Simay Péterre és rokonaira, ha azok „nem az ő királyi kunjainak földjei” (*non sint terre Cumanorum nostrorum regalium*).¹⁶⁸⁵ Pálóczi Horváth András egyik korai dolgozatában jelezte, hogy forrásunk értesítése szerint „Békés megyében még a XV. században is lakhattak kun szórványok”.¹⁶⁸⁶ Az oklevélben a következő helységeket említik: a *Syma* és *Cheyth* nevű Békés megyei birtokok, továbbá a *Zentmargiteghaza*, *Zentmiklos*, *Zentmihaleghaza et Bersen* nevű ugyanezen megyei puszták (predia).¹⁶⁸⁷ Sima Dévaványa mellett, Endrődötől ÉNy-ra,

1676 Káldy-Nagy 1982, 180–182.

1677 Baski 2006, 283.

1678 Kálmán 1989, 80.

1679 Káldy-Nagy 1982, 189–190.

1680 Káldy-Nagy 1982, 218, 220, 222.

1681 Baski 2006, 272. A személynévre adott szakirodalmi hivatkozás helyén (Gyárfás 1870–1885, II. 116) magunk nem találtuk az adatot. Itt említjük meg viszont, hogy a Decsén élő adófizetők között előkerült Döbröcsin Matiás neve is (Káldy-Nagy 1982, 220), amely talán érdemes a figyelemre. A *Koncsa* név jelentkezhet Jurij *Koncsakovics* nevében is (Kovács 2020, 118–126).

1682 Káldy-Nagy 1982, 276. A *buzdogán* alakhoz l. TESz I. 400.

1683 Káldy-Nagy 1982, 282.

1684 Káldy-Nagy 1982, 280, 281. L. még Szatmári – Vágó 1993, 25.

1685 Gyárfás 1870–1885, III. 630.

1686 Pálóczi Horváth 1974, 251, 71. jz.

1687 Az oklevél eredetije: Df. 263 383. Itt szeretném megköszönni Piti Ferencnek, az MTA-HIM-SZTE-MOL Magyar Medieviztikai Kutatócsoport tudományos főmunkatársának, hogy a Gyárfás István által közölt átiratot az eredetivel egybevetette, a hibákat javította, és az új fordítást rendelkezésemre bocsátotta.

míg Csejt Mezőtúr és Dévaványa között feküdt, az utóbbit 1449-ben helyezte át Hunyadi János kormányzó Külső-Szolnokból Békésbe.¹⁶⁸⁸ A két birtok tehát a Kolbaz-szék területének peremén helyezkedett el, így indokolt volt az uralkodó kikötése az adományozás feltételét illetően. Ami a pusztákat illeti, hasonló a helyzet Szentmiklóssal, amely Mezőtúr és Csejt közé helyezhető, s a jelzett időpontban Simához vagy Csejthez tartozhatott.¹⁶⁸⁹ Ugyancsak ebben a térségben található a Bersen alakban rögzített Bercsényegyháza, amely 1498-ban mint Tölgyhöz tartozó puszta jelenik meg oklevélben. Tölgytől D felé, a mai Endrődtől DNy-ra, attól nem messze állhatott.¹⁶⁹⁰ Szintén a közelben feküdt az egykori Szentmihályegyháza, amely Körösladánytól É-ra és „részben talán Sima-Szigethez is tartozott”, amely pedig Ladánytól ÉNy-ra esett, és „kezdetől fogva – a már említett – Sima községe bírta”.¹⁶⁹¹

Ezekkel szemben Szentmargitegyháza már távolabb lokalizálható ettől a birtoktesttől. Szentmargitegyháza nevű helységet Békés vármegyében nem ismer sem Karácsonyi vármegyemonográfiája, sem a Maros–Körös közének középkori településeit lajstromba vevő munka. Neve alapján azonosítható lehetne a Szentmargita (1256: *Zenthmargita*) nevet viselő helységgel – azonban ez Csanád vármegyei falu volt, és Makótól É-ra feküdt.¹⁶⁹² A települést – mely nevét Szent Margitról elnevezett templomától vette – máig ismeretlen ok(ok) miatt 1360 előtt lakói elhagyták. Abban az évben már mint puszta fordul elő,¹⁶⁹³ így az elnéptelenedett, de kőtemplommal rendelkező egykori falura tökéletesen illene 1454-ben a Szentmargitegyháza név. Amennyiben helymeghatározásunk helyes, úgy ez a donáció nem hozható kapcsolatba a Kolbaz-széki kunok lehetséges birtokjogával, de a Szentelt-székkal sem, mert azoktól is viszonylag távol esik. Hogy utalhatott-e a Maros–Körös közén maradt kunokra V. László oklevele? – nem világos, de valószínűleg inkább nemleges a válaszuk, ugyanis a diplomában királyi kunokról van szó, míg a kutatott területünkön maradt kunok székbe nem szerveződven nem rendel-

1688 Csánki 1890, 649, 654; ÁMTF I. 512.

1689 Karácsonyi 1896, 318–319.

1690 Karácsonyi 1896, 46. A Szarvas környéki topográfiai terepjárások alkalmával az Örménykút 14. sz. lelőhellyel azonosították (MRT 8. 344).

1691 Karácsonyi 1896, 282, 318. L. még ÁMTF I. 514; Csánki 1890, 655.

1692 ÁMTF I. 871. Itt kell rámutatnunk, hogy számos példát ismerünk a késő középkorból arra, hogy az egyes vármegyék határterületére eső települések akár egy-két éven belül sem ugyanabban a közigazgatási egységben jelentkeznek. A vármegyehatárok a XV. század közepén is ingadozást mutatnak – talán ezzel magyarázható az V. László oklevelében feltűnő Csanád vármegyei Szentmargitegyháza Békésben való említése. Itt most csak az ugyancsak a Maros–Körös közére eső Békés megyei Csorvás példájára utalunk, egyrészt mert azonos földrajzi régióban található, másrészt mert gyakorlatilag azonos időszakban kelt oklevél említi. Nevével V. László király (1440–1457) 1456. május 12-én Budán kelt oklevelében találkozunk. Ebben a király Hunyadi Jánosnak adományozza több más birtokkal együtt a Csanád megyébe eső Chorwas pusztát is, amely ekkor a szentandrási uradalom részét képezte. Azonban két évvel később, 1458-ban Mátyás király adományozása révén Gerlai Ábránffy Tamás jut tulajdonhoz az immár Békés megye területére eső Csorvás nevű birtokon is, így az a gerlai uradalom része lett. Vö. Szatmári 1999, 83; további irodalmak uott, 3–4. jz. Pálóczi Horváth András közlése szerint „az a késő középkorban gyakori jelenség, hogy egyes községek hol az egyik, hol a másik vármegyéhez tartoznak, általában azzal függ össze, hogy a helység birtokosa melyik vármegye nemesi közösségéhez tartozik. Így kerülhetett pl. a Heves megyei Kenderes egy időben Pest megyéhez, mivel birtokosa, gyáli birtokosa, gyáli Kenderesi Balázs a Pest megyei Gyálon lakott, és kérésére a király áthelyezte Kenderest Pest megyébe”.

1693 Borovszky 1897, 566.

keztek külön jogállással, hanem a környező magyarságba lassan beleolvadva éltek tovább életüket,¹⁶⁹⁴ míg a tizenöt éves háború idején (1591–1606) az oszmán hadak segédcsapataiként a térségben megszállt és azt „kiélő” krími tatár seregek újabb emberöltőkre pusztává nem tették a Körösök és a Maros közötti földeket.¹⁶⁹⁵

1694 Kristó Gyula megállapítása szerint a kunoknak az 1279. évi végzések elleni tiltakozása „csapódott le a köztük és a IV. László király vezette magyarok közti nagy összecsapásban 1282-ben a Csongrád és Csanád megye határán fekvő Hód-tónál, a mai Hódmezővásárhely területén. A csata ugyan a magyar király győzelmét hozta, a kunok egy csoportja ismét elhagyta az országot, de többségük helyben maradt, s a 14–15. században lassan keresztülment azon az életformaváltáson, amelyen a magyarság is jóval korábban (a 11. században), azaz felhagytak a nagyállattartással, s kezdtek áttérni a földművelésre” (Kristó 2003, 147). Bár a megállapítás a magyarországi kunok egészére vonatkozik, de magunk úgy véljük, hogy hasonló zajlott le a Maros-Körös közti kunok esetében is.

1695 A tizenöt éves háború során az oszmán-török hadvezetés szakított azzal a korábbi gyakorlattal, hogy Kászim napja után visszavonja erőit Magyarországról. Ennek lett a következménye, hogy a hódoltság peremterületein állomásozó török-tatár hadak gyakorlatilag felélték a vidéket. Különösen az ellenséges és a saját (hódoltsági) terület településeit és lakosságát egyaránt pusztító tatár csapatok tettek nagy kárt anyagiakban és emberéletben. Csak 1596-ban 75 település néptelenedett el az egykori Békés és Csanád vármegyékben, ami a török defterekben szereplő lakott helyek harmada, és hasonló nagyságrendet képviselnek azok a községek is, amelyek ez idő tájt tűntek el az írott forrásokból. A több évig itt táborozó seregek zaklatásai elől, úgy tűnik, a lakosság nagy része véglegesen elmenekült, és nem is tért többé vissza – nem úgy, mint azt az 1551–1552. évi hadjárat után tette (Blazovich 1985, 87–88, 90–91, 147, 25. jz.).

VII. FELHASZNÁLT IRODALOM

FORRÁSOK

- DJM RGy ltk.: A Damjanich János Múzeum régészeti gyűjteményének leltárkönyve
 MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Diplomatikai Gyűjtemény
 NGyTM RA 69/1999: Olasz Ernő: Jelentés a Békéssámson és kardoskúti leletmentésről
 NGyTM RGy ltk.: A Nagy Gyula Területi Múzeum régészeti gyűjteményének leltárkönyve
 Selmeczi 1971–1972: Selmeczi László: Karcag – Orgondaszentmiklós /Szentmiklósi halom/
 kun szállástartó ásatása, XIV–XVI. század. 1971–1972. évi ásatás, Selmeczi László feltá-
 rása. Ásatási dokumentáció. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára XIII. 196/1973.
 Ltr. sz. 10109.
 SZTE RT Ad. ltk.: A szegedi Ferenc József Tudományegyetem Régészeti Intézetének adattári
 leltárkönyve
 V. B. 172. 687/1926.: Gyula Város Tanácsának iratai – MNL Békés Megyei Levéltára

FORRÁSKIADVÁNYOK

- Anonymus: Anonymus: A magyarok cselekedetei. Fordította: Veszprémy László. [Millenniumi
 Magyar Történelem – Források] Budapest : Osiris Kiadó 1999.
 AnjOkl III: Kristó Gyula (szerk.): Anjou-kori Oklevéltár III. (1311–1314) Budapest – Szeged :
 Szegedi Középkorász Műhely 1994.
 AnjOkl VI: Kristó Gyula (szerk.): Anjou-kori oklevéltár VI. (1321–1322) Budapest – Szeged :
 [JATE] 2000.
 AnjOkl VII: Blazovich László – Géczy Lajos (szerk.): Anjou-kori oklevéltár VII. (1323) Buda-
 pest – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely 1991.
 AnjOkl XII: Almási Tibor (szerk.): Anjou-kori oklevéltár XII. (1328) Budapest – Szeged :
 [JATE] 2001.
 AnjOkl XIII: Almási Tibor (szerk.): Anjou-kori oklevéltár XIII. (1329) Budapest – Szeged :
 [JATE] 2003.
 AnjOkl XV: Tóth Ildikó (szerk.): Anjou-kori oklevéltár XV. (1331) Budapest – Szeged : [JATE]
 2004.
 AnjOkl XVII: Kristó Gyula (szerk.): Anjou-kori oklevéltár XVII. (1333) Budapest – Szeged :
 [JATE] 2002.
 AnjOkl XIX: Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): Anjou-kori oklevéltár XIX. (1335) Budapest
 – Szeged : [JATE] 2004.

- AnjOkl XXII: Piti Ferenc (szerk.): Anjou-kori oklevéltár XXII. (1338) Budapest – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely 2012.
- AnjOkl XXIV: Piti Ferenc (szerk.): Anjou-kori oklevéltár XXIV. (1340) Budapest – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely 2001.
- AnjOkl XXXI: Sebők Ferenc (szerk.): Anjou-kori oklevéltár XXXI. (1347) Budapest – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely 2007.
- AnjOkl XXXII: Sebők Ferenc (szerk.): Anjou-kori oklevéltár XXXII. (1348) Budapest – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely 2015.
- AnjOkl XXXIII: Sebők Ferenc (szerk.): Anjou-kori oklevéltár XXXIII. (1349) Budapest – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely 2015.
- AnjOkl XXXV: Teiszler Éva (szerk.): Anjou-kori oklevéltár XXXV. (1351) Budapest – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely – Szegedi Tudományegyetem Levéltára 2019.
- AnjOkl XXXVIII: B. Halász Éva (szerk.): Anjou-kori oklevéltár XXXVIII. (1354) Budapest – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely 2013.
- AnjOkl XLVIII: Piti Ferenc (szerk.): Anjou-kori oklevéltár XLVIII. (1364) Budapest – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely 2018.
- AO V: Nagy Imre (szerk.): Anjoukori okmánytár V. (1347–1352) Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1887.
- ÁÚO IV: Wenzel Gusztáv (szerk.): Árpádkori új okmánytár IV. (1272–1290) Pest : Eggenberger 1862.
- ÁÚO VII: Wenzel Gusztáv (szerk.): Árpádkori új okmánytár VII. (1235–1260) Pest : Eggenberger 1869.
- ÁÚO VIII: Wenzel Gusztáv (szerk.): Árpádkori új okmánytár VIII. (1261–1272) Pest : Eggenberger 1870.
- ÁÚO IX: Wenzel Gusztáv (szerk.): Árpádkori új okmánytár IX. (1272–1290) Pest : Eggenberger 1871.
- ÁÚO XII: Wenzel Gusztáv (szerk.): Árpádkori új okmánytár XII. Budapest : Eggenberger 1874.
- Bártfai Szabó 1938: Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest : [A vallás- és közoktatásügyi minisztérium támogatásával kiadja a szerző] 1938.
- Benedek 2001: Benedek Gyula (ford.): Öcsöd nagyközség oklevelei és fontosabb iratai (1297–1738). [Documentatio Historica VI.] Szolnok : Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága 2001.
- Bónis 1997: Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon [Acta Juridica et Politica LI/1.] A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette Balogh Elemér. Szeged : JATE ÁJTK 1997.
- ByzTurc 1983: Moravcsik, Gyula: Byzantinoturcica. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin : Akademie Verlag 1983.
- CD II: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomus secundus. Studio et opera Georgius Fejér. Budae 1829.

- CD IV. 1: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomus quartus, volumen I. Studio et opera Georgius Fejér. Budae 1829.
- CD IV. 2: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomus quartus, volumen II. Studio et opera Georgius Fejér. Budae 1829.
- CD IV. 3: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomus quartus, volumen III. Studio et opera Georgius Fejér. Budae 1829.
- CD V. 3: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomus V. volumen III. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1830.
- CD VIII. 5: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi VIII. volumen V. Supplementare. Ab anno 1301–1342. Studio et opera Georgius Fejér. Budae 1835.
- CD IX. 2: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi IX. Volumen II. Ab anno Christi 1351–1358. Studio et opera Georgius Fejér. Budae 1855.
- CD X. 4: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi X. Volumen IV. Ab anno 1401–1409. Studio et opera Georgius Fejér. Budae 1841.
- Chronica Hungarorum: Chronica Hungarorum. Finita Bude Anno Domini MCCCCLXXIII in uigilia penthecostes per Andream Hess. (Hasonmás kiadás) Budapest : Magyar Helikon 1972.
- EO I: Jakó Zsigmond (szerk.): Erdélyi okmánytár – Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I. (1023–1300). [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. – Forráskiadványok 26.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1997.
- Géresi 1882: Géresi Kálmán (szerk.): A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I. (1253–1413) Budapest : [Kocsi Nyomda] 1882.
- GyO: Veress Endre (szerk.): Gyula város oklevéltára (1313–1800) Budapest : Gyula M. Város kiadása 1938.
- Haan 1870, II: Haan Lajos: Békés vármegye hajdana II. Oklevéltári rész. Pest : Lauffer Vilmos 1870.
- Haan – Zsilinszky 1877: Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.): Békésmegyei oklevéltár – számos, hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal. [Monumenta Diplomatica Comitatus Békésiensis] Budapest : Tettey Nándor és Társa 1877.
- HKÍF: Kristó Gyula (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.] Szeged : Szegedi Középkorász Műhely 1996.
- HO VI: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső (szerk.): Hazai Okmánytár VI. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1876.
- HO VIII: Nagy Imre (szerk.): Hazai Okmánytár VIII. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1891.
- Káldy-Nagy 1977: Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. [Pest Megye Múltjából 3.] Budapest : Pest Megyei Levéltár 1977.
- Káldy-Nagy 1982: Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. [Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10.] Békéscsaba : Békés Megyei Levéltár, 1982.

- Káldy-Nagy 2000: Káldy-Nagy Gyula: A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. [Dél-Alföldi Évszázadok 15.] Szeged : Csongrád Megyei Levéltár 2000.
- Káldy-Nagy 2008: Káldy-Nagy Gyula: A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben. [Dél-Alföldi Évszázadok 24.] Szeged : Csongrád Megyei Levéltár 2008.
- Képes Krónika: Képes Krónika. Fordította: Bollók János. [Millenniumi Magyar Történelem – Források] Budapest : Osiris Kiadó 2004.
- Kézai: Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Fordította: Bollók János. [Millenniumi Magyar Történelem – Források] Budapest : Osiris Kiadó 1999.
- Kmoskó 1997: Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 10.] Budapest : Balassi Kiadó 1997.
- Kmoskó 2007: Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/3. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 23.] Budapest : Balassi Kiadó 2007.
- Kristó 1981a: Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. [Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 9.] Békéscsaba : Békés megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya 1981.
- Kristó 1994: Kun László emlékezete. A bevezetőt írta, a forrásszövegeket válogatta és a jegyzeteket összeállította Kristó Gyula. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.] Szeged : Szegedi Középkorász Műhely 1994.
- Kristó 2000b: Kristó Gyula (szerk.): Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.] Szeged : Szegedi Középkorász Műhely 2000.
- Küküllei: Küküllei János: Lajos király krónikája. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. [Millenniumi Magyar Történelem – Források] Budapest : Osiris Kiadó 2000.
- MAL: Magyar Anjou Legendárium. (Hasonmás kiadás) A bevezető tanulmányt írta, a legendaszövegeket összeállította és a kiadványt sajtó alá rendezte Levárdy Ferenc. [Magyar Helikon] Budapest : Corvina 1975.
- MTT: A mongolok titkos története. (Második kiadás) Fordította: Ligeti Lajos. Budapest : Osiris Kiadó 2004.
- Maksay 1959: Urbáriumok XVI–XVII. század. [Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. – Forráskiadványok 7.] Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Maksay Ferenc. Munkatársak: Felhő Ibolya – W. Beretzký Nóra – T. Polonyi Nóra. Budapest : Akadémiai Kiadó 1959.
- Moravcsik 1984: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Budapest : Akadémiai Kiadó 1984.
- Plano Carpini: Johannes de Plano Carpini: Az általunk tatároknak nevezett mongolok históriája. Fordította: Gy. Ruitz Izabella. In: Katona Tamás (szerk.): A tatárjárás emlékezete. [Bibliotheca Historica] Budapest : Magyar Helikon 1981, 214–276.
- RegSup I/2: Regesta Supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak. I. kötet. VI. Kelemen pápa (1342–1352) – A kötet második fele: VI. Kelemen pápa kérvénykönyveinek magyar vonatkozású okmánytára. Összegyűjtötte és feldolgozta Bossányi Árpád. Budapest : Stephaneum 1916.

- RIE: Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Fordította Ferincz István. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.] Budapest : Balassi Kiadó 2015.
- Rogierius: Rogierius mester: Siralmas ének. Fordította: Horváth János. [Millenniumi Magyar Történelem – Források] Budapest : Osiris Kiadó 2001.
- Rubruk: Rubruk útleírása 1255-ből. Fordította: Gy. Ruitz Izabella. In: Györffy György (szerk.): Julianus barát és Napkelet fölfedezése. [Magyar Ritkaságok] Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó 1986, 201–380.
- SRH: Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum*. Vol. I–II. Budapest : Nap Kiadó 1999.
- Szádeczky-Kardoss 1998: Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.] Budapest : Balassi Kiadó 1998.
- Szentpétery 1923: Szentpétery Imre (szerk.): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I/1. (1001–1270). Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1923.
- Szentpétery 1927: Szentpétery Imre (szerk.): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I/2. (1001–1270). Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1927.
- Szentpétery 1943: Szentpétery Imre (szerk.): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/1. (1255–1272). Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1943.
- Szentpétery – Borsa 1961: Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/2–3 (1272–1290). [Magyar Országos Levéltár kiadványai II. – Forráskiadványok 9.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1961.
- Szentpétery – Borsa 1987: Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/4 (1290–1301). [Magyar Országos Levéltár kiadványai II. – Forráskiadványok 13.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1987.
- Takács E. 1997a: Petrák-krónika – „meljís Szentes városának a legrégeb idöktöl valló történetét ... foglalja magában”. Közreadja, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Takács Edit. [Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXV.] Szentes – Szeged : Csongrád Megyei Levéltár 1997.
- Tárik-i Üngürüs: Mahmúd Terdzüman: Magyarország története – Tárik-i Üngürüs vagyis Üngürüs története. Török kéziratból fordította, a jegyzeteket és az utószókat írta Blaskovics József. Cleveland (Ohio) : Classical Printing 1988.
- Thackston 2012: *Classical Writings of the Medieval Islamic World. Persian Histories of the Mongol Dynasties. Volume III. Jami’u’t-Tawarikh. Compendium of Chronicles. Tom. I.* Translated and annotated by Wheeler M. Thackston. London–New York : Tauris 2012.
- Úti jelentés: IV. Béla tatárokhoz küldött követeinek jelentéséről / 1247–1248. Fordította: Györffy György. In: Katona Tamás (szerk.): A tatárjárás emlékezete. [Bibliotheca Historica] Budapest : Magyar Helikon 1981, 283–284.
- Vass 1980: Vass Előd: A vásárhelyi náhije 1560. évi és 1570. évi adóösszeírása. In: Farkas József (szerk.): Tanulmányok Csongrád megye történetéből IV. Szeged : Csongrád Megyei Levéltár 1980, 5–59.

- Velics – Kammerer 1886: Magyarországi török kincstári defterek I. (1543–1635) Fordította Lászlófalvi Velics Antal. Bevezetéssel ellátta és sajtó alá rendezte Kammerer Ernő. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1886.
- VMH: Augustino Theiner (szerk.): Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia. Tomus secundus (1352–1526). Roma : Typis Vaticanis MDCCCLX.
- Wenzel 1856: Wenzel Gusztáv: Okmányi kalászat. Pest : Landerer és Heckenast Nyomdája MDCCCLVI.
- ZsO I: Zsigmond-kori oklevéltár I. (1387–1399) Összeállította: Mályusz Elemér. [Magyar Országos Levéltár kiadványai II. – Forráskiadványok 1.] Budapest : Akadémiai Kiadó, 1951.
- ZsO III: Zsigmond-kori oklevéltár III. (1411–1412) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. [Magyar Országos Levéltár kiadványai II. – Forráskiadványok 22.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1993.
- ZsO VI: Zsigmond-kori oklevéltár VI. (1417–1418) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. [Magyar Országos Levéltár kiadványai II. – Forráskiadványok 32.] Budapest : Magyar Országos Levéltár 1999.
- ZsO X: Zsigmond-kori oklevéltár X. (1423) Közzéteszi C. Tóth Norbert. [Magyar Országos Levéltár kiadványai II. – Forráskiadványok 43.] Budapest : Magyar Országos Levéltár 2007.
- ZsO XI: Zsigmond-kori oklevéltár XI. (1424) Közzéteszi Neumann Tibor – C. Tóth Norbert. [Magyar Országos Levéltár kiadványai II. – Forráskiadványok 49.] Budapest : Magyar Országos Levéltár 2009.
- ZsO XII: Zsigmond-kori oklevéltár XII. (1425) Közzéteszi C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint. [Magyar Országos Levéltár kiadványai II. – Forráskiadványok 52.] Budapest : Magyar Nemzeti Levéltár 2013.

TÉRKÉPEK

A térképek forrásnál használt rövidítések:

HIM HT: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtár

MNL OL Térképtár: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Térképtár

MNL BéML Békés megye kéziratok térképei: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára – Békés megye kéziratok térképei

EKF

Magyarország (1782–1785) – Első katonai felmérés

HIM HT B IX a 527

Ataló halom: <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2268718.136711939%2C5918070.422314501%2C2275974.8770847623%2C5920459.079448414>
(Hozzáférés: 2020.10.09, 09:02)

Döbörccsök-halom: <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2269509.642001151%2C5823775.383157979%2C2284023.122746799%2C5828552.697425802> (Hozzáférés: 2020.08.11, 16:27)

Gödény-halom: <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2254895.686899845%2C5906144.85490303%2C2269409.167645493%2C5910922.169170854> (Hozzáférés: 2020.10.09, 19:53)

Kötter hal.: <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2257815.91888321%2C5907452.743157048%2C2265072.6592611447%2C5909841.40029096> (Hozzáférés: 2020.10.09, 19:49)

Oszin halom: <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2261981.9725472457%2C5929599.532829826%2C2269238.712920069%2C5931510.4585369555> (Hozzáférés: 2020.12.30, 13:38)

MKF

Magyar Királyság (1819–1869) – Második katonai felmérés

HIM HT B IX a 1124

Horga halom: <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2267024.2695758776%2C5923422.364346549%2C2281537.7503215256%2C5928199.678614372> (Hozzáférés: 2021.01.03, 23:57)

Otolokhalom: <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2265086.16783065%2C5917094.5051814765%2C2279599.6485762983%2C5921871.8194493> (Hozzáférés: 2020.10.09, 09:05)

Özeny zug: <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2252837.31675002%2C5925061.592617267%2C2281864.278241316%2C5932705.295445784> (Hozzáférés: 2020.12.30, 13:16)

HKF

Habsburg Birodalom (1869–1887) – Harmadik katonai felmérés

HIM HT B IX a 33

Atalak hal.: <https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=2266067.3654855266%2C5916767.433523838%2C2280580.8462311747%2C5921544.747791662> (Hozzáférés: 2020.10.09, 09:07)

Döbörccsökhal.: <https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=2269617.4436381105%2C5824245.137444342%2C2284130.9243837586%2C5829022.451712165> (Hozzáférés: 2020.08.11, 16:23)

Horga halom: <https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=2264120.4544056254%2C5916538.052740879%2C2293147.4158969214%2C5926092.681276526> (Hozzáférés: 2021.01.03, 23:53)

Karabuka: http://mapire.eu/hu/map/hkf_75e/?layers=osm%2C8&bbox=2273619.406342568%2C5826121.064867223%2C2288906.811999603%2C5832952.62427021 (Hozzáférés: 2019.01.24, 16:01)

Kötény-halom: <https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=2253502.3741235747%2C5906620.663090842%2C2268015.8548692227%2C5911397.977358665>
(Hozzáférés: 2020.10.09, 19:56)

Özény zug: <https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=2251631.3812307934%2C5924835.971484067%2C2280658.3427220895%2C5932479.674312584>
(Hozzáférés: 2020.12.30, 13:08)

Tege hal.: <https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=2254085.9271024195%2C5861488.342996153%2C2268475.197677104%2C5866265.6572639765>
(Hozzáférés: 2020.10.18, 19:50)

GoogleMaps – Özény-zugi-holtág: https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1Yuf38m_gr1v0lScYgx9WroTV9JU&ll=46.925868275477896%2C20.362311393724067&z=15 (Hozzáférés: 2020.10.15, 12:10)

HIM HT B XV b 60

Körös-Tisza-marosi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat (területének térképei)

Földeák és Mezőhegyes (1926–1935)

<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/33574/view/?pg=6&b%2C%AC-box=-754%2C-5649%2C8862%2C-34&bbox=2368%2C-4361%2C3977%2C-3418>
(Hozzáférés: 2020.07.28, 09:22)

MNL BéML Békés megye kéziratos térképei XV 1 d 23

Földeák und Mezőhegyes.

Zone 20 Col. XXIII (1886) <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/354/view/?b-box=2032%2C-4282%2C3857%2C-3489> (Hozzáférés: 2020.07.28, 09:16)

MNL OL Térképtár S 82 - No. 259.

[Emericus Ruttkey]: Delineatio accordae metalis inter excellentissimum dominum generalem Károlyi (tit.) et excellentissimum dominum episcopum Csanadiensem ratione praediorum ex parte E. generalis Férgeth, Csomorkány, Samsony, Totkutas ex parte episcopali Igacs, Csokas, kopan (1750–1758)

<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/29994/view/?pg=0&b-box=-98%2C-6301%2C10728%2C54> (Hozzáférés: 2020.08.20, 19:43)

MNL OL Térképtár S 82 - No. 111.

Joannes Samu – Iosephi Vertics: Mappa exhibens terrena tam oppidi Szentes quam etiam praediorum Dónáth, Királsag, Ecser, Tőke, Bókény, Hékéd, Sz. László, medii Deregegyháza, maioris partis Veresegyháza item Szenás ... (1800)

<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/29837/view/?b-box=3758%2C-3252%2C5049%2C-2691> (Hozzáférés: 2020.08.11, 17:24)

MNL OL Térképtár S 82 - No. 113

Vertics József: Nagy méltóságú gróf Károlyné ő excellentiájának született báró Harruker Josepha aszszonynak, felséges királynénk keresztes dámájának, Szentes várossa, Orosháza helysége, Kiss-Csákó, Szenás, és Kiss-Királyhegyes puszták' örökös aszszonyának (1801)

- <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/29839/view/?bbox=2794%2C-4696%2C5484%2C-3517> (Hozzáférés: 2020.08.11, 17:26)
- MNL OL Térképtár S 87 - No. 28.
- Felki Antal: *Planum praedii Héked i. Cottui. Csongrádien. ingremiati in quo pro faciliori intellectu, nonnullis notis ac anim adversionibus ductus* (1798)
- <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/30362/view/?bbox=3557%2C-1952%2C6628%2C-617> (Hozzáférés: 2019.01.08, 11:25)
- Moravian Library Moll's map collection Moll-0003.194
- Fabius Antonius de Colloredo: *PARVUS ATLAS HUNGARIAE Sive GEOGRAPHICA HUNGARIAE IN 40. TABELLAS DIVISAE DESCRIPTIO* [Viennae Austriae : Typis Leopoldi Voigt]. (1689)
- <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/198/2619316462/> (Hozzáférés: 2020.10.15, 12:35)
- Universität Bern Sammlung Ryhiner Ryh 6403 5 A
- Gerhard Mercator: *Hvngaria : cum priuilegio* (1585)
- https://biblio.unibe.ch/web-apps/maps/zoomify.php?pic=Ryh_6403_5_A.jpg&col=ryh (Hozzáférés: 2020.10.15, 11:53)
- Universität Bern Sammlung Ryhiner Ryh 6403 5 B
- Hendrik Hondius: *Hvngaria : cum priuilegio* (1633)
- https://biblio.unibe.ch/web-apps/maps/zoomify.php?pic=Ryh_6403_5_B.jpg&col=ryh (Hozzáférés: 2020.10.15, 11:51)

FELDOLGOZÁSOK

- a – a 1883: – a – a: Alpári ásatások. *Archaeologiai Értesítő* III. (1883), 156–163.
- Ádám – Bíró – Ökrös 2020: Ádám Márk – Bíró Gyöngyvér – Ökrös Evelin: Kun leletek a gyűjteményben. In: Kulcsár Valéria – Pintér-Nagy Katalin (szerk.): „Azért mégis csinálunk intézetet is, gyűjteményt is...”. Válogatás a szegedi egyetem Régészeti Tanszékének leleteiből. Szeged : SZTE BTK Régészeti Tanszék 2020, 44–47.
- Ágoston 1988: Ágoston Gábor: *A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása I.* Zounuk – A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 3. (1988), 221–296.
- Amitai-Preiss 1996: Reuven Amitai-Preiss: *Mongols and Mamluks. The Mamluk–Īlkhānid War, 1260–1281.* [Cambridge Studies in Islamic Civilization] Cambridge, New York, Oakleigh : Cambridge University Press 1996.
- ÁMTF I: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* (Harmadik kiadás) Budapest : Akadémiai Kiadó 1987.
- ÁMTF II: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II.* Budapest : Akadémiai Kiadó 1987.
- ÁMTF III: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III.* Budapest : Akadémiai Kiadó 1987.

- Andó 1969: Andó Mihály: Körös–Maros közti síkság – A domborzat kialakulása és mai képe. In: Pécsi Márton (szerk.): A tiszai Alföld. [Magyarország tájféldrajza 2.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1969, 300–304.
- Armarčuk 2006: Armarčuk, Ekaterina Aleksandrovna: Konskaja uprjaž' iz mogil'nikov severo-vostočnogo pričernomor'ja X–XIII. vekov. Moskva : Institut Arheologii Rossijskaja Akademija Nauk 2006.
- Aszt 2008: Aszt Ágnes: Moson megyei besenyő hagyomány és a régészet (2. rész). Jánossomorjai Füzetek III. (2008), 3–13.
- Aydemir 2002a: Aydemir, Hakan: Új kutatási irány a kun-magyar nyelvi kapcsolatok terén. In: Bánkiné Molnár Erzsébet – Hortiné Bathó Edit – Kiss Erika (szerk.): Jászkunság kutatása 2000. Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban (2000. szeptember 21–22). [Jászsági könyvtár 5.] Jászberény – Kiskunfélegyháza : Jász Múzeumért Alapítvány 2002, 155–166.
- Aydemir 2002b: Aydemir, Hakan: Kun-kipcsak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban. Magyar Nyelv XCVIII (2002)/2, 198–211.
- B. K. 1928: B. K.: Felelet (Zs. Pál kérdésére). Magyar Nyelv XXIV (1928)/1–2, 72.
- Bába – Nemes 2014: Bába Barbara – Nemes Magdolna: Magyar földrajzi köznevek tára. [A Magyar Névtár Kiadványai 32.] Debrecen : Debreceni Egyetemi Kiadó 2014.
- Bagi 2006: Bagi Gábor: A Nagykunság a XIII–XVI. században. [Kunsági Téka 2.] Karcag : Barbaricum Könyvműhely 2006.
- Bagi 2018: Bagi Gábor: Megjegyzések a Körösön túli nagykun területek kérdéséhez a 13–16. században. In: Bathó Edit (szerk.): Jászkunsági évszázadok. Jászkunság kutatása 2014 – Tudományos konferencia a Jász Múzeumban. [Jászsági Könyvtár 8.] Jászberény : Jász Múzeumért Alapítvány 2018, 116–130.
- Bakó 1992: Bakó Ferenc: Kézművesség egy alföldi faluban. Tiszaigar 1949–1950. [Tiszai Téka 3.] Eger : Heves Megyei Múzeumi Szervezet 1992.
- Bálint 1936: Bálint Alajos: A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei. Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből XII (1936)/1–2, 222–241, LXXIII–LXXIV. tábla.
- Bálint 1938: Bálint Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető. Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből XIV (1938), 139–190, VII–XXI. tábla.
- Bálint 1941: Bálint Alajos: Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere. [Csanád vármegyei Könyvtár 37.] A Csanád vármegyei Történelmi és Régészeti Társulat kiadványa V. Makó 1941.
- Bálint 1957: Bálint Sándor: Szegedi szótár I. [A–K] Budapest : Akadémiai Kiadó 1957.
- Bálint 1974: Bálint Sándor: Szent György kultuszának maradványai a hazai néphagyományban. Ethnographia LXXXV (1974)/2–3, 212–230.
- Balogh 2014: Balogh Csilla: Az avar kori gúlacsüngős fülbevalók. Kuny Domokos Múzeum Közleményei 20. (2014), 91–157.

- Banner 1924: Banner János: Adatok a békési határ XVIII. századbéli vízrajzához. *Föld és Ember* IV (1924)/1, 17–21.
- Banner 1927: Banner János: Ásatás a Bánkút – Rózsamajor melletti halomban. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* III (1927)/1–2, 219–221.
- Banner 1931: Banner János: A bánkúti lovassír. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* VII. (1931)/1–2, 187–199, XX–XXIV. tábla.
- Bárány 2009: Bárány Attila: Magyarország, Anglia és a tatár veszély a XIII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények* 122 (2009)/2, 251–280.
- Bárdos 1943: Bárdos Rezső: Adalékok a szentesi nyelvjáráshoz. *Nép és Nyelv* 3 (1943), 190–200.
- Bartha 2002: Bartha Júlia: A Kunság népi kultúrájának keleti elemei. [Studia Folkloristica et Ethnographica] Debrecen 2002.
- Bartha 2018: Bartha Júlia: Keleti örökség a Nagykunság népi kultúrájában. *Kisújszállás : Nagykun Hagyományörző Társulás* 2018.
- Bartucz 1923: Bartucz Lajos: Egy régi kúntelep embertani feltárása. *Antropológiai Füzetek* I. (1923), 81–86.
- Baski 2007: Baski Imre: Csagircsa. *Török és magyar névtani tanulmányok (1981–2006)*. Karcag : Kunszövetség 2007.
- Baski 2009: Baski Imre: A helynevek és a régészettudomány. In: Rosta Szabolcs (szerk.) „Kunkép” – A magyarországi kunok hagyatéka. *Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Kiskunfélegyháza : Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezet, Kiskun Múzeum* 2009, 249–258.
- Baski 2011: Baski Imre: A kun nevek mint nyelvmélekek és kutatásuk története (Tudománytörténeti visszatekintés). In: Bartha Júlia (szerk.): *Kunok és jászok 770 éve a Kárpát-medencében – A Jászkunság kutatása 2009. Szolnok : Kun Összefogás Konzorcium – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága* 2011, 42–61.
- Baski 2012: Baski Imre: Megjegyzések Mándoky Kongur István „kungyanús” szavaihoz. *Jászkunság – Az MTA Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület folyóirata* LV/1–4, 147–158.
- Bátky 1927: Bátky Zsigmond: Kevermes. *Föld és Ember* VII (1927)/3–4, 196.
- Bátky 1930a: Bátky Zsigmond: Kak. *Föld és Ember* X (1930)/4–6, 327–329.
- Bátky 1930b: Bátky Zsigmond: Ködszállás, Domahida, Tomaj. *Népünk és Nyelvünk* I/1929 (1930), 40–41.
- Bede 2007: Bede Ádám: Beszámoló a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság Csongrád megyei halmainak 2007. évi felméréséről. *Crisicum* 5. (2007), 7–27.
- Bede 2008: Bede Ádám: Szentesi halmak. [Szentesi Műhely Füzetek 10.] Szentes : Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára 2008.
- Bede 2016a: Bede Ádám: Kurgánok a Körös-Maros vidékén... *Kunhalmok tájrégészeti és táj-ökológiai vizsgálata a Tiszántúl középső részén*. Budapest : Magyar Természettudományi Társulat 2016.

- Bede 2016b: Bede Ádám: A közép-tiszántúli halmok neveinek tájtörténeti szempontú jellemzése. *Crisicum* 9 (2016), 7–19.
- Bede 2020: Bede Ádám: Török-halom, Tatár-halom, Kun-halom: az alföldi halmok névvilága. *Határtalan Régészet – Archaeológiai Magazin* V. (2020)/2, 79–82.
- Bede – Czukor 2018: Bede Ádám – Czukor Péter: A kétegyházi kurgánmező roncsolt halmainak helyreállítási javaslata. *Crisicum* 10 (2018), 7–30.
- Bende 2017: Bende Lívía: Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros között az avar kor második felében. [A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai 8.] Budapest : PPKE BTK Régészettudományi Intézet 2017.
- Benkő 1982: Benkő Zsuzsanna: Cegléd a magyar honfoglalás időszakában és az Árpád-korban. In: Ikvai Nándor (szerk.): *Cegléd története*. [Studia Comitatus 11.] Szentendre : Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága 1982, 65–82.
- Berend 2002: Berend Nóra: Az 1279-i „kun törvények” szövege és keletkezési körülményei. In: Bánkiné dr. Molnár Erzsébet – Hortiné dr. Bathó Edit – Kiss Erika (szerk.): *A Jászkunság kutatása 2000. Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban (2000. szeptember 21–22)*. [Jászsági Könyvtár 5.] Jászberény – Kiskunfélegyháza : Jász Múzeumért Alapítvány 2002, 147–153.
- Béres 1992: Béres Mária: Csomorkány-pusztatemplom 1991. évi régészeti-műemléki kutatásának eredményei. In: Lengyel András (szerk.): *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1991*. Szeged : Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága 1992, 21–30.
- Béres et al. 1996: Béres Mária – Kürti Béla – Nagy Ádám – Trogmayer Ottó – Vályi Katalin: *Szermonostora és kora. Ópusztaszer : Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark Közhasznú Társaság* 1996.
- Bese 1983: Bese Lajos: Személynév és etnikum a XIII. századi mongoloknál. In: Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok)*. [Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1983, 81–88.
- Bíró – Rózsa 2017: Bíró Gyöngyvér – Rózsa Zoltán: Orosháza és vidéke 15–16. századi múltjáról. Utazó és időszaki kiállítás. *Magyar Régészet 2017 nyár (online magazin)*, 2–3.
- Bíró – Katona-Kiss 2022: Bíró, Gyöngyvér – Katona-Kiss, Attila: Archaeological and material analysis data for the issue of medieval annular brooches with runiform signs. *A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei* 30 (2022), 351–374. (A Fialat Középkoros Régészek XI. Konferenciájának anyagából)
- B. Kovács 1980: B. Kovács István: Régészeti leletek Gömörben. *A Hét. A CSEMADOK KB képes hetilapja* 25 (1980)/12 (1980. III. 22.), 18.
- Blazovich 1977: Blazovich László: IV. László harca a kunok ellen. *Századok* 111 (1977)/5, 940–945.
- Blazovich 1985: Blazovich László: A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje. [Dél-Alföldi Évszázadok] Békéscsaba – Szeged : Békés és Csongrád Megye Tanácsa VB Művelődési Osztálya 1985.

- Blazovich 1988: Blazovich László: A kiskunsági kunok és Szeged a XV. században és a XVI. század első felében. In: Szabó László (szerk.): A Jászkunság kutatása 1988. Tanácskozás Szolnokon a Tudomány és Technika Házában 1988. december 2–3-án (Az előadások vázlat). [A Szolnok Megyei Múzeumok Tudományos Tanácskozásai] Szolnok : Damjanich János Múzeum 1988, 24–25.
- Blazovich 1994: Blazovich László: Hód-tavi csata. In: Kristó Gyula (főszerk.) – Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Budapest : Akadémiai Kiadó 1994, 265.
- Blazovich 1996: Blazovich László (szerk.): A Körös–Tisza–Maros köz települései a középkorban. [Dél-Alföldi Évszázadok 9.] Szeged : Csongrád Megyei Levéltár 1996.
- Blazovich 1998: Blazovich László: Gondolatok az Alföld középkori településhálózatáról. In: Tóth Károly (szerk.): Emlékkönyv Dr. Szabó András egyetemi tanár 70. születésnapjára. [Acta Juridica et Politica Tom. LIII. Fasc. 1–25.] Szeged : A szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága 1998, 45–56.
- Blazovich 2003: Blazovich László: A kunság útja a széki autonómia megteremtéséhez. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): Autonóm közösségek a magyar történelemben. A Kiskun Múzeumban rendezett konferencia előadásai (2003. május 22–23.) [Bibliotheca Cumanica 4.] Kiskunfélegyháza : Kiskun Múzeum Baráti Köre 2003, 61–77.
- Bodnár 1928: Bodnár Béla: Hódmezővásárhely és környékének régi vízrajza. Föld és Ember VIII (1928)/4, 153–194.
- Bodnár 1983: Bodnár Béla: Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei. Sajtó alá rendezte: Szabó József. [Tanulmányok Csongrád megye történetéből 7.] Szeged : Csongrád megyei Levéltár 1983.
- Bognár 1978: Bognár András (szerk.): Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából I. Jászkunság. Kecskemét – Szolnok : Katona József Megyei Könyvtár – Versegly Ferenc Megyei Könyvtár 1978.
- Bognár 1979: Bognár András (szerk.): Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából II. Külső-Szolnok. Kecskemét – Szolnok : Katona József Megyei Könyvtár – Versegly Ferenc Megyei Könyvtár 1979.
- Boldog 2007: Boldog Zoltán: A Déri-gyűjtemény buzogányai. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2006 – A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LXXIX (2007), 75–82.
- Boldog 2012: Boldog, Zoltán: A prismatic mace-head from Dunaföldvár from the time of the Mongol Invasion. Acta Archaeologica LXIII (2012)/1, 181–196.
- Boldog 2013: Boldog Zoltán: Fegyverzet és felszerelés a magyar–bizánci háborúban. In: B. Szabó János: Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11–12. században. Budapest : Corvina 2013, 183–229.
- Boros 1927: Boros Fortunát: Az erdélyi ferencrendiek. Kolozsvár : Szent Bonaventura Könyvnyomda 1927.
- Borosy 1962: Borosy András: A XI–XIV. századi magyar lovasságáról. Hadtörténelmi Közlemények IX (Új folyam) (1962)/2, 119–174.

- Borovszky 1896, Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig I. A vármegye általános története. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1896.
- Borovszky 1897, Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig II. A vármegye részletes története. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1897.
- Botka 1987: Botka János: A Nagy- és a Kiskunság az egri vár 1577–1579. évi összeírásában I. Zounuk – A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 2. (1987), 205–251.
- B. Szabó 2016: B. Szabó János: A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország. (Harmadik, javított kiadás) Budapest : Corvina 2016.
- B. Szabó 2017: B. Szabó János: A középkor magyarországi könnyűlovassága (X–XVI. század). Máriabesnyő : Attraktor 2017.
- B. Thomas – Sz. Burger 1955: B. Thomas Edit – Sz. Burger Alice: Leletmentő ásatások az 1953. évben. *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955)/1, 92–102.
- Bunyitay 1883: Bunyitay Vince: A váradi püspökség története – alapításától a jelenkorig. Első kötet. A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566. évig. Nagyvárad : Franklin 1883.
- Bunyitay 1884: Bunyitay Vince: A váradi püspökség története – alapításától a jelenkorig. Harmadik kötet. Egyházak – a püspökség alapításától 1566. évig. Nagyvárad : Franklin 1884.
- CNH I: Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae*. Magyar Egyetemes Éremtár I. kötet. Árpádházi királyok kora. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1899.
- Crișan 2016: Crișan, Ioan: Considerații cu privire la colonizarea cumanilor în Bihorul medieval. *Arheologie, onomastică, toponimie*. *Crisia XLVI* (2016), 13–24.
- Csallány 1959: Csallány Géza: Nagy Géza régészeti levelei Jósa Andrásához. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve II (1959), 51–61, VIII. tábla.
- Csánki 1890: Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1890.
- Csánki 1897: Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1897.
- Cseh – Tóth 1987: Cseh János – Tóth József: Régészeti-topográfiai adatok Kengyel határának középkori település-történetéhez. *Múzeumi Levelek* 55–56 (1987), 28–54.
- Csík 2012: Csík Veronika Éva: Ötömös-Templomhegy. Egy dél-alföldi templom körüli kun szállástemető újraértékelése. Szakdolgozat (SZTE BTK Régészeti Tanszék) 2012.
- Csiky 2020: Csiky Gergely: A Nagy Mongol Birodalom hadserege a XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 133 (2020)/3, 528–557.
- Czeglédy 1944: Czeglédy Károly: Egy bolgár-török yiltavār méltóságnév. A volgai bolgárok és szlávok X. századi kapcsolatainak kérdéséhez. *Magyar Nyelv* XL (1944)/3, 179–186.
- Czímer 1929: Czímer Károly: Az 1282. évi hódító csata helye és lefolyása. *Hadtörténelmi Közlemények* XXX (1929), 385–416.
- D'Amato 2011: D'Amato, Raffaele: The war-mace of Byzantium, 9th–15th c. AD. New evidence from the Balkans in the collection of the World Museum of Man, Florida. *Acta Militaria Mediaevalia* VII (2011), 7–48.

- Darók 1965: Darók József: Orosháza természeti földrajza – Talaj. In: Nagy Gyula (szerk.): Orosháza története és néprajza I. – Orosháza története. Orosháza : Orosháza Város Tanácsa 1965, 37–46.
- Dávid 1974: Dávid Katalin: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. [Művészettörténeti füzetek 7.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1974.
- Dávid 2003: Dávid Katalin: A kereszt mint jel és erekye az Árpád-kori Magyarországon. [Haza a magasban – Előadások a Szent István Társulatnál 8.] Budapest : Szent István Társulat 2003.
- Dénes 1995: Dénes György: Orosháza első térképe. Orosháza, Komlós és a szomszédos puszták 1753. évi kéziratoss térképe és földrajzi nevei. In: Hévvízi Sándor – Szabó Ferenc (szerk.): Tanulmányok a kétszázötven éves Orosháza és vidéke történetéről. [A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 19.] Orosháza : Orosháza Város Önkormányzata – Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága 1995, 69–95.
- Dien 1986: Dien, Albert E.: The Stirrup and Its Effect on Chinese Military History. *Ars Orientalis* 16 (1986), 33–56.
- Dienes 1958: Dienes István: A honfoglaló magyarok fakengyele. *Folia Archaeologica* X (1958), 126–142.
- Dinnyés 1994: Dinnyés István: XIII. századi ház a tápiógyörkei Ilike parton. In: Novák László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I. [Studia Comitatus 23.] Szentendre : Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága 1994, 101–118.
- Dobos 1982: Dobos Ilona: Török mondakör. In: Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 5. [Szé-Zs]. Budapest : Akadémiai Kiadó 1982, 336–337.
- Domokos 1987: Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság. (Ötödik, átdolgozott kiadás) Budapest : Magvető Kiadó 1987.
- Dömötör 1993: Dömötör János: Képzőművészet. In: Szabó Ferenc (főszerk.) – Kovács István – Kruzlicz István Gábor – Szigeti János (szerk.): Hódmezővásárhely története II/2. A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig (1848–1918). Hódmezővásárhely : Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata 1993, 820–852.
- Durkó 1939: Dr. vitéz Durkó Antal: Békés nagyközség története – történeti és kulturális monográfia. Békés : Petőfi-nyomda 1939.
- Edelspacher 1876: Edelspacher Antal: Csaj. *Magyar Nyelvőr* V (1876)/5, 193–197.
- ÉH I: Unger Emil: Magyar éremhatározó I. kötet (1000–1540). Budapest : Ajtósi Dürer Kiadó 1997.
- Elek 2008: Elek György: Várostartörténet ötvenkét tételben. Karcag város története 1506–1950 között. Karcag : Karcagi Nyomda Kft. 2008.
- Engel 2003a: Engel Pál: Zsigmond kora. In: Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. [Osiris Tankönyvek] Budapest : Osiris Kiadó 2003, 121–190.
- Engel 2003b: Engel Pál: A rendi erők győzelme. Hunyadi János kora (1437–1457). In: Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. [Osiris Tankönyvek] Budapest : Osiris Kiadó 2003, 193–213.

- Erdélyi 1971: Erdélyi István: Mongóliában a hunok nyomában. *Élet és Tudomány* XXVI (1971)/40, 1875–1880.
- Erdélyi 1974: Erdélyi István: Előzetes jelentés az 1971. évi mongóliai régészeti kutatásainkról. *Archaeologiai Értesítő* 101 (1974)/1, 139–146.
- Erdélyi 1982: Erdélyi István: Ázsiai lovas nomádok. Régészeti expedíciók Mongóliában. (Fényképezte Sugár Lajos) Budapest : Gondolat Kiadó 1982.
- Erdélyi 1997: Erdélyi István: A Bajkáltól a Balatonig. Régészeti adatok a töröknyelvű népek történetéhez. Budapest : Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet 1997.
- Erdélyi 2000: Erdélyi, István: *Archaeological Expeditions in Mongolia*. Budapest : Mundus Hungarian University Press 2000.
- Erdész 2010: Erdész Ádám: Békés megye története. Békéscsaba : Typografika 2010.
- Éri 1956: Éri István: Adatok a kigyópusztai csat értékeléséhez. *Folia Archaeologica* VIII (1956), 137–152.
- Éry 2004: Éry Kinga: Perkáta középkori magyar és kun népességének embertani jellemzői. In: Hatházi Gábor: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*. [Opuscula Hungarica V] Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum 2004, 257–310.
- Fărcaș 2015: Fărcaș, Andrei Octavian: Un nou buzdugan în colecția Muzeului Județean Mureș. *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești* 21 (2015), 69–78.
- Farkas 1994: Jász-Nagykun-Szolnok megye földrajzi nevei V. – Tiszazug. Közzétette: Farkas Ferenc. Jászberény : Tanítóképző Főiskola 1994.
- Fedorov-Davydov 1966: Fedorov Davydov, G. A.: Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlast'ju zolotoordynskih hanov: arheologičeskie pamjatniki. Moskva : Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta 1966.
- Fehér 2020: Fehér Bence: A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye I. Korai emlékek (1599 előtt) és kései feliratos emlékek. [A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 12.] Budapest : Magyarságkutató Intézet 2020.
- Fehértói 1983: Fehértói Katalin: Árpád-kori kis személynévtár. [Nyelvészeti tanulmányok 25.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1983.
- Fehértói 2004: Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Budapest : Akadémiai Kiadó 2004.
- Felvinczi Takáts 1943: Felvinczi Takáts Zoltán: *A Kelet művészete*. Budapest : Dante 1943.
- Felvinczi Takáts 1963: Felvinczi Takáts, Zoltán: Some Notes to the Bronzes of the Chinese Collection II. *Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve* VI (1963), 221–230.
- Ferenț 1981: Ferent, Ioan: *A kunok és püspökségük*. Fordította Domokos Pál Péter. Budapest : Szent István Társulat 1981.
- Fine 2009: Fine, John V. A.: *The late medieval Balkans. A critical survey from the late twelfth century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor : The University of Michigan Press 2009.

- FNESz 1980: Kiss Lajos (szerk.): Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest : Akadémiai Kiadó 1980.
- FNESz 1997: Kiss Lajos (szerk.): Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Budapest : Akadémiai Kiadó 1997.
- Fodor 1942: Fodor Ferenc: A Jászság életrajza. Budapest : Szent István-Társulat 1942.
- Fodor 1972: Fodor István: Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez. *Folia Archeologica* XXIII (1972), 223–242.
- Fodor 1976: Fodor István: Az osztrogoszszki lelet. *Cumania – Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei* IV (1976), 255–263.
- Fodor 1990: Fodor László: Gótikus kelyhek Kompoltról. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* XXV–XXVI/1989–1990 (1990), 381–394.
- Fodor 1996: Fodor István: Beregszász. In: Fodor István (szerk.): „Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság (Kiállítási katalógus). Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum 1996, 130–135.
- Fodor 2006: Fodor István: A magyar gazdálkodás változásai a 10. században. In: Fodor István – Szatmári Imre (szerk.): *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére.* Budapest – Békéscsaba : Magyar Nemzeti Múzeum – Munkácsy Mihály Múzeum 2006, 13–33.
- Fodor 2007: Fodor István: Életföldrajz és nomád vándorlások. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére.* [Az Arany János Múzeum Közleményei XII.] Nagykőrös – Debrecen : Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága 2007, 7–13.
- Fodor 2013: Fodor István: A kunok gazdálkodásáról. In: Mészáros Márta (szerk.): *Jászkunság kutatása 2012. Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában. Ünnepi konferenciakötet Selmeczi László 70. születésnapja tiszteletére.* Kiskunfélegyháza : Kun Összefogás Konzorcium – Kiskunfélegyháza Város Önkormányzatának Kiskun Múzeuma 2013, 11–15.
- Fodor 2015: Fodor István: Voltak-e a 10–12. században „szállási” temetők? *Archaeologiai Értesítő* 140 (2015), 287–295.
- Fogas 2009: Fogas Ottó: A gótikus feliratos csatok európai elterjedése. In: Rosta Szabolcs (szerk.): „Kun-kép” – A magyarországi kunok hagyatéka. *Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére.* Kiskunfélegyháza : Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezet, Kiskun Múzeum 2009, 147–174.
- Földi 1971: Földi Ervin (szerk.): *Magyarország földrajzinév-tára I. Fontosabb domborzati, táj- és víznevek.* Budapest : MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal 1971.
- Földi 1979: Földi Ervin (szerk.): *Magyarország földrajzinév-tára II. Csongrád megye.* Budapest : Kartográfiai Vállalat 1979.
- Földi 1980: Földi Ervin (szerk.): *Magyarország földrajzinév-tára II. Békés megye.* Budapest : Kartográfiai Vállalat 1980.

- Fraknói 1901: Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-székkal I. A Magyar Királyság megalapításától a konstanci zsinatig. Budapest : Szent István Társulat 1901.
- Fraknói 1913: Fraknói Vilmos: Szilágyi Mihály, Mátyás király nagybátyja. Budapest : Franklin-Társulat 1913.
- Frisnyák 1999: Frisnyák Sándor: Magyarország történeti földrajza. (Negyedik kiadás) Budapest : Nemzeti Tankönyvkiadó 1999.
- Füredi – Rácz 2021: Füredi Ágnes – Rácz Tibor Ákos: Az Ócsai Tájvédelmi Körzet régészeti topográfiája a honfoglalástól a középkor végéig. In: Rácz Tibor Ákos (szerk.): Kincskeresés, kaland, tudomány. Közösségi régészeti projektek Pest megyében. Szentendre : Ferenczy Múzeumi Centrum 2021, 116–143.
- Füzesi 1996: Králik Jánosné Füzesi Etelka: Újkígyós. Történeti áttekintés. Újkígyós : Újkígyósért Közalapítvány 1996.
- Gajdács 1883: Gajdács Pál: Adatok Tót-Komlós egyházának s községének történetéhez. A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve IX/1882–1883 (1883), 44–55.
- Gallina – Varga 2009: Gallina Zsolt – Varga Sándor: 14–15. századi templom körüli temető feltárása Kiskunhalas-Katolikus temető, Kápolnahelyen (Előzetes beszámoló a 2005. és 2007. évben végzett feltárásokról). In: Rosta Szabolcs (szerk.): „Kun-kép” – A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Kiskunfélegyháza : Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezet, Kiskun Múzeum 2009, 33–47.
- Garustovič – Ivanov 2001: Garustovič, G. N. – Ivanov, V. A.: Oguzy i pečenegi v Evrazijskih stepjah. Ufa : Gilem 2001.
- Gazdag 1960: Gazdag László: Régi vízfolyások és elhagyott folyómedrek Orosháza környékén. A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve 1960, 257–306.
- Gerevich 1966: Gerevich László: A budai vár feltárása. Budapest : Akadémiai Kiadó 1966.
- Gerstner et al. 1985: Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette: Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. Szerkesztette: Balogh Lajos, Ördög Ferenc. [A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 169.] Budapest : Magyar Nyelvtudományi Társaság 1985.
- Giedl 2021: Giedl Dániel: Csillag alakú buzogányok Pest megyéből. In: Rácz Tibor Ákos (szerk.): Kincskeresés, kaland, tudomány. Közösségi régészeti projektek Pest megyében. Szentendre : Ferenczy Múzeumi Centrum 2021, 222–235.
- Gilicze 1989: Gilicze János: Földeák község áttelepülése 1845–1846-ban. In: Blazovich László (szerk.): Tanulmányok Csongrád megye történetéből XIV. Szeged : Csongrád Megyei Levéltár 1989, 175–185.
- Gilicze 2006: Gilicze János: A földeáki Návay család története. [Régi magyar családok 5.] Debrecen : Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága – Tiszántúli Történész Társaság 2006.

- Gilicze–Schmidt 2001: Gilicze János – Schmidt József: Földeák. [Száz Magyar Falu Könyvesháza] Budapest : Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht. 2001.
- G. Magyar 1956: G. Magyar Mária: A budai vár fegyverleletei. Budapest Régiségei XVII (1956), 247–260.
- Golden 1997: Golden, Peter B.: Cumanica IV: The Tribes of the Quman-Qıpçaqs. Archivum Eurasiae Medii Aevi 9 (1997), 99–122.
- Gombocz 1908: Gombocz Zoltán: Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. [A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 7.] Budapest : Magyar Nyelvtudományi Társaság 1908.
- Gombocz 1912: Gombocz, Zoltán: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. [Suomalais-ugrilainen Seuran toimituksia 30.] Helsinki : Societé Finno-Ougrienne 1912.
- Gombocz 1915: Gombocz Zoltán: Árpádkori török személyneveink. [A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16.] Budapest : Magyar Nyelvtudományi Társaság 1915.
- Gombocz 1938: Gombocz, Zoltán: Osseten-Spuren in Ungarn. In: Zsirai Miklós (szerk.): Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1938, 78–83.
- Göndöcs 1881: Göndöcs Benedek: Ujabb adatok Békésmegye s különösen Gyulavárosa XV. és XVI. századbéli történetéhez. A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve VII/1880–1881 (1881), 56–83.
- Gráfik 2002: Gráfik Imre (szerk.): Nyeregbe! – Kiállítás a Néprajzi Múzeumban (2002. március 22. – szeptember 10.) (Kiállítási katalógus). Budapest : Néprajzi Múzeum 2002.
- Gulyás 2007: Gulyás Gyöngyi: Egy elpusztult falu Cegléd határában (Pest m.). In: Ritoók Ágnes – Garam Éva (szerk.): A tatárjárás (1241–42). Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 2007. május 25 – szeptember 30. Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum 2007, 52–53.
- Gulyás – Gallina 2014: Gulyás Gyöngyi – Gallina Zsolt: Magányos kun lósír Csanádpalotáról. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): „Carmen miserabile” – A tatárjárás korának régészeti emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét : Kecskeméti Katona József Múzeum 2014, 151–168.
- Gyárfás 1870–1885: Gyárfás István: A jász-kúnok története. Kecskemét–Szolnok–Budapest 1870–1885. (Reprint: Budapest : „A Jászságért” Alapítvány 1992.)
- Györffy 1921: Györffy István: Kúnhalmok és telephelyek a karczagi határban. Föld és Ember I (1921)/1, 59–62 (térképpel).
- Györffy 1925: Györffy István: A kunok megtérése. Protestáns Szemle XXXIV (1925)/10, 669–681.
- Györffy 1926: Györffy István: Kun kép, jász kép. Néprajzi Értesítő XVIII (Új folyam XIII) (1926), 94.
- Györffy 1940: Györffy György: Besenyők és magyarok. Budapest : Kőrösi Csoma Társaság 1940.
- Györffy 1960: Györffy György: A magyar törzsi helynevek. In: Mikesy Sándor – Pais Dezső (szerk.): Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958. Budapest : Akadémiai Kiadó 1960, 27–34.

- Györffy 1961: Györffy György: A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: Györffy Lajos (szerk.): Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára. Túrkeve : Túrkevei Múzeum 1961, 35–38.
- Györffy 1965: Györffy György: A középkori Orosháza története. In: Nagy Gyula (szerk.): Orosháza története és néprajza I. – Orosháza története. Orosháza : Orosháza Város Tanácsa 1965, 223–238.
- Györffy 1977: Györffy György: István király és műve. Budapest : Gondolat Kiadó 1977.
- Györffy 1990: Györffy György: A magyarság keleti elemei. Budapest : Gondolat Kiadó 1990.
- Györffy 1956: Györffy Lajos: Adatok az Alföld török kori településtörténetéhez. Az 1571-es szolnoki török defter fordítása. Szolnok : Damjanich János Múzeum, 1956.
- H: Huszár, Lajos: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest – München : Corvina 1979.
- Haan 1870, I: Haan Lajos: Békés vármegye hajdana I. Történelmi rész. Pest : Lauffer Vilmos 1870.
- Hajdú – Molnár 1978: Hajdú Mihály – Molnár József: Az első magyar térkép helynevei. [Magyar Névtani Dolgozatok 7.] Budapest : ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névku-
tató Munkaközössége 1978.
- Hamidullin 2006: Hamidullin, Bulat (red.): Istorija tatar s drevnejših vremen v semi tomah. Tom II. Volžskaja Bulgarija i Velikaja Step'. Kazan' : RuhIL 2006.
- Hatházi 1990: Hatházi Gábor: Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. A besenyők. Hadtörténelmi Közlemények 103 (1990)/2, 22–60.
- Hatházi 1994: Hatházi Gábor: Sárszentágota és környéke története a kezdetektől a törökkor végéig. In: Erdős Ferenc (szerk.): Sárszentágota múltjából. Sárszentágota : Vörösmarty Nyom-
da Rt. Székesfehérvár 1994, 12–49.
- Hatházi 1996a: Hatházi Gábor: A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. Sa-
varia 22/3 – 1992–1995 (1996), 223–248.
- Hatházi 1996b: Hatházi Gábor: Besenyők és kunok a Mezőföldön. In: Havassy Péter (szerk.): Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Me-
zőföldön. [Gyulai Katalógusok 2.] Gyula : Erkel Ferenc Múzeum 1996, 37–56.
- Hatházi 2000: Hatházi Gábor: Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): Kiskunhalas története I. Tanulmányok Kiskunha-
lasról a kezdetektől a török kor végéig. [Kiskunhalas története] Kiskunhalas : Kiskunhalas
Város Önkormányzata 2000, 169–302.
- Hatházi 2004a: Hatházi Gábor: A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon. [Opuscula
Hungarica V] Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum 2004.
- Hatházi 2004b: Hatházi Gábor: A XIV. századi feliratos csatok elterjedésének kérdéséhez. In:
Kovács Gyöngyi (szerk.): „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik
születésnapjára. Budapest : ELTE Régészettudományi Intézet 2004, 207–220.
- Hatházi 2005: Hatházi Gábor: Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kis-
kunhalas környékén. Kiskunhalas : Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány
2005.

- Hatházi 2006: Hatházi Gábor: A kun és jász székközpontok kérdéséhez. *Studia Caroliensia* VII (2006)/3–4, 111–146.
- Hatházi – Pálóczi Horváth 2016: Hatházi Gábor – Pálóczi Horváth András: Besenyő és kun régészeti emlékek Magyarországon. In: *Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban*. [Altajisztikai Tankönyvtár 6.] Szeged : SZTE Altajisztikai Tanszék 2016, 35–128.
- Havassy 1996: Havassy Péter: Katalógus. In: Havassy Péter (szerk.): *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. [Gyulai Katalógusok 2.] Gyula : Erkel Ferenc Múzeum 1996, 89–116.
- Hidán 2004: Hidán Csaba László: A XI–XIV. századi sztyepei eredetű buzogányok és használatuk. *Studia Caroliensia* V (2004)/2, 3–9.
- Hidán 2008: Hidán Csaba László: Középkori fegyverzet és harcművészet a Kaukázus térségében és magyar hasonlatosságai. In: „Magyarország és Azerbajdzsán: a kultúrák párbeszéde” – II. Nemzetközi Tudományos Konferencia (Előadások, cikkek, rezümék) 2007. november 6–8. Budapest : Azerbajdzsáni Nagykövetség 2008, 337–348.
- Hidán – Kapinya 2011: Hidán Csaba László – Kapinya Leila Eszter: Buzogányábrázolások középkori azerbajdzsáni krónikákban. In: „Magyarország és Azerbajdzsán: a kultúrák párbeszéde”. V. Nemzetközi Tudományos Konferencia (Előadások, cikkek és rezümék) 2010. november 22–25. (gazdaság, jogtudomány) (történelem, néprajz, folklór, irodalom, nyelvészet). Budapest : Azerbajdzsáni Nagykövetség 2011, 290–296.
- Hoffmann – Kis 1996: Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864 – Bihar vármegye I. Közlétesíti: Hoffmann István és Kis Tamás. [A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 65.] Debrecen : [KLTE] 1996.
- Holeščák 2020: Holeščák, Michal: Late Medieval Nomads in the Little Carpathians. *Acta Militaria Mediaevalia* XVI (2020), 89–104.
- Holl 1988: Holl Imre: A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése. *Archaeologiai Értesítő* 114–115 (1987–1988), 183–198.
- Hóman 1936: Hóman Bálint: *Magyar történet II*. Budapest : Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1936.
- Horger 1927: Horger Antal: Sajó és társai. *Magyar Nyelv* XXIII (1927)/7–8, 497–502.
- Hornyik 1861: Hornyik János: *Kecskemét város története, oklevél-tárral II. Kecskemét* : [A szerző kiadása] 1861.
- Horváth 1975: Horváth Ferenc: Szer plébániatemploma és a település középkori története. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974–1975/1* (1975), 343–374.
- Horváth 1978: Horváth Ferenc: Csengele középkori temploma. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976–1977/1* (1978), 91–126.
- Horváth 1987: Horváth Ferenc: Régészeti adatok a kunok dél-alföldi történetéhez. In: Fazekas István – Szabó László – Sztrinkó István (szerk.): *A Jászkunság kutatása 1985*. (A Kiskunfélegyházán 1985. október 4–5-én rendezett tanácskozás előadásai). *Kecskemét – Szolnok : Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága 1987*, 66–74.

- Horváth 2001: Horváth Ferenc: A csengelei kunok ura és népe. Budapest : Archaeolingua 2001.
- Horváth 2002: Horváth Ferenc: Új régészeti szempontok a kunok korai letelepedéséhez a Duna-Tisza közén. In: Bánkiné dr. Molnár Erzsébet – Hortiné dr. Bathó Edit – Kiss Erika (szerk.): A Jászkunság kutatása 2000. Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban (2000. szeptember 21–22). [Jászsági Könyvtár 5.] Jászberény – Kiskunfélegyháza : Jász Múzeumért Alapítvány 2002, 21–34.
- Horváth 2003: Horváth Ferenc: Újabb kun vezéri sír leletei a Kiskunságból: Kiskunmajsa-Kuklis-tanya. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica IX (2003), 369–386.
- Horváth 2007: Horváth István: Tatárjárás kori leletek Esztergomból. In: Ritoók Ágnes – Garam Éva (szerk.): A tatárjárás (1241–42). Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 2007. május 25 – szeptember 30. Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum 2007, 56–59.
- Horváth 2016: Horváth Viktória: Színesfémleletek a 14–17. századi budavári palotából. Szakdolgozat (ELTE BTK Régészeti Intézet) 2016.
- Hudjakov 1982: Hudjakov, Ju. S.: Kyrgyzy na Tabate. Novosibirsk : Nauka 1982.
- Huszka 1885: Huszka József: A Szent László legenda székelyföldi falképekben. Archaeologiai Értesítő V (1885), 211–220.
- Inczei 1958a: Inczei Géza: Adatok a párhuzamos helynévadáshoz. Magyar Nyelvőr 82 (1958)/1, 107–110.
- Inczei 1958b: Inczei Géza: Sövényháza és vidékének földrajzi nevei. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958/1, 83–153.
- Inczei 1964: Inczei Géza: Névtudományi jegyzetek Makó környékének földrajzi neveiről. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1964/1, 149–160.
- Inczei 1967: Inczei Géza: A földrajzi nevek történeti rétegződéséről. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1967/1, 79–91.
- Inczei 1970a: Inczei Géza: Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján). [Nyelvészeti Tanulmányok 14.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1970.
- Inczei 1970b: Inczei Géza: A határnevek és köznevek viszonyának néhány kérdése. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1970/1, 101–113.
- Istvánovits 2003: Istvánovits Eszter: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékényaga. [Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. – Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4.] Nyíregyháza : Jósza András Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Régészeti Intézet 2003.
- Ivanov 1977: Ivanov, V. A.: Pogrebenija srednevekovyh kočevnikov na territorii ohlebininsko-go gorodisča. Sovetskaja Arheologija 1977/1, 292–295.
- Jakubovich 1921: Jakubovich Emil: Bottal-ütő-besenyő. Magyar Nyelv XVII (1921)/4–6, 119–120.
- Jakubovich – Pais 1929: Jakubovich Emil – Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv. [Tudományos Gyűjtemény 30.] Pécs : Danubia 1929.

- Jankó 1912: Jankó Ágoston: Előszó. In: Borovszky Samu (szerk.): Torontál vármegye. [Magyarország vármegyéi és városai] Budapest : Országos Monografia Társaság 1912, VII–XII.
- Jankovich 1976: Jankovich Dénes: Endrőd, Décsi Páskum. Régészeti Füzetek Ser. 1. No. 29. 1976, 65.
- Jankovich B. 1983: Jankovich B. Dénes: Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. [Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 11.] Békéscsaba : Békés megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága 1983.
- Jankovich B. 1996: Jankovich B. Dénes: Adatok a Körösvidék középkori vízrajzához és a vizek hasznosításához. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 16 (1996), 305–349.
- Jankovich B. 2013: Jankovich B. Dénes: Árpád-kori templomos faluhely kutatása az END0006 lelőhelyen. In: Jankovich B. Dénes – Szatmári Imre: Régészeti kutatások az alföldi mikro régió területén. [Varia Archaeologica Hungarica XXVIII] Budapest : Archaeolingua 2013, 15–291.
- Jankovich B. – Erdmann 1991: Jankovich B. Dénes – Erdmann Gyula (szerk.): Békéscsaba története I. A kezdetektől 1848-ig. Békéscsaba : Békéscsaba Megyei Jogú Város 1991.
- Jankovich – Kvassay 1986: Jankovich Dénes – Kvassay Judit: Gyomaendrőd–6. lelőhely. Régészeti Füzetek Ser. 1. No. 39. 1986, 11.
- Jankovich – Kvassay 1988: Jankovich Dénes – Kvassay Judit: Gyomaendrőd – Endrőd 6. lelőhely. Régészeti Füzetek Ser. 1. No. 41. 1988, 83.
- Jireček 1889: Jireček Konstantin József: A bolgárok története. Fordította: Mayer Rezső. Nagybcskerek : Pleitz Ferenc Pál Könyvnyomdája 1889.
- Juhász 1926: Juhász Kálmán: Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. Budapest : Szent István Akadémia 1926.
- Juhász 1933: Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története 2. (1243–1307) – A csanádi egyházmegye története I. [Csanád vármegyei Könyvtár 24.] Makó : Makói Könyvnyomda 1933.
- Juhász 1947: Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története 5. (1434–1500) – A csanádi egyházmegye története I. [Csanád vármegyei Könyvtár 42.] Makó : Makói Könyvnyomda 1947.
- Juhász 1988: Juhász Dezső: A magyar tájnévadás. [Nyelvtudományi Értekezések 126.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1988.
- Kakuk 1965: Kakuk Mátyás: Kunszentmárton földrajzi nevei. [Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 2.] Szolnok : Szolnok Megyei Tanács 1965.
- Kakuk 1981: Kakuk Zsuzsa: Török nyelvek. In: Ligeti Lajos (főszerk.): Keleti nevek magyar helyesírása. Budapest : Akadémiai Kiadó 1981, 229–258.
- Kakuk 1988: Kakuk Zsuzsa: Török személynevek hódoltság kori forrásainkban. Keletkutatás 1988 ősz, 13–28.
- Kakuk 1993: Kakuk Zsuzsa: Mai török nyelvek I. Bevezetés. (2. változatlan kiadás) Budapest : Nemzeti Tankönyvkiadó 1993.
- Kálmán 1989: Kálmán Béla: A nevek világa. (IV. átdolgozott kiadás) Debrecen : Csokonai Kiadó 1989.

- Kalmár 1964: Kalmár János: A buzogány. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve IV–V/1961 (1964), 31–46.
- Kalmár 1971: Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest : Natura 1971.
- Karácsonyi 1881: Karácsonyi János: Adalékok Szentandrás, Báboczká, Ecser, Fábián Sebestyén és Öcsöd történetéhez. A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve VII/1880–1881 (1881), 108–130.
- Karácsonyi 1887: Karácsonyi János: A Hunyadyak békésmegyei birtokai és a dobozi Dánffyak. A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve XII/1885–1886 (1887), 34–56.
- Karácsonyi 1889: Karácsonyi János: Oklevelek Patócsy Ferencz születéséről. Századok XXIII (1889), 121–130.
- Karácsonyi 1896: Karácsonyi János: Békésvármegye története. II. kötet. Gyula : Kiadja Békésvármegye közönsége 1896.
- Karácsonyi 1901: Karácsonyi János: A Hód-tavi csata éve. Századok XXXV (1901), 626–636.
- Karácsonyi 1921: Karácsonyi János: Néhány besenyő és kun helynevünkről. Magyar Nyelv XVII (1921)/9–10, 211–212.
- Karácsonyi 1924: Karácsonyi János: Magyar Sibilla. Turul XXXVII/1922–1923 (1924), 3–13.
- Katona-Kiss 2007: [Katona-]Kiss Attila: Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. Hadtörténelmi Közlemények 120 (2007)/2, 549–576.
- Katona-Kiss 2017: Katona-Kiss Attila: A falu, az út és a csárda. Keresztmetszet Orosháza-Szentetornya közép- és újkorából. Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 16 (2017), 3–17.
- Katona-Kiss 2018: Katona-Kiss Attila: Csillag alakú buzogány a középkori Szénásegyházáról. In: Bíró Gyöngyvér – Katona-Kiss Attila – Rózsa Zoltán (szerk.): Fémek a földből I. [Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 19.] Orosháza : Orosháza Város Önkormányzat Nagy Gyula Területi Múzeuma 2018, 107–108.
- Katona-Kiss 2019: Katona-Kiss Attila: Adatok a kun legénybotok művelődéstörténelmi hátteréhez. A Makói József Attila Múzeum Évkönyve III. (2019), 8–22.
- Katona-Kiss 2020a: Katona-Kiss Attila: Karabuka – Adatok egy török eredetű helynév történelmi hátteréhez. In: Barna Gábor (szerk.): Jászkunsági és kunszentmártoni tanulmányok – A XI. Jászkunság kutatása című konferencia előadásai. [Várostörténelmi és néprajzi tanulmányok 19.] Kunszentmárton – Kunszentmárton Város Önkormányzata 2020, 326–342.
- Katona-Kiss 2020b: Katona-Kiss Attila: Kara Buga és Karabuka – Egy török eredetű helynév és ami mögötte lehet. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve I/2019 (2020), 277–314.
- Katona-Kiss, s. a.: Katona-Kiss Attila: Négytűskés csillagbuzogányok a Maros-Körös közéről. [Megjelenés alatt]
- Katona-Kiss – Bíró 2020: Katona-Kiss Attila – Bíró Gyöngyvér: Újabb adatok a karcag-orgondaszentmiklósi csat kérdésköréhez. Rovásfeliratos csatok a Kárpát-medencében. In: Barna Gábor (szerk.): Jászkunsági és kunszentmártoni tanulmányok – A XI. Jászkunság kutatása

- című konferencia előadásai. [Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 19.] Kunszentmárton : Kunszentmárton Város Önkormányzata 2020, 261–278.
- Katona-Kiss – Bíró 2021: Katona-Kiss Attila – Bíró Gyöngyvér: Orgondaszentmiklóstól Komlósig – Újabb középkori rovásfeliratos csatok a Körös-Maros közéről. In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): II. Ősi írások a Kárpát-medencében. Tanulmánykötet a Magyarorsággkutató Intézet által 2020. december 10–11-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból. [A Magyarorsággkutató Intézet Kiadványai 31.] Budapest : Magyarorsággkutató Intézet 2021, 31–54.
- Kázmér 1993: Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század). Budapest : Magyar Nyelvtudományi Társaság 1993.
- Kirpičnikov 1958: Kirpičnikov, A. N.: Russkie šlemy X–XIII. vv. Sovetskaja Arheologija 1958/4, 47–69.
- Kirpičnikov 1966: Kirpičnikov, A. N.: Drevnerusskoe oružie II. Kop’ja, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteny IX–XIII. vv. [Arheologija SSSR] Moskva – Leningrad : Nauka 1966.
- Kirpičnikov 1973: Kirpičnikov, A. N.: Snaržazhenie vsadnika i verhovogo konja na Rusi IX–XIII. vv. [Arheologija SSSR] Leningrad : Nauka 1973.
- Kisléghi Nagy 2010: Kisléghi Nagy Gyula: Archaeológiai Napló. Szeged – Temesvár : Móra Ferenc Múzeum 2010.
- Kiss 2001: Mikiténé Kiss Katalin: Mezőkovácsháza története a kezdetektől a kovácsházi puszta újratelepítéséig. In: Mucsi Tiborné (szerk.): Mezőkovácsháza története. Mezőkovácsháza : Mezőkovácsháza Város Önkormányzata 2001, 14–41.
- K. Kovács 1987: K. Kovács László: Kengyel. In: Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 3. [K–Né]. Budapest : Akadémiai Kiadó 1987, 141–142.
- Kločko – Murzin 2019: Kločko, V. I. – Murzin, V. Ju.: Luristanski bronzovi bulavi z muzeju istorii zbroi u m. Zaporizžja. Al’manah Istorija zbroi ta vijs’kovoji spravi 2019, 98–102.
- K. Németh 2010: K. Németh András: Csillag alakú buzogányok Paks környékéről. Archaeológiai Értesítő 135 (2010), 269–274.
- Kniezsa 1938: Kniezsa, István: Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert. Archivum Europae Centro-Orientalis IV (1938)/1–4, 241–412.
- Kniezsa 1943: Kniezsa István (ism.): Györffy György: Besenyők és magyarok. Századok 75 (1943)/7–10, 472–475.
- Kniezsa 1974: Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. (2. kiadás) Budapest : Akadémiai Kiadó 1974.
- Kniezsa 2000: Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. [Kisebbségkutatás Könyvek] Budapest : Lucidus Kiadó 2000.
- Kocsis S. 2001: Kocsis S. Gábor: Miről árulkodik őseink fogazata? In: Horváth Ferenc: A csengelei kunok ura és népe. Budapest : Archaeolingua 2001, 331–333.
- Kozta 2000: Kozta László: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: Kollár Tibor (szerk.): A középkori Dél-Alföld és Szer. [Dél-Alföldi Évszázadok 13.] Szeged : Csongrád Megyei Levéltár 2000, 41–80.

- Kovács 1971: Kovács László: A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. századi csil-
lag alakú buzogányai. *Folia Archaeologica* XXII (1971), 165–181.
- Kovács 1986: Kovács László: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Buda-
pest : Zrínyi Katonai Kiadó 1986, 216–281.
- Kovács 2005: Kovács Szilvia: Borc, a kunok negyedik fejedelme. *Acta Historica* CXXI (2005),
55–66.
- Kovács 2011: Kovács József: Kunágota elnevezéséről és alapításának évéről (Források – 1461–
1843). Szeged : Kovács József magánkiadása, 2011.
- Kovács 2012: Kovács Enikő: Tótkomlós, Kopáncs-halom. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): Régészeti
kutatások Magyarországon 2010. Budapest : Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Magyar
Nemzeti Múzeum 2012, 386–387.
- Kovács 2014: Kovács Szilvia: A kunok története a mongol hódításig. [Magyar Őstörténeti
Könyvtár 29.] Budapest : Balassi Kiadó 2014.
- Kovács 2015: Kovács Szilvia: A ferencesek és Jajlak katun. In: Tóber Márta – Maléth Ágnes
(szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (Sze-
ged, 2013. június 17–19) előadásai. Szeged : Szegedi Középkorász Műhely 2015, 151–162.
- Kovács 2017: Kovács Szilvia: Egy elfeledett magyar ferences passiójáról. Vallási problémák az
Arany Hordában. *Acta Historica* CXXXIX (2017), 55–65.
- Kovács 2020: Kovács Szilvia: „Különösen angolokat, magyarokat és németeket kérünk...” Pá-
pák, ferencesek és az Arany Horda. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 34.] Budapest : Balassi
Kiadó 2020.
- Kovács – Zimonyi 2016: Kovács Szilvia – Zimonyi István: Besenyők, úzok és kunok a Kár-
pát-medencében. In: Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban. [Altajisztikai
Tankönyvtár 6.] Szeged : SZTE Altajisztikai Tanszék 2016, 7–34.
- Kovács S. 2007: Kovács S. Tibor: A keleti fegyverzet. In: Ritoók Ágnes – Garam Éva (szerk.): A
tatárjárás (1241–42). Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 2007. május 25 – szeptember
30. Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum 2007, 31–32.
- Kovács S. 2010: Kovács S. Tibor: Huszárfegyverek a 15–17. században. Budapest : Martin Opitz
Kiadó 2010.
- Kovács S. 2017: Kovács S. Tibor: A középkori magyar fegyvertörténet vázlata. In: Veszprémy
László (szerk.): Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig. Budapest : Zrínyi Ki-
adó 2017, 401–426.
- Kovács S. 2019: Kovács S. Tibor: Hárman sem birnátok súlyos buzogányát... Válogatás a Ma-
gyar Nemzeti Múzeum sújtófegyvereiből. Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum – Martin
Opitz Kiadó 2019.
- Kovalovszki 1965: Kovalovszki Júlia: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: Nagy
Gyula (szerk.): Orosháza története és néprajza I. – Orosháza története. Orosháza : Oroshá-
za Város Tanácsa 1965, 175–203.
- KÖA: Rásonyi, László: Kuman özel adlari. *Türk Kültürü Araştırmaları* III–VI/1966–1969
(1969), 71–144.

- Köprülü 1960: Köprülü, M. Fuad: Bābur. In: Gibb, H. A. R. et al. (ed.): The Encyclopaedia of Islam. Volume I. [A – B]. Leiden : E. J. Brill 1960, 847–850.
- Kóhalmi 1997: Kóhalmi Katalin: A steppei nyereg, kengyel és fék. In: Kovács László – Paládi-Kovács Attila: Honfoglalás és néprajz. [A honfoglalásról sok szemmel IV.] Budapest : Balassi Kiadó 1997, 135–144.
- Krigrer 1993: Krigrer, V.: Oguzskie kurgany v meždurečje Volgi i Emby. In: Kovalevskaja, V. B. (red.): Novoe v srednevekovoj arheologii Evrazii. Samara : Artefakt 1993, 137–144.
- Kristó 1981b: Kristó Gyula: Az Aranybullák évszázada. (2. kiadás) [Magyar História] Budapest : Gondolat 1981.
- Kristó 1983: Kristó Gyula: Az -egyház(a) utótagú helynevekről. In: Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. [Nemzet és Emlékezet] Budapest : Magvető Könyvkiadó 1983, 450–455, 594–595.
- Kristó 1984: Kristó Gyula: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Székely György (főszerk.) – Bartha Antal (szerk.): Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/2. Budapest : Akadémiai Kiadó 1984, 1007–1415.
- Kristó 1986: Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest : Zrínyi Katonai Kiadó 1986.
- Kristó 1988: Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. Budapest : Zrínyi Katonai Kiadó 1988.
- Kristó 1998: Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. [Osiris Tankönyvek] Budapest : Osiris Kiadó 1998.
- Kristó 2000a: Kristó Gyula: Jegyzetek. In: Küküllei János: Lajos király krónikája. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. Budapest : Osiris Kiadó 2000, 65–87.
- Kristó 2003: Kristó Gyula: Fejezetek az Alföld középkori történetéből. [Dél-Alföldi Évszázadok 20.] Szeged : Csongrád Megyei Levéltár 2003.
- Kristó – Makk 1988: Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. [IPM Könyvtár] Budapest : Interpress 1988.
- Kruglov 2001: Kruglov, E. V.: Pogrebal'nyj obrjad oguzov severnogo prikaspija 2-j pol. IX - 1-j pol. XI v. In: Stepi Evropy v epohu srednevekov'ja. Tom 2. Hazarskoe vremja. Gl. red. Evglevskij, A. V. Doneck : Izd. Doneckogo Gosud. Universiteta 2001, 395–447.
- Kubinyi 2003: Kubinyi András: Mátyás trónra kerülése és hatalmának megszilárdulása. In: Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. [Osiris Tankönyvek] Budapest : Osiris Kiadó 2003, 214–224.
- Kulcsár 1983: Kulcsár Péter: A szabad királyi város (1498–1543). In: Kristó Gyula (szerk.): Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szeged : Szeged Megyei Városi Tanács – Somogyi-könyvtár 1983, 445–533.
- Kumorovitz 1936: Kumorovitz Bernát Lajos: Az autentikus pecsét. Turul L (1936)/3–4, 45–68.
- Kun 2002: Kun Péter: Néhány kun eredetű családnév. Magyar Nyelv XCVIII (2002)/3, 336–342.
- Kun 2005: Kun Péter: A Tolna megyei Akalacpuszta nevének besenyő háttéréhez. Magyar Nyelv CI (2005)/1, 45.
- Kyzlasov 1973: Kyzlasov, I. L.: O proishozdenii stremjan. Sovetskaja Arheologija 1973/3, 24–36.

- Kyzlasov 1983: Kyzlasov, I. L.: Askizskaja kul'tura Južnoj Sibiri X–XIV. vv. [Arheologija SSSR] Moskva : Nauka 1983.
- Langó 2006: Langó Péter: Kun László kun törvényei. In: Bathó Edit – Ujváry Zoltán (szerk.): Jászok és kunok a magyarok között. Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére. [Jászsági Könyvtár 6.] Jászberény : A Jász Múzeumért Alapítvány 2006, 60–77.
- Langó 2020: Langó Péter: Rovásjelek vagy a keresztény térítés emlékei? A 11. századi falusi sírokban talált gyűrűk értelmezései a magyar régészeti kutatásban. In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): Ősi írásaink. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból. [A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 16.] Budapest : Magyarságkutató Intézet 2020, 99–126.
- Langó 2021: Langó Péter: 11. századi jelekkel díszített gyűrűk Pest megyéből. In: Rácz Tibor Ákos (szerk.): Kincskeresés, kaland, tudomány. Közösségi régészeti projektek Pest megyében. Szentendre : Ferenczy Múzeumi Centrum 2021, 214–221.
- László 1943: László Gyula: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. [Archaeologia Hungarica XXVII] Budapest : Országos Magyar Történeti Múzeum 1943.
- László 1944: László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. [Népkönyvtár 4.] Budapest : Magyar Élet 1944.
- László 1977: László Gyula: Régészeti tanulmányok. Budapest : Magvető Kiadó 1977.
- László 1993: László Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. [Tájak-Korok-Múzeumok Könyvtára 4.] Budapest : Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület 1993.
- Laszlovszky 1982: Laszlovszky József: Árpád-kori leletek Tiszaugon. Múzeumi Levelek 39–40 (1982), 25–29.
- Laszlovszky 2006: Laszlovszky József: Későközépkori falusi lakóház Tiszaugon. Az alföldi lakóház kialakulásának kérdéséhez. *Studia Caroliensia* VII (2006)/3–4, 295–314.
- Le Coq 1925: Le Coq, Albert von: Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens. Berlin : Reimer-Vohsen 1925.
- Lelkes 2002: Lelkes György: Magyarország történeti helységnévtára – Csongrád megye (1773–1808). Budapest : KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 2002.
- Ligeti 1985: Ligeti Lajos: A Codex Cumanicus mai kérdései. [Keleti Értekezések 1.] Budapest : Kőrösi Csoma Társaság 1985.
- Ligeti 1986: Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest : Akadémiai Kiadó 1986.
- Liska 1997: Liska András: Egy 7. századi avar temető emlékei Gyula határában (Egy régen elfeledettnek hitt lelőhely azonosítási kísérlete). Múzeumi Híradó – A Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága tájékoztatója 1997/1, 5–8.
- Liska 2006: Liska András: Kunágota középkori temploma. Gyula : [Kovács József magánkiadása] 2006.
- Liwoch 2016: Liwoch, Radosław: Węgierska buława z Librantowej. In: Chudzińska, B. – Wojenka, M. – Wołoszyn, M. (red.): *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie*

- się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego. Kraków – Rzeszów 2016, 675–679.
- L. Kovrig 1955: L. Kovrig Ilona: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955)/1, 30–44.
- Lovag 1978: Lovag Zsuzsa: A kalocsai román kori feszület és köre. *Folia Archaeologica* XXIX (1978), 183–204.
- Lyublyanovics 2014: Lyublyanovics Kyra: A csanádpalotai ló archeozoológiai vizsgálata. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): „Carmen miserabile” – A tatárjárás korának régészeti emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét : Kecskeméti Katona József Múzeum 2014, 175–180.
- Lyublyanovics 2016: Lyublyanovics Kyra: A kunok állattartása. In: Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban. [Altajisztikai Tankönyvtár 6.] Szeged : SZTE Altajisztikai Tanszék 2016, 137–143.
- Lyublyanovics 2017: Lyublyanovics, Kyra: New Home, New Herds. Cuman Integration and Animal Husbandry in Medieval Hungary from an Archaeozoological Perspective. Budapest : Archaeolingua Alapítvány 2017.
- Maday 1960: Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba : Munkácsy Mihály Múzeum 1960.
- Maday 1962: Maday Pál: Szarvas története. Szarvas : Szarvas Község Tanácsa 1962.
- Makk 1994: Makk Ferenc: despotés. In: Kristó Gyula (főszerk.) – Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Budapest : Akadémiai Kiadó 1994, 167.
- Makkai 1936: Makkai László: A milkói (kún) püspökség és népei. [A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Kelet európai Történeti Intézetének kiadványai 2.] Debrecen : Pázmány Péter Tudományegyetem 1936.
- Makkai 1994: Makkai László: Szörényi bánóság. In: Kristó Gyula (főszerk.) – Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Budapest : Akadémiai Kiadó 1994, 657.
- Maksay 1971: Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Budapest : Akadémiai Kiadó 1971.
- Mályusz 1928: Mályusz Elemér: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (Harmadik közlemény). *Levéltári Közlemények* VI/1928 (1929), 87–203.
- Mályusz 1971: Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest : Akadémiai Kiadó 1971.
- Mándoky Kongur 1993: Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. [Keleti örökségünk 1.] Karcag : Karcag Város Önkormányzata 1993.
- Mándoky Kongur 2012: Mándoky Kongur István: Kunok és magyarok. Közzéteszi: Molnár Ádám. [Török–Magyar Könyvtár I.] Budapest : Molnár Kiadó 2012.

- Marcsik 2001: Marcsik Antónia: A csengelei sírok embertani vizsgálata. In: Horváth Ferenc: A csengelei kunok ura és népe. Budapest : Archaeolingua 2001, 326–330.
- Marcsik 2016: Marcsik Antónia: A középkori magyar és kun népesség embertani jellemzői (rövid irodalmi összefoglalás). In: Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban. [Altajisztikai Tankönyvtár 6.] Szeged : SZTE Altajisztikai Tanszék 2016, 129–135.
- Márki 1892: Márki Sándor: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története (Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. II. kötet, első rész). Arad : Monographia-Bizottság, 1892.
- Méri 1954: Méri István: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményéről II. Archaeologiai Értesítő 81 (1954)/2, 138–154.
- Mesterházy 1984: Mesterházy Károly: Hakasz (jenyiszeji kirgiz) leletek Rakamazról. Archaeologiai Értesítő 111 (1984)/2, 225–236.
- Mesterházy 2007: Mesterházy Károly: Kései nomád lószerszám Rakamazról (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.). In: Ritoók Ágnes – Garam Éva (szerk.): A tatárjárás (1241–42). Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 2007. május 25 – szeptember 30. Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum 2007, 37–38.
- Mészáros 1913: Mészáros Kálmán: Helynevek (Kisujszállás, Nagy-Kunság). Magyar Nyelvőr XLII (1913)/2, 95.
- Mező 1996: Mező András: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). [ME-TEM Könyvek 15.] Budapest : Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1996.
- Michalak 2010: Michalak, Arkadiusz: A 14th Century Hungarian knobbed mace head from the Birów Mountain in Podzamcze in the Polish Jura Chain. Cum Arma per Aeva 2011, 173–200.
- Miklós 1959: Miklós Pál: A tunhuangi Ezer Buddha Barlangtemplomok. Budapest : Magyar Helikon 1959.
- Mladenoff 1925: Mladenoff István: Oldamur és Eltimir. Magyar Nyelv XXI (1925)/1–4, 38–39.
- Mogyoróssy 1870: Mogyoróssy János: 1859-dik évi békésmegyei puszta-szent-benedeki lelet. Archaeologiai Értesítő III (1870)/13, 280–282.
- Mogyoróssy 1871: Id. Mogyoróssy János: Két gyulai lelet. Archaeologiai Közlemények VIII (1871), 141–142.
- Móra 1927: Móra Ferenc: Beszámoló az ösökről. In: Móra Ferenc: Beszélgetés a ferdetoronnyal. [Móra Ferenc munkái] Budapest : Genius 1927, 162–169.
- MRT 6: Ecsedy István – Kovács László – Maráz Borbála – Torma István: Békés megye régészeti topográfiája 6. – A szeghalmi járás IV/1. [A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Kiadványai – Magyarország Régészeti Topográfiája 6.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1982.
- MRT 8: Jankovich B. Dénes – Makkay János – Szőke Béla Miklós: Békés megye régészeti topográfiája 2. – A szarvasi járás IV/2. [A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intéze-

- tének Kiadványai – Magyarország Régészeti Topográfiaja 8.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1989.
- MRT 9: Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István: Pest megye régészeti topográfiaja XIII/2 – A szobi és a váci járás. [A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Kiadványai – Magyarország régészeti topográfiaja 9.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1993.
- MRT 10: Jankovich B. Dénes – Medgyesi Pál – Nikolin Edit – Szatmári Imre – Torma István: Békés megye régészeti topográfiaja IV/3 – Békés és Békéscsaba környéke. [A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Kiadványai – Magyarország régészeti topográfiaja 10/1.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1998.
- MTsz I: Szinnyei József: Magyar tájszótár. Első kötet. Budapest : Hornyánszky Viktor könyvkereskedése 1893.
- Munkácsi 1905: Munkácsi, Bernhard: Ungar. özön «Flut, Überschwemmung». Keleti Szemle VI (1905), 380.
- Nagy 1893: Nagy Géza: A régi kunok temetkezése. Archaeologiai Értesítő XIII (1893), 105–117.
- Nagy 1896: Nagy Géza: Hadtörténelmi emlékek az Ezredéves Kiállításon. Archaeologiai Értesítő XVI (1896)/4, 344–365.
- Nagy 1965: Nagy Gyula (szerk.): Orosháza története és néprajza I. – Orosháza története. Orosháza : Orosháza Város Tanácsa 1965.
- Nagy 1969: Nagy Árpád: Eger környéki és Tisza-vidéki besenyő települések a X.–XI. században. Agraria – Az Egri Múzeum Évkönyve VII (1969), 129–157.
- Nagy 1983: Nagy Gyula: Az orosházi múzeum hőskora. In: Nagy Gyula (szerk.): Tanulmányok Orosházáról és környékéről. [A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 7.] Békéscsaba : Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága 1983, 3–22.
- Nagy 2004: Nagy Márta: Nagymágocs északi határrészének régészeti topográfiaja. Szakdolgozat (SZTE BTK Régészeti Tanszék) 2004.
- †Nagy et al. 2001: †Nagy Ágnes – Gallina Zsolt – Molnár István – Skriba Péter: Késő Árpád-kori, nagyméretű, földbe mélyített építmények Ordacsehi-Bugaszegen. In: Cseri Miklós – Tárnoki Judit (szerk.): Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. [A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 58.] Szentendre–Solnok : Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Solnoki Damjanich János Múzeum 2001, 187–220.
- Nagy Szeder 1926: Nagy Szeder István: Kiskun-Halas Város Története (Oklevéltárral) I. A redemptio előtti kor 1745-ig. Kiskun-Halas : [A szerző kiadása] 1926.
- Nemerov 1987: Nemerov, V. F.: Voinskoe snarjaženie i oružie mongol'skogo voina XIII–XIV. vv. Sovetskaja Arheologija 1987/2, 212–227.
- Németh 1921: Németh Gyula: Török jövevényszavaink középső rétege. Magyar Nyelv XVII (1921)/1–3, 22–26.
- Németh 1922: Németh Gyula: Karczag. Magyar Nyelv XVIII (1922)/4–6, 125–127.
- Németh 1931a: Németh Gyula: Árpád-kori törökjeink. Népünk és Nyelvünk III (1931)/7–9. füzet, 169–185.

- Németh 1931b: Németh Gyula: Maklár. *Magyar Nyelv* XXVII (1931)/5–6, 145–147.
- Németh 1931c: Németh Gyula: Özön. *Magyar Nyelv* XXVII (1931)/5–6, 226–227.
- Németh 1958: Németh Gyula: Egy jász szójegyzők az Országos Levéltárban. In: Németh Gyula: *Törökök és magyarok I. Régi törökök.* [Budapest Oriental Reprints – Series A 4] Budapest : Kőrösi Csoma Társaság 1990, 183–211.
- Neumann 1922: Neumann Jenő: Szarvas nagyközség története. Szarvas : Szarvas község 1922. (Reprint: Szarvas : Digitális Kalamáris 2012.)
- Nicolle 1999: Nicolle, David: *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050–1350 (Islam, Eastern Europe and Asia).* London : Greenhill Books 1999.
- Niederhauser 2005: Niederhauser Emil: Közép- és Kelet-Európa átalakulása a mongol támadás után. In: Klaniczay Gábor (szerk.): *Európa ezer éve: a középkor.* II. kötet. Budapest : Osiris Kiadó 2005, 136–150.
- Obolensky 1999: Obolensky, Dimitri: *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453.* [Varia Byzantina – Bizánc világa III.] Budapest : Bizantinológiai Intézeti Alapítvány 1999.
- Olasz 1955: ifj. Olasz Ernő: Középkori leletek Békéssámsonon. In: Nagy Gyula (szerk.): *Emlékkönyv hazánk felszabadulásának és az orosházi Szántó Kovács Múzeum fennállásának 10 éves évfordulójára.* Orosháza : Szántó Kovács Múzeum Baráti Köre 1955, 25–32.
- Olasz 1956: Olasz Ernő: Középkori leletek Békéssámsonon. *Archaeologiai Értesítő* 83 (1956)/2, 212–215.
- Olasz 1959a: ifj. Olasz Ernő: Leletmentő ásatások Orosháza környékén – Árpád-kori település Békéssámson-Cigándon. *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 1959, 5–11.
- Olasz 1959b: ifj. Olasz Ernő: Elpusztult XI.–XVI. századi falvak Kardoskut, Tótkomlós és Békéssámson határában. *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 1959, 31–39.
- ON III: Tóth Csaba – Kiss József Géza (összeállította): *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa III. II. Andrástól Ottóig.* [Opitz Numismatica 3.] Budapest : Martin Opitz Kiadó 2020.
- OnomTurc: Rásonyi, László – Baski, Imre: *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names I–II.* Bloomington (Indiana) : Indiana University – Denis Sinor Institute for Inner Asia Studies 2007.
- Ortvay 1891: Ortvay Tivadar: A váci püspökség. In: Ortvay Tivadar (szerk.): *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején (A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve) I.* Budapest : Franklin-Társulat 1891, 101–113.
- Ortvay 1892: Ortvay Tivadar: Bevezetés – A pápai tizedjegyzék egyház-geografiai és egyház-történeti jelentősége. In: Ortvay Tivadar (szerk.): *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején (A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve) II.* Budapest : Franklin-Társulat 1892, IX–XLIV.
- Paládi-Kovács 2009: Paládi-Kovács Attila: Közlekedés, szállítás, járművek. (Előzmények a 10. századig). In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.) – Flórián Mária (szerk.): *Magyar Néprajz I. 2. – Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai.* Budapest : Akadémiai Kiadó 2009, 76–82.

- Pálóczi Horváth 1969a: Pálóczi Horváth András: A csólyosi kun sírlelet. *Folia Archaeologica* XX (1969), 107–134.
- Pálóczi Horváth 1969b: Pálóczi Horváth András: A csólyosi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969/1*, 115–121.
- Pálóczi Horváth 1972: Pálóczi Horváth András: A felsőszentkirályi kun sírlelet. *Cumania – Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei I* (1972), 177–204.
- Pálóczi Horváth 1973: Pálóczi Horváth András: A magyarországi kunok régészeti kutatásának helyzete. *Folia Archaeologica* XXIV (1973), 241–250.
- Pálóczi Horváth 1974: Pálóczi Horváth András: A kunok megtelepedése Magyarországon. *Archaeologiai Értesítő* 101 (1974)/1, 244–259.
- Pálóczi Horváth 1985: Pálóczi Horváth András: A kunok bejövetele és letelepedése. *Forrás* XVII (1985)/9, 65–71.
- Pálóczi Horváth 1986a: Pálóczi Horváth András: Szállások, halmok, temetők (Kisújszállás településtörténete az őskortól a török kor végéig). In: Szabó László (szerk.): *Kisújszállás város története I. Kisújszállás : Karcagi Nyomda* 1986, 97–170.
- Pálóczi Horváth 1986b: Pálóczi Horváth András: Régészeti és településtörténeti adatok a kunok letelepedéséhez. Egy középkori falu, Szentkirály feltárásának eredményei. In: Novák László – Selmeczi László (szerk.): *Falvak, mezővárosok az Alföldön. [Az Arany János Múzeum Közleményei IV.] Nagykőrös : Arany János Múzeum* 1986, 215–236.
- Pálóczi Horváth 1988: Pálóczi Horváth András: Besenyők, úzok, kunok. In: †Szombathy Viktor – László Gyula (szerk.): *Magyarrá lett keleti népek. [Budapest] : Panoráma* 1988, 106–163.
- Pálóczi Horváth 1989a: Pálóczi Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. [Hereditas] Budapest : Corvina 1989.
- Pálóczi Horváth 1989b: Pálóczi Horváth András: A Balota pusztai középkori sírlelet. *Cumania – Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1989), 95–148.
- Pálóczi Horváth 1989c: Pálóczi Horváth András: Kun sírleletek – a viselet, fegyverzet és lószerszám. *Keletkutatás* 1989 tavasz, 18–35.
- Pálóczi Horváth 1994a: Pálóczi Horváth András: Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában. [Keleti örökségünk 2.] Karcag : Karcag Város Önkormányzata 1994.
- Pálóczi Horváth 1994b: Pálóczi Horváth András: Kunország. In: Kristó Gyula (főszerk.) – Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Budapest : Akadémiai Kiadó 1994, 384–385.
- Pálóczi Horváth 1996: Pálóczi Horváth András: Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. In: Havassy Péter (szerk.): *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. [Gyulai Katalógusok 2.] Gyula : Erkel Ferenc Múzeum* 1996, 7–36.
- Pálóczi Horváth 2002: Pálóczi Horváth András: Falupusztásodás a Nagykunságban. In: Bánkiné dr. Molnár Erzsébet – Hortiné dr. Bathó Edit – Kiss Erika (szerk.): *A Jászkunság kutatása*

2000. Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban (2000. szeptember 21–22). [Jászsági Könyvtár 5.] Jászberény – Kiskunfélegyháza : Jász Múzeumért Alapítvány 2002, 47–55.
- Pálóczi Horváth 2009: Pálóczi Horváth András: Településtörténeti kutatások a középkori kun szállásterületeken. In: Rosta Szabolcs (szerk.): „Kun-kép” – A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Kiskunfélegyháza : Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezet, Kiskun Múzeum 2009, 217–232.
- Pálóczi Horváth 2014: Pálóczi Horváth András: Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 2.] Budapest – Piliscsaba : Archaeolingua 2014.
- Pálóczi Horváth 2017: Pálóczi Horváth András: A kunok integrációja. Meddig élt tovább a hagyományos sztyeppe kultúra Magyarországon? Rubicon – Történelmi magazin XXVIII (2017)/6, 12–21.
- Pálóczi Horváth 2018: Pálóczi Horváth András: Besenyő típusú Árpád-kori kengyel Csorvás, Faluhely lelőhelyről. In: Bíró Gyöngyvér – Katona-Kiss Attila – Rózsa Zoltán (szerk.): Fémek a Földből I. [Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 19.] Orosháza : Orosháza Város Önkormányzat Nagy Gyula Területi Múzeuma 2018, 60–70.
- Pálóczi Horváth 2020: Pálóczi Horváth András: A Nagykunság népessége a 15–16. században. In: Barna Gábor (szerk.): Jászkunsági és kunszentmártoni tanulmányok – A XI. Jászkunság kutatása című konferencia előadásai. [Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 19.] Kunszentmárton : Kunszentmárton Város Önkormányzata 2020, 279–291.
- Pandula 1988: Pandula Attila: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. Budapest : Zrínyi Katonai Kiadó 1988, 216–254.
- Paszternák 2000: Paszternák István: A honfoglalástól a török hódoltság koráig. In: Kis-Rácz Antalné – Labádi Lajos – Vörös Gabriella (szerk.): Szentes helyismereti kézikönyve I. (Tanulmányok). Szentes : Csongrád Megyei Levéltár 2000, 69–98.
- Pauler 1891: Pauler Gyula: V. István bolgár hadjáratai. In: Fraknói Vilmos et al. (szerk.): Hunfalvy-Album. Budapest : Hornyánszky Viktor kiadása 1891, 165–174.
- Pauler 1899: Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. (Második, javított kiadás). Budapest : Athenaeum 1899. [Reprint: Budapest : Állami Könyvtarjesztő Vállalat 1985.]
- Pavlov – Janev 2005: Pavlov, Plamen - Janev, Jordan: A bolgárok rövid története. (A kezdetektől napjainkig). Csíkhelyi Lenke fordítása. Budapest : Napkút Kiadó 2005.
- Pesty 1880: Pesty Frigyes: A helynevek és a történelem. In: Pesty Frigyes (szerk.): Értekezések a történelmi tudományok köréből VIII. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1880, 3–62.
- Petkes 2006: Petkes Zsolt: 12. századi temetőrészlet Sárbogárd–Templom-dűlőből. Újabb régészeti adatok a Sárvíz völgy 10–12. századi történetéhez. Alba Regia 35 (2006), 93–124.
- Petkes 2011: Petkes Zsolt: Rúdablák a 10–12. századi Kárpát-medencében. In: Bíró Szilvia – Tomka Péter (szerk.): Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciá-

- ja. [Tanulmányok 3.] Győr : Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága 2011, 231–246.
- Péterffy 1742: Péterffy, Carolus: Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi 1016. usque ad annum 1715. In qua concilia et constitutiones ab anno Christi MDCLVII. usque ad annum MDCCXXXIV. prodeunt. Pars secunda. Posonii : Michael Kochberger 1742.
- Petri 1902: Petri Mór: Szilágy vármegye monographiája III. Szilágy vármegye községeinek története. [s. l.] : Kiadja Szilágy vármegye közönsége 1902.
- Pintér 1993: Pintér János: Baross László, a világhírű búzanemesítő. In: Szabó Ferenc (szerk.): Medgyesegyháza 1893–1993. Tanulmányok a nagyközséggé alakulás centenáriuma tiszteletére. Medgyesegyháza : Medgyesegyháza Nagyközség Polgármesteri Hivatala 1993, 137–146.
- Pintér-Nagy 2017: Pintér-Nagy Katalin: A hunok és az avarok fegyverzete, harcmódora az írott források alapján. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 31.] Budapest : Balassi Kiadó 2017.
- Pletneva 1958: Pletneva, S. A.: Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskih stepjah. Tom. 1. Materialy Issledovanija Arheologii SSSR 62, 151–226.
- Pletneva 1973: Pletneva, S. A.: Drevnosti černyh klobukov. [Arheologija SSSR] Moskva : Nauka 1973.
- Pletneva 1981: Pletneva, S. A.: Kočevniki vostočnoevropejskih stepej v X–XIII. vv. In: Pletneva, S. A. (red.): Stepi Evrazii v epohu srednevekov’ja. [Arheologija SSSR] Moskva : Nauka 1981, 213–222.
- Pletneva 1990: Pletneva, S. A.: Pečenegi i guzy na nižnem Donu (po materialam kočevničeskogo mogil’nika u Sarkela–Beloj-Veži). Moskva : Institut Arheologii AN SSSR 1990.
- Polgár 1999: Polgár Szabolcs: Kötöny, kun fejedelem. In: Homonnai Sarolta – Piti Ferenc – Tóth Ildikó (szerk.): Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szeged : Szegedi Középkorász Műhely 1999, 91–102.
- Polgár 2001: Polgár Szabolcs: Sarkel. In: Márton Alfréd (szerk.): A Kárpát-medence és a steppe. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.] Budapest : Balassi Kiadó 2001, 106–126.
- Pritsak 1982: Pritsak, Omeljan: The Polovcians and Rus. Archivum Eurasiae Medii Aevi 2 (1982), 321–380.
- Pusztai 2011: Pusztai Tamás: Könnyűlovas harcos sírja a muhi csatából. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica XII (2011), 629–640.
- Pusztai 2014: Pusztai Tamás: Buzogánnyal, tarsollyal és késtok-merevítővel eltemetett halott a muhi csatából. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): „Carmen miserabile” – A tártárjárás korának régészeti emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét : Kecskeméti Katona József Múzeum 2014, 141–150.
- Rácz 2011: Rácz Anita: Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez. [A Magyar Névvárány Kiadványai 19.] Debrecen : Debreceni Egyetemi Kiadó 2011.

- Rácz 2012: Rácz Tibor Ákos (szerk.): A váci német város középkori polgársága. [Szentendre] : Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága 2012.
- Rásonyi 1923: R. Nagy László: Adalékok török tulajdonneveinkhez. Nyelvtudományi Közlemények XLVI (1923)/1, 124–137.
- Rásonyi 1926: Rásonyi Nagy László: Borcsol és Csértán. Magyar Nyelv XXII (1926)/3–4, 132–133.
- Rásonyi 1930: Rásonyi Nagy László: Hóman Bálint magyar történetének első kötete. Magyar Nyelv XXVI (1930)/7–8, 320–325.
- Rásonyi 1936: Rásonyi László: Kolbászszerék. Magyar Nyelv XXXII (1936)/7–8, 266–267.
- Rásonyi 1956a: Rásonyi László: A kiskunsági -li, -li > -la, -le képzős földrajzi nevek. Magyar Nyelv LII (1956)/1, 52–61.
- Rásonyi 1956b: Rásonyi László: Köncsög és Kötöny. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.): Pais-emlékkönyv – Nyelvészeti tanulmányok. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Budapest : Akadémiai Kiadó 1956, 435–440.
- Rásonyi 1956c: Rásonyi László: Mit mondanak Szolnok megye földrajzi nevei? Jászkunság III (1956)/2, 75–80.
- Rásonyi 1957: Rásonyi, László: Les noms toponymiques Comans du Kiskunság. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae VII (1957)/1–2, 73–146.
- Rásonyi 1966: Rásonyi László: A Kiskunság középkori helyneveihez. Magyar Nyelv LXII (1966)/1, 164–170.
- Rásonyi 1967: Rásonyi, László: Les anthroponymes Comans de Hongrie. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XX (1967)/2, 135–149.
- Rásonyi 2004: Rásonyi László: Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. (Második, javított kiadás) Budapest : Helikon Kiadó 2004.
- Reinecke 1933: Reinecke, Paul: Zur Geschichte des Steigbügels. Germania 17 (1933)/3, 220–222.
- Reiszig 1912: Reiszig Ede: Torontál vármegye története 1779-ig. In: Borovszky Samu (szerk.): Torontál vármegye. [Magyarország vármegyéi és városai] Budapest : Országos Monografia Társaság 1912, 331–429.
- Reiszig – Vende 1912: Reiszig Ede – Vende Aladár: Torontál vármegye községei. In: Borovszky Samu (szerk.): Torontál vármegye. [Magyarország vármegyéi és városai] Budapest : Országos Monografia Társaság 1912, 14–138.
- Reizner 1892: Reizner János: Makó város története. Szeged : Makó város közönsége 1892.
- Reizner 1899–1900: Reizner János: Szeged története I–IV. Szeged : Szeged Szab. Kir. Város közönsége 1899–1900.
- Réthy 1989: Réthy Erzsébet: Doboz belterületének és határának földrajzi nevei. In: Réthy Zsigmond (szerk.): Dobozi tanulmányok. [A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 14.] Békéscsaba : Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága 1989, 264–297.
- Révész 2016: Révész László: A Maros-Körös köz 10–11. századi temetői. In: Kovács László – Révész László (főszerk.), Bollók Ádám – Gergely Katalin – Kolozsi Barbara – Pető Zsuzsa

- Szenthe Gergely (szerk.): Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére. Budapest – Debrecen – Szeged : Magyar Nemzeti Múzeum – Déri Múzeum – MTA BTK Régészeti Intézet – Szegedi Tudományegyetem 2016, 577–628.
- Roaf 1998: Roaf, Michael: A mezopotámiai világ atlasza. (Az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria). Budapest : Helikon – Magyar Könyvklub 1998.
- Rokay 1994: Rokay Péter: Kucsó. In: Kristó Gyula (főszerk.) – Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): Korai Magyar Történelmi Lexikon (9–14. század). Budapest : Akadémiai Kiadó 1994, 382.
- Rokay – Takács 1994a: Rokay Péter – Takács Miklós: Barancs. In: Kristó Gyula (főszerk.) – Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): Korai Magyar Történelmi Lexikon (9–14. század). Budapest : Akadémiai Kiadó 1994, 82.
- Rokay – Takács 1994b: Rokay Péter – Takács Miklós: Macsó. In: Kristó Gyula (főszerk.) – Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): Korai Magyar Történelmi Lexikon (9–14. század). Budapest : Akadémiai Kiadó 1994, 421–422.
- Rokay – Takács 1994c: Rokay Péter – Takács Miklós: Szerbek. In: Kristó Gyula (főszerk.) – Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): Korai Magyar Történelmi Lexikon (9–14. század). Budapest : Akadémiai Kiadó 1994, 638–640.
- Róna-Tas 1996: Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest : Balassi Kiadó 1996.
- Rosta 2009: Rosta Szabolcs: Új eredmények a kunok Duna-Tisza közti szállásterületének kutatásában. In: Rosta Szabolcs (szerk.): „Kun-kép” – A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Kiskunfélegyháza : Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezet, Kiskun Múzeum 2009, 175–216.
- Rosta 2013: Rosta Szabolcs: Bugac-Felsőmonostor / Pétermonostora. In: Rosta Szabolcs (szerk.): Expo-Monatur. A középkori településeknek és monostoroknak mint közös kulturális örökségnek, a helyi közösségekkel történő megismertetése. Kecskemét : Kecskeméti Katona József Múzeum 2013, 25–38.
- Rosta 2014a: Rosta Szabolcs: Pétermonostora pusztulása. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György: „Carmen miserabile” – A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét : Kecskeméti Katona József Múzeum 2014, 193–230.
- Rosta 2014b: Rosta Szabolcs: A kiskunsági Homokhátság 13–16. századi településtörténete. Doktori disszertáció (ELTE BTK) 2014.
- Rosta 2018: Rosta Szabolcs: Egy új lehetőség kapujában – tatárjárás kori védművek a Kiskunságban. In: Mérai, Dóra et al. (ed.): Genius loci – Laszlovszky 60. Budapest : Archaeolingua 2018, 186–192.
- Rosta – Pánya 2018: Rosta Szabolcs – Pánya István: „A szanki ellenállók”. Határtalan Régészet – Archaeológiai Magazin III (2018)/1, 50–53.
- Rowley 2008: Rowley, Trevor: A normannok. Debrecen : Hajja és Fiai Könyvkiadó 2008.
- Rózsa 2018: Rózsa Zoltán: Miért nincsen szobra III. Bélának Orosházán? Egy különleges Árpád-kori település emlékei 4. In: Forisek Péter – Szabó Ádám – Szakács János (szerk.):

- „Hadak útján” – A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVII. konferenciája. Debrecen : Debreceni Egyetem 2018, 179–194.
- Rózsa 2019: Rózsa Zoltán: Egy 12–13. századi muszlim közösség és hagyatéka Orosházán. In: Csányi Viktor (szerk.): Korok, kultúrák, lelőhelyek 2019. [Korok, kultúrák, lelőhelyek] Hódmezővásárhely : Tornyai János Múzeum 2019, 43–57.
- Rusu 2017: Rusu, Adrian Andrei: Who cast mace heads in Arpadian-era Hungary? In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina (szerk.): Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére. Budapest : MTA BTK Régészeti Intézet 2017, 451–462.
- Ruttkey 1975: Ruttkey, Alexander: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I. Slovenská Archeológia XXIII (1975)/1, 119–216.
- Sándor 2017: Sándor Klára: A székely írás reneszánsza. Budapest : Typotex 2017.
- Scherer 1938: Scherer Ferenc: Gyula város története I. A földesúri város. Gyula : Gyula M. Város kiadása 1938.
- Selmeczi 1967: Selmeczi László: Adatok a kengyel történetéhez és tipológiájához Magyarországon. Agrártörténeti Szemle IX (1967)/1–2, 99–105.
- Selmeczi 1971: Selmeczi László: Angaben und Gesichtspunkte zur archäologischen Forschung nach den Kumanen im Komitat Szolnok. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/2, 187–197.
- Selmeczi 1992: Selmeczi László: Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról. [Folklór és etnográfia 64.] Debrecen : Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék 1992.
- Selmeczi 1996: Selmeczi László: Régészeti ásatások a Nagykunságon. In: Havassy Péter (szerk.): Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. [Gyulai katalógusok 2.] Gyula : Erkel Ferenc Múzeum 1996, 57–66.
- Selmeczi 2005: Selmeczi László: A jászok betelepődése Magyarországra. Korai jász sírok a négyszállási temetőben. Communicationes Archaeologicae Hungariae 2005, 565–586.
- Selmeczi 2009: Selmeczi László: A karcag-orgondaszentmiklósi kun szállásteremtő régészeti kutatásának néhány tanulsága. In: Rosta Szabolcs (szerk.): „Kun-kép” – A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Kiskunfélegyháza : Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma 2009, 17–32.
- Selmeczi 2011: Selmeczi László: Kötöny népe Magyarországon. Karcag : Karcag Város Önkormányzata 2011.
- Selmeczi 2013: Selmeczi László: Őseink nyomában. A magyarországi kunok Olas nemzetsége és Kolbaz-széke (1243/46–1686). Kisújszállás : Nagykun Hagyományőrző Társulás 2013.
- Selmeczi 2017: Selmeczi László: Pogányokból keresztények. In: Bartha Júlia – Hoppál Mihály (szerk.): Török hagyatéka – Tanulmányok a magyar kultúra török kapcsolatairól. Budapest : Európai Folklór Központért Egyesület 2017, 29–42.

- Selmeczi 2018: Selmeczi László: „Jászok vagyunk, de magyarok” – A négyszállási II. sz. jász temető. A jászok magyarrá válása folyamatának régészeti bizonyítékai. [Jászsági Füzetek 55.] Jászberény : Jász Múzeumért Alapítvány 2018.
- Senga 1987: Senga Toru: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”. Századok 121 (1987)/4, 584–612.
- Simon 1987: Simon László: Régészeti gyűjtemény. In: Novák László (szerk.): Műkincsek az Arany János Múzeumban (1972–1987). [Az Arany János Múzeum Közleményei V.] Nagykőrös : Arany János Múzeum 1987, 73–100.
- Simon 2014: Simon László: Egy 13. századi bronzcsat Nagykőrös–Ludasról. Adatok a Kiskun-ság északi peremterülete középkori településtörténetéhez. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): „Carmen miserabile” – A tatárjárás korának régészeti emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét : Kecskeméti Katona József Múzeum 2014, 295–311.
- Somogyi 1969: Somogyi Sándor: Körös–Maros közti síkság – Vízrajz. In: Pécsi Márton (szerk.): A tiszai Alföld. [Magyarország tájféldrajza 2.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1969, 305–317.
- Spinei 1986: Victor Spinei: Moldavia in the 11th–14th centuries. [Bibliotheca Historica Romaniae – Monographs XX] București : Editura Academiei Republicii Socialiste România 1986.
- Stein 1921, I: Stein, Aurel: Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China. Vol. I. (Text). Oxford : At the Clarendon Press 1921.
- Stein 1921, IV: Stein, Aurel: Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China. Vol. IV. (Plates). Oxford : At the Clarendon Press 1921.
- Stein 1928, II: Sir Stein, Aurel: Innermost Asia. Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Īrān. Vol. II. (Text). Oxford : At the Clarendon Press 1928.
- Stein 1928, III: Sir Stein, Aurel: Innermost Asia. Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Īrān. Vol. III. (Plates and Plans). Oxford : At the Clarendon Press 1928.
- Sütő 1948: Sütő József: Kalapár. Magyar Nyelv XLIV (1948)/1, 65–66.
- Świętosławski 1999: Świętosławski, Witold: Arms and Armour of the Nomads of the Great Steppe in the Times of the Mongol Expansion (12th–14th centuries). Łódź : Oficyna Naukowa MS 1999.
- Szabó 1886: Szabó Károly: Kun László (1272–1290). Budapest : Méhner Vilmos kiadása 1886.
- Szabó 1921: Szabó György Piusz: Ferencrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez. Budapest : A szerző saját kiadása 1921.
- Szabó 1930: Szabó Kálmán: XIV. sz.-beli magyar konyha tárgyi emlékei. Népünk és Nyelvünk I/1929 (1930), 82–85.
- Szabó 1938: Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest : Országos Magyar Történeti Múzeum 1938.
- Szabó 1959: Szabó Ferenc: Betyárvilág Orosháza környékén a szabadságharc után. A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve 1959, 41–76.

- Szabó 1971: Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest : Akadémiai Kiadó 1971.
- Szabó 1989: Szabó László: Adatok Kunhegyes néprajzához. In: Szurmay Ernő (szerk.): Tanulmányok a 700 éves Kunhegyesről. Kunhegyes : Kunhegyesi Nagyközségi Tanács, 1989, 71–79.
- Szabó 1998: Szabó Ildikó: Kun eredetű kunhalomnevek a Nagykunságban. Kézirat (Györffy István Nagykun Múzeum, Orientalisztikai Gyűjtemény 78–98) 1998.
- Szabó 2002: Szabó Zoltán: Kengyel. In: Gráfik Imre (szerk.): Nyeregbe! – Kiállítás a Néprajzi Múzeumban (2002. március 22. – szeptember 10.) (Kiállítási katalógus). Budapest : Néprajzi Múzeum 2002, 48.
- Szabó 2008: Szabó József: A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben. Szeged : Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék 2008.
- Szamota – Zolnai 1902–1906: Magyar Oklevél-Szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz). Legnagyobb részüket gyűjtötte: Szamota István. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szótárrá szerkesztette Zolnai Gyula. Budapest : Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése 1902–1906.
- Szántó 1974: Szántó Konrád: A jászberényi ferences templom története (1472–1972). Budapest : Ecclesia 1974.
- Szatmári 1996: Szatmári Imre: Középkori falusi templomok régészeti kutatása Gyula határában (Implom József ásatásainak hitelesítése). In: Szatmári Imre – Gerelyes Ibolya: Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez. [Gyulai Füzetek 8.] Gyula : Békés Megyei Levéltár 1996, 9–87.
- Szatmári 1999: Szatmári Imre: A középkori Csorvás és temploma. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 20 (1999), 83–145.
- Szatmári 2005: Szatmári Imre: Békés megye középkori templomai. Békéscsaba : Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága 2005.
- Szatmári 2009: Szatmári Imre: Árpád-házi királyaink kora. In: Erdmann Gyula – Havassy Péter (szerk.): Békés megye képes krónikája. (2. bővített kiadás) Békéscsaba : Typografika 2009, 63–73.
- Szatmári – Vágó 1993: Szatmári Imre – Vágó Csaba: Medgyesegyháza területének településtörténete az őskortól a törökvilág végéig. In: Szabó Ferenc (szerk.): Medgyesegyháza 1893–1993. Tanulmányok a nagyközséggé alakulás centenáriuma tiszteletére. Medgyesegyháza : Nagyközségi Önkormányzat 1993, 8–66.
- Szegfű 1973: Szegfű László: Mezőberény középkori története. In: Szabó Ferenc (szerk.): Mezőberény története I. Mezőberény : Mezőberény Nagyközség Tanácsa 1973, 71–91.
- Székely 1892: Székely Lajos: A békésmegyei közmondások, népdalok, helynevek, népregék s tréfák gyűjteményéből. A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve XVI/1891–1892 (1892), 98–135.

- Székely 1988: Székely György: Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. Századok 122 (1988)/1–2, 52–88.
- Szekeres 1983: Szekeres László: Középkori települések Északkelet-Bácskában. Újvidék : Forum Könyvkiadó – A magyar nyelv, irodalom és hungarológiai kutatások intézete 1983.
- Szelekovszky 2005: Szelekovszky László: Közös kultúrtörténeti emlékeink, a kunhalmok. Dombegyház : Dombegyház Nagyközség Önkormányzata 2005.
- Széll 1940: Széll Márta: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbéli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből XVI (1940), 159–180, XXVII–XXXII. tábla.
- Szendrei 1883: Szendrei János: Borsodmegye őstelepei. Archaeologiai Értesítő III. (Új folyam) 1883, 109–137.
- Szendrey 1930: Szendrey Ákos: Csongrádmegyei helynevek. (Pesty Frigyes. Helységnévtár 1864. XIV. k. I. r. A Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában. Fol. Hung. 1114). Népünk és Nyelvünk I/1929 (1930), 231–236.
- Szenti 2003: Szenti Tibor: Vásárhelyi emlékeim. Hódmezővásárhely : Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala 2003.
- Szentpétery 1925: Szentpétery Imre: Bolgárország IV. Béla királyi címében. In: Lukinich Imre (szerk.): Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére, születésének ötvenedik évfordulóján. Budapest : Rákos Jenő Budapesti Hírlap Ujságvállalata Nyomdája 1925, 225–240.
- Szeremlei 1900: Szeremlei Samu: Hód-Mező-Vásárhely története I. A barbárság kora: kezdettől I. István királyig. Hódmezővásárhely : Kiadja a város közönsége 1900.
- Szeremlei 1901: Szeremlei Samu: Hód-Mező-Vásárhely története II. Az ökológia kora: I. Istvántól a mohácsi vészig. Hódmezővásárhely : Kiadja a város közönsége 1901.
- Szilágyi 1950: Szilágyi László: Rasztiszláv családja Bulgáriában. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye LXI–LXIV/1947–1950 (1950), 13–18.
- Szilágyi – Serlegi 2014: Szilágyi Magdolna – Serlegi Gábor: Nád közé bújtak...? Egy a tatárjárás során elpusztult település maradványai Dunaföldvár határában. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): „Carmen miserabile” – A tatárjárás korának régészeti emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét : Kecskeméti Katona József Múzeum 2014, 127–140.
- Szinnyei 1893: Szinnyei József (szerk.): Magyar tájszótár. Első kötet. Budapest : Hornyánszky Viktor könyvkereskedése 1893.
- Szírbbik 1979: Szírbbik Miklós: Makó városának leírása 1835–1836. [A Makói Múzeum Füzetei 22.] Makó : Makó város Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztálya 1979.
- Szovák 2004: Szovák Kornél: Jegyzetek [164–209. c.]. In: Képes Krónika. Fordította: Bollók János. [Millenniumi Magyar Történelem – Források] Budapest : Osiris Kiadó 2004, 215–232.
- Szócs 2010: Szócs Tibor: Egy második „tatárjárás”? A tatár–magyar kapcsolatok a XIII. század második felében. Belvedere Meridionale XXII (2010)/3–4, 16–49.

- Szóke – Vándor 1987: Szóke Béla Miklós – Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. [Fontes Archaeologici Hungariae] Budapest : Akadémiai Kiadó 1987.
- Szűcs 1977: Szűcs Sándor: Régi magyar vízivilág. Budapest : Magvető Kiadó 1977.
- Szűcs 1993: Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. [História Könyvtár – Monográfiák 1.] Budapest : História – MTA Történettudományi Intézete 1993.
- Tagán 1938: Tagán Galimdsán: A közlekedés módja és eszközei a baskíroknál és kirgizeknél. Néprajzi Értesítő XXX (1938)/2–4, 221–236.
- Takács 1929: Takács Lajos: Kevermes. Magyar Nyelv XXV (1929)/3–4, 136–137.
- Takács 1987: Takács Lajos: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Budapest : Akadémiai Kiadó 1987.
- Takács E. 1997b: Takács Edit: Bevezetés. In: Petrák-kronika – „meljis Szentés városának a legrégebbi időktől valló történetét ... foglalja magában”. Közreadja, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Takács Edit. [Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXV.] Szentés – Szeged : Csongrád Megyei Levéltár 1997, V–XXVIII.
- Takács M. 1997: Takács Miklós: Középkori buzogányok a kajárpécsi Helytörténeti Gyűjteményből. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1997, 215–219.
- Tálas 2013: Tálas Nándor: A kunok fegyverzete a 11–15. században. In: Mészáros Márta (szerk.): Jászkunság kutatása 2012. Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában. Ünnepi konferenciakötet Selmeczi László 70. születésnapja tiszteletére. Kiskunfélegyháza : Kun Összefogás Konzorcium – Kiskunfélegyháza Város Önkormányzatának Kiskun Múzeuma 2013, 42–60.
- Tatár 2004: Tatár Mária Magdolna: A harci bot kronológiájához. A csomak, a csomasz és a csokmány szó etimológiája. In: Balogh László – Keller László (szerk.): Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.] Budapest : Balassi Kiadó 2004, 164–175.
- Temesváry 1984: Temesváry Ferenc: A váci Vak Bottyán Múzeum fegyvergyűjteménye. Vác : Vak Bottyán Múzeum 1984.
- Temesváry 1995: Temesváry Ferenc: Díszes nyergék, lószerszámok. Budapest : Dunakönyv Kiadó 1995.
- Temesváry 1999: Temesváry Ferenc: Eleink gyűjtötték: fegyverek, hadi emlékek, ló- és viseleti tartozékok a szentesi Koszta József Múzeumban. Szeged : Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága 1999.
- Terei – Horváth 2007: Terei György – Horváth Antónia: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II. Budapest Régiségei XLI (2007), 153–192.
- TESz I: Benkő Loránd (főszerk.) – Kiss Lajos – Papp László (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. [A–Gy]. Budapest : Akadémiai Kiadó 1967.
- TESz II: Benkő Loránd (főszerk.) – Kiss Lajos – Papp László (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. [H–Ó]. Budapest : Akadémiai Kiadó 1970.
- TESz III: Benkő Loránd (főszerk.) – †Kubinyi László – Papp László (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. [Ö–Zs]. Budapest : Akadémiai Kiadó 1976.

- Theisz 1893: Theisz Gyula: Baber. In: A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. II. kötet [Arafale–Békalen]. Budapest : Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság 1893, 409.
- Timár 2019: Timár Péter: Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára I–VI. Szeged : [A szerző kiadása] 2019.
- T. Juhász – Kristó 1973: T. Juhász Irén – Kristó Gyula: Vésztő a középkorban. In: Szabó Ferenc (szerk.): Vésztő története. Vésztő : Nagyközségi Tanács 1973, 91–117.
- Topál 1972: Topál Judit: Árpád-kori temető és templom Cegléd-Madarászhalmon. In: Ikvai Nándor (szerk.): Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. [Studia Comitatus 1.] Szentendre : Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága 1972, 53–97.
- Tóth 1988: Tóth Albert: Szolnok megye tiszántúli területének kunhalmi. Zounuk – A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 3. (1988), 349–410.
- Tóth 2007: Tóth Csaba: Jász-Nagykun-Szolnok megye kunhalmainak állapotfelmérése. Jászkunság L (2007)/1–2, 42–59.
- Tóth 2012: Tóth Albert: Eltűnő tájneveink a Nagykunságban. Jászkunság LV (2012)/1–4, 216–228.
- Tóth 2014: Tóth Anikó: A nyíri Mezőség a 10–11. században. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7.] Szeged : SZTE BTK Régészeti Tanszék – Magyar Nemzeti Múzeum – MTA BTK Régészeti Intézet 2014.
- Tömörkény 1902: Tömörkény István: Szegedi Múzeum. Leletek a szegedi határban. I. A bilisitsi pusztán. Archaeologiai Értesítő XXII (1902)/4, 372–376.
- Tömörkény 1903: Tömörkény István: A bilisitsi ásatásokról (Szeged-Alsótanya). Archaeologiai Értesítő XXIII (1903)/1, 50–54.
- Tömörkény 1905: Tömörkény István: Bilisicsi és egyéb újabb leletekről. Archaeologiai Értesítő XXV (1905)/3, 251–257.
- Törőcsik 2002: Törőcsik István: Királyság – Egy középkori falu az írott források és a régészeti adatok tükrében. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica VIII (2002), 449–476.
- Török 2004: Török József: A tizennegyedik század magyar egyháztörténete. [Keresztény századok] Budapest : Mikes Kiadó 2004.
- Török – Kovács – Sós 2014: Török Béla – Kovács Árpád – Sós Dániel: Összefoglaló a csanádpalotai lósírból előkerült nemesfém- és vastárgyak archeometriai anyagvizsgálatáról. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): „Carmen miserabile” – A tatárjárás korának régészeti emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét : Kecskeméti Katona József Múzeum 2014, 169–173.
- Török – Legeza 1999: Török József – Legeza László: A kalocsai érsekség évezrede. Budapest : Mikes Kiadó 1999.
- Török – Legeza 2001: Török József – Legeza László: A váci püspökség évezrede. Budapest : Mikes Kiadó 2001.

- U. Kőhalmi 1972: U. Kőhalmi Katalin: A steppék nomádja lóháton, fegyverben. [Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12.] Budapest : Akadémiai Kiadó 1972.
- ÚMTsz I: Gyenese Ilona et al. (szerk.): Új Magyar Tájszótár I. [A–D]. Budapest : Akadémiai Kiadó 1979.
- ÚMTsz III: Gyenese Ilona et al. (szerk.): Új Magyar Tájszótár III. [K–M]. Budapest : Akadémiai Kiadó 1992.
- Vándor et al. 2002: Vándor László (főszerk.) – Béres Katalin – Kostyál László – Kvassay Judit (szerk.): Központok a Zala mentén – A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. (Katalógus) Zalaegerszeg : Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága 2002.
- Vásáry 1986: Vásáry István: Az Arany Horda. [Szivárvány] Budapest : Kossuth Könyvkiadó 1986.
- Vásáry 2003: Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története. (Második, átdolgozott kiadás) [Magyar Östörténeti Könyvtár 19.] Budapest : Balassi Kiadó 2003.
- Vásáry 2005a: Vásáry, István: Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge – New York : Cambridge University Press 2005.
- Vásáry 2005b: Vásáry István: Oldamur és társai. In: Birtalan Ágnes – Rákos Attila (szerk.): Bolor-un gerel – Kristályfény. Tanulmányok Kara György professzor 70. születésnapjának tiszteletére. II. kötet. Budapest : Eötvös Loránd Tudományegyetem, Belső-ázsiai Tanszék – Magyar Tudományos Akadémia, Altajisztikai Kutatócsoport 2005, 869–876.
- Vásáry 2013: Vásáry István: Török jövevényszavaink középső rétegének kérdéséhez: kipscak elemek a magyarban. In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.): Nyelv-elmélet és kontaktológia 2. Piliscsaba : PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék 2013, 227–243.
- Vásáry 2017: Vásáry István: Egy eurázsiai török törzsszövetség – A kun-kipszakok. Rubicon – Történelmi magazin XXVIII (2017)/6, 5–11.
- Veress 1938: Veress Endre: Előszó. In: Veress Endre (szerk.): Gyula város oklevéltára (1313–1800). Budapest : Gyula M. Város kiadása 1938, III–X.
- Veszprémy 1999: Veszprémy László: Jegyzetek. In: Anonymus: A magyarok cselekedetei. Fordította: Veszprémy László. [Millenniumi Magyar Történelem – Források] Budapest : Osiris Kiadó 1999, 51–71.
- Vörös 2001: Vörös István: Egy arab ló a 13. századi Magyarországon. In: Horváth Ferenc: A csengelei kunok ura és népe. Budapest : Archaeolingua 2001, 341–347.
- V. Székely 2000: V. Székely György: Árpád-kori települések a történeti Halas határában. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): Kiskunhalas története I. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig. [Kiskunhalas története] Kiskunhalas : Kiskunhalas Város Önkormányzata 2000, 129–168.
- Wagner 1966: Wagner, Eduard: Hieb- und Stichwaffen. Praha : Artia 1966.
- Wicker 1989: Wicker Erika: „Halasi Múzeum” I. [Halasi Téka 9.] Kiskunhalas : TEMPORG Kiszövetkezet 1989.

- Wolf 2014: Wolf Mária: Újabb adatok az Árpád-kori népi építészet kutatásához. *Ethnographia* 125 (2014)/1, 20–47.
- Wolf 2018: Wolf Mária: Régészeti adatok a tatárjárás történetéhez. *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018), 117–150.
- WOT: Róna-Tas, András – †Berta, Árpád: West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian I–II. [Turcológica 84.] Wiesbaden : Harrasowitz Verlag 2011.
- Zilahi 2006: Zilahi Lajos: Rét. A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve 8 (2006), 359–362.
- Zimonyi 1998: Zimonyi István: A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *Acta Historica CVI* (1998), 129–144.
- Zimonyi 2018: Zimonyi István: A vaskengyel elterjedése a Selyemút mentén. In: Dallos Edina – Kósa Gábor (szerk.): Kultúrák találkozása és kölcsönhatása a Selyemút mentén – Ecsedy Ildikó születésének 80. évfordulójára. [Studia de Via Serica Könyvek 1.] Budapest – Szeged : ELTE BTK Távol-keleti Intézet – SZTE Altajisztikai Tanszék 2018, 315–334.
- Zimonyi 2020: Zimonyi István: A vaskengyel elterjedése a Selyemút mentén. *Határtalan Régészet – Archaeológiai Magazin V.* (2020)/1, 18–23.
- Zsilinszky 1897: Zsilinszky Mihály: Csongrádvármegye története. Budapest : Kiadja Csongrádvármegye közönsége 1897.
- Zsoldos 1997: Zsoldos Attila: Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata. *Történelmi Szemle XXXIX* (1997)/1, 69–98.
- Zsoldos 2001: Zsoldos Attila: Jegyzetek. In: Rogerius mester: Siralmas ének. Fordította: Horváth János. [Millenniumi Magyar Történelem – Források] Budapest : Osiris Kiadó 2001, 441–452.
- Zsoldos 2007: Zsoldos Attila: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszála az 1260-as években. [História Könyvtár – Monográfiák 24.] Budapest : História – MTA Történettudományi Intézet 2007.

VILÁGHÁLÓS IRODALOM

- PAS: Portable Antiquities Scheme [<https://finds.org.uk/>] (Hozzáférés: 2019. 12. 02.)
- Gurzó K. 2021: Gurzó K. Enikő: Kun szablya [<https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/kun-szablya-9362516/>] (Hozzáférés: 2021. 04. 16, 17:17)
- Gyanó 2020: Gyanó Szilvia: Buzogányok (Virtuális kiállítások) [<https://balatonikincsestar.hu/virtualis-kiallitasok-buzoganyok/>] (Hozzáférés: 2020. 04. 28, 21:33.)
- Pavlov 2005: Pavlov, Plamen: Buntari i avantjuristi v srednovkovna B’lgarija. Varna : LiterNet 2005. [https://litenet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/content.html] (Hozzáférés: 2020. 05. 04, 16:48)
- Pavlov 2005, I/11: Pavlov, Plamen: „Avantjurist’-t-skit” Aldimir i Teodor Svetoslav. [https://litenet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/avantiuristyt.htm] (Hozzáférés: 2020. 05. 04, 17:27)

- Régészeti Adatbázis, 54934: Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/42773> (Hozzáférés: 2019. 10. 29.)
- Régészeti Adatbázis, 54936: Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/42780> (Hozzáférés: 2019. 10. 29.)
- Régészeti Adatbázis, 59289: Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/67225> [Hozzáférés: 2020. 12. 27, 20:51.]
- Régészeti Adatbázis, 76965: Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/40419> [Hozzáférés: 2019. 10. 20.]
- Régészeti Adatbázis, 89653: Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/56804> (Hozzáférés: 2019. 10. 20.)
- Seres 2020: Seres István: Kipcsakok a Körös mentén – Gondolatok a Szarvas környéki kunokról [<https://www.newjsag.hu/2020/05/13/kipcsakok-a-koros-menten-gondolatok-a-szarvas-kornyeki-kunokrol/>] (Hozzáférés: 2020. 10. 12, 10:41.)
- Tóth 2021: Tóth Bianka: Árpád-kori szablyára bukkant a Munkácsy múzeum [<https://behir.hu/arpad-kori-szablyara-bukkant-a-munkacsy-muzeum?fbclid=IwAR3sKdV4wiGeCtV-8C4iAFjnKURxgQjnUaU-Evhop3ZsiuR7vf8qz7FyAvFI>] (Hozzáférés: 2021. 04. 16, 17:16)

TÉRKÉPEK

Az 1–6. térképek alapjaként használt rétegek forrása: Esri, Airbus DS, USGS, NGA, NASA, CGIAR, N Robinson, NCEAS, NLS, OS, NMA, Geodatastyrelsen, Rijkswaterstaat, GSA, Geoland, FEMA, Intermap and the GIS user community; GISa Hungarorum (OTKA K 111766).

VIII. KATALÓGUS

Katalógusunkat az alábbi szempontok szerint állítottuk össze. Igazodva a tárgyi anyagot taglaló fejezethez, először a térségből általunk ismert kengyelekhez, utána a csillag alakú buzogányokhoz, majd a rovásfeliratos csatokhoz tartozó adatokat adjuk közre. Ezen nagyobb egységeken belül a kengyelek közül először a vállába kovácsolt fülű kengyeleket tárgyaljuk, mert az ehhez a típushoz sorolható példányokkal szemben a zömükkel hasonló korú, szögletes fülű típushoz tartozó lábtartóvasból csupán egyet ismerünk a kutatott térségből. A vállába kovácsolt fülű kengyelek közötti sorrendet azok formai fejlettsége, illetve ha érvényesíthető volt, a közöttük felállítható időrend határozta meg, a korábbi lószerszámtól a fiatalabbak felé haladva. A csillagbuzogányok ismertetését alapvetően a Kovács László által felállított tipológiai sorrendhez igazítottuk, tehát a négytüskés, a négytüskés és tizenkettüskés közötti átmeneti, a tizenkettüskés, a „soktüskés”, végül a gömb vagy hordó alakú sújtófegyverek követik egymást. A példányok típuson belüli elősorolását a lelőhelyek nevének ábécérendje adja; ha azonos a lelőhely, az előkerülésük (vagy közgyűjteménybe kerülésük) ideje a korábbitól a későbbiek felé haladva. A rovásfeliratos kerek csatok közötti sorrendet nem lehetett formatipológiai vagy időrendi megfontolásokhoz igazodva felállítani, mivel mind a négy példány ugyanahhoz a leletkörhöz sorolható, ezért sorrendjüket megismerésük (ez lehet fellelésük, közgyűjteménybe kerülésük vagy publikálásuk) ideje adta meg.

A lelőhelyek nevét jellemzően a közhiteles nyilvántartásban rögzített település-határrész névpár alapján tüntetjük fel, ezt követi zárójelben az adott lelőhely közhiteles nyilvántartási azonosítója. Ezeket alapvetően az utóbbi években fémkeresős kutatások révén felszínre hozott leletek kapcsán lehetett megadni, a régebben előkerült tárgyak esetében kénytelenek voltunk az azokat őrző közgyűjtemény leltárkönyvi bejegyzéseire hagyatkozni. A lelőhelyek nevét azok változatai követik – itt igyekeztünk minél több adatot feltüntetni –, valamint a további lényeges információk: őrzési hely, nyilvántartási és a hozzá kapcsolódó adattári szám (ha a leletek már gyarapodásba vagy leltárba kerültek), a tárgyak megtalálási – ennek hiányában megszerzési – ideje, a felszínre kerülés vagy megszerzés módja, a tárgyak anyaga, előállításuk technológiája, a tárgy állapota, becsült kora, végül a leletek méretadatai. Ez utóbbiak (egy-két kivételtől eltekintve) mind saját mérések, így nem egy esetben eltérnek a leltárkönyvekben vagy a publikációkban közölt értékektől. A forrásanyag bemutatását a tárgyak leírása zárja.

A katalógus összeállítását elsősorban az a szándék vezérelte, hogy a jellemzően közöletlen tárgyakat az érdeklődők megismerhessék, a tárgytipusokhoz tartozó eddig ismeretlen példányok pedig bekerülhessenek a tudományos kutatás véráramába.

KENGYELEK

Kat. 1.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067)

A lelőhely névváltozatai: Csorvás, 1. lelőhely; Csorvás, Faluhely;¹⁶⁹⁶ Felső-Sas-halom I.; Csorvás, 88. lelőhely¹⁶⁹⁷ [Csv. 88.] (NGyTM nyilvántartás szerint)

Őrzési helye: Nagy Gyula Területi Múzeum (Orosháza)¹⁶⁹⁸

Nyilvántartási száma: E.gy. 3/2016

Adattári szám: 777/2016

Megszerzés ideje: 2015. december 13.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Zsikai Rajmund Péter)

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Ép (restaurált)

Kora: 11–13. század

M.: 12,7 cm

Sz.: 13,2 cm

A kengyelszár átmérője: 0,6x0,9 cm (a szár alsó részén, a kidudorodás felett)

A kengyelfül magassága: 2,2 cm

A szíjrés szélessége: 2,5 cm

A talpaló szélessége: 2,5 cm

Leírás: Vállába kovácsolt fülű, kerek vaskengyel keskeny, enyhén gerincelt, ívelt talpalóval. Szárai téglalap keresztmetszetűek. A kengyel magasságának közepe táján, a szár és a talpaló találkozásánál, a szár külső részén enyhe kidudorodás van.¹⁶⁹⁹

¹⁶⁹⁶ Azaz a középkori Csorvás falu – ehhez l. Blazovich 1996, 81–82, továbbá Karácsonyi 1896, 69–70; Szatmári 2005, 106.

¹⁶⁹⁷ Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/11138>, 2021. február 27.

¹⁶⁹⁸ A továbbiakban NGyTM.

¹⁶⁹⁹ A tárgyat közölte Pálóczi Horváth András (Pálóczi Horváth 2018), dolgozatából származnak a kengyel metrikus adatai és a leírás is (Pálóczi Horváth 2018, 60).

Kat. 2.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983)

A lelőhely névváltozatai: Teleki domb; Telek; középkori Komlós falu;¹⁷⁰⁰ Barta-mező, 69-es tábla II.; Barta-mező, 69-es tábla; Komlós falu területe; papi-földek, tanítói földek, homokbánya; Gyümölcsös, 53-as tábla; Száraz ér 49.¹⁷⁰¹ Tótkomlós, Telekpuszta;¹⁷⁰² Tótkomlós, Telekpuszta;¹⁷⁰³ Tótkomlós, 11. lelőhely [Tk. 11.] (NGyTM nyilvántartás szerint)

Őrzési helye: Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba)¹⁷⁰⁴

Nyilvántartási száma: 52.1263.1.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 1900

Megszerzés módja: Balás Ádám ásatása

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Sérült

Kora: 13. század

M.: 12,5 cm

Sz.: 13,7 cm

A kengyelszár átmérője: 0,65x0,9 cm

A kengyelfül magassága: 2,3 cm

A szíjrés méretei: 2,4x0,65 cm

A talpaló szélessége: 4,2 cm

Leírás: Vállába kovácsolt fülű, nem teljesen szabályosan, de ívelt szárú, megközelítően kerek vaskengyel ívelt, közepén kiszélesedő talpalóval. A kengyel talpalóját a szárok elkalapálásával alakították ki; ennek során annak a végéből egy viszonylag kisméretű részt meghagytak, és finoman elkalapáltak. Ez a bütyökszerű kiképzés enyhén kiugrik a kengyel kerek formájából. A szárok téglalap átmetszetűek, a talpaló belső, középső része kissé töredékes.¹⁷⁰⁵

1700 A középkori Komlóshoz l. Blazovich 1996, 173, továbbá Karácsonyi 1896, 326–328; Szatmári 2005, 133.

1701 Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/72656>, 2021. február 27.

1702 Kovalovszki 1965, 181.

1703 Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba) leltárkönyve.

1704 A továbbiakban MMM.

1705 A kengyelt Kovalovszki Júlia tanulmányához tartozó illusztrációként közölték (Nagy 1965, I. XII. tábla 2/2), de a hozzá tartozó adatok eddig publikálatlanok voltak.

Kat. 3.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Végegyháza, Zsibrik-domb, Templom-halom (1434)

A lelőhely névváltozatai: Zsibrik-domb, Templom-halom; Kaszaperi faluhely;¹⁷⁰⁶ Szőlő-hegy, Kosztolickó; Száraz ér 37;¹⁷⁰⁷ Kállai-dűlő; Végegyháza 1. lh. [Ve.1.] (NGyTM nyilvántartás szerint)

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Egy. 23/2016.1.

Adattári szám: 760/2016

Megszerzés ideje: 2016. március 28.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Bene András)

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Sérült

Kora: 13. század

M.: 11,5 cm

Sz.: Deformáltsága miatt nem állapítható meg

A kengyelszár átmérője: 0,8 cm

A kengyelfül magassága: Nem állapítható meg (a kengyel felső része kitörött)

A szíjrés méretei: M.: 0,6 cm

A talpaló szélessége: 4,8 cm

Leírás: Bár a tárgy erősen deformált és hiányos, de kialakítása alapján a kengyel minden bizonnyal a vállába kovácsolt fülű típushoz sorolható. Forma szerint kerek, talpalója ívelt és széles, amely a hengeres átmetszetű(?) száraz felé haladva folyamatosan elkeskenyül. A talpaló és a száraz találkozásánál mindkét oldalt egy-egy dudor ül – hozzávetőlegesen a kengyel alsó harmadánál. A kengyel felső része a szíjrésnél kitört, így annak formája (a kengyel formáját követő, ívelt vagy csúcsban összefutó) nem állapítható meg.

1706 Azaz a középkori Pereg, később Kaszapereg – ehhez l. Blazovich 1996, 149–150, továbbá Borovszky 1897, 257–263; Szatmári 2005, 130.

1707 Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/14378>, 2021. február 27.

Kat. 4.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 2. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: 52.1264.1.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 1900

Megszerzés módja: Balás Ádám ásatása

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Hiányos

Kora: 13. század

M.: 12,8 cm

Sz.: 12,3 cm

A kengyelszár átmérője: 0,7x1,1 cm

A kengyelfül magassága: 2,5 cm

A szíjrés méretei: 0,85x2,9 cm

A talpaló szélessége: 3,5 cm¹⁷⁰⁸

Leírás: Vállába kovácsolt fülű, felül enyhe csúcsban végződő, szabályosan ívelt szárú, tojásdad alakú vaskengyel ívelt, középen kiszélesedő talpalóval. A kengyel talpalóját a szárok elkalapálásával alakították ki, ennek indítása felett, a kengyel alsó harmadában nem túl hangsúlyos, de kettős dudoros kiképzés figyelhető meg. A szárok téglalap átmetszetűek, a talpaló belső, középső része hiányos, töredékes.

¹⁷⁰⁸ A talpaló töredékessége éppen a legszélesebb részt, annak közepét érinti, így az eredeti méret ennél valamivel nagyobb lehetett.

Kat. 5.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Gyula, Törökzugi szőlők¹⁷⁰⁹

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: 54.2680.1.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 1903

Megszerzés módja: Ajándék

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Hiányos

Kora: 13. század

M.: 12,95 cm

Sz.: 15,4 cm (a bütyköknél)

A kengyelszár átmérője: 0,9x1,15 cm

A kengyelfül magassága: 2,65 cm

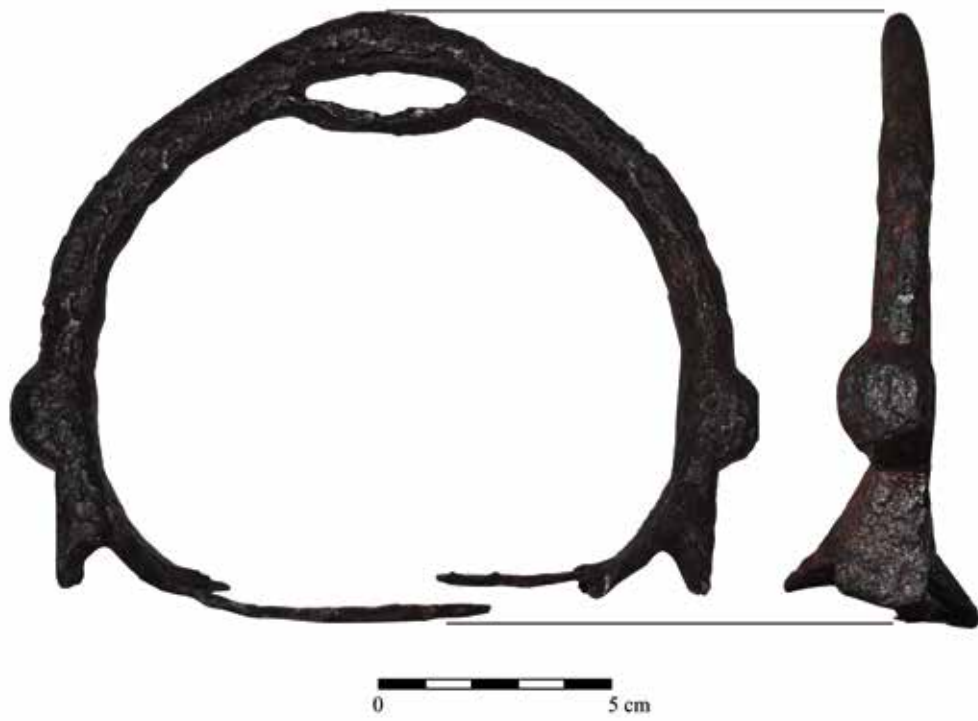
A szíjrés méretei: 1,0x3,4 cm

A talpaló szélessége: 3,85 cm¹⁷¹⁰

Leírás: Vállába kovácsolt fülű, szabályosan ívelt szárú, felül enyhén csúcsosodó, de ettől függetlenül megközelítően kerek, kifejezetten robusztus vaskengyel finoman ívelt, középen kiszélesedő talpalóval. A száruk és a talpaló találkozásánál, a kengyel alsó harmadában egy-egy dudort alakítottak ki a ló ösztökélésére, és minden bizonnyal ugyanezt a célt szolgálhatták azok a szárcsonkok is, amelyek a dudorok alatt és a talpaló mellett a szár „meghosszabbításának” tekinthetők, s amelyeket nem kalapáltak el bütyökké. A száruk ovális átmetszetűek, a talpaló töredékességének alakjából valószínű, hogy azt egykor három borda tagolta.

1709 Az MNM régészeti adatbázisában ilyen néven nem található lelőhely, de hasonló nevűekből négy is adatolható: Gyula, Török-zug; Gyula, Török zúgi holtág; Gyula, Török zúg NY-i része; Gyula, Török zúg, Fehér-Körös partja.

1710 A talpaló töredékessége miatt annak legnagyobb szélessége közvetlenül a talpaló indításától mérhető, az eredeti méret ennél nagyobb lehetett.

Kat. 6.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Orosháza, Bónum, Faluhely (29828)

A lelőhely névváltozatai: 3. lelőhely; Béke Tsz., Homokbánya; Vöröscsillag Tsz. kertészete; Bónum, Faluhely; Orosháza 10. lh. [Oh.10.] (NGyTM nyilvántartás szerint); Bónum, Kasza Béla földje; Árpád-kori Orosháza¹⁷¹¹

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz.: 2018/46

Adattári szám: 863/2017

Megszerzés ideje: 2016. szeptember 3.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Bene András)

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Sérült, korrodálódott

Kora: 13. század

M.: 13,2 cm

Sz.: 14,9 cm (a bütyköknél)

A kengyelszár átmérője: 0,9x1,0 cm

A kengyelfül magassága: 2,34 cm

A szíjrés méretei: 0,5x2,6 cm

A talpaló szélessége: 3,5 cm¹⁷¹²

Leírás: Vállába kovácsolt fülű, szabályosan ívelt szárú, kerek vaskengyel közepén kiszélesedő egyenes talpalóval, melyet a szárok elkalapálásával alakítottak ki. A kengyelszárok végéből a talpaló mellett egy viszonylag kisméretű, ellapított részt meghagytak, amely kiemelkedik a kengyel kerek formájából; felette enyhe dudoros kiképzés is megfigyelhető. Mindkét kiképzés a ló ösztökélését szolgálhatta. A szárok téglalap átmetszetűek, felül csúcsban futnak össze. A kengyel szíjrése a kengyelszárok vastagságához képest kicsinek hat. A talpaló belső, középső része közepén eltört, a törésfelület sarkai ugyancsak sérültek.

1711 Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/2614>, 2021. február 27. A lelőhely Orosháza Ny-i határában található, a bónumi részeken. Részben a homokbánya területén helyezkedik el (Rózsa 2019, 43–44).

1712 A kengyel talpalója közepén, annak legszélesebb részén törött, egykori teljes mérete valamivel nagyobb lehetett.

Kat. 7.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: „Orosháza környéke” – közelebről ismeretlen lelőhelyről

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: 52.302.1.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 1930 előtt¹⁷¹³

Megszerzés módja: Gyűjtés

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Ép (restaurált¹⁷¹⁴)

Kora: 13. század

M.: 12,4 cm

Sz.: 12,2 cm

A kengyelszár átmérője: 0,55x0,65 cm

A kengyelfül magassága: 2,3 cm

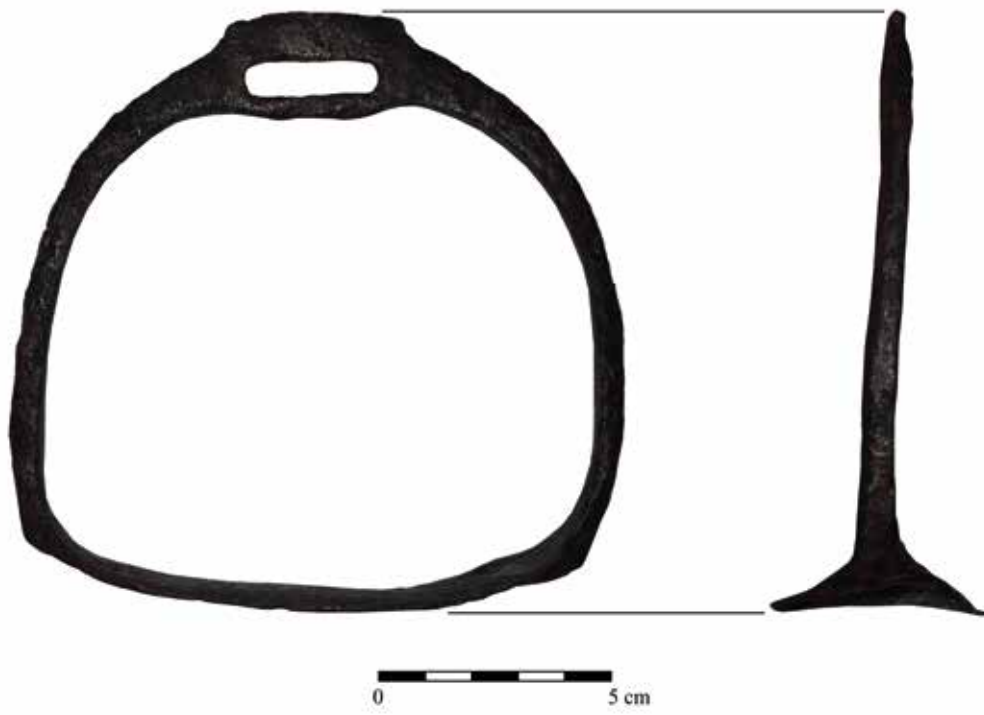
A szíjrés méretei: 0,7x2,7 cm

A talpaló szélessége: 4,55 cm

Leírás: Szabályosan ívelt szárú, finoman ívelt, közepén kiszélesedő talpalójú kovácsoltvas kengyel, vállából enyhén kiemelkedő, fekvő téglalap alakú, vízszintesen áttört, keskeny függesztőnyílású füllel, amelyet a kengyelszárak elkalapálásával alakítottak ki. Szárjai négyzetes átmetszetűek.

1713 A mai Nagy Gyula Területi Múzeum őse (egy iskolai gyűjtemény) 1927. április 10-én nyílt meg Orosházán, létrehozója Juhász Balázs (1874–1930) tanár volt (Nagy 1983, 4–5). Mivel a kengyel Juhász Balázs gyűjtésének eredménye, így az bizonyosan 1930 előtt került elő.

1714 A leltárkönyvi bejegyzés szerint: „Konzerválva a szegedi múzeumban (1947)”.

CSILLAGBUZOGÁNYOK

Kat. 8.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Battonya, Vertán-major (1312)

A lelőhely névváltozatai: Vertán-major;¹⁷¹⁵ Battonya, Hármashatár-halom;¹⁷¹⁶ Battonya, 28. lelőhely [Ba. 28.] (NGyTM nyilvántartás szerint)

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2020/16.1.

Adattári szám: 1030/2020

Megszerzés ideje: 2019. február 16.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Tóth Gábor)

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Ép

Kora: 10–14. század

M.: 3,4 cm

Sz.: 6,0 cm

Nyéllyukátmérő: 2,1 cm

Súly: 149,9 g

Leírás: Vasból kovácsolt, kocka alaptestű, teljesen ép négytüskés csillagbuzogány. A négy gúlatüske közül 3 erősen, egy enyhén tompult, minden bizonnyal a használatból fakadóan. A példány nyélen való biztosabb ülését alul és felül is rövid köpű segíti – ezek méretei: 0,5–0,7 cm.

1715 Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/12941>, 2021. február 27.

1716 A Battonya–Hármashatár-halom a Battonyáról Mezőkovácsházára vezető út bal oldalán, a Száraz-ér partján emelkedik Battonya, Mezőkovácsháza és Mezőhegyes határán. A kurgán méretei: M.: 3,5–4, Átm.: 100x70 méter. Mellette található egy Árpád-kori kerek templom (Szelekovszky 2005, 30). A HKF tanúsága szerint a halom mellett DK-re található a Vertán-major.

Kat. 9.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Nagyszénás, Cserepesi csárda¹⁷¹⁷

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2019. szeptember

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Gyenge Antal)

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Ép

Kora: 10–14. század

M.: 3,4 cm

Sz.: 5,9 cm

Nyéllyukátmérő: 1,9 cm

Súly: 107,2 g

Leírás: Vasból kovácsolt, kocka alaptestű, gyakorlatilag teljesen ép négytüskés csillagbuzogány. A sújtófegyvernek alul és felül is rövid köpűje van (0,7 cm) – az egyikből egy kis korrodált darabka letört. A négy gúlatüske viszonylag ép: kettő kifejezetten hegyes maradt, kettő alig tompult, a gúlatestek élei is jól látszanak.

¹⁷¹⁷ Tárgyunk az egykori Cserepesi csárda környékéről került napvilágra, ahol egyelőre még nincs nyilvántartott lelőhely. A Cserepesi csárda Kondorostól nem messze, Nagyszénás felé állt – l. Szabó 1959, az 52–53. oldal közötti térképmellékletet [14] (Csárdák Orosháza környékén 1850 körül).

Kat. 10.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Szarvas¹⁷¹⁸

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: Erkel Ferenc Múzeum

Nyilvántartási száma: 66.43.26.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: –

Megszerzés módja: Kollár János ajándéka

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Ép

Kora: 10–14. század

M.: 3,05 cm

Sz.: 5,95 cm

Nyéllyukátmérő: 1,8–1,9 cm

Súly: 78,2 g

Leírás: Vasból kovácsolt, kocka alaptestű, ép négytüskés csillagbuzogány. Az ütőfegyvernek alul és felül is rövid köpűje van (0,6–0,7 cm). A négy gúlatüske nem teljesen egyforma méretű: három hasonló – de nem teljesen egyforma – nagyságú (1,7–1,8 cm), a negyedik a többinél valamivel nagyobb, robusztusabb (2,0 cm). A tüskék élei, lapjai jól kivehetők, a rövid köpűk hangsúlyosak.

1718 A gyulai Erkel Ferenc Múzeum leltárkönyvi adata, közelebbi információ nem áll rendelkezésre.

Kat. 11.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 2. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: 52.1253.1.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 1900

Megszerzés módja: Balás Ádám ásatása

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Kismértékben sérült

Kora: 10–14. század

M.: 3,8 cm

Sz.: 7,5 cm

Nyéllyukátmérő: 2,5–2,6 cm

Súly: 154 g

Leírás: Vasból kovácsolt, kocka alaptestű, gyakorlatilag ép négytüskés csillagbuzogány. A nagyobb gúlatüskék közül az egyik kissé tompult, egy másik pedig a többihez viszonyítva kisebb méretű. Az ütőfegyvernek alul és felül is rövid köpűje van – ezek magassága 0,7–0,8 cm. Mindkét köpűből kitört egy-egy kisebb, elrozdált rész.

Kat. 12.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 2. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: 52.1254.1.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 1900

Megszerzés módja: Balás Ádám ásatása

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Kismértékben sérült

Kora: 10–14. század

M.: 3,3 cm

Sz.: 5,9 cm

Nyéllyukátmérő: 2,05–2,15 cm

Súly: 124 g

Leírás: Vasból kovácsolt, kocka alaptestű gyakorlatilag ép négytüskés csillagbuzogány. A gúla-tüskék kissé tompultak, a kocka alaptest két csúcsa pedig napjainkra gyakorlatilag eltűnt. Alul és felül is rövid köpűje van, melyek korunkra kissé megrongálódtak, a magasságuk ~0,8 cm.

Kat. 13.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Arad–Mezőhegyes térségéből)

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: Mezőhegyesi Helytörténeti Gyűjtemény¹⁷¹⁹

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2006–2007 körül

Megszerzés módja: Vétel¹⁷²⁰

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 11–13. század

M.: 3,2 cm

Sz.: nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,8 cm)

Nyéllyukátmérő: 2,3–2,5 cm

Súly: 37,74 g

Leírás: Öntött bronz, kocka alaptestű, négytüskés csillagbuzogány töredéke, az eredeti méretnek nem egészen a fele. Csak két gúlatüske maradt meg, ezek alapélein reszelés nyomai láthatók. Az ütőfegyveren alul és felül is rövid köpű csonkjai figyelhetők meg, melyek magassága 0,4 cm.

1719 A továbbiakban MHGy.

1720 Tárgyunkat (továbbá a Kat. 25–27. tételeket) a fentebb írt időben vásárolta az aradi piacon Tarkó Gábor, a Mezőhegyesi Technikum, Szakképzőiskola és Kollégium igazgatója és a Mezőhegyesi Helytörténeti Gyűjtemény vezetője – tőle (illetve talán magától a tárgyak eladójától) származik az előkerülési helyre vonatkozó információ is.

Kat. 14.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Békés megye területéről)

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2016/41

Adattári szám: 716/2016

Megszerzés ideje: 2016. január 14.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás¹⁷²¹

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 11–13. század

M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető magasság: 2,6 cm)

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,6 cm, ami közelíti a valóságos méretet)

Nyéllyukátmérő: 2,5 cm

Súly: 41,0 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret negyede. A megmaradt részek alapján az egykori sújtófegyver a kocka alaptestű négytüskés altípushoz sorolható. Peremgyűrű nyoma is megfigyelhető, emiatt ezt a részt tekintjük a buzogány aljának – bár nem tudható, volt-e másik ilyen kialakítás is. Noha a tüskék tömörek, de a buzogánytest befelé öblösödik, így elképzelhető, hogy belsejét a nagyobb zúzódás érdekében egykor ólommal öntötték ki.¹⁷²² A kockatest és a gúla alakú tüske találkozásánál reszelés nyomai látszanak, a gúlatüske csúcsa – minden bizonnyal ütés hatására – visszanyomódott, eltompult.

¹⁷²¹ A példány 2016. január 14-én került az NGyTM-be. Megtalálója ismeretlen, aki a fémdetektoros kutatásokat szabályozó 2015. évi rendeletet követően felhagyott a keresőzéssel, és közvetítőn keresztül beszolgáltatta „találatait” az orosházi múzeumba. Mivel leleteit nem dokumentálta, így az előkerülési hely is ismeretlen, de annyi tudható, hogy tevékenységének színtere Békés megye volt. Ugyancsak ehhez a leletanyaghoz tartozik a Kat. 29. és a Kat. 61. tétel.

¹⁷²² Gyűjtésünkben két olyan példány akad, amelynél megfigyelhető a beöntött kitöltő anyag – I. Kat. 16., Kat. 45. Erre az eljárásra utalt Kovács László is, bár a csillagbuzogányok négytüskés, dudoros változata [III. típus] kapcsán (Kovács 1971, 172).

Kat. 15.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 1. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2015/250

Adattári szám: 698/2015

Megszerzés ideje: 2015 tavasz

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Zsikai Rajmund Péterné)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 11–13. század

M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető magasság: 3,0 cm)

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,9 cm)

Nyéllyukátmérő: ~1,9 cm

Súly: 29,8 g

Leírás: Bronzból öntött, rövid (~0,7 cm) köpűvel ellátott, kocka alaptestű négytüskés csillagbuzogány töredéke, nagyjából az eredeti méret harmada. A viszonylag kisméretű sújtófegyverből csak az egyik köpű, a kocka alaptest negyede, valamint két gúla alakú tüske maradt meg. A vizsgálható töredék tüskéinek a kockatest oldallapjaival érintkező négy alapéle közül háromnál valószínűleg utólagos hidegmegmunkálásból eredő kopásnyomok figyelhetők meg. A törésfelület alapján elképzelhető – és a párhuzamok is erre mutatnak –, hogy az eredeti példánynak másik köpűje is lehetett. A buzogánytest és kissé a tüskék is befelé öblösödnek, így valószínű, hogy belsejét a nagyobb zúzódás érdekében egykor ólommal öntötték ki.

Kat. 16.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Nagyszénás, Cifra-dűlő, Érpárt (63660)

A lelőhely névváltozatai: Nagyszénás, 24. lelőhely [Nsz. 24.] (NGyTM nyilvántartás szerint)

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2021. április 4.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Benkő József)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század (?)

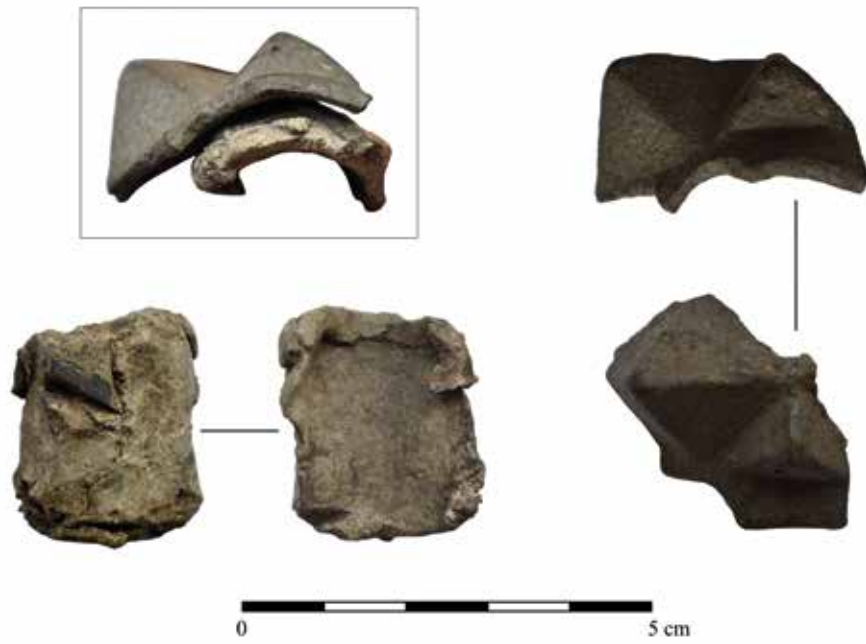
M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető magasság: 2,9 cm)

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 2,7 cm)

Nyéllyukátmérő: ~2,4 cm (az ólombetét belső átmérője: ~1,4 cm)

Súly: 46,9 g (töredék: 18,8 g; ólombetét: 28,1 g)

Leírás: Üregesen öntött, kocka alaptestű bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret kb. negyede – megmaradt egy nagyobb és egy kisebb gúlatüske, valamint a rövid köpű (~0,85 cm) ugyancsak hozzávetőlegesen negyedrésze. A megmaradt részek alapján is biztonsággal megállapítható, hogy az ütőfegyver töredéke a négytüskés változathoz sorolható, felületén nem figyelhető meg semmilyen utólagos hidegmunka nyoma. A példány befelé öblösödik, így minden bizonnyal ólommal nehezíthették. Valószínűleg ez az ólombetét látott napvilágot a buzogány töredékének előkerülési helyétől néhány méterre 2021. április 5-én. Ennek alapadatai: M.: 2,7 cm; Sz.: 2,3 cm.

Kat. 17.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Orosháza, Eötvös major (59800)

A lelőhely névváltozatai: Szentetornya; középkori Szentetornya,¹⁷²³ Eötvös-major; Orosháza 38. lelőhely¹⁷²⁴ [Oh. 38.] (NGyTM nyilvántartás szerint)

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2015/285

Adattári szám: 698/2015

Megszerzés ideje: 2015 tavasz

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Bene András)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 11–13. század

M.: 2,5 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 4,45 cm)

Nyéllyukátmérő: 2,25 cm

Súly: 43,0 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, a megmaradt rész az eredeti méret nem egészen fele. A gúlatüskék csúcsai lekerekítettek – ez talán azzal állhat összefüggésben, hogy „párna alakú öntvényt öntöttek, melybe [...] utólag verték bele a tüskéket elválasztó mélyedéseket”¹⁷²⁵ Mivel a buzogány alaptestének oldalélei nem törnek meg, hanem egyenesek, így a darab legközelebb a négytüskés változathoz áll. A töredéken egy peremgyűrű maradványa is megfigyelhető, de nem dönthető el, hogy volt-e másik ilyen kiképzés is. A buzogánytest befelé öblösödik, így valószínű, hogy belsejét a nagyobb zúzóhatás érdekében egykor ólommal öntötték ki.

¹⁷²³ A középkori Szentetornyához l. Blazovich 1996, 273–274, továbbá Karácsonyi 1896, 312–314; Szatmári 2005, 147.

¹⁷²⁴ Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/69327>, 2021. február 27.

¹⁷²⁵ Kovács 1971, 170, 28. jz. A tárgyalt tételünkhöz hasonló példányhoz lásd pl. Kovács 1971, 169, 2. ábra 4. Kovács László szerint ez a Csákberényből adatolható darab (további más példányok mellett) a négytüskés és a tizenkettüskés típusok közötti átmeneti formát képviseli, vagy ez utóbbi „legegyszerűbb egyedei” közé sorolható, amely ennél fogva a 12. századra keltezhető (Kovács 1971, 170 és uott 30. jz).

Kat. 18.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 1. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2015/299

Adattári szám: 698/2015

Megszerzés ideje: 2015 tavasz

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Bene András)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 11–13. század

M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető magasság: 2,8 cm)

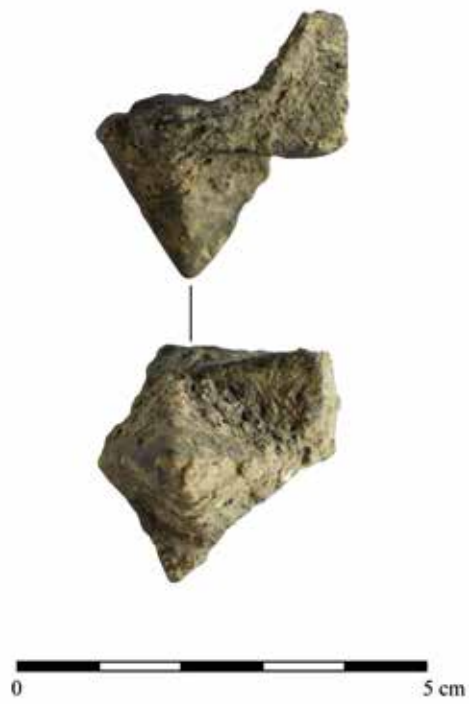
Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 2,8 cm)

Nyéllyukátmérő: ~1,6–1,7 cm

Súly: 25,9 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret nagyjából hatoda. Az egykori alaptest oldaléle nagyon enyhén megtörik, de a töredék felülete erősen kimaródott, így nem dönthető el biztonsággal, hogy utólagos hidegmunkával egy négytüskés példányt alakítottak tizenkéttüskéssé, vagy ez utóbbi változat egy kezdetleges darabjával állunk-e szemben, ezért a példányt az átmeneti típushoz soroltuk.¹⁷²⁶ A kisebb ütőtüske meglehetősen kicsi, míg a megmaradt nagyobbik tüske kifejezetten hegyes, a gúla élei markánsan futnak össze a csúcsban.

¹⁷²⁶ Az átmeneti forma jellemzőihez l. Kovács 1971, 170.

Kat. 19.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 1. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: E.gy. 46/2016

Adattári szám: 777/2016

Megszerzés ideje: 2016. április 10.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Zsikai Rajmund Péter)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 11–13. század

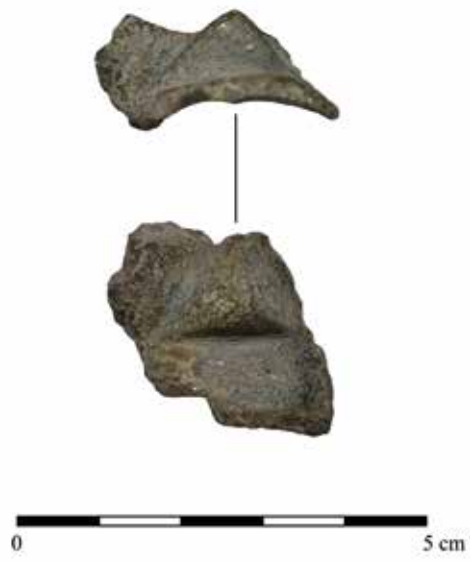
M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető magasság: 2,3 cm)

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 2,3 cm)

Nyéllyukátmérő: ~2,0 cm

Súly: 14,3 g

Leírás: Tömören öntött bronz csillagbuzogány töredéke. A darabka az eredeti méret kb. tizede – nem maradt meg, csak egy kisebb gúla, egy nagyobb túske kb. harmada, valamint az egykori köpű indítása. Ez utóbbi – az épségben megmaradt kisebbik gúla alakú tuskéhez viszonyítva – kifejezetten magas (~1,0 cm), a töredék oldalfala meglehetősen vékony (kb. 0,3 cm), az ütőtüskek élei mentén reszelésnyomok figyelhetők meg. A Kat. 18. példánynál megfogalmazott okok miatt ezt a darabot is az átmeneti változathoz soroltuk.

Kat. 20.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 1. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2017/83

Adattári szám: 854/2017

Megszerzés ideje: 2017. március 27.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Zsikai Rajmund Péter)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 11–13. század

M.: Nem állapítható meg (legnagyobb – és a valósághoz közelítő – mérhető magasság: 2,2 cm)

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,0 cm)

Nyéllyukátmérő: ~1,5 cm

Súly: 22,3 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az egykori példány alig negyede. Nemcsak a töredék, maga az eredeti fegyver is meglehetősen kicsi volt, mind a buzogány magassága, mind a tuskék és a nyéllyukátmérő mérete jóval kisebb, mint amit egy ütőfegyvertől várnánk. Alakja és felépítése alapján a példány a legnagyobb valószínűséggel a négy- és tizenkettűskés változatok jegyeit mutató átmeneti típushoz sorolható. A meghatározást erősítheti az is, hogy a gúlatuskék között erős kopásnyomok figyelhetők meg; ez talán annak a jele, hogy az eredetileg négytuskés példányt igyekeztek hidegmunkával tizenkettűskéssé kiképezni. A töredék alsó és felső részén is peremgyűrű indítása figyelhető meg.

Kat. 21.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 1. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2017/86

Adattári szám: 854/2017

Megszerzés ideje: 2017. április 1.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Zsikai Rajmund Péter)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 11–13. század

M.: 3,2 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,0 cm)

Nyéllyukátmérő: ~1,3–1,5 cm

Súly: 34,4 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret kb. harmada – megmaradt két kisebb tüske és egy-egy nagyobb gúla fele. A maradvány alsó és felső részén is a rögzítés szilárdságát erősítő peremgyűrű indítása figyelhető meg. Mivel az egyik valamivel magasabb (0,2 és 0,4 cm), ez utóbbit tekinthetjük az alsónak, amely egyben az egykori – meglehetősen kisméretű – fegyver alsó és felső részét is kijelöli. Bár a kocka alaptest megmaradt oldaléle nagyon enyhén megtörik, de a kifejlett tizenkéttüskés változatok felépítéséhez képest ez elhanyagolható. Amennyire a töredék alapján megítélhető, a példány inkább az átmeneti típusoz sorolható; erre utal a kisebb gúlatüskék csökevényessége is, továbbá az, hogy a gúlatüskék élei között kopásnyomok figyelhetők meg, tehát lehetséges, hogy ezt a darabot is megpróbálták tizenkéttüskéssé alakítani.

Kat. 22.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Sarkadkeresztúr, 1. lelőhely¹⁷²⁷

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2019. december 14.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Sarnek Tamás)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 11–13. század

M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető magasság: 3,4 cm)

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 4,2 cm)

Nyéllyukátmérő: 2,3 cm

Súly: 36 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret nem egészen negyede – megmaradt egy nagy és két kisebb, lekerekített (lekopott?) hegyű gúlatüske, valamint egy rövidke köpűszerű kiképzés, amelyet hangsúlyos, kissé kihajló, lekerekített peremgyűrű zár le (~1,2 cm). Mivel a kisebb gúlak meglehetősen csökevényesek, és a nagyobb tüske alapélei mentén erős kopásnyomok figyelhetők meg, így elképzelhető, hogy ebben az esetben is egy alapvetően négytüskés példányt igyekeztek utólagos hidegmunkával tizenkettüskéssé átalakítani. Mindenesetre a darabot az átmeneti változathoz soroltuk, de a peremgyűrűs köpű miatt az is elképzelhető, hogy a töredék már a tizenkettüskés altípushoz tartozik, csak a reszelés során a kisebb gúlak eredetileg sem túl nagy mérete tovább csökkent. A köpű magassága 0,6 cm, a peremgyűrűé ugyancsak 0,6 cm, az egész kiképzés magassága 1,2 cm.

¹⁷²⁷ A buzogánytöredék lelőhelyeként megadott név a tárgyhoz kapcsolódó kísérőcídulán szerepelt, a találat viszont a felvett koordináta alapján nem Sarkadkeresztúr, hanem Körösújfalú határába esik. Fellelési helye Körösújfalú, Felső-dűlő (5638) lelőhelytől mindössze 200 m-re van K-re.

Kat. 23.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Szarvas, Ponyiczky-tanya (6166)

A lelőhely névváltozatai: 111. lelőhely;¹⁷²⁸ M44-es autót 10. lelőhely; Ponyiczky-tanya; ERD 42.; Dögös, Kákafoki-főcsatorna partja; 213. lelőhely; M44 autót Békés megyei szakasz – 11. lh.¹⁷²⁹

Őrzési helye: Tessedik Sámuel Múzeum¹⁷³⁰

Nyilvántartási száma: 2018.13.000.2.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2017. június 9.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Tóth Gábor)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 11–13. század

M.: 2,3 cm

Sz.: 3,6 cm

Nyéllyukátmérő: ~2,5 cm

Súly: –¹⁷³¹

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret nem egészen negyede. Megmaradt két kisebb tüske és az egyik nagy gúla fele, valamint a darab méretéhez képest viszonylag hosszú köpű töredéke. A kisebb tüskék itt is csőkevényesek, ahogyan a gúlák alapélei között is kopásnyomok figyelhetők meg – talán utólagos hidegmegmunkálás nyomai. Ezek miatt a darabot ebben az esetben is az átmeneti változathoz soroltuk.

1728 Vö. MRT 8. 444–446 (8/111. lh.: Ponyiczky-tanya).

1729 Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/2024>, 2021. február 27. A szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum régésze, Szarka József által megküldött adatok szerint a lelőhely neve: Szarvas, Ponyiczky-tanya, M44-es autót 10. lelőhely (MRT 8. 8/111. lh.), lnya [lelőhely-nyilvántartási azonosító]: 6166.

1730 A továbbiakban TSM.

1731 A súlyadat felvétele elmaradt.

Kat. 24.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Nagyszénás, Cifra-dűlő, faluhely (1377)¹⁷³²

A lelőhely névváltozatai: középkori Szénás falu (Szénásegyháza);¹⁷³³ Nagyszénás, 1. lelőhely [Nsz. 1.] (NGyTM nyilvántartás szerint)

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2015/292

Adattári szám: 698/2015

Megszerzés ideje: 2015. tavasz

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Bene András)

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Töredék

Kora: 13. század (?)

M.: 2,65 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 4,0 cm)

Nyéllyukátmérő: ~1,8 cm

Súly: 63,5 g

Leírás: A vasból kovácsolt példányt – amely az eredeti fegyvernek közel a fele – egy ütőtüskék nélküli alaptestből képezhették ki oly módon, hogy utólag verték bele a tüskéket elválasztó mélyedéseket. Alakját tekintve leginkább a levágott sarkú kocka alakú csillagbuzogányok típusába sorolható. A gúlatüskék ütőfelületén jól kivehető – minden bizonnyal használatból származó – sérülések figyelhetők meg. A tüskék alapéleinél utólagos hidegmegmunkálás nyomai látszanak, ez pedig a tüskék kiemelését, összességében a fegyver hatásosabbá tételét szolgálhatta.

¹⁷³² Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/13685>, 2021. február 27.

¹⁷³³ A középkori Szénáshoz l. Blazovich 1996, 265–266, továbbá Karácsonyi 1896, 300–303; Szatmári 2005, 145–146.

Kat. 25.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Arad–Mezőhegyes térségéből)

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: MHGy

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2006–2007 körül

Megszerzés módja: Vétel

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század

M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető magasság: 3,8 cm)

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,3 cm)

Nyéllyukátmérő: 3,2 cm

Súly: 45,67 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méretnek valamivel kevesebb mint negyede. Megmaradt egy nagyobb és egy kisebb gúlatüske, valamint az egykori köpüből egy 0,75 cm hosszúságú darab. Bár az alaptest oldaléleinek törése nem túl hangsúlyos, de a kisebb gúla mérete jól aránylik a nagyobb tüskéhez, ezért a töredéket a tizenkettüskés változathoz soroltuk. Ezt erősíti, hogy az ütőtüskék között egysoros domború, szaggatott vonalkaszerű díszítés fut, a buzogány testének középtáján pedig, a gúlák alapjai egy-egy csúcsának találkozásánál – azaz a díszítősávok metszéspontjainál – apró kidudorodás figyelhető meg.¹⁷³⁴

¹⁷³⁴ Kovács László az oroszöldi példányok alapján a tizenkettüskés csillagbuzogányok kapcsán azt írta, hogy „a típus jellemző példányait a tüskék között futó, egy-három soros domború pontsorról vagy rovátkolással ellátott sávval díszítették” (Kovács 1971, 174).

Kat. 26.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Arad–Mezőhegyes térségéből)

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: MHGy

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2006–2007 körül

Megszerzés módja: Vétel

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század

M.: 3,5 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,4 cm)

Nyéllyukátmérő: 2,15 cm

Súly: 59,07 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret nagyjából harmada. Megmaradt egy nagyobb és három kisebb gúlatüske, valamint egy 0,2 cm magas peremgyűrű. A fegyver alakját utólagos hidegmunkával tökéletesítették, a reszelés nyomai jól megfigyelhetők az ütőtüskék oldallapjain. A példány alaptestének oldalélei erősen megtörnek, ennek következtében a kisebb gúlatüskék is hangsúlyosak, összességében a buzogány kifejezetten „csillagszerű”. A töredék kétségtelenül a tizenkéttüskés típushoz sorolható.

Kat. 27.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Arad–Mezőhegyes térségéből)

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: MHGy

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2006–2007 körül

Megszerzés módja: Vétel

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század

M.: 3,35 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,55 cm)

Nyéllyukátmérő: 1,8 cm

Súly: 51,68 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méretnek nagyjából a fele. Megmaradt két nagyobb és négy kisebb, lekerekített felületű ütötüske, amelyek alapélei között erős kopásnyomok láthatók, minden bizonnyal az utólagos hidegmunka (reszelés) következményei. A darabon alul és felül is kisméretű köpű csonkjai figyelhetők meg, amelyek magassága 0,8 cm. A töredék a tizenkéttüskés változathoz sorolható.

Kat. 28.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Battonya, Digesztor (63426)

A lelőhely névváltozatai: Digesztor;¹⁷³⁵ Battonya 2. lelőhely [Ba. 2.] (NGyTM nyilvántartás szerint)

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2015/302

Adattári szám: 703/2015

Megszerzés ideje: 2015. november 27.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Gábor Zoltán)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század

M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető magasság: 2,0 cm)

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 4,3 cm)

Nyéllyukátmérő: ~1,7–1,8 cm

Súly: 40,8 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, a megmaradt darab – egy-egy nagytüske fele és egy kistüske, valamint egy peremgyűrű csonkja – az eredeti fegyvernek nem egészen a negyede. A példány a tizenkéttüskés típusba sorolható. A gúlatüskék oldallapjain, illetve a közöttük futó alapéleken utólagos hidegmunka (reszelés) nyomai figyelhetők meg.

¹⁷³⁵ Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/21695>, 2021. február 27.

Kat. 29.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Békés megye területéről)

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2016/41

Adattári szám: 716/2016

Megszerzés ideje: 2016. január 14.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század

M.: 3,7 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 4,7 cm)

Nyéllyukátmérő: ~1,8–2 cm

Súly: 97,5 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret közel fele. Megmaradt két nagy és két kisebb ütőtüske, így a darab formája megfigyelhető. Ennek alapján a példány a tizenkét-tüskés változathoz sorolható. A buzogánytest befelé öblösödik, így valószínű, hogy belsejét egykor ólommal öntötték ki, hogy a zúzóhatását fokozzák. Az egykori ütőfegyver kifejezetten robusztus lehetett, felépítése alapján a „csengelei típusú” csillagbuzogányok közé tartozik. Egyik végén alig észrevehetően lapos peremgyűrű (?) indítása figyelhető meg, emiatt ezt tekintjük a buzogány alsó részének.

Kat. 30.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Békés, Diter, Csarnahelyi-domb (2712)

A lelőhely névváltozatai: Diter, Csarnahelyi-domb; MRT 10. kötet 1/35. lh.,¹⁷³⁶ 35. lelőhely; Csarnahelyi-domb; Csarna-domb; Csarna¹⁷³⁷

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: 90.132.1.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 1968 és 1990 között¹⁷³⁸

Megszerzés módja: Felszíni gyűjtés

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Hiányos

Kora: 13. század

M.: 3,5 cm

Sz.: 6,6 cm¹⁷³⁹

Nyéllyukátmérő: 1,85–2,1 cm

Súly: 197 g

Leírás: Bronzból öntött tizenkéttüskés csillagbuzogány, melynek két kisebb gúlatüskéje hiányzik. Az egyik nagy gúla – talán a viaszpozitív szabálytalansága miatt – nagyobb, mint a másik három. A buzogánytest befelé öblösödik, így valószínű, hogy belsejét egykor ólommal öntötték ki, hogy fokozzák zúzóhatását – bár a példány önmagában is robusztus, kifejezetten „súlyos” darab. Forma alapján a „csengelei típusú” változathoz tartozik.

¹⁷³⁶ MRT 10. 62 (1/35. lh.: Diter, Csarnahelyi-domb).

¹⁷³⁷ Csarna Árpád-kori eredetű település volt Békés vármegyében – 1295-ben egy idevaló várjobbágy Murony határjárásánál tanúskodik; ma helynév Békés mellett K-re: Csarnahely (ÁMTF I. 504). L. még Szatmári 2009, 72–73. A lelőhely névváltozataihoz l. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/28593>, 2021. február 28.

¹⁷³⁸ A leltárkönyvben a „Megszerzés ideje” rovat kitöltetlen. A nyilvántartásból tudható, hogy a példány a Magyarország Régészeti Topográfiajához kapcsolódó terepi kutatások („felszíni gyűjtés”) során került gyűjteménybe, ezek a munkálatok pedig Békés megyében 1968-ban kezdődtek (MRT 10. 7), de a leltári szám tanúsága szerint tárgyunk 1990-ben már biztosan nyilvántartásba került, így valamikor 1968–1990 között találhatták.

¹⁷³⁹ A MMM leltárkönyvi bejegyzése szerint a hiányos csillagbuzogány M: 3,3 cm, Sz: 4,7 cm, és ezeket az adatokat publikálták is (MRT 10, 63, 3. jz.). Ugyanitt szerepel egy H: 5,2 cm érték is.

Kat. 31.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Békéscsaba, Icce-part I. (3377)

A lelőhely névváltozatai: MRT 10. kötet 5/53. lh.,¹⁷⁴⁰ Icce-part I,¹⁷⁴¹ Gerla, 53. lelőhely

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: 2016.14.1.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: –

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 12–13. század (?)

M.: 3,85 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,2 cm)

Nyéllyukátmérő: ~2,3–2,4 cm

Súly: 56 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti (egyébként nem túl nagy) méret valamivel több mint harmada; megmaradt egy nagy és négy kisebb gúlatüske. A közöttük lévő éleken utólagos hidegmunka (reszelés) nyomai mutatkoznak, az ütőfegyver mindkét végén rövid köpű csonkjai (~0,8 cm) figyelhetők meg. Bár a kisebb tüskék nem túl hangsúlyosak, de oldalélei plasztikusan megtörnek, ezért a példányt a tizenkéttüskés variánshoz soroltuk. A töredéket „túlpucolták”, így kissé szokatlan színű.

1740 MRT 10. 449 (5/53. lh.: Icce-part I.).

1741 Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/35374>, 2021. február 28.

Kat. 32.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Békéscsaba, Tanya 2300 (3197)

A lelőhely névváltozatai: MRT 10. kötet 2/301. lh.;¹⁷⁴² Tanya 2300.¹⁷⁴³

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: 75.73.1.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: –

Megszerzés módja: Vásárlás (100 ft)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Ép

Kora: 13. század

M.: 4,2 cm

Sz.: 7,1 cm

Nyéllyukátmérő: 2,2 cm

Súly: 315 g

Leírás: Bronzból öntött, ép, tizenkéttüskés csillagbuzogány. A gúlatüskék között „a gerincelt választóvonal – ha más díszítés nincs – az utólagos megmunkálásnál reszeléssel készült. Az egymást metsző, különböző mélységű reszelésnyomok jól láthatók” – írta Kovács László egy Jászberény területén előkerült példány kapcsán, ami pontosan áll a békéscsabai darabra is.¹⁷⁴⁴ A választóvonalak metszéspontjain „lencseszerű dudorok” ülnek,¹⁷⁴⁵ egyik felén (alján?) peremgyűrű is megfigyelhető.

1742 MRT 10. 249 (2/301. lh.: Tanya 2300).

1743 Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/33534>, 2021. február 28.

1744 Kovács 1971, 176, 43. jz. A jászberényi csillagbuzogányhoz l. Kovács 1971, 179, 7. ábra 2.

1745 Kovács 1971, 174.

Kat. 33.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Csárdaszállás, Ludvig-tanya (3907)

A lelőhely névváltozatai: Ludvig-tanya, MRT 10. kötet 4/11. lh.¹⁷⁴⁶

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2020. július 28.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Dombi Zoltán)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13–14. század (?)

M.: 3,9 cm

Sz.: 6,05 cm

Nyéllyukátmérő: 2,6 cm

Súly: 99 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret valamivel több mint fele; megmaradt három nagy és négy kisebb, lekerekített hegyű gúlatüske. Az előbbiek a kisebb ütötüskékhez képest arányukban is nagyobbak, ettől függetlenül a példány harmonikus felépítésű, s mivel alul és felül is rövid (~0,7–0,8 cm) – megvastagodó peremgyűrűben végződő – köpűje van, erősen emlékeztet a vasból kovácsolt négytüskes csillagbuzogányokra – azonban a darab kétségtelenül a tizenkéttüskes változathoz sorolható.

¹⁷⁴⁶ MRT 10. 380 (4/11. lh.: Ludvig-tanya). A lelőhely névváltozataihoz I. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/41168>, 2021. február 28.

Kat. 34.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Csárdaszállás, Nagyfenék, Koppányi-tanya (3932)¹⁷⁴⁷

A lelőhely névváltozatai: Nagyfenék, Koppányi-tanya, MRT 10. kötet 4/36. lh.¹⁷⁴⁸

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2019. október 9.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Dombi Zoltán)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század

M.: 3,6 cm

Sz.: 4,8 cm

Nyéllyukátmérő: ~1,7 cm

Súly: 76,4 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret közel fele; megmaradt két nagy és két kisebb, lekerekített (lekopott?) hegyű gúlatüske. A buzogánytest mellett a tüskék is befelé öblösödnek, így valószínű, hogy belsejét egykor ólommal öntötték ki, hogy fokozzák zúzóhatását. A töredék alapján úgy tűnik, hogy nem volt sem peremgyűrűje, sem köpűje. Típusa szerint a tizenkéttüskés változathoz tartozik, a gútlák között futó éleket utólagos hidegmunkával alakították ki.

¹⁷⁴⁷ A találatához tartozó koordináta alapján nem a megadott csárdaszállási lelőhely a fellelés helyszíne, hanem Csárdaszállás – Csukás-dűlő, Kövesmező (3926) területe.

¹⁷⁴⁸ MRT 10. 390–391 (4/36. lh.: Nagyfenék, Koppányi-tanya). Csárdaszállástól É-ra, a volt Pityeri-gát mellett. A lelőhely névváltozataihoz l. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/41416>, 2021. február 28.

Kat. 35.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 1. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2015/250

Adattári szám: 698/2015

Megszerzés ideje: 2015 tavasz

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Zsikai Rajmund Péterné)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század

M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető magasság: 2,85 cm)

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,25 cm)

Nyéllyukátmérő: 1,3 cm

Súly: 37,0 g

Leírás: Öntött bronz, tizenkéttüskés csillag alakú buzogány töredéke. A fegyverből mindössze egy nagyobb és két kisebb gúlatüske maradt meg – az egész nem teszi ki az eredeti méret negyedét sem. A kisebb tetraéderek mellett a nagyobb gúlatüske kifejezetten hangsúlyos. Ezek érintkező élein kopásnyomok figyelhetők meg, amelyek – jó eséllyel – utólagos hidegmegmunkálás (reszelés) során keletkeztek. A buzogány megmaradt nyéllyukának átmérője mindössze 1,3 cm, amely az egykori buzogánytest méretéhez képest aránytalanul kicsinek tűnik. Magyarázatul szolgálhat, hogy a töredék formájából arra lehet következtetni: az egykori sújtófegyver alapteste nem kocka, hanem olyan négyszög alapú hasáb lehetett, amelynek nagyobb volt a magassága, mint az alaplap oldalának hossza, s ennek nagysága eleve csak ilyen méretű nyéllyuk kialakítását tette lehetővé.¹⁷⁴⁹ Mivel a csillagbuzogányt tudatosan így öntötték, talán megkockáztatható az a feltételezés, hogy ilyen átmérőnél aligha fával, hanem valószínűsíthetően fémmel nyelezték be a fegyvert. Ezt támogatja az is, hogy ennél a példánynál is megfigyelhető a buzogánytest és a tüskék befelé való öblösödése, amelyet minden bizonnyal egykor ólommal öntöttek ki, fokozva a fegyver súlyát s így annak hatékonyságát.

¹⁷⁴⁹ A példány jó formai párhuzamának tűnik az az Egerben fellelt darab, amelynek Kovács László csak a képét és a nyilvántartási számát közölte, de a fénykép alapján annak nyéllyukátmérője ugyancsak kicsi lehetett. Vö. Kovács 1971, 173, 4. ábra 4, 178, 49. jz.

Kat. 36.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 1. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2017/18

Adattári szám: 809/2017

Megszerzés ideje: 2016. december 26.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Zsikai Rajmund Péter)

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Hiányos

Kora: 13. század¹⁷⁵⁰

M.: 2,3 cm

Sz.: 5,7 cm

Nyéllyukátmérő: 2,3 cm

Súly: 151,8 g

Leírás: Vasból kovácsolt, hiányos, csillag alakú buzogány – az eredeti méret jó háromnegyede. Az egykori sújtófegyvert – hasonlóan a Kat. 17. és a Kat. 51. alatt közölt példányhoz – egy ütőtüskék nélküli alaptestből képezhették ki oly módon, hogy utólag verték bele a tüskéket elválasztó mélyedéseket. Alakját tekintve a darab leginkább a tizenkettüskés változathoz sorolható. A tüskék felületén használatból eredő kopásnyomok és sérülések figyelhetők meg.

1750 Ehhez l. Nicolle 1999, 104, 388 [248e].

Kat. 37.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Csorvás, Csorvás, Faluhely (1067)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 1. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2019/27

Adattári szám: 963/2019

Megszerzés ideje: 2018. augusztus 24.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Zsikai Rajmund Péter)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század

M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető magasság: 3,2 cm)

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélessége: 3,4 cm)

Nyéllyukátmérő: ~1,4 cm

Súly: 34,69 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret hozzávetőlegesen negyedrésze – megmaradt egy nagy és két kisebb gúla alakú tüske, valamint egy további nagytüske és a rövid köpű (0,8 cm) csonkja. Törésfelülete alapján elképzelhető, hogy a példánynak másik köpűje (peremgyűrűje?) is lehetett. A buzogányfej tüskéinek alapélei között megfigyelhető kopásnyomok mutatják, hogy a kész fegyvert még utólagos hidegmunkával átdolgozták, hogy a felszíne jól tagolt és kellően éles, hegyes legyen. Mivel a kisebb tüskék a nagyhoz képest viszonylag markánsak, a kocka alaptest oldalélei pedig enyhén megtörnek, ezért a példányt a tizenkéttüskés típushoz soroljuk. A tüskék tömörök, de a buzogánytest befelé öblösödik, így az egykori fegyvert bizonyára ólommal nehezíthették.

Kat. 38.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Köröstarcsa

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: Magyar Nemzeti Múzeum (Fegyvertár)

Nyilvántartási száma: FN 64. 8440.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: –

Megszerzés módja: –

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Ép (?)

Kora: 13–14. század (?)

M.: 8,2 (3,4) cm [teljes magasság (csak a test magassága a köpűk, illetve a gyűrűk nélkül)]

Sz.: 6,5 cm

Nyéllyukátmérő: 2,2 cm

Súly: 355 g

Leírás: Tömören öntött bronz, tizenkéttüskés csillagbuzogány. Az ütőtüskék között kétsoros rovátkolt dísz és lencsék helyezkednek el. Köpűjén felül egy, alul két gyűrű.¹⁷⁵¹

¹⁷⁵¹ A példány adataihoz l. Kovács 1971, 174, 41. jz. (a felsorolásban a 8.). Gyűjtésünkben a példány Kovács László dolgozatából származik, ahol a lelőhely nevének közelebbi információ nem áll rendelkezésre. Itt érdemes jelezni, hogy – legalábbis 1971-ig – ez volt az egyetlen olyan csillagbuzogány, amelynek pontosabb keletzése érdekében megkísérelték a példány lelőhelyének vizsgálatát. Patay Pál 1962. június 26–28-a között végzett megfigyeléseket Köröstarcsa környékén, azonban jelentése (MNM Adattár XIII. 228/1962) szerint semmiféle régészeti objektum nem került elő. Vö. Kovács 1971, 167, 17. jz. A tizenkéttüskés csillagbuzogánynak csak a metrikus adatait publikálták, a fényképét nem.

(A sújtófegyverről nem áll rendelkezésre felvétel.)

Kat. 39.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Kunágota, Biszerika (54877)

A lelőhely névváltozatai: Biszerika; Kisházi Vince dombja;¹⁷⁵² Kunágota, Biszerika-dűlő

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2020. október 8.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Gábor László)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Hiányos

Kora: 13. század második fele (14. század eleje?)

M.: 3,2 cm

Sz.: 5,73 cm

Nyéllyukátmérő: 2,55 cm

Súly: 89,9 g

Leírás: Bronzból öntött, hiányos csillagbuzogány, az eredeti méret közel háromnegyede – megmaradt három nagy és négy kisebb gúlatüske. A példány a tizenkéttüskés típushoz, azon belül pedig kialakítását, formáját tekintve a „csengelei” változatokhoz sorolható, bár a buzogányfej alsó és felső részén is rövid köpűk maradványai (~0,25, ~0,5 cm) figyelhetők meg. A buzogánytest befelé öblösödik, tehát az egykori fegyvert minden bizonnyal ólommal nehezíthették.

1752 A lelőhely névváltozataihoz l. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/42303>, 2021. február 28.

Kat. 40.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Mezőhegyes, Csatókamarás (73993)

A lelőhely névváltozatai: Csatókamarás,¹⁷⁵³ Mezőhegyes, 24. lelőhely [Mh. 24.] (NGyTM nyilvántartás szerint)

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2021. április 26.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Tóth Gábor)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század

M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,6 cm, ami közelíti az eredeti M-ot)

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,0 cm)

Nyéllyukátmérő: ~1,7 cm

Súly: 45,6 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret negyede; megmaradt egy nagyobb és két kisebb, lekerekített felületű ütőtüske, amelyek alapélei között utólagos hidegmunka (reszelés) nyomai figyelhetők meg. A töredék a tizenkéttüskés változathoz sorolható, az egykori ütőfegyver kissé nyújtott formájú. A buzogánytest és a nagyobb gúlatüske is befelé öblösödik, így azt minden bizonnyal ólommal önthették ki, fokozva a fegyver zúzódhatóságát.

1753 Azaz a középkori Csatókamarás falu – ehhez l. Blazovich 1996, 75, továbbá Borovszky 1897, 103–106.

Kat. 41.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Mezőhegyes, 17-es major II. (92691)

A lelőhely névváltozatai: Mezőhegyes középkori település;¹⁷⁵⁴ Mezőhegyes 30. lelőhely [Mh. 30.]¹⁷⁵⁵ (NGyTM nyilvántartás szerint)

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2017/260

Adattári szám: 862/2017

Megszerzés ideje: 2017. március 31.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Kerekes György)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Hiányos

Kora: 13. század

M.: 4,1 cm

Sz.: 6,5 cm

Nyéllyukátmérő: 1,65 cm

Súly: 234,2 g

Leírás: Bronzból öntött,¹⁷⁵⁶ hiányos csillagbuzogány, az eredeti méret háromnegyede – a fegyver egyik negyede kitört a buzogányfej testéből, de a felépítése jól tanulmányozható. Az egyszerű formájú, robusztus „csengelei típusú” példány a tizenkéttüskés típusba sorolható, méretre és súlyra is tekintélyes darab. A Csengelén fellelt csillag alakú buzogányra abban is emlékeztet, hogy nagyobb gúlatüskéi nyújtott formájúak. Méretéhez és súlyához képest a nyéllyuk átmérője ennek a példánynak is viszonylag kicsi, így itt is felvetődik a fémből készült nyél használatának lehetősége, amit tovább erősít, hogy a buzogánytest és a gúla alakú tüskék is befelé öblösödnek, így azokat bizonyára ólommal önthették ki, tovább fokozva a sújtófegyver zúzódhatását.

1754 A középkori Mezőhegyeshez l. Blazovich 1996, 204, továbbá Borovszky 1897, 386–388.

1755 A lelőhely névváltozataihoz l. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/78510>, 2021. február 28.

1756 Bár nem vetettük alá anyagvizsgálatnak, de a próba során a példány enyhe mágnességét mutatott.

Kat. 42.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Mezőhegyes, 23-as major¹⁷⁵⁷

A lelőhely névváltozatai: Mezőhegyes, 69. lelőhely [Mh. 69.] (NGyTM nyilvántartás szerint)

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2021/8.1. [1.], 2021/8.2. [2.]

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2020. június 12. [1.], 2020. október 3. [2.]¹⁷⁵⁸

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Kerekes György)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Sérült, hiányos

Kora: 13. század

M.: 4,0 cm

Sz.: 5,85 cm

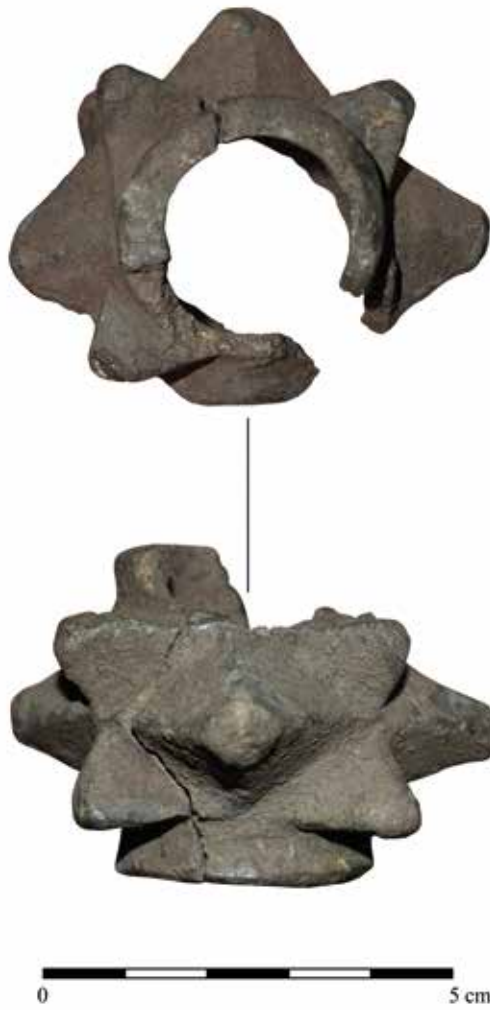
Nyéllyukátmérő: 2,2–2,3 cm

Súly: 135 g

Leírás: Bronzból öntött, sérült és hiányos, alul és felül is rövid köpűvel ellátott tizenkéttüskés csillagbuzogány, melynek két darabját két különböző fémkeresős kutatás során sikerült felszínre hozni. A két rész összeilleszthető, az egykori fegyverből csak két kistüske, illetve az alaptest és a rövid köpűk kisebb darabja hiányzik. Mind a négy nagy gúlatüske tompult, amely huza-mosabb ideig tartó használatra utalhat. A buzogánytest befelé enyhén öblösödik, valószínűleg ólommal önthették ki, de a gúlatüskék tömörek.

¹⁷⁵⁷ A lelőhelynek még nincs azonosítója.

¹⁷⁵⁸ A kettőtört csillagbuzogány darabjai külön-külön láttak napvilágot, a két töredék tökéletesen összeilleszthető.

Kat. 43.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Mezőkovácsháza, Új Alkotmány Tsz, Henrik-major II. (28958)

A lelőhely névváltozatai: Új Alkotmány Tsz, Henrik-major II.; Száraz ér 23;¹⁷⁵⁹ középkori Kovácsháza falu;¹⁷⁶⁰ Mezőkovácsháza 5. lelőhely [Mkh. 5.] (NGyTM nyilvántartás szerint)

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2016/65

Adattári szám: 731/2016

Megszerzés ideje: 2016. április 2.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Kvak Róbert)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Hiányos

Kora: 13. század

M.: 3,4 cm

Sz.: 6,1 cm

Nyéllyukátmérő: 1,7–1,8 cm

Súly: 130,7 g

Leírás: Bronzból öntött hiányos csillagbuzogány, az egykori sújtófegeből kitört az egyik negyede, így megmaradt három nagy és hat kis ütőtüske. A darab a tizenkéttüskés változatot képviseli, és ugyancsak a „csengelei” altípushoz sorolható. A példány egyszerű kiképzésű, peremgyűrű és köpű nélküli darab, ugyanakkor a felépítése masszív, tüskéi robusztusak. A nagyobb gúla alapja négyzet, így a tüskék oldallapjai szabályos piramisformát képeznek. Nyéllyukátmérője a fegyver méreteihez és súlyához képest viszonylag kicsi, ugyanakkor a buzogánytest befelé öblösödik, ami arra mutat, hogy a sújtófegeből zúzóképességét beöntött ólommal tovább fokozták, így ennél a példánynál is kérdéses, hogy lehetett-e az egykori fegyver nyele fából, vagy inkább fémnyéllel szerelték.

1759 A lelőhely névváltozataihoz l. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/72611>, 2021. február 28.

1760 A középkori Kovácsházához l. Blazovich 1996, 176, továbbá Borovszky 1897, 309–311; Szatmári 2005, 134.

Kat. 44.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Nagyszénás, Cifra-dűlő, faluhely (1377)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 24. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2017/164

Adattári szám: 864/2017

Megszerzés ideje: 2017. május 21.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Zsikai Rajmund Péter)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Ép

Kora: 13. század

M.: 3,4 cm

Sz.: 6,3 cm

Nyéllyukátmérő: 1,7–1,9 cm

Súly: 248,8 g

Leírás: A buzogányt egy rövid írásban már feldolgoztuk.¹⁷⁶¹ Épségben megmaradt, bronzból öntött,¹⁷⁶² tizenkéttüskés csillagbuzogány – a változaton belül a „csengelei” altípushoz sorolható. Impozáns darab mind méretét, mind súlyát tekintve. A nagyobb gúlatüskék alapjai egyenlő – vagy közel egyenlő – oldalúak (négyzetek), így szabályos piramisokat alkotnak. A kockatest oldalélei élesen megtörnek, az ezáltal megformált kisebb gúlak így igen plasztikusak, és valódi ütőfelületet képeznek. A buzogánytest befelé öblösödik, valószínűleg ez a fej is ólommal volt nehezítve, ugyanakkor nyéllyukátmérője a fegyver méreteihez és súlyához képest viszonylag kicsi, így ennél a példánynál is felmerül, hogy fémnyele lehetett.

¹⁷⁶¹ Katona-Kiss 2018.

¹⁷⁶² Az elvégzett próba ennél a példánynál is enyhe mágnességét mutatott.

Kat. 45.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Nagyszénás, Cifra-dűlő, faluhely (1377)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 24. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2018/143

Adattári szám: 943/2018

Megszerzés ideje: 2018. augusztus 11.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Benkő József)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század

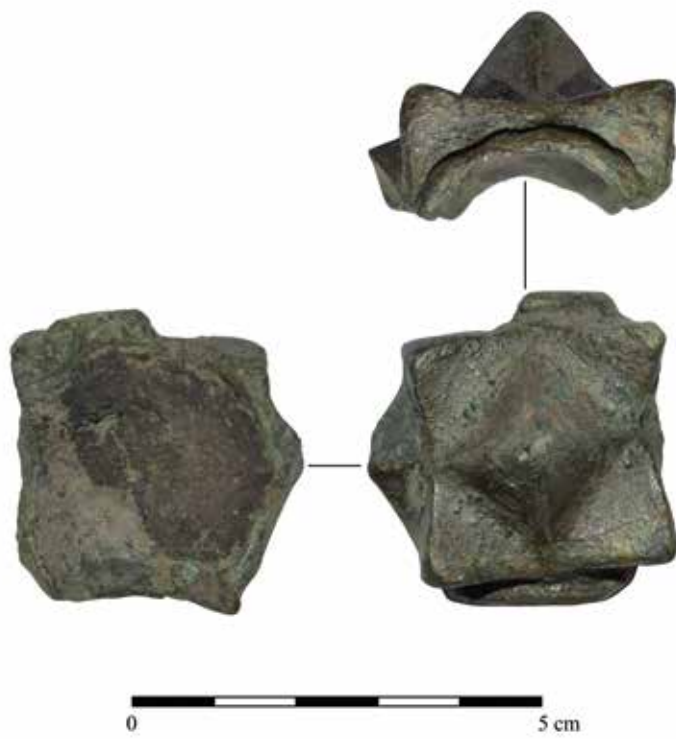
M.: 4,0 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,7 cm)

Nyéllyukátmérő: ~2,3 cm

Súly: 65,8 g

Leírás: Bronzból öntött csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret valamivel több mint negyede, megközelítőleg harmada. A megmaradt darab az egykori buzogányfej egyik teljes oldalát képviseli, így jól vizsgálható formai kialakítása. Ennek alapján a példány a tizenkéttüskés típusba sorolható. Szilárd rögzítését alul és felül is egy-egy peremgyűrű szolgálta. Belsejét – helyet hagyva a nyélnek – ólommal öntötték ki, melynek nyoma egyértelműen látszik.

Kat. 46.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Nagyszénás, Cifra-dűlő, faluhely (1377)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 24. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2020/4.

Adattári szám: 1018/2020

Megszerzés ideje: 2019. október 27.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Benkő József)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század (?)

M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető magasság: 1,98 cm)

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 2,85 cm)

Nyéllyukátmérő: Nem állapítható meg

Súly: 18,1 g

Leírás: Bronzból öntött csillagbuzogány töredéke, az eredeti darabhoz képest csak egy nagy és egy kis ütőtüske maradt meg. Ezek egymáshoz való viszonya alapján a darab a tizenkéttüskés típushoz sorolható. Az egykori sújtófegyvert üregesen öntötték, belsejét ólommal nehezíthették, így fokozva a buzogány zúzódhatását.

Kat. 47.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Orosháza, Eötvös major (59800)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 17. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2015/44

Adattári szám: 623/2015

Megszerzés ideje: 2015. április 9.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Kvak Róbert)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század (?)

M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető magasság: 3,6 cm)

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 2,8 cm)

Nyéllyukátmérő: Nem állapítható meg

Súly: 30,7 g

Leírás: Bronzból öntött csillagbuzogány töredéke, melynek nagysága az eredeti negyedét sem éri el. Mind a nagy, mind a kis gúlának közül csak egy-egy maradt meg, az előbbi csúcsa – bizonyára erőhatásnak kitéve – visszagyűrődött. A töredéken peremgyűrűs kiképzés figyelhető meg, az ezzel átellenes oldalon látható törésfelület arra utal, hogy hasonló gyűrű lehetett a fegyver másik oldalán is. Mivel az alaptest oldalélének vizsgálható maradványa arra mutat, hogy az nem egyenes, hanem megtörik, a példányt a tizenkettűskés típusba soroltuk.

Kat. 48.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 2. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: E.gy. 11/2015

Adattári szám: 770/2016

Megszerzés ideje: 2015. augusztus 16.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Kvak Róbert)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század

M.: 4,0 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,9 cm)

Nyéllyukátmérő: ~2,2 cm

Súly: 54,4 g

Leírás: Bronzból öntött, alul és felül is rövid köpűvel ellátott, tizenkéttüskés csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret kb. harmada – megmaradt két nagyobb és három kisebb gúlatüske, valamint a köpűk csomkjai. A nagyobb és a kisebb gúlatüskék között valószínűleg reszelésből származó kopásnyomok figyelhetők meg. Vagy az anyag, vagy az öntés hibája, de a buzogány belsejének felületén számos 0,3–0,7 cm átmérőjű és néhány mm „mélységű” kis „kráter” figyelhető meg. Hasonló példány került elő a kun vonatkozásokkal bőven rendelkező Pétermonostora lelőhelyről is.¹⁷⁶³

¹⁷⁶³ Vö. Rosta 2014a, 230, 43. kép c (utolsó [6.] példány); Rosta 2013, 59.

Kat. 49.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 2. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2017/81

Adattári szám: 853/2017

Megszerzés ideje: 2017. április 9.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Bene András)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század

M.: 3,7 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 4 cm, kiszervezett hozzávetőleges szélessége ~5,9 cm)

Nyíllyukátmérő: ~1,7 cm

Súly: 77,1 g

Leírás: Bronzból öntött csillagbuzogány töredéke, a megmaradt darab – két nagy és négy kisebb gúlatüske – az eredeti méret fele. A példány a tizenkettűskés típushoz sorolható, azon belül a „csengelei” altípushoz tartozik. A nagyobb gúlatüskék hosszirányban nyújtott alakot mutatnak, ahogy a Csengeléről és a középkori Mezőhegyesről előkerült, bemutatott darab (Kat. 41.) is. A kisebb és nagyobb gúlatüskék között kopás – minden bizonnyal reszelés – nyomai figyelhetők meg. A buzogánytest és a gúla alakú tüskék is befelé öblösödnek, valószínűleg ólommal önthették ki, hogy fokozzák a sújtófegyver zúzódhatását.

Kat. 50.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Újszalonta, Balogh-tanya¹⁷⁶⁴

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2020 folyamán

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Sarnek Tamás)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század második fele (14. század eleje?)

M.: 3,69 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 4,43 cm)

Nyéllyukátmérő: ~1,5–2 cm¹⁷⁶⁵

Súly: 63 g

Leírás: Bronzból öntött csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret nem egészen fele – megmaradt két nagyobb és két kisebb gúlatüske. Az egykori sújtófegyver a tizenkéttüskés típushoz tartozik, azon belül formáját tekintve ugyancsak a „csengelei” változathoz sorolható, bár – ahogyan a kunágotai esetében is – a buzogányfejet a biztosabb rögzítés végett rövid köpűvel képezték ki. A buzogánytest befelé öblösödik, valószínűleg ólommal önthették ki, hogy fokozzák a fegyver zúzódhatását.

¹⁷⁶⁴ Újszalonta, Balogh-tanya név alatt három lelőhely is szerepel a MNM régészeti adatbázisában, azonban a csabai múzeumban a leadott tárgyhoz tartozó kísérőcédulán nincs pontosítva a találat helye.

¹⁷⁶⁵ A csillagbuzogány töredékén éppen csak megfigyelhető a nyéllyuk peremének indítása. Ennek alapján ugyan kiserkeszthető egy hozzávetőleges körvonal, de az átmérőjét csak becsülni tudjuk. Azonban a példányról készült fényképen is látszik, hogy a fegyver méretéhez képest a nyéllyukátmérő viszonylag kicsi – ahogy sok, amúgy egészen robusztus példány (az ún. „csengelei típusú” buzogányok) esetében is láthattuk.

Kat. 51.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Nagyszénás, Cifra-dűlő, faluhely (1377)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 24. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2015/290

Adattári szám: 698/2015

Megszerzés ideje: 2015 tavasz

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Bene András)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század (?)

M.: 2,0 cm

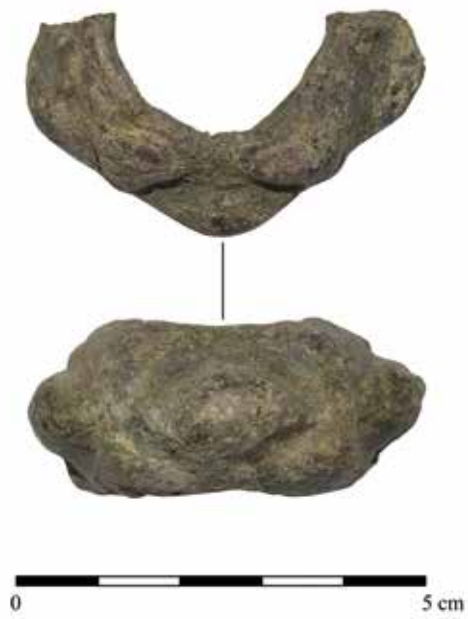
Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,1 cm – ez közelít a valós értékhez)

Nyéllyukátmérő: 2,5–2,6 cm

Súly: 53,3 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret nagyjából fele; megmaradt három nagy és négy kis gúla alakú tüske. A maradvány kisserkesztve egy olyan csillag alakú buzogány képét mutatja, amelynek öt nagy és tíz kisebb, gúla alakú tüskéje lehetett. Az ilyen felépítésű sújtófegyverek alapteste – elvileg – ötszög alapú hasáb.¹⁷⁶⁶ A jelen esetben a töredék kialakítását vizsgálva inkább elképzelhető, hogy az ütőtüskéket utólag alakították ki beütögetéssel, reszeléssel egy gyűrűszerű alaptestből – a Kat. 17. és a Kat. 36. példányhoz hasonlóan. A gúlatüskék csúcsai lekerekítettek, a buzogánytest befelé öblösödik, tehát valószínű, hogy a nagyobb zúzódhatás érdekében belsejét egykor ólommal öntötték ki. A buzogányfejen nem mutatkozik sem peremgyűrű, sem köpű nyoma.

¹⁷⁶⁶ Kovács László az ilyen példányokat a tizenkettüskés csillagbuzogányok változatainak tartotta (Kovács 1971, 172).

Kat. 52.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Orosháza, Eötvös major (59800)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 17. kapcsán írottakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2015/277

Adattári szám: 698/2015

Megszerzés ideje: 2015 tavasz

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Bene András)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 11–14. század (?)

M.: 3,45 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 4,9 cm)

Nyéllyukátmérő: ~4,4 cm

Súly: 51,9 g

Leírás: Bronzból öntött csillagbuzogány töredéke, az eredeti fegyver közel fele; megmaradt két nagy és négy kisebb gúla alakú tüske. A hiányos darab kiserkesztve – a Kat. 51. példányhoz hasonlóan – egy tizenötüskés, csillag alakú buzogánynak határozható meg. A gúlatüskék kikövetkeztetett számától eltekintve a sújtófegyver minden elemében a vasból kovácsolt négytüskés változat darabjaival rokonítható: a példányt meglehetősen alacsony alaptest (1,9 cm), hosszú, hangsúlyos nagytüskék, inkább csak jelképes, kisebb gúla alakú tüskék, valamint alul és felül is meglévő rövid köpűk (0,65 cm) jellemzik. Az ütőtüskék között utólagos hidegmegmunkálás (reszelés) nyomai figyelhetők meg, a csökevényes kistüskék valószínűleg ezzel az eljárással lettek kialakítva az ötszög alapú hasáb alaptest csúcaiból. A buzogánytest befelé öblösödik, amelyet a nagyobb zúzódás érdekében egykor ólommal önthettek ki. A példány pontos keltezése nehézségekbe ütközik – Románia területén, Bisericuța-Garvănban, a település 11–12. századi rétegeihez tartozó házban egy töredékes, ötoldalú bronzbuzogányt találtak.¹⁷⁶⁷ Ugyancsak adathozható egy ötoldalú csillagbuzogány a Lenti várból is, melynek korát a 13. századra tették.¹⁷⁶⁸ Mivel az ilyen kialakítású példányok elvileg fejlettebb típust képviselnek, mint a tizenkéttüskés változatok (hiszen felületüket még inkább beborítják az ütőtüskék, így hatékonyabbak), használatuk akár a 14. századra is tehető. Végül meg kell említenünk azt is, hogy a több mint 4 cm

¹⁷⁶⁷ Kovács 1971, 176.

¹⁷⁶⁸ A példány „bronzból öntött, csillag alakú. A gyűrű területén 5 négyoldalú, gúla alakú tüske van, melyek alapjának szélessége megegyezik a gyűrű szélességével”. Lenti, Vár 1978/1. szelvény. 4,8x2,9 cm. GM.R.79.434.157 (Vándor et al. 2002, 120, 121, 4. kép).

széles nyíllyukátmérővel készített buzogányfejet akár újkori, 18–19. századi pásztorbotok végére is szerelhatték, mindenesetre méretével markánsan különbözik társaitól.

Kat. 53.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Sarkad¹⁷⁶⁹

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: 75.24.2.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 1950 előtt¹⁷⁷⁰

Megszerzés módja: –

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Hiányos

Kora: 11–13. század¹⁷⁷¹

M.: 6,3 cm

Sz.: 7,5 cm

Nyéllyukátmérő: 2,8 cm

Súly: 223 g

Leírás: Bronzból öntött csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret jó háromnegyede. Az eredeti példány középvonalában hét nagy, gúla alakú tüske ül, melyet alul és felül is ugyancsak hét-hét kisebb ütőtüske vesz körül. A huszonegytűskés csillagbuzogány a tizenkéttűskés típus változatának tekinthető, melynek alapteste hétszögletű hasáb.¹⁷⁷² A darab kifejezetten robusztus, gömbszerűen megformált példány, mindkét végén rövid köpűvel. Az enyhén lekerekített gúlatűskék élei között gerincszerű kiemelkedések futnak végig, amelyek keretezik a tűskék alapját. Az egymással szemben ülő kisebb gúlatűskék kifelé néző élei csak enyhén törnek meg, majdnem egy egyenest alkotnak, s általában is elmondható, hogy a felső sor felfelé, míg az alsó lefelé „hajlik”, ennél fogva a darab elüt a „klasszikus” csillagbuzogányok formájától. A buzogánytest befelé öblösödik, amelyet a nagyobb zúzódás érdekében egykor ólommal önthettek ki. A példány keltezése csak viszonylag tág időhatárok között lehetséges. Magyarországról hasonló példány került elő Szankról, a fegyver korát teljes bizonyossággal lehetett a tatárjárás

1769 A tárgy fellelési helyeként csupán a település neve szerepel a MMM leltárkönyvében, így a lelőhely nem azonosítható a MNM régészeti adatbázisában szereplő lelőhelyek egyikével sem.

1770 A buzogányhoz tartozó kísérőcídulán az áll, hogy: „Sarkad, Biharmegye 8778 bronzbuzogány”, tehát példányunk még az 1950. évi megerendezés előtt látott napvilágot, ami előtt Sarkad Csonka-Bihar vármegye része volt. Az ütőfegyver a Dunántúlt is megjárta, mert a leltárkönyv „Megjegyzés” rovatának bejegyzése szerint: „Hivatalos átadás a székesfehérvári István Király Múzeumból. 27-1/966 ikt.”

1771 A MMM leltárkönyvi bejegyzése szerint a tárgy leltározója a buzogányfej korát a 16–17. századra tette.

1772 Kovács 1971, 172. L. még D'Amato 2011, 40.

időszakára helyezni,¹⁷⁷³ ezzel szemben a Balkánról előkerült párhuzamát a 11–12. századra tette annak ismertetője.¹⁷⁷⁴ Magunk úgy véljük, hogy a sarkadi példány datálásához a magyarföldről származó példány lehet inkább mérvadó.

1773 Rosta 2018, 187–188.

1774 D'Amato 2011, 40–41 [Ref. 328].

Kat. 54.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Orosháza, Eötvös major (59800)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 17. kapcsán írottakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: 2015/247

Adattári szám: 698/2015

Megszerzés ideje: 2015 tavasza

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Zsikai Rajmund Péterné)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13–14. század (?)

M.: 3,1 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,2 cm)

Nyéllyukátmérő: 2,3 cm

Súly: 36,3 g

Leírás: Öntött bronz csillagbuzogány töredéke, az eredeti méret nem egészen negyede; megmaradt két nagyobb és három kisebb gúla alakú túske, valamint az egykori ütőfegyver alsó és felső részén megfigyelhető rövid köpű (0,3–0,5 cm). Az eredeti fegyvernek nyolc nagy és tizenhat kisebb gúla alakú tüskéje lehetett, amelyek egyfajta övként ölelik körül a befelé öblösödő buzogányfejet, amelyet a nagyobb zúzódás érdekében egykor ólommal önthettek ki.

Kat. 55.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: „Endrődi határ, a Hármaskörös mentén”¹⁷⁷⁵

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: Magyar Nemzeti Múzeum (Fegyvertár)¹⁷⁷⁶

Nyilvántartási száma: FN 54.2155.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: –

Megszerzés módja: –

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Hiányos

Kora: 11/12–13. század

M.: 5,2 cm

Sz.: 5,8 cm

Nyéllyukátmérő: 2,5 cm

Súly: 200 g

Leírás: „Üreges, vas, hordó alakú” buzogány, a példány „felületét kiemelkedő dudorok borítják”.¹⁷⁷⁷

¹⁷⁷⁵ A példány Kovács László tanulmányából került gyűjtésünkbe (Kovács 1971, 179, 60. jz.), a dolgozatban ismertett lelőhelyadatot nem tudtuk azonosítani a MNM régészeti adatbázisában szereplő egyik lelőhellyel sem.

¹⁷⁷⁶ A továbbiakban MNM (F).

¹⁷⁷⁷ Kovács 1971, 179 és 60. jz. A fegyver képéhez l. Kovács 1971, 177, 6. ábra 5.

Kat. 56.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Gyomaendrőd, Kápolna-halom (4607)

A lelőhely névváltozatai: Káplonka-halom; Páskumi-halom; Kaplonka; Kápolna-halom¹⁷⁷⁸

Őrzési helye: TSM

Nyilvántartási száma: 91.3.15.

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 1975. augusztus 11–26. között folytatott ásatás során

Megszerzés módja: Felszínen (a templom omladékrétegében) találták

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Ép

Kora: 11/12–13. század

M.: 4,8 cm

Sz.: 5,8 cm

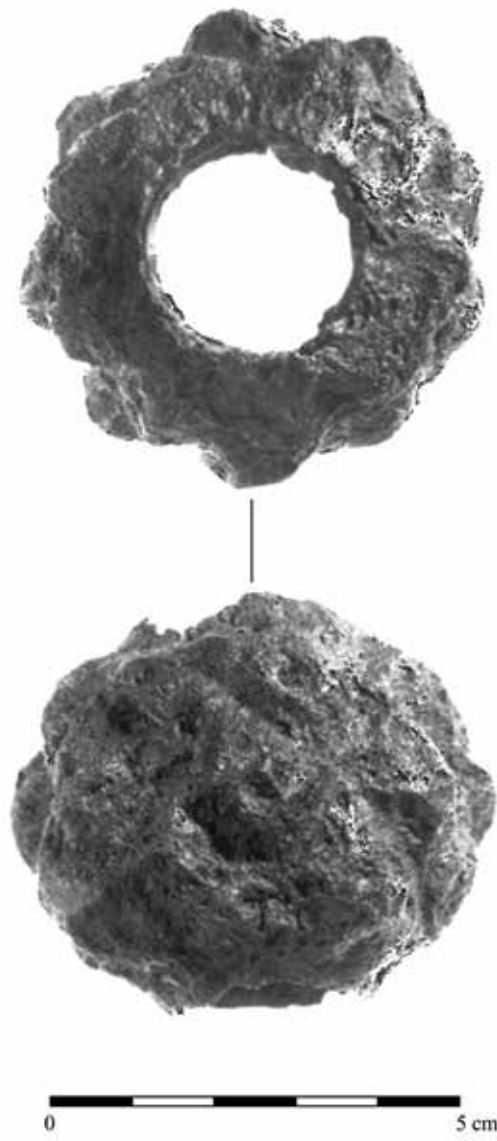
Nyéllyukátmérő: 2,6 cm

Súly: –

Leírás: „Enyhén lapított gömb alakú vasbuzogány, a dudorok romboid alakúak”¹⁷⁷⁹

1778 A lelőhely névváltozataihoz l. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/48332>, 2021. február 28.

1779 A metrikus adatokhoz és a leíráshoz l. Jankovich B. 2013, 30 (súlyadatot a tárgy publikálója nem közölt), a szarvasi múzeum régészeti gyűjteménye pedig munkánk írása idején nem volt kutatható.

Kat. 57.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Szarvas, Ponyiczky-tanya (6166)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 23. kapcsán írottakat

Őrzési helye: TSM

Nyilvántartási száma: 2018.13.000.1

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2017. június 2.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (a találó nevét nem jegyezték fel)

Anyaga: Vas

Előállítás módja: Kovácsolt

Állapota: Ép

Kora: 11–13. század

M.: 3,9–4 cm

Sz.: 3,5 cm

Nyéllyukátmérő: 1,8 cm

Súly: 139 g

Leírás: Vasból kovácsolt, sima felületű, első látásra hordó alakot mutató buzogányfej. Hasonló darab került elő az Árpád-kori Kána falu területéről, ahol azonban megfigyelhető volt, hogy a buzogány alakja igazából lapított gömb, melynek alsó és felső részén is peremgyűrűt képeztek ki. Mivel a szarvasi példány végei is kissé elkülönülnek, így az hasonló felépítésűnek tartható, mint a kánai darab, melyet a 12–13. századra lehetett keltezni, de Kelet-Európában már a 11. századból is adatolható a típus.

Kat. 58.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Csárdaszállás, Csukás-dűlő, Gátórház (3913)

A lelőhely névváltozatai: Csukás-halom; Csukás-dűlő, Gátórház; MRT 10. 4/17. lelőhely¹⁷⁸⁰

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: –

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Dombi Zoltán)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 13. század (?)

M.: Nem állapítható meg

Sz.: Nem állapítható meg

Nyéllyukátmérő: Nem állapítható meg

Súly: 27,4 g

Leírás: Az üregesen öntött csillagbuzogányból mindössze egy nagy gúlatüske hiányos töredéke maradt meg, ennek méretadatai: M.: 2,8 cm, Sz.: 3,9 cm, H.: 2,6 cm. A viszonylag nagy méret alapján úgy látszik, hogy az egykori ütőfegyver tekintélyes példány lehetett, amelyet ólommal még tovább is nehezíthettek. A gúla alakú tüske formája, valamint az eddigi megfigyelések alapján valószínű, hogy a töredék egy tizenkéttüskés csillagbuzogány maradványa lehet.

1780 MRT 10. 382 (4/17. lh.: Csukás-dűlő, Gátórház). A lelőhely névváltozataihoz I. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/41198>, 2021. február 28.

Kat. 59.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Nagyszénás, Cifra-dűlő, faluhely (1377)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 24. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2019/216

Adattári szám: 994/2019

Megszerzés ideje: 2019. 03. 09.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Bene András)

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Hiányos

Kora: 14. század

M.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető magasság: 3,6 cm)

Sz.: 6,5–6,7 cm

Nyéllyukátmérő: 2–2,9 cm

Súly: 223,6 g

Leírás: Bronzból öntött, hengeres kiképzésű, hiányos tizenkéttüskés buzogány, az eredeti méret kb. 2/3-a. A csillagbuzogányok eddig megfigyelt jellemző kialakításától eltérően a példány teljesen tömör, masszív tüskéi szintikusan kiugranak a síkból, és a nagy gúlatüskéket határoló „kisebb” gúllak sem háromszög, hanem négyszög alapúak. A nyéllyuk mindkét végén azonos nagyságú, viszonylag nagy átmérőjű, egyenletes hengeralak. Maga a hengeres forma az egykori kocka alaptest és a köpű „összeolvadásából” alakult ki. A felsorolt jellegzetességek alapján a sújtófegyver a csillagbuzogány és a csatacsillag közötti átmeneti formának tartható.

Kat. 60.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Szarvas, Halásztelek (6112)

A lelőhely névváltozatai: Halásztelek,¹⁷⁸¹ Szarvas 57¹⁷⁸²

Őrzési helye: TSM

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2021. április 4.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás

Anyaga: Bronz

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 14. század

M.: 4,0 cm

Sz.: Nem állapítható meg (legnagyobb mérhető szélesség: 3,6 cm)

Nyéllyukátmérő: ~2,1–2,4 cm

Súly: 49,7 g

Leírás: Bronzból öntött, alapvetően csillag alakú, de kialakítását tekintve már a gerezdelt buzogányok formai jellegzetességét is mutató ütőfegyver töredéke, hozzávetőlegesen az eredeti méret negyede. A buzogányfej középvonalában eredetileg tizenkét nyújtott, négyszög alapú nagyobb gúlatüske ült, melyeket alul és felül ugyancsak egy-egy tucat, szintén kissé nyújtott formájú, háromszög alapú kisebb gúlatüske fogott közre – az előbbiekből három, az utóbbiakból hat maradt meg. Rendeltetésüket tekintve a kisebb tüskék inkább csak jelképesnek tekinthetők, alig ugranak ki a síkból. A buzogányfejen alul és felül is rövidke köpűt alakítottak ki a nyélen való szilárdabb rögzítés érdekében. A sújtófegyver tömören öntött, de a nyéllyuk enyhén kiöblösödik, így valószínűleg ólommal nehezíthették, hogy fokozzák a zúzódhatást.

1781 Azaz a középkori Halásztelek falu – ehhez l. Blazovich 1996, 128, továbbá Karácsonyi 1896, 236–237; Szatmári 2005, 125.

1782 MRT 8. 424–425. A lelőhely névváltozataihoz l. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/60799>, 2021. április 28.

ROVÁSFELIRATOS CSATOK

Kat. 61.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Ismeretlen lelőhelyről (bemondás alapján Békés megye területéről, közelebbről Gyula–Békéscsaba térségéből)

A lelőhely névváltozatai: –

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2016/5

Adattári szám: 716/2016

Megszerzés ideje: 2016. január 14.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás

Anyaga: Rézötövet – tombak (hamisarany)

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 14. század közepe, második fele

H.: A töredék mérhető hossza 4,2 cm, amiből kiszerezhető a csat egykori átmérője

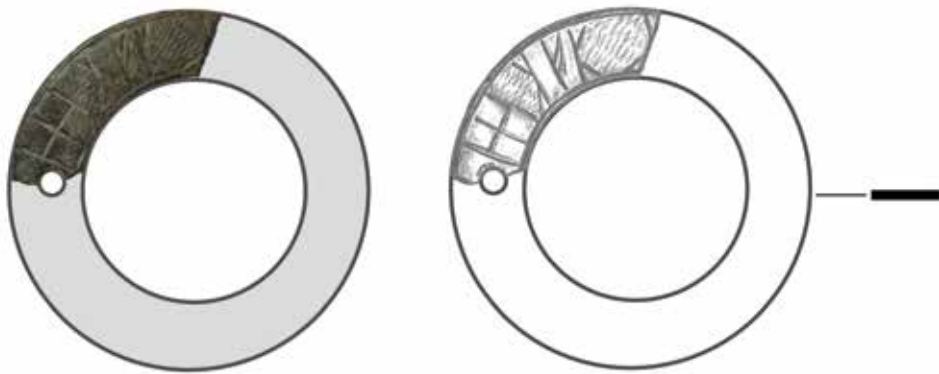
Átm.: ~5,7 cm

Sz.: 1,1 cm

V.: 0,13 cm

Leírás: A székely rovásírás jeleivel vésett gótikus, szalagtestű csatkarika töredéke – az eredeti példány negyedrésze. A tárgy egykori mérete kiszerezhető, eredeti (külső) átmérője ~5,7 cm volt (azaz belső átmérője ~3,5 cm lehetett).

A töredéken megmaradt a csattüske rögzítésére szolgáló lyukacska indítása, és a bekarcolt jelsorból négy graféma, amelyet a csatlyuk felett található kereszt [+] jele indít. Ezek teljesen egyeznek az orgondaszentmiklósi példányon található jelekkel, és a sorrendjük is azonos. A szöveg a székely rovásírásnak megfelelően jobbról balra olvasandó. Az eltérés mindössze annyi, hogy mivel a csatok mérete eltérő, így a rájuk vésett ismétlődő szöveg hossza is különbözhetett egykor; a kiszerezett méretre 4,5-szer lehetett felvinni a jelcsoportot. Ezeket, az orgondaszentmiklósi példányhoz hasonlóan, finom zeg-zug minta választja el egymástól.

Kat. 62.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Cefa, La Pădure (Ro) / Cséffa, Radványi-erdő

A lelőhely névváltozatai: Középkori Radvány falu¹⁷⁸³

Őrzési helye: Muzeul Țării Crișurilor (Oradea) – Körösvidéki Múzeum (Nagyvárad)

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2010

Megszerzés módja: Ásatás (Ioan Crișan)

Anyaga: Rézötvszet (?)

Előállítás módja: Öntött(?)

Állapota: Ép

Kora: 14. század közepe, második fele

Átm.: 3,4 cm

Sz.: 1,1 cm

V.: –

Leírás: Teljesen ép, a székel rovásírás jeleivel vésett gótikus, szalagtestű csatkarika a megmaradt csattüskével. A tárgy típus és a rajta lévő felirat alapján teljesen megegyezik a karcag-or-gondaszentmiklósi kun szállástemető 170. sírjában talált példánnyal.¹⁷⁸⁴ Az egyetlen különbség az, hogy mivel a csatok mérete eltérő, így a rájuk felvitt jelsor hossza is más: a kiserkesztett méretre 2,5-szer lehetett felvinni az ismétlődő jelcsoportot. A vésett szöveget, amely a székel rovásírásnak megfelelően jobbról balra olvasandó, itt is a csatlyuk felett található kereszt [+]
indítja. A jelcsoportokat finom zeg-zug bekarcolással kitöltött mezők választják el egymástól.

¹⁷⁸³ 1214/1334: Rodwan (Bihar vármegye). 1214-ben Nyárér határában tűnik fel, ma pusztá Marciháza és Cséffa között (ÁMTF I. 656).

¹⁷⁸⁴ A radványi csatot Ioan Crișan publikálta 2016-ban, az adatok az ő dolgozatából származnak (Crișan 2016, 15–16, 24 Pl. III.). A példányt nem volt módunk személyesen kézbe venni, de a másik négy csat műszeres vizsgálatának eredményei arra utalnak, hogy bizonyára ennek az anyaga is tombak lehetett. A tárgynak a publikálása óta valószínűleg van már nyilvántartási és adattári száma, de erről nincs közelebbi információnk, ahogy a fellelés konkrét idejéről sem.

ΧΑΚΚΚΑΓΚΚΑΚΗ

Kat. 63.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Mezőberény, Laposi kertek alja I. (5677)

A lelőhely névváltozatai: Mezőberény 16. lh.; MRT 10. kötet 9/16. lh.,¹⁷⁸⁵ Laposi kertek alja I.¹⁷⁸⁶

Őrzési helye: MMM

Nyilvántartási száma: –

Adattári szám: –

Megszerzés ideje: 2020. február 12.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Dombi Zoltán)

Anyaga: Rézötvözet – tombak (hamisarany)

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 14. század közepe, második fele

H.: A töredék mérhető hossza 2,62 cm, amiből kiserkeszthető a csat egykori átmérője

Átm.: ~4,0 cm

Sz.: 0,9–0,96 cm

V.: 0,14–0,15 cm

Leírás: A székely rovásírás jeleivel vésett gótikus, szalagtestű csatkarika töredéke, az eredeti méret negyede. A tárgy egykori mérete kiserkeszthető, eredeti (külső) átmérője ~4,0 cm volt (azaz belső átmérője ~2,1–2,2 cm lehetett).

Megmaradt a csattüske rögzítésére szolgáló lyukacska indítása, és a bekarcolt jelsorból három graféma. Ezek teljesen egyeznek az eddig fellelt példányokon lévőkkel, és a rovásjelek ismétlődése is azonos. A jelcsoport a csatkarikán szereplő szöveg utolsó egységét képviseli. A megmaradt csatlemezen – úgy tűnik – nem lehetett megfigyelni a jelcsoportokat elválasztó finom zeg-zug mintát, ugyanakkor kifejezetten hangsúlyos a szöveg keretének külső vonala.

¹⁷⁸⁵ MRT 10. 550–551 (9/16. lh.: Laposi kertek alja I.).

¹⁷⁸⁶ A lelőhely névváltozataihoz l. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/57908>, 2021. február 28.

Kat. 64.

A lelőhely neve és közhiteles nyilvántartási azonosítója: Tótkomlós, Gyümölcsös, 53-as tábla (28983)

A lelőhely névváltozatai: l. a Kat. 2. kapcsán leírtakat

Őrzési helye: NGyTM

Nyilvántartási száma: Gy.sz. 2021/32.6.

Adattári szám: 1118/2021

Megszerzés ideje: 2020. március 15.

Megszerzés módja: Fémkeresős kutatás (Zsikai Rajmund Péterné)

Anyaga: Rézötvszet – tombak (hamisarany)

Előállítás módja: Öntött

Állapota: Töredék

Kora: 14. század közepe, második fele

H.: A töredék mérhető hossza 3,8 cm, amiből kiszerezhető a csat egykori átmérője

Átm.: ~4,1 cm

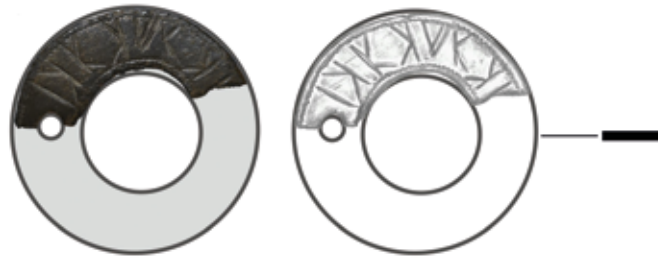
Sz.: 0,9–1,1 cm

V.: 0,13–0,15 cm

Leírás: A székely rovásírás jeleivel vésett gótikus, szalagtestű csatkarika töredéke, az eredeti példány közel fele. A tárgy egykori mérete kiszerezhető, eredeti külső átmérője ~4,1 cm volt (azaz belső átmérője ~1,9–2,3 cm lehetett).

A csattöredéken ugyanazok a grafémák figyelhetők meg, mint az eddig fellelt példányokon és a jelcsoportok ismétlődése is azonos. Eltérés annyiban tapasztalható, hogy az eddig fellelt példányokon a jelsort a tárgyon jobbra eső csatlyuk alatt indították, jobbról balra karcolva-vésve előbb a keretbe foglalt keresztet, majd a betűket. A komlói példányon viszont a rovásjeleket bizonyára úgy karcolták a tárgy szalagtestére, hogy a csatlyuk bal kéz felől esett, a szöveget pedig az alatt indítva és a kereszttel kezdve, balról jobbra haladva vitték fel. Erre utal legalábbis, hogy ha a töredéket úgy forgatjuk, hogy a csatlyuk jobbra essen, akkor az eddigiekkel mindenben megegyező és ismétlődő jelcsoportok nem a kereszt [+] jelével indulnak, hanem az *ötr(ü)* 're' jelentésű, két grafémából álló jelcsoporttal. Ez az eltérés újabb bizonyosság lehet arra, hogy a csat „háziipari” termék, és minden szöveget egyesével véstek fel a csatok felületére.

A csatlemezen jelcsoportokat elválasztó finom zeg-zug mintát – azaz valószínűleg a szöveg központosítását – nem lehetett megfigyelni.

ΧΑΚ ΚΚ ΧΑΚ ΚΚ ΧΑΚ ΚΚ

A kötetet a Magyarságkutató Intézet adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54-56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

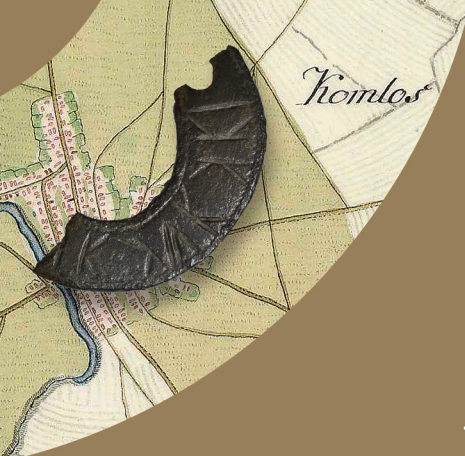
Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarságkutató Intézet főigazgatója

Felelős szerkesztő: Mati Márton

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Mihály

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém

Felelős vezető: Szathmáry Attila

A kései nomád műveltség nyomai a Maros–Körös közén

IV. László 1279. augusztus 10-én kelt s rendelkezései miatt kun törvénynek nevezett oklevele folyókhoz képest rögzítette a Magyar Királyságba befogadott kun nemzetségek szállásterületét. Ezek egyike volt a Maros–Körös köze – munkánk az innen előkerült és a kései nomád műveltséghez sorolható azon régészeti leletek, valamint helynevek körét tárgyalja, amelyek a legnagyobb valószínűséggel a két folyó közötti térségben egykor megtelepedett kunok művelődéstörténeti emlékei közé sorolhatók. Új forráscsoportként értékelhetjük a fémkeresős kutatások során napvilágra került tárgyak halmazát, de a helynevek nagy többségét sem vonták be eddig a magyarországi kunok történetének kutatásába. Ezek mélyreható elemzésével és az eddig ismert írott források adatainak felhasználásával kísérletet tettünk a Maros–Körös közén szállást foglalt kunok történetének vázolására az utolsó Árpádok korából – sőt azon túl is. Kutatásaink szerint megalapozottan állítható, hogy családokra bomlott maradványnépesség formájában az 1282. évi hódi csata után is maradtak olyan kun töredékek vizsgált térségünkben, amelyek megérték az I. (Nagy) Lajos időszakában megindult ferences térítést s egyes részeik még a 15. század közepén is őrizték kun származásuk tudatát. Az értekezés végén található tárgykatalógusban közreadjuk az újonnan napvilágot látott fémléletek fellelési és metrikus adatait, leírását, valamint képeit is, hogy azok bekerülhessenek a tudományos kutatás véráramába.

